Ишутинский кружок

891-54
Ц-83

ДЕЛО ПЕТЛИ

Աշտեփան Զորյան

ՎԱՂՎԱ

ՈՒՐՎԱԳԻԾ-ՎԻՊ

Վեպ քառասնամյա պատմության

Նկարիչ Ս. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ, „ԼՈՒՅՍ“ 1989

ԳՄԴ 84Հ7-4
Ջ 838

Ջորյան Ստ.
Ջ 834 Պապ թագավոր: Վեպ չորրորդ դարից/Ստեփան Ջորյան. [Նկ.՝ Մ. Ռ. Սոսոյան] — Եր.: Լույս, 1989.— 575 էջ.:

Նյութը հայոց պատմության IV դարի իրադարձություններն են, Պապ թագավորի գործունեությունը, նրա վարած պատերազմը Հայաստանը օտար նվաճողներից ազատագրելու, նրա բարենորոգումները, նրա ջանքերը երկրի-կենտրոնական իշխանությունը ամրապնդելու և Հայաստանի ինքնուրույնությունը պահպանելու համար:

Հրատարակվում է ըստ Ստ. Ջորյանի երկերի ժողովածուի
8-րդ հատորի («Սովետական գրող», 1983):

U 4702080200 (20) 179.1989
702 (01) 1989

167219

ԳՄԴ 84Հ7-4

Стефан Зорьян
ЦАРЬ ПАП
Исторический роман
(на армянском языке)
Ереван «Луйс» 1989

Քաղաքամայր Վաղարշապատից Դվին տանող այն մեծ ճանապարհով, որ շինել էր Խոսրով թագավորը, և փարսախների նշանասյուներով, ձի հեծնելու պատվանդաններով բարեկարգել Արշակ Բ-ը, գնում էին երկու հայ գուսան՝ նվագարանները կաշվե փոկերով ուսերից կախած: Մեկը միջահասակ, տարեց մարդ էր՝ ձեռքին փայտե գավազան, ալեխառն գլխով ու մորուսով, որ թպչափից ավելի իջնում էր կրծքին, տալով նրան հանգիստ ու պատկառելի կերպարանք, մյուսը միջակից բարձր հասակով երիտասարդ էր՝ թուխ ու թավ մազերով, բայց աչքերը փակ, և այդ պատճառով քայլում էր իր տարեց ուղեկցին թևանցուկ ու հաճախ գայթելով: Երկուսի հագին էլ հնամաշ հագուստներ էին, եթե չասենք ցնցոտիներ. մինչև ծնկները հասնող կարճ կապաները, որ պատռված էին շատ տեղերից, և կարկատած վարտիսները, որոնց ծայրերը հավաքել էին բրդե գուլպաների մեջ, տրորված-ճմրթված էին ու փոշոտ, ինչպես և այծակաշուց կարած բարակ ու հին մույկերը, ինչ որ ցույց էր տալիս, թե նրանք վաղուց հագուստ չէին հանել կամ երկար ճանապարհ էին կտրել այդ հագուստներով:

— Ջաքարե, չե՞ս հոգնել արդյոք,— հարցրեց երիտասարդ գուսանը իր ծեր առաջնորդին:— Եթե հոգնել ես՝ հանգիստ առնենք մի սակավ:

— Ոչ, տղաս, տակավին կարող եմ քայլել,— պատասխանեց տարեց գուսանը և, ի հաստատումն իր խոսքի, ոտքերը փոխեց ավելի արագ:— Գնանք, քանի լուս է. ապա թե ոչ— մութն ընկնի, քաղաքադուռը կփակեն և մեզ չեն թողնի Դվին: Գիտես, որ բոլոր ճանապարհներին պարսից վինվորներ են վխտում. ամենքին չես կարող խոսք հասկացնել և... խաբել: Պատահում են այնպես անպիտանները...

— Այդ ճշմարիտ է, Ջաքարե: Եթե չես հոգնել՝ գնանք ուրեմն, քանի լուս է...

Եվ երիտասարդ գուսանը նույնպես արագացրեց քայլերը:

Աշուն էր, վովաշունչ ու պայծառ մի աշուն, ինչպիսին սովորաբար լինում է Արարատյան դաշտում. անսահման բարձր կապույտ երկնքից արևի տաք շողերի հետ միասին իջնում էին կարծես և օդի պաղպաջուն ալիքներ ու աղբրաջրի նման վետվետում դաշտի վրա: Խաղողի այգիները առատ բերքով վառվում էին խայտաբղետ գույներով ու ողկույզներով, իսկ դեղձի,

ծիրանի, սերկևիլի ու նռան ծառերը նրանց մեջ՝ խմբերով կամ մեկուսի կանգնած, որպես աշնան դրոշներ, փողփողում էին իրենց բավմերանգ տերևներով, որոնց մեջ աչք էին շլացնում վառ կարմիրը, վառ դեղինը և մուգ կանաչը: Բայց ամենից ավելի աչքի էին ընկնում ծուռ ու թեք փշատենիները, որ խիտ շարքերով տարածվում էին այգիների ու ճանապարհների եզերքով, երբեմն մի գյուղից մինչև մյուսը, և իրենց մոխրագույն վարսերը, ասես դարերի փոշով թաթախած, սգավորի պես կախել էին գրեթե մինչև գետին՝ կարմրադեղին պտուղներով ծանրացած: Իսկ նրանց տակ՝ գետնի երեսին, կանաչների վրա, շերամի փռած բոժոժների պես, թափված-տարածված էին մետաքսապգեստ փշատները այնքան առատ, որ թիով կարելի էր հավաքել և շեղջեր կապմել: Հապա ջրե՛րը... ամբողջ դաշտում՝ բոլոր ճանապարհների ու արահետների կողքով և համարյա բոլոր այգիների միջով անցնում էին աշնան վճիտ առուները, որ մերթ քրքջում ու խոխոջում էին այս ու այն կողմ, բայց մեծ մասամբ ընթանում գնում էին հեզասահ ու անձայն, ասես գաղտագողի, երբեմն միայն լույծ մեջքերը դաշույնի պես փայլեցնելով արևի տակ՝ մատնում էին իրենց գոյությունը, և դրանք ամենքն էլ համարյա իրենց երեսին տանում էին դեղձ, տանձ, ընկույզ ու փշատ, որ ծառերից անմիջապես ընկնում էին առուները:

Աշնան առատությունը թափվում էր այգիներում ու ճանապարհներին, գնում էր ջրերի հետ, բայց այգիներում չկար այդ պահի սովորական կենդանությունը. չէին երևում այգեկութ անողների աշխույժ խմբեր, չէր լսվում արևաո աղջիկների ու հարսների խաղողաքաղի վրնգուն երգը, չէին լսվում խաղողն այգիներից տան հնձանները կրող սայլերի ճռինչը և սայլապանների խրախուսական ու փաղաքշական խոսքերը եզներին... Չկար առհասարակ այն ընդհանուր, համատարած մրջնային եռուզեռը, որ տարվա այդ միջոցին լինում էր Արարատյան դաշտում:

Տիրում էր, ընդհակառակը, մի չարագուշակ ամայություն ու լռություն. երբեմն միայն, այն էլ կարծես գողունի, այս կամ այն այգում երևում էր հանկարծ մի ծերունի՝ հին մի կողով ձեռքին, կամ մի պառավ՝ գոգնոցի փեշերը բռնած, որ հավաքում էր այս կամ այն պտուղը և իսկույն էլ անհետանում թփերի, ծառերի հետև կամ կավածեփ հնձանների ու տնակների մեջ, իսկ ճանապարհին պատահող շինականներն շտապում էին տեղ հասնել ժամ առաջ, ու քայլում էին այնպես երկյուղած, թվում էր՝ մեկը հետապնդում է նրանց:

Դա այն աշունն էր, երբ պարսից Շապուհ արքայի վորքերը, Զիկ վորավարի և հայ ուրացող նախարար Մերուժան Արծրունու առաջնորդությամբ, գրավել էին արդեն Հայոց Աշխարհի մեծ մասը և ծանր նստել Արարատյան դաշտում: Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքները՝ Վան, Բագավան, Կարին, Երվանդաշատ, Վաղարշապատ, Նախջվան, Արտաշատ, բռնված էին պարսից վորքերով: Նույնպես և նորակառույց մայրաքաղաք Դվինը լիքն էր

պարսից վինվորներով, իսկ նրա բարձր միջնաբերդում հիմա, Պարսկաստանում բանտարկված Արշակ թագավորի և նրա ավագանու փոխարեն, իշխում էր Մերուժան Արծրունին ինքը, որ հանդիսավորապես երդվել էր Շապուհի առաջ՝ վերացնել Հայոց Աշխարհից նրան և իրեն ատելի Արշակունիների թագավորությունը, դրա հետ միասին նաև ատելի քրիստոնեությունն ու բյուզանդական ազդեցությունը... Եվ այդ ամենը նա կատարում էր սրով ու հրով: Իսկ պարսիկ վինվորները հաղթողի սանձարձակությամբ, քաղաքներում թե գյուղերում, անակնկալ մտնում էին տները և պահանջում ուտելիք, արծաթ, ոսկի կամ հարս ու աղջիկ. ճանապարհներին հանդիպած մարդկանց հագից հանում էին նրանց հագուստները կամ, դները խորտակելով, մեծամեծ խմբերով մտնում էին այգիները և ոչ այնքան ուտում, որքան ջարդում, տրորում, մանավանդ եթե մտնում էին ձիերով, և սրանց, կշտացնելու նպատակով, թողնում էին վազերի արանքն ու ծառերի մեջ:

Ահա ինչո՛ւ ամայություն և ահ ու սարսափ էր տիրում ամեն կողմ: Բայց չնայած այդ երկյուղին ու սարսափին՝ հայ գուսանները գնում էին հանգիստ ու ծանրաքայլ և, տարօրինակ բան, հակառա՛կ իրենց արտաքին տխուր վիճակին, նրանք վվարթ էին երևում և ուշիմ, վարմանալի ուշիմ ու շրջահայաց: Մյուս տարօրինակ բանն այն էր, որ թխահեր երիտասարդ գուսանը երբեմն փակ աչքերը բացում էր կիսով չափ և նայում ճանապարհի հեռուն՝ խուլպարկու մի հայացքով, որ ասես ստուգում էր ինչ-որ բան, և երբ հեռվում նկատում էր մի ստվեր կամ լսում մի ձայն՝ աչքերը նորից փակում էր և անխոս քայլում ծերունուն համընթաց, նրան թևանցուկ կամ նրա թևը պինդ բռնած: Իսկ երբ նկատված մարդը թեքվում էր մի կողմ կամ գալիս էր անցնում՝ նա նորից զգուշությամբ բացում էր աչքերը և խոսակցում ուղեկից ծերունու հետ:

— Դու նկատեցի՞ր, Ջաքարե,— ասում էր նա,— որ Վաղարշապատի պալատն այրված էր, կաթողիկոսարանը քանդված, նախարարաց տներն ամայի, դատարկ: Տեսնենք ի՞նչ վիճակի են Դվինը, Արտաշատը...

— Ը՛սս, աչքե՛րդ,— շշնջաց ծերունին:— Կարծյոք մարդ է գալիս:

— Փակեցի, Ջաքարե, փակեցի,— ասաց երիտասարդն անմիջապես և աչքերը պինդ փակեց:— Մի՛ բարկանա, Ջաքարե: Երկու տարի է այս վայրերը չեմ տեսել. ուզում եմ կարոտս առնել, տեսնել գոնե ի՞նչ է փոխված: Ճշմարիտ՝ չեմ կարողանում ինձ զսպել:

— Այո, ճշմարիտ որ անզուսպ ես, տղաս,— նկատեց ծերունին սրտմտությամբ,— և քո այդ հատկության պատճառով կարող ես մեզ փորձանքի մեջ գցել մի օր: Դու մոռանում ես, որ կույր գուսան ես: Ուրեմն...

— Նկատողությունդ տեղին է, Ջաքարե: Թեև այսքան ճանապարհ ենք կտրել, բայց և այնպես չեմ կարողանում ինձ մոռանալ և մնալ որպես գուսան: Բնույթս է մեղավոր: Անհամբեր եմ: Չեմ կարող անտարբեր, փակ աչքերով անցնել այս ճանապարհով, որ իմ մանկության ճանապարհն է եղել,

ուր ամեն քար ու ծառ ծանոթ է ինձ և հիշեցնում է մեր աշխարհի ապատ երջանիկ օրերը... Դու մեծ ես, Զաքարե, հետևաբար և փորձված. ուրեմն և կարողանում ես հանգիստ պահել քեզ: Ես չեմ կարող, սիրտս այրվում է...

— Բայց դու առայժմ կույր գուսան ես, տղաս: Մանավանդ այստեղ՝ վտանգի մոտ պետք է լինես ավելի սառնասիրտ ու համբերող. այդպես միայն կարող ես կատարել գործդ... հանձնարարությունդ: Այս բանը մի՛ մոռանա և աչքերդ...

Երիտասարդը հառաչեց ու լռեց:

Եվ մի առժամ նրանք գնում էին անխոս, ծերունին ցուպին հենվելով, երիտասարդն աչքերը խուփ և երբեմն գայթելով:

Բավական տեղ այդպես գնալով՝ երիտասարդը նորից սկսեց.

— Զաքարե, Վաղարշապատում կարծես ավելի լավ անցավ, քան Երվանդաշատում. այնպես չէ՞,— ասաց նա ցած ձայնով:— Տեսնենք, ինչպե՛ս կլինի Դվինում, Արտաշատում: Առաջին հերթին, իհարկե, Դվինում: Այնտեղ է Մերուժանը, հետևաբար՝ պարսիկների հսկողությունը կլինի ավելի խիստ, այնպես չէ՞:

— Անշուշտ: Բայց ամեն ինչ կախված է աստծո ողորմությունից և քո շնորհքից, տղաս:

— Եվ քո, Զաքարե, և քո. այդ մի՛ մոռանա,— վրա բերեց երիտասարդը երախտագիտությամբ:— Սակայն ինձ հիմա անհանգստացնում է մի միտք. հանկարծ Դվինում չպատահի չարի մեկը և ճանաչի ինձ...

— Ճանաչի՛,— խնդաց ծերունին քթի տակ:— Դու հագուստով ու դեմքով այնպես ես փոխված, որ սատանան էլ քեզ ճանաչել չի կարող:

— Դու ևս պակաս չես, Զաքարե,— ասաց երիտասարդը՝ առաջնորդի թևը ցնցելով:

Երկուան էլ գոհունակությամբ ժպտացին:

— Բայց ը՛սսս...

Նրանք այժմ անցնում էին մի գյուղի այգիների արանքով, այսինքն՝ նույն մեծ ճանապարհով, որի երկու կողմը խաղողի ընդարձակ այգիներ էին և փոքրիկ կավածեփ տնակներ (որոնց շատերի առաջ չէր երևում ոչ մարդ, ոչ կենդանի), նաև փշատենիների ու ընկուզենիների շարքերը, որ աջից ու ձախից ճանապարհը եզերելով, տալիս էին նրան ծառուղու տեսք և, այդպիսով, ոլորվող ճանապարհի շարունակությունը դարձնում անտեսանելի: Վերջին խոսքերի վրա նրանց ականջին հասավ ձիերի ոտնատրոփ. թեև առայժմ չէին երևում եկողները, բայց նրանք վգուշացան անմիջապես, երիտասարդն աչքերը փակեց խնամքով, իսկ ծերունին տխուր կերպարանք ընդունեց, ձեռնափայտն ավելի հաճախ գետնին վարկելով: Եկողները, անկասկած, պարսիկներ էին, որովհետև հայերը հիմա ոչ միայն չէին կարող այդպես ձի քշել իրենց երկրում, այլև ապատ քայլել անգամ չէին համարձակվում:

Եվ իրոք, շուտով երևացին պարսից հինգ վինվոր՝ բարձրադիր թաղիքե կավագույն գլխարկներով, ականջների մոտ մավերի փնջեր, երկար թրերը կողքերից կախ, որ վազքի թափից համաչափ հեռանում ու վարկում էին նրանց ձախ ապդրին և ձիերի կողերին:

Այս տեսնելով՝ ծերունին ակամա սեղմեց երիտասարդի թևը. դա պայմանական նշան էր, թե պարսիկներ են, և երիտասարդը դրանից աչքերն ավելի սեղմեց, որից հաճախացավ նրա կոպերի ու թարթիչների խաղը:

Պարսից վինվորները, գուսաններին նկատելո՛վ, թե ուրիշ մի պատճառով, ձիերի ընթացքը դանդաղեցրին հանկարծ, իսկ երբ մոտեցան նրանց՝ համարյա կանգնեցին, և նրանցից մեկը, ըստ երևույթին գլխավորը, առաջացավ դեպի գուսանները և հարցրեց աղավաղված հայերենով ու ծաղրական ձևով.

— Ո՛վ ես, ո՛ւր գնաս:

— Գուսաններ ենք, տղաս,— ասաց Զաքարեն հանգիստ, գրեթե անտարբեր ձայնով:— Գնում ենք Դվին՝ նվագելու, երգելու:

— Իրավունք ունի՞,— շարունակեց պարսիկը՝ ձեռի ճիպոտը ծերունու ուսին դիպցնելով:

— Իրավո՞ւնք... Մեր գուսանի իրավունքը սա՛ է, տղաս,— ցույց տվեց ծերունին իր դափն ու սրինգը և ընկերոջ բամբիռը:— Ո՞վ է տեսել գուսանին իրավունք հարցնեն: Գուսանի իրավունքը իր երգը, նվագն է, որ ուրախացնում է ամենքին: Արի՝ կուզես նվագենք քեզ համար:

— ՉԷ՛, չէ՛: Գնա՛ս, գնա՛ս: Ժամանակ չունես,— ասաց պարսիկը և, ձիու գավակին խփելով, սլացավ առաջ:

Մյուս ձիավորները հետևեցին նրան:

Երբ նրանք հեռացան՝ ծերունին շունչ քաշեց.

— Սրանցից էլ ազատվեցինք: Տեսնենք՝ մինչև Դվին դեռ քանի՛ անգամ պիտի պատահեն նպովյալները:

Փոքր էլ գնալով՝ նրանք հանդիպեցին երկու հայ տարեց շինականի, որ կողովաբարձ ավանականներով դուրս եկան մի այգուց և վախեցած նայեցին ճանապարհի երկու կողմը:

Գուսաններին տեսնելով՝ նրանք կանգ առան վարմացած և ճանապարհ ընկան նրանց հետ միասին:

— Առաջ բարի՛, գուսան եղբայրներ,— հարցրեց նրանցից մեկը, որի հետաքրքիր հայացքն ասում էր, թե ո՛ւր եք գնում արդյոք այս վտանգավոր ժամանակ:

— Դվին, շինական եղբայրներ, քաղաքամայր Դվին, Արտաշատ:

— Դվի՞ն, Արտաշա՛տ,— կրկնեց շինականը տխրությամբ:— Հապա չե՛ք իմանում, որ Դվինը, Արտաշատը լիքն են պարսիկներով:

— Իմանում ենք, շինական եղբայր, իմանում ենք: Բայց ի՞նչ կա. նրանք էլ մարդ են. ի՞նչ պիտի անեն մեզ...

— «Ինչ պիտի անեն»,— ցավաժպիտ կրկնեց նույն շինականը:— Ամե՛ն ինչ կարող են անել, գուսան եղբայր, ամեն ինչ: Ահա մի տարի քանի ամիս է մեր ունեցածի տերը չենք. գիշերը քուն չունենք, ցերեկը՝ հանգիստ:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց հանկարծ երիտասարդ գուսանը, որ մինչ այդ լուռ էր:— Չէ՞ որ Մերուժան իշխանը, ասում են, Դվին է և բարի աչքով է նայում ժողովրդին:

Երիտասարդի այս խոսքերի վրա շինականները ոչ թե վարմացած, այլ ասես խայթված նայեցին իրար և ապա ոտից գլուխ չափեցին կույրին:

— «Բարի՛»,— քմծիծաղ կրկնեց քիչ առաջ խոսող շինականը:— Այդպես բան մեզ ասիր, գուսան եղբայր, ուրիշի չասես: «Բարի՛»... մեռած ենք, թաղած չենք, դու ասում ես, «բարի»:

— Ես այդպես եմ լսել, շինական եղբայր,— ուզեց կարծես արդարանալ երիտասարդ գուսանը:

Սակայն շինականը թերահավատ նայեց նրան:

— «Լսե՛լ»... Դու այս երկրում չե՞ս ապրում, տղա, որ այդպես բաներ ես խոսում: Դեռ չեմ պատահել մի մարդու, որ Մերուժանի, այդ մոխրապաշտի արածը լավ համարի: Չէ, գուսան եղբայրներ, այդպես բան դուք մենակ հեթանոսից կլսեք կամ պարսիկից: «Բարի՛»... բոլորիս ստիպում են մոխիր պաշտենք, պարսից վինվորները հանում են մեր հոգին, իսկ դու ասում ես «բարի»,— դարձավ նա նորից երիտասարդ գուսանին և լռեց անսպասելի, կարծես ցավի մորմոքը հանգստացնելու:— Հիմա էլ,— շարունակեց նա տնքալով,— չեն թողնում ճանապարհներով շարժվենք կամ գնանք Դվին, Արտաշատ: Հսկում են ամեն տեղ. հարցուփորձում՝ «որտեղի՞ց ես գալիս, ո՛ւր ես գնում, ինչո՞ւ ես գնում»:

— Մի տասը-քսան օր առաջ այդպես չէր,— խոսեց մյուս շինականը, երկար ու նիհար, մակն երեսին չորացած մի մարդ, որ մինչ այդ լուռ, տխուր հետևում էր իր ընկերի և գուսանների խոսակցությանը:— Հիմա կատաղել են շատ: Չեմ հասկանում ի՛նչ կա... Լավ է՝ պարսիկ վինվորները ձեզ թողին: Ասենք՝ գուսաններն աստծու մարդիկ են,— ավելացրեց նա,— շատ կարելի է՝ բան չասեն...

Երիտասարդ գուսանը, որ առաջին շինականի խոսքերից մտածմունքի մեջ էր ընկել, հետաքրքրվեց.

— Ուրեմն՝ կարո՞ղ է պատահել մեզ քաղաք չթողնեն:

— Չեմ կարող ասել, գուսան եղբայր: Այնպես ժամանակներ են հիմա: Ասում են, սուտ է թե ճշմարիտ՝ չգիտեմ, ականջիս հասել է, որ,— և նիհար շինականը ձայնը բոլորովին իջեցրեց:— Ասում են, դե դուք էլ հայ եք, քրիստոնյա... Ասում են Մուշեղն ու Պապը կռիվ են սկսել մոխրապաշտների դեմ, լսե՛լ եք:

— Այդպես բան կա՛,— վարմացան գուսանները:

— Ասում են, գուսան եղբայրներ, խոսում են: Այդ ի՞նչպես է՝ դուք չեք լսել: Հապա ասում են գուսանն ամեն բան շո՛ւտ է լսում...

Գուսանները հավատացրին, որ ոչինչ չեն լսել, բայց շինականները դրանով չգոհացան. երևում էր՝ վաղուց դրսից եկող մարդ չէին տեսել. ուստի շատ էին ցանկանում իմանալ, թե ի՞նչ կա իրենց գյուղից դուրս՝ աշխարհում, ի՞նչ են խոսում, ե՞րբ պիտի ապատվեն «մոխրակերներից»:

— Եթե Մուշեղի կռիվը ճի՛շտ է, հը՛,— և կարճ շինականը հուսով, ավելի շատ տանջալից աչքերի մեջ հույսի կայծեր ցոլացնելով, նայեց գուսաններին:

— Չէ, շինական եղբայր, այդպես բան մենք չենք լսել,— նրա հարցումին պատասխանեց երիտասարդ կույր գուսանը:— Բայց եթե դա ճիշտ է՝ լավ չէ մեզ համար, ամենևին լավ չէ:

— Ի՞նչը լավ չէ,— կանգնեց կարճ շինականը և նայեց կույրի աչքերին:

— Կռիվը,— պատասխանեց երիտասարդ գուսանը:— Նորից երկու կողմից մարդ կսպանվի, նորից շեն ու քաղաքներ կավերվեն: Ավելի լավ է մնա այսպես, ապրենք հանգիստ: Մերուժանն էլ, դե, պարսիկ չէ, հայ է:

Շինականները վարմացած նայեցին գուսաններին. նրանցից մեկի՝ կարճահասակի աչքերում բարկության նման մի բան առկայծեց:

— «Հա՞յ»... Ինչպես երևում է՝ դուք էլ Մերուժանի նման մոխիր եք պաշտում,— խոսեց նա վոսպ վրդովանքով:— Գնացե՛ք, գնացե՛ք...

Եվ ինքը կանգնելով՝ ավանակներին նույնպես կանգնեցրեց, որ գուսանները հեռանան: Այդ պահին ցավի ու վայրույթի մի այնպիսի արտահայտություն կար նրա դեմքին, որ թվում էր գուսանները նրա համար առնըվազն ոխերիմ թշնամիներ են կամ չարագործներ: Իսկ երբ նրանք մի փոքր հեռացան՝ նա գլուխն օրորեց և ասաց ինքն իրեն.

— Իսկ ես ուզում էի պտուղներ տամ դրանց՝ պատվեմ...

Գուսանները լսեցին նրա խոսքերը և երկուսն էլ ժպտացին:

— Հավատացին, Ջաքարե,— աչքերը բաց արավ երիտասարդ գուսանը:— Եթե պարսիկներն էլ այսպես հավատան՝ մենք կմտնենք քաղաք...

— Բայց դու նրանց շատ հուզեցիր, տղաս,— նկատեց Ջաքարեն:

— Ոչինչ, Ջաքարե. այդ ոչինչ,— ասաց երիտասարդը:— Ես կամեցա իմանալ, թե որքա՛ն են ատում Մերուժանին: Եվ տեսար՝ այստեղ էլ նույնն է, ինչպես ամեն տեղ: Եվ դա լա՛վ է...

Շինականներից բաժանվելով՝ նրանք գնում էին նորից նույն կգուշչ և ուշիմ ընթացքով. նորից մարդ չեղած ժամանակ երիտասարդն աչքերը բացում էր կիսով չափ և ուշադիր նայում շուրջը, իսկ մարդ նկատելիս՝ փակում էր և ավելի պինդ բռնում ծերունու թևը:

Բայց երբ հասան մայրաքաղաքը շրջապատող այգիներին՝ նա աչքերը բոլորովին փակեց, որովհետև այդ մասում ավելի հաճախ էին երևում պարսիկ վինվորներ, որ հետևակ ու ձիով գնում էին այս ու այն կողմ, կամ հան-

կարծ դուրս էին գալիս մի այգուց՝ ձեռքներին խաղողի ողկույզներ ու դեղձեր: Սակայն մի առժամ հետո, երբ Զաքարեն հայտնեց, թե «միջնաբերդը երևաց»,— երիտասարդն այլևս չհամբերեց.

— Միջնաբե՞րդը,— ասաց նա վսպված հրճվանքով ու, ամեն վգուշություն մոռացած, աչքերը նորից բաց արավ և իր առջև տեսավ իրոք ծանոթ միջնաբերդը՝ վերից վար ծառաստանով շրջապատված և բարձր, ատամնավոր պարսպով ու բուրգերով գոտևորված: Ծառերի արանքից երևում էին միայն արքայական պալատի վերին մասը, ճակատը, ապա պալատի քարե լայն սանդուղը, որ ճերմակ աստիճաններով իջնում էր մինչև պարիսպը, և բլրի ամենաբարձր կետում շինված մարմար սյուներով սարավույթը, ուր հաճախ վբոսնում կամ հանգստանում էին թագավորն ու պալատականները, և որտեղից երևում էր ոչ միայն շուրջը փռված քաղաքն իր տներով ու փողոցներով, այլ նաև ամբողջ դաշտը՝ իր խաղաղ գյուղերով, գետերով ու ճանապարհներով, թողա՛ծ դաշտը շրջանակող լեռները, որ երևում էին իրենց ստորոտից սկսած, մանավանդ Մասիսները. սրանք թվում էին այնքան մոտ, որ կարելի էր նշմարել նրանց բոլոր կնճիռները:

Երիտասարդը նայում էր անթարթ, ագահ աչքերով, և մարդկային ոչ մի ստվեր չէր տեսնում ո՛չ սյունապարդ ճեմելիքում, ո՛չ երկար սանդուղի վրա, ու պալատը նրան թվում էր լքված, ամայի, չնայած լսել էր, որ այդտեղ են ապրում պարսիկ Զիկ վորավարը և Մերուժան Արծրունին՝ իրենց մարդկանցով, համհարվներով: Եվ նա, վգուշությունը մոռացած, հայացքը լարեց՝ մի մարդ, մի ստվեր տեսնելու կամ նկատելու, թե ի՛նչ է փոխված արդյոք, երբ ծերունին, ըստ սովորության, սեղմեց նրա թևը.

— Բավական է, տղաս:

Երիտասարդը մի սրտախոր հառաչ արձակեց: Դա այնքան անսպասելի էր, որ ծերունին հարցրեց.

— Ինչո՞ւ տխրեցիր, տղաս: Չէ՞ որ արդեն մոտենում ենք քաղաքին:

— Է՛հ,— ասաց երիտասարդը տխրաձայն:— Ես այնտեղ թողել եմ մեկին, որ չգիտեմ ո՞ղջ է, մեռա՞ծ, թե տարվել է գերի: Վաղուց ոչ մի լուր չունեմ...

Այս ասելով՝ նա լռեց և քայլեց ինքնամփոփ ու մթագնած դեմքով: Թվում էր՝ այդ մեկին հիշելը ալեկոծեց նրան:

Ապա, երբ բավական քայլել էր, նա շարունակեց հուզված.

— Աստ ես «անհամբեր»: Ճշմարիտ է, ես նույնիսկ չգիտեմ՝ ինչպե՛ս կարող եմ պահել ինձ, եթե Մերուժանին հանդիպեմ: Ինձ թվում է՝ ես ատամներով պիտի կրծեմ նրա կոկորդը, որ այսքան թշվառություն բերեց մեզ:

Երիտասարդը լռեց և անխոս շարունակեց ճանապարհը, մինչև որ առաջնորդ Զաքարեն շշնջաց.

— Ահա և քաղաքի պարիսպը...

Ծերունին վգաց, որ իր խոսքերից երիտասարդի ամբողջ մարմնով մի

սարսուռ անցավ, որը նա չէր կարող ասել՝ վախի՞ց էր, ուրախությունի՞ց թե անհանգստությունից: Սակայն նա աչքերը չբացեց, այլ միայն ասաց կիսաձայն.

— Այստեղ անպայման խիստ կլինեն. բայց գնա՛նք: Ի՞նչ լինելու է թող լինի: Դու հո երկյուղ չունե՞ս, Ջաքարե:

— Ինչո՞ւ, ո՛ւր դու՝ այնտեղ էլ ես,— ասաց Ջաքարեն՝ աչքը շարունակ քաղաքի պարսպին, որ իր աղյուսե ատամներով ու աշտարակներով հետզհետե ավելի էր բարձրանում շրջապատող այգիներից, և որի վրա տեղ-տեղ օրորվում էին չորացած ու դեղնած խոտաբույսեր:

Քիչ հետո երևաց և Ավագ կամ Վաղարշապատի դուռը՝ կույգ աշտարակներով, որոնց վրա ծածանվում էին պարսից դրոշներ. ապա երևացին դռան երկաթե կույգ փեղկերը, որ բաց էին կրնկի վրա. իսկ դրանց մոտ, կամարի տակ, ստվերում, աջ ու ձախ եղած քարե նստարաններին բազմել էին չորս-հինգ պարսիկ վինվոր՝ իրենց կավագույն գլխարկներով, նիզակները պատին դեմ արած կամ սրունքների արանքում պահած:

Նրանք երկու խմբի բաժանված՝ ինչ-որ բան էին ուտում և հեռվից հեռու խոսակցում իրար հետ:

— Ահա և Ավագ դուռը,— շշնջաց նորից Ջաքարեն և դարձյալ վգաց, որ այդ խոսքի վրա երիտասարդի մարմնով մի նոր սարսուռ անցավ:

— Պահակներ կա՞ն,— հարցրեց նա:

— Այո, կան, դժբախտաբար,— պատասխանեց Ջաքարեն ու իսկույն էլ լռեց:

Այժմ նրանք առաջ էին գնում ավելի ինքնավստահ քայլերով. ծերունին որպես փորձ առաջնորդ, երիտասարդն իբրև կույր գուսան՝ առաջնորդի թևը բռնած ու երբեմն գայթելով:

Պահակները, որ սեխ էին ուտում և կեղևները կատակով նետում միմյանց վրա, գուսաններին նկատելով՝ անմիջապես բարեհոգի տեսք ընդունեցին, ինչպես լինում է հաճելի կամ վվարճալի մի բան տեսնելիս:

— Նվագողնե՛ր, նվագողնե՛ր,— բացականչեցին նրանք վվարթ ժպիտներով և գուսաններին իրար ցույց տալով:

Բայց և այնպես, երբ գուսանները բոլորովին մոտեցան, նրանցից մեկը, նիհար ու երկարավիզ մի վինվոր, տեղից վեր կացավ և նիզակը ձեռքին եկավ նրանց դեմ:

— Ո՞վ եք. ո՛ւր եք գնում,— ասաց նա՝ ձայնին խստություն տալով, նրանց վննելով:

— Թափառական գուսաններ ենք, տղաս,— ասաց ծերունին:— Գնում ենք Դվին՝ Շապուհ արքայի վորքերի համար նվագելու:

— Իսկ մեզ համար չե՞ք նվագի,— կատակեց նստած պահակներից մեկը:

— Հրամեցե՛ք,— պատրաստակամություն հայտնեց Ջաքարեն,— մեր գործն է՝ նվագել և մարդկանց սրտերն ուրախացնել:

— Չէ, չէ, գնացեք, գնացեք,— ասաց նույն նստած, կատակող պահակը:— Այստեղ նվագելու տեղ չէ...

Այդ ժամանակ քաղաքադռան գլխից, ավելի շուտ՝ այնտեղի դիտարանից, մեկը հարցրեց հրամայական ձայնով.

— Ովքե՞ր են, ի՞նչ են ուզում:

— Նվագողներ են, պահակա՛պետ, գուսաններ,— պատասխանեց նիզակով պահակը՝ ներքևից վերև նայելով:

— Գուսաննե՞ր. թող անցնեն գնան,— ասաց վերևից սև աչքերով թավամազ պահակապետը և նույնպես սեխի մի մեծ կեղև նետեց ցած, չգիտես իր պահակի՞ն թե գուսաններին խփելու. կեղևը եկավ դիպավ երիտասարդ գուսանի ձեռքին. նա ցնցվեց, ասես օձի հպումից, և ուզեց հայհոյել, բայց զսպեց իրեն և շշնջաց. «պիղծ շներ», որ միայն Ջաքարեն լսեց ու նրա թևը սեղմեց ամուր:

Երբ նրանք Ավագ դռնից ներս մտան՝ ասես վվարթացան, նրանց համակեց ինչ-որ մի աշխույժ. քայլերնին արագացան, իսկ դեմքերին նկատվեց հաղթական մի բան, որ ասում էր կարծես, թե հասան վերջապես իրենց նպատակին. մտան իրենց մայրաքաղաքը. իսկ թե ի՞նչ էր սպասում իրենց՝ այդ մասին կարծես չէին մտածում այլևս:

Բայց անցնելով մի տասը-քսան քայլ՝ նրանք կարմացան քաղաքում տիրող լռության ու ամայության վրա:

— Մի՞թե մարդ չկա, Ջաքարե,— հարցրեց երիտասարդը:

— Համարյա,— հառաչեց ծերունին:

Նրանք գնում էին գլխավոր փողոցով, որ տանում էր քաղաքի կենտրոնը՝ հրապարակը: Այն փողոցը, որ առաջ միշտ եռում էր անցուդարձից, ուր երթևեկում էին ոչ միայն հետիոտն ու հեծյալ քաղաքացիներ, այլև ամեն տեսակ կենդանիներ՝ բեռնաբարձ ուղտեր, ջորիներ, ավանակներ... այդ փողոցում հիմա պատահում էին միայն պարսիկ վինվորներ, երեխաներ, հատուկենտ պառավներ... Իսկ փողոցի երկու կողմը գտնվող տները թվում էին փակ. նրանցում կենդանություն, շունչ չկար. անգամ շները չէին հաչում: Մի քանի տների էլ դռները հանված էին, երևում էին և քանդված պատեր, պարիսպներ, ինչ չկար առաջ:

Շուտով նրանց շրջապատեց հետաքրքիր երեխաների մի փոքր խումբ և ուղեկցեց, վարմացած նայելով նրանց գործիքներին:

* * *

Փոքր անց նրանք արդեն քաղաքի հրապարակում էին, որի երեք կողմից արհեստավորների կրպակներ էին, չորրորդ կողմը՝ Դվինի մեծ եկեղեցին՝ իր բարձր պարսպով և կամարակապ ու խաչաքանդակ դռնով, իսկ չորս անկյուններում՝ երեք կողմից բխող քարաշեն աղբյուրներ, որոնց շղթաներով ամրացրած էին պղնձե թասեր՝ ջուր խմելու համար:

Շրջապատված երեխաներով ու պարսիկ վինվորներով՝ գուսաններ երգում էին պարսկերեն երգեր. ավելի շուտ՝ երիտասարդ գուսանը նվագում էր, հետն էլ երգում, իսկ նրա առաջնորդ ծերունին հոգնած ձայնակցում էր նրան իր թավ ձայնով: Ու թե՛ երեխաները և թե՛ պարսիկները հափըշտակված լսում էին նրանց. վինվորների աչքերում նույնիսկ կարելի էր նկատել կարոտի ու թախծի պես մի բան, որ մեղմում էր նրանց՝ նվաճողի ամբարտավան արտահայտությունը:

Գնալով երգ ու նվագ սիրողների թիվն ավելանում էր նրանց շուրջը. միայն հայ եպիսկոպոսների, վարդապետների ու սարկավագների փոխարեն եկեղեցու բակը մտնող և այնտեղից դուրս եկող պարսիկ երկարաքղանցք ու սրագդակ մոգերն ու կրակի այլ պաշտոնյաներն էին խեթ նայում գուսանների կողմը:

Իսկ գուսանները երգելու հետ միասին կարծես ուսումնասիրում էին իրենց շուրջը, հրապարակի անցուդարձը,— ծերունին՝ բաց աչքերով, երիտասարդը՝ **«կույր»** աչքերը կկոցած: Սա որքան էլ խոստացավ քաղաքում աչքերը միշտ փակ պահել, բայց անհամբերությունից թե հետաքրքրությունից չէր կարողանում իրեն զսպել և, երբեմն երկար թարթիչները խաղացնելով, դիտում էր հրապարակի անցուդարձը:

Առաջվա համեմատությամբ հրապարակն այնպես դատարկ էր, թվում էր՝ քաղաքում մարդ չկա: Բայց դա խաբուսիկ երևույթ էր: Չնայած տարուց ավելի էր, ինչ պարսիկները գրավել էին քաղաքը, սակայն բնակչությունը դեռ չէր հաշտվում այդ դրության հետ և մեծ վախով էր դուրս գալիս հրապարակ: Ասենք՝ դեռ գրավելուց առաջ շատերը հեռացել էին երկրի հյուսիսային գավառները՝ Վարաժնունիք, Գառնի, Գեղարքունիք, Գուգարք և Ուտիք, մինչև վերին սահմանը հայոց, անգամ մինչև երկիրը վրաց: Իսկ մնացածները թաքնվում էին իրենց տների խորքում կամ քաղաքը շրջապատող այգիներում, որ հարկադրված չլինեն երկրպագել կրակին: Չնայած պարսիկները, ինքը՝ պարսից վորքերի գլխավոր հրամանատար Զիկ վորավարը և հայ իշխան Մերուժանն էլ առանձին՝ մունետիկների բերանով հայտնել էին բնակիչներին, որ ապատ վգան և ապատ շարունակեն իրենց գործերն ու արհեստները, սակայն շատ քչերն էին նրանց հավատում, ու հրապարակում երևում էին միայն պառավներ ու ծերունիներ կամ՝ խեղանդամ մարդիկ, որ կարծես, մահն արհամարհելով, ծերության իրավունքով էին դուրս գալիս փողոց կամ գնում միմյանց տուն:

Սակայն հիմա գուսանների նվագն ու երգը՝ որքան տարօրինակ ու վարմանալի, նույնքան էլ մեծ հետաքրքրություն հարուցեց այդ լուռ հրապարկում ու նրա շուրջը, որովհետև վաղուց, պարսիկների մտնելուց հետո, ոչ գուսաններ էին երևացել, ոչ էլ երգ ու նվագ էր լսվել քաղաքում: Թերևս այդ էր պատճառը, որ նվագի առաջին հնչյունները հավաքեցին ոչ միայն երեխաների, պարսիկ վինվորների, այլև քաղաքացիների, որոնց թիվը գնա-

լով ավելանում էր. անգամ մոտիկ տների դռներից ու պատերի հետևից վարմացած՝ նվագողներին էին նայում կանայք, բայց չէին համարձակվում առաջ գալ... Մի երգի ամենածորուն տեղը՝ հանկարծ հրճվանքի մի ճիչ լսվեց հրապարակում, և մապախռիվ ու ցնցոտիապգեստ մեկը պատռեց հավաքվածների շղթան ու, եկան մի թավամած պոչ ձեռքին, կանգնեց ծամածուռ շարժումներով.

— Գուսա՜ն, գուսա՜ն,
Որտեղի՜ց բուսան...
Մեծ անտառից,
Թե գետառից....

Ասաց նա հտպիտի նման բերանը բաց և, հոնքերը բարձրացնելով, գլուխը ծռած նայեց գուսանների երեսին, կարծես փորձելով ճանաչել նրանց կամ ինչ-որ բան ասել նորից, բայց մեկը, տարիքով մի քաղաքացի, սաստեց նրան.

— Լո՛ւռ, Մաղքոս, լո՛ւռ...

Դա Դվինի հայտնի խենթ Մեղավոր Մաղքոսն էր, երիտասարդ, ամրակազմ մի մարդ, որ մի պահ, երգ-նվագ լսելուց հետո, հանկարծ լաց եղավ բարձրաձայն: Պարսիկ վինվորները մեղմացած նայեցին նրան և նոր մի երգ պատվիրեցին գուսաններին:

Եվ մինչև գուսանները երգում էին՝ հետաքրքիրների թիվը շարունակում էր ավելանալ նրանց շուրջը: Վերջապես, երբ մի քանի եղանակից հետո գուսանները դադար առան, դվինցիներից մեկը՝ վիվը կապած մի ծերունի, Ջաքարեին մոտենալով, հարցրեց կամաց.

— Որտեղի՜ց եք գալիս, գուսան եղբայր:

— Վաղարշապատից,— Ջաքարեի փոխարեն պատասխանեց երիտասարդ կույր գուսանը:

— Իսկ ի՞նչ կար Վաղարշապատում,— հետաքրքրվեց նույն ծերունին՝ ձայնն ավելի իջեցնելով, որ պարսիկներն իր խոսքը չլսեն:

— Ինչ որ այստեղ, բարեկամ,— պատասխանեց երիտասարդ գուսանն անտարբեր և, բամբիռը նորից ձեռքն առնելով, սկսեց պարսկական մի նոր երգ:

Նա մատներով վարկում էր բամբիռի լարերին և հետն էլ երգում, իսկ ծերունին դարձյալ ձայնակցում էր նրան կամ դափ վարկում:

Երբ պարսիկ վինվորները, վերջապես, հագեցան ու ամբողջ խմբով թողին հեռացան՝ Ջաքարեն երկու անգամ սեղմեց երիտասարդի թևը, որ պայմանական նշան էր, թե պարսիկ չկա:

Այնժամ երիտասարդը երգեց հայերեն. լսելով իրենց ծանոթ եղանակն ու երգը՝ հավաքված դվինցիների հոնքերն ակամա ետ գնացին, դեմքերը պարզվեցին, և նրանց աչքերում առկայծեց կարծես վաղուց մարած մի բան:

Երիտասարդը երգում էր հոգնած, բայց հաճելի ձայնով:

Հավաքված այդ խայտաբղետ բազմության մեջ կար միջին տարիքի մի մարդ, որ համառորեն նայում էր կույր գուսանին, և, թվում էր, ուշադիր կննում, ուսումնասիրում է նրա յուրաքանչյուր շարժումը և ուզում է լավ հիշել նրան: Դա քառասունի մոտ, գունատ մարդ էր՝ սև, ոլորվող բեղ ու մորուսով և սպիտակ, բարակ ձեռքերով, որ հապիվ կիսով չափ դուրս էին գալիս նրա հնամաշ կապայի լայն թևքերի միջից: Թվում էր՝ դա հողի, այգու կամ այլ կոպիտ աշխատանքով զբաղվող մարդ չէ և, ինչպես երևում էր, հավաքվածների մոտ հարգանք էր վայելում:

Վերջապես, երբ գուսանը դադարեց և հոգնած, բամբիռը դրեց ծնկան, այդ մարդը մոտեցավ երիտասարդ-գուսանին և կռանալով՝ ձեռքը դիպցրեց նրա ձեռքին, որ կույրն զգա, թե իր հետ են խոսում:

— Գուսան եղբայր,— ասաց նա կարեկից ու ոչ բարձր ձայնով:— Հոգնած և քաղցած կլինեք: Գնանք տունս՝ հաց վայելեք և հանգիստ առեք:

— Շնորհակալ եմ, անծանոթ եղբայր, շնորհակալ եմ: Ճշմարիտ է, թե՛ հոգնած ենք և թե՛ քաղցած, բայց հեռու չէ՞ արդյոք տունդ մեր հոգնած ոտների համար:

— Ոչ, շատ հեռու չէ,— ասաց մարդը նույն զգույշ ձայնով:— Մի երկու կարճ փողոց անցնելուց հետո կլինենք իմ տանը:

Երիտասարդ գուսանի լարված, մտահոգ դեմքը մեկեն պայծառացավ. նա մի ծանոթ թե հարապատ ձայն զգաց կարծես և ասաց.

— Գնա՛նք, Ջաքարե, գնա՛նք...

Ու տեղից վեր կենալով՝ բամբիռն զգուշությամբ գցեց ուսը և բռնեց ծեր առաջնորդի թևը:

— Հետևեցեք ինձ,— ասաց դվինցին զգուշությամբ և, բազմությունից ջոկվելով, առաջ ընկավ՝ կապայի լայն թևքերը ճոճելով:

Գուսանները հետևեցին նրան, և մինչև տուն, որ այնքան էլ մոտ չէր, նրանք այլևս ոչ մի խոսք չփոխանակեցին, որովհետև մարդը գնում էր բավական առաջ ընկած, նույնիսկ առանց ետ նայելու: Իսկ երբ հյուրընկալի հետևից մտան նրա բակը և դուռը դրին ամուր՝ կույր գուսանն աչքերը բաց արեց հանկարծ և ժպտերես նայեց հյուրընկալին: Սրան թվաց, թե երիտասարդ գուսանի ցնցոտիները չքացան և նրա առջև կանգնեց մի կայտառ ու կորովի ռազմիկ:

— Հրահա՛տ,— բացականչեց նա:

— Չէիր սպասում, Գալավոն վարպետ, այնպես չէ՞: Ես քո ձայնից խկույն ճանաչեցի քեզ և զգացի, որ շատ վարմացած ես:

— Զարմացած,— բացականչեց հյուրընկալը, որ Դվինի ոսկերիչներից էր:— Ոչ միայն վարմացած եմ, Հրահատ սիրելի, այլ այրվում եմ հետաքրքրությունից: Ասա, բարեկամս, ինչ բան է սա, ինչն է հարկադրել քեզ այդպես կույր գուսան ձևանալ... ինչ է նշանակում դա...

— Նկատում եմ իրոք շատ ես հետաքրքրված, Գավավոն վարպետ,— ասաց «կույր» գուսանը՝ մտերմաբար հյուրընկալի ուսը թոթվելով:— Բայց նախքան քեզ գոհացնելը, մեզ կերակրիր, որ ուժ ունենանք խոսելու: Իմ այս բարի առաջնորդն էլ ավնիվ մարդ է. կարող ես ապատ խոսել մոտը:

— Ներո՛ղ եղիր, Հրահատ եղբայր,— շփոթվեց Գավավոնը,— ես իմ տեսածից այնպես եմ վարմացած, որ մոռացա հյուրընկալության կարգը: Իսկո՛ւյն, իսկո՛ւյն: Համեցեք ներս...

Եվ նա, իրար անցնելով, անհանգիստ ու հապճեպ՝ հյուրերին առաջնորդեց տուն, որ գտնվում էր բակի խորքում, վույգ թթենիների հովանու տակ: Գավավոնի տունը բաղկացած էր երկու թե երեք սենյակից, որոնց մերկ աղքատությունը շատ վարմացրեց հյուրերին. բոլորովին անպարդ ու մերկ էին պատերը, մերկ էին համարյա և նրանց տակ դրված տախտերը, եթե չհաշվենք վրաները փռված գորշ թաղիքները, որոնց ծայրերն իջնում էին մինչև հարթ հատակը, իսկ հատակի վրա, սովորական գորգերի փոխարեն նույնպես փռված էին ճահճախոտից հյուսած հասարակ խսիրներ:

Մինչ գուսանները մի տախտի վրա տեղավորվելով՝ նայում էին տան խեղճությունը, հյուրընկալ Գավավոնն անցավ կից սենյակը, ինչ-որ բան խոսեց այնտեղ անտես մեկի հետ ու, շուտով վերադառնալով, նստեց հյուրերի դիմաց, մի այլ տախտի վրա:

— Մեր այս աղքատության վրա մի՛ վարմանա, Հրահատ եղբայր,— ասաց Գավավոնը, նկատելով, որ նա վարմացած է տան տեսքով:— Ունեցածներս թաքցրել ենք, որ անօրեն մոխրակերները չհափշտակեն: Տնե-տուն ընկած կողոպտում են. ինչ հավանում են՝ էլ տիրոջը չի պատկանում... Բայց այս թողնենք. դու այն ասա, Հրահատ եղբայր, որտե՞ղ էիր, ինչպե՞ս եկար Դվին և ինչո՞ւ կույր գուսանի ձևով... Ախ, ներո՛ղ եղիր, ես խոստացա նախ կերակրել...

Այդ պահին կից սենյակից դուրս եկավ գլխաշոր կապած ոչ տարիքով մի կին՝ լվացվելու պարագաներով:

Առաջ գալով՝ նա անխոս գլուխ տվեց հյուրերին, փոքրիկ ծակոտկեն կոնջը դրեց հատակին և ինքը երկարավիզ ջրամանից ջուր լցրեց նրանց ձեռքներին. և երբ նրանք լվացվեցին ու սրբվեցին՝ նա այդ պարագաները վերցնելով՝ նորից անձայն-անաղմուկ անցավ հարևան սենյակը և այնտեղից բերեց երկու ձեռքով բռնած փայտե մի կլոր սկուտեղ, որի վրա շարված էին կավե փայլ տված ամաններ և կլոր կարմիր հացեր և պես-պես ուտելիքներ: Սկուտեղը հարգանքով դնելով տախտի վրա, հյուրերի առաջ, նա կրկին դուրս գնաց:

Մինչ հոգնած ու քաղցած հյուրերը ճաշով էին զբաղվում՝ տանտերն ինքը մասնակցելով հացկերույթին, հետաքրքրությունից անհամբեր՝ նայում էր մերթ Հրահատին, մերթ Ջաքարեին, սպասելով կարծես, թե երբ պիտի վերջացնեն, որ հարցումներ անի: Նա գիտեր, որ Հրահատը Մուշեղ սպա-

րապետի թիկնապահներից մեկն էր. գիտեր, որ նրա հետ միասին գնացել էր Բյուզանդիա՝ թագաժառանգ Պապին բերելու, որպեսզի նա թագավորի՝ նենգությամբ Պարսկաստանում կալանված հոր փոխարեն. հիմա ինքը հետաքրքիր էր իմանալու, թե որտեղի՞ց է գալիս Հրահատը, ինչո՞ւ է եկել, ինչպե՞ս է կույր ձևացել — գուսան դառել, և ո՞վ է արդյոք նրա այդ ծեր առաջնորդը, որ ոչ մի բանով չէր կանապանվում իսկական գուսանից:

Երիտասարդ հյուրն վգաց այդ և նկատեց ժպտալով.

— Հիմա՛, հիմա՛, Գապավոն, հիմա կգոհացնեմ քեզ:

— Վայելի՛ր, Հրահատ եղբայր, վայելիր, խնդրում եմ: Ես կսպասեմ...

— Ոչ, վարպետ Գապավոն, նկատում եմ՝ քո հետաքրքրությունն ավելի մեծ է, քան իմ քաղցը,— ասաց Հրահատը նորից ժպտուն աչքերով տանտիրոջը նայելով և, մի փոքր էլ ուտելուց հետո, վերջապես, առաջնորդ Զաքարեին թողեց այդ սենյակում պառկել հանգստանալու, ինքը Գապավոնի հետ անցավ մյուս սենյակը:

— Դու հանգստացիր, Զաքարե, ես սակավիկ մի կրուցեմ վարպետ Գապավոնի հետ: Դու այս ամենը գիտես, ձանձրալի կլինի նորից լսել:

Եվ երբ նրանք անցան կից սենյակը՝ Գապավոնն այնպիսի բաներ լսեց, որ էլ չկարողացավ իր վարմանքը պահել:

— Ի՞նչ... Ճշմարի՞տ... Ուրեմն ստույգ են մեզ հասած լուրերը,— ասում էր նա՝ շուտ-շուտ տեղից ելնելով ու նստելով:

Եվ Հրահատն իրոք պատմում էր վարմանալի բաներ. թե Բյուզանդիան թագաժառանգ Պապին արդեն ճանաչել է թագավոր և նույնիսկ տվել է օգնական վորք... և դրանք հիմա հայկական վորքերի հետ, որ մի տարի առաջ նահանջելով մնացել էին Սպերում, Տայքում և Դարանաղյաց գավառում, կռվում են պարսից դեմ, Մուշեղի և Պապի առաջնորդությամբ:

— Իրո՞ք,— հևաց Գապավոնը:— Եվ հաջողա՞կ են, հաղթո՞ւմ են:

— Եվ կարողանո՞ւմ են հաղթել, որովհետև պարսիկն այնտեղ մեծ ուժ չունի հիմա. ամեն տեղ պարտվում են և նահանջում: Եվ սպարապետը, որ լսել է, թե ինչպե՛ս Շապուհն իր հոր՝ Վասակ սպարապետի մաշկը տիկ է հանել և խոտով լցրած նրա պաճուճապատանքը դրել է բանտարկված թագավորի առաջ, ինքն էլ հիմա որտե՛ղ պարսից վորավար է գերում, նույնպես տիկ է հանել տալիս և կռվի ժամանակ դնում պարսից վորքի առաջ, որ տեսնեն, թե հայերն էլ գիտեն վրեժ առնել: «Մեկի փոխարեն տասը, տասի փոխարեն հարյուրը»,— ասում է սպարապետը:

— Ճշմարի՞տ,— բացականչեց նորից Գապավոնը վարմացած, հիացած, լսածներին կարծես չհավատալով կամ այդ ամենը հրաշք համարելով:— Իսկ դու, դու ինչո՞ւ ես վորքը թողել եկել, երբ մերոնք հաղթական են... և ինչպե՞ս եկար, և ինչո՞ւ այդպես գուսանակերպ և կույր ձևացած...

— Սպասի՛ր, Գապավոն վարպետ, սպասիր, դժվար է բոլոր հարցերին պատասխանել միանգամից,— ժպտաց Հրահատը և պատմեց, թե իրեն

ուղարկել է սպարապետը, որպեսզի ժողովրդին հայտնի իրենց գալու և հաղթելու լուրը, որ ամենքն վգաստ լինեն և պատրաստ, իսկ վենքի ընդունակներն անմիջապես քաշվեն լեռներն ու անտառները...

— Այդ ինչո՞ւ համար,— լրջացավ Գապավոնը:

— Նրա համար, վարպետ եղբայր, որ պարսիկները հեռանալիս՝ գերի չվարեն նրանց կամ չսպանեն: Ուրեմն մերոնք առայժմ պիտի թաքնվեն, որ մեր վորքի մոտենալուն պես՝ օգնության հասնեն նրան պարսից թիկունքից: Այդպես է տեր սպարապետի կարգադրությունը:

— Իմաստո՛ւն կարգադրություն,— հիացավ ոսկերիչը:— Իմաստուն կարգադրությո՛ւն... Իսկ հիմա, հիմա որտե՞ղ են մերոնք,— չհամբերեց նա:

— Երբ եկա, այսինքն՝ մի ամիս առաջ, մերոնք գրավեցին Կարինը և շարժվեցին դեպի Բագրևանդ:

— Ուրեմն դու եկել ես պարսիկների միջո՞վ,— վարմացավ Գապավոնը:

— Ուրիշ ի՞նչ ճանապարհով կարող էի գալ:

— Բայց չտեսա՞ն:

— Անցա իբրև կույր գուսան:

— Եվ չկասկածեցի՞ն:

— Նվագարանով գուսանը նրանց նույնքան հաճելի է, որքան և մեզ:

— Ուրեմն շարունակ կո՞չր էիր ձևանում և նվագում նրանց համար:

— Ոչ միայն նվագում, այլև երգում, ինչպես տեսար:

— Եվ հայերե՞ն՝ այսօրվա պես:

— Ոչ, նրանց համար միայն պարսկերեն:

— Եվ չվնասեցի՞ն ձեզ:

— Ոչ միայն չվնասեցին, այլև մինչև իսկ երբեմն ձայնակցում էին մեզ և պատվերներ տալիս: Վաղարշապատում նույնիսկ պահանջեցին, որ մենք մնանք իրենց մոտ: Խոստանում էին լավ պահել, կերակրել: Բայց ես հրաժարվեցի, ասելով թե՝ նրանց հարգելուց է, որ նվագում եմ, այլապես սիրտ չունեմ, հայրս մահամերձ է Դվինում, պետք է հասնեմ:

Այս երիտասարդը, որ ինչպես պարզվեց, Մուշեղ սպարապետի թիկնապահներից մեկն էր, իբրև կույր գուսան՝ իր առաջնորդի հետ քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ անցնելով՝ եկել հասել էր Դվին: Այդպես նա եղել է Բագավան, Երվանդաշատ, Վաղարշապատ և շատ ավաններում ու գյուղերում, և ամեն տեղ ծածուկ պատմել էր հայերին նոր, երիտասարդ թագավորի գալը, Մուշեղ սպարապետի հաղթությունն ու կարգադրությունը և ամեն տեղից էլ կարողացել էր դուրս գալ անփորձ՝ շնորհիվ գուսանի իր կերպին ու հանգամանքին: Նրա ասելով՝ Մուշեղ սպարապետը, կամենալով ոգևորել պարսիկների գրաված գավառների ժողովրդին մոտալուտ ապատությամբ և վգուշացնել թշնամուց սպասվող վտանգից, առաջարկել էր երիտասարդ վորականներին, թե ո՞վ հանձն կառնի մի այդպիսի անձնավոհ ու պատվաբեր առաքելություն: Պատրաստակամություն հայտնել էին շատերը,

բայց սպարապետն ընտրել էր միայն հինգ-վեց հոգի: Դրանցից մեկը Հրահատն էր, որ այդ դերը հանձն էր առել նաև մի այլ նպատակով և սպարապետին խնդրել էր հատկապես իրեն ուղարկել Դվին—Արտաշատ: Մյուսները գնացել էին այլ կողմեր, մի քանիսն էլ Պապի և Մուշեղի նամակները տարել էին լեռնագավառների հայ նախարարներին, որ միանան պարսից դեմ սկսված կռվին:

Լսելով այս ամենը՝ ոսկերիչ Գապավոնը, համակ հետաքրքրություն դարձած, շարունակում էր իր ուրախ բացականչերն ու հարցումները. նրա հարցասիրությունը նույնիսկ այնտեղ հասավ, որ ուզեց իմանալ, թե ի՞նչ հագուստներ ունի նոր թագավորը, ի՞նչ սուր է կրում և արդյոք թագ դնո՞ւմ է գլխին թե ոչ, կամ նոր թագուհին հե՞տն է, թե մնացել է Բյուլպանդիոնում. կամ որքա՞ն է հոռոմ վորքերի թիվը, կա՞ն նրանց հետ լավ վորավարներ, և որքա՞ն սիրով են մասնակցում կռվին:

Ստանալով այս հարցերի պատասխանը՝ Գապավոնը սակայն չէր բավարարվում և շարունակում էր. «Հետո՛, հետո՛... էլ ի՞նչ նոր»...

— Մի այլ նորություն սա է, Գապավոն,— ասաց Հրահատը:— Իշխան Սպանդարատ Կամսարականը միացել է Պապին ու Մուշեղին և հիմա կըռվում է պարսից դեմ:

— Սպանդարատ իշխա՞նը,— տեղից վեր թռավ ոսկերիչը՝ այնպես վարմացած, կարծես հրաշք էր լսում:— Այն բանից հետո՛, երբ Արշակ թագավորը կոտորեց նրա տոհմը և նրա կալվածները բաժանեց ուրիշ նախարարնե-րի՞՛...

— Այո, միացել է հայրենիքի սիրուն:

Այս մի քանի խոսքից Գապավոնը լավ չըմբռնեց իշխան Կամսարականի հետ կապված փոփոխությունը, բայց հետաքրքրվեց.

— Ուրեմն կապատվե՞նք մոխրապաշտներից:

— Շուտո՛վ, Գապավոն, շուտո՛վ,— գլուխը շարժեց Հրահատը ինքնավստահ ու խորհրդավոր:— Ես շատ ուրախ եմ, որ քեզ հանդիպեցի: Հիմա հարկ է ժողովրդյան մեջ տարածել այս ամենը: Որքան հավատարիմ և վստահելի մարդ ունես, Գապավոն, թող անցնեն գործի: Բայց զգույշ. ոչ մի խոսք գուսանի մասին:

— Դու հանգիստ եղիր, Հրահատ սիրելի: Գապավոնը գիտե իր գործը:

Մի փոքր ևս վրուցելով՝ Գապավոնը հյուրին տարավ կողքի սենյակը՝ քնած Ջաքարեի մոտ, և ինքը դուրս եկավ, թողնելով նրանց հանգիստ առնելու:

Դուրսը աշնան մութն արդեն իջնում էր նվաճված մայրաքաղաքի վրա և հետզհետե սքողում միջնաբերդն իր պալատով, պարիսպներով ու ծառաստանով:

Հրահատը պառկեց տախտի փափուկ թաղիքի վրա և, չնայած ծայր հոգնածության, չկարողացավ հանգստանալ: Այժմ արդեն նրան պաշարել

էին իրեն վաղուց հուզող մտքերը: Սպարապետից խնդրելով ուղարկել իրեն Դվին, Արտաշատ, նա նպատակ ուներ միաժամանակ տեսնել իր հարսնացուին՝ Նապենիին, որից բաժանվել էր համարյա տարի ու կես առաջ... Ու ինչպես ամբողջ ճանապարհին, այնպես էլ հիմա Հրահատը չգիտեր որտե՛ղ կլինի Նապենին՝ վինագործ Զոմայի աղջիկը. Դվինո՞ւմ արդյոք, քաղաքի պարսպից դուրս գտնվող իրենց այգու տնակո՞ւմ, թե մոր հետ հեռացել— ապաստանել է մի տեղ, և արդյոք ապահո՞վ տեղ... Հրահատը մի վայրկյան ցանկություն ունեցավ կրույցի միջոցին հարցնել Գապավոնին, բայց նախ հարմար չհամարեց խոսել իր կգացմունքների մասին, երկրորդ՝ համոզված չէր, թե Գապավոնը կարող է ճանաչել վինագործ Զոմայի կնոջն ու աղջկան: Մտածելով՝ Հրահատը մի պահ որոշեց վեր կենալ և գնալ վարպետ Զոմայի տունը, սակայն հիշելով, որ ամեն քայլափոխին փողոցներում պարսիկ պահակներ են հսկում և ինքը տակավին չի կատարել սպարապետի հանձնարարությունը, թողեց այդ առավոտյան:

— Առավոտը,— հառաչեց նա,— առավոտը կպարզեմ ամեն ինչ...

ԳԼՈՒԽ 2

Դվինը, իրոք, այնպես չէր ավերվել նվաճողներից, ինչպես Հայաստանի մյուս քաղաքները, սակայն նրա գլխով ավելի շատ բան էր անցել վերջին երկու տարում, քան որևէ այլ քաղաքի:

Խոսրով Բ-ի հիմնադրած այս երիտասարդ մայրաքաղաքը, որի բարձր միջնաբերդը վարդարված էր շքեղ մի պալատով և ատամնավոր ու բրգաշատ կրկնակի պարիսպներով, մեծ չէր, միջնաբերդի շուրջ բոլորը տարածվում էին մեծահարուստ նախարարների և քաղաքացիների մեծ ու փոքր տները, և այդ ամենը նույնպես շրջապատված էր բարձր պարիսպով, որից դուրս փռվում էին փարթամ այգիներ և մեծատարած մի ծառաստան, որ կոչվում էր Խոսրովի անտառ: Որպես նոր քաղաք՝ Դվինն ուներ շատ գեղեցկություններ և ակնապարար տեսարաններ, բայց այդ օրերին նա ծանր, անասելի ծանր տպավորություն էր անում: Այժմ նրա միջնաբերդում ու փողոցներում հայ դրանիկ վինվորների փոխարեն նվաճողի ամբարտավան քայլերով վխտում էին պարսից զորականներ ու վինվորներ, իսկ սակավաթիվ դվինցիները երևում էին ստվերների նման, վախվխելով, հարապատ քաղաքում նրանք օտար էին զգում իրենց: Շատ տներ կա՛մ փակ էին, կա՛մ

կողոպտված, դատարկ: Բայց ամենից ծանրը այն ամայությունն ու լռությունն էր, որ տիրում էր քաղաքում:

Մինչդեռ երկու տարի առաջ երիտասարդ քաղաքն ապրում էր միանգամայն ուրախ ու եռուն կյանքով, ինչպես գարնան մեղվափեթակ: Ծուրաքանչյուր քաղաքացի ուներ իր գործն ու վբաղումը. քաղաքի քառակուսի հրապարակը շրջապատող ցածրիկ կրպակներում առավոտից մինչև երեկո աշխատում էին ամեն արհեստի վարպետներ՝ ճոներ, որ ոչխարի, գառան մոթթիներից և եղջերուի ու այլ կենդանիների կաշիներից կարում էին բազմատեսակ գդակներ. հանդերձակարներ, որ պատրաստում էին պես-պես կապաներ թե՛ քաղաքացիների ու շինականների համար և թե մուշտակներ ու թիկնոցներ՝ նախարարների ու սեպուհների համար. մաշակարներ՝ ամեն ձևի կոշիկներ և հունական սանդալ-հողաթափներ. բրուտներ, որ շինում էին բազմազան կավե ամաններ՝ վիթխարի մեծափոր կարասներից սկսած մինչև ջրիկ փոքրիկ գավաթներն ու գինու կթղանները, որ թրծում էին հենց այդտեղ՝ քուրաների վրա, իսկ թամբագործներն արդեն իրենց արհեստանոցների դրռների վրա թամբերի հետ միասին մեծամեծ կեռ մեխերից կախում էին ամեն տեսակ փոկեր, սանձեր, պախուրցներ, կաշե գոտիներ և բոժոժների շարեր, որ կապում էին ուղտերի, ջորիների ու ավանակների վիզը՝ երկար ճանապարհներն ուրախ անցնելու համար: Հրապարակում հատկապես աչքի էին ընկնում վինագործները, որ կռում-կոփում էին բազմատեսակ վենքեր՝ նիզակներ, տեգեր, աշտեներ, նրաններ, նաև բազպաններ ու վանկապաններ և որսորդական իրեր ու գործիքներ... Ու այդ բոլորի աշխատանքը՝ պղնձագործների մեծադղորդ աղմուկի հետ միասին, լցնում էր հրապարակը մի ժխորով, որ թվում էր ոչնչով չպետք է խանգարվեր և այդպես շարունակվելու է անվերջ: Իսկ ձմեռները քաղաքի աշխույժն ավելանում էր նրանով, որ թագավորն իր ամբողջ արքունիքով, ավագ նախարարներով և թիկնապահ, դրանիկ գնդով Վաղարշապատից կամ մի այլ թագավորանիստից տեղափոխվում էր Դվին և ապրում նրա միջնաբերդում մինչև գարնան կեսերը: Ձմեռն անցնում էր հանդեսներով, վինախաղերով ու որսագնացությամբ: Եվ այս ամենը քաղաքին տալիս էր աշխույժ տեսք, երբեմն և տոնական կերպարանք:

Շուտով սակայն,— դա երկու տարի առաջ էր,— քաղաքի այդ ուրախ հանգիստը հանկարծ փոխվեց տագնապի, երբ պարսից արքայից արքա Շապուհը խաբեությամբ, բարեկամության դաշինք կնքելու պատրվակով, Տիվբոն հրավիրեց Արշակ թագավորին և նրա խիվախ սպարապետ Վասակին: Հայոց արքունիքը և ավագներից ոմանք, ճանաչելով Շապուհի խարդախ բնույթը և լավ իմանալով, որ նա դժգոհ է հայոց թագավորից՝ իբր Բյուզանդիային համակիր լինելու համար, լավ բան չէին գուշակում այդ հրավերից:

Եվ նրանք չսխալվեցին: Թագավորի և նրա սպարապետի մեկնելուց հաքիվ մի ամիս անց՝ Տիվբոնից եկավ մի նոր բարձրաստիճան պարսիկ սուր-

հանդակ՝ իր թիկնապահներով, թե արքայից արքան սիրով իր մայրաքաղաքն է հրավիրում նաև հայոց տիկնանց տիկին Փառանձեմ թագուհուն և ավագ նախարարներին: Արքունիքը, թագուհու գլխավորությամբ, քննեց այդ հրավերը և որոշեց հրաժարվել արքայից արքայի պատվից, գտնելով, որ բարի նպատակով չէ արվում այդ շնորհը:

«Ինչո՞ւ է հանկարծ ժլատ, անբարյացակամ Շապուհն այդպես հյուրասեր դարձել,— ասում էին հայոց ավագ նախարարներն ու մեծօրյարները:— Մի՞թե խնդիրներն այդքան բարդ են, որ չի կարող վճռել հայոց թագավորի և նրա սպարապետի հետ, ու հարկ է տեսնում հրավիրել նաև թագուհուն և ապդեցիկ նախարարներին»...

«Գուցե պատիվներ տալու համար,— ենթադրում էին ոմանք:— Թերևս ուզում է հայերի համակրանքը թեքել իր կողմը՝ պատիվներով ու պարգևներով»:

«Սակայն այդ պարգևներն ու ընծաները նա կարող է ուղարկել Դվին և ոչ թե կանչել ծանր, տաժանելի ճանապարհ կտրելու»,— առարկում էին մյուսները:

Միակ մարդը, միակ ավագ նախարարը, որ կողմնակից էր պարսից արքայի հրավերն ընդունելուն, դա Դղակ Հայր-Մարդպետն էր, պալատի և թագավորական կալվածների կառավարիչը. նա գտնում էր, որ հայ արքունիքը չպետք է իր հարաբերությունները լարի պարսից հետ, այլ ընդհակառակն, բոլոր միջոցները պետք է ի գործ դնի՝ բարեկամ մնալու հին և վորավոր այդ հարևանի հետ: Լինելով պարսկասեր և ատելով Բյուզանդիան ու բյուզանդասերներին,— մի բան, որ նա չէր թաքցնում ոչ ոքից,— Հայր-Մարդպետը առիթ չփախցրեց խայթել հունասեր ավագ նախարարներին, ասելով. թե՝ «մենք սիրով վազում ենք Բյուզանդիա, ուր մեռցնում են հայ հոգին, բայց չենք ուզում գնալ Տիպբոն, որից կախված է հայ մարմնի ապահովությունը»,— և ավելացրեց մոայլ գուշակի նման.

— Ոչ, թագուհի, ես գտնում եմ, որ ավելի լավ է գնալ և բարեկամ մնալ պարսից, այլապես ծանր և ողբալի կլինեն հետևանքները...

Բայց թագուհին նրան չլսեց, նկատելով, թե այդ հրավերի մեջ ինքը չի տեսնում մի լավ բան, այլ ընդհակառակը, դա իրեն թվում է շատ կասկածելի, հետևաբար՝ հրավերն ընդունելը— վնասակար:

Եվ թագուհու կանխազգացումը ճշտվեց:

Շապուհի հրավերից մի քանի օր հետո եկավ և հայ սուրհանդակ, ուղարկված մի գերի հայ նախարարի կողմից, թե Շապուհը կալանեց Արշակ թագավորին ու սպարապետին և այժմ մեծ վորք է պատրաստում Հայոց Աշխարհի վրա հարձակվելու, որ վերջ տա նրա պետականությանը և միանգամ ընդմիշտ հանի նրան Բյուզանդիայի ազդեցությունից և ենթարկի իրեն. որովհետև նա տանել չի կարողանում և նրան պարզապես կատաղեցնում է այն, որ հայերը բավական չէ՝ կրոնով կապվել են իր մշտական ոխերիմ

թշնամու— Բյուզանդիայի հետ, կապվում են և քաղաքականապես: Արյաց արքային, ասում էին, անհանգստացնում է և այն, որ հայ երիտասարդները մեծ խմբերով գնում են Բյուզանդիա՝ գիտություն և վենքի արվեստ սովորելու: Ծեր արքային վրդովում էր հայերի այդ մոլի հոռոմասիրությունը, որին նպաստում էր առանձնապես հայ հոգևորականությունը: Շապուհը դրա մեջ, ասում էին, տեսնում է մեծ վտանգ, թե հայերը ոչ մի կերպ չհամերաշխելով ու չկապվելով իրեն հետ, իր թշնամիներին՝ բյուզանդացիներին, կամաց-կամաց մոտեցնում են իր երկրի սահմաններին: Դրա ապացույցներից մեկը նա համարում էր այն, որ Արշակը հալածում էր պարսկասեր հայ նախարարներին, գրավում էր նրանց կալվածները կամ հեռացնում արքունի ծառայությունից, ինչպես վարվել էր և Մերուժան Արծրունու հետ, որ Վասպուրական գավառի մի ընդարձակ մասի տերն ու իշխանն էր, մի վորեղ ու ապդեցիկ նախարար. սա ոչ մի կերպ չէր ուզում ենթարկվել-հնազանդել Արշակին, որ կամենում էր բոլոր նախարարներին կախված պահել իրենից՝ իր իշխանությունից. վայրացած էր նա մանավանդ Արշակավանի պատճառով, այն նոր քաղաքի, ուր թագավորի կարգադրությամբ հավաքվում՝ բնակվում էին նախարարներից դժգոհ հպատակները՝ անապատներն ու հանցագործները, կալվածական շինականները: Եվ ահա Շապուհը, դրդված մասամբ նաև հայ թագավորից դժգոհ այդ նախարարների սադրանքներից, որ Հայաստանից փախել և, կրակապաշտություն ընդունելով, ապաստանել էին պարսից արքունիքում,— ցանկանում էր մի հարվածով, երկրի իշխանությունը բանտարկելով կամ գերի պահելով, լուծել հին այդ խնդիրը և Հայաստանը դնել իր ապդեցության ներքո:

Շապուհի այս մտադրությունները վաղուց գիտեին հայ նախարարներից շատերը, բայց հիմա արդեն հայ սուրհանդակի բերած լուրերից հայտնի դարձավ, որ Արշակ թագավորն ու Վասակ սպարապետը գերված են, ուստի և թագուհին ու պալատի նախարարները անմիջապես պատերազմի պատրաստություն տեսան, սպարապետի պաշտոնը հանձնելով Վասակի որդի Մուշեղին, որ թեև երիտասարդ, բայց ամենից խիպախ վորավարն էր հայ վորականների մեջ: Թագուհին կարգադրելով պալատի թանկարժեք իրերը և արքունական գանձերի մի մասը թաքցնել միջնաբերդի գաղտնարաններում (նույնը անել և Դվինում ու Արտաշատում), ինքը արքունական գանձերի մի մասն առած, տասը հավարանոց մի վորագնդով գնաց ամրացավ Կամսարական նախարարների Արտագերս ամրոցում, որ հայոց բերդերի մեջ համարվում էր ամենից անառիկը, շնորհիվ իր դիրքի, որ Արաքսի ափին բարձրացած ժայռոտ լեռան գլխին լինելով՝ իշխում էր շրջապատի վրա:

Թագուհու և ավագ նախարարների գնալուց հետո Դվինում կյանքը մարեց կարծես, ու սկսվեց մի տագնապալի ու սպասողական վիճակ.— ի՞նչ է լինելու: Միջնաբերդի պալատում մնացել էին միայն երկու ավագ նախարար— Դղակ Հայր-Մարդպետը, որ հայտարարեց, թե ինքը, որպես պա-

լատի կառավարիչ, պարտավոր է մնալ պալատը պահպանելու ամեն տեսակ վտանգից ու կողոպուտից և ծերունի Դավիթ Գնունին, որ չկարողացավ հեռանալ վառամության պատճառով: Սրանց հետ մնացին, իհարկե, շատ սպասավորներ, և հատկապես իր՝ Հայր-Մարդպետի սպասավորները, որոնց թիվն անցնում էր հիսունից:

Սակայն թագուհու՝ բերդը քաշվելուց հետո մի երկու ամիս չանցած, դվինցիները լուր առան, թե պարսիկները, հայոց սահմաններից ներս մտնելով, պաշարել են Արտագերսը: Բայց մի քանի ամիս գրոհելով բերդի վրա և բերդապահ վորքի դիմադրության հանդիպելով՝ նրանք ուտելիքի և կերի համար սկսեցին ասպատակել անպաշտպան հայ գյուղերն ու քաղաքները: Եվ գրավեցին քաղաքներից շատերը, բայց Դվինը, թեև չուներ մեծ կայազոր, պաշտպանվում էր գյուղերից եկած շինականների օգնությամբ և չէր թողնում պարսիկներին մոտենալ անգամ պարիսպներին: Սակայն Հայր-Մարդպետը համոզեց պաշտպաններին, թե ի վերջո ապարդյուն է լինելու նրանց դիմադրությունը պարսից վորքերին, պետք է բանալ քաղաքի դռները, այլապես նրանք «կավերեն մայրաքաղաքը և մեծ կոտորած կանեն ժողովըրդյան մեջ»: Նշանավոր նախարարի խոսքերն ունեցան իրենց ազդեցությունը, և երկար պայքարից հոգնած ժողովուրդը պայման դրեց, թե իրենք քաղաքի դռները կբանան այն ժամանակ միայն, երբ Հայր-Մարդպետը երաշխիք առնի պարսիկներից, որ նրանք չեն վնասի քաղաքը և քաղաքացիներին:

Եվ իսկապես, միայն այն ժամանակ, երբ Հայր-Մարդպետը սպիտակ դրոշով բարձրացավ պարսպի գլուխը և ապահովության երաշխիք առավ պարսիկներից, դվինցիները բացին քաղաքի երկաթյա դռները: Սակայն այն իսկ միջոցին, երբ պարսիկները մտնում էին Ավագ դռնից, քաղաքի մյուս պարսպադռներից դուրս եկան շատ դվինցիներ իրենց ընտանիքներով և Խոսրովի անտառով հեռացան լեռնագավառները—Գառնի, Վարաժնունիք և Գեղարքունիք, ուր տակավին թշնամի չկար:

Իսկ մի օր հետո Դվին եկավ Մերուժան Արծրունին ինքը՝ ճերմակ նժույգի վրա, պարսից Ջիկ վորավարի հետ, բազմաթիվ թիկնապահներով շրջապատված ու, Հայր-Մարդպետի առաջնորդությամբ, գնաց բարձրացավ միջնաբերդ:

Խոսում էին, որ Հայր-Մարդպետը նրան պահում ու պատվում է այնպես, ինչպես թագավորի, և Մերուժանը, իր հերթին, շատ բարեհաճ է դեպի նա:

Քաղաք մտնելու հետևյալ օրն իսկ Մերուժանի առաջին գործը եղավ կարգադրել, որ վառեն ոչնչացնեն եկեղեցիներում եղած քրիստոնեական վարդերն ու սպաները, ատրուշաններ հաստատեն և քաղաքացիներին առաջարկեն, իսկ թե չհնազանդվեն՝ հա ւկադրեն երկրպագել անշեջ կրակին... Այս կարգադրությունը նշանակում էր, որ դվինցիները նորից հեռանան

նոր խմբերով. նրանք հեռանում էին իրենց միայն հայտնի գաղտնի անցքերով դեպի անվտանգ վայրեր կամ պարզապես քաշվում էին քաղաքի շուրջը տարածվող իրենց այգիները, ուր յուրաքանչյուրն ուներ փոքրիկ մի տնակ կամ կավաշեն մի հնձան: Իսկ մնացածները մնում էին տներում փակված և դուրս չէին գալիս փողոց, որ չհարկադրվեն երկրպագել կրակին: Եվ քանի դեռ Արտագերսը պաշտպանվում էր՝ դվինցիներն անվախ էին և անվիջում: Նրանց մեծ հույս էր ներշնչում մանավանդ այն, որ Փառանձեմ թագուհին, ինքը բերդը պաշտպանելով, Մուշեղ սպարապետին ուղարկել էր Բյուզանդիա՝ Վաղես կայսրից օգնություն խնդրելու և թագաժառանգ Պապին, որ քանի տարի էր, ինչ ուսանում էր հոռոմների մայրաքաղաքում, Հայաստան բերելու:

Սրանք բոլորը լուրեր էին, բայց այս լուրերը ապրեցնում և ոգևորում էին դվինցիներին, թե ուրեմն փրկությունը մոտ է, եթե դիմանան մի փոքր էլ՝ կազատվեն իրենց նեղիչներից: Բայց ահա լսեցին մի օր, թե Մերուժանը Հայր-Մարդպետին ուղարկել է Արտագերս՝ թագուհուն համոզելու, որ անձնատուր լինի: Թագուհին սակայն հանդիմանել էր Հայր-Մարդպետին այդ ամոթալի առաքելության ու առաջարկի համար և հեռացրել բերդից:

Այս լուրը, ճի՞շտ էր թե սխալ, հպարտությամբ լցրեց դվինցիների սիրտը: Սակայն մի քանի օր հետո, նրանք չիմացան ի՛նչ անցավ-դարձավ, եկավ մի նոր՝ տխուր լուր, թե Արտագերսն ընկավ, և թագուհին տարվեց գերի: Կոտրվեց դվինցիների հույսերի սյունը: Նրանք, որ սպասում էին, թե Մուշեղ սպարապետն ահա կգա հայկական ու հունական վորքով և կվտարի ատելի պարսիկներին և նույնքան ատելի Մերուժանին— հանկարծ... ոչ միայն այդ չեղավ, այլև թագուհին անգամ գերի տարվեց: Խոսում էին, թե բերդի անկման պատճառը եղել է այն համաճարակ «սև ցավը», որ մինչ այդ մտած է եղել բերդականների մեջ և կոտորել է մեծ մասին: Ասում էին նաև, թե տասներեք ամսվա դիմադրությունից հետո և այդ ցավի հետևանքով՝ բերդում մնացել էին մի բուռ պաշտպաններ թագուհու հետ միասին, և պարսիկները, հավանաբար Հայր-Մարդպետից իմանալով այդ, գրոհել էին բերդի վրա և վերցրել այն համառ դիմադրությունից հետո, որ ցույց էին տվել, այնուամենայնիվ, մնացած բերդականները՝ իրենց բարձր դիրքից կոտորելով շատ պարսիկների, մինչև որ նրանց հեղեղը դուռը խորտակել էր և խուժել ներս... Իսկ մինչ այդ, պատմում էին, որ խիվախ թագուհին մաքառել էր ամեն տեսակ դժվարության դեմ, անքուն գիշերներ անցնելով ոգևորել էր բերդականներին այն հուսադրիչ լուրերով, որ երկու ամիս շարունակ սուրհանդակները գաղտնի ստորերկրյա անցքերով բերում էին թագուհուն, թե Մուշեղ սպարապետն ու գահաժառանգ Պապը խնդրում են դիմանալ մի փոքր էլ, և իրենք օգնության կհասնեն Սպերի և Տայքի հայ մարտիկներով և բյուզանդական մի բանակով: Եվ բերդականները դիմանում ու դիմադրում էին՝ որքան կարողանում էին, ստեղծում էին բավմամարդ բերդապահ վոր-

քերի երևույթ, ցերեկը միևնույն մարդիկ շարունակ բարձրանում էին պարիսպները և իջնում, ու այն տպավորությունն էր ստացվում, թե դա մեծաքանակ մի վորք է՝ միշտ արթուն ու վգաստ և վոհաբերության պատրաստ... Սակայն ոմանք ենթադրում էին դարձյալ, թե բերդի սակավամարդության այդ գաղտնիքը թշնամուն կարող էր բացել միայն Հայր-Մարդպետը, որ ներս մտնելով իբրև բարեկամ, դուրս էր գնացել որպես թշնամի...

Թե իրոք ինչպե՛ս էր իմացվել այդ՝ դժվար է ասել, սակայն Հայր-Մարդպետի վերադառնալուց հետո պարսիկները, Մերուժանի և Զիկ վորավարի կարգադրությամբ, գրոհել և վերցրել էին Կամսարական նախարարների այդ անառիկ ամրոցը, ուր դեռ, կառուցման օրից, թշնամու ոտք չէր մտել և որի պատերի տակ հավարավոր հռոմայեցիների հետ սպանվել էր նաև Օգոստոս տիեզերակալի թոռ Գայոս Կեսարը:

Ու այնուհետև կատարվել էր աղետներից ծանրագույնը: Մտնելով բերդը՝ պարսիկները կոտորել էին սակավաթիվ բերդականներին, կողոպտել էին բերդի հարստությունը և ապա, բերդից ապատվածների ասելով, գերի տարել մենակ մնացած թագուհուն՝ իր նաժիշտների հետ մասին:

— Դուք գերի պիտի գնաք Պարսկաստան,— ասել էր նրան պարսից վորավարը, մտնելով թագուհու սենյակը:

— Իսկ ո՛ւմ կարգադրությամբ,— հետաքրքրվել էր խիպախ թագուհին, չկորցնելով իր վարմանալի սառնասրտությունն ու վեհությունը:

— Իմ տեր Շապուհ արքայի,— եղել էր պատասխանը:

— Ես ուրիշ բան էլ չէի կարող սպասել ձեր նենգ արքայից, որ խաբեությամբ կանչեց իմ ամուսնուն և բանտարկեց,— ասել էր թագուհին հպարտ:— Այո, մեր և ձեր տարբերությունն այն է, որ մենք ձեր արքայի գերի ընկած կանանոցը վերադարձնում ենք ձեր երկիրը, իսկ դուք գերի եք տանում մի մենակ թագուհու:

— Դուք միայն թագուհի չեք, մեծ տիկին, այլև վորավար,— նկատել էր պարսիկ հրամանատարը:— Դուք այս բերդից մեր դեմ կռվեցիք տասներեք-տասնչորս ամիս շարունակ և քիչ վնաս չհասցրիք արյաց արքայի վորքերին...

— Այո, կռվեցի և տակավին կշարունակեի կռվել, եթե հանգամանքները ներեին,— ասել էր անվախ թագուհին և անմիջապես ավելացրել:— Կարող եք կատարել ձեր արքայի հրամանը...

Եվ հայոց խիպախ թագուհուն տարել էին գերի: (Ոչ ոք տակավին չգիտեր թագուհու նահատակությունը: Լսել էին միայն, որ նա տարվել է գերի):

Թագուհու խոսքերը հպարտությամբ լցրեցին դվինցիների սրտերը, բայց նրա գերությունը ամենքին համակեց խորին տխրությամբ ու հուսահատությամբ: Շուտով դրան ավելացավ և այն, որ պարսիկները, Արտագերսի անկումից հետո, սաստկացրին իրենց խստությունները թե՛ Դվինում և թե՛ շրջակա գյուղերում: Առաջ եթե բավականանում էին այգիները կողոպտելով,

հիմա արդեն, հաղթությունից սանձարձակ փողոցներն ընկած, որտե՛ղ ծուխ էին տեսնում՝ վազում մտնում էին բակը կամ տուն, ենթադրելով, որ կերակուր է եփվում, ու եթե իրոք կերակուր էր լինում, կաթսան վերցնում էին կրակի վրայից ու տանում, իսկ երբ թխվող հացի հոտ էին առնում, խմբերով խուժում էին թոնրատուն և մի կողմից՝ ուտում, մյուս կողմից՝ թխած հացերը հավաքում, դնում թևների տակ ու հեռանում հայհոյելով... Կամ՝ կին տեսնելիս՝ վազում էին հետևից, որ իր տան մեջ, իր ընտանիքում անարգեն նրան. դիմադրող տղամարդկանց ծեծում էին կամ սպանում, ասելով, թե սուրբ ատրուշանը հայհոյեց, որովհետև այդպիսի հայհոյանքի համար իրավունք էր տրված սպանել անխնա: Մյուս կողմից՝ Մերուժանը քաղաքներից ու գյուղերից հավաքում, կալանավորում էր երկրում մնացած հայ եպիսկոպոսներին, վարդապետներին ու քահանաներին և ուղարկում Պարսկաստան, որ գավառները դարձնի անգլուխ. որոնում-այրում էր հունարեն գրքերը և ընդդիմացողներին պատժում չարաչար:

Այս խստությունների հետևանքը եղավ այն, որ քաղաքի ժողովուրդը նորից սկսեց ծածուկ փախչել այգիներն ու անտառը, ուր կար գոնե ապատ շնչելու ապահովություն, իսկ մնացողները հուսահատ հարց էին տալիս իրար, թե ի՞նչ է լինելու արդյոք. թագավորը բանտարկված, թագուհին գերի, թշնամին երկրում. ո՞վ պիտի փրկի իրենց. վերջը չէ՞ արդյոք Հայոց Աշխարհի...

— Կորա՛ծ ենք, կորա՛ծ, ամեն ինչ վերջացավ. չկա էլ մեզ փրկություն,— ասում էին դվինցիները հուսահատ:

Այդ ծանր օրերին էր ահա, երբ լուր տարածվեց, թե թագաժառանգ Պապը դարձել է թագավոր և Մուշեղ սպարապետի հետ միասին կռվում է արդեն պարսից դեմ: Դվինցիները կարծես հարություն առան կամ անդամալույծ էին՝ առողջացան և սկսեցին գաղտագողի, առանձնապես մութին, գիշերները սողեսող գնալ իրար մոտ և շշնջալ միմյանց.

— Նորությո՛ւն, կենդանությո՛ւն: Պապը դարձել է թագավոր և գալիս է Մուշեղ սպարապետի հետ միասին: Կռվում են պարսից դեմ: Առել են Կարինը, կռիվ է Բագրևանդի մոտ... Ջգո՛ւյշ մոխրապաշտներից, որ չտանեն մեզ գերի... Գնանք անտառը Խոսրովի...

Սկզբում մարդիկ չէին հավատում. թվում էր՝ պարսիկներն այդ տարածում են դիտմամբ, որ փորձեն իրենց ու... կամ կոտորեն, կամ գերի վարեն: Այդ կարող էր լինել Մերուժանի խարդախությունը, և դրա համար զգուշացնում էին իրար.

— Ը՛սս... ամեն բանի չեն հավատա: Եթե գալու լինեն՝ պարսիկներն ու Մերուժանը մեկանից շուտ կիմանան:

— Բայց ստույգ է, ասում են:

— Ո՞վ է ասում:

Ոսկերիչ Գապավո՞նը: Նա լսել է գուսաններից, Մուշեղ սպարապետի թիկնապահից...

Ոսկերիչ Գապավո՞նը... Այդ անունն արդեն հավատ էր ներշնչում, և մարդկանց երևակայությունը վառվում էր. շատերը, այլևս առարկելու բան չգտնելով, երազում էին տեսնել սպարապետի այդ թիկնապահին, խոսել հետը, ամեն բան իմանալ անձամբ ու մանրամասն:

Բայց դա, իհարկե, անկարելի էր. ոչ միայն սպարապետի թիկնապահին, անգամ Գապավոնին դժվար էր գտնել հիմա...

Ու Դվին հասած լուրերը սրաթև թռչնից էլ արագ մի քանի օրվա մեջ հասան ամեն կողմ և ամենքին— ոչ միայն քաղաքում գտնվողներին, այլև այգիներում, Խոսրովի անտառում ապաստանած դվինցիներին ու շինականներին:

Եվ ամեն տեղ տալիս էին Գապավոնի անունը, որովհետև նա... ոչ միայն ինքն էր աշխատում, այլև իր ծանոթներին ու բարեկամներին գործի էր դրել Հայրենակիցներին ոգևորելու և վգուշացնելու: Դվինում հատկապես այդ լուրն առաջ բերեց մի տարօրինակ շարժում. ցերեկը հանգած-մեռած քաղաքը կենդանանում էր, գիշերը, երբ բավմաթիվ ստվերներ մագլցում էին այս ու այն պատը, սողում նեղ փողոցներով և գնում դեպի քաղաքի պարիսպները և, իրենց միայն հայտնի ճանապարհներով, աներևութանում այդիներում, ապա մտնում անտառ, որ տարածվում էր Մեծամորից մինչև Գառնի, մինչև ակունքները Ազատ գետի, մի խիտ անտառ, ուր պարսիկներն առայժմ չէին համարձակվում ոտք դնել, որովհետև մեկ-երկու անգամ գնացածները ետ չէին դարձել: Անտառը որքան ահ էր ազդում պարսիկներին, նույնքան ավելի կանչում, հրապուրում էր դվինցիներին, խոստանալով հանգիստ ու ապահովություն: Ու նրանք գնում էին շարունակ՝ իրար հետևից, մեծամեծ խմբերով. այժմ տղամարդկանց միանում էին և կանայք:

Իսկ լուրերը գնալով աճում էին, բավմապատկվում, ծավալվում.

— Մերայիննները գալի՜ս են... Հաղթո՜ւմ են... Մտել են Բագրևանդ, Կոգովիտ... Մոտենում են Արաքսին...

Թե դրանցից ո՛րն էր ճիշտը, ո՛րը սխալ, ստուգել դժվար էր, և չկար մեկը, որին հարցնեին մի բան, մի խորհուրդ. Հայր-Մարդպետը փակվել էր միջնաբերդում ու չէր իջնում քաղաք, իսկ միջնաբերդ գնալ ոչ ոք չէր համարձակվում. սակայն դվինցիները հիմա տեսնում էին այնպիսի նշաններ, որոնք կարծես հաստատում էին այդ ամենը. նրանց թվում էր, որ պարսիկները հիմա մռայլ են և շփոթված. նրանք ձեռնարկեցին նոր խստություններ՝ պահակների թիվն ավելացրին քաղաքադռների մոտ ու ճանապարհների վրա, ապա սկսեցին խուզարկել տները...

Ու մի օր էլ— դա գուսանի եկած յոթերորդ թե ութերորդ օրն էր— դվինցիները, ավելի շուտ՝ Դվինի ծերերն ու պառավները տեսան, թե ինչպես Մերուժանն իր ճերմակ նժույգի վրա, վինվորական վեն ու վարդը

կապած, պարսիկ թիկնապահներով շրջապատված իջավ միջնաբերդից և հրապարակում պարսից մի վորագնդի գլուխ անցնելով՝ գնաց դեպի քաղաքի Ավագ դուռը, որ տանում էր Վաղարշապատ:

Ինչպես միշտ, այդ պահին էլ նա գեղեցիկ էր իր ճերմակ ձիու վրա. նրա կեցվածքը— գլուխն ու իրանը ուղիղ պահած— մեծավայելուչ էր. թուխ դեմքին վառվող սև, խոշոր աչքերը տիրական հայացք ունեին...

Նրա գնալը ոչ ոք հարկավ չէր համարում փախուստ, որովհետև նրա վորքի մի մասը՝ կայազորը, մնում էր Դվինում: Միջնաբերդում նա թողել էր, ասում էին, և իր աձնական իրերը, հագուստներն ու ծառաներին: Ու, լուրերի ապդեցության տակ, դվինցիները ենթադրում էին, որ նա հավանորեն գնում է Մուշեղի դեմ:

— Գնալդ լինի, գալդ չլինի, անիրավ մոխրապաշտ,— մուր էին տալիս նրա հետևից պառավներն իրենց բակերից ու տներից:

Իսկ Հայր-Մարդպետը, որ այդ ժամանակ պալատում էր և իրեն պահում էր միշտ ծանր ու մեծ, ինչպես Արշակ թագավորի օրով, նույնպես տեսավ Մերուժանի մեկնումը և, ըստ սովորության, չհարցրեց, թե ո՛ւր է հաճում գնալ Արծրունյաց տերը կամ ե՛րբ կվերադառնա արդյոք: Նա իր լայն թիկնոցն ուսերին ու գլխաբաց դուրս եկավ սյունաշար ճեմելիքը, կամ, ինչպես ընդունված էր ասել, սարավույթը, նայեց նրա հետևից և գլուխն օրորեց: Նրա ականջին նույնպես հասել էին այն բոլոր լուրերը, ինչ պտտում էին քաղաքում Պապի և Մուշեղի մասին, և այն, որ պարսից վորքը Կոտայքից, Արագածոտնից և անգամ Արտաշատից գնում էր դեպի Վաղարշապատ ու Երվանդաշատ: Լսել էր նույնպես, որ Մուշեղն ու Պապը Կարինում և ապա Բագրևանդի գավառում տարել էին մի քանի լուրջ հաղթություններ, անգամ քշել էին պարսիկներին երկու կարևոր բերդից: Բայց այդ բոլորը համարվում էր լուրեր և սպասում էր ստուգման: Պալատում մնացած մյուս ծերունի նախարար Դավիթ Գնունին, որ նույնպես լսել էր այդ ամենը պալատի ծառաների միջոցով, այժմ նույն սյունաշար ճեմելիքում նստած, նայում էր անխոսող ճեմող Հայր-Մարդպետին և ուզում էր խոսակցել հետը, բայց կարծես հարմար չէր տեսնում. նույնը ցանկանում էր Հայր-Մարդպետը, սակայն հապաղում էր առայժմ:

Վերջապես նա չկարողացավ իրեն պահել և հարցրեց.

— Լսե՛լ ես նոր մի լուր, տեր Գնունի:

— Ասում են՝ գալի՛ս են, Հայր-Մարդպետ: Այո՛:

— Ասո՛ւմ են, տեր Գնունի, ասո՛ւմ են:

— Ուրեմն լուրե՛ր են միայն: Ստույգ չէ՛, Հայր-Մարդպետ:

— Ես նույնպես լսել եմ, տեր Գնունի;

— Իսկ Մերուժանի և պարսից գնա՛լը:

— Գնում են, այո՛:

— Իսկ ո՛ւր են գնում և ինչո՛ւ:

— Այդ ասել չեմ կարող, տեր Գնունի: Չգիտեմ:

Ջառամ ծերունին ուղղվեց աշխույժով:

— Իսկ ես գիտեմ, Մարդպետաց տեր: Թվում է ինձ, որ մերայինները գալիս են, և պարսիկները հեռանում են փութով: Բոլոր նշաններն այդ են վկայում: Ինչ է կարծիքդ:

— Կարող է պատահել և այդ,— պատասխանեց Հայր-Մարդպետը, ինչպես պատասխանում են երեխային՝ մասամբ խուսափողական և կգույշ, բայց կարծես ուրիշ մտքերով տարված, ինչպես թվաց ծեր Գնունուն, որ այդ միջոցին իր թույլ, արևի շողերից վախեցող աչքերով ուշադիր նայում էր Դղակ Մարդպետին, սպասելով նրա լուրջ պատասխանին:

Ու մի առժամ երկուսն էլ լռեցին: Հայր-Մարդպետը երկար թիկնոցի քղանցքներն անփույթ թողած, որ քսվում էին մոպաիկ հատակին, քայլում էր պալատի այդ սյունաշար սարավույթում, ձեռքերը թիկնոցի տակ մեջքին դրած, մտախոհ ցած նայելով, կարծես համրում էր մոպաիկ հատակի քառակուսիները:

Իսկ ծեր Գնունին, աշնան արևի ջերմության հաճույքից մարած աչքերը գրեթե կկոցած, նայում էր պալատի կառավարչին և նույնպես կարծես որոճում ինչ-որ խոհեր, որոնք, թվում էր, նրա սակավարյուն ու նիհար դեմքը մերթ պայծառացնում էին, մերթ մթագնում:

Հանկարծ նրա դեմքին ու մարած աչքերում խաղաց մի հեգնախառն ծերունական ժպիտ, և նա նորից դարձավ Հայր-Մարդպետին.

— Իսկ եթե գան՝ ինչ պիտի անես, տեր Մարդպետ,— հարցրեց նա, ընդհատված խոսակցությունը շարունակելու ակնհայտ ցանկությամբ:

Եվ Հայր-Մարդպետը, չգիտես, խոհերով տարված, լավ չլսե՞ց նրա հարցումը, թե լսեց՝ չուզեց կարևորություն տալ, հարցրեց իր հերթին.

— Ովքե՞ր գան, տեր Գնունի:

— Նոր թագավորը՝ Պապը, և Մուշեղ սպարապետը,— ձայնը բարձրացնելով՝ որոշակի շեշտով արտասանեց ծերունին, կարծես վիրավորված, որ նա իրեն չէր լսել:

— Ինչ պիտի անեմ, հարցնում ես,— և Հայր-Մարդպետը, կանգ առնելով, հեգնանքով նայեց ծերունուն:— Ա՛յն, ինչ արել եմ միշտ, տեր Գնունի. ի՛նչ արել եմ միշտ,— կրկնեց նա, ասես նրա համար, որ ծերունին աւաւծը լավ հասկանա:

— Բայց որ Մերուժանի՞ն...

Ծերունին կարծես ուզում էր ասել «ընդունեցիր և ծառայեցիր», սակայն Հայր-Մարդպետը, թվաց, նրա միտքը հասկանալով՝ վրա բերավ իսկույն.

— Ով մտնի այս պալատը, տեր Գնունի, ես կառավարիչ եմ... ես պարտավոր եմ պահել պալատը...

Թեև պատասխանեց, բայց և անմիջապես զգաց, որ դա իսկական պատասխան չէր. և ծերունու հարցումը նկատելի հուզեց նրան ու մտահոգեց:

Իսկապես, մտածեց նա, կարող է պատահել, երիտասարդ Պապը, որ, ինչպես ասում են, թագավոր է արդեն, և Մուշեղը, որին նա չէր սիրում որպես Մամիկոնյանի, վրեժխնդիր լինեն իրենից՝ հատկապես պատրվակելով այն, որ Մերուժանին ընդունել և տեղ է տվել Արշակունիների պալատում: Բայց ո՛վ և լիներ իր տեղը՝ մի՞թե կարող էր վարվել այլ կերպ... Միևնույն է, Մերուժանը պիտի մտներ այս պալատը և գուցե ավելի վատ վարվեր պալատի հետ, եթե ինքը չլիներ այստեղ... Եթե պատահի մի օր խոսք բացի մեկը այս մասին՝ նա կասի, այո, որ այս պալատը կանգուն է մնացել իր շնորհիվ. չլիներ ինքը՝ Մերուժանը հողին կհավասարեր այն, ինչպես Վաղարշապատի պալատը և ուրիշ շենքեր. մի՞թե այս չի հասկանում Գնունին:

Եվ Հայր-Մարդպետն անհրաժեշտ համարեց հասկացնել այդ նրան.

— Գիտե՞ս, Գնունյաց տեր,— ասաց նա նորից կանգ առնելով ծերունու առաջ,— եթե դու և ես չլինեինք այստեղ, Մերուժանը, որ կատաղած է Արշակունիների և հատկապես Արշակ թագավորի դեմ, քարը քարին չէր թողնի այս պալատում. կկործաներ հիմնահատակ: Կարող եմ ասել, որ իմ և քո ներկայությունը մեղմեց նրա բարկությունը, իսկ ես իմ առանձին վրույցների մեջ կսպեցի նորա չարիքներ գործելու եռանդը: Այս կարող եմ պարծանքով ասել: Նա, երևի, կաներ շատ բաներ չար, եթե պատվով չընդունեինք այստեղ: Նախ կսպաներ ինձ ու քեզ և ապա կավերեր թե՛ քաղաքը և թե՛ Խոսրովի այս գեղեցիկ պալատը: Խորհե՛լ ես, Գնունյաց տեր:

— Այդ ճշմարիտ է, Հայր-Մարդպետ,— ձեռքերը ծնկներին դրած, ծանր հոգոցով համաձայնեց ծերունին:— Կանե՛ր, կավերե՛ր: Մերուժանն իժի ծնունդ է: Իր ապգն ուրացողը կանի՛ ամեն բան. կթքի՛ իր ապգի սրբությանց վրա, իր ապգի փառքի վրա... Ճշմարի՛տ է, Մարդպետաց տեր, ճըշմարի՛տ է...

Եվ ծերունի Գնունին լուեց վրդով, ապա կարծես մտածմունքի թե ծերունական նիրհի մեջ ընկավ. իսկ Հայր-Մարդպետը շարունակեց երթեվեկել սյունապարդ ճեմելիքում: Նա դարձյալ մտածում էր, թե Մերուժանին պալատում ընդունելու համար ոչ ոք չի կարող իրեն մեղադրել,— պալատն ու քաղաքը պահել է ինքը և ավերումից փրկել... եթե չընդուներ— կարո՞ղ էր մենակ դիմադրել պարսից բանակին, զորավարներին և իրեն՝ Մերուժանին: Ոչ, հարկավ: Իսկ եթե մեղադրե՞ն, թե ինքը համոզել է ժողովրդին՝ չդիմադրել պարսիկներին և քաղաքի դռները բանալ նրանց առաջ— այդժամ նա կասի, որ փրկել է թե՛ քաղաքը և թե՛ նրա բնակիչներին, չթողնելով, որ իպուր կատաղեցնեն պարսիկներին իրենց դիմադրությամբ. այդպես վարվելով, կասի, մտածել է ժողովրդյան շահը, որ չկոտորվի անտեղի, և քաղաքի շահը, որ չավերվի իպուր, որովհետև միևնույն է, պարսից մեծ բանակի դեմ սակավավեն ու սակավապաշար դվինցիները երկար կուվել չէին կարող... Ոչ, այս բանում էլ ոչ ոք չի կարող մեղադրել նրան: Դվինը պիտի կործանվեր, և պարսիկները կենդանի չէին թողնի և ոչ մի դվինցի: Վերջապես, նա

նին, ի՞նչ կարող էր անել կամ ինչպե՞ս կարող էր դիմանալ վորք ու վորավար չունեցող Դվինը... Թո՛ղ իմանան, որ առանց Հայր-Մարդպետի Դվինն այժմ կլիներ ավերակ Արտագերսի նման:

«Արտագե՛րս... Ամբարտավան Փառանձեմը խրոխտում էր, թե ինքը չի թողնի, որ պարսից ոտքը մտնի ամրոցի շենքը,— շարունակում էր մտածել Հայր-Մարդպետը ճեմելիքում երթևեկելով:— «Իմ դիակի վրայով կմտնե՞ն»... Բայց ի՞նչ եղավ... Բերդն ընկավ, բերդականները կոտորվեցին, և ինքը՝ գոռոզ թագուհին, տարվեց գերի»:

Հիշելով Փառանձեմ թագուհուն՝ Հայր-Մարդպետը մտաբերեց և իր անախորժ բացատրությունը նրա հետ... «Ահա՝ եթե Պապն ու Մուշեղն իմանան այդ— նրանք դրանից կստեղծեն ո՛չ միայն մեղադրանք, այլև... մահապատիժ»: Բայց ո՞վ կարող է վկայել, թե ի՛նչ է ասել ինքը թագուհուն: Ոչ ոք: Ո՞վ կարող է ասել, թե ինքը ջանացել է համոզել թագուհուն՝ անձնատուր լինելու... և կամ օգնել Մերուժանին... Ոչ ոք չի տեսել այդ և ոչ ոք չի կարող վկայել... Եվ, վերջապես, ի՞նչ էլ լինի, Պապն ու Մուշեղը չեն համարձակվի ձեռք բարձրացնել իր վրա: Նրանք գիտեն, իսկ եթե չգիտեն՝ կհասկանան, թե ի՛նչ ապդեցություն, ի՛նչ կշիռ ունի ինքը և որքա՞ն հարկավոր ու պետք է երկրի համար, պետության համար՝ այդ իսկ ապդեցությամբ, փորձառությամբ ու կապերով:

Մտածելով, որ Պապը դարձել է թագավոր՝ Հայր-Մարդպետը միաժամանակ խորհում էր, թե նա տակավին երիտասարդ է, անփորձ, և ինքը թերևս կարող է նրան առնել իր ապդեցության տակ և իր վրույցներով հասկացնել նրան Հայոց Աշխարհի իրական օգուտն ու վնասը և դնել նրան ճշմարիտ ուղու վրա, հեռացնելով հոռոմների կամ հոռոմասեր մարդկանց ապդեցությունից, մանավանդ Ներսեսի և Մուշեղի: (Հայր-Մարդպետը լսել էր նույնպես, որ Ներսես կաթողիկոսին Վաղես կայսրն ապատել է աքսորից և թույլատրել հայրենիք վերադառնալ):

Հայր-Մարդպետին տհաճ էին այս երկու մարդը: Ներսեսը նրան միշտ թվում էր ինքնահավան ու փառասեր, մի մարդ, որ իր անունը հռչակելու համար պատրաստ է անել ամեն ինչ, թեկուզ դրանից տուժի երկիրը, պետությունը. Ներսեսի ջանքերը՝ քրիստոնեությունը երկրում ամրացնելու— նա համարում էր ապարդյուն աշխատանք, համոզված լինելով, որ քրիստոնեությունը՝ խեղճերի այդ կրոնը, երբեք չի արմատվի հայերի մեջ, իսկ եթե արմատվի, հայ ժողովուրդը կկորցնի շատ և շատ բան՝ իր ռազմական կորովը, խիվախությունը և հարևան պարսիկների բարեկամությունը...

Իսկ Մուշեղին, որին Հայր-Մարդպետը թեև ճանաչում էր և գիտեր որպես խիվախ երիտասարդ վորականի, սակայն այն հանգամանքը, որ նա նախկին սպարապետ Վասակի որդին էր— այդ պատճառով նրան նույնպես տանել չէր կարող: Վասակը, այդ կարճահասակ ու վտիտ Մամիկոնյանը, որ

քայլում էր գլուխը միշտ բարձր բռնած՝ երկար երևալու ցանկությամբ, ամեն անգամ պալատ գալիս կամ հանդիպելիս՝ արհամարհանքով էր նայում իրեն՝ Հայր-Մարդպետին, և մի անգամ նույնիսկ, վեճի ժամանակ, ծանր խոսքեր էր ասել նրան... Հիմա, Մուշեղի մասին մտածելով, Հայր-Մարդպետը կարծում էր, որ «պտուղը ծառից հեռու չի ընկնում», այսինքն՝ Մուշեղը պիտի լիներ հոր նման կամ... գուցե ավելի վատ... բավական էր, որ Մամիկոնյան է: Իսկ Հայր-Մարդպետն առհասարակ չէր սիրում Մամիկոնյան տոհմի և ոչ մի անդամի, լիներ նա հոռոմասեր թե պարսկասեր, միևնույն էր: Նրանք ամենքն էլ, նրա կարծիքով, «մի ծառի փշեր էին»— համառ ու խայթող, թեև խիպախ ու անձնազոհ, բայց միշտ առաջին դիրքի և պատվի սիրահար: Հայր-Մարդպետին թվում էր՝ նույնը պիտի լիներ և այդ երիտասարդ Մամիկոնյանը, այդ նոր սպարապետ Մուշեղը, որին ինքը կողմնակից չէր հարկավ այդ բարձր պաշտոնը հանձնելու, բայց որի մասին հիմա ասում էին, թե նեղում և փախուստի է մատնում պարսից վորքը և իբրև թե գալիս է ուղիղ Դվին՝ Մերուժանին կալանելու:

«Եթե այդ Մուշեղը հաղթություն տանի,— մտածում էր Հայր-Մարդպետը,— անշուշտ, պիտի գոռոզանա և արհամարհի մյուսներին»...

Հայր-Մարդպետը, որ վաթսունին մոտ մարդ էր և ներքինի, տակավին առույգ էր և ուշիմ, թափանցամիտ ու բավմակողմանի իր շահագրգռություններով, հետաքրքրությամբ. քիչ էր խոսում առհասարակ և իրեն պահում էր այնպես, որ հաճախ թվում էր անհույզ, անտարբեր. հիմա սակայն անհանգիստ երթևեկելով՝ մտածում էր շարունակ, թե ինչպե՞ս արդյոք Պապը կվերաբերվեր իրեն՝ եթե գար... Նա, լինելով խելացի և շատ վրույցներ իմացող, հարգված էր Արշակ թագավորի կողմից, չնայած նրա պարսկասիրությունը հաճելի չէր Արշակին: Իր տխուր կամ մենավոր ժամերին Արշակը հաճախ կանչում էր նրան իր առանձնարանը և ժամերով վրուցում հետը: Եվ Մարդպետի միշտ աշխույժ ու սրամիտ պատումները ցրում էին արքայի մռայլը:

Այդպես էր Արշակ թագավորը... Ինչպե՞ս կլիներ որդին,— մտածում էր Հայր-Մարդպետը,— ինչպե՞ս կվերաբերվեր իրեն այս բոլոր անցուդարձից հետո:

Ինչպես էլ լիներ՝ Հայր-Մարդպետին թվում էր, որ իր լեվուն ու ճարտարությունը, որ միշտ հարգված էին Արշակի կողմից, ոչ միայն կփրկեն իրեն մեղադրանքներից, այլև թերևս նոր դռներ բանան իր առջև, նոր հարգանք ու համակրանք ստեղծեն իր շուրջը, ինչպես առաջ, Արշակի օրով, և ինչպես վերջին ամիսները Մերուժանի մոտ, միայն թե Պապը անձամբ իրենից պահանջեր այդ դեպքերի բացատրությունը... Սակայն, ի դեպ, նա մի բան ներել չէր կարողանում Մերուժանին. չնայած իր ցուցաբերած ակներև պատրաստակամությանն ու նվիրվածությանն, Մերուժանը լիովին չէր վըստահել նրան, անկեղծ չէր եղել հետը: Մի օր, հենց վերջերս, երբ Մերուժանը հրավիրել էր նրան ինչ-որ մի առիթով խորհուրդ հարցնելու, Հայր-Մարդ-

պետը հետաքրքրվեց, թե ինչ հիմք ունեն քաղաքում շրջող լուրերը Պապի և Մուշեղի մասին, գոռոզ Արծրունին ձեռը թափ էր տվել արհամարհանքով.

— Անմիտ բաներ՝ թշնամիների կողմից հորինված: Մեր տեղեկության համաձայն՝ դա տարածել է մի կույր գուսան, որ կբռնվի շուտով և կստանա իր արժանի պատիժը: Պարսից բանակը,— ավելացրել էր նա,— դեռ այնքան չի ընկել, որ Պապի նման մի տհաս և մեծամիտ Վասակի որդի Մուշեղի նման մի անփորձ հաղթեն նրան...

Բայց այս խոսքերից երկու օր չանցած Մերուժանն ինքը ահա այսօր առավոտյան Դվինի մոտ բանակած վորքի հետ գնաց երևի Պապի և Մուշեղի դեմ, որ, ինչպես ասում էին, առաջանում են շարունակ...

«Ուրեմն կա լուրջ մի բան,— մտածում էր Հայր-Մարդպետը,— և ինչո՞ւ ասել, թե անհայտ մի կույր գուսան է տարածում, երբ պալատի ծառաներն անգամ խոսում են վաղուց, որ Զիկ վորավարը նույնպես գնաց մի շաբաթ առաջ հենց այդ ուղղությամբ»...

Անցյալի մասին մտածելով՝ նա հիշեց, որ Փառանձեմ թագուհու հեռանալուց հետո, այսինքն՝ երբ նա վտանգից ապատ լինելու համար վորքով քաշվեց Արտագերս՝ պալատը, Արշակունիների ճոխ ու փարթամ պալատը բոլորովին մերկացավ իր կահերից ու վարդերից. դրանց մի փոքր մասը թագուհին հետը տարավ բերդ, որ հետո, արքունական գանձերի հետ միասին, ընկավ պարսից ձեռքը, իսկ մնացածը— այդ բոլոր արծաթեղեն ու ոսկեղեն իրերը, մետաքսեղենն ու կերպասեղենը, նաև հավվագյուտ ու թանկագին գորգերը և շատ այլ բաներ թաքցրին ստորերկրյա գաղտնարաններում, անհայտ-անտես տեղեր, որ քաղաքում ու պալատում մնացած մարդկանցից գիտեր միայն Հայր-Մարդպետը և պալատի սպասավորների մի մասը: Սակայն երբ Մերուժանը մտավ Դվին՝ Հայր-Մարդպետը սպասավորներին կարգադրեց պալատի գեթ մի փոքր մասը կահավորել պահված իրերով՝ գորգերով, օթոցներով ու կերպաս վարագույրներով... Ու ինքը ընդառաջ գնալով՝ քաղաքի դռների մոտ ընդունեց Մերուժանին և Զիկ վորավարին և առաջնորդեց պալատի այն հարկաբաժինը, ուր մի ժամանակ ապրում էր Արշակն ինքը, ուր նախարարներ ու դեսպաններ էր ընդունում, վճիռներ արձակում, նվերներ ստանում, պարգևներ տալիս և, վերջապես, վրուցում էր իր հետ Հայոց Աշխարհի և մարդկանց գործերից:

Հիմա Հայր-Մարդպետին վբաղեցնում էր և այն միտքը, թե եթե Պապն ու Մուշեղը հանկարծ հաղթեն ու գան՝ ինչպե՞ս կվերաբերվեն այս ամենին:

Բայց նա չէր հավատում, թե Պապն ու Մուշեղը (որքան էլ իրենց վորքի հետ ունենան հոռոմներ) կարողանան հաղթել պարսից հզոր բանակին, որ տիրել էր արդեն Հայոց Աշխարհի մեծ մասին: Եվ այդ նոր պատերազմը նա համարում էր Հայաստանի համար նոր դժբախտություն, նոր կոտորած ու նոր ավերանք: Նա այն կարծիքին էր, թե Հայոց Աշխարհի վիճակը վատթա-

րացավ այն օրից, երբ նա ընդունեց քրիստոնեություն, և այդպիսով պարսիկներին գրգռեց հայերի դեմ, դարձնելով նրանց մշտական թշնամի: Պարսիկներն ասում էին, և Հայր-Մարդպետն էլ համաձայն էր, որ Բյուզանդիան նպատակ ունի տիրել հայ երկրին և կլանել հայերին... Իսկ պարսիկները, նրա կարծիքով, հին հարևաններ էին՝ բարքերով ու սովորույթներով մոտ, ուստի նրանց հետ լեզու գտնելն ավելի դյուրին էր, քան բյուզանդացիների հետ... որոնք, նրա կարծիքով, բերում էին վատ բարքեր, փոփոխություններ, եկեղեցուն տալիս էին մեծամեծ իրավունքներ, որի պետերը միջամտում էին անգամ պետության գործերին, հանդիմանում իշխաններին և փորձում իրենց կամքը թելադրել մինչև իսկ թագավորներին...

Եվ ընդհանրապես Հայր-Մարդպետն անպատիվ բան էր համարում, ինչպես ինքն էր ասում, որ կանացիահանդերձ այդ մարդիկ (այս բանը նա կրկնում էր հաճախ) խելք ու վարք սովորեցնեն իշխան ու ռազմիկ մարդկանց: Մի հարյուր տարի չկար քրիստոնեությունը մտել էր Հայոց Աշխարհը, բայց եկեղեցականներն արդեն ամեն ինչ գրեթե առել էին իրենց ձեռքը (մտածում էր նա հաճախ մեծ սրտմտությամբ) ու երկիրը վարում էին իրենց ուզած ձևով, իրենց ուզած կողմը,— միշտ դեպի Բյուզանդիա, միշտ դեպի Բյուզանդիա... հետզհետե ավելի ու ավելի թշնամացնելով պարսիկներին...

Այս բանում, նրա կարծիքով, մեծ հանցանքներ ունեին Ներսես կաթողիկոսը և նրա տեղապահ Խադը... Նա ցավում էր, որ նախարարների մեծ մասը նույնպես տարված է այդ հոռոմասիրությամբ, հետևում է այդ հոգևոր հայրեր կոչվածներին, առանց խորհելու երկրի շահն ու օգուտը:

Սակայն Հայր-Մարդպետն առանձին դառնությամբ էր հիշում նաև Տըրդատ թագավորին, որ առաջին վիշտ ու վնաս անողն էր եղել այդ եկեղեցականներին և մեծամեծ հողեր ու կալվածներ էր նվիրել նրանց, որ նրանք, երես առնելով, հանդուգն էին դարձել այնքան, որ անում էին ամեն ինչ...

Դանդաղ քայլում էր Հայր-Մարդպետը սարավոյթում ու մտածում դարձյալ... սակայն ինչ էլ մտածում էր՝ նորից դառնում էր այն խնդրին, թե ինչպե՞ս կվերաբերվեր Պապը իրեն, եթե իրոք հաղթեր ու թագավորեր հոյ փոխարեն....

Մտածելով այս մասին՝ Հայր-Մարդպետը կարծում էր, որ Պապն իրեն, երևի, չի մոռացել. չէ՞ որ ինքն է մեծացրել նրան պալատում, նա իր սանն է եղել գրեթե:

— Այո, նա պետք է որ լավ հիշի ինձ,— համարյա լսելի ձայնով ասաց Հայր-Մարդպետը և հենվեց ճեմելիքի մարմար սյուներից մեկին: Այդտեղից երևում էին ոչ միայն վույգ Մասիսներն ու մյուս ձյունակատար լեռները, այլև Արարատյան ամբողջ դաշտը, որ հարթ-հավասար՝ աշնան այգիներով ու ծառաստաններով ծածկված փռվում էին մինչև ստորոտը լեռների և կարծես հալվում-ձուլվում երեկոյի մանիշակագույն միգում: Այդտեղից երևում էր նաև միջնաբերդի շուրջը տարածվող Դվինը՝ իր բազմատեսակ մեծ ու

փոքր տներով, փողոցներով և պարիսպներով. սրանց մեջ որոշակի երևում էին կամարակապ քաղաքադռները, մանավանդ Ավագ դուռը, որ տանում էր Վաղարշապատ:

Իրիկնային մթնշաղը կամաց-կամաց սքողում էր դաշտի հեռուները և ծառաստանները: Իսկ Մեծ Մասիսը տակավին ցածերը պատող իրիկնաժամի աղջամուղջից վեր փայլեցնում էր իր հպարտ, ճերմակ գագաթը:

Հայր-Մարդպետը կանգ առավ և ուզեց նայել Մասիսներին, տեսնելու ո՛ր ժամն է արդյոք, որպեսզի երեկոյան կարգադրություններն անի պալատի սպասավորներին ու պահակներին:

Եվ այն պահին ահա, երբ նա շրջվեց նայելու դեպի մեծ լեռան կատարը, նրա ուշադրությունը գրավեց մի օտարոտի երևույթ.— պարսից կայսրորը ամբողջ կավմով քաղաքի գլխավոր փողոցով ձիավորված գնում էր դեպի Վաղարշապատի դուռը, և գնում էր ոչ թե սովորականի պես հանգիստ, հաղթական ընթացքով, այլ իրար խառնված, խուճապած:

Այս բանը վարմացրեց Հայր-Մարդպետին:— Ի՞նչ է կատարվում... Պարսից վորքի մեծ մասն արդեն գնացել էր այսօր Մերուժանի և օրեր առաջ՝ Զիկ վորավարի առաջնորդությամբ, այժմ էլ գնում է ուրեմն կայսրորը, և այդպես աննա՛րգ, հապճե՛պ...

«Մի՞թե փախչում են»...— անցավ Հայր-Մարդպետի գլխով:— «Ուրե՞մըն»... Եվ նա, մտքի թելը կտրելով, ձեռքի շարժումով պալատի բակից մոտ կանչեց իր սպասավորների պետին, որ նույնպես վարմացած նայում էր այդ տեսարանին:

— Այդ ի՞նչ է, Վրեն. ո՞ւր են աճապարում այդպես:

Սպասավորը հարգանքով մոտեցավ սարավույթի պատին և ներքևից շշնջաց.

— Փախչում են, տեր Մարդպետ...

Հայր-Մարդպետը, նրա խոսքի շարունակությունը չլսելով, ձեռքի նույնպիսի շարժումով կանչեց այդ միջոցին բակով վազող մի պարսիկ պահակ-կինվորի:

Պարսիկ կինվորը, գրեթե շփոթված, վախով նայեց հայ նախարարին:

— Մոտ եկ,— ասաց Հայր-Մարդպետը.— Այդ ո՞ւր է գնում վորքը...

— Ասում են՝ թշնամին մոտեցել է, տեր, ձեր նոր թագավորը գալիս է,— ասաց նա արագ-արագ, նիվակի բունը մեջտեղից բռնած՝ աչքի մեկը առաջ, որովհետև նրա ընկեր-պահակներն արդեն վազում էին իրենց նիվակներով դեպի միջնաբերդի պարսպադուռը:

«Ուրե՞մն»... կրկնեց Հայր-Մարդպետը մտքում, և նրա ներքևի շուրթը դողաց հանկարծ:

Այնքան անակնկալ էր այդ ամենը նրա համար, որ նա չիմացավ ի՛նչ անել.— մնա՞լ... թե գնալ պարսից վորքի հետ...

Նրան վբաղեցնող երկընտրանքը, սակայն, վերջացավ նրանով, որ նա

քայլերն ուղղեց դեպի պալատի սրահները, ուր վերջին ամիսներին ապրում էր Մերուժանը. դրանք բոլորովին դատարկ էին հիմա. գնացել էին նաև Մերուժանի պարսիկ սպասավորները, թողնելով նույնիսկ իրենց տիրոջ իրերը՝ ձմեռային սամույր մուշտակը և մորթե գդակը:

«Ես ոչ մի տեղ չե՛մ գնա. կմնամ այստեղ և կասեմ. «Արշակունիների պալատը անվնաս պահել եմ նրանց օրինական ժառանգի համար»,— ասաց Հայր-Մարդպետը մտքում և, գորգապատ օթոցին նստելով, խորասուզվեց մտքերի մեջ:

3

Երկու օր էր Դվինը սպասողական դրության մեջ էր և... հուզված:

Քաղաքը և նրա շրջանը գրաված պարսից վորքի հեռանալուց հետո դվինցիները մեկը մյուսի հետևից դուրս եկան իրենց թաքստոցներից՝ տների խորքերից, նկուղներից, խաղողի այգիներից, շատերը նաև Խոսրովի անտառից և մեկեն լցրին քաղաքը: Դրանցից մի խումբ առաջին իսկ օրը, չսպասելով որևէ բանի և, չգիտես որտեղի՛ց ձիեր գտած, սրարշավ գնաց Վաղարշապատի ճանապարհով՝ վինվա՛ծ հին ու նոր, երկար ու կարճ նիզակներով, տեգերով, երկաթակոթ տապարներով և այլ վենքերով, որ անհայտ է՝ որտեղի՛ց էր նրանց: Դրանք վինվորներ չէին, իհարկե, այլ մպսմվոտ ու անկարգ հագնված քաղաքացիներ, շինականներ, որոնց հետ էր և՝ Հրահատը՝ երկարաբուն մի նիզակ ձեռքին և բոլորովին կերպափոխված: Խոսում էին, որ նրանք գնում են իմանալու, թե պարսիկներն ո՛ւր գնացին կամ կռիվը որտե՛ղ է, և Հրահատը կարծես առաջնորդում էր նրանց:

Վերջին տասն օրը նա իր ծեր ընկեր Ջաքարեի հետ, որպես գուսան, եղել էր Արտաշատում, եղել էր քանի մի շեներում և ամեն տեղ վգուշացրել, որ «մերայինները գալիս են», պատրաստ լինեն և ջանան պարսիկների ձեռքը չընկնել: Իսկ Դվին եկած երկրորդ օրն իսկ նա գուսանի իր հագուստներով գնացել էր Նավենիենց տուն, բայց նրանց դուռը գտել էր փակ: Մի պառավ հայտնել էր, թե Նավենին, պարսիկը չեկած, հեռացել էր մոր հետ, բայց թե ո՛ւր՝ չգիտեր: Հրահատը կամեցավ հարցուփորձել այլ հարևաններից, սակայն նրանք չերևացին այդ օրը: Իսկ հիմա, երբ ամենքը դուրս էին գալիս իրենց թաքստոցներից, երբ կարելի էր իմանալ մի բան, նա ձիավոր խմբի հետ շտապեց դեպի Վաղարշապատ: Նրա հետ էր և Ջաքարեն, որ չնայած առաջացած տարիքին, այնպես պինդ էր նստել ձիու մեջքին, կարծես

ձուլված լիներ նրան, մի հանգամանք, որ մատնում էր նրա հին ռազմիկ լինելը: Նրանց հետևեցին և ուրիշ փոքր խմբեր, անհատներ՝ ձիեր հեծած կամ մեծ մասամբ հետիոտն, որ մեծ ճանապարհը թողած, ապահովության համար գնում էին այգիների միջով:

Իմանալով ո՛ւր են գնում այդ խմբերը՝ մնացողները խաչակնքում էին նրանց հետևից.— «Տերը վորավի՛գ, տերը վորավի՛գ»... Իսկ ոմանք անհանգիստ, անհամբեր բարձրանում էին քաղաքի պարիսպների, աշտարակների գլուխը և նայում՝ մի բան տեսնելու հույսով:

Մինչ այդ՝ քաղաքացիների թիվը քանի գնում ավելանում էր հրապարակում, գլխավոր փողոցում և Ավագ դռան մոտ: Գալիս էին ոչ միայն ամեն տարիքի տղամարդիկ՝ ցուպերին հենված ծերունիներից սկսած մինչև կայտառ պատանիները, որ հանգիստ չէին մնում մի տեղ, այլև ամեն հասակի կանայք, երեխաներ և մերձակա գյուղերի շինականներ: Դրանք բոլորը լուրջ, բայց մեծ մասամբ հուսավառ դեմքերով ողջունում էին իրար և հարցնում.

— Ճշմարի՞տ է. ուրեմն գալի՞ս են:

— Ասում են. օգնական աստված:

— Եթե պարսիկը փախավ՝ ուրեմն մերայինները հաղթական են,— ասում էին մարդիկ հրճվանքով:

Բայց լսվում էին և վգուշ ձայներ.

— Գնալ՝ դեռ չի նշանակում փախչել: Գնացին թերևս ճակատելու, որի ելքը գուշակել դժվար է: Ուրեմն պետք է սպասել և վգուշ լինել,— ասում էր մի տարեց քաղաքացի:

— Այո, պատերազմի մեջ պատահում է ամեն բան և հնարավոր է ամեն ինչ,— համաձայնում էր նրա խոսակիցը:— Բայց եթե չփախան, այդ դեպքում կայսրորն ինչո՞ւ հետացավ: Ինչո՞ւ վերջին ծառա պարսիկն էլ գնաց: Տեսան ուրեմն իրենց դրությունն անհույս է, մնալ չեն կարող: Այնպե՞ս է:

— Այնուամենայնիվ, դա նշան չէ, թե ամեն ինչ վերջացավ:

Մի ուրիշ խմբում խոսում էին այլ բան:

— Մերայինները կհաղթեն, անշուշտ կհաղթեն,— ասում էր սուր աչքերով մի ճերմակ ծերունի:— Այսքան որ հաղթել եկել են, այդտեղ ևս կհաղթեն: Բակուկներին վորությո՛ւն,— խաչակնքեց նա երեսը:

— Իսկ եթե, եթե, աստված մի՛ արասցե, չհաղթեն, Մարտիրոս պապի,— անհամարձակ հարցրեց մի երիտասարդ,— ի՞նչ պիտի անենք:

Ծերունին իր փոքրիկ, հարաշարժ սուր աչքերով նայեց հարցում անողին և գլուխն օրորեց.

— Այո, եթե քեզ նման քաջառողջները մնան այստեղ, մենք չենք հաղթի, հարկավ չենք հաղթի: Այդ ճշմարիտ է:

Երիտասարդը շիկնեց և, ետ քաշվելով, աներևութացավ բազմության մեջ:

Մի այլ տեղ առաջ գնացած և վերադարձած երկու տղամարդ պատ-

մում էին, թե ճակատամարտը Վաղարշապատի մոտն է, և թե պարսիկները շատ են, հաղթում են:

— Ինքդ տեսա՞ր:

— Ինձ պատմեցին:

— Ամեն պատմածի չեն հավատա...

— Պարսիկները հաղթո՞ւմ...— լսվեց վախեցած մի ձայն:— Ի՞նչ պիտի անենք... Նորի՞ց գնանք անտառ:

— Ը՛սս... ի՛նչ անտառ... Ո՞վ ասաց՝ հաղթում են... Հաղթեին՝ չէին փախչի:

Այս խոսակցության միջոցին մեկը հանկարծ ճչաց հրապարակում.

— Ատրուշա՛նը, քրիստոնյա՛յք, ատրուշա՛նը... Քանդե՛նք մոխրաբունը:

— Քանդե՛նք, քանդե՛նք...

Եվ հանկարծ մարդկանց ու կանանց մի մեծ խումբ պոկվեց հրապարակի բազմությունից ու նետվեց դեպի եկեղեցին: Նրանց հետևեցին շատերը, որ արդեն հերթ չէին տալիս իրար՝ պարսպադռնից ներս մտնելու. հրում էին միմյանց, առաջում, յուրաքանչյուրն աշխատում էր նախ ինքը մտնել. շատերը դռնից մտնելու հույս չունենալով՝ ջանում էին բարձրանալ պարիսպը և այնտեղից ընկնել եկեղեցի...

Բայց մինչ դուրսը մարդիկ, կանայք, իրար հրմշտելով, ճիգ էին թափում ներս գնալ, հանկարծ մեկը՝ մավաքձուձ մի երիտասարդ, ներսի կողմից պարիսպը բարձրանալով, պոռաց.

— Վերջացավ, դվինցիներ, վերջացա՛վ: Պիղծ ատրուշանը քանդված է: Կրակը մարեց, անշեջ կրակը մարեց... Նվո՛վք դենիմազդեպին...

— Կրակը մարե՞ց... Նվո՛վք,— կրկնեց հրապարակի բազմությունը, և շատերը, դա լավ նշան համարելով, խաչակնքեցին երեսները:

Բայց կացությունը տակավին անորոշ էր և անստույգ. մերթ գալիս էր մեկը և հայտարարում, թե «մերայինները հաղթական են, և պարսիկները պարտվում են»,— ուրախությունն անմիջապես համակում էր բոլորին, մերթ գալիս էր մի ուրիշը, թե պարսից ուժերը շատ են, մերոնք, երևի, պարտվում են... և ուրախությունն իսկույն տեղի էր տալիս տխրության ու հառաչանքի.

— Սպասե՛նք, սպասե՛նք...

Սպասման ու անորոշության այդ անհանգստությունը միջնաբերդից ցած էր բերել և պալատի սպասավորներից շատերին, որ, քաղաքացիներին խառնված, նույնպես մասնակցում էին նրանց խոսակցության՝ բանիմաց մարդկանց հեղինակավոր արժանապատվությամբ: Այն ժամանակ, երբ մի տեղ խանդավառ խոսում էին, թե քաղաքում իսպառ պարսիկ չի մնացել և բոլորը փախել-գնացել են, անգամ պալատից հեռացել են Մերուժանի ծառաները— այդ միջոցին պալատի սպասավորներից մեկը, գաղտնիք իմացողի լրջությամբ նկատեց, որ նրանք սակայն թողել են Մերուժանի իրերը՝ սամույր մուշտակը և կուղբի մորթուց կարած ձմեռային գդակը... Այս հայտ-

նությունը ոմանց տարակուսանքի մեջ գցեց և առիթ տվեց նոր ենթադրությունների:— Եթե Մերուժանի իրերն ու մուշտակը թողել են, ուրեմն չեն փախել, որովհետև որքան էլ խուճապահար լինեին՝ Մերուժանի իրերը չէին թողնի, անպայման կտանեին:

— Իսկ ինչո՞ւ չենթադրել, թե ահաբեկված են եղել այնքան, որ չեն մտածել դրանց մասին,— առարկում էին մյուսները:— Ո՛չ, փախել են պարզապես...

— Առայժմ վգուշ, սպասենք, սպասենք մի փոքր էլ,— կրկնում էր մի ծերունի:

Անորոշությունը պարզելու և մի բան իմանալու ցանկությամբ՝ քաղաքացիները առաջին օրը մի խումբ մարդիկ ուղարկեցին Հայր-Մարդպետի մոտ, թե ի՛նչ լուր ունի նա և ի՛նչ պիտի անել առհասարակ. քաղաքի դռները չփակե՞ն արդյոք, որ պարսիկները նահանջելիս՝ նորից չմտնեն քաղաք և չկողոպտեն: Հայր-Մարդպետը պատասխանել էր, թե «պետք է հանգիստ մնալ, դռները փակելու հարկ չկա»... որովհետև ինքն էլ կասկածների մեջ էր, թե կարող է պատահել պարսիկները հաղթեն և նորից վերադառնան: Բայց շատերը այդ խոսքերը մեկնեցին այնպես, թե Հայր-Մարդպետը համոզված է երևի, որ նրանք էլ չեն գա, հետևաբար դռները փակելու հարկ չի տեսնում:

Սակայն անհանգստությունը դրանից չնվազեց. ընդհակառակը, գնալով այն խորացավ, մանավանդ առաջին այդ օրվա գիշերը, երբ ոչ ոք, բացի երեխաներից, ոչ միայն չքնեց, այլև չգնաց իր տուն: Ամենքը հրապարակում, փողոցում թե Ավագ դռան մոտ խմբված՝ լարված ջանում էին լսել հեռվից եկող մի ձայն, մի ձիատրոփ, հանգստացնող մի լուր, որ սակայն չեկավ մինչև առավոտ: Իսկ առավոտը քաղաքի այդ բավմության վրա ավելացան նորանոր մարդիկ, կանայք, որոնք գալիս էին դարձյալ այգիներից, անտառից, գյուղերից՝ մի բան իմանալու կամ յուրայիններին մի լուր, մի հաստատ, ստույգ լուր տանելու: Ու բոլորն ահա հոգնած, քնատ, անհանգիստ սպասում էին նույն կասկածների ու ենթադրությանց մեջ, սակայն մեծամասնությունն այն կարծիքին էր, թե պարսիկները, իրենց դրությունը վտանգավոր համարելով, փախել են քաղաքից, այլապես կայազորի մի մասը գոնե կպահեին այստեղ: Նույնը եղել էր մոտիկ գյուղերում և Արտաշատում, որտեղից եկողները պատմում էին, թե պարսիկ չի մնացել, բոլորը գնացին միանգամից...

Դա ուրախացնում էր, բայց անհանգստությունը և անորոշությունը չէր վերանում:

Դրան չէր նպաստում և այն, որ ոսկերիչ Գապավոնը, որն առաջ, գուսանների գալու օրվանից եռանդով ծածուկ տարածում էր նրանց բերած լուրերը, հիմա հրապարակում, խմբից խումբ անցնելով, համարձակ, բարձրաձայն պատմում էր ամենքին, թե պարսիկները, այո, փախան, որովհետև Պապն ու Մուշեղը հաղթում են և շուտով երևի կգան, նրանց հետ և Ներսես

կաթողիկոսը և Սպանդարատ Կամսարականն իր որդիներով... Նրա ասածներն անցնում էին խմբից խումբ, կրկնվում էին տարբեր ձևերով, ուրախության ու ոգևորության նոր ալիք էին բարձրացնում և այդպիսով մարդկանց դարձնում ավելի անհամբեր, մանավանդ նրանց, ովքեր առաջին անգամն էին այդ լսում... Իսկ ոմանք այդ ամենը լսելով՝ ուղղակի վազում էին դեպի Վաղարշապատի դուռը այնպիսի թափով, որ տեսնողն ակամա հարցնում էր.

— Ո՞ւր այդպես...

— Թագավո՛րը... թագավորը ժամանո՛ւմ է...

Ոմանք էլ, ինչպես առաջին օրը, պարսից վորքի գնալուց հետո, այնպես էլ այսօր գնում էին դեպի Ավագ դուռը՝ տեսնելու մի բան չի՞ երևում արդյոք, եկողներ չկա՞ն արդյոք: Ուրիշները՝ ավելի երիտասարդներն ու ճարպիկները, նորից բարձրանում էին քաղաքի պարիսպները, նրա բարձր աշտարակները և, ձեռները ճակատներին հովանի արած, դիտում էին Վաղարշապատի ճանապարհը, որտեղից սպասում էին եկողներին: Իսկ ավելի համարձակները, հետաքրքրությունից ու անհամբերությունից մղված, թե՛ ճանապարհով, թե՛ այգիների միջով առաջ էին գնում մի բան տեսնելու: Սակայն ավելի դենը գնալ առայժմ չէին համարձակվում. ո՛վ է իմանում՝ ի՛նչ կարող էր պատահել... Այդ երկյուղն առաջանում էր առանձնապես նրանից, որ երեկ գնացածները մինչև հիմա, երբ կեսօրն անցել էր արդեն, չէին դարձել. ենթադրում էին, որ նրանք կա՛մ բռնվել են պարսիկների կողմից, կա՛մ, լավագույն դեպքում, դեռ տեղ չեն հասել և կամ սպասում են մի տեղ՝ լուր իմանալու...

Վաղարշապատի ճանապարհը սակայն լավ երևում էր միջնաբերդից և ավելի լավ՝ սյունապարդ ճեմելիքից, որտեղից հիմա, մի սյան հենած, նայում էր Հայր-Մարդպետը: Երևում էին աշնան այգիները կարմրադեղին երանգներով, մերթ միակտուր ու անընդմեջ, մերթ փոքրիկ ճանապարհներով ու բաց դաշտերով վատված, և արևի տակ սպիտակին տվող մի ճանապարհ, որ ուղիղ ձգվում էր այդ այգիների միջով և գնում կորչում հեռաստանում:

Սովորաբար պարզ եղանակին նրա վրա երևում էր ամեն մի շարժում և ամեն ինչ՝ մարդ թե կենդանի. այսօր սակայն նա բոլորովին դատարկ էր. չէր նկատվում ոչ եկող, ոչ գնացող... Մի ամայություն, որ երբեք չէր տեսնըված այդ ճանապարհին, անգամ ձմռան սառնամանիքների ժամանակ... և այդ ամայությունը՝ դրության անորոշության հետ միասին՝ վարմացնում էր Հայր-Մարդպետին, վարմացնում և անհանգստացնում միևնույն ժամանակ:

— Գոնե մի լուր, մի սուրհանդակ գար,— մտածում էր նա, միջնաբերդի իր բարձր կետից նայելով մերթ այդ դատարկ ճանապարհին, մերթ քաղաքի մայր եկեղեցու մոտ՝ հրապարակում խռնված բազմությանը, որի ժխորը հասնում էր նրա ականջին և որը, ինչպես նկատում էր, քանի գնում ավելանում էր, մեծանում և դառնում անհամբեր:

— Լավ է, որ չեն գալիս ինձ մոտ,— ասաց Հայր-Մարդպետն ինքն իրեն:— Գիտեն երևի, որ ես ոչինչ չեմ իմանում, կամ մեկը նրանց հասկացրել է, թե ես Մերուժանի...— և Հայր-Մարդպետը խեթ նայեց իր բավկաթոռում նիրհած ծեր Գնունուն, որի թառամած շուրթերը դողում էին, իսկ աջ, թափանցիկ մաշկով ձեռքը երբեմնակի ցնցվում էր այնպես, թվում էր՝ մեկը հրում է նրան:

Բայց հանկարծ, կարծես օտար մի հայացք վգալով իր վրա, ծերունին գլուխը բարձրացնելով՝ աչքերը բաց արավ և աղոտ նայվածքը հառեց Հայր-Մարդպետին.

— Ինչ եղավ, տեր Մարդպետ,— հարցրեց նա քնատ ձայնով:— Գալի՞ս են... երևո՞ւմ է մի բան...

— Ոչ, տեր Գնունի, ոչինչ չի երևում,— ասաց Հայր-Մարդպետն ակամա, գրեթե սրտնեղած, որ ինքը մենակ չէ, որ այդ պահին մեկը խանգարում է իր խոհերը, իր առանձնությունը:

Եվ սկսեց երթևեկել ճեմելիքում, երբեմնակի նայելով Վաղարշապատի ճանապարհին:

— Ինչ ես կարծում, Հայր-Մարդպետ,— նորից խոսեց ծերունին, թեքվելով նրա քայլերի կողմը,— եթե Պապը գա, նրա հետ երևի նախարարներ ևս կլինեն, այնպես չէ՞:

— Հավանաբար,— պատասխանեց Հայր-Մարդպետը, չդադարեցնելով իր երթևեկը:

— Իսկ թագուհի՞ն, նոր թագուհին հե՞տը կլինի արդյոք, տեր Մարդպետ,— շարունակեց ծերունին քունն առած և նորությունների ծարավի մարդու տրամադրությամբ:

— Ասել չեմ կարող, տե՛ր Գնունի:

Ծերունին առժամ լռեց և դարձյալ նայեց Հայր-Մարդպետին:

— Պապը կարծյոք երկու որդի ունի, տեր Մարդպետ, այնպես չէ՞,— կրկին խոսեց նա:

Այս անգամ Հայր-Մարդպետը տնքաց թեթևակի և «այո, կարծյոք»-ը ասաց ներքին մի տհաճությամբ, ձանձրանալով արդեն ծեր նախարարի հարցումներից, որոնք, նրան թվում էր, թե չեն վերջանալու: Բայց ծերունին դարձյալ լռեց. չգիտես նիրհո՞ւմ էր աչքերը բաց, թե խորհում: Իսկ Հայր-Մարդպետը, պարսկական լայն թիկնոցն ուսերին, շարունակեց իր մտախոհ անցուդարձը սարավոլթում՝ երբեմնակի նայելով Վաղարշապատի ճանապարհին, ուր տակավին չէր երևում և ոչ մի ստվեր, և քաղաքի հրապարակին ու Ավագ դռանը, ուր հետզհետե մեծանում էր բավմությունը: Հայր-Մարդպետը չէր իմանում՝ որտեղի՞ց են արդյոք նրանք գալիս կուտակվում այդ տեղերում: Բացի այդ, նա տեսնում էր նաև քաղաքի պարիսպներն ու տների տանիքները բարձրացած մարդիկ, որ իր նման հետաքրքիր նայում էին միևնույն ուղղությամբ՝ Վաղարշապատի ճանապարհին:

— Ինչպես երևում է, ծանր մարտեր են,— մտածեց Հայր-Մարդպետը, ենթադրելով, որ եթե որևէ կողմը հաղթական լիներ, անպատճառ մի կամ մի քանի սուրհանդակ կուղարկեր Դվին:

Նույնպիսի ենթադրությունների ու կասկածների մեջ էին նաև հրապարակում հավաքվածները ու քաղաքադռան մոտ խմբված քաղաքացիք, որ շուտ-շուտ հարցնում էին պարսպի վրա գտնվողներին.

— Մարդ երևո՞ւմ է:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չի երևում,— լինում էր տխուր պատասխանը:

Վերջապես, կեսօրից շատ ուշ, համարյա իրիկնադեմին, երբ բակմության մի մասը, գլխավորապես դրսեցիները—շինականները պատրաստվում էին ցրվել իրենց գյուղերը, հանկարծ պարսպի վրա գտնվողները, ձեռքերը թափահարելով, ձայն տվին.

— Գալի՛ս են... գալի՛ս են...

Հավաքված բակմությունն իրար անցավ, առանց իմանալու և հասկանալու, թե ովքե՛ր են գալիս... Լսվեցին ուրախ կանչեր, ու մի քանի հոգի քաղաքադռնից վազեցին դեպի քաղաքամեջ, դեպի հրապարակ, մայր եկեղեցու կողմը, և, դեռ տեղ չհասած, պոռացին հեռվից.

— Գալի՛ս են... գալի՛ս են...

Ովքե՞ր էին գալիս. ոչ ոք չհարցրեց և հարցնելու կարիք չկար, որովհետև կանչող ձայներն ուրախ էին. բոլորը նետվեցին դեպի Ավագ դուռը. մարդկային հորձանքը նոր հուն գտած գետի պես սրընթաց գնաց առաջ:

— Գալի՛ս են... գալի՛ս են...

Հասնելով քաղաքի դռներին՝ երիտասարդ մարդկանց մեծ մասը և ճկուն պատանիներն անմիջապես քարե սանդուղքներով բարձրացան պարիսպներն ու բուրգերը՝ եկողներին ավելի լավ տեսնելու:

Եվ իրոք. ճանապարհին երևում էին ձիավորներ, բայց ոչ այնքան շատ՝ որքան սպասում էին: Դրանք երեք հոգի էին ընդամենը, որ ձիերը չափ գցած, գալիս էին դեպի քաղաք. բայց առայժմ դժվար էր ասել, թե ովքեր էին՝ քաղաքից մեկնած երիտասարդ հետաքրքիրնե՞րը, որ գնացել էին լուր բերելու, Մուշեղ սպարապետի սուրհանդակնե՞րը, որ առաջ ընկած, հապճեպ գալիս էին իմացնելու հայոց հաղթությունը և թագավորի ժամանումը, թե՞ պարսիկներ, որ հաղթությունից թև առած, նորից դառնում էին Դվին անիրավություններ ու սարսափ տարածելու:

Թերևս այս մտքերն էին պատճառը, որ ձիավորների երևումը մի առժամ սաստկացրեց բոլորին համակող անհանգստությունը.— պետք էր տեսնել ովքե՞ր են և ի՞նչ են բերում...

Շուտով սակայն հեռատեսները պարսպի գլխից նկատեցին, որ եկող ձիավորներից մեկի նիզակի ծայրին ծածանվում էր սպարապետական դրոշ՝ շուրջը կարմիր, մեջն սպիտակ խաչ:

Այդ ժամանակ անհանգստությունը փոխվեց ցնծության:

— Մերակնյա՛ են, մերակնյա՛,— կանչում էին կամավոր դետերը պալատի և աշտարակների գլխից՝ ձեռքներն ավելի ուժգին թափահարելով, որենց ձայնի մեջ մի վարակիչ ուրախություն:

Եվ իսկապես, այդ ուրախությունը վարակիչ եղավ այն աստիճան, որ ուրախության կանչերը մի երկվայրկյանում տարածվեցին Ավագ դռնից մինչև հրապարակը, կրկնվեցին հավաքված բազմության մեջ, քաղաքի տարբեր փողոցներում, դուրս հանելով տակավին իրենց տներում մնացած ծերերին ու պառավներին...

Մի քանի վայրկյանում փողոցամերձ տների կտուրները լցվեցին մարդկանցով ու երեխաներով. փոքրիկ տղաները բարձրացան ծառերը և վերևից հպատացին իրենց հասակակիցներին:

— Ճանապա՛րհ, ճանապա՛րհ, ես ուզում եմ տեսնել թագավորին,— գոռում էր մի անդամալույծ, դիմելով դեպի մեծ փողոցը: Իսկ հայտնի Մեղավոր Մաղքոսը, մինչև սրունքները հպվիվ հասնող մի ցնցոտի հագած, բազմությունը ճեղքելով, առաջ էր վազում ու կրկնում.

— Թողե՛ք թագավորին տեսնեմ... Ճանապա՛րհ...

Ու եվան պոչը թափահարում էր գլխից բարձր բռնած:

Այդ նույն ժամին բազմության մեջ լսվեցին և գուսանների երգ ու նվագ. չգիտես ինքնաբե՞ր, թե մեկի կարգադրությամբ նրանք մեկեն նվաղեցին մի քանի տեղ. մի խումբ նվագում էր քաղաքադռան մոտ, մյուսը՝ հրապարակում, երրորդը, կարծես իր երգն ու նվագը ավելի լսելի անելու համար, բարձրացել էր մի տան կտուր, և ամեն տեղ նրանց շրջապատել էր ուրախադեմ բազմությունը:

Ամենից շատ սակայն հավաքվել էին քաղաքադռան մոտ, նվագողների շուրջը, և այնքան շատ. որ գուսանները չէին երևում. լսվում էին միայն նրանց նվագածությունը և երգը.

Երկներ երկին և երկի՛ր....
Երկներ և ծովն ծիրանի՛...
Մուշեղը կգա կարմի՛ր...
Պապը՝ հագած ծիրանի՛...

Բազմությունը հուզվում, ալեկոծվում էր նրանց շուրջը. յուրաքանչյուր ոք ուզում էր տեսնել գուսաններին կամ պահանջում էր կրկնել երգը.

— Նորի՛ց, գուսան եղբայրներ, նորի՛ց...

— Զա՛յնդ ի հոգիս, երգիչ գուսան: Զա՛յնդ ի հոգիս...

Գուսանները ոգևորված բարձրացնում էին ձայները և նրանց խլված, նույնիսկ ճաթած ձայները ոգևորում էին մարդկանց, խանդավառում և հարբեցնում գինու պես:

— Ապրե՛ն գուսան եղբայրները, ապրե՛ն,— բացականչում էին տարբեր տեղերից միաժամանակ:

— Բա՛րձր, գուսան եղբայր, բա՛րձր...

Այդ կանչերը, ոգևորության այդ աղմուկը լսում էր միջնաբերդում Հայր-Մարդպետը, որ դարձյալ երկար քղանցքներով, ծփուն թիկնոցն ուսերին, տակավին քայլում էր սյունապարդ սարավոյթում կամ կանգնում-հենվում էր մի սյան՝ քաղաքին նայելու: Լսելով այդ կանչերը՝ նա ևս տեսողությունը լարած, իր փոքրիկ հեռատես աչքերով աշխատեց ստուգել եկողների ո՛վ լինելը և, սպարապետական դրոշը ճանաչելով, կանչեց անմիջապես սպասավորների պետին՝ Վրենին, ու հրամայեց.

— Կարգի՛ բերել պալատը, պահած տեղերից հանե՛լ պալատի թանկարժեք իրերն ու փովածքները և վարդարել թագավորի հարկաբաժինը: Գորգեր փռել նույնպես և պալատի սանդուղների վրա մինչև միջնաբերդի պարիսպը...

Կարգադրեց ամեն ինչ անել ճիշտ այնպես, ինչպես անում էին սովորաբար, ինչպես ընդունված էր դիմավորել թագավորին, երբ գալիս էր նա հեռու մի երկրից կամ հաղթական պատերազմից:

Անելով այս կարգադրությունը՝ Հայր-Մարդպետն ինքը քիչ հետո մտավ պալատ, որի իրար խաչաձևող լայն միջանցքների վրա բացվում էին բազմաթիվ հարկաբաժիններ, որոնք իրենց հերթին ունեին վերնահարկեր, ուր բարձրանում էին քարե սանդուղքներով, որ լուսավորվում էին վերևից ընկնող լույսերով: Հայր-Մարդպետը մտավ հատկապես թագավորական հարկաբաժինը, որի ամենագեղեցիկ սրահներից մեկը ընդունելության կամ ունկընդրության սրահն էր՝ բարձրաձեղուն ու ոսկեգմբեթ մի դահլիճ, ուր քանդակապարդ էին ոչ միայն կարմրաքար մարդահասակ որմնասյուները, ոչ միայն դրանց վերևից անցնող մի թպչափ կարմրաքար ուռուցիկ երիզը, որ գոտևորում էր այդ սրահը, այլև նրա երկփեղկանի փայտե դռները, որոնք միաժամանակ ոսկեզօծ էին ու լուսանցիկ: Ապա տաճար-ճաշասրահը, ընդարձակ, շատ ընդարձակ ու երկար մի դահլիճ, ուր արքունական ճաշերին սեղան էին նստում հարյուրավոր բազմականներ՝ իրենց բարձի ու դիրքի համեմատ: Այնուհետև իրար հաջորդում էին մյուս սրահները և ամենից վերջը՝ գահասրահը, ուր թագավորը իշխաններին, նախարարներին ու դեսպաններին ընդունում էր միշտ ծիրանին վրան, նստած իր գահին, որ պատած էր ոսկով ու արծաթով, որի թիկնակն ուներ ծաղկանկար վարդաքանդակներ, և որի հանգստավետ վույգ բազկատեղերը վերջանում էին առյուծի բերանաբաց գլուխներով:

Առաջ այս սրահներում կային պես-պես կահեր ու բազմոցներ՝ պատած ոսկեթել բեհեզներով, որ ասեղնագործում էին պալատի կանայք. կային գահավորակներ՝ կերպասներով ու մեծագին գորգերով ծածկված, մեծ ու փոքր ասեղնագործ բարձերով վարդարուն: Բազմոցները շատ էին առանձնապես տաճարում, որի պատերն ու առաստաղը, բացի այն, որ քանդակավարդ էին, ունեին նաև պես-պես նկարներ, որոնցից յուրաքանչյուրը ներ-

կայացնում էր մի ամբողջական տեսարան՝ նվագածուների խմբեր, պարող, կաքավող աղջիկներ, սուսերամերկ սեպուհների բավմություն, ըմբշամարտեր, առյուծների և այլ գազանների խմբեր, նետաձիգ որսորդներ, գունափետուր հավքերի երամներ... Ու բոլոր այս նկարները տաճարում ակնբախ մի նպատակ ունեին—ակնահաճո տեսարաններ պարգևել ճաշող կամ ընթրող բավմությանը... Այս ամենից վատ՝ մտից դռները, բացի իրենց գեղարվեստական շինվածից, երկու կողմից վարդարված էին շքեղորեն բանված դիպակներով ու կերպասներով, որ երբեմն ծառայում էին և վարագույրների տեղ:

Այս սրահներից մի քանիսը թեև Հայր-Մարդպետը վարդարել էր տվել Մերուժանի և Զիկ վորավարի համար, բայց և այնպես դրանք հիմա թափուր էին իրենց կահերի ու վարդերի մեծ մասից, և Հայր-Մարդպետը ցանկանում էր, որ նրանք լինեն ճիշտ այնպես, ինչպես վարդարված էր Արշակ թագավորի օրով, որպեսզի եկող Պապը ամեն բան տեսնի իր տեղում, այնպես, ինչպես տեսել է Բյուզանդիա մեկնելուց առաջ, և միաժամանակ զգա, թե ինչպե՛ս է ինքը՝ Հայր-Մարդպետը, փրկել այդ ամենը պարսից տիրապետության ամիսներին:

«Այսպես կլինի առավել ցանկալի,— ասաց նա մտքում:— Այս պարագան կփակի թշնամիներիս բերանը»:

Ապա, Մերուժանի ապրած սենյակներից անցնելիս, նրա աչքով ընկավ գոռոզ Արծրունու սամույր մուշտակը, ձմեռային կլոր գդակը և մյուս իրերը. նա անմիջապես կարգադրեց տանել դրանք աչքից հեռու մի տեղ: Ու նորից իր լայնաքղանցք թիկնոցը ուսերին ձեմելիքը գնալով, ականջը քաղաքից եկող հեռավոր ձայներին, մոտեցավ ծեր Գնունուն և կամացուկ թոթվեց նրա ուսը:

Ծերունին ցնցվեց և լույսը քաղված աչքերը հարցական հառեց Հայր-Մարդպետի երեսը:

— Թագավորնիս գալիս է, տեր Գնունի,— ասաց Մարդպետը:

Ծերունու նիհար, անարյուն ձեռքերը դողացին:

— Այո՞... ո՞ւր է հապա,— ասաց նա շփոթված:— Ես սակայն հագնված չեմ...

— Տակավին կարող ես, տեր Գնունի, ժամանակ կա, քո սենեկապետը կարող է անմիջապես հագցնել քեզ,— մխիթարեց նա ծերունուն և, առաջ գնալով, կանգնեց ձեմելիքի սյուների արանքում ու, ականջը դարձյալ քաղաքից եկող ձայներին, մանր աչքերը կկոցած, նայեց Վաղարշապատի ճանապարհին:

Մինչ այդ ճանապարհին նկատված երեք ձիավորները ուրարշավ հասան Ավագ դուռը, և նրանցից մեկը, ձին տակավին չկանգնեցրած, կանչեց՝ նիկակի վրա ամրացրած սպարապետական դրոշակը բարձրացնելով.

— Դվինցինե՛ր, ժամանում է Պապ թագավորը. պատրա՛ստ ընդունելու...

Ու երեքը միասին իջան փրփրած ձիերից, որոնց կողերը բարձրանում-իջնում էին, և քրտինքի գոլորշին, միախառնվելով նրանց քթածակերից ելնող հորդ շնչառության հետ, տարածվում էր վեր:

Նժույգները կարծես մխում էին:

Ձիավորները, ինչպես երևաց այդ դրոշակից, Մուշեղ սպարապետի սուրհանդակներն էին՝ թեթև սաղավարտներ դրած և նիկակներով ու երկար թրերով վինված: Հավաքված բազմությունն անմիջապես շրջապատեց նրանց իր հետաքրքրությամբ ու հարցերով.

— Մարտը վերջացա՛վ, թե շարունակվում է...

— Պարսիկները որտե՞ղ են հիմա...

— Մերուժանը, Մերուժանը... բռնվա՛ծ է Մերուժանը, թե սատակեց:

Սուրհանդակները չէին հասցնում պատասխանել հարցերի այն տարափին, որ մարդիկ անվերջ տեղում էին նրանց գլխին: Մյուս կողմից՝ նրանց պատասխանները, թե թագավորը գալիս է և շուտով կհասնի, թե պարսիկները պարտվեցին Վաղարշապատից այն կողմ ու նահանջեցին,— չէր գոհացնում հետաքրքրությունից եռացող մարդկանց ու կանանց բազմությանը, որ ուզում էր իմանալ մանրամասնություններ, հերոսների անուններ. ուզում էր պատժված, ջախջախված տեսնել թշնամուն և լսել իր կրած վշտերի հատուցումը: Եվ որովհետև դժվար էր բավարարել բոլորին՝ սուրհանդակներից մեկը, սաղավարտով, արևաո ու քամահար դեմքով նույն երիտասարդը, որ հայտարարեց թագավորի գալուստը, բարձրացավ քաղաքադռան սյուներից մեկի պատվանդանը և կանչեց նույն հոգնած ու խզված ձայնով.

— Դվինցինե՛ր, իմացեք՝ թագավորը ժամանում է: Պատրա՛ստ ընդունելու... Մնացյալը հետո...

Այս ասելով՝ երեքը միասին նորից ձիեր հեծան և գնացին դեպի միջնաբերդ, ուր հասան այն ժամանակ, երբ պալատի սպասավորները, պալատի բակն ու պարտեզները մաքրած, հապճեպ գորգեր էին փռում պալատի սանդուղներից մինչև միջնաբերդի պարսպամուտքը, իսկ մի քանիսը պալատի տանիքը բարձրացած, պարսից դրոշը հանելուց հետո, ամրացնում էին շուրջն սպիտակ, մեջը կարմիր հայ արքայական դրոշը:

Հայր-Մարդպետը սուրհանդակներին ընդունեց սյունապարդ սարավույթում. ծանր ու խոհուն, մանր, սրահայաց աչքերը երբեմն մեկից մյուսին դարձնելով, իր դիրքին վայել լրջությամբ լսեց նրանց ասածները, ապա բարձրացրեց գլուխը:

— Կերակրե՛լ երիտասարդներին և հանգիստ տալ,— կարգադրեց Հայր-Մարդպետը հեռվում հարգանքով և հրամանների պատրաստ կանգնած սպասավորներին ու, նրանց հեռանալուց հետո, ինքն անցավ իր հարկաբաժինը և սկսեց պատրաստվել:

Փոքր անց նա այդտեղից դուրս եկավ վգեստավորված և գրեթե կերպարանափոխված. իբրև ավագ նախարար՝ գլխին դրել էր ոսկեղեն խույր, որի վրա արծաթ թելերով հյուսված էր նրա տոհմանիշը՝ մարդպետական հովազը, որով հպարտանում էր նա. ականջներին ամրացրել էր գինդեր, պարանոցին՝ գումարտակ. քղանցքավոր, լայն թիկնոցի փոխարեն հագել էր վինվորական սեղմ վգեստներ, ինչ որ անում էր առհասարակ մեծ տոներին ձի նստելիս, և այդ հագուստների մեջ ավելի առույգ ու թարմ էր երևում. թևերը ետ ծալած և գոտկատեղը նեղացող բաճկոնի կոճակները ոսկի էին՝ մասուրի ձևով. օձիքն ու թևեքերը վարդարված էին բանվածքով և ոսկեգույն մետաքսաթել երիվներով: Մեջքին կապել էր մի բարակ ոսկի գոտի, որ ելուվված էր մարգարիտներով ու մեծագին քարերով, իսկ գոտուց կախել էր մի կարճ, ոսկեպատյան թուր՝ ձախ ապդրի վրա. ոտներին նուրբ մուչկեր էին՝ մեկը սև, մյուսը կարմիր, որ նշան էր թագավորական տանը և պետությանը մատուցած մեծ ծառայության:

Չանցավ ևս մի քանի վայրկյան, Հայր-Մարդպետն արդեն իր սև նժույգը նստած, պալատի սպասավորների ձիավոր խմբով շրջապատված, դուրս եկավ միջնաբերդի դարբասներից և, ցած իջնելով, գլխավոր փողոցով դիմեց դեպի քաղաքի Ավագ դուռը:

Թե՛ գլխավոր փողոցում հանդիպող քաղաքացիները, թե՛ հրապարակում և թե՛ Ավագ դռան մոտ խմբված, ավելի շուտ՝ կուտակված բազմություննեըը, տեսնելով հանդիսավոր երթով եկող ձիավոր ու վգեստավորված Հայր-Մարդպետին՝ բաժանվեցին երկու մասի և լայն ճանապարհ բացին նշանավոր պալատականի և նրա ձիավոր շքախմբի համար, որը բաղկացած էր բացառապես պալատի և Հայր-Մարդպետի անձնական սպասավորներից: Նրան ճանապարհ տալով՝ ամենքն վգում էին, որ նա՛ է մայրաքաղաքում գտնվող միակ մարդը, որ առաջինը պետք է ընդունի նոր թագավորին և նրա հետ եկողներին:

— Մի քանի ամիս առաջ այսպես դիմավորեց ուրացող Մերուժանին և տարավ պալատ, հիմա էլ գնում է ընդունելու Պապին,— ասաց մեկը բազմության մեջ իր հարևանի ականջին, բայց շուրջը լսեցին:

— Իր պարտականությունն է,— պատասխանեց հարևանը:— Սակայն մնաց մեզ հետ և ուրիշների պես չփախավ:

— Իսկ գիտե՞ս արդյոք ինչո՛ւ մնաց:

— Պալատը պահելու, որ չկողոպտեն:

— Կարծո՞ւմ ես...

Խոսակիցներին ընդհատեց նախ մի ուրախ կանչ, որ եկավ պարսպի գլխից, ապա մի երկարատև բազմաձայն բացականչություն, որ լսվեց բազմության առաջին շարքերից, և ժողովուրդն սկսեց եռալ, շարժվել ու ալեկոծվել:

Եկողները հավանորեն մոտենում էին, և յուրաքանչյուր ոք աշխատում

էր առաջանալ և հարմար դիրք ու տեղ գրավել: Չգիտես ո՛ւմ նախաձեռնությամբ՝ հանկարծ սկսվեց ուժգին մի կռչնահարություն, որ իրմով ծածկեց բոլոր ձայները: Հանկարծ հայտնվեցին և մարդիկ, որ սկսեցին կարգ պահել. փողոցն ազատելու համար՝ ժողովրդին քշում էին դեպի փողոցի ափերը. ինչ-որ մարդիկ, չգիտես որտեղի՛ց բերած, հայկական դրոշներ էին ամրացնում կամարակապ քաղաքադռան ճակատի երկու կողմը և շտապեցնում միմյանց.

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ... մոտենում են արդեն...

Հայր-Մարդպետը իր սևի վրա, իր փայլուն կգեստների մեջ լուրջ, խրոխտ ու ազդեցիկ, ձիավոր շքախմբով առաջ էր գնում տակավին մարդկանցով լցված ճանապարհով. նա հապիվ էր դուրս եկել քաղաքադռնից, երբ հանկարծ օդը թնդաց «կեցցե»-ներից ու «ապրի»-ներից, որ դուրս էին թռչում հարյուրավոր բերաններից՝ թե՛ պարսպի գլխից և թե՛ ներքևից: Ապա այդ «կեցցե»-ներին հաջորդեց և մի խոր լռություն, որ նշան էր, թե եկողները մոտենում են արդեն, և այդ լռության մեջ քաղաքադռան առջևն ու ներսը գտնվողները լսեցին ձիերի համաչափ, հանգիստ ոտնաձայներ,— տրափ-սրոփ... տրափ-տրոփ...

Դա ավելի ալեկոծեց բազմությանը, քան «կեցցե»-ներն ու «ապրի»-ները, և մարդիկ, ոտնամատների վրա բարձրանալով ու վիզները երկարելով, աշխատեցին ավելի լավ տեսնել եկողներին և այն, թե ինչպե՛ս և ի՛նչ ձևով է ընդունելու Հայր-Մարդպետը թագավորին:

* * *

Վայրկյաններ անցան, մինչև որ պարսպադռնից ներս գտնվողներին երևաց, վերջապես, առաջին նժույգը, ավելի շուտ՝ ձիավորների առաջին խուրձը. դրանք քսանի չափ սաղավարտներով, վրահված, նիզակավոր վիներ էին՝ նժույգների վրա ձիգ նստած:

Ապա երևաց մի ուրիշ ձի, մենակ... դա՝ ոտքերը բարակ, թուխ աչքերով մի ճերմակ նժույգ էր, որ գլուխը դիք բռնած՝ հպարտորեն իր մեջքի վրա բերում էր մի սպառազեն, փետրապարդ սաղավարտով երիտասարդի, որին հետևում էր դարձյալ նիզակավորների մի խումբ: Երիտասարդի սաղավարտի տակից, նրա թուխ և լուրջ դեմքի վրա փայլատակում էին սև աչքերը՝ համաչափ արծվաքթի երկու կողմը, կարճ մորուքը թվում էր անխնամ ու խճճված, որովհետև գանգուր էր՝ նման սև խաղողի ողկույզի: Նա չուներ վայրկյանին համապատասխան ուրախ արտահայտություն. թվում էր մտահոգ և նայում էր կարծես ոչ թե քաղաքացիներին, այլ նրանց գլխի վրայով՝ հեռուն. թվում էր՝ ուզում է տեսնել, թե ի՛նչ է կատարվել քաղաքում, միջնաբերդում, կամ ի՛նչ կա այնտեղ, գուցե նրանցից այն կողմ:

Դվինցիները, իհարկե, իսկույն ճանաչեցին նրան:

Դա երիտասարդ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանն էր, որ հոր՝ Վա-

սակի, բանտարկությունից հետո վարում էր հայ վորքերի սպարապետությունը: Հանդիպելով ընդառաջ գնացող շքեղ հագնված Հայր-Մարդպետին՝ նա կարծես հավիվ ընդունեց նրա ողջույնը— գլխի թեթև շարժում արավ միայն և շարունակեց առաջ գնալ ճերմակ նժույգի նույն համաչափ քայլքով, թիկնապահների ուղեկցությամբ, որոնք իրենց պահում էին մի պատկառելի հեռավորության վրա:

Ոսկերիչ Գապավոնը, թիկնապահների մեջ Հրահատին ճանաչելով, ժըպտաց 'մտերմաբար, ձեռքը բարձրացրեց և ասաց մոտ կանգնածներին.

— Կանչենք «կեցցե սպարապետը»...

Բայց հարևանն արագ բռնեց նրա թևը.

— Կարգը չգիտե՞ս միթե. երբ թագավորը գալիս է՝ սպարապետին «կեցցե» չեն կանչում:

— Ոչ թե կեցցե,— խոսեց մի ուրիշը,— կուզեի գնալ ձեռքը համբուրել, որ մեզ ապատեց պարսից ահից ու մահից:

— Այդ հետո՛, հետո՛: Տե՛ս, տե՛ս... Սրանք ովքե՞ր են:

Մուշեղից և նրա թիկնապահներից հետո, բավական հեռու տարածությամբ, գալիս էին երեք ձիավոր: Մեկը, որ նստած էր սև նժույգ, երկար մինչև ուսերը հասնող մազերով և կարճ մորուսով երիտասարդ էր՝ թրի հետ կողքից ինչ-որ բան կախած: Մյուսը, մեջտեղինը, որ նստած էր սևաբաշ ոսկեգույն նժույգ, ավելի երիտասարդ էր՝ մոռագույն թիկնոցով և վինվորական թեթև մի սաղավարտով. նրա դեմքն ածիլված էր, գլխի մազերը երկար և բոլորշի ձևով կտրած: Իսկ երրորդը՝ կապտավուն բարձր ձիու վրա նըստածը, մի հեզադեմ, բայց հետաքրքիր մարդ էր՝ հիսունն անց. նա բոլորի ուշադրությունը գրավեց իր շքեղ հագուստներով, մանիշակագույն թիկնոցով, կրծքի նշաններով և մանավանդ ցցունավարդ ոսկերիչ գլխարկով, որ դեպի մուտք իջնող արևի թեք ճառագայթներից փայլում էր թագի պես:

— Սա՞ է Պապը... թագավորը սա՞ է,— հարցնում էին բազմության մեջ եղած շինականները:

— Չէ, եղբայրս, դա հոռոմների կայսրն է,— նկատեց մեկը բանիմաց ձևով:— Չե՞ս տեսնում թագը: Պապը երիտասարդ է:

— Հոռոմների կա՛յսրը,— վարմացան մարդիկ:— Նա ինչո՞ւ է եկել:

— Թագավորական կարգ է,— ասաց առաջին խոսողը, դարձյալ բանիմաց ձևով:— Նոր թագավորին պետք է հասցնի իր մայրաքաղաքը:

— Լա՛վ: Իսկ Պապն ո՞ւր է. մի՞թե նա հետևից է գալու...

Ժողովրդի մեծ մասը Պապին չէր ճանաչում, որովհետև տարիներ առաջ էր գնացել Բյուզանդիա. իսկ ճանաչողներն սպասում էին, թե նա կգա թագավորական շողշողուն զգեստներ հագած, գլխին արքայական թագ, ուսերին ծիրանի,— այդ պատճառով իսկույն չիմացան, որ հունական շքեղահանդեսի վորավար-դեսպան Տերենտի և մյուս երիտասարդի (որ ի դեպ Պապի դպիր և ուսանողության ընկեր Երեմիա Ամատունին էր) մեջտեղ եկող,

սևաբաշ ոսկեգույն նժույգ նստած երիտասարդը ինքը Պապն էր, որ խոշոր խաժ աչքերի ժպիտով նայում էր ճանապարհի երկու կողմը կուտակված բազմությանը: Չնայած ուրախ ժպիտներին, նրա հոնքամեջը կար մի գիծ, ավելի շուտ՝ մի հաստ երակ, որ վկայում էր, թե նա մտահոգ է կամ ինչ-որ մտքերով տարված... Բայց նրան չճանաչելն առաջին վայրկյանին էր. շուտով սակայն դվինցիները պատանու ծանոթ գծերը ճանաչեցին, ու հանկարծ ամեն կողմից մեկեն հնչեցին բազմաթիվ ձայներ.

— Կեցցե՛, ապրի՛ Պապը... Պապը՛...

Եվ այդ կանչերը խլացնում էին ոչ միայն առանձին ձայները, այլև գուսանների երգն ու նվագը, որ լարել էին նրանք քաղաքադռան մոտ:

Թագավորին ողջունող ձայները կրկնվեցին երկար և դրա հետ միաժամանակ ծաղիկներ ու կանաչ ճյուղեր նետվեցին նրա ձիու ոտքերի առաջ:

Երիտասարդ թագավորը, որ պարանոցն ուղիղ նստած էր ձիուն, այդ ձայներից ավելի աշխուժացավ, գլուխը բարձրացրեց և, մեծարանքին ու պատիվներին պատասխանած լինելու համար, աջ ձեռքը, որ զարմանալի սպիտակ էր ու համաչափ, բարձրացրեց և օդում թեթև շարժելով, ողջունեց քաղաքադռան առաջ ալեկոծվողը, իրար անցնող բազմությանը, ժպտուն, բայց կարծես մտահոգ դեմքը դարձնելով այս ու այն կողմ:

Ճերմակ, համաչափ ձեռքի այդ պարզ, անսեթևեթ շարժումը «կեցցե»-ների նոր փոթորիկ բարձրացրեց, որովհետև բոլորը հիմա պարզ տեսան, թե երեքից ո՛րն է Պապը: Ու ոմանք, ավելի լավ տեսնելու համար, ձգվում էին և «կեցցե» կանչում, ոմանք կարճ տպավորություններ էին փոխանակում. ճանաչողները զարմանում էին, որ շատ մեծացել, առնական է դարձել:

— Բայց տխուր է երևում:

— Դյուրի՞ն է հայր և մայր կորցնելը:

Նոր ճանաչողները գտնում էին, որ բոլորովին նման չի թխադեմ, թավամազ հորը, այլ, ավելի շուտ՝ խաժակն ու խարտյաշ Փառանձեմ թագուհուն, մասամբ մորապապին՝ Անդոք իշխանին:

Մի այլ խմբում այլ բան էին ասում.

— Տեսնենք պիտի նմանի հո՞րը, թե...

— Թող պարսիկներին վտարի և երկրում խաղաղություն հաստատի, մնացածը դյուրին է:

Մի ուրիշ խմբում մեկը, բազմության մեջ մի եկեղեցականի նկատելով, հարցրեց.

— Ճշմարի՞տ է, որ Ներսես կաթողիկոսը նույնպես ժամանում է:

— Այդ լավ է, կապատվենք Խադից:

— Ը՛սսս... Հայր-Մարդպետը ողջունում է թագավորին:

Մուշեղ սպարապետին ողջունելուց ետ՝ Հայր-Մարդպետը իր ևս ձիով ու ձիավոր թիկնապահներով անշարժ կանգնել էր քաղաքի դռների առաջ՝ թագավորին և նրա հետ եկողներին ընդունելու, ինչպես կարգն էր, և քա-

ղաքի բանալիները նրան հանձնելու, ինչպես ընդունված էր: Ուստի սպասեց մինչև թագավորը մոտենա, և երբ թագավորը մոտեցավ ու իրենց նկատեց, Հայր-Մարդպետը, տարիքին անհամապատասխան արագությամբ ձիուց իջնելով, կանգնեց ճանապարհի մեջտեղը և կարճ մակերով ճերմակ գլուխը վայելչորեն, ծանրորեն խոնարհեց Պապի առաջ:

— Ողջույն իմ նոր արքային,— ասաց նա այդպես խոնարհած, ապա, գլուխը վեր բարձրացնելով, շարունակեց հանդարտ ու որոշ:— Ողջունելով քո ցանկալի գալուստը և հաղթական մուտքը՝ քեզ եմ հանձնում, արքա, քո հայրերի սուրբ մայրաքաղաքի բանալիները: Նաև բանալիները միջնաբերդի և պալատի...

Ասելով այս կարճ խոսքը՝ Հայր-Մարդպետը նայեց Պապի երիտասարդ, բայց հոգնած դեմքին, սպասելով որ նա կժպտա իրեն, և այդ ժպիտը շատ բան կարող է ասել ու փարատել իր կասկածները:

Բայց թագավորի դեմքի արտահայտությունը չփոխվեց: Ընդհակառակը, նրա ժպիտը կարծես սառեց:

Այդ միջոցին, Հայր-Մարդպետի խոսքերի վրա, պալատի սպասավորներից մեկը, մի հաղթանդամ տղամարդ, արծաթ սկուտեղի վրա թագավորին ներկայացրեց քաղաքի հինգ դռների, միջնաբերդի և պալատի բանալիները, որոնցից յուրաքանչյուրը յոթ տարեկան երեխան հազիվ վերցներ— այնքա՜ն խոշոր ու ծանր էին այդ երկաթե սև բանալիները:

Պապը դրանց նայեց մի տեսակ տարակուսած, ըստ երևույթին՝ դա անսպաս նորություն էր նրա համար, ուստի և, անելիքը կարծես չիմանալով, «բարի» ասաց և, ձեռքը նորից բարձրացնելով, առաջ անցավ իր ուղեկիցներով, որից հետո Հայր-Մարդպետը, իր հերթին տարակուսած, սպասեց մինչև նրանք գնան, որ ինքը միանա եկողների թափորին, դրանք մեծ մասամբ սաղավարտով հայ զորականներ էին, որոնց նույնպես քաղաքացիները չճանաչեցին, բացի մեկից, որի գլխի ու դեմքի մակերն ամբողջ ճերմակ էին. թուխ, արևաո դեմքին առանձնապես նկատելի էին թավ, ճերմակ հոնքերը, որ կախվել էին ուշիմ աչքերի վրա, և ճերմակ բեղերը, որ թռչունի սպիտակ թևերի նման դողում էին նրա դեմքին:

Դա հայտնի Անդոք իշխանն էր՝ Փառանձեմ թագուհու հայրը, Սյունյաց նահապետը, որ կյանքի վերջին տարիներին ապրում էր Բյուզանդիայում: Չնայած իր ծերությանը՝ նա ևս վինվորական կիպ հագուստների մեջ էր և մասամբ զրահված: Նրա հետ էր և որդին՝ Բաբիկը— հոր նման ուսապինդ ու կորովավիպ մի երիտասարդ, որ, ձին հոր հետևից վարելով, բավմությանը նայում էր հոնքերի տակից: Սրանցից բացի, մարդիկ ճանաչեցին նաև հավարապետ Կենան Ամատունուն, որ հիսունի մոտ առույգ տղամարդ էր՝ նուրբ երկար դեմքով, որը եզերված էր թուխ, բայց մեջտեղը ճերմակած մորուսվ. միակ մարդը շքախմբի մեջ, որ չուներ վինվորական հագուստներ ու գլխանոց: Նա կապայով էր և նախարարական կլոր գդակով:

Մյուսներն անխտիր վինվորական հագուստների մեջ էին, սաղավարտով և թեթև վրահված:

Զորականների այս մեծ բազմությունը, որ կազմում էր Պապի շքախումբը, կանգ էր առել փոքր-ինչ հեռու, մինչև թագավորի ընդունելությունը վերջանար Հայր-Մարդպետի կողմից, սակայն Պապի շարժվելու հետ՝ խումբը նույնպես շարժվեց, գետինը դոփելով ընտիր նժույգների սմբակներով:

Հայր-Մարդպետը ձին պահեց այնքան, մինչև նրանք առաջ անցան, որից հետո ինքը ևս միացավ դրանց խմբին:

Ապա երևաց չորս ճերմակ ձի լծած մի կառք՝ շրջապատված ձիավոր եպիսկոպոսների ու վարդապետների մեծ խմբով. դրանց սև հագուստներն ու սև գլխանոցներն առանձին մի երանգ էին ստեղծում վինվորական այդ թափորի մեջ: Կառքում նստած էր երկարամորուս մի ծեր հոգևորական՝ մագաղաթի դժգույն դեմքով, որի վրա սակայն վառվում էին երկու խոշոր, արտահայտիչ աչքեր:

Դա աքսորից վերադարձող Ներսես կաթողիկոսն էր, որին Բյուզանդիայում գտնված միջոցին, կրոնական ինչ-որ վեճի պատճառով, հոռոմների անկուսպ Վաղես կայսրը աքսորել էր հույն եպիսկոպոսների հետ միասին մի մենավոր ու անբնակ կղզի, ուր նա մնացել էր մի տարի. և հիմա, Պապի և Մուշեղի միջնորդությամբ ապատվելով, վերադառնում էր հայրենիք: Նա տկար էր երևում և շատ հյուծված, այդ պատճառով չէր կարողացել ձի նըստել և ճանապարհի մեծ մասը կտրել էր ջորիների վրա հարմարեցրած պատգարակով, իսկ Վաղարշապատից արդեն գալիս էր կառքով: Նրա ձեռքի մեկը սև պարեգոտի լայն թևքի հետ միասին դրված էր պարեգոտով ծածկված ծնկանը, մյուսը՝ լայն թևքի հետ թույլ, կարծես անկենդան, կախված էր կողքին:

Նրան տեսնելով՝ հախուռն շարժումներով, բազմությունը ճեղքելով, առաջ եկան մի վարդապետ և մի երկու քահանա ու, երբ կաթողիկոսի ընթաց կառքը հավասարվեց նրանց, երեքը միասին պատռեցին ձիավոր եպիսկոպոսների շղթան և, կառքին մոտենալով, երկուսը մի կողմից ջերմեռանդ երկյուղով համբուրեցին իրենց քահանայապետի կախ ընկած թևքը, երրորդը, գյուղական քահանան, մյուս կողմից՝ մետաքսախառը շալ պարեգոտի քղանցքը բռնելով՝ երկյուղած մոտեցրեց իր շուրթերին:

Կաթողիկոսը, հայացքը տարածության մեջ, նրանց չնկատեց, բայց զգալով, որ ձեռքը համբուրեցին և քղանցքը քաշեցին, նա սովոր ու հանդիսավոր շարժումով բարձրացրեց աջը և խաչակնքեց բազմությունը: Այնուհետև նա այդ բանը, մինչև պալատ հասնելը, կրկնեց մի քանի անգամ՝ մեքենայորեն, միշտ կարծելով, թե բազմությունն սպասում է դրան, պետք է գոհացնել նրան, և մի քանի տեղ իրոք պառավներն իրենց փոքրիկ թոռներին, մայրերն իրենց գրկի երեխաներին մոտեցնում էին կառքին և խնդրում աղերսաձայն.

— Օրհնի՛ր, հայրապե՛տ, օրհնի՛ր...

Եվ Ներսեսը, աչքերի տենդային հայացքը վեր կամ հեռուն՝ խաչակընքում էր նրանց՝ ծերունական դողդոջ, նիհար, մագաղաթյա ձեռքը պարեգոտի լայն թևքի մեջ վեր բարձրացնելով:

Կաթողիկոսին հետևող հոգևորականների մեջ կար մեկը, որ մասնավորապես գրավեց բոլորի ուշադրությունը. դա ալեմորուս ու խստադեմ մի եպիսկոպոս էր, որը հակառակ մյուս ուղեկից հոգևորականների, որոնք ձի էին հեծած անխտիր, նստել էր մի կարճահասակ ու գորշ ավանակ: Ի տես այդ պատկերի՝ ծիծաղի մի կուապ ալիք անցավ բազմության մեջ:

Դա Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոս Խադն էր, Ներսեսի տեղապահը: Լինելով խստաբարո ու խստապահանջ եկեղեցական, նա քրիստոնեական կրոնի ու վարդապետության ամեն մի, թեկուզ թեթև, պարտավանցության ու շեղումի համար հանդիմանում ու պարսավում էր ամենքին՝ լիներ թագավոր, իշխան թե ռամիկ— միևնույն էր: Սակայն կրոնի ու քրիստոնեական կարգը պահելու կողմից լինելով անբասիր՝ նա սկզբում սիրում էր միևնույն ժամանակ ճոխ հագնվել, մորուսին ոսկի փոշի ցանել և գեղեցիկ ոսկով ու արծաթով ելուզած սարքով ձի նստել: Այս հանգամանքն ահա մի քանի նախարարներ (որոնց պարսավել էր Խադը) առիթ դարձրին և իրենց հերթին հանդիմանեցին նրա պճնամոլությունն ու ձիասիրությունը: Այդ օրվանից նա, շքեղ կգեստներից հրաժարվելով, հագնում էր մավեղեն և հասարակ մի պարեգոտ, իսկ ձիու փոխարեն նստում էր ավանակ: Բայց չնայած դրան՝ հոգևորականները պատկառում և վախենում էին նրանից. անգամ այժմ չէին համարձակվում իրենց ձիերն առաջ քշել նրա ավանակից, որ երկար ականջները ետ ու առաջ թափահարելով՝ գնում էր կաթողիկոսի կառքի հետևից փութկոտ մի ընթացքով, մանրիկ սմբակները աշնան չոր գետնին կտկտացնելով:

Կաթողիկոսի և նրան ուղեկցող հոգևորականության հետևից գալիս էին դարձյալ հեծյալ վինվորականներ՝ մեծ մասամբ թեթևավեն ու սաղավարտներով, իսկ դրանց հետևում էր վինավառ մի վորագունդ, որը, ինչպես երեվում էր պարսված դրոշից, թագավորի թիկնապահ գունդն էր: Զինված էին դրանք նետ-աղեղով, աշտեներով և երկարաբուն նիզակներով, որոնց սայրերը ցոլում ու ճառագայթում էին մայրամուտը դիմող արևի թեք շողերից, և թվում էր՝ վինվորները նիզակներ չէին տանում, այլ բոցավառ կերոններ: Երբեմն շողում էին և նրանց պղնձե սաղավարտներն ու վրահները, որ հագել էին հատկապես մայրաքաղաք գալու պատճառով: Դրանց առաջնորդում էր մի եռանդուն դեմքով, լեցուն վկով և քթի ծայրը փոքր-ինչ վեր ցցված երիտասարդ, որ սաղավարտը գլխին, թուրը կողքին,. հետաքրքիր նայում էր բազմությանը, կարծես ինչ-որ մեկին փնտրելով:

— Սա Սահառունի Սահակ իշխանի որդին է, ճանաչեցի,— ասաց մեկը բազմության միջից:— Երևի հորն է փնտրում... Կարծում է՝ ողջ է...

Դա իրոք անվանի նախարար Սահակ Սահառունու որդի Բաթն էր, որ Պապի և Երեմիա Ամատունու հետ միասին գնացել էր Բյուզանդիա և այժմ վարում էր թագավորի թիկնապահ գնդի պետի պաշտոն: Ինչպես Երեմիայի, այնպես էլ նրա հայրն ընկել էր Արտագերսի պաշտպանության օրերին, և նա, հավանորեն, այդ չիմանալով, ձիու վրայից աչքերով որոնում էր հորը: Խոկ հեծյալ գունդը հետևում էր նրան համաչափ ընթացքով ու վենքերի փայլով, ծանր նիզակների կոթերն ասպանդակներին դրած: Երբ քաղաքադռնից մտնում էին ներս, թվում էր, նիզակները պիտի դիպչեն նրա կամարին, բայց վինվորները ժամանակին վարժ շարժումով թեքեցին և այնպես մտան քաղաք:

Ամենից վերջը քաղաք մտավ հույն վինվորների մի փոքր խումբ՝ հագնըված բոլորովին տարբեր, քան հայ վինվորները: Դրանք վորավար-դեսպան Տերենտի թիկնապահներն էին, որ իրենց հրամանատարի կարգադրությամբ գալիս էին ամենից վերջը:

Երբ բոլորը մտան քաղաք, և թափորը գլխավոր փողոցով շարժվեց դեպի հրապարակ ու միջնաբերդ, թվաց, թե Դվինը լցվեց մարդկանցով. բավմությունը փողոցի երկու կողմից գնում էր թափորի հետ. յուրաքանչյուր մարդ աշխատում էր եկողների մեջ տեսնել մի ծանոթ ու խոսել հետը, իմանալ ի՛նչ է անցել-դարձել մինչև Դվին, ինչպե՛ս են հաղթել պարսիկներին, և շատ այլ բաներ: Այդ ցանկությունն ուներ և ոսկերիչ Գապավոնը, բայց առայժմ ոչինչ չէր հաջողում նրան:

Սակայն բոլորովին այլ տրամադրությամբ էր համակված Հայր-Մարդպետն այդ պահին: Միանալով թագավորին հետևող վինվորականների խմբին՝ նա այլևս ուշ չդարձրեց հետևից եկողների վրա, անգամ ճերմակ ձիերի կառքով եկող Ներսեսի վրա և գլխի թեթև մի շարժումով ողջունեց Անդոք իշխանին, որոնց բնավ չէր սպասում այս թափորի հետ և որոնք պարզապես տհաճ թվացին նրան, մանավանդ այն բանից հետո, երբ չկարողացավ իմանալ Պապի վերաբերմունքը:

Նա սպասում էր, որ Պապն իրեն տեսնելուն պես ոչ միայն կուրախանա, կժպտա սիրալիր, այլև կարոտով կգրկախառնվի հետը: Սակայն Պապը... չժպտաց անգամ: Ի՞նչ էր նշանակում դա. հոգնա՞ծ էր, շփոթվա՞ծ, թե իր թշնամիները նախապես վատ են տրամադրել նրան,— մտածում էր Հայր-Մարդպետը ձիու վրա, թագավորի շքախմբի հետ գնալով:

Ու այնքան էր նա տարված, կլանված իր այս մտքերով, որ չնկատեց, թե ինչպե՛ս թափորը քաղաքադռնից մտավ գլխավոր փողոցը, հասավ հրապարակ, ինչպե՛ս կաթողիկոսի կառքը, դրան հետևող եպիսկոպոսների ու վարդապետների խմբով, վատվեց թափորից ու թեքվեց դեպի մայր եկեղեցին, ապա ինչպե՛ս թափորը հրապարակը լցված ժողովրդի ուրախ կանչերով, բացականչություններով դիմեց դեպի միջնաբերդ: Նա իր տխուր խոհերից սթափվեց միայն այն ժամանակ, երբ միջնաբերդի առաջին պարըսպի մոտ առաջ եկավ մի սևազգեստ կին և ճչաց.

— Բա՛թ... վավա՛կս...

Այրի իշխանուհի Սահառունին, բարձրահասակ, ոտից գլուխ սևեր հագած մի կին, եկողների մեջ հանկարծ տեսավ որդուն, որ հինգ տարի առաջ, տակավին աղվամազով պատանի, մեկնել էր Բյուզանդիա, և հիմա թեև հասակն առած առնական տղամարդ էր և վինվորական հագուստների մեջ, սաղավարտով ու փոքրիկ մորուսվ, մայրն այնուամենայնիվ ճանաչեց նրան ու նետվեց դեպի նրա նժույգը: Որդին նույնպես ճանաչեց մորը, անմիջապես ձիուց ցատկելով, գրկեց նրան, համբուրելով նրա ձեռքերն ու կուրծքը:

— Իսկ Պապն ո՛ւր է, Պապը,— հևում էր այրի իշխանուհին ուրախության արցունքների միջից:

Դժբախտ կինը նույնպես չէր ճանաչել Պապին, և երբ ցույց տվին՝ նա նույնպիսի գորովով նետվեց դեպի Պապը և, խախտելով ամեն կարգ ու պատշաճավորություն, համբուրեց ձիուց իջնող Պապի գլուխը, ճակատը, ապա դառնալով Ամատունի Երեմիային՝ սրան էլ արժանացրեց իր մայրական համբույրներին ու հանկարծ՝

— Իմ որբ, իմ դժբախտ վավակներս,— խոսեց իշխանուհին կերկեր, ձեռքերը վեր պարզած:— Ես երանիկ ու երջանիկ եմ, որ ձեզ տեսնում եմ նորից... Վրեժխնդիր եղե՛ք, վավակներս, ձեր սպանված հայրերի, ձեր գերված մայրերի ու քույրերի համար...

Նրա վեր պարզած ձեռքերը դողացին ձայնի հետ միասին, և նա կանգ առավ մի վայրկյան ու՝

— Կայենի նզովքը անօրեն պարսիկի վրա,— ձայնը բարձրացրեց իշխանուհին:— Կայենի նզովքը ուրացող Մերուժանի գլխին:

Նրա ձայնը բեկվեց հանկարծ, և արցունքները գլորվեցին այտերն ի վար:

Ոմանք հուզվեցին սևազգեստ իշխանուհու խրոխտ դիրքից ու խոսքերից: Բայց շատերը զարմացած էին, ամենից ավելի՝ բյուզանդական վորավար-դեսպան Տերենտ կոմսը, որ հեզ աչքերը կկոցած, մեծահոգությամբ դիտում էր այդ տեսարանը և սպասում, թե ե՛րբ են առաջ շարժվելու... Մինչդեռ Պապը, տեսնելով այդ գորովալի կնոջ զգացմունքների անկեղծ արտահայտությունը, նկատելի հուզվեց: Նա կարծես ավելի լրջացավ, խոշոր խաժ աչքերը տխրամած փայլ առան, և նրա աջ երեսը խաղաց ջղաձիգ:

Իսկապես նա սպասում էր, թե ահա իր մայրը՝ տիկնանց-տիկին Փառանձեմ թագուհին նույնպես կգա ճոխ հագնված և իր վիճին փարվելով, կարտասվի ուրախությունից, ինչպես իշխանուհի Սահառունին... կուրախանա իր հաղթության համար, իր գալու համար... Ու մինչև պալատ թափառ հայացքով փնտրում էր մոր դեմքը, որ տարիները բնավ չէին աղարտել նրա հիշողության մեջ. հիշում էր մոր համաչափ, գեղեցիկ հասակը, նրա բոցափայլ աչքերը և եռանդուն, տիրական քայլվածքը: Ամբողջ ճանապարհին,

ուչ պիտի լինի իր և մոր հանդիպումը: Սակայն մայրը չէր երևում... Սպասում էր, թե նա կիջնի երևի պալատի սանդուղներից, պալատական կանոնով շրջապատված: Սակայն այստեղ էլ նա չերևաց դարձյալ: Մոր բացակայությունը վարմացրեց Պապին, և այնուհետև նա էլ կարծես ոչինչ չէր եսնում իր շուրջը. նրա նայվածքը որոնում էր միայն մոր դեմքը... Պապին ասել էին, թե Արտագերսի անկումից հետո թագուհին Մերուժանի հրամանով փակված պահվում է Դվինի պալատում, չկամենալով վշտացնել ռանց այն էլ վշտահար երիտասարդին, որի թագավոր հայրը բանտարկված ւ Պարսկաստանի Անհուշ բերդում, երկրի կեսը գրավված էր ու քանդված: յդ էր պատճառը, որ Պապն անհամբեր որոնում էր մորը, սպասում էր ռան... Բայց նա չկար...

Այդ ժամանակ նրա սիրտը կասկած ընկավ, թե միգուցե մայրը տկար կրած ապրումներից ու ցնցումներից հետո. թերևս վիրավոր... որ չի կաղացել գալ իրեն դիմավորելու... Բայց ինչո՞ւ այդ բանը չէին հայտնում ռեն: Եվ սպասում էր, թե ահա մեկը կմոտենա և կհայտնի մի բան: Ինքը ր ուզում հարցնել, մտածելով, որ այդ հարմար չէ իրեն, գուցեև վայել չէ յդ ժամին: Իսկ երբ պալատի սանդուղներին մոտենալիս էլ մայրը չերևաց, ա մտածեց, որ նա թերևս սուգի մեջ է հոր պատճառով. գուցե կարգն այդ որ նա տնից չպետք է դուրս գա...

Սակայն երբ շքախմբի և ուղեկցողների հետ միասին մտավ պալատ, ա, առանց որևէ տեղ կանգ առնելու, անգամ առանց թիկնոցը ցած դնելու, նցավ մոտիկ սրահները, ապա այլ սրահներ և մտավ հատկապես մոր հարաբաժինը՝ այն պատրվակով, որ տեսնի, թե ի՛նչ վիճակի մեջ են թողել ալատը պարսիկները, Մերուժանը: Եվ ամեն տեղ, ամեն ինչ նրան թվում ւ այնպես, ինչպես տեսել էր տարիներ առաջ:

Բայց մայրը չկա՛ր...

Եվ այստեղ ահա— դա մոր ննջարանում էր— Պապն այլևս չկարողաավ իրեն պահել, ու նրա բերանից հանկարծ դուրս թռավ ճիչի նման մի այն.

— Ո՛ւր է մայրս... ո՛ւր է թագուհին...

Հայր-Մարդպետը, որ ակնդետ հետևում էր Պապին և առիթ էր փնտրում րա հետ խոսելու, և հիմա, որոշ հեռավորությամբ, սրահից սրահ գնում էր րա հետևից, Պապի այդ տխուր հարցումից հետո ուզեց մոտենալ նրան, բայց ուշեղ սպարապետը, չգիտես որտեղից, վրա հասավ անմիջապես Երեմիա մատունու հետ և... Հայր-Մարդպետն է՛լ չտեսավ ի՛նչ կատարվեց, որովետև դուռը ծածկվեց իր երեսին. Հայր-Մարդպետը վարմացավ, բայց վգացել չտվեց ու մնաց կանգնած: Թե՛ Մուշեղը, թե՛ Երեմիան և թե՛ Բաթը ամողջ ճանապարհին հավատացրել էին Պապին, թե լսել են հաստատ, որ

թագուհին փակված է պալատում, հիմա ընդունելության հանդեսի մեջ չէին մոռանում, որ Պապը պալատում, անշուշտ, հետաքրքրվելու է և հարցումներ է անելու մոր մասին, ուստի և, երբ նա պատվեց իրենցից ու գնաց դեպի թագուհու հարկաբաժինը, նրանք հասկացան, թե ո՛ւր է գնում Պապը և հեռվանց զգուշորեն հետևեցին նրան, որ մարդկանցից, բավմությունից հեռու, առանձին հայտնեն նրան դժբախտ իրողությունը, և որքան կարող են, մխիթարեն: Ու այն ժամանակ ահա, երբ Պապը, մորը չգտնելով նրա սրահներում, անգամ քնարանում, ինքնաբեր բացականչեց՝ «ո՛ւր է մայրս... ո՛ւր է թագուհին», Մուշեղն անմիջապես առաջ նետվեց ու փարվեց Պապին:

Այդ պահին նա բնավ նման չէր քաղաքադռանը մոտեցող սառն ու խստահայաց զորավարին, այլ մի գորովոտ եղբոր, որ գիտե փայփայել և ջերմ խոսքեր ասել: Նրան հետևեց Երեմիան: Այդ տեսնելով՝ Պապը հասկացավ, որ դժբախտություն է պատահել, և բարեկամներն ուզում են մխիթարել իրեն, և նրա աջ կիսադեմը ծնոտից մինչև աչքատակը դողաց ջղաձիգ, մի բան, որ նա ստացել էր հոր բանտարկության լուրը լսելիս:

— Ինչ դժբախտություն է պատահել մորս, որ դուք, խնայելով ինձ, թաքցրել եք,— դարձավ նա Մուշեղին և Երեմիա Ամատունուն:

— Այո, Պապ սիրելի,— գրկեց Մուշեղը նրա ուսը:— Մենք չէինք կարող քեզ վշտացնել քո առաջին իսկ քայլերից: Այդքան վշտերը չափավանց կլինեին ոչ միայն երիտասարդի, այլև փորձ մարդու համար:

— Իսկ իմ պապը՝ Անդոք իշխանը, գիտե՞ այդ:

— Այո, պապ. նա ևս խնայում էր քեզ, հայրական վիշտը թաքցնելով քեզնից:

— Ինչ է պատահել ուրեմն մորս. պատմեցե՛ք,— ասաց Պապը, և նրա աջ երեսը նորից դողաց:— Ես հիմա ամեն ինչ կարող եմ լսել՝ այս բոլոր թշվառությունները տեսնելուց հետո: Պատմեցեք:

(Ինչպես Դվինի բնակիչները, այնպես էլ Մուշեղն ու Պապի շքախմբի մարդիկ չգիտեին թագուհու նահատակությունը. բոլորը միայն լսել էին այն, թե նա տարվել է գերի):

Մուշեղը, որ տասը և ավելի տարով մեծ էր Պապից, մեծի հոգատարությամբ նախ նստեցրեց Պապին մի գահավորակի և ապա մեղմ ու համառոտ պատմեց, թե ինչ խիպախությամբ է դիմադրել թագուհին պարսիկներին, ինչպե՛ս էր գերվել Արտագերսի անկումից հետո և թե ի՛նչ խոսքեր է ասել թագուհին իրենց գերող պարսից զորավարին. «Ես ուրիշ բան էլ չէի կարող սպասել ձեր նենգ արքայից, որ խաբեությամբ կանչեց իմ թագավոր ամուսնուն և բանտարկեց»... «Այո, մեր և ձեր տարբերությունն այն է, որ մենք ձեր արքայի գերի ընկած կանանոցը պատվով վերադարձնում ենք ձեր երկիրը, իսկ դուք գերի եք տանում մի մենակ թագուհու»...

Լսեց Պապն այս ամենը և տնքաց սրտախոր.

— Այդպես... Շապուհն ուրեմն վրկեց ինձ թե՛ հորից և թե՛ մորից,—

և, մի փոքր լռելուց հետո, շարունակեց:— Որքան ցավում եմ... Եթե միայն երկու օր, մի օր շուտ հասնեինք... Այո, մենք ո՛չ հասանք...— կրկնեց Պապը խորին սրտմտությամբ և հանկարծ ոտքի ելավ մի արտակարգ վճռականությամբ:— Ահա ինչո՛ւ իշխանուհի Սահառունին մեզ որբ անվանեց և կոչ արեց վրեժխնդիր լինել գերված մայրերի համար...

Այդ ժամանակ արագ ներս մտավ կարճ ու պինդ Անդոք իշխանը՝ ճերմակ գլուխը բաց, կարճ թուրը տակավին կողքից կախ: Նա նույնպես գիտեր, որ Պապը համոզված է, թե մայրը պալատումն է, հիմա սակայն նրան չտեսնելով՝ բնականաբար պիտի հետաքրքրվեր՝ ո՛ւր է,— ու ժամանակն էր ճշմարտությունն ասել նրան, և այդ պետք է աներ ինքը, որպես մորաքույր, պետք է մխիթարեր ու սիրտ տար նրան, թեև իր սիրտը ևս լիքն էր. թագուհի դստեր սենյակները դատարկ տեսնելով՝ նորոգվել էր նրա վիշտը: Բայց հավիվ մտել էր շեմքից՝ նկատեց, որ Պապն ամեն ինչ գիտե արդեն:

Մի վայրկյան էլ, և Անդոքն ու Պապը, իրար նայելով, անխոս գրկեցին միմյանց, ու երկուսի դեմքովն էլ արցունքներ վազեցին:

— Պապի՛կ, ես արդեն իմացա մորս հասած դժբախտությունը,— առաջինը խոսեց Պապը:— Հպարտ եմ, որ նա եղել է այդքան խիպախ...— Պապը կանգ առավ, ասես կոկորդում նոր արցունքներ զգալով և ապա, սթափվելով, շարունակեց հուզված:— Նրա խիպախությունը թող օրինակ լինի մեզ...

— Այո, վավակս, իմ Փառանձեմը կռվի է կանչում մեզ,— խոսեց ծեր իշխանը դողդոջ ձայնով, բայց դա կարծես պողպատի դողդոջ էր և ոչ մարդկային ձայնի:— Իմ ծեր սիրտը նույնպես չի հանգատանա, մինչև վրեժխնդիր չլինեմ հին գայլից...

Անդոք իշխանը Շապուհին ուրիշ կերպ չէր կոչում, բայց եթե «հին գայլ», որի հետ նա ընդհարվել էր դեռ այն ժամանակ, երբ ինքը Տիգրանակերտի կառավարիչ էր. Շապուհն ահագին բանակով հոռոմների դեմ գնալիս, Տիգրանակերտին հասնելով՝ Անդոքից պահանջեց կա՛մ թողնել իր զորքին քաղաքում գիշերելու, կա՛մ պաշար ուղարկել բանակի համար: Անդոքը մերժեց թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը, չցանկանալով խախտել Հայոց Աշխարհի չեզոքությունը: Խոհեմ մի վարմունք իր երկիրը սիրող նախարարի կողմից, բայց Շապուհը չներեց իշխան Անդոքի այդ մերժումը և վրեժխնդիր եղավ՝ վերադարձին Տիգրանակերտը կողոպտելով: Անդոքը սակայն անպատիժ չթողեց պարսից արքայի այդ արարքը. մի տարի հետո նա իր հեծելազորով փոթորկի պես անսպաս մտավ Տիվբոն, քաղաքը հրդեհեց և, արքունական գանձերը վերցնելով, անցավ Սյունիք, այնտեղից՝ Բյուզանդիա, որովհետև փեսան՝ Արշակ թագավորը, Շապուհի՛ց վախենալով, թե ավելորդ թշնամություն չհարուցելու համար, չկամեցավ, որ նա, այդ համարձակ գործը կատարելուց հետո, մնա Հայաստանում: Եվ նա չմնաց, բայց և չկարողացավ երբեք անտարբեր լինել դեպի իր երկիրն ու նրա աղետները... և հիմա էլ,

թեև քաղաքական ու ռազմական կյանքից հեռացած ու ծերացած, նա հույս ուներ, թե նորից կարող է վրեժխնդիր լինել «հին գայլից»: Դրա համար էր նա թողել Բյուզանդիայում գնած իր հանգիստ կալվածը և եկել:

— Այո, վրեժ, վավակներս. միայն վրեժը կհանգստացնի մեր խոցված սիրտը,— կրկնեց իշխանը, և նրա թավ, ճերմակ բեղերը ցնցվեցին՝ փոքրիկ թռչնի ճերմակ թևերի նման:

Վրեժի զգացումով էր լցված ոչ միայն ծեր իշխանը, որի թագուհի դըստերը Շապուհը տարել էր գերի, վրեժի զգացմունքներով էր տոգորված ոչ միայն Պապը, որի թագավոր հորը բանտարկել էր Շապուհը՝ Անհուշ բերդում, իսկ թագուհի մորը մատնել գերության անարգանքին, վրեժով լցված էր ոչ միայն Մուշեղ սպարապետը, որի մորթավերծ հոր ուրվականը ստիպում էր նրան մորթավերծ անել իր ձեռքն ընկած յուրաքանչյուր պարսիկ զորավարի և, խոտ լցնելով, ցուցադրել... վրեժով էին լցված նաև Պապի ուսման և օտարության ընկերներ Երեմիա Ամատունին և Բաթ Սահառունին՝ ոչ միայն իրենց հայրերի համար, որ ընկել էին Արտագերսի պաշտպանության ժամանակ, այլև ավերված քաղաքների ու գյուղերի և անարգված, սրատված հայրենակիցների համար: Ընդհանրապես այդ օրերին Հայոց Աշխարհում շիկացած էր մի զգացմունք, որն իրմով ծածկել էր մյուս բոլոր զգացմունքները,— և դա վրեժի զգացմունքն էր, որ համակել էր անգամ քրիստոնեական ներողամտություն քարոզող հայ եկեղեցականներին՝ կաթողիկոսից սկսած մինչև վերջին քահանան— հայ կրոնը, վանքերն ու եկեղեցիները քանդելու, անպատվելու համար... Վրեժ ու հատուցում էր պահանջում իր նեղիչների դեմ և ամբողջ ժողովուրդը, որ ավերվել էր, կորցրել հարապատներին, ինչքն ու ստացվածքը և, վերջապես, ամենագլխավորը, վիրավորել ու խոցել էին նրա ամենանվիրական ու ամենասուրբ զգացմունքը՝ ազգային և մարդկային արժանապատվությունը:

— Այո, միայն վրեժ,— կրկնեց նորից ծեր իշխանը իր թավ, մասամբ ռնգային ձայնով:— Իսկ առայժմ պետք է հանգստանալ, վավակներս, առավոտը Նախջվան գնալու համար: Ես թեև քնել չեմ կարող, բայց պետք է հանգստանալ....

Մինչ այդ Հայր-Մարդպետը, դժգո՛հ Մուշեղ սպարապետի վարմունքից (նա չիմացավ հաստատ՝ իր դեմ էր այդ թե ոչ), որ դուռը դրեց իր դեմ, նա, մի քանի վայրկյան այդ սրահում մնալով, անցավ նորից հյուրերի մոտ և որպես պալատի կառավարիչ ու որպես միակ հյուրընկալը պալատում, սպասավորների պետին կարգադրեց՝ տեղավորել հյուրերին, յուրաքանչյուրին իր աստիճանի ու դիրքի համեմատ, ապա պատվիրեց.

— Իսկ մութն ընկնելուն պես՝ վառե՛լ պալատի բոլոր կանթեղները և, ի պատիվ նոր թագավորի գալստյան, լույսերը վառել նաև բակում և միջնաբերդի վերին պարսպի երկարությամբ:

Ու ինքը գնաց իր հարկաբաժինը:

Եվ փոքր անց, իրավ, մութը հավիվ ընկած՝ պալատի բոլոր սրահներում ու միջանցքներում վառվեցին թե՛ ձեղուններից կախ ընկած բավմաստեղ ջահերն ու ճրագարանները, թե՛ անկյուններում ու որմնախորշերում դրված հնգաստեղ ու յոթնաստեղ կանթեղներն ու աշտանակները, որ վաղուց ի վեր չէին վառվել և այժմ առատ լույսերով երևան էին հանում սրահների գեղեցկությունը՝ որմնանկարները, քանդակները, վարդերն ու կահերը:

Առատ լույսեր վառվեցին նաև ընդարձակ ծառապարդ բակում, պալատի սանդուղների գլխին և սյունապարդ ճեմելիքում. այդ տեղերում դրել էին մարդու հասակից բարձր լապտերներ: Դրանք իսկապես փայտե լայն պատվանդանով երկաթե ձողերի վրա ամրացրած պղնձե խոր անոթներ էին, որոնց մեջ յուղեր, գլխավորապես ձեթ լցնելով՝ հրավառություն էին սարքում արքունական մեծ տոներին:

Նույնպիսի և ավելի մեծ լույսեր էին վառվում միջնաբերդի վերին պարըսպի ամբողջ երկարությամբ, որ քաղաքից թվում էր կախարդական լույսերի շղթա, մի շղթա, որ բոլորում-գոտևորում էր միջնաբերդը, իսկ ավելի հեռվից այնպես էր թվում, թե քաղաքի գլխին կախվել է հրեղեն մի պսակ. և պատրանքն ավելանում էր նրանով, որ այդ լույսերը բոցավառվելով՝ փողփողում էին շարունակ: Այդտեղ՝ պարսպի ատամնաշարի տասից մեկ ատամը և բոլոր աշտարակները հարմարեցված էին լուսավորության համար, որոնք վառվում էին նույնպես տոն օրերին:

Երբ այս ամենը եղավ իր կարգադրության համաձայն, Հայր-Մարդպետը, տակավին տոնական հանդերձները հագին, մտածեց գնալ Պապի մոտ՝ հարցնել նրա առողջությունը, իմանալ նրա ցանկություններն ու կարգադրությունները պալատի մասին, բայց խորհեց, որ հարկ չկա հիմա խանգարել նրա հանգիստը, եթե նա իր կարիքն վգա՝ կկանչի ինքը... Սակայն բավական մտածելուց հետո նորից գտավ, որ լավագույնն է անձամբ ներկայանալ, մանավանդ որ իր պաշտոնի հանգամանքը թելադրում է այդ. գուցեև թագավորը ունի ինչ-ինչ կարգադրություններ, որ ուրիշ մեկին չի կարող անել... Ու գնալով՝ կարելի էր հարցնել նրա առողջությունը, իսկ եթե լիներ բոլորովին մենակ՝ կարելի էր խոսել մտերմորեն, իբրև իր նախկին սանի հետ և իմանալ, վերջապես, նրա տրամադրությունը, որից և կերևաո— լսե՛լ է իր մասին որևէ վատ բան, թե ոչ...

Հայր-Մարդպետին թվում էր, թե անկարելի բան է, որ իր թշնամիները և հատկապես Մուշեղը, այդ նորաթուխ սպարապետը, բավական չարախոսած չլինեն իր հասցեին. բայց թե ի՛նչ չափով՝ նա դժվարանում էր ենթադրել. այդ կարելի էր պարզել թագավորի վերաբերմունքից ու տրամադրությունից: Այն, որ նա քաղաքադռան մոտ, բանալիներն ընդունելիս «բարի» ասաց,— դրանից դժվար էր եզրակացնել նրա վերաբերմունքը. այդ միջոցին նա թերևս այնքան հուզված էր, գուցեև շփոթված, որ չկարողացավ

խոսել: Սակայն հիմա, եթե առանձին հանդիպեն և խոսեն, ամեն ինչ կպարզվի անշուշտ:

Ու իր կասկածներից մղված Հայր-Մարդպետը վեր կացավ և մի հաստատ վճռականությամբ գնաց դեպի թագավորի հարկաբաժինը: Բայց երբ նա իր արժանապատվությանը վայել ծանր ու մեծ քայլերով անցնում էր լայն և ձեղուններից կախ ճրագներով լուսավորված միջանցքով՝ թագուհու հարկաբաժնի բաց դռնից տեսավ, որ Պապը տակավին մոր հարկաբաժնում էր և նրա հետ էին դարձյալ Արտակ Ամատունու որդի Երեմիան, Մուշեղը, իր չսիրած այդ սպարապետը, և երիտասարդ թագավորի մորաքույր Անդոք իշխանը, որ հուզված գնում-գալիս էր տխուր երիտասարդների առջև ու խոսում ինչ-որ «վրեժի» մասին:

«Ի՞նչ վրեժի մասին է խոսում արդյոք այդ դյուրաբորբոք Անդոքը»,— մտածեց Հայր-Մարդպետը՝ կանգ առնելով ու սրահի ծանր վարագույրների հետևից նայելով ծեր իշխանին և, չգիտես ինչո՛ւ, նրան թվաց, թե խոսում են իր մասին կամ խոսել են, և Անդոքը հիմա եվրակացություն է անում միայն:

Կանգնելով ևս մի երկու վայրկյան՝ նա դարձյալ լսեց նույն իշխանի վրեժի խոսքերը. և ապա տեսնելով, որ թագավորի հետ խոսելու ժամը պատեհ չէ, հանդարտ վերադարձավ պալատի իր հարկաբաժինը, մտածելով, որ առավոտը կներկայանա Պապին և հանգիստը հարցնելով՝ կխոսի իրեն հետաքրքրող խնդիրների մասին, եթե հարկավ նա մենակ լինի... Իսկ մինչ այդ, եթե Պապն իր կարիքն վգա կամ հետը խոսել ցանկանա, թող կանչի սենեկապետի միջոցով, ինչպես անում էր հայրը՝ Արշակ թագավորը:

Երբեք Հայր-Մարդպետին իր պաշտոնը— պալատի կառավարչությունը— այնքան ծանր, անհաճո չէր թվացել, ինչպես այդ օրը, երբ ստիպված էր դիմավորել և ընդունել չսիրած մարդկանց:

«Այդ բոլորը կպարզվի առավոտը»,— ասաց նա մտքում, մտնելով գորգերով ու կերպասներով զարդարված իր սենյակները, ուր նրա սպասավորները վառել էին արդեն հնգաստեղ ու յոթնաստեղ եռոտանի աշտանակները, որ բեկբեկուն լույսեր էին խաղացնում գորգածածկ պատերի, օթոցների ու կահերի վրա:

Ներս մտնելով՝ Հայր-Մարդպետն արձակեց իր սենեկապետին և սկսեց գնալ-գալ գորգապատ այդ սենյակում:

Ժամեր անցան, սակայն Պապից մարդ չեկավ:

Ի՞նչ է նշանակում դա— հոգնած հանգստանո՞ւմ էր, թե պարզ արհամարհանք է, անգիտացում կամ դժգոհություն. չի՛ ուզում իրեն տեսնել և հետը խոսե՞լ...

Հետզհետե Հայր-Մարդպետի դեմքը մթագնեց ու տխրեց, և այնուհետև երկար շրջում էր այդպես մռայլ ու մտածկոտ: Բայց հանկարծ նրա երեսը լուսավորվեց ինչ-որ մտքից և նա, կարծես գյուտ արած, ժպտաց նոսր մորուքն ի վար:

Նա գտել էր արդեն, թե ի՛նչ պատրվակով կարող է ներկայանալ Պապին, խոսել հետը և իմանալ այն, ինչ պետք է իրեն:

«Այո, այդպես էլ կանեմ»,— ասաց նա գրեթե լսելի ձայնով, հանգստացած:

* * *

Երբ պալատի և միջնաբերդի լույսերն սկսեցին վառվել, և երբ մութը պատեց քաղաքը՝ միջնաբերդից մի ձիավոր դուրս եկավ քաղաք և ձին քշեց դեպի այգիները:

Նա գնում էր այնպիսի թափով և այնպես անհամբեր, որ չէր նայում շուրջը՝ փողոցներին, տներին: Գնում էր այնպիսի սևեռուն մի ընթացքով, երբ մարդ շտապում է անհետաձգելի մի գործի կամ հիվանդի օգնության:

Գնում էր առաջ թեքված, աչքերը կարծես մութի խորքը հառած:

Այդպես նա դուրս եկավ քաղաքի փոքր դռնից, որի մոտից համարյա սկսվում էին Դվինի խաղողի այգիները:

Մի փոքր գնալով՝ նա ձիու գլուխը թեքեց այգիների մեջ ձգվող մի նեղ փողոց, որն ավելի խավար էր, քան քաղաքի փողոցները. ծառերը երկու կողմից սաստիկ մթնեցրել էին այն, ուստի և ձիավորը չէր կարողանում առաջ գնալ այնպես արագ, ինչպես մինչ այդ. մյուս կողմից՝ ծառերի կռացած ճյուղերը հաճախ դիպչում էին նրա գլխին, թևերին, կրծքին: Մի առժամ նա ձեռքը գլխից վեր պահած, աշխատում էր պաշտպանվել, բայց նկատելով, որ դրանք խանգարում են իր ընթացքը՝ իջավ ձիուց և առաջ գնաց նրա սանձը քաշելով, բայց հիմա ավելի լարված ու անհամբեր, քան գնում էր ձիով:

Փողոցը ոչ միայն մութ էր, այլև ամայի. ոչ մի անցորդ, ոչ մի մարդ չհանդիպեց նրան:

Բավական տեղ այդպես գնալով՝ նա վերջապես կանգ առավ մի այգու փայտե դռնակի առջև ու բախեց այն:

Ներսից ոչ մի շարժում, ոչ մի ձայն:

Այդ ձիավորը Հրահատն էր. նա եկել էր իմանալու, թե Նավենին, հայրը և մայրը չէի՞ն վերադարձել արդյոք: Նրան թվում էր, թե երբ բնակչությունը վերադարձել է քաղաք, պետք է որ նրանք ևս դարձած լինեն: Օրեր առաջ, Դվին գալու երկրորդ օրն իսկ, նա գուսանի իր հագուստներով ու նվագարանով եկել էր և նրանց դուռը գտել փակ. ու չէր եղել մի ուշիմ, իրավեկ հարևան, որ իմանար, թե ո՛ւր են գնացել: Մի պառավ միայն հայտնել էր, որ հեռացել են քաղաքից, բայց թե ո՛ւր, ո՛ր կողմը—չէր կարողացել ասել: Իսկ պարսից քաշվելու օրը Հրահատն Արտաշատ էր. մյուս օրը, շտապ հասնելով Դվին, նա նորից էր եկել և դարձյալ Նավենիենց դուռը գտել փակ. բայց այլևս ժամանակ չէր ունեցել հարցումներ անելու, որովհետև դարձյալ հարևանները չէին երևացել և, մյուս կողմից, պետք էր շտապել պարսիկի

հետևից: Իսկ հիմա արդեն ավատ էր և կարող էր որքան ասես, նույնիսկ մինչև առավոտ, հետաքրքրվել և հարևաններին հարցուփորձել, եթե միայն չեն վերադարձել: Ու անհամբեր էր իմանալու՝ վերադարձե՞լ են արդյոք:

Բայց երբ իր առաջին բախումին պատասխան չեղավ՝ նրա սիրտը կասկած ընկավ:

Ու բախեց երկրորդ, երրորդ անգամ:

Դարձյալ ոչ մի ձայն, ոչ մի շարժում:

«Գուցե եկել-քնել են ճանապարհից հոգնած»,— մտածեց նա և դռնակը հրեց:

Փայտե դուռը կրնկի վրա ետ գնաց և նա, այգին մտնելով, ձին կապեց մի ծառից ու ինքը, մութի մեջ, թփերի ու ծառերի դիպչելով, գնաց դեպի տնակը, որ գտնվում էր այգու խորքում:

Մի երկու տարի առաջ այդ տնակի լույսը նեղլիկ լուսամուտներից ծառերի սաղարթի միջով ժպտում-ծիծաղում էր նրան, իսկ հիմա... տնակը բոլորովին մութ էր, բայց և այնպես Հրահատին դարձյալ թվում էր, որ նրանք եկել են, գուցեև այժմ քնել են հոգնած:

Մոտենալով՝ նա մատով վգուշությամբ ծեծեց դուռը, և նրան թվում էր, թե հիմա կլսի վինագործ Զոմայի ծանոթ թավ, դուրեկան ձայնը:

Բայց ներսից ոչ մի ձայն, ոչ մի շարժում:

Նա ծեծեց նորից ու նորից:

Դարձյալ լռություն:

Այս անգամ նա շոշափեց դուռը, շոշափեց և անշարժացավ. դռան վրա կողպեք էր կախված:

«Ուրեմն դեռ չկան... չեն եկել»,— ասաց նա մտքում և այն է՝ ուզում էր դառնալ, հանկարծ մեկը ձայն տվեց մթան միջից:

— Ո՞վ է այդտեղ և ի՞նչ է ուզում...

Ձայնը եկավ մոտիկից, բայց Հրահատը չիմացավ՝ դա այգու ծայրի՞ց էր, թե հարևան այգուց, ու թեև ինքը՝ կանչողը չէր երևում, բայց և այնպես Հրահատը պատասխանեց.

— Զոմա հայրիկին եմ հարցնում: Իսկ դու ո՞վ ես, բարեկամ:

— Ես Զոմայի հարևանն եմ,— ասաց տղամարդու մի ստվեր՝ աջակողմից մոտենալով:— Հրամանքդ ո՞վ ես:

— Ես էլ նրա ծանոթ բարեկամը,— պատասխանեց Հրահատը:— Տակավին չեն վերադարձել:

— Սրա՞նք,— տխրությամբ երկարեց մարդը:— Ոչ, եղբայրս, տակավին ոչ,— կրկնեց նա հառաչելով:

— Ի՞նչ է պատահել, բարեկամ. դու այնպես տխուր, ծանր ես պատասխանում:

— Տխո՛ւր... Հապա ինչպե՛ս, եղբայրս,— շարունակեց մարդն ավելի տխրագին:— Չե՞ս իմացել միթե պատահածը... դժբախտությունը:

Հրահատը վգաց, որ երեսը տաքացավ և մարմնով մի սարսուռ անցավ:

— Ինչ պատահած,— Հրահատի շնչառությունն արագացավ:— Ո՞ւմ է ի՛նչ պատահել:

— Զոմային,— ասաց մարդը,— մեր Զոմա վարպետին:

— Զոմային իրե՞ն, թե ընտանիքին,— հարցրեց Հրահատն անհամբեր:

— Զոմային, եղբայրս, Զոմա վարպետին:

Հրահատը թեթևացած շունչ քաշեց մութի մեջ և հետաքրքրվեց, թե ի՞նչ է պատահել վարպետ Զոմային: Եվ մարդը տխրությամբ պատմեց, թե ինչ-պե՛ս վինագործն սպանվել էր Արտագերսում:

— Այո, եղբայրս: Ով լսում է՝ ցավում է շատ: Ազնիվ հոգի էր և հմուտ վարպետ:

— Ափսո՛ս,— ասաց Հրահատը:— Լավ մարդ էր: Իսկ ո՞ւր է ընտանիքը՝ կինը, դուստրը:

— Ընտանիքը՛,— նորից երկարեց մարդը:— Ընտանիքը, այսինքն՝ կինն ու դուստրը՝ Նավենին, հոր գնալուց հետո առժամ մնացին քաղաքում, բայց հետո գնացին պարսիկից առաջ:

— Ո՛ւր, որտե՛ղ,— չհամբերեց Հրահատը՝ երեսը գրեթե խոսակցին մոտեցնելով և ծանր շնչելով:

— Չեմ կարող ասել, եղբայրս, ցավոք, չեմ կարող...

— Ինչո՞ւ... գաղտնի՞ք է:

— Ոչ, եղբայրս: Ինչո՞ւ գաղտնիք: Չեմ կարող, քանզի չգիտեմ:

— Բայց չգիտե՞ս՝ ապահո՞վ տեղ են գոնե:

— Այդ աստված գիտի, եղբայրս. իմանալ չեմ կարող:

— Ինչո՞ւ այդպես համառոտ և անորոշ ես խոսում, բարեկամ:

— Հապա ինչպե՛ս, քանզի ինձ անհայտ է նրանց տեղը, վիճակը,— արդարացավ մարդը,— քանզի քաղաքից հեռացողներից շատերը, լսելովս, ընկել են պարսիկների ձեռքը գերի...

— Գերի՛,— Հրահատի ձայնը բեկվեց հանկարծ և նա հենվեց տան պատին ու ապա, կարծես չընկնելու համար, նստեց պատի տակ դրած նըստարան-քարին:

— Գերի՛,— կրկնեց նա ինքն իրեն ու լռեց, և մի սառը ձեռք կարծես սեղմեց նրա սիրտը: Նա մոռացավ ամենը, ինչ մտադրել էր, ա՛յն, թե ի՛նչ պիտի հարցներ: Ավելի շուտ՝ այդ ամենը թռան հեռացան նրա գլխից և դրանց փոխարեն մնաց մի ծանր միտք. «գերի՛»... Նա լռեց ու մնաց քարին նստած: Հարևանն ի՛նչ որ պատմում էր, նա չէր լսում. մութը թանձրանում էր այգում, նրա շուրջը, իսկ վերև՝ երկինքը ծպտում էր ոսկեցոլուն աստղերով, նա ոչինչ չէր տեսնում:

Նրա մտքում և աչքերի առաջ Նավենին էր: Մերթ պատկերացնում էր նրան հայ գերիների բազմության մեջ՝ պարսից վինվորներով շրջապատված, կամ գերության ճանապարհին մենակ, արցունքն աչքերին ու բոկոտն,

որ չէր կարողանում քայլել... և պարսիկ վինվորները հրում, շտապեցնում էին նրան նիվակներով... Մերթ էլ վարմանալի պայծառությամբ հիշում էր նրան ամենատարբեր պարագաներում. հիշում էր նրա բարեկամ ու բարեկիրան հասակը, նրա սպիտակ ձվաձև դեմքը, մրահոն, խոշոր ու սևաբիբ աչքերով, և սեղմ հագուստները, և արծաթ գոտին, որ պատում էր նրա բարակ մեջքը: Առանձնապես պայծառ պատկերացավ նրան այն պահը, երբ առաջին անգամ հանդիպեց նրան... Ձի նստած անցնում էր ինքը այգիների փողոցով և հանկարծ աղբյուրի մոտ տեսավ սափորը ձեռքին մի նրբահասակ աղջիկ, որի սլաք թարթիչներով աչքերը մի ակնթարթ, միայն փութանցիկ մի ակնթարթ շողացին իր դեմ վճիտ ու թավշյա նայվածքով և խոնարհվեցին ամոթխած:

Այդ նայվածքն ասես գերեց Հրահատին. նա ակամա կանգնեցրեց ձին՝ աղջկա գեղեցկությամբ վարմացած. կանգնեց ու նայեց նրան, նրա երկար վույգ հյուսքերին, որ կախվել էին աղբյուրի վրա. նայեց նրա բարակ ու նուրբ ձեռքերին, որոնցից մեկով բռնել էր ջրի սափորը, մյուսով հենվել աղբյուրի քարին: Նորից մի ակնթարթ— Հրահատի հայացքը կրկին հանդիպեց աղջկա աչքերին, որոնց հուր նայվածքը պահեց նրան աղբյուրի մոտ, և Հրահատը վարմացած թե ուրախ, ինքն էլ չիմացավ ինչպես ժպտաց նրան ինքնաբեր մի ժպիտով:

Աղջիկը նույնպես ժպտաց, և այդ թեթև, կարճատև ժպիտից Հրահատի սիրտը խայտաց կրծքի տակ և կարծես գինովցրեց նրա գլուխը: Ու նա հետևեց աղջկան մինչև նրանց խաղողի այգին, ուր գտնվում էր նրանց տնակը... Այգի մտնելուց առաջ աղջիկը մի անգամ ևս ետ նայեց, նայեց նրան ու նորից ժպտաց... Այդ ժպիտն այս անգամ նրան գամեց իր տեղում և ալեկոծեց սիրտը... Հետևյալ օրը նա նորից գնաց սպասեց աղբյուրի մոտ... Աղջիկը նորից եկավ սափորը ձեռքին. վույգ երկար հյուսքերը շարժվում էին մեջքին նրա քայլքին համաչափ: Նա մոտեցավ աղջկան և ժպտաց ու ջուր խնդրեց... Այնուհետև նրանք հանդիպում էին նրանց խաղողի այգու ծայրում՝ մեծ մի փշատենու տակ, նրա կախ ճղներով թաքնված... Ինքը մըտնում էր կավապատի քանդվածից, գնում կանգնում փշատենու ստվերում և սուլում արտույտի նման՝ մեկ-երկու անգամ... Նապենին գալիս էր թռչունի նման թեթև, վիթի նման անձայն քայլերով... Գրկվում էին, համբուրվում... Երանավետ վայրկյաննե՛ր... Գարուն էր— փշատենին հարբեցնող իր բույրն էր տարածում, և նրանք այդ բույրով հարբած՝ համբուրվում էին նորից ու նորից... Երբեմն նստում էին կանաչների վրա կամ փշատենու թեքված բնին ու վրուցում... Ծնողները, որ միշտ հետևում էին աղջկան, որ տնից երկար չբացակայի, նկատել ու հասկացել էին մի բան, և Նապենուն արգելեցին երեկոները դուրս գալ այգի, ցերեկը գնալ աղբյուրը ջրի... Այդ ժամանակ Հրահատը ներկայացավ նրանց և ասաց. «Ես, Ջոմա հայրիկ, սիրում եմ քո Նապենուն... տուր նրան ինձ, և ես կլինեմ քեզ որդի հավատա-

րիմ»... Համաձայնեց վինագործ Զոման և ուրախ եղավ, որ իր դստերը կին է առնում սպարապետի թիկնապահը: Ուրախացավ և Զոմայի կինը՝ Մարթա մայրիկը, որ բախտավորվում է դուստրը, որ սպարապետի թիկնապահը փեսայանում է իրեն...

Վերջին անգամ Հրահատը Նավենուն տեսավ այն օրը, երբ սպարապետի, թագուհու և ավագների հետ պիտի մեկներ Արտագերս, նրանց հետ և Զոմա հայրիկը, որպես հմուտ վինագործ:

«Ինձ էլ տար քեզ հետ,— խնդրեց Նավենին,— ես կվախենամ մենակ»:

Բայց Հրահատը չլսեց. չուզեց տանել նրան ռազմի բերան. կարծեց ավելի ապահով կլինի ծնողների տանը, այգու մեջ, և, վերջապես, տակավին չամուսնացած, իրավունք չունի այդ անելու: Մյուս կողմից՝ չէր կարծում, թե պարսիկը կմտնի Դվին: Ու մնաց Նավենին իրենց տանը, մոր մոտ...

Սակայն թե՛ Արտագերսում, թե՛ ամենուրեք Հրահատի մտքում Նավենին էր, աչքերի առաջ՝ նրա պատկերը: Իսկ երբ սպարապետի հետ մեկնեց Բյուզանդիա՝ Հրահատը միայն մի բան էր մտածում— ընտիր մի նվեր տանել Նավենուն, ուրախ, թանկ մի բան, որ չլիներ Դվինում: Ու գնեց արծաթ մի վարսակալ և արծաթ գինդեր ականջի... Ու քանի ամիս էր արդեն այդ վարսակալն ու գինդերը նա, նվիրական սրբության պես, պահում էր կրծքի վրա, հատուկ մի գրպանում, որ ինքն էր կարել: Այսպես էլ ընծաները ծոցին, գուսանի կերպ մտած և կույր ձևացած եկավ Դվին, որ այդ նվերները, վերջապես, հանձնի Նավենուն... Բայց Նավենին չկա՛... Հայրը սպանվել է Արտագերսում... Իսկ ո՛ւր է ինքը՝ Նավենին... Տարվե՞լ է արդյոք գերի, թե մոր հետ փրկվել, ապաստանել է մի տեղ...

Այս մտքերի, հուշերի և ինքնամոռացության մեջ էր Հրահատը, երբ կանացի մի ձայն լսեց աջ կողմից.

— Ո՛ւր է, ո՛ւր է,— ասում էր այդ ձայնը, համարձակ առաջ գալով:

— Պատի տակն է, քարին նստած,— պատասխանեց տղամարդու ծանոթ մի ձայն:

— Լավ,— ասաց կնոջ ձայնը:— Դու գնա, ես կգամ հիմա:

Հրահատը նայեց խոսակցության կողմը և, որքան էլ մութն էր շուրջը, տեսավ այնուամենայնիվ, որ քիչ առաջ իր հետ խոսող տղամարդու հետ մի կին էր գալիս փութկոտ քայլերով:

Հրահատը շտկվեց նստած տեղում և սևեռուն նայեց եկողի կողմը:

— Դու ո՛վ ես, եղբայրս,— տակավին չմոտեցած, մի քանի քայլ հեռվից հարցրեց կինը և, դեռ պատասխան չստացած, շարունակեց հետաքրքիր:— Դու տեր սպարապետի թիկնապա՞հն ես:

— Այո,— վարմացավ Հրահատը, որ կինը ճանաչում է իրեն կամ գիտե իր մասին:

— Լա՛վ է, որ եկել ես, տղաս,— ասաց կինը մի տեսակ ուրախ սրտա-

ցավությամբ, ապա վգալով Հրահատի տարակուսանքը՝ ավելացրեց հանգըստացնելու եղանակով.— մի՛ վարմանա, տղաս. ես ամեն ինչ գիտեմ: Ես Նապենու հարևանուհին եմ: Երբ ամուսինս ասաց՝ վինագործի բակը մի երիտասարդ է եկել, հետաքրքրվում է... ես հասկացա, որ դու կլինես: Մի՛ վարմանա, տղա՛ս: Նապենու մայրը՝ Մարթա մայրիկը, ամեն ինչ պատմել է ինձ: Գիտեմ, որ Նապենին և դու սիրում էիք իրար և, եթե պատերազմ չլիներ, պսակվեիք պիտի: Այնպե՞ս է... Գիտեմ, տղաս, գիտեմ: Մարթա մայրիկն ամենը պատմել է ինձ: Սիրել,ամուսնանալ՝ ամոթ չէ: Աշխարհի գործ է: Մարթա մայրիկն ուրախ էր, որ իր փեսան պիտի լինես և տխրում էր շատ, որ կռվի մեջ ես: Իսկ Նապենին չուներ ո՛չ քուն, ո՛չ հանգիստ: Հարկավ, ինձ չէր ասում ոչինչ, բայց ես տեսնում էի. կնոջ ցավը ես լավ եմ հասկանում: Չխոսի էլ, աչքերին նայելով կասեմ ինչն է ցավում: Թագավորի գալու միջոցին ես փողոցում էի. մտածում էի քեզ տեսնեմ և ասեմ, որ... բայց չտեսա:

— Եվ ինչ պիտի ասեիր,— խոսեց Հրահատը անհամբեր:

— Այն պիտի ասեի, տղաս, որ Նապենին մոր հետ հեռացել է քաղաքից, նրանց չփնտրես իզուր: Մարթա մայրիկն ինձ պատվիրել է, որ հայտնեմ քեզ:

— Իսկ ո՛ւր են գնացել արդյոք:

— Նրանց գնալու տեղը չգիտեմ ստույգ, բայց գնացին դեպի Կոտայք, դեպի Վարաժնունիք...

— Ձիո՛վ, թե...

— Ոտքով, տղաս, ոտքով: Այդ ժամանակ ձին որտեղի՞ց կամ ո՛վ կտար իր ձին: Ամեն մեկն շտապում էր հեռանալ: Ո՛վ էր մտածում ձիու մասին:

— Բայց կայի՞ն հետները ծանոթներ, բարեկամներ,— հետաքրքրվեց Հրահատը:

— Հետները շատերը կային. կին, մարդ, աղջիկ: Գնում էին ամեն մեկը մի կողմի վրա:

Հրահատը հանգստացավ կարծես և այնուհետև հետաքրքրվեց, թե ուտելիք, պաշար ունեի՞ն հետները:

— Պաշա՛ր: Իհարկե: Մարթա մայրիկը ճանապարհ կերթա՛ր առանց պաշարի: Բայց շատ բան, իհարկե, չէր կարող տանել, քանի որ...

— Ի՞նչ,— լարվեց Հրահատը:

— Քանի որ տկար էր:

— Ո՛վ էր տկար:

— Մարթա մայրիկը, տղաս, Մարթա մայրիկը: Տնքտնքում էր մի փոքր: Ուրիշ ոչինչ: Դու նրանց ապրուստի մասին մի՛ մտածիր: Ո՛ւր էլ գնան՝ քաղցած չեն մնա:

Հրահատը լուռ առժամ՝ ասես մտքերով տարված. հետո մեկեն սթափվեց կարծես և հարցրեց.

— Իսկ կարո՞ղ էր պատահել, որ ընկնեին գերի...

— Գերի՞: Ինչո՞ւ պետք է գերի ընկնեին,— հարցին հարցով պատասխանեց կինը:— Նրանք Դվինից դուրս եկան այն ժամանակ, երբ պարսիկը դեռ չէր երևացել: Դուրս եկան ինձ հետ միասին: Նրանք գնացին դեպի Կոտայք, Վարաժնունիք, ես Գառնի: Ո՛չ, տղաս: Չեմ կարծում, թե գերի ընկած լինեն:

— Շնորհակալ եմ, մայրիկ, շնորհակալ եմ,— վեր կացավ Հրահատը:— Իսկ դու գիտե՞ս ստույգ, որ նրանք հասել են Վարաժնունիք:

— Հասնելը չեմ կարող ասել, տղաս: Բայց որ նրանք գնացին դեպի Վարաժնունիք՝ այդ գիտեմ ստույգ: Այդ մասին հանգի՛ստ եղիր: Գնա՛նք, տղա՛ս, մի բան ճաշակիր: Գնա՛նք: Մարթա մայրիկն իմանա թողել եմ քեզ առանց պատվի՝ կնեղանա շատ:

Հրահատը նորից շնորհակալություն հայտնեց:

— Ուրիշ անգամ, մայրիկ, ուրիշ անգամ: Այժմ շտապում եմ սպարապետի ծառայության:

Եվ Հրահատը, Նավենու հարևանուհուն հրաժեշտ տալով, գնաց դեպի այգու դուռը, ուր կանգնած էր ձին:

Բայց մինչև ձիուն հասնելը, նա կանգ առավ մի վայրկյան և մտածեց, թե Նավենու համար բերած վարսակալն ու գինդերը չտա՞ այդ կնոջը պահ, որ Նավենիի վերադառնալուն պես ուրախացնի նրան: Սակայն մի վայրկյան հետո գտավ, որ ավելի լավ է ինքն իր ձեռքով հանձնի նվերները, և մյուս կողմից՝ զգում էր, որ առայժմ դրանցից չէր կարող բաժանվել, քանի դեռ Նավենին չկար... առանց դրանց, թվում էր, կմոռանար նրան...

«Ո՛չ, թող մնա»,— ասաց նա մտքում և քայլեց առաջ. բայց ձիու կողմը գնալու փոխարեն, թեքվեց դեպի ծառերը:

Մութի մեջ դանդաղ քայլերով նա հասավ ծեր փշատենուն և նորից կանգ առավ:

Ծառերի տակ, առանձնապես փշատենու տակ, խավար էր, անթափանց ու թանձր խավար, որի մեջ ծառերի բները չէին երևում, ու այգին թվում էր խավարով լցված ու ամայի, ո՛չ Նավենին կար և ո՛չ փշատենին էր բուրում առաջվա պես...

«Հիմա ո՞վ է ճիշտ արդյոք, կի՞նը, թե ամուսինը»,— մտածում էր Հրահատը քիչ առաջ լսածների մասին: Արդյոք Նավենին մոր հետ Վարաժնունի՞ք է իսկապես, թե՞... թե՞ գերի է ընկել մինչև տեղ հասնելը... Ո՞վ կարող է արդյոք իմանալ ստուգապես...

«Վարաժնունի՞ք... գերի՞»,— կրկնում էր նա մտքում, փշատենու ծուռ բնին նստած:

Գնալով այգին մթնում էր ավելի. ծառերի տերևների վրայով բարակ մի հով էր անցնում, և նրանք մութի մեջ սվսվում էին այնպես, ինչպես առաջ... առուն խոխոջում էր, ինչպես առաջ. ամեն ինչ գրեթե նույնն էր, ինչ առաջ, միայն Նավենին չկար, փշատենին չէր բուրում, և նրանց տան ճրագը չէր վառվում...

Նավենի՞ն... Արդյոք որտե՛ղ է հիմա, այս գիշեր,— մտածում էր Հրահատը:— Արդյոք նորից կտեսնե՞ն իրար...

Եվ նա, որ ուրախ տեսակցություն երազելով, ահագին տարածություն էր կտրել, վտանգների միջով եկել-հասել էր Դվին, չէր կարողանում հաշտվել նրան չտեսնելու մտքի հետ, ու մտածում էր մութի մեջ.— հանկարծ հրաշք պատահեր, ելներ նա ծառերի արանքից և թեթևաքայլ գար փարվեր իրեն, ինչպես առաջ, ինքը նորից զգար նրա ընդհատ հևքը, նրա ջերմ շունչը, նրա վույգ տամուկ հյուսքերի գալարը մեջքին:

Այս մտածումների մեջ հանկարծ նրան թվաց, թե ոտնաձայն լսեց և տերևների խշրտուք: Սթափվելով՝ սրտահև ու սևեռուն ետ նայեց... Ոչ, այդ հովն էր քամու փոխված անցնում ծառերի միջով, այդ ծառերի ճյուղերն էին կարկվում իրար, այդ հասած ընկույզներն էին ընկնում գետին կամ գուցե ուշահասուկ դեղձերն ու տանձերն էին կաթում...

Նա հառաչեց ու նորից տարվեց իր մտքերով:

Որքա՜ն ժամանակ էր մտածում այդպես՝ ինքն էլ չէր կարող ասել, այս անգամ նրան իր մտքերից սթափեցրեց ձին, որ դոփեց գետինը և վրնջաց երկու անգամ, շատ կարճ, կարծես միայն իր անհանգստությունը հայտնելու համար:

Հրահատը վեր կացավ ծառի բնից:

«Ինչ անել. գնա՜լ Վարաժնունիք, թե սպասել», մտածում էր նա դեպի ձին գնալով: Բայց Վարաժնունիք գնալու համար պետք էր թույլտվություն խնդրել սպարապետից... Սակայն ինչպե՞ս խնդրեր, ինչպե՞ս ասեր, որ գնում է իր Նավենուն փնտրելու, այն ժամանակ, երբ սպարապետը վաղը մեկնելու էր Նախջվան... Մյուս կողմից մտածում էր, թե արդյոք Նավենին Վարաժնունի՞ք է... Եթե Վարաժնունիք լինի՝ գտնելը դյուրին է... Իսկ եթե լինի գերի՞...

Այս ծանր մտածումների մեջ նա ձին արձակեց ու դուրս եկավ փողոց:

4

Ուշ երեկո էր արդեն, երբ Պապը, վերջապես, գնաց իր ննջարանը հանգիստ առնելու: Դա հոր առանձնարանն էր՝ որսի հավվագյուտ մորթիներով ու պես-պես գենքերով զարդարված մի սրահ, որն այժմ դարձրել

էին քնարան, ուր վառվում էին երկու յոթնաստեղ արծաթ աշտանակներ, որոնք լուսավորում էին պատերին եղած բավմատեսակ մորթիներն ու վենքերը, փայտե նրբակերտ մի մահճակալ՝ իր մետաքս անկողնով, և դռները՝ կերպաս ու բեհեզ վարագույրներով:

Մտնելով այդտեղ՝ Պապը հոր սենեկապետ ծեր Արշամի օգնությամբ հանեց վրայի հանդերձները և մնաց միայն բյուզանդական տունիկով ու սանդալներով. և այդպես մի ժամ էր արդեն գնում գալիս էր մերթ սրահի երկարությամբ, մերթ լայնությամբ ու չէր կարողանում հանգստանալ, քնելու ցանկությունն անգամ փախել էր նրանից: Արդյոք հոգնածությո՞ւնն էր պատճառը, օրվա տպավորություննե՞րը, թե այն մտքերն ու խոհերը, որ պաշարել ու ճնշում էին նրան ամբողջ օրվա ընթացքում:

Տպավորություններից ու խոհերից վատ, հոր սիրած այս առանձնարանը մտնելուց հետո, նրան պաշարեց նաև հուշերի հորձանքը, ինչ առաջացրեց այդ հաստաբեստ ու քանդակավարդ սրահը, որ կահավորված էր ճիշտ այնպես, ինչպես հոր ժամանակ. ինչպես երեք-չորս տարի առաջ, երբ ինքը գնացել էր Բյուզանդիա: Հիշում էր, թե ինչպե՛ս մայրը, երբ իր ձիգ հասակով, հպարտ կրծքով, հրավառ-խոսուն աչքերով մտնում էր այդտեղ՝ կարծես միանգամից լցվում ու կենդանանում էր հոր այս առանձնարանը... Եվ Պապը հիմա ո՛ր կողմը դառնում էր՝ ամեն ինչ, յուրաքանչյուր մի իր, յուրաքանչյուր առարկա թե կարասի, վենք թե գորգ— բոլորը, բոլորը հիշեցնում էին հորը կամ մորը և իր պատանեկության օրերը... Ու հուշերը, թվում էր, ծագում էին ոչ միայն իր գլխում, այլև առաջանում էին իրերից, իջնում էին առաստաղից, ելնում անկյուններից և կապմում մի հորդ հորձանք, որ հեղեղում էր նրան, առնում իր ոլորտի մեջ և տարուբերում. ու նա մերթ հիշում էր մանկությունը հանգիստ արքունիքում, շրջապատված բոլորի սիրով ու խնամքով, երբ չէր զգում ո՛չ վիշտ, ո՛չ հոգս, երբ աշխարհը նրան թվում էր միայն խաղի ու վվարճության վայր՝ հաստատուն ու հավերժական. մերթ հիշում էր իր երիտասարդությունը՝ դարձյալ ուրախ, որսի ու շրջագայության մեջ, ապա և մեկնումը Բյուզանդիա... և միշտ, ամեն տեղ, հաճույքներ, վվարթ շրջապատ ու կայուն, անխախտ մի վգացում, թե աշխարհը և իր հայրենիքը հաստատուն են, ոչինչ չի փոխի նրան ու այն հավիտյան կմնա այդպես... Բայց ահա՝ այդ վարդարուն սրահի հաստակուռ պատերը կարծես ետ էին գնում, և նա տեսնում էր Հայոց Աշխարհը, ավելի շուտ՝ իր անցած ճանապարհը,— Դարանաղյաց երկրից մինչև Կարին, Կարինից մինչև Բագրևանդ, այնտեղից մինչև ափերը Արաքսի, մինչև Երվանդաշատ ու Վաղարշապատ— քանդված, կողոպտված ու գրեթե ամայի... դաշտերը խոպան, այգիներն անմշակ, ու ամեն տեղ դիակներ, ապա կմախքացած կին, մարդ, երեխա, որ թափառում են հացի կարոտ...

«Ինչո՞ւ այսպես եղավ»,— մտածում էր նա՝ երբեմն նստելով ու որևէ իրի նայելով, երբեմն քայլելով մոպաիկ հատակը ծածկող գորգերի վրայով:

Ինչո՞ւ երկիրը հասավ այս դրության: Մի՞թե միայն պարսիկներն էին մեղավոր, մի՞թե չէր կարելի կանխել այս ամենը կամ պաշտպանել... Ո՞վ է մեղավոր... Ասում են՝ հայրս հակառակ է գնացել նախարարներին, կամեցել է նրանց բռնությամբ ենթարկել իրեն, ստեղծել կենտրոնական մի ուժեղ իշխանություն՝ երկիրը հզորացնելու նպատակով, և այդ արել է դաժան միջոցներով, ինչպես, կոտորելով Կամսարականների ամբողջ տոհմը... և արդյունքը եղել է այն, որ նախարարների մեծ մասը նրանից դժգոհ՝ լքել է նրան, թողնելով թշնամու և վտանգի հանդեպ մենակ, իսկ ոմանք ամբաստանել են նրան Շապուհի առաջ... Այդպես է եղել հայրը. նա չի կարողացել լեզու գտնել շահերով ու դիրքով տարբեր նախարարների հետ... և փոխանակ հասկացնելու միաբան լինելու շահը երկրի համար՝ նա հարձակվել է նրանց վրա, ստիպելով, որ կատարեն իր կամքը, իր կարգադրությունները...

«Այդպե՞ս պետք էր անել արդյոք»,— ասաց Պապը գրեթե լսելի և, գորգի վրա կանգ առնելով, հառաչեց. աշտանակների լույսերը նրա մեծ ստվերը խաղացնում էին պատի վրա՝ իջնող ու բարձրացող իրենց բոցերի հետ միասին: Իսկ Պապի դեմքն այդ թրթռացող լույսերի ներքո երևում էր մռայլ, հոգնած ու ջղաձիգ:

Իսկապես հիմա, այս երեկո, ավելի քան երբևէ, նրա աջ կիսադեմը ցնցվում էր շարունակ, և նա դարձյալ չէր կարող ասել հոգնածությունի՞ց է դա, ծանր տպավորությունների՞ց, որ ստացել էր օրեր շարունակ իր երկար ճանապարհին, մորը պատահած դժբախտությունի՞ց, թե հայրենի հարկի տակ վարթնած հուշերի ու մտքերի այն հախուռն հորձանքից, որ երբեք չէր թուլանում, այլ ընդհակառակը, քանի գնում այնքան ավելի դառնում էր համառ ու տիրական:

Մի երկու անգամ նա փորձ արավ թոթափել իրենից այդ հուշերը՝ վաղվա անելիքների մասին մտածելու, չկարողացավ. այդ մտքերը, որ ասես իրենց սուր մագիլները խրել էին նրա ուղեղի մեջ՝ անհանգստության հետ միասին ցավ էին պատճառում նրան, և նա շարունակում էր մտածել, թե մի՞թե իրոք հայ նախարարները չեն հասկացել կամ չեն հասկանում, թե որքա՜ն կարևոր է միաբանությունը ահեղ ու վտանգավոր իրենց հարևանների դեմ, որ միշտ եղել են թշնամի. մի՞թե նրանք հասու չեն եղել, որ Հայոց Աշխարհի թուլությունը նրա ցրված ուժերի և անմիաբանության մեջ է, որից և միշտ օգտվել է թշնամին, որի պատճառով և նա չի հարգում մեկ, նեղում է մեկ, ավերում է մեկ...

Պապը գիտեր, լսել է և այժմ էլ տեսնում էր, որ հայ նախարարների մեջ չկար ընդհանուր երկրի շահագրգռություն, մտավոր բարձր կրթություն, որ հասկանային երկրի, հայրենիքի ապատությունը: Չէր եղել նաև մի իշխանություն, որ այս ամենը հասկացներ նրանց. յուրաքանչյուր նախարար անում էր այն, ինչ ցանկալի և ինչ նպատակահարմար էր գտնում իր հա-

մար, իր դիրքի համար, իր շահի համար... Ամեն նախարար ուներ իր բանակը և, անհամաձայնության դեպքում, անջատվում էր կենտրոնից կամ քաղաքական ներքին պատերազմ սկսում: Իսկ երկրի դեմ արտաքին պատերազմ ծագելիս՝ ավելի սեփական անձի ու կալվածքի մասին էին մտածում, քան երկրի. վտանգի դեպքում երբեմն կա՛մ հնազանդվում էին թշնամուն, կա՛մ մատնությամբ ու կաշառով ապահովում իրենց: Պարսից ինքնակալները, լավ իմանալով նախարարների այս թուլությունը, հաճախ կաշառում էին կամ առատ խոստումներով իրենց կողմը գրավում այս-այն նախարարին ու բդեշխին և պառակտում երկիրը: Ահա նախարարների այս տարամերժ ձգտումներին էր, որ կամեցավ վերջ տալ հայրը՝ Արշակ թագավորը, և ձախողեց իր դժբախտ Արշակավանով... իսկ թշնամին ավելի ևս համոզվելով, որ նախարարները չունեն իրենց աշխարհի ընդհանուր բարօրության հասկացողությունը և տառապում են տարամերժ ու իրարամերժ ձգտումներով՝ այսօր էլ նենգորեն պատվի խոստումներով հրապուրում է ոմանց, սնափառ կարճամիտների, և նրանցով հարվածում մեզ... Ինչ է, օրինակ, Մերուժան Արծրունին... Չկամենալով ենթարկվել իր թագավորին կամ նրանից դժգոհ՝ միացել է Հայոց Աշխարհի ոխերիմ թշնամուն և օգնում ու աջակցում է, որ պարսիկը քանդի ու ավերի իր մայր երկիրը:

— Ինչ է սա, կուրությո՞ւն, հիմարությո՞ւն թե քինախնդիր կիրք... Իր թագավորից դժգոհ՝ վրեժխնդիր է լինում իր երկրից և կռիվ հայտարարում նրան:

Այստեղ Պապը նորից կանգ առավ և մի տեսակ սրտնեղություն զգաց, որ Մերուժանն իր ներկայությամբ, իր շնչով թունավորել է հայրենի այս պալատը:

— Այո, նա կռվում է չգիտես իր երկրի՞ թե քրիստոնեության դեմ... Եթե վերջինի—ինչո՞ւ համար չէր մաքառում այն ժամանակ, երբ չէր գըժտվել իր թագավորի հետ: Պարզ է, անշուշտ, որ այդ բոլորը նա անում է Շապուհի խոստումներից շլացած, նրան հաճելի լինելու, ապագայի պատիվներով ու հեռանկարներով տարված... Ու կրքից կուրացած այդ սնափառը չի հասկանում, երևի, որ փորում է իր ապգի հիմքը, հարվածում նրա գոյությանը, արգելելով անգամ հայի սովորությունները, տոները, երգերը, առաջարկելով դրանց փոխարեն պարսկականը...

Այստեղ Պապը, կանգ առնելով, սևեռուն ու տխուր նայեց մի կետի, որտեղից կարծես պատասխան կամ ինչ-որ մի հայտնություն էր սպասում:

Նրան թվում էր, թե ինքը լավ չի հասկանում այդ մարդու նպատակը. և չնայած նրան ասել, բացատրել էին, թե ինչի է ձգտում Մերուժանը, նրան այնուամենայնիվ թվում էր, թե տակավին կան բաներ, որ պարզ չեն...

Այսպիսի տարակույսների դեպքում սովոր լինելով խոսակցել կամ իր մտքերը փոխանակել մեկի հետ՝ Պապը հիշեց Երեմիային, իր դպիրին, որ նույնպես գիշերում էր իր հարկաբաժնում. Բյուզանդիայում անցրած տա-

րիներին Պապը այնքան էր մտերմացել Երեմիային, որ սովորություն էր դարձել խոսել, խորհրդակցել նրա հետ իրեն վրաղեցնող կամ հուզող խընդիրների մասին, ու կամ կանչում էր նրան, կամ ինքն էր գնում մոտը: Այժմ հիշելով Երեմիային, մտածեց կանչել նրան, բայց երբ դուռը բանալով՝ տեսավ սենեկապահը նստած դիրքով քնած է կից սենյակում, չուզեց նրան արթնացնել և մտածեց, թե գուցե Երեմիան ևս քնած լինի, այնուամենայնիվ վճռեց՝ անձամբ գնալ ստուգել, թերևս արթուն է:

Ու վգուշ անցավ այդ փոքրիկ սենյակը, ուր քնած էր ծեր սենեկապետը, և, ինչպես կար՝ գլխաբաց ու տունիկով, դուրս եկավ միջանցք, ուր երեկոյան՝ առաստաղից կախ բավմաճյուղ ճրագարանի փոխարեն վառվում էր հիմա մի եռոտանի թուլլ կանթեղ, որ հազիվ էր լուսավորում միջանցքի մի փոքր մասը:

Միջանցք դուրս գալով՝ Պապը նրա ծայրին նկատեց երկու պահակ վինվորի, որ քնել էին հատակին նստած, մեջքները պատին դեմ արած և նիզակները երկու ծնկան արանքում բռնած: Նա վգուշ և հուշիկ քայլերով, որ վինվորները չվարթնեն և իրեն տունիկով տեսնեն, համարյա գաղտագողի մոտեցավ Երեմիայի սենյակին, որ մի քանի քայլի վրա էր: Եվ առաջին բանը, ինչ նկատեց Պապը, լույսի մի ցոլ էր, որ երևում էր Երեմիայի սենյակից:

Պապն ուրախացավ, ինչպես փրկության լույս տեսնող,— ուրեմն Երեմիան տակավին քնած չէ,— մտածեց նա, նրա դուռն վգուշորեն բանալով, նկատեց, որ Երեմիան գրում է. առատ ու նուրբ մազերը խոպոպներով ուսերին թափված՝ նստել էր նա մի հնգաստեղ աշտանակի առաջ, ավելի շուտ՝ ամբողջ իրանով թեքվել-կռացել էր մի եռոտանի սեղանի վրա և ներանձնացած, թիկունքը դեպի դուռը՝ գրում էր մագաղաթի մի երկար թերթի վրա, որ երևում էր մի ծայրը ոլորված: Առջևը դրել էր իր մոմատախտակները, որոնք սովորաբար, ճանապարհին թե մարտերի միջոցին, փոխնիփոխ կրում էր ա կողքից կախ և որոնց վրա նշումներ էր անում՝ անգամ ձին հեծած ժամանակ, իսկ երբ որևէ տեղ էին հասնում, նա այդ նշումները մոմատախտակներից արտագրում էր մագաղաթյա թերթերի վրա, ավելի ընդարձակելով դրանք՝ ապագայում գրելիք իր մատյանի համար:

Այժմ էլ Երեմիան այնքան էր տարված այդ աշխատանքով, այնպես էր խորասուզված նրա մեջ, որ բոլորովին չլսեց ինչպե՛ս բացվեց իր սենյակի դուռը և ինչպե՛ս Պապը մոտեցավ իրեն: Եվ նա իր այդ վիճակից չսթափվեց, մինչև որ Պապը ձեռքը չդրեց նրա ուսին մի մտերմությամբ, ինչպես սովոր էր դեռ Բյուլանդիայում:

— Դու նորից գրո՞ւմ ես, Երեմիա...

— Պա՛պ,— գլուխը բարձրացրեց Երեմիան վարմացած:— Մի՞թե չես քնել: Ես կարծում էի քնած պիտի լինես:

— Քնե՛լ,— տնքաց Պապը տարօրինակ մի ձևով:— Ինչպե՛ս քնել...

ինչպե՜ս կարող եմ քնել այստեղ, այս տան մեջ, ուր ամեն իր հիշեցնում է ինձ անցյալը, երբ այնքան ուրախություն կար այստեղ... Հիշեցնում է և մեր ներկան, որ այնքան տխուր է... Եվ ինչպե՜ս հանգստանալ, քնել և կամ... Մենակությունն անգամ հիմա ծանր է ինձ համար, Երեմիա...

— Դա բնական է, Պապ,— ասաց Երեմիան վշտալի ձայնով:— Փառանձեմ թագուհու հետ պատահած դժբախտությունը, անշուշտ...

— Այո, այո... Երե՜միա սիրելի,— ընդհատեց նրան Պապը:— Դու տեսար մեր երկրի ավերանքները, թշվառությունը... ի՞նչ պիտի անել այս ամենի համար... Սենյակում, մենակ միջոցիս ամեն ինչ կարծես բողոքում է իմ հանգստության դեմ, ամեն ինչ պահանջում է, որ լինեմ վճռական ու վրեժխնդիր... Բայց ես այնքան անպոր եմ զգում ինձ այս ահավոր թշվառության առաջ,— ասաց Պապը գլուխը իջեցրած գնալ-գալով, թվում էր՝ մտածում է բարձրաձայն, քան խոսում, և նրա աջ երեսը նորից խաղում էր ջղաձիգ:— Ասում ես՝ քնել... ինչպե՜ս քնել, երբ... ավելորդ է թվել,— նա ձեռքը թափ տվեց, ասես չար մտքերն իրենից վանելու:— Երեմիա,— շարունակեց նա փոխված ձայնով,— դու և Բաթը եղել եք միշտ իմ մտերիմը և ձեր խորհուրդներով օգնել եք ինձ: Ասա՝ ի՞նչ պիտի անել...

— Ամենից առաջ՝ հանգստացի՛ր, Պապ,— ասաց Երեմիան,— այդ խընդիրների մասին պետք է խոսել հանգիստ, կշռադատելով: Իսկ առայժմ՝ իմ կարծիքը, եթե հաճելի է քեզ՝ սա է...

Պապը երկար մի հառաչ արձակեց ու նստեց Երեմիայի դիմաց՝ թիկնակով մի եռոտանու վրա, տունիկի փեշերը ծնկների վրա ուղղելով:

— Խոսի՛ր, Երեմիա. ես խոսքի, խորհրդի կարիք եմ զգում:

— Պապ, այդ բոլոր խնդիրներից առաջ մենք պիտի մտածենք թշնամուն մեր երկրից վտարելու մասին, ինչպես ծրագրում և անում է Մուշեղը, ինչով զբաղված են հիմա մեր կորավարները՝ Սմբատ Բագրատունին՝ Վասպուրականում, Սպանդարատ Կամսարականն իր որդիներով...

— Ես այդ գիտեմ, սիրելի՛դ իմ Երեմիա, գիտեմ, որ առանց թշնամուն երկրից վտարելու չենք կարող զբաղվել մեր վերքերի բուժումով. բայց չենք էլ կարող չմտածել, թե ինչպե՜ս պետք է ամոքվի այս թշվառությունը:

— Ժամանակը և հողը, Պապ, կամոքեն ամեն ինչ,— վրա բերավ Երեմիան:

— Ժամանակը և հո՜ղը... Ինչպե՜ս հասկանամ քեզ, Երեմիա սիրելի,— և Պապը նայեց խոսակցին:— Դու կամենում ես ասել, որ ամենքս ժամանակի ընթացքում հողը կմտնենք, և ամեն ինչ կամոքվի՞:

— Դու այսօր մռայլ ես տրամադրված, Պապ,— նկատեց Երեմիան բարեկամաբար գլուխն օրորելով:— Ես սառն իմաստասիրական այլաբանություն չեմ ասում, այլ կամենում եմ պարզապես ասել այն, որ եթե թշնամուն վտարենք մինչև ձմեռ, գարնանը մեր շինականն ու ռամիկը նորից կհերկե՛ն, կմշակեն իրենց հողն ու այգիները, և հողը նորից կապրեցնի մեզ: Ապա-

վինենք հողին, և նա կբուժի մեր վերքերը, մեր հոգին: Հողը և ժամանա՛կը... Մեզ մնում է միայն, որ առնենք նոր աղետների առաջը, և դա կանի մեր օրեցօր ավելացող վորքը, որ լցված է վրեժխնդրությամբ, կանեն մեր վորավարները, որ, ինչպես տեսար, ոչինչ չեն խնայում հայրենիքի և քեզ համար:

— Իսկ ի՞նչ կասես, Երեմիա, այդ Մերուժանի մասին, որ այս բոլորի մեջ ամենից շատ է վրդովում ինձ: Ինչի՞ է ձգտում նա, ինչո՞ւ է պարսիկներին առաջնորդում մեր երկիրը և օգնում, որ ավերեն այն: Արդյոք դա վիրավորվածի կի՞րք է թե կուրություն:

— Երկուսը միասին, Պապ, երկուսը միասին: Հույն իմաստունը վաղուց է ասած, որ կիրքը կուրացնում է մարդուն: Այդպես էլ Մերուժանը: Մյուս կողմից նա հուսվում, կատաղում է, թե ինչո՛ւ ժողովուրդը չի հետևում իրեն, չի ընդունում պարսից կրոնը, գուցեև լեզուն և բարքերը:

— Պարսից կրոն և լեզո՛ւ,— կրկնեց Պապը մտահոգ:— Իսկ ինչո՞ւ պետք է մի ժողովուրդ յուրացնի ուրիշի կրոնն ու լեզուն, ես այդ չեմ հասկանում: Ինքը Մերուժանը՝ սնափառությունից, շահամոլությունից կարող է ինքնակամ մոռանալ իրեն և նմանվել պարսիկի, ապրել նրա հոգով, նրա սովորություններով, իսկ մի ամբողջ ժողովուրդ ինչո՞ւ պետք է անի այդ:

— Եվ չի կարող անել, Պապ,— վրա բերավ Երեմիան, կարծես նրան հանգստացնելու համար հավանություն տալով նրա մտքին:— Չի՛ կարող անել, որովհետև կապկել կարող են միայն անհատները, բայց ազգերը՝ երբե՛ք:

— Ինձ էլ այդպես է թվում, Երեմիա. անհատները կարող են նմանվել, բայց ազգերը՝ ոչ: Եվ արժանապատվություն ունեցողը երբեք չի ձգտի նմանվել ուրիշի. և ինչպե՞ս կարելի է ապրել նմանությամբ՝ ըմբռնել չեմ կարող: Դա նշանակում է ինքնուրացություն, որ ստորագույն բանն է, որքան խորհել եմ,— և Պապը լռեց, աշխատելով հիշել ինչ-որ մի բան:— Այո, հիշեցի: Փոքր առաջ Մերուժանի մասին մտածելիս՝ այսպիսի մի բան անցավ մտքովս: Բնության մեջ, ինչպես գիտես, ամեն մի բույս ունի իր գույնը, ամեն մի ծաղիկ՝ իր բույրը, ամեն կենդանի՝ իր ձայնը, ամեն թռչուն իր երգը... Եվ ոչ մեկը դրանից չի հրաժարվում բնության տված այդ հատկություններից... Ինչո՞ւ մենք մեր կամքով պիտի հրաժարվենք մեր գույնից, մեր ձայնից, մեր երգից և կրկնենք ուրիշներին: Ո՞վ է այդպես վարվում բնության մեջ. ոչ մի արարած և ոչ մի բույս: Բայց Մերուժանը կամենում է, որ ամբողջ հայ ազգը վարվի այդպես:

— Որովհետև չի հասկանում, որ բնության մեջ և առհասարակ աշխարհում ամեն ինչ ձգտում է ինքնուրույնության, ամեն ինչ ձգտում է լիովին պարզել իր ինքնությունը, ապրել իր ձևով...

— Եվ ինչո՞ւ պետք է մենք ձգտենք, այն էլ կռվով, նմանվել ուրիշի, երբ ստեղծված ենք մեր կերպարանքով ու հոգով: Բայց, կան մարդիկ, որ,

չգիտես ինչու, ուզում են խախտել այդ կարգը և ուրանալ իրենց: Երբ այդ անում է թշնամին, երբ նա կամենում է մեզ վրկել մեր ձայնից և մեր գույնից,— դա հասկանում ես և բացատրում քեզ: Բայց երբ մարդ ինքն է ուզում վրկվել ձայնից ու գույնից՝ դա անհասկանալի է ինձ: Այդպիսի մարդն իզուր է ապրում... Ահա այդպես էլ Մերուժան Արծրունին: Ինքն վբաղվում է ուրացությամբ և ցանկանում է, որ ամբողջ ազգը հետևի իրեն. և երբ ազգը չի հետևում՝ նա պարսից նետերով ու փղերով գալիս է իր ազգի վրա, թե կավերեմ-կջնջեմ քեզ, քանի որ չես ուրանում քեզ, չես հետևում ինձ,— Պապը տնքաց ու լռեց մի վայրկյան, որից հետո շարունակեց տխրությամբ:— Սակայն ինձ տանջում է, Երեմիա, այն հանգամանքը, որ Մերուժանը, դրժբախտաբար, մենակ չէ ձգտում ինքնուրացության: Ես նկատել եմ, որ կան նախարարներ ու եկեղեցականներ էլ, որ աշխատում են նմանվել հոռոմներին. ու ոչ միայն իրենք, այլև ցանկանում են, որ ամբողջ Հայոց Աշխարհը նմանվի հոռոմներին: Դու մտածե՞լ ես այս մասին: Բավական չէ, որ պարսիկըն ասում է՝ «աղոթեցեք ինձ նման», բյուզանդացիք ևս ցանկանում են, որ մենք աղոթենք իրենց նման. մենք ևս մեր հերթին բաժանվում ենք երկու մասի, որոնցից մեկն ասում է. «Եկեք աղոթենք պարսիկի նման», մյուսը՝ «աղոթենք հոռոմի նման»... Ահա մեր դժբախտությունը, Երեմիա: Մի խումբ ձգտում է մի կողմ, մի այլ խումբ՝ այլ կողմ, և սակավները միայն հենվում են սեփական հողին, ինչպես տեսնում եմ... Իսկ այսպիսի երկրում չգիտեմ ինչպե՞ս կարելի է թագավորել, Երեմիա...

— Ելք կգտնվի՛, Պապ,— ասաց Երեմիան,— այդքան մռայլ մի՛ պատկերացնի. մխիթարականն այն է, որ դրանք փոքրաթիվ նախարարներ ու եկեղեցականներ են. մեծ մասն այդպես չէ, Պապ: Բնավ այդպես չէ:

— Ես, պետք է խոստովանեմ, Երեմիա, որ տակավին լիովին չեմ ճանաչում իմ ժողովրդին,— շարունակեց Պապը տխրությամբ:— Բայց ընդունում եմ, որ ժողովուրդն ուրիշ կերպ չի կարող լինել: Սակայն թվում է ինձ, որ մեր ժողովրդի տունը ավերում է ավելի այս կամ այն հայ նախարարը, քան թշնամին: Մինչև հիմա այդպես է եղել. բավական է մեկը, մի նախարար, դժգոհի կամ գժտվի թագավորից՝ իսկույն ձիավազ գնում է Տիվբոն կամ Բյուզանդիոն, թե՝ «եկեք մեր թագավորին խրատեցեք կամ փոխեցեք, նա վատ խորհուրդ է հղացել ձեր դեմ, նա ուզում է կանգնել այս կամ այն կողմը և վնասել ձեզ»: Այդպես վարվեցին մեր նախարարները Խոսրով թագավորի հետ, պապիս հետ և հորս հետ... Եվ այդ ամենը, այդ սուտը նրա համար, որ իրենց կրքին բավարարում տան, շահեն մի բան կամ ստեղծեն դիրք մի չնչին: Ստորագույն մարդիկ, որ չեն մտածում, թե այդ ինքնասիրությանը, այդ շահամոլությանը վոհ է գնում երկիրը... Հիշի՛ր՝ ինչ տեսանք ճանապարհին— ավեր քաղաքներ, գյուղեր, անօթևան, կիսամերկ ու քաղցած մարդիկ... Լա՛վ է, որ աշուն է տակավին... Մի՞թե միայն պարսիկն է մեղավոր այս ամենի համար... Տխո՛ւր, շատ տխուր է Հայոց Աշխարհը, Երե-

միա,— ասաց Պապը հուսահատության հառաչով:— Այո, առայժմ միջոցը մեր թշվառության դեմ այն է, որ պարսիկին վտարենք մեր երկրից, մեր սահմաններից և խաղաղություն տանք այս դժբախտ երկրին:

Երեմիան, որ ինքը համարյա ընկճվել էր Պապի պատկերածից՝ նրա վերջին խոսքերի վրա սթափվեց և նույնիսկ աշխուժացավ կարծես:

— Այո, Պապ, խաղաղությունն է բոլոր բարիքների մայրը,— ասաց նա Պապին մխիթարելու ցանկությամբ:— Մեզ մնում է հիմա կանխել նոր աղետները, և դա պետք է անել վինու զորությամբ: Ուրիշ ապավեն ու օգնական չունենք...

Պապը լռեց մի վայրկյան, ապա գլուխը բարձրացրեց մեկեն.

— Եվ այս է վարմանալի, Երեմիա,— խոսեց նա նորից սրտմտությամբ:— Նախարարների չափ, գուցե ավելի, վարմանալի են մեր հոգևոր հայրերը, եկեղեցու սպասավորները: Ճանապարհին, հիշո՞ւմ ես, ո՛ր շենը գրավում էինք՝ եկեղեցունն էր. հողը եկեղեցունն էր, շինականը եկեղեցունն էր, և թե ո՞րն է պետությանը՝ չիմացա... Իսկ վարդապետները... Նկատե՛լ ես, այնպես են պահում իրենց՝ թվում է նոքա են տերերը երկրի... Հրամայում են ո՛չ միայն քահանաներին, այլև շինականներին, անգամ նախարարներին... Եվ երբ մի անգամ վարմացա հույժ՝ Ներսեսն ինձ հանգստացրեց. «Այդպես ավելի դյուրանում է քո գործը, վավակս»... Եվ ո՞վ է տվել դրանց այդքան իրավունք: Այնքան չեն վբաղվում եկեղեցով ու աղոթքով, որքան միջամտում են պետության գործերին... Եվ որքա՜ն շատ են ու անաշխատ...— Պապը լռեց մի փոքր:— Ոչ, Երեմիա, ես խորհում եմ, որ դրանք կարող են ավելի վնասել երկրին, քան բերել մի օգուտ:

— Այո, Պապ, մեր հոգևոր հայրերը սիրում են իշխել, հրամայել և ամենքին առնել իրենց հովանավորության ներքո,— ասաց Երեմիան:

— Եվ ճիշտ ես, Երեմիա: Ներսեսն ինձ խորհուրդ է տալիս՝ դժվարության հանդիպելիս՝ ապավինել իրեն. «և ես օգնության կհասնեմ քեզ, վավակս»: Եվ նա ինձ ևս ուզում է առնել երևի իր հովանու տակ,— տխուր ժպտաց Պապը:

— Նույն ձգտումն ունի կարծյոք և Տերենտ կոմսը, Պապ,— ժպտաց և Երեմիան:— Մինչև հիմա նա քեզ ուղեկցում էր որպես բարեկամ թագավորի, որ հասնես մայրաքաղաք: Այսուհետև ի՞նչ է լինելու նորա դերը՝ պարզ չէ ինձ, Պապ: Նա բյուզանդական արևելյան բանակի զորավար է, սակայն...

— Նա և իր կայսեր ներկայիչն է, Երեմիա,— արագ ընդհատեց Պապն իր քարտուղարին:— Նաև բարի և բարյացակամ մարդ է. «Սիրեցի ձեր երկիրն,— ասում է ինձ,— և պետք եմ զգում հոգալ, որ պարսիկը երբեք չմտնի նրա սահմանները»...

Խոսում էին նրանք հանդարտ՝ կիսախավար սենյակում, և կանթեղի բոցկլտուն լույսերը նրանց ստվերները խաղացնում էին հատակի ու պատի վրա: Հանկարծ դուռը բացվեց, ու ներս մտավ Պապի ուսման և պանդըխ-

տության մյուս ընկերը՝ Բաթ Սահառունին: Ներս մտավ նա թափով, բարձրագլուխ ու ինքնավստահ, ինչ նրան տալիս էր խրոխտ ու համարձակ մարդու տեսք:

— Խոսակցության ձայն լսեցի՝ մտա,— ասաց նա:— Ինչպե՞ս է որ տակավին չեք քնած:— Բաթը հառաչեց:— Անհանգիստ եք: Մորս տարա իր օթևանը և սփոփեցի կարյացս չափ:

Նա ուզեց պատմել իր և մոր խոսակցությունը, բայց հիշելով Պապի վիշտը, միտքը փոխեց և ասաց.

— Դուք ինչո՞ւ չեք ննջում... Սպարապետը՝ հասկանալի է. նա առավոտը մեկնում է Նախջվան. երևի կարգադրություններ է անում. արթուն էր, երբ անցա նրա կացարանի մոտով...

— Նա միշտ այդպես է,— նկատեց Պապը:— Այսքան ժամանակ ես չգիտեմ ե՞րբ է քնում այդ մարդը, ե՞րբ է հանգստանում: Ես նրան չէի ճանաչում մինչև Բյուլպանդիա գալը: Այնտեղ ոչինչ. խոսում էր, բացատրվում... բայց այն օրվանից, երբ պատերազմն սկսվեց պարսից դեմ, ո՛չ քնում է կարծես, ո՛չ խոսում...

— Չքնելը չգիտեմ,— ասաց Բաթը,— բայց չխոսելը ես բացատրում եմ այնպես, որ նա մեզ պատանիներ է համարում, Պապ. և չի ուզում ոչ միայն խորհրդակցել, թեկուզ քեզ հետ, այլև ասել, թե ի՛նչ է կամենում անել:

— Այդ նրանից է, Բաթ, որ մենք ռազմական գործը չենք հասկանում իր նման, ուստի և նա միայն իրեն է համարում պատասխանատու,— բացատրեց Պապը:— Իսկ դու իզո՛ւր ես կասկածում:

* * *

Մինչ ընկերները խոսում էին Մուշեղի մասին, նա իրոք տակավին արթուն, առանց հանգիստ առնելու, նամակ էր թելադրում իր քարտուղարին՝ լեռնագավառների նախարարներին և Գուգարաց բդեշխին ուղարկելու: Նա շտապում էր առավոտը վաղ ճանապարհ ընկնել իշխան Կամսարականի զորքերին միանալու, որ գնում էին Նախջվանի վրա: Այդ ժամանակ նրա մոտ էր ճանապարհին միացած Զենոն Գնունի նախարարը, հիսունն անց մի լայնալանջ, մեծամորուս տղամարդ, որին Մուշեղը կանչել էր հատուկ նպատակով. նա խնդրում էր Գնունի այդ նախարարին՝ մնալ պալատում և իր խորհուրդներով օգնել երիտասարդ թագավորին՝ մինչև պատերազմը կվերջանար և ինքը կվերադառնար...

— Ես այդ մասին զրուցել եմ և հպարապետի հետ,— ասում էր Մուշեղը:— Կարելի չէ վստահել Հայր-Մարդպետին: Պապը տակավին երիտասարդ է, անփորձ, պետական գործերին անվարժ, իսկ Հայր-Մարդպետն ունի օձի լեզու, կարող է նրան առնել իր ազդեցության տակ: Մարդպետը հայտ-

ւնել այս պալատում՝ քիչ վկայություն չեն... Իսկ մինչև դասու կլրացնք արարքներին, նա շատ բան կարող է խանգարել: Ուստի ես, տեր Գնունի, անկանայի, որ դու Պապին չթողնես մենակ և օգնես քո խորհուրդներով փորձով:

— Ես պատրաստ եմ, սիրելիդ իմ Մուշեղ,— խոսեց Ջենոն Գնունին՝ անգամայն շոյված Մուշեղի թե՛ առաջարկից, թե՛ վստահությունից:— ունիները միշտ հավատարմությամբ են ծառայել հայրենի գահին: Իմ րեղբայր Դավիթ Գնունին ծերացել է այստեղ, երբ Պապին տեսավ՝ լաց ավ, որ արժանանում է երրորդ թագավորին տեսնելու: Իսկ ես Արշակի ով, ինչպես գիտես, միշտ եղել եմ այստեղ հավատարի՛մ իմ նախնյաց րքին: Այնպես որ կարող ես հանգիստ լինել: Բայց, սպարապետ, ինչպի՞ բնավորության տեր է երիտասարդ Պապը:

— Տակավին շատ պարզ, տեր Գնունի: Անգամ չէր կամենում հանձն ւնել թագավոր լինելու: «Դժվարին է ինձ համար,— ասում էր,— ես ուսա՛ լ եմ միայն գիտություն... Կգամ պատերազմելու,— ասում էր:— Սակայն, ւրո՞ղ եմ արդյոք թագավորել... Դժվարին գործ է... Բայց նախ թշնամուն ւնենք— հետո»... Պետք է նրան ուրեմն խնամքի և հսկողության տակ պա՛ լ. լցված է վրեժխնդրության ոգով, բայց թագավոր լինելու համար ան՛ ւրձ է հույժ, դյուրահավատ և դյուրագրգիռ:

— Միով բանիվ՝ տաքարյուն երիտասարդ,— ասաց Ջենոն Գնունին ւսմախորհուրդ:— Պետք է ուրեմն փորձառու մեկը, որ խորհրդատու լի՛ նրան, և այդ դու պետք է լինես, սպարապետ...

— Առայժմ, տեր Գնունի, կվարվես այնպես, ինչպես ես եմ առաջար՛ ւմ,— ասաց Մուշեղը, այնուամենայնիվ, շոյված Ջենոն Գնունու ակնար՛ ց. նա ևս զգում էր՝ միակ մարդը ինքն է, որ կարող է իրոք ղեկավարել, նել և ուղղություն ցույց տալ Պապին պետական գործերում:— Իսկ այժմ, ւր Գնունի, գնացեք հանգստի. ես տակավին պետք է խորհեմ անելիքս և կա սակավ մի խորհուրդ ունեմ Պապի հետ...

Ջենոն Գնունին վեր կացավ իր ծանր մարմնով և դանդաղորեն հրա՛ շտ տվեց սպարապետին, իսկ սա առժամ շարունակեց թելադրել անա՛ սրտ նամակը: Ապա դուրս եկավ իր կացարանից և գնաց դեպի Պապի ւրկաբաժինը:

* * *

այր-Մարդպետը, թեև անհանգիստ, այդ գիշեր այնուամենայնիվ կա՛ ողացավ հագուստները հանել և քնել. սակայն առավոտը հավիվ լույսը ացված նա ելավ, հագնվեց առանձին մի աշխույժով՝ իր մտադրությունն ագործելու ցանկությամբ, մի մտադրություն, որը նա համարում էր եր-

ջանիկ գյուտ և առիթ՝ թագավորին ներկայանալու, նրա հետ անձամբ անձին խոսելու և նրա տրամադրությունն ու վերաբերմունքն իմանալու: Հիմա վերջապես կպարզվի, թե Պապը որևէ վատ բան լսե՞լ է իր մասին և ինչպե՞ս է նայում դրան:

Մի քանի վայրկյանի մեջ Հայր-Մարդպետն ուրախ-ուրախ հագավ երեկվա տոնական-հանդիսավոր, ավագ նախարարի իր վգեստները, գլխի խիտ և մորուսի ցանցառ-մազերը խնամքով հարդարեց արծաթ հայելու առաջ և ապա, կանչելով երկու-երեք սպասավոր, նրանց ուղեկցությամբ դիմեց դեպի արքայական հանդերձարանը կամ, ինչպես ընդունված էր ասել, «պատմուճականաց տունը», որ գտնվում էր իր հսկողության ու իրավասության տակ: Այդտեղ կար մի հատուկ ներքնասրահ, ուր պահվում էին թագավորական գանձերը, հանդերձները, թագերն ու վենքերը, որ վարդարված էին թանկագին քարերով ու կիտվածքներով:

Հայր-Մարդպետը մեծ խնամքով պատամիջի պահարանից վերցրեց թագավորական մի ընտիր ծիրանի, որ հերթով գործ էին ածել Տիրան և Արշակ թագավորները, վերցրեց նաև մետաքսից ու բեհեզից կարած մի կարճաթև պարեգոտ, ապա փոքրիկ արծաթապատ արկղից հանեց մի նրբարվեստ և շողակներով վարդարուն ոսկեհուռ կամար, մի ուրիշ տեղից առավ ոսկեթել բանված, ոսկե կոճակներով բապպաններ, հետո մի այլ մեծ արկղից վերցրեց արքայական կարմիր կոշիկներ, որոնք, ինչպես և արքայական մյուս բոլոր հանդերձներն ու գանձերը, թագուհու հեռանալուց հետո պահվում էին պալատի գաղտնարաններում և երկու օր առաջ միայն փոխադրել էին իրենց նախկին տեղը՝ «պատմուճականաց տունը»:

Երբ այդ ամենը պատրաստ էր՝ Հայր-Մարդպետի կարգադրությամբ սպասավորները բերին արծաթ սկուտեղներ, որոնց վրա և դասավորել տվեց այս ամենի հետ միասին նաև արծաթափայլ գարգմանակ, աշխարհավանդ հանգույց և արծաթ լանջապանակ ու սպասավորներից մեկին ուղարկեց իմանալու՝ թագավորն արթնացե՞լ է արդյոք:

Դրական պատասխան ստանալով՝ նա կարգադրեց սպասավորներին.

— Վերցրե՛ք սկուտեղները և հետևեցե՛ք ինձ:

Ու ինքը գոհունակ, կարևոր ու լուրջ գործ կատարողի հպարտությամբ, ծանրաքայլ առաջ ընկավ ու գնաց դեպի թագավորի հարկաբաժինը:

Պալատի բակում պատահող սպասավորները և թե մուտքերի առջև վրահով, սաղավարտով, նիզակները ձեռքներին կանգնած պահակները վարմանքով, շլացած նայում էին թե՛ ճոխ հագնված Հայր-Մարդպետին և, թե՛ նրա հետևից մի քանի սկուտեղով տարվող փայլուն հագուստներին, ու բոլորը կռահում էին, որ դա, անշուշտ, թագավորի համար է, և խոնարհ ու պատկառանքով ճանապարհ էին տալիս այդ փոքրիկ թափորին, մանավանդ որ Հայր-Մարդպետը ոչ միայն պալատի կառավարիչ էր, այլև ավագ նա-

արար, ուստի և թագավորի ու թագուհու հարկաբաժինները նա ապատորեն
ւշեր-ցերեկ մտնում էր առանց նախապես հայտնելու, ինչպես մի հայր՝
ւ վավակի առանձնարանը:

Այդպես էլ այժմ, երբ նա մոտեցավ Պապի հարկաբաժնին՝ պահակներն
սպասավորները, ետ-ետ գնալով ճանապարհ տվին Հայր-Մարդպետին,
նա ծանր ու հանդիսավոր քայլերով մտավ արքայական սրահները, մտա
ւլով, թե քանի շուտ է, քանի դեռ թագավորի մոտ մարդիկ չեն եկել՝ կա-
արի իր մտադրությունը, արքայական հանդերձները մատուցի Պապին և
պա, հետը խոսելով, ստուգի իր կասկածները վերջապես: Ու նրան թվում
, թե որքան հաճելի անակնկալ կլիներ այդ ամենը Պապի համար, և ի՛նչ-
ես նա կվգացվեր իր ուշադրությունից:

Սակայն մի փոքր առաջ գնալով՝ նա կանգ առավ հանկարծ. այն, ինչ
եսավ, և՛ անսպասելի էր, և՛ վարմանալի նրա համար. ընդունարան-սրա-
ւմ Պապը շրջապատված էր երեկոյան իր բարեկամներով: Արքայադպիր
ռեմիան սեղանի մոտ նստած՝ ինչ-որ գրում տալիս էր Պապին ու Մուշեղին՝
ոորագրելու, իսկ Բաթ Սահառունին այդ մագաղաթյա թերթերը ոլորում
ւ նամակների ձևով և կնքում թագավորի ու սպարապետի մատանիների
ւիքներով:

Երևում էր, որ այդ աշխատանքը նրանք վաղուց էին սկսել ու տակավին
իտի շարունակեին. սեղանի վրա կպչին գլանած շատ նամակներ և մա-
սաղաթյա թերթեր:

«Հավանորեն սրանք գիշերս չեն քնել»,— մտածեց Հայր-Մարդպետը,
ահի շեմին կանգնելով: Նրա հետ միասին շարք կազմած կանգնեցին և
րծաթյա սկուտեղները բարձր բռնած սպասավորները, վարմանքով նայե-
վ թագավորին ու շրջապատողներին:

Առաջինը Պապը, նկատելով Հայր-Մարդպետին ու նրա շքախումբը,
սրցրեց վարանքով.

— Ի՞նչ է կամենում տեր Մարդպետը:

Որքան էլ իր սպասածը չէր, որքան էլ վայրկյանը անպատեհ, բայց
այր-Մարդպետն իրեն չկորցրեց, ծանր ու լուրջ, ինչպես սովոր էր և ինչ-
ես պահանջում էր պալատում ընդունված կարգը, նա երկու քայլ առաջ
ւավ և, ձեռքը դնելով կրծքին, թեթև խոնարհում արավ.

— Բերել եմ, արքա՛, թագավորական հանդերձներդ՝ պարեգոտն ու ծի-
անին, ոսկեգոտին ու կարմիր կոշիկները, ոսկեհուռ թագը և արծաթ լան-
սպանակը...

— Այդ բոլորը հետո, տեր Մարդպետ, հետո,— ասաց Պապն արագ-
րագ, ձեռքն օդում շարժելով, կարծես այդ ամենն իրենից հեռացնելու
սմար և, ինչպես Հայր-Մարդպետին թվաց, բոլորվին անտարբեր:

— Սակայն, արքա...

Հայր-Մարդպետն ուզում էր ասել, թե թագավորը պալատ մտնելով՝

պետք է ընդունի իր հանդերձները, բայց Պապը ժամանակ չտվեց նրան շարունակելու.

— Հետո, Հայր-Մարդպետ. մնա՛ն առայժմ... Ժամանակն անպատեհ է. մենք զբաղված ենք հույժ կարևոր գործով:

Հայր-Մարդպետը նորից անհարմար դրության մեջ զգաց իրեն. դարձյալ չկարողացավ խոսել Պապի հետ՝ գոնե իր կասկածները փարատելու չափ:

«Անհաջողություն շարունակ», մտածեց նա և 22նջաց սպասավորների պետին, որ մեծագույն սկուտեղը ձեռքին կանգնած էր բոլորից առաջ.

— Վրե՛ն, տարեք ետ, բայց ո՛չ պատմուճականաց տունը, այլ արքայական սրահներից մեկը, մինչև թագավորն ապատվի զբաղումից...

Ապա նորից նայելով թագավորի մոտ հավաքվածներին՝ վարմացավ, բոլոր նշաններից նկատելով, որ նրանք գիշերը չեն քնել իրոք, այդ էին ասում նրանց դեմքերն ու աչքերը, որ անքնություն ու հոգնածություն էին արտահայտում:

Նրա դիտող աչքերն իրոք չէին սխալվում. ամբողջ գիշերը նրանք նամակներ էին պատրաստել՝ առավոտը վաղ սուրհանդակների միջոցով լեռնագավառների նախարարներին և ամրոցապետերին ուղարկելու, ինչպես արել էին տակավին Դարանաղի գավառը մտած ժամանակ, երբ Մուշեղի ձեռքին շատ փոքրաթիվ վորք կար, ուստի և օգնություն ստանալու համար անհրաժեշտ տեսան ո՛չ միայն նամակներ ուղարկել մոտիկ գավառների հայ նախարարներին, այլև մարդիկ, ինչպես Մուշեղն էր ասում՝ «բանիբուն», որ բացատրեն օգնության կարևորությունը և իրենց իսկ՝ մեկուսի մնացող նախարարներին սպասող վտանգը: Այսպես, օրինակ, Անդոք իշխանը, չնայած իր ծերության, իր մեծ հեղինակությամբ գնաց Տարոն և տեղի նախարար Զարեհին այնպես նկարագրեց դրությունը, որ նա մի քանի հապարի գլուխ անցած՝ շտապեց «երկրի փրկության գործին մասնակցելու», ինչպես ասել էր Անդոք իշխանը: Բաթ Սահառունուն ուղարկեցին Տայք՝ Մամիկոնյան Սահակ իշխանի մոտ... Այստեղ էլ Պապի և Մուշեղի նամակը և երիտասարդ Բաթի ճարտար լեզուն այն ազդեցությունն արին, որ ինքնասեր այդ պատրիկը, Մամիկոնյան անվանի իշխանը, ոչ միայն օգնություն խոստացավ, այլև հանձն առավ լինել մի գնդի հրամանատար: Իսկ Մուշեղն ինքը գնաց Սպեր՝ Բագրատունի Սմբատ ասպետից օգնություն խնդրելու՝ թե՛ մարդկանցով, թե՛ պարենով: Ասենք ի դեպ, որ օգնության գնացողները հրահանգ ունեին ասելու, թե «հոռոմները մեծ բանակով օգնելու են մեզ»: «Մեծ բանակը» խոստում էր, և անհայտ էր՝ կիրականանա՞ր թե ոչ, սակայն այդ հանգամանքը շեշտել անհրաժեշտ էին համարում՝ ժողովրդի տրամադրությունը բարձրացնելու, իսկ թերահավատ կամ տատանվող նախարարներին՝ համոզելու համար: Եվ այդպես էլ լինում էր. երբ անտարբեր կամ վախկոտ նախարարները լսում էին, թե հոռոմները օգնում են Պապին ու Մու-

շեղին, աշխուժանում էին. «Եթե հոռոմներն օգնում են՝ հաջողությունը կարելի է համարել ապահովված», և խոստանում էին թե՛ մարդ, թե՛ մթերք:

Բայց լինում էին և այնպիսիները, որ կասկածում էին հոռոմների օգնության վրա, ինչպես Սպերի տեր Բագրատունի Սմբատ ասպետը:

— Բայց չէ՞ որ հոռոմները պարսիկների հետ պայմանագիր ունեն մեզ չօգնելու,— նկատեց նա թափանցող հայացքով նայելով Մուշեղի կորովաբիբ աչքերին:— Չէ՞ դեռ Հովհաննոս կայսրն է կապել այդ պայմանագիրը, որը, որքան իրազեկ եմ, չի փոխված տակավին:

Սակայն Մուշեղն անմիջապես նկատեց, թե ճիշտ է, ինքը ևս գիտե, որ պայմանագիր կա, բայց Վաղես կայսրն այդ անում է գաղտնի:

— Ինչպե՞ս կարելի է դա գաղտնի պահել, Մուշեղ իշխան,— վարմացած բացականչեց թավաձայն, լայնալանջ Բագրատունին:— Պարսիկներին քնա՞ծ ես կարծում, թե աչք ու ականջից վուրկ:

— Նրանք մեր կռիվներին կմասնակցեն հայկական դրոշի տակ...

— Հայկական դրոշի տա՞կ,— քմծիծաղ տվեց ասպետը:— Նախ՝ գոռով հոռոմները չեն մտնի քո դրոշի տակ: Երկրորդ՝ եթե մտնեն անգամ՝ կարծում ես դա կմնա՞ գաղտնի:

— Հուսով եմ:

— Իսկ պարսկասերները մի՞թե քնած են երկրում: Լսե՞լ ես Հայր-Մարդպետի վարմունքը, թե ինչպես է նա ընդունել Մերուժանին Դվինում:

— Գիտեմ...

— Ուրե՞մն:

Թվում էր՝ ասպետի կտրուկ և տրամաբանական պատճառաբանությունները պետք էր ընդունել և լռել: Բայց Մուշեղը շտկվեց և ներքին անհանգստությունից վառվող աչքերը հառեց Բագրատունու երեսին:

— Ուրեմն քո կարծիքով, տե՛ր Բագրատունի, մատնությունից վախենալով, մնանք գերության մեջ և թշնամու սրի տակ գլուխ ճկա՞ծ: Եվ այս բանը կարո՞ղ է հանդուրժել Բագրատունի ռավմիկ տոհմի նահապետիդ սիրտը: Ես իմ ականջներին չեմ հավատում, որ ինձ հետ խոսում է քաջապն ասպետ Բագրատունին, որի մսակերը ճերմակել են կռիվների մեջ, և որի անվախությանը միշտ նախանձել եմ ես, որը ինձ համար եղել է հերոսության ու բարձր անձնապոհության տիպար... Եվ, վերջապես, տեր ասպետ, Շապուհն ամեն գավառ գրավելուց հետո, կարծում ես քեզ հանգիստ կթողնի՞ քո խաղաղ Սպերում: Մի՛ մոռանա, որ նա ամենից ավելի ոխերիմ թշնամի է Բագրատունի և Մամիկոնյան տոհմերին, որ այնքան սպարապետներ ու վորավարներ են տվել Հայոց Աշխարհին...

Այստեղ կատարվեց անսպասելին. Բագրատունու աչքերը թրջվեցին, և նա հանկարծ անխոս ելավ տեղից ու գրկեց Մուշեղին.

— Դու իմ սիրտը հուզեցիր, Մուշեղ: Քե՛զ իմ հայրենական ոսկին ու բանակը: Տա՛ր և ինձ,— ասաց նա հուզված և շարունակեց տխրությամբ:—

Ճիշտ է, Արշակ թագավորը շատ անիրավություններ գործեց նախարարների դեմ, բայց մեր երկրի՛ համար, քե՛պ համար և երիտասարդ Պապի՛ համար, որ հուսամ՝ հոր նման չի լինի, ես պատրաստ եմ:

Այդ ամիսներ առաջ էր, պարսիկների դեմ Դարանաղի գավառից կռիվ սկսելու օրերին, երբ Պապն ու Մուշեղը կարիք էին զգում փոքրիշատե զորավոր ուժի, նախարարների օգնության, և դրա համար շատերին պետք էր համոզել անձամբ: Իսկ հիմա, երբ երկրի մեծագույն մասը ետ էր խլված թշնամուց, և ժողովուրդը միացած օգնում էր բանակին, այժմ թագավորն ու սպարապետը անհրաժեշտ էին համարում նամակներ ուղարկել և ա՛յն նախարարներին, որ չգիտես վախից թե նախկին թագավորից դժգոհ՝ տակավին անմասն էին մնում կռվին: Այս նախարարներին ուղղած իրենց նամակներում Պապը և Մուշեղը, ի միջի այլոց, գրում էին, թե իզուր է յուրաքանչյուրը քաշվել իր ոստանը և չի մտածում երկրի պաշտպանության մասին, թշնամուն վանելու մասին. «Բայց իմացեք,— գրում էին նրանք,— որ եթե թշնամին մնա մեր երկրում նա կմտածի ձեր բոլորիդ մասին, և եթե ամենքիդ սրի չքաշի կամ գերի չվարի, ձեզ ստրուկ կդարձնի ձեր իսկ ոստաններում, եթե չմիանաք այսօր Հայոց Աշխարհի մեծ թշնամու դեմ»:

Մոտավորապես նույնպիսի բովանդակություն ունեին և Մուշեղի անձնական նամակները, որ ուղարկում էր նա իր ծանոթ նախարարներին ու իշխաններին, որոնք ապրում էին Հյուսիսային Հայաստանի լեռնագավառների իրենց անառիկ վայրերում: Մուշեղը նույնպես գրում էր, ի միջի այլոց, թե «իմացած եղեք, որ հաղթությունը ապահովություն է և պատիվ, պարտությունը՝ կործանում և ստրկություն: Ով ցանկանում է ստրուկ լինել կամ կործանվել՝ թող վատաբար նստի իր տանը և սպասի թշնամուն»... Իսկ վերջում նա ավելացրել էր. «Իմացե՛ք, ով չգա օգնության՝ նա հետո կստանա իր արդար պատիժը»: Բայց դիտմամբ չէր գրել ո՛ւմ կողմից, թշնամու թե իրեն: Թողել էր, որ նամակ ստացողն ինքը մտածի:

Նամակները պատրաստելուց անմիջապես հետո արդեն ձիավոր սուրհանդակները, Դվինի քաղաքադռնից դուրս գալով, սուրում էին ամենատարբեր ուղղությամբ, դեպի հայկական լեռնագավառները, տանելով իրենց հետ Պապի և Մուշեղի նամակները նախարարներին, իշխաններին ու սեպուհներին:

Նոր էին նրանք վերջացրել նամակների գործը, երբ ներս մտավ ծերունի Անդոք Իշխանը.

— Դեհ, վավակներս, եկա ձեզ հրաժեշտի ողջույն տալու... Ժամ է մեկնելու:

Երիտասարդները տեղներից ելան և գլուխ տվին ծեր իշխանին, իսկ Մուշեղն իր եռոտանին առաջարկեց նրան.

— Հաճիր նստել, իշխան:

— Ոչ, սիրելի սպարապետ, ես վայրկյան անգամ չեմ կարող կորցնել, ւ՛ւր մնաց՝ նստել: Պետք է շտապել: Զիերն սպասում են պատրաստ:

Նրա կարճ ու պինդ մարմինն արդեն գոտեպնդված էր ու վրահավորլած, ինչ նրա ծեր կերպարանքին տալիս էր ավելի կորովի և բավմափորձ ւավմիկի տեսք:

Սակայն Սյունյաց Բակուր նահապետի այդ որդին ոչ միայն տեսքով, յործով արդեն փորձված ռավմիկի համբավ ուներ. նա մասնակցել էր շատ սրշավանքների և շատ հաղթանակներ էր տարել, այնպես որ նրան գիտեին սնգամ Բյուլանդիայում. նրան գիտեր Շապուհն ինքը. և Անդոքը հիմա ձեև ծեր, վրեժի ու ատելության բուռն վգացմունքներ էր կրում իր սրտում (որ տարիքի բերումով, թվում էր, պետք է սառած լիներ և աշխարհի չա-ւ՛քների հանդեպ անտարբեր)... Սակայն նրա համար, որ միշտ հաղթող էր ղել, դ:ուրին չէր ծերության հասակում տանել այնպիսի վիշտ ու անպատվություն, ինչպես իր թագուհի դստեր գերությունը... Անդոքը նման էր վայրագնած արծվի, որ եկել-տեսել է երկար տարիների ընկերուհին սպանված ւ ձագերը հափշտակված: Այդպիսի դեպքերում արծիվը կամ ինքնասպանություն է գործում, կամ, եթե նկատում է թշնամուն, կատաղած հարձակվում է վրան, մագիլները խրում նրա մարմինը և ծվատում անխնա... Առաջին օրը, երբ իշխանը լսեց իր հարապատներին պատահած դժբախտությունը, այնպես ցնցվեց այդ հարվածից, որ եղավ մի վայրկյան՝ կամեցավ սուրը սրել իր կուրծքը և վերջ տալ իր կյանքին: Բայց այդ տրամադրությունը տևեց միայն մի ակնթարթ, հետո, երբ մտածեց, թե դա կարող է միայն ուրախացնել իր թշնամուն՝ «արյունարբու ծեր գայլին», որ այդ դաժանությունը գործել է մասամբ և իրենից վրեժխնդիր լինելու,— Անդոքը որոշեց չմեռնել, մինչև թշնամուն մի փոխհարված չհասցնի, մինչև չանի այն, ինչ կարող է: Նրան թվում էր այնուհետև, թե հարապատները՝ կինն ու դուստրը, իրենց գերության մեջ մի միտք, մի ցանկություն են ունեցել, որ ինքը վրեժխնդիր կլինի Շապուհից, նրա վորավարներից և անպատիժ չի թողնի նրանց ոճիրը, ինչպես Տիգրանակերտը կողոպտելու փոխարեն հարձակվեց Տիբրոնի վրա և պարսից արքայի պալատը մտնելով՝ գրավեց տարավ նրա գանձերը:

«Այո, անպատիժ չի թողնի Անդոքը ձեր անպատվությունը, հարապատներս»,— ասում էր երբեմն ծեր իշխանն իր մտածումների մեջ խոր հոգոցով, երբեմն բարձրաձայն, գրավելով հարևանների ուշադրությունը, եթե լինում էին մոտը՝ ճանապարհին թե ներսը գտնված ժամանակ: Մի վայրկյան անդամ գերի հարապատները չէին հեռանում նրա աչքից, իսկ վրեժխնդրության որոշումը՝ մտքից: Զգուշանում էր միայն, որ Պապը չլսի իր հառաչանքներն ու հոգոցները, իսկ նրա ներկայությամբ ծեր իշխանը, կսկիծը սրտում կսպած, խոսում էր միշտ վվարթ բաներ՝ թագավոր-թոռան տրամադրությունը բարձր պահելու համար: Մի անգամ սակայն Պապը, դեռ ճանապարհին, Կարինը

նոր անցած, նկատեց մորապապի արտասովոր տխրությունն ու հառաչանքը, որին և հետևեցին նրա սովորական դարձած խոսքերը բարձրաձայն. «Այո, Անդոքն անպատիժ չի թողնի ձեր անպատվությունը, հարապատներս»...

— Այդ ո՞ւմ մասին ես ասում, պապիկ,— հարցրեց Պապը վարմացած հետաքրքրությամբ նայելով ծերունու աչքերին, որոնցից արցունքի երկու կաթիլ գլորվելով՝ դողդոջ կանգնել-մնացել էին նրա խորշոմած, բրոնզագույն այտերի վրա:

Թոռան հարցումից իշխանն իրեն չկորցրեց. նախ սանձը բռնած ձեռքի ցուցամատով կամաց թոցրեց արցունքի կաթիլները այտերից, ապա խոսեց հառաչաձայն.

— Ո՞ւմ մասին... այն բոլորի, Պապ, որոնց սպանել ու գերել է Շապուհը...

Պապն զգալով, որ դա իր հարցումի ճիշտ պատասխանը չէր, և որ մորապապը խուսափեց ուղիղ պատասխանից, հարեց.

— Սակայն, պապիկ, որքան լսեցի, դու խոսում էիր հարապատներիդ մասին:

— Այո՛, վավակս. մի՞թե իմ հարապատները չեն նրանք՝ ամենքը, որ տարվել են գերի՝ թե քո հայրը, թե մեր իշխանները և թե... ամենքը: Ամենքը, Պապ, ամենքը, վի դրանք մեր երկրի վավակներն են, հետևաբար մեր հարապատները:

Պապն այնուամենայնիվ նորից զգաց, որ մորապապը խուսափեց ուղիղ պատասխանից և չասաց այն, ինչ պետք էր. բացի դրանից, զգաց նաև, որ ավելի անձնական բան կար նրա վշտի մեջ, քան բացատրում էր, սակայն չուզեց ավելի հետաքննել ծերունուն, որովհետև նրան թվաց, որ մորապապն ինչ-որ բան թաքցնում է իրենից: Իշխանն էլ գոհ մնաց, որ թոռը չստիպեց իրեն բացվելու. նա չէր կարող երիտասարդի վիրավոր սրտին հասցնել մի նոր հարված, որ թերևս ավելի ծանր, չափազանց ծանր լիներ նրա համար:

Այն ժամանակ իշխանն ինքը այդ չէր կարող անել...

Սակայն, հիմա, երբ Պապն իմացել էր ամենը՝ առանց իր մասնակցության, ու տեսնելով նաև, որ նա չէր ընկճվել, այլ ընդհակառակը, արտահայտեց վրեժխնդրության վճռականություն,— այդ հանգամանքը կարծես ավելի ևս բորբոքեց նրա ծեր սրտում թշնամուն հարվածելու ցանկությունը:

Ահա ինչո՛ւ ծեր իշխանը չէր կարողանում հանգիստ մնալ: Ներս մըտնելով և տեսնելով երիտասարդներին ինչ-որ գրություններով զբաղված՝ նա վարմացավ.

— Ինչ ժամանակ է գրելու, վավակներս... Նախջվանը մոռացե՞լ եք... Նախջվանը...

— Իսկո՛ւյն, իշխան, իսկո՛ւյն,— ասաց Մուշեղը:— Ես նույնպես պիտի ճանապարհվեմ հիմա... Ինչպե՞ս կարող ենք մոռանալ Նախջվանը, թշնամու վերջին բույնը, ուր նա տարել է այնքան ավար ու գերիներ:

— Այո, այո, մենք չպետք է հանդուրժենք այս անպատվությունը: Հուսամ՝ Շապուհին նորից ցույց կտանք մեր վենքի ուժը: Շո՛ւտ, միայն թե շուտ...

Ծերունի իշխանն ավելի էր շտապում կարծես, քան երիտասարդները, թվում էր նա այրվում է ներքին մի կրակից, որի հուրը ցայտում-առկայծում էր նրա կլոր, եռանդուն աչքերում:

— Շուտ-շուտ. ուշացումը հավասար է մահվան,— կրկնում էր նա այդ օրը շարունակ, շտապեցնելով բոլորին և ավելի շուտ՝ իրեն, որովհետև նրան թվում էր, թե կարող է պատահել պարսիկները մեծ ուժեր հավաքեն Նախջվանում, և գնացած հայկական վորագնդերը չկարողանան ճակատել նրանց հետ, թեև հայկական գնդերը ղեկավարում էր փորձված վորավար Սպանդարատ Կամսարականը, թեև ինքը՝ իշխան Անդոքն առաջուց Գեղարքունյաց գավառով սուրհանդակներ էր ուղարկել Սյունիք՝ իր հայրենի երկրից հեծյալ և հետևակ օգնություն բերելու. նա վախենում էր, որ դրանք շուտ գան, և ինքն այնտեղ չլինի: Նա բաղձում էր Նախջվանի ճակատամարտը վարել ինքը կամ այդտեղ՝ իր «սյունեցի կտրիճներով», ինչպես ինքն էր կոչում իր հայրենակիցներին, պարսիկներին հասցնել մի այնպիսի հարված, որ գեթ մասամբ լուծեր իր հին ու նոր վրեժը Շապուհից... Եվ նա այնքան էր շտապում, որ դեռ երեկ, Դվին մտնելուց հետո, կամենում էր անմիջապես ճանապարհվել Նախջվան, բայց մնաց Պապին իր վշտի հետ հաշտեցնելու: Սակայն անհամբեր էր այն աստիճան, որ գիշերը երկու անգամ ելավ գնաց թիկնապահների և ձիապանների մոտ, որպեսզի նրանք ձիերը լավ կերակրեն և պատրաստ լինեն առավոտը վաղ ճանապարհ ընկնելու:

— Ես հիմա մեկնած կլինեի, վավակներս, բայց չուզեցի գնալ առանց ձեզ տեսնելու,— ասաց նա:— Չեկա և ավելի շուտ, որ չխանգարեմ ձեր նինջը,— ավելացրեց նա ու, Պապին մոտենալով, բռնեց նրա ձեռքը, նայեց ուղիղ աչքերին և խոսեց փոխված ձայնով.

— Պա՛պ սիրելի, այս աշխարհում իմ միակ հարապատը մնացել ես դու... և հայրենիքը... Երկուսիդ համար էլ պատրաստ եմ վոհաբերել կյանքս...

Այդ պինդ, երկաթյա ծերունու աչքերը թրջվեցին. նա արագորեն շրջվեց, կարծես արցունքները թաքցնելու, որ թուլության նշան էին նրա աչքում և տղամարդուն ոչ վայել:

— Կտեսնվենք Նախջվանում,— նորից շրջվեց նա, և այս անգամ խոսքը բոլորին ուղղելով:— Դու, ուրեմն, Մուշեղ, կգաս այստեղից, իսկ ես իմ սյունեցիներով՝ սարերից ձյունի պես կիջնեմ նրանց գլխին... Եվ, հուսամ, ծեր Անդոքը ամոթով չի մնա երիտասարդներիդ առաջ: Բոլոր լուրերն ասում են, որ Մերուժանը Նախջվանում է. պետք է բռնել ուրացողին և կապանոք ղրել Դվին...

Ու մինչ Մուշեղը վերջին սուրհանդակն էր ուղարկում Վարաժնունյաց

գավառը և կարգադրություններ անում՝ մեկնելու պատրաստություններ տեսնել, Անդոք իշխանն իր թիկնապահներով և իր որդի Բաբիկի հետ ճանապարհ ընկավ դեպի Ուրծաձոր, որ Վայոց ձորով և ապա լեռներով գնա-իջնի Գողթան և այնտեղ, որոշած կիրճում, միանա իր սյունեցիներին ու նրանց հետ միասին թիկունքից գրոհի թշնամու վրա, ինչպես ծրագրել էին Մուշեղի հետ միասին դեռ ճանապարհին:

Պալատում եղած մարդիկ՝ Զենոն Գնունին, Կենան Ամատունի նախարարները, անգամ Հայր-Մարդպետը Անդոք իշխանին ճանապարհ դրին մինչև միջնաբերդի պարսպադուռը, որտեղ նա նորից կրկնեց.

— Շտապեցե՛ք. Նախջվանը, Մերուժանին չմոռանա՛ք:

Մուշեղը նույնպես շտապում էր ժամ առաջ գնալ դեպի Նախջվան՝ ժամանակ չտալու, որ փախչող-նահանջող թշնամին հավաքի իրեն և հարձակում կազմակերպի:

— Ես նույնպես, իշխան,— ասաց Մուշեղը,— հապաղումը մի այսպիսի վայրկյանին՝ համարում եմ վտանգավոր: Ճիշտ է, լիովին վստահ եմ իշխան Կամսարականի փորձառությանը, բայց պայմանավորված ենք, որ անձամբ լինեմ այնտեղ՝ կռիվ սկսելու ու քաղաքի վրա գրոհելու համար, որովհետև ենթադրում եմ, որ նահանջող թշնամին պիտի ամրանա Նախջվանում և դժվարացնի մեր առաջխաղացումը:

— Օ՛ն, ուրեմն, շտապեցեք,— այս անգամ Անդոք իշխանը բարձրացրեց մտրակը:— Կամսարական իշխանն ավելորդ չսպասի մեզ...— շեշտեց ծեր իշխանը վերջին անգամ և ձին քշեց արագ:

Այս իշխան Կամսարականը, որի մասին ամենքը խոսում էին հարգանքով, իր մի վարմունքով մեծ հետաքրքրություն ու վարմանք էր հարուցել: Խոսում էին, թե չնայած այն բանին, որ Արշակ թագավորը՝ Պապի հայրը, մի քանի տարի առաջ կոտորել էր նրա ամբողջ տոհմը՝ անվանի նախարարներին իրենց ընտանիքներով և, նրանց հարստության ու գանձերը գրավելով, նրանց կալվածները բաժանել էր այլ նախարարների, և Կամսարական ցեղից միայն ինքը՝ իշխան Սպանդարատն էր հավիվ կարողացել, ընտանիքը փախցնելով, ապաստանել Բյուզանդիա,— այսուամենայնիվ, լսելով հայրենիքի գլխին պայթած աղետը, հուզվել էր սաստիկ և տրտմել, որ ինքն օտարության մեջ է այդ ժամին, բայց և այնպես դիմել էր բյուզանդական իշխանություններին, խնդրելով, որ թույլ տան իրեն բյուզանդական Կեսարիա քաղաքում և նրա շուրջը բնակվող հայերից հավաքի վենքի ընդունակ մարդիկ և գնա հայրենիքին օգնության: Հույները հարգել էին նրա խնդիրքը, և նա, մի փոքրիկ վորագունդ կազմելով եկել, գրավել էր Դարանաղի Անի բերդը, որ թշնամու ձեռքը չընկնի այդ կարևոր ամրոցը, ուր պահվում էր թագավորական գանձերի մի մասը: Խիպախ իշխանն ուզում էր շարժվել առաջ, գրավել ևս մի քանի կարևոր ամրություն, բայց այդ միջոցին նրան լուր բերին, թե Պապն արդեն թագավոր է և, Մուշեղի հետ միասին, գալիս

է Բյուզանդիայից՝ հայ և հոռոմ վորքով պարսից դեմ ճակատելու և երկիրը նրանցից ազատելու: Իշխանը չուզեց Արշակ թագավորի դեմ ունեցած թշնամանքը տարածել որդու վրա և միացավ Պապի բանակին: Նրա հետ էին և իր Գազավոն ու Շավարշ որդիները: Լսելով այս՝ Պապն անմիջապես կանչեց իշխան Կամսարականին իր մոտ: Շատ չանցած՝ ներկայացավ բարձրահասակ ու թիկնեղ, սև ու ճերմակ մորուսով այդ իշխանը՝ վինվորական հագուստներով, սաղավարտը գլխին և արծաթապատ թուրը կողքից կախ: Ներս մտնելով՝ նա թագավորին ողջունելու համար աջը դրեց կրծքին և գլուխն իջեցրեց: Պապն արագ ելավ տեղից և գնաց նրան ընդառաջ:

— Իմ հայրը,— ասաց,— իշխան, անիրավ է եղել քո տոհմի դեմ: Ես մեծապես ցավում եմ այդ ամենի համար: Այս բոլորից հետո, իշխան, քո վեհանձն վարմունքը հուսում է ինձ խորապես և ամենից առաջ, կուզեի իմանալ, թե արդյոք ի՞նչն ստիպեց քեզ այդքան վեհանձն լինել:

— Իմ հայրենիքը, արքա,— պատասխանեց իշխանը հանդարտ:— Ճըշմարիտ է, ես վիրավորված եմ քո արքա հորից, բայց ոչ իմ հայրենիքից: Խոսեմ ավելի պարզ. թագավորն է եղել իմ թշնամին և ոչ թե հայրենիքը: Ու հիմա, երբ իմ երկիրը կոխել է թշնամին, ես չէի կարող նստել ապահով Բյուզանդիայում և հանգիստ նայել, թե ինչպե՛ս է պարսիկը մորթում իմ եղբայրներին ու քույրերին:

Այս ասելով՝ իշխանը թուրն արձակեց և, երկու ձեռքի վրա դրած, մեկնեց թագավորին, որպես հնազանդության նշան. բայց երիտասարդ թագավորը վերցնելով այն՝ անմիջապես վերադարձրեց իշխանին:

— Վերցրո՛ւ, իշխան, քո կտրիչ սուրը և գործադրիր մեր երկրի թշնամիների դեմ: Քո վեհանձն վարմունքը պատիվ է բերում քեզ և իմ սիրտը լցնում է երախտագիտությամբ: Դու նորից, իշխան, կլինես քո հայրենական կալվածքների տերն ու հրամայողը...

— Արքա, ես կալվածներ չեմ փնտրում այս պատերազմում, այլ հայրենիքի ապահովություն, որի համար մեռնելը պատիվ է ինձ,— ասաց իշխանը թուրը կապելով:— Ես իմ կրթությամբ հաց և պաշտոն կգտնեմ Բյուզանդիայում, բայց հայրենիք՝ երբեք: Իսկ ինձ պետք է հայրենիք, թեկուզև տեղ չունենամ այնտեղ...

Պապն զգացված սեղմեց նրա ձեռքը: Իսկ այս տեսարանին ներկա Մուշեղ սպարապետը ասաց հուզված.

— Իշխա՛ն, դու այստեղ կատարեցիր քո առաջին քաջագործությունը, մոռանալով տոհմիդ հասած աղետը և քո անձնական վիշտը՝ հայրենիքի սիրույն: Հավատում եմ, որ քո հետագա քաջագործությունները կլինեն ավելի փայլուն:

Այժմ իշխան Կամսարականը, կռիվներում փորձված մի վորաբանակի գլուխ անցած, հետապնդում էր Արաքսի ափերով նահանջող թշնամուն,

գնալով դեպի Նախջվան՝ այդ քաղաքն ու գավառը թշնամիներից մաքրելու, ինչպես Բագրատունի Սմբատ ասպետը դիմել էր Վասպուրական՝ Ատրպատականի սահմանը՝ ավելի մեծ ուժերով:

Եվ ահա, Մուշեղն շտապում էր օր չկորցնել և կարճ ճանապարհով հասնել Կամսարականի բանակին, որից նա բաժանվել էր նրա համար, որ Պապին բերի թողնի մայրաքաղաքում, որպեսզի ժողովուրդը ոգեպնդվի, փախստավայրերից դառնա իր լքած տները և տեսնի, թե երկրում արդեն օրինական իշխանություն կա: Մյուս կողմից՝ դա մի հարգանք էր, որ պարտավոր էր սպարապետը տալ իր թագավորին, ուղեկցելով նրան իր մայրաքաղաքը:

Սակայն հիմա, երբ նա, նամակների առաքումն ավարտելով, կարգադրություն արեց իր թիկնապահներին՝ ճանապարհվելու պատրաստություն տեսնել, առաջ եկավ մի անսպասելի բարդություն: Պապը հայտարարեց, թե սպարապետը չպետք է գնա առանց իրեն, թե ինքը ևս որոշել է մասնակցել Նախջվանի ճակատամարտին և չի կարող մնալ Դվինում:

— Արքա, դու խախտում ես մեր պայմանը,— ասաց Մուշեղը հովանավորի եղանակով:— Դու պետք է մնաս, որ ժողովուրդն ապահովություն վգա: Քո ներկայությունն այստեղ առավել կարևոր է, քան ռազմի դաշտում:

— Ոչ, սպարապետ: Մնալ չեմ կարող: Պետք է լինեմ այնտեղ և հետևեմ, որ Մերուժանին կալանեք և կապանոք բերեք Դվին:

— Արքա՛, դու այդ վստահիր ինձ և քո զորավարներին:

— Ո՛չ, սպարապետ: Ես ամեն ինչ կարող եմ վստահել քեզ, ամենքիդ. բայց ինքս նույնպես պիտի մասնակցեմ...

Մուշեղի համար անսպասելի էր Պապի այդ կտրուկ եղանակը. նա ուշադիր նայեց երիտասարդ թագավորի խոշոր, խաժ աչքերին և վարմացավ նրանց համառ ու վճռական արտահայտությունից, մի բան, որ մինչ այդ չէր նկատել: Նրան վարմրացրեց մանավանդ Պապի հոնքամեջը գոյացած գիծը, որ նույնպես համառություն էր արտահայտում:

Այդ ժամանակ բյուզանդական զորավար-դեսպան Տերենտը, որ շքեղ հագնված եկել էր Պապի մոտ և, խոսակցություն լսելով, կանգ առել, իր հեզաբարո դեմքով նայում էր մերթ Պապին, մերթ Մուշեղին, աշխատելով կարծես գուշակել, թե ի՞նչ են խոսում նրանք հայերեն: Մուշեղը, նրա այդ հետաքրքրությունը նկատելով, բացատրեց, թե խոսքն ինչի՛ մասին է և օգնության կանչեց նրան, որովհետև Վաղես կայսրը հավանություն տալով Պապին, որպես հայոց թագավոր, ցանկություն էր հայտնել, որ նրան հեռու պահեն վտանգներից: Լսելով խոսքն ինչին է վերաբերում՝ Տերենտը մոտեցավ Պապին.

— Դու, արքա, պետք է մնաս Դվինում, որ անձդ իսկույն չենթարկես վտանգի և, վերջապես, հանգիստ առնես երկար ճանապարհի և ռազմի օրերի հոգնությունից:

— Ինչպե՜ս, կոմս: Այն ամենից հետո, ինչ արել են պարսիկներն իմ երկրում, ես հանգիստ նստեմ այստե՞ղ... Երբե՛ք, կոմս, երբե՛ք:

— Զգացմունքներդ սուրբ են, արքա, և պատիվ են բերում քեզ,— ասաց Տերենտը հեզ տեսքով ու հարգալից ձայնով:— Սակայն ավելի ցանկալի և ավելի օգտակար է, որ դու մնաս այստեղ՝ մայրաքաղաքում: Իմ կայսեր հրամանն է նույնպես, որ պահպանենք քեզ ամբողջ Արմենիայի և նրա ժողովրդի համար: Ես հավատացած եմ, որ քաջ զորավարներդ, ինչպես մինչ այժմ, այնպես էլ այսուհետ պատվով կկատարեն իրենց պարտքը:

— Ավնիվ կոմս,— խոսեց Պապը,— Հայոց երկրին կամ, ինչպես դու ես բարեհաճում ասել, Արմենիային, հարկավոր չէ այնպիսի թագավոր, որ հանգիստ նստի իր պալատում, երբ թշնամին տակավին գտնվում է իր հողում: Ես կուզեի լինել իմ զորքի հետ և՝ մասնակցել նորա կռվին՝ թշնամուն վտարելու:

— Սակայն, արքա, այդ ամենը կանեն քո զորավարները և առաջին հերթին՝ Մուշեղ սպարապետը,— շարունակեց Տերենտը իր հեզ, համոզկեր ձայնով, որի մեջ աշխատում էր դնել ընդգծված հարգանք ու պատիվ:

— Ոչ, սիրելի կոմս,— ելավ Պապը տեղից,— եթե ոչ ժողովուրդը, իմ սիրտն ինձ կդատապարտի:

Եվ իսկույն անցան բոլոր ջանքերը նրան համոզելու, մինչև իսկ կանչեցին կաթողիկոսին, որ ավդի իր հեղինակությամբ: Եկավ ծեր քահանայապետը՝ արծաթագլուխ գավազանով ու, Պապի ձեռքը բռնելով, նստեցրեց իր դիմաց:

— Ջավակս,— սկսեց նա,— քո կյանքը թանկ է մեզ համար, քո ներկայությունը կարևոր է այստեղ: Լսիր բարիդ կամեցող այրերին և հայրապետիդ խորհուրդը բարի և մնա հայրերիդ այս ոստանում...

— Ո՛չ, քահանայապետ,— ընդհատեց Պապը:— Անկարող եմ...

Պապն այս խոսքերն ասաց այնպիսի վճռական շեշտով, որ ծերունի կաթողիկոսն ակամա վարմանքով գլուխը բարձրացրեց. ճերմակող թավ հոնքերի տակից նայելով նրա խոհուն, խաժ աչքերին և հոնքամիջի ուռած երակին, Ներսեսն զգաց, որ համոզելու և հորդորանքի խոսքերն ավելորդ են:

«Այն չէ բնավ, ինչ երևում էր,— ասաց նա մտքում:— Համառ է հույժ և... ինքնասած»:

Բոլորին թվում էր, թե Նախջվանից հետո պատերազմը պիտի վերջանար, և դա պիտի լիներ վերջին ճակատամարտը: Թշնամին կանցներ սահմանը և միաժամանակ հանգիստ կթողներ Հայոց Աշխարհը: Այդպես էր մտածում Պապը. նա կարծում էր նաև, որ թշնամուն վտարելուց հետո կարելի էր զբաղվել երկրի վերաշինությամբ ու բարեկարգությամբ: Իսկ եթե Նախջվանը մնար պարսիկների ձեռքին՝ նրանք ներկայացնելու էին մշտա-

կան վտանգ: Պետք էր ուրեմն շուտափույթ ետ գրավել հին քաղաքը հայոց, քանի թշնամին օգնություն չէր ստացել: Գրավել և ամրացնել:

Այդ էին ցանկանում ամենքը. այդ էր ցանկանում և Պապը, միաժամանակ գտնելով, որ իր ներկայությունը անհրաժեշտ է այնտեղ:

Մինչ այդ Հայր-Մարդպետը պալատի իր հարկաբաժնի սրահներում շրջելով, երբեմն նրա քարե պատշգամը դուրս գալով՝ լարված հետևում էր կատարվող բոլոր պատրաստություններին և մտածում, թե ահա երբ ամենքը գնան Նախջվան, մանավանդ Մուշեղը, վերջապես հնարավորություն կունենա Պապի հետ խոսելու, նրա վերաբերումն իմանալու և նրան ասելու այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է, որ իմանա երիտասարդ թագավորն իր երկրի, իր արքունիքի և մայրաքաղաքում կատարված դեպքերի մասին: Տհաճ էր Հայր-Մարդպետի համար, որ Պապն իրեն շրջապատել է երիտասարդ խորհրդականներով, ինչպես այդ նորելուկ Բաթն էր և երկարամազ Երեմիան, որին համարում էին Պապի դպիրը: Հայր-Մարդպետին թվում էր, թե այդ Երեմիան ցուցամոլ է և ցուցադրում է իր գիտնականությունը՝ մոմատախտակը շարունակ ձեռքին բռնած: Վերջապես, Հայր-Մարդպետին դուր չէր գալիս բյուզանդական վորավար-դեսպանը, որ թեև ուներ հեզահամբույր արտաքին, բայց, թվում էր, վերևից է նայում ամեն ինչի և ամենքին: Երբ իրեն ներկայացրին նրան՝ Մարդպետին թվաց, թե շողշողուն հագուստներով այդ կոմսը արհամարհանքով նայեց իր պարսկական ձևի հագուստին, դրանից երևի ինչ-որ բան կռահելով: «Նա կթւզեր երևի, որ ես էլ բյուզանդական հագուստներ հագնեի և այդ Երեմիայի նման մազերս կտրեի բոլորակ»,— մտածեց Հայր-Մարդպետը, սպասելով շարունակ, թե ե՛րբ պիտի ճանապարհվեն այդ մարդիկ, որ ինքն ավատ խոսի թագավորի հետ:

Բայց փոքր անց, երբ լսեց, որ Պապը ևս նրանց հետ մեկնում է Նախջըվան, նա այլայլվեց.— մեկնում է՝ առանց իրեն մի խոսք ասելո՞ւ... Հիմա երևի կկանչի և գոնե կարգադրություններ կանի, մտածեց նա և, տոնական հագուստները կարգի բերելով, սպասեց, թե ահա Պապի սենեկապետներից մեկը կգա իր հետևից:

Շուտով, երբ Պապը իր ոսկեգույն, սևաբաշ նժույգը նստած, իր վեն ու վրահով, և թիկնապահներով շրջապատված, Մուշեղի հետ միասին դուրս եկավ միջնաբերդից և բռնեց Նախջվանի ճանապարհը, Հայր-Մարդպետը մտածեց վարմացած.

«Գնաց ուրեմն առանց մի խոսք ասելո՛ւ»...

Եվ ծանր կասկածները նորից պաշարեցին նրան:

Ա՛յն իսկ օրը, երբ Պապ թագավորն իր շքախմբով, ուղեկիցներով ու թիկնապահ վորքով մտավ Դվին, նույն այդ ժամանակ հայոց՞երկրորդ բանակը, որի մեջ մտնում էին մի քանի հազար այրուձի և նույնքան հետևակ՝ նետաձիգներ, նիզակավորներ ու սակրավորներ, իշխան Կամսարականի առաջնորդությամբ ոտք դրեց Շարուրի բարեբեր դաշտը, ուր թաքստոցներից դուրս եկած հայ շինականները դիմավորեցին նրանց ցնծությամբ՝ վինվորներին, նրանց ձիերին փարվելով, չիմանալով ինչպե՛ս արտահայտել իրենց ուրախությունը. ոմանք վազում էին իշխանին ընդառաջ, որ համբուրեն նրա ձեռքերը, իսկ մի ծերունի՝ վառամ ու դողդոջ կանգնել էր ճանապարհի եզրին ու, եկող վինվորներին գլուխ տալով, կրկնում էր անվերջ.

— Ձեր եկած ճանապարհը համբուրե՛մ... Ձեր եկած ճանապարհը համբուրե՛մ...

Իսկ շինական կանայք՝ մի աչքում ուրախություն, մյուսում արցունք, դիմավորեցին նրանց խաղողով, որ բերել էին ուռագործ կողովներով կամ պարզապես ողկույզներով փնջած:

— Ուրիշ ինչ չունենք ձեզ համար,— ասում էին նրանք, խաղողը վինվորներին մեկնելով:— Ի՛նչ կար՝ անօրենը կերավ, տարավ, փչացրեց... Ձթողեց ո՛չ հաց, ո՛չ անասուն...

Զորքը, որ ամիսներ շարունակ կռիվների մեջ էր եղել և վերջին անգամ Վաղարշապատի մոտ հաղթություն տանելուց հետո, օր ու գիշեր ճանապարհ էր կտրել նահանջող թշնամուն հետապնդելու, այստեղ կանգ առավ այգեստաններում հանգստանալու. ձիերին խմբերով՝ ընկերների հսկողությամբ թողին այգիների արդեն թոշնած կանաչների մեջ, իսկ վինվորներն իրենք վազող առուներում լվացվելով, որքան էլ հոգնած, մտան այգիներն ու ցրվեցին խաղողի տախտակներում և ընկույզների տակ, և այդ հանգամանքը ոչ մի տրտունջ չհարուցեց շինականների մեջ, ինչպես լինում էր ուրիշ ժամանակ:

— Թող ուտեն, ջարդեն, տրորեն, քանի որ ապատեցին մեզ անիրավ պարսիկից,— ասում էին գրեթե ամենքը և նույնիսկ ցույց էին տալիս, թե որտե՛ղ է լավ խաղող մնացել:

Թեև զորքը այս վերջին օր ու գիշերը դեռ չէր հանդիպել թշնամու, բայց իշխանը շարունակ հետախույզներ ու դետեր էր ուղարկում՝ առջևն ու շրջապատը դիտելու և ստույգ լուրեր բերելու: Վերջին անգամ բերված լու-

րերն այն էին ասում, թե թշնամին չի երևում մի երկու փարսախ տարածության վրա: Դրա հետևանքով և իշխանի կարգադրությամբ՝ վորքն այդտեղ գիշերելով, առավոտը նորից ճանապարհ ընկավ և երեկոյան, դարձյալ առանց թշնամու հանդիպելու, հասավ ոչ այնքան բարձր, բուսականությունից գրեթե վուրկ լեռների, որտեղից բնակիչները աղ էին հանում:

Եվ այժմ բանակը, կամովին միացած և գործիքներով կինված շինականների հետ միասին, հանգստանում էր այդ լեռների մի լանջին, որ ալիքաձև մանր բլուրներով իջնում էր դեպի Նախջվանի դաշտահովիտը, առջևում մի քանի խոշոր բլուրներ ունենալով:

Գիշեր էր, մեկն այն ակնակիր ու մռայլ գիշերներից, երբ երկնքում ոչ մի աստղ չի երևում և մի քանի քայլի վրա գտնվող ծառերը թվում են դավադիրներ, երբ մարդ իր ճանապարհին շարունակ սպասում է փոսերի ու վտանգների: Բանակը, որ բռնել էր գրեթե ամբողջ լեռնալանջը և կողքի ձորակը, համարյա անշարժ էր. վինվորների մեծ մասը քնել էր, որովհետև նախորդ հանգրվանում քնից չէր կշտացել, իսկ նրանք, ովքեր արթուն էին, շշուկով, ասես գաղտագողի, խոսակցում էին իրար հետ: Այնինչ, լեռնալանջի աջ կողմը, բանակից փոքր-ինչ հեռու, մեծ կենդանություն էր վգացվում, շտապ-շտապ՝ հետիոտն ու ձիավոր հեռանում էին կամ մոտենում մութի մեջ հապիվ նշմարվող մի կետի, որն իրոք՝ մի խոշոր վրան էր, բանակում միակ վրանը, որտեղից հաճախ խոսակցության բեկորներ ու առանձին բառեր էին հասնում մոտիկ գտնվող վինվորներին, գրգռելով նրանց հետաքրքրությունը:

Լեռնալանջի արթուն այդ կետը իշխան Կամսարականի վրանն էր, ուր գնում-գալիս էին առանձին վորամասերի պետերն ու հրամանատարները՝ առաջիկա անելիքի, հարձակման մասին խորհրդակցելու, իշխանից հրահանգներ ստանալու կամ պարզապես իմանալու, թե ի՛նչ լուրեր են բերել հետախույզները: Երեկ ցերեկն ստացած լուրերը հայտնի էին բոլորին, այն, որ պարսիկները Արաքսի երկու ափերին էլ վորքեր ունեն, բայց շատ չեն և, մյուս կողմից, եռանդով պատրաստվում են քաղաքը պաշտպանելու: Առաջին խմբի հետախույզներից մեկը, Վարսամ անունով մի երիտասարդ, պարսից գյուղացու կերպ մտած և հայերից տուժած ձևանալով, մտել էր քաղաք երկու օր առաջ և իմացել, որ պարսիկներն անհանգիստ են և շփոթված, որովհետև Պարսկաստանի հյուսիսում ինչ-որ մի ապգ («կարծյոք՝ քուշաններ», ասում էր նա) ապստամբել է, և պարսիկներն ահա իրենց վորքի մեծ մասը Հայաստանից տարել են քուշանների այդ երկիրը՝ ապստամբությունը ճնշելու: Իսկ Նախջվանում թողել են սովորականից քիչ վորք, որը և բավական են համարում քաղաքը պաշտպանելու համար: Վարսամը պատմում էր նաև, որ քաղաքում հավաքված են մեծ թվով հայ գերիներ, որոնց առաջ բանեցրել են այգիներում, իսկ հիմա աշխատեցնում են պարիսպներն ու պատնեշները նորոգելու վրա: Հետախույզների երկրորդ և

երրորդ խմբերը թեև քաղաք չէին հասել, բայց հաստատում էին գրեթե նույնը. նրանք լսել էին, որ Նախջվանում առաջ շատ վորք է եղել, բայց դրա մի մասը տարել են քուշանների դեմ:

Այս լուրն ուրախացրեց իշխանին, և եղավ նույնիսկ մի վայրկյան, որ նա մտածեց ուղղակի արշավել քաղաքի վրա, թշնամուն հանկարծակիի բերել, բայց հիշեց, որ սպարապետի հետ պայմանավորվել էին՝ գործի չձեռնարկել մինչև նրա գալը, որքան էլ հանգամանքները նպաստավոր լինեին: Մյուս կողմից՝ պիտի սպասեր Անդոք իշխանի սուրհանդակին, որ իմանար, թե նա իր սյունեցիներով պատրա՞ստ է արդյոք: Հարձակումը պետք է սկըսվեր մի քանի կողմից՝ քիչ վոհեր տալու նպատակով, ստույգ հաղթություն ապահովելու համար: Այդ պատճառով իշխանը որոշեց սպասել Մուշեղին, որ պետք է հասներ առավոտյան դեմ, լուսաբացին, և Անդոքի սուրհանդակին, որ սպասվում էր ամեն վայրկյան:

Իսկ մինչ այդ, հենց այս երեկո, իշխանը նոր հետախույզներ ուղարկեց շրջապատը վերստին դիտելու և ստուգելու, թե արդյոք ի՞նչ է երևում մոտակայքում, ճանապարհի աջ և ձախ կողմը, գետի հովտում: Եվ որքան էլ առաջադրանքը մութի պատճառով դժվար էր կատարել, բայց մի յոթ հոգի ճանապարհ ընկան աշխույժով՝ տեգերով, նիզակներով ու վահաններով վինված:

Սակայն անցել էր ահա երկու-երեք ժամ, գիշերն արդեն կես էր լինում, և գնացած այդ հետախույզներից չկար ոչ մի լուր:

Իշխանն անհանգիստ էր. բարձրահասակ ու թիկնեղ, վրահների մեջ գնում-գալիս էր նա կամ, իր վրանի առջև նստելով, ականջը ձայնի, նայում էր դեպի խավարը, դեպի այն կողմը, որտեղից սպասում էր հետախույզներին: Մութի մեջ տարածվում էր Արաքսի անքուն խշշոցը, որ ելնում էր կարծես անդնդից: Թե՛ գետի այդ խշշոցը և թե՛ գիշերի անթափանց, թանձր խավարն ավելի էր ծանրացնում նրա անհանգստությունը: Բայց նա արդեն այդ մասին ոչինչ չէր ասում շրջապատողներին, այլ շարունակ հարցնում էր ինքն իրեն, թե ինչո՞ւ ուշացան և ի՞նչ պատահեց արդյոք... Ի՞նչ անել հիմա. ինչպե՞ս իմանալ ո՛ւր մնացին,— մտածում էր իշխանը, շարունակելով անցուդարձը անհարթ, խճոտ գետնի վրա:

Մի առժամ այդպես քայլելուց հետո՝ նա մեկեն կանգ առավ և, մի անգամ էլ մութի խորքը նայելով, շշնջաց ինքն իրեն, թե արդյոք նոր մարդիկ չուղարկի՞ մի հաստատ բան իմանալու կամ գնացածների հետքը գտնելու... Ու այն է՝ ուզում էր մոտը կանգնած հրամանատարներից մեկին հանձնարարել նոր հետախույզներ ուղարկելու, երբ քայլերի ձայն առավ ներքևից. վգաց, որ մութի մեջ մեկն շտապում է դեպ ինքը: Նա լարվեց՝ ձեռքի մեկը կողքին կանթած, ինչ որ իշխանի հին սովորություն էր:

Վերջապես եկողը մոտեցավ. դա իշխանի երիտասարդ թիկնապահներից մեկն էր՝ Անձևաց իշխանի որդի Գնելը, մի ժիր, եռանդոտ երիտասարդ.

նա իշխանի որդիների մտերիմն էր և իշխանի հանձնակատարներց մեկը, որ ոչինչ չէր խնայում իր հրամանատարի կարգադրությունները ժամանակին իրագործելու համար:

— Գնե՞լ,— վարմացավ իշխանը՝ սրատես իր հայացքով նրա վավքի մեջ նկատելով արտակարգ մի բան:— Ի՞նչ կա այդպես...

— Տեր իշխան, հետախույզներից մեկը,— խոսեց երիտասարդը գրեթե հևասպառ,— բերել է կարևոր լուր...

Գնելի ձայնը լսելով՝ վրանից դուրս վազեցին իշխանի քնաթաթախ որդիները՝ Շավարշն ու Գավավոնը, երկուսն էլ հոր նման բարձրահասակ ու թիկնեղ և միատեսակ հագնված, որ թիկնապահի դեր էին կատարում հոր համար և խնամքով հետևում նրա հանգստին ու ապահովությանը:

Մինչ Գնելը կպատմեր լսածը կամ իշխանը կկարգադրեր հետախույզին բերեն իր մոտ, վերջինս ինքը, երկու վինվորի ուղեկցությամբ, առաջ գալով և դեռ հեռվից, մութին ընտել իր աչքերով հրամանատարին նկատելով վրանի առաջ, գրեթե պոռաց անսովոր տագնապած ձայնով.

— Տե՛ր իշխան, պարսից վորքը շարժվում է ձախ կողմից, գետի կողմից... մերոնց մի քանիսին բռնեցին, երկուսն ընկան... երկուսով փախանք...

Ու, հապիվ իշխանին հասած, ընկավ ծնկների վրա, չգիտես վիրավոր-վա՞ծ թե հոգնածությունից ու վավքից շունչ առնելու:

Այդ տեսնելով՝ իշխանը, նրա որդիները, Գնել Անձևացին և իշխանի կարգադրությանն սպասող հրամանատարները շրջապատեցին հետախույզ վինվորին: Սա ոչ թե վիրավոր էր, այլ այնքան էր թուլացել երկար վավքից, որ չէր կարողանում կանոնավոր շնչել ու իր խոսելու ընդունակությունը պահել էր կարծես երկու-երեք նախադասություն ասելու:

Իշխանի կարգադրությամբ նրան տարան վրանը և գինի տվին: Սթափվելով՝ նա կրկնեց նույնը, ինչ ասել էր, այն է՝ թե պարսից վորքը շարժվում է Արաքսի հովտով, թե իրենք՝ հետախույզները, ընկել են մեծ բավմության մեջ և շրջապատվել:

— Զորքը ոտքի՛ հանել և պատրա՛ստ լինել,— ասաց իշխանը ներկա գտնվող հրամանատարներին և թիկնապահներին:

— Հրամանիդ պատրաստ, իշխան...

Եվ հրամանատարները փութով գնացին դեպի վորքը, իսկ իշխանը մոտենալով՝ կռացավ թաղիքին մեկնված վինվորի վրա.

— Իսկ շա՞տ են նոքա, կարո՞ղ ես ասել,— հետաքրքրվեց նա:

Զինվորն անհարմար վգաց, որ պառկել է իշխանի առաջ, նրա վրանում, և ուզեց վեր կենալ, բայց իշխանը չթողեց.

— Պառկիր, տղաս, պառկիր: Եթե կարող ես՝ պատասխանիր հարցերիս: Շա՞տ են նոքա,— կրկնեց իշխանն իր հարցը:

— Մութի՛ մեջ, իշխան, դժվար էր որոշել... բայց երևում էր՝ սակավ չեն... ամբողջ հո՞վիտը կարծես լիքն է...

Իշխանը գիտեր, որ մութի մեջ վաշտը կարող էր նրան բանակ թվալ: Բայց կարծում էր, որ պարսիկները, հայերի առաջացումն իմանալով, հավանորեն վորք են հանել քաղաքից և ուղարկել կարևոր բարձունքները գրավելու, մի բան, որ կարող էր բարդացնել հայ վորքի գործը: Ի՞նչ պետք էր անել հիմա. թո՛ւյլ տալ, որ թշնամին հարմար դիրքեր բռնի, թե՛ խանգարել նրա այդ փորձը: Բայց ինչո՛վ և ինչպե՞ս խանգարեր հիմա, այս մութին, երբ հինգ-տասը քայլի վրա չէր տեսնվում ոչինչ... Լավ կլիներ, իհարկե, սպասեր լուսաբացին, որ յուրաքանչյուր վինվոր տեսնի, թե ի՞նչ է անում. մյուս կողմից գուցե հասներ և Մուշեղը, որ խնդրել էր հարձակում չսկսել առանց իրեն... Բայց չէ՛ որ այդպես շատ ուշ կլիներ. պարսիկներն իրենք արդեն կարող էին հարձակում սկսել և իրենց հետու պահել քաղաքից ու սյունեցիների օգնությունից... Պետք էր մի ելք գտնել:

Եվ իշխանը դարձյալ հետախույզներ ուղարկեց վինվորի բերած տեղեկություններն ստուգելու:

— Ես կերթամ, իշխա՛ն, իմ վինվորների հետ,— առաջ եկավ Գնել Անձևացին պատանեկան աշխույժով, ձեռը թրին դրած: Նրա աչքերը բոցկըլտում էին մութի մեջ:

Իշխանը վրանի երերուն լույսով նայեց այդ հուլված պատանուն մի տեսակ շփոթված ու կարծես խղճահարվելով, որ նա՝ Գնելը, որին հայրը հանձնել էր իր խնամքին, կարող է վտանգի ենթարկել կյանքը իր անփորձությամբ, բայց միևնույն ժամանակ չուզենալով կարծես ներկաների մոտ իր հովանավորությունն ընդգծել, հարցրեց.

— Իսկ դու հետախուզության փորձ ունե՞ս:

— Իմ վինվորների մեջ կան այնպիսիները, որ ունեն: Ես էլ, վերջապես, պիտի փորձվե՛մ, իշխան:

— Այդ դեպքում պետք է գնալ շատ զգույշ: Քեզ կընկերանա Գապավոնը կամ Շավարշը...

Գնելին միացան իշխանի երկու որդին էլ, ու մի տասնյակ վինվորների հետ գնացին դեպի մութը; Որքան էլ իշխանի սիրտը տագնապում էր գնացողների համար, բայց վստահ էր, որ նրանց բերած տեղեկությունը կլինի ստույգ:

Ու նորից վրանի առջև կանգնելով, ձախ ձեռքը կողքին կանթած, նայում էր դեպի մութը, այն ուղղությամբ, ուր գնացին որդիները, Գնելը և նրա վինվորները: Նայում էր և միևնույն ժամանակ լսում, թե ինչպես են տասնապետները, հարյուրապետները արթնացնում վորքին և զգուշացնում.

— Ելե՛ք, ելե՛ք, շարժվում ենք առաջ:

Լսվում էր մի շարժում, որին նա ծանոթ էր. բարձրացող վորքի շարժումը— մի խուլ, ընդհանուր մռմռոց, վենքերի ու վրահների վնգոց, ձիերի խրխինջ ու դոփյուն և վսպված հապ իրար խառնված: Նա նորից սկսեց գնալ-գալ վրանի առջև մտածումների մեջ, բայց հուլված քայլերով. նա

չէր կարող իմանալ որքա՛ն ժամանակ անցավ, հանկարծ պայմանական սուլոցներ լսեց և ապա մի ձայն, որ ասում էր, թե հետախույզները վերադառնում են:

— Գալի՛ս են... մերայիննե՛ր են:

Իշխանն սթափվեց իր մտածումներից և մի երկու քայլ առաջ գնաց:

Իրոք, հետախույզներն էին՝ Գնելի և իր երկու որդիների գլխավորությամբ: Սրանք էլ հաստատեցին առաջին հետախույզ վինվորի ասածները, ավելացնելով, թե թշնամին ավելի մոտ է, իրենց հանդեպ գտնվող բլուրների այն կողմը և, հավանորեն, մտադիր է առաջանալ:

«Ուրեմն պարսիկները մտադիր են բռնել բլուրները, խանգարել մեր առաջացումը, որ ամրացնեն քաղաքը», մտածեց իշխանը և գլուխը բարձրացրեց.

— Հարձակվե՛լ, անմիջապես հարձակվել,— ասաց նա մոտը կանգնած ավագ և կրտսեր հրամանատարներին, որ սպասում էին, թե ի՞նչ որոշում կընդունի իշխանը՝ նոր հետախուզության արդյունքը լսելուց հետո:— Ձնաձած Մուշեղ սպարապետը կամենում էր մեզ հետ լինել հարձակվելիս, բայց մեր հապաղումը կարող է լինել աղետաբեր...

— Սակայն մութը, իշխան, չի՞ խանգարի,— հարցրեց Գնել Անձևացին վարմացած, որ գիշերով կարելի է հարձակվել, մի բան, որ ընդունված չէր:

Վրանի առջև գտնվող հրամանատարներն աշխուժացան. երիտասարդ Գնելն ասաց այն, ինչ նրանք ամենքը մտածում էին, բայց չէին համարձակվում խոսել:

— Ձինվորը պետք է թշնամուն տեսնի, որ կարողանա հաջող նետ արձակել, իշխան,— ասաց նրանցից մեկը, վարանելով, որ դիտողություն է անում հրամանատարին:

Բայց իշխանն այդ դիտողությունից բնավ չնեղացավ:

— Դու ճշմարիտ ես, բարեկամ,— համաձայնեց իշխանը մեղմորեն:— Բայց մի՛թե ես առաջարկում եմ ելնել նետամարտի: Ասում եմ հարձակվել մի այլ ձևով, որ թույլ չտանք պարսիկին մեր առջև բարձրացող բլուրները բռնելու:

«Բայց հարձակում հնարավո՞ր է այս խավարում», փսփսացին մի քանիսը, և մեկը հարցրեց հետաքրքրված.

— Սակայն ի՞նչ ձևով, իշխան:

— Հիմա կփորձենք,— ասաց իշխանը և կարգադրեց մի երկու տասնյակ վինվորի ուղարկել մոտիկ գյուղը՝ ձողեր, և մի քանի վինվորի էլ՝ վորքի պաշարից ձեթ բերելու:

Այս կարգադրության վրա ներկաներից ոմանք վարմացած ու տարակուսած հայացքներ փոխանակեցին. նույնիսկ իշխանի որդիները չհասկացան հոր միտքը և նույնպես նայեցին իրար, իսկ հրամանատարներից մի երկուսը, որոնց վերաբերում էր այդ կարգադրությունը, գնացին իշխանի հրամանը կատարելու:

Մինչ այդ, սարալանջում ու սարաձորում հանգստացող վորքը շարունակում էր պատրաստվել. ուշադիր նայողին թվում էր, թե խավարը շարժվում է, գալարվում և ալեկոծվում մի տարօրինակ ձևով: Դա գուցե նրանից էր, որ ամեն կողմից վրահների ու վենքերի ձայն էր գալիս. այդ վինվորներն էին վրահներ հագնում, վենքեր կապում, և խավարի մեջ տիրում էր հապիվ նշմարելի, բայց մեծ եռուզեռ:

Չանցավ մի ժամ, իրար հետևից իշխանի վրանին մոտեցան հրամանատարները, միատեսակ կրկնելով.

— Հրամանդ կատարված է, իշխան, վորքը կավմ-պատրաստ է:

Նույն ժամին մոտեցան քսանից ավելի վինվորներ՝ փայտե երկար, նիզականման ձողեր գրկած, և մի քանի վինվորներ՝ կավե ամաններով, որ լիքն էին ձեթով:

— Պատրա՛ստ է, իշխան,— ասաց վինվորների հետ եկող երիտասարդ հրամանատարը վրանը մտնելով և հետաքրքրված, թե ինչ է անելու իշխանն այդ ձողերն ու ձեթը: Նրա չափ, գուցե ավելի, հետաքրքրված էին բերող վինվորները և վրանի ներսն ու դուրսը եղած վորականները:

Եվ իշխանը, որի աչքից չվրիպեց այդ ընդհանուր հետաքրքրությունը, իր ձեռնարկությանը կարծես ավելի խորհրդավորություն տալու համար կարգադրեց.

— Ձողերի գլխին լաթեր ամրացնել և, այդ լաթերի վրա ձեթ լցնելով, վառել:

Իշխանի հրամանն անմիջապես կատարվեց: Երբ մի տասը-տասներկու ձող վառեցին վինվորները և ձեռներին բռնած կանգնեցին՝ խավարը կարծես կծկվեց, փախս առավ փողփողուն այդ բոցերից, և իշխանի վրանն երեվաց իր ամբողջ շրջապատով ու մարդկանցով, վրանի կողքին երևացին իշխանի ու նրա որդիների ձիերը՝ խելացի, խոշոր աչքերով, երևացին վրահով, սաղավարտ դրած, նիզակները ձեռներին պահակներ, որ մինչ այդ չէին նկատվում:

Երբ վառեցին մի քանի ձող էլ՝ իշխանը հրամայեց.

— Ձողավորները ցրված առաջ, բանակը հետևից...

Ձողավորները առաջ շարժվեցին ջահակիրների նման: Դրանց բոցեղեն լույսերից խավարն այս անգամ կարծես պատառոտվում էր նրանց ամեն մի քայլափոխին:

Ձորքն առանձին մի աշխույժով հետևեց ձողավորներին, հետաքրքրված այդ լույսերի փայլով ու խաղով, նրանց արտասովոր հանգամանքով: Բոլորն արդեն գիտեին, որ գնում են առջևում ընկած բարձունքները, բլուրները գրավելու, որ թշնամին չբռնի իրենցից շուտ: Ոմանք էլ խոսում էին, որ այդ լույսերը, անշուշտ, ահաբեկիչ տպավորություն կանեն թշնամու վրա: Ու այդ հանգամանքը նրանց վվարճություն էր պատճառում:

— Կրակապաշտներին կրա՛կ,— լսվեց մի վվարթ ձայն:

— Բայց կարող են կարծել՝ մենք ևս դարձել ենք կրակապաշտ,— կատակեց մի ուրիշը:

Սակայն ավելի վվարթ տրամադրության մեջ էին ձողավորներն իրենք, դրանց թվում և Գնել Անձևացին, որ ոգևորված՝ մի ձող տանում էր ինքը. այդ ամենը նրանց հիշեցնում էր իրենց մանկական խաղերը ու, չնայած ձողերի ծանրությանը, բոլորն առաջ էին գնում աշխույժով, մտածելով երևի, թե իրենք ճանապարհ են բացում վորքի համար. բայց թե ի՞նչ արդյունք էր ստացվելու դրանից— չէին պատկերացնում. ավելի շուտ՝ չէին մտածում այդ մասին: Այնինչ, հրամանատարներից ոմանք այն կարծիքի էին, թե պարսից վորքը, հայերին լուսավորված տեսնելով, կարող էր մութի միջից նետեր արձակել և ահագին վնաս պատճառել:

Հրամանատարներից մեկը՝ Մանեճ անունով մի երիտասարդ, այդ մըտքից վախեցած, մոտեցավ իշխանին, որ նույնպես ձի հեծած, երկու որդու հետ միասին պատրաստվում էր առաջ գնալ:

— Տե՛ր Կամսարական, արդյոք այդ լույսերը չե՞ն նպաստի, որ պարսիկը նետահարի մեզ,— ասաց նա, քաշվելով, որ կասկած է հայտնում իշխանի ձեռնարկությանը:

— Մի՛ վախենար, տղաս,— ասաց իշխանը,— հանգցնելը դժվար չէ: Ձողավորները գնում են վորքից շատ առաջ: Իսկ ընդհանրապես այդ մասին կխոսենք բլուրների վրա, տեսնելով լույսերի ազդեցությունը:

Նա լռեց:

Ջորքը շարունակում էր առաջանալ:

Երբ մի ժամ թե ժամուկես գնալով՝ ձողավորները, որոնց հետևից և վորքը, գնացին բարձրացան բլուրները, սրանց ստորոտում հանկարծ տարբեր տեղերից համարյա միաժամանակ լսվեցին օտարոտի, աղաղակի նմանող բացականչեր, ապա խառնաձայն մի աղմուկ, և դրա հետ միասին ձիերի ոտնատրոփ, վրնջյուն և իրար կարնվող վրահների ու վենքերի վնգոց:

Խավարի մեջ պարզորոշ զգացվում էր խուճապ և իրարանցում:

— Պարսիկները փախչո՞ւմ են,— ասաց մեկը, և այդ երկու բառը մի ակնթարթում տարածվեց ու կրկնվեց հապարավոր բերաններից և անսպասելի ուրախությամբ համակեց բոլորին՝ թե՛ վինվորներին, թե՛ հրամանատարներին:

Այլևս չստուգելով՝ դա իսկապես փախո՞ւստ է, թե միայն վարմանքից առաջացած իրարանցում, ամենքը ձգտում էին առաջ:

Եվ սկսվեց տարօրինակ ու տարերային մի տեսարան. ձողավորները, ինչպես խաղով տարված մանուկներ, դիմացինին վախեցնելու, սարսափեցնելու համար հանկարծ այլանդակ ձայներ ու ոռնոցներ արձակեցին, ոմանք էլ վառ ձողերն օդում ճոճելով, սկսեցին առաջ վազել... Իսկ վինվորները հետևեցին նրանց լույսերին՝ առանց հրամանատարների կարգադրությանը

սպասելու, տարվելով կարծես բնավդական այն մղումով, թե քանի թշնամին փախչում է՝ պետք է հալածել:

Իսկ պարսիկներն իրոք փախչում էին խուճապահար: Դա երևում էր ոչ միայն ձիերի ոտնատրոփից և վենքերի ու վրահների հեռացող շաչյունից, այլև այն բանից, որ ներքևից լսվում էին հանգստացնող ձայներ և պարսկերեն հրամաններ.

«Կացե՛ք, կանգնեցե՛ք... Սպասեցե՛ք»...

Բայց ձիերի ոտնատրոփը հեռանում էր հետզհետե, դրա հետ նաև բավմության գետինը դոփելու թնդյունը: Զգացվում էր, որ պարսիկները փախչում են դեպի աջ, ուրեմն դեպի Արաքսը: Բայց հայերը չէին կարծում, թե փախչում են իրենցից, համարելով իրենց գերապանց, որոնց դիմադրել չէին կարող, այլ փախչում էին պարզապես արտասովոր այդ տեսարանից, որ հանկարծ առաջացել էր մութ գիշերվա գրկում, սարերի գլխին, որպես հրաշք, որպես գերբնական ահեղ մի երևույթ, որ խորհրդանշում էր երևի իրենց համար աղետ ու կորուստ, հայերի համար՝ հաջողություն:

Դա իրոք անօրինակ մի բան էր ոչ միայն նրանց համար, այլև հայերի համար, մի հնար, որ առաջին անգամ գործադրում էր իշխան Սպանդարատ Կամսարականը: Եվ այդ հնարը իր առաջ բերած հետևանքով՝ պարսից խուճապային փախուստը հպարտություն ներշնչեց հայերին և նոր ուժ տվեց նրանց:

Մութի մեջ բլուրներից ցած էր հոսում հետևակը՝ մի մասը տեգերով ու վահաններով վինված, մյուս մասը վրահավորված աղեղներով ու աշտեներով, իսկ բլուրների մեջ ընկած ցածուտներով առաջանում էր հայոց այրուձին, որի հավարավոր սմբակների տրոփը խաղաղ գիշերվա մեջ թնդացնում էր օդը և այն տպավորությունն էր թողնում, թե այդ հեծելավորը ոչ թիվ ունի, ոչ վերջ:

Ու այդ առաջացումը, թշնամու փախուստի հետևանքով, դարձավ տարերային, դարձավ մի տեսակ անվուսպ ու սրընթաց, որ թվում էր անհնար է կանգնեցնել: Այլևս շրջահայեցությունը չէր, որ գործում էր, այլ տարերային բնավդը, փախչող թշնամուն հետապնդելու բնավդը:

Բայց իշխան Կամսարականի նպատակն այդ հետապնդումը չէր: Նա բավական էր համարում այն, որ թշնամուն չթողնեն գրավել տիրող բարձունքները. բայց հիմա, երբ իր վորքը տարերային թափով ու աղմուկով առաջ էր գնում, նա մտածում էր, որ մութի մեջ այդպես առաջանալով՝ իր վաշտերը կարող են ընկնել թշնամու թերևս ավելի հոծ բավմության մեջ և լույսը բացվելուն պես կշրջապատվեն և կամ, պարսիկներն այսպես նահանջելով, կմտնեն քաղաք և ավելի կուժեղանան պարիսպների ներսում, մի բան, որ բնավ ցանկալի չէր իրեն, և վտանգավոր էր:

Չթողին գրավել տիրող բարձունքները՝ բավական էր, մնացածը պետք

էր թողնել առավոտը: Ու նրան թվում էր, թե ահա հրամանատարները կհասկանան այդ և վորքը կկանգնեցնեն:

Բայց վորքը շարունակում էր հաղթական կանչերով առաջ գնալ, հետևելով ձողերի փողփողուն լույսերին, որ մութի մեջ մտած, իրարից հեռու, ցրիվ շարունակում էին առաջանալ:

Մի քանի ձողեր կես ճանապարհին հանգան: Բայց նրանց լաթերի վրա նորից ձեթ լցրին ու բոցարձակ գնացին առաջ:

Իշխանը այդ առաջխաղացումը համարելով անշրջահայեցություն և, տեսնելով վորքը կանգ չի առնում, ինքը ձին կանգեցրեց ու կարգադրեց:

— Հրաման գնդերին՝ առաջխաղացումը դադարեցնել անհապաղ:

— Պատրա՛ստ,— և մի քանի համհարվներ, իշխանի շքախմբից բաժանվելով ու տարբեր ուղղությամբ գնալով, իրենց ձիերով սլացան առաջ ու չքացան խավարում, ինչպես պղտոր ջրի խորքը սուզվող ձկներ:

Բայց անցավ բավական ժամանակ՝ նրանք չվերադարձան. իսկ վորքի առաջխաղացումը, գուցեև հակառա՛կ հրամանատարների կամքի, շարունակվում էր: Արդյոք նրանի՞ց էր, որ թշնամու փախուստը ոգևորել էր վորքին, թե՞ կար և ուրիշ մի հանգամանք, որ իշխանը չգիտեր և անհանգստանում էր:

Սակայն հանկարծ շարժումը կանգ առավ, մի երկու համհարվ վերադարձան, հայտնելով, թե իշխանի կարգադրությունը կատարված է:

— Բոլո՞ր մասերը,— հարցրեց իշխանը խոժոռ:

— Հրամանդ, իշխա՛ն:

Իսկ մինչ այդ, աղջամուղջը պարվում էր հետզհետե, արևելքում ամպերը շառագունում էին. սարերի հետևը, շատ խորքում կարծես հրդեհ կար, և նրա ցոլքից լուսավորվում էին ամպերն ու հեռու լեռների կատարները: Եվ իշխանը բլուրի վրա՝ հեծած իր երկարոտն կապտորակ ձին, երկու որդիներով ու համհարվներով շրջապատված, նայում էր և պարզ տեսնում առջևը փռված դաշտը, ուր իջել էր իր վորքը՝ թե՛ հետևակը, թե՛ այրուձին: Տեսնում, նշմարում էր միաժամանակ, որ պարսիկները մեծ ճանապարհից խուսափելով, կարծես հետապնդումից վերծ մնալու համար, մասամբ (հեծելազորը) գնացել էին դեպի Արաքսի հովիտը, մյուս մասը (հետևակը) դեպի դաշտը՝ ցած, հավանորեն այդտեղից քաղաք անցնելու:

Հիմա սակայն նրանք առաջ չէին գնում, այլ ընդունել էին սպասողական ու վննող դիրք: Նույն դրության մեջ էին և հայերը. երկու կողմն էլ քնից թե երապից սթափվածի պես՝ կարծես վննում էին իրար լուսաբացի աղջամուղջի մեջ:

Զորքերն իրարից հեռու էին հավիվ մի նետընկեց տարածություն:

— Ժամանակին կանգ առան,— ասաց իշխանը,— այլապես, առաջ գնալով, թշնամին երկու կողմից կպարկեր մեզ... Հիմա կարող ենք, հարմար դիրքեր ընդունելով, սպասել սպարապետին...

Հապիվ խոսքն ավարտած՝ իշխանը բլուրի վրայից նկատեց, որ պարսիկները, Արաքսի կողմն անցած, նրանց հեծելազորն սկսեց առաջ գալ՝ նետեր արձակելով:

Հայերը, թեև հարձակվելու հրաման չունեին, պատասխանեցին և նույնպես առաջ շարժվեցին:

Պարսիկներն արագացրին իրենց նետաձգությունը: Իսկ նրանց վորքի մի այլ մասը, գրեթե մի ամբողջ վորագունդ, որ գտնվում էր դաշտի մի կետում խմբված, սկսեց հանկարծ լայն կորագծով տարածվել դաշտում, նպատակ ունենալով միանալ գետի կողմը գտնված վորքին, որպեսզի միասին թե՛ փակեն հայերի առաջը և թե՛ շրջապատեն երեք կողմից:

Այդ շարժումն իշխանին թվաց վտանգավոր, և նա, ձին խթանելով, առանց որևէ խոսք ասելու, իջավ բլուրից. նրան, նույնպես առանց խոսք ասելու, հետևեցին իր որդիներն ու համհարզները:

Երբ բոլորը միասին հասան բլուրի ստորոտը՝ իշխանը նոր միայն ասաց.

— Այրուձին առա՛ջ: Չթողնե՛լ պարսից ձախ թևը միանա աջ թևին, իսկ գետակողմի վորքին վանել դեպի Արաքսը:

Աղջամուղջը քանի գնում նոսրանում էր: Իրար հետևից ասես մութի, մշուշի քողեր ու վարագույրներ էին պատռվում, երևան հանելով նորանոր տեսարաններ: Հովիտը շրջապատող լեռներն ու բլուրները հետզհետե երեվում էին ավելի որոշակի, իսկ քաղաքն իր պարիսպներով ու ծառաստաններով արդեն թվում էր ավելի մոտ: Երևում էին պարսպի ոչ միայն բուրգերը, այլև ատամները: Երևացին քաղաքի միջից բարձրացող ծառերը՝ կաղամախիներն ու սոսիները: Իսկ պարիսպներից դուրս արդեն տարածվում էին այգիները:

Համհարզներն իշխանի կարգադրությունը սրարշավ տարան հրամանատարներին. և մի քանի րոպե հետո արդեն հայկական հեծելազորի մի մասը սրընթաց գնում էր պարսից շարժվող վորքի առաջը կտրելու և նրանց միացումը խանգարելու: Ձիերը գնում էին ձգված ու լարված, պոչերը քամուն տված, ու կարծես ոչ թե վազում, այլ սավառնում էին գետնի երեսին:

Եվ այն ժամանակ, երբ հայերը մոտենալով սկսեցին նետաձգությամբ առաջ գնալ՝ պարսից միացումը խանգարելու, պարսիկները նույնպես առաջ եկան նետաձգությամբ:

Ու սկսվեց մի անսպասելի ճակատամարտ: Պարսիկներն աշխատում էին միանալ յուրայիններին կամ գնալ դեպի քաղաք, հայերը ջանքեր էին թափում թույլ չտալ... Սկզբում, քանի դեռ պարսիկները հեռու էին, հայերը նետեր էին արձակում. բայց երբ մոտեցան— սրերը հանած՝ սուրացին առաջ: Պարսիկներն արին նույնը: Ու քանի մի վայրկյանից հետո իշխանը տեսավ, որ երկու կողմն այնպես էին խառնվել, որ դժվար էր տարբերել՝ որո՞նք են պարսիկները, որո՞նք հայերը: Լսվում էին խառնիճաղանջ ձայներ. պարսիկների վայրի ու սուր կանչերին միանում էին հայերի միահամուռ աղա-

ղակները, որոնց հետ միասին սրեր էին շաչում, նիզակներ բարձրանում և վահաններ շխկում: Միաժամանակ երևում էր, որ մարդիկ են ընկնում ձիերից, կամ ձիերն իրենք, հետևի ոտքերի վրա ծառս լինելով, գցում էին հեծվորներին և դուրս վազում մարդկանց ու կենդանիների մոլեգնած այդ միջավայրից:

Վախենալով, որ հայ վորամասերը նեղվեն, իշխանն անմիջապես հեծյալ երկու վաշտ ուղարկեց օգնության, և հիմա արդեն պարզ լույսով տեսավ, թե ինչպե՛ս մի երկու տեղ՝ քաղաքի պարիսպների վրա գալարափողերը հնչեցրին. իսկ փողերից հետո պարսից վինվորներն սկսեցին պարիսպները բարձրանալ իրար հետևից և նետեր արձակել դեպի հայ հետևակը, որ գնում էր պարսից կռվողների նահանջի ճանապարհը փակելու, բայց այդ նետերը, բարեբախտաբար, առայժմ չէին հասնում հայերին...

* * *

Այդ նույն ժամին հայ վորքի հետևը, նրա եկած ճանապարհի վրա երևաց հանկարծ ոտից գլուխ վրահված, վինված մի վորամաս, որ սրարշավ գալիս էր դեպի հայ վորքը:

Դա Մուշեղ սպարապետն էր իր համհարվներով և հեծյալներով:

Նախավերջին հանգրվանում նա թագավորին՝ նրա թիկնապահներով, հեռատեսությամբ թողնելով հանգստանալու, ինքն իր համհարվներով գիշերանց շտապել էր ճակատը հարդարելու և քաղաքի վրա գրոհելու: Բայց իշխանին որոշած տեղը չգտնելով՝ Մուշեղը վարմացավ, իսկ երբ, մի փոքր էլ առաջ գնալով, լսեց ճակատամարտն սկսված է, նրա վարմանքը փոխվեց վրդովմունքի, որ իշխան Կամսարականն անտեսել էր իր խորհուրդը, այսինքն՝ առաջ էր շարժվել ավելի վաղ, քան պայմանավորվել էին: Ավելի ևս առաջ գնալով՝ նա դեռ հեռվից, ճանապարհի ոլորանից դուրս գալով, նկատեց, որ կռիվը դաշտի մեջ է, արդեն քաղաքից ոչ հեռու: Մինչդեռ հայկական վորամասերը՝ թե՛ հետևակը, թե՛ այրուձին, ըստ նախապես կազմված ծրագրի, որ նշել էր սպարապետը, պիտի հարձակվեին հյուսիս-արևմըտյան կողմից, նպատակ ունենալով պարսիկների ուշադրությունը և ուժերը հավաքել՝ այդ կողմը, ստեղծելով այն տպավորությունը, թե հայերը միայն մի կողմից են հարձակվում... իսկ մինչ այդ հայկական մի ուժեղ վորաբաժին պիտի մտներ Արաքսի հովիտը և բռներ կամուրջը, պարսից օգնություն ստանալու ճանապարհը փակելու. ապա Անդոք իշխանն իր սյունեցիներով պիտի գրոհեր հետևից՝ Երնջակից ու Գողթան լեռներից իջնելով: Եվ հիմա պարզ չէր սպարապետին, թե Անդոքի ուժերը հասե՞լ են արդյոք նշանակված տեղը կամ վորաբաժինը գնացե՞լ է կամուրջը բռնելու:

Նրան թվում էր, թե չկա ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը, և հայ վորքը, առանց այս նախադրյալների, մտել է կռվի մեջ: Ու չէր կարողանում բացատրել՝ վան-

ցառությո՞ւն է կատարվել, թե իշխանը գործել է հարկադրված, հանգամանքների ստիպումով: Երկու դեպքումն էլ գործը կարող էր բարդանալ և ծանր հետևանքներ ունենալ:

— Այս ի՞նչ են արել, ի՞նչ են արել,— կրկնում էր սպարապետը վրդով, նստած իր նշանավոր Ճերմակը, որի թուխ աչքերում ասես տագնապ կար. այդ նժույգը կանգնած ժամանակ իսկ մի վայրկյան հանգիստ չէր մնում՝ ոտները բարձրացնում ու գետին էր դնում շարունակ:

— Ջրահներս, սաղավա՛րտս,— պոռաց սպարապետը, մի հայացքով դաշտը դիտելուց հետո:

Եվ այդ ժամանակ ահա, երբ համհարվները, թիկնապահները հագցնում էին նրա և իր ձիու վրահները,— կռվի դաշտից սրարշավ մոտեցավ մի երիտասարդ և, ձիուց ցած թռչելով, այլայլված գլուխ տվեց սպարապետին և ասաց՝ ձեռքը կրծքին դրած.

— Տեր սպարապետ, իշխանը կարգադրեց դիմավորել քեզ և հայտնել որ...

— Որ հրամանս չի կատարվա՛ծ,— կտրեց սպարապետը բարկացած:

Երիտասարդը, որ Գնել Անձևացին էր, շփոթվեց մի վայրկյան, բայց անմիջապես, ձգվելով և իրեն հավաքելով, շարունակեց հուզված, սակայն կապակից պատմել, թե ի՛նչ էր եղել և ինչպե՛ս էր եղել: Ջմոռացավ, իհարկե, և բոցավառ ձողերը, որ թվում էր բորբոքել էին նրա երևակայությունը:

Խոսելիս նա հևում էր, և նրա լանջապահ վրահը բարձրանում-իջնում էր կրծքի հետ, իսկ խոշոր, սև աչքերն ասես եռում էին հրով.

— Այդպես,— մեղմացավ սպարապետն իր վրահների մեջ և նայեց երիտասարդին մի փորձող հայացքով:— Այդ դեպքում իշխանն ուրիշ կերպ չէր կարող վարվել: Մենք չէինք նախատեսել... Իսկ Անդոք իշխանից ի՞նչ լուր:

— Ոչ մի լուր, տեր սպարապետ,— նորից ձգված պատասխանեց Գնելը:— Նրանից տակավին սուրհանդակ չկա, իսկ մեր սուրհանդակները, որ գնացել են նրան գտնելու, դեռ չեն վերադարձել: Իշխանը մտահոգ է...

Սպարապետը գլուխը շարժեց անխոս. նա մտածում էր, որ եթե Անդոքն եկած չլինի իր սյունեցիներով կամ ուշանա գալու՝ այնժամ ծանր վիճակ կստեղծվի քաղաքի պատերի տակ կռվող հայ զորքի համար. նա կարող է չարաչար պարտվել՝ կռվելով միայն մի գծի վրա քաղաքից դուրս եկած և պարիսպների վրա բարձրացած պարսից զորքի հետ դեմառդեմ:

— Այսպես անկարելի է,— ասաց սպարապետը:— Ասացեք իշխանին, որ մեր զորքերը չխմբի մի տեղ, թող ցրի երեք կողմի վրա, թշնամուն կբաղեցնի երեք կետում, մինչև Անդոքից լուր գալը:

Երիտասարդ Գնելը գլուխ տվեց՝ դարձյալ ձեռքը կրծքին դնելով, ապա ճարպիկ մի շարժումով թռավ նժույգի մեջքը և սլացավ առաջ, սպարապետին թողնելով ծանր մտքերի մեջ, որոնք դառնում էին դարձյալ իշխան Անդոքի շուրջը: Նա մտածում էր, թե չլինի հանկարծ ծերունի Անդոքը, դեռ

իր սյունեցիներին չհասած, ընկած լինի պարսից մի հետախույզ խմբի ձեռքը. չէ՞ որ նա շատ քիչ մարդկանցով— ընդամենը մի հիսնյակով— դուրս եկավ Դվինից: Սակայն այդ բանը միաժամանակ համարում էր անկարելի, լավ իմանալով իշխանի անցնելիք ճանապարհը և նրա հեռատես վգուշավորությունը: Բայց և այնպես մտահոգիչ էր թվում Անդոքի լռությունն ու անհայտությունը, ոչ միայն մտահոգիչ, այլև չարագուշակ: Սակայն քանի որ ճակատամարտն սկսված էր՝ պետք էր միջոցներ մտածել:

— Մեզ հետ եկած այրուձին ուղարկեցեք օգնության,— կարգադրեց սպարապետը, և ինքը, ամբողջովին վրահավորված, փետրապարդ, կորդակաճոճ սաղավարտը գլխին և նիզակը ձեռքին, գրեթե կռվի պատրաստ, առաջ գնաց համհարզների ու թիկնապահների հետ, որոնց մեջ էր և Հրահատը՝ նմանապես վրահավորված, սաղավարտով, նիզակի կոթը ասպանդակին: Իր Նավենուն Դվինում չգտնելով և ստույգ մի տեղեկություն չառնելով, թե ո՛ւր է գնացել մոր հետ, նա ենթադրում էր, թե կարող է պատահել, որ պարսիկները նրան ու մորը գերի բերած լինեն Նախջվան, և հիմա հույս ուներ, թե քաղաքը վերցնելուց հետո՝ եթե Նավենուն այդտեղ չգտնի էլ, գուցե հայ գերիներից մի բան իմանա նրանց մասին: Ու անհամբեր էր, թե ե՛րբ պիտի գրոհեն քաղաքի վրա, և նրա սիրտը մի առանձին թափով էր վարկում այդ պահին... Բայց իր հուզումը չմատնելու համար նա երեսը հաճախ դարձնում էր ընկերներից և նայում դեպի քաղաք, չմոռանալով, որ ինքն սպարապետի հետ է, պատրաստ պիտի լինի նրա հրամաններին:

Իսկ սպարապետն առաջանալով՝ նկատում էր, որ ճակատամարտը գնալով տաքանում է. տեղ-տեղ պարսից ու հայ վորքերը խառնվել էին իրար այնպես, որ եթե չլիներ հայկական դրոշը՝ նա չէր կարող իմանալ, թե հայ վորք կա՞ այդտեղ: Մի երկու տեղ էլ թշնամի վորքերը, իրարից բավական հեռու, միմյանց դեմ նետեր էին արձակում այնպիսի արագությամբ, որ օդում նետերի հոսանքը չէր դադարում: Մի այլ տեղ հայ հետևակի մի գումարտակ այնքան էր առաջացել, որ ընկել էր ծանր դրության մեջ. մի կողմից նրան նետահարում էին պարիսպը բարձրացած պարսից վինվորները, մյուս կողմից՝ պարսից մի այլ վորամաս սպառնում էր անցնել նրա թիկունքը, բայց հանդիպել էր հայկական հեծելավորին, որ չէր թողնում պարսիկներին առաջ շարժվել, և ինքն էր ջանում օգնության հասնել հայ հետևակին... Ու բոլոր այդ վորքերն այնպիսի թափով էին իրար գալիս, որ դրանից աշնան դաշտի չոր գետնից բարձրանում էր այնպիսի փոշի, ավելի շուտ՝ փոշու մի վիթխարի ամպ, որի մեջ կռվողները երբեմն չէին երևում, և սպարապետին թվում էր, թե հայերը պարտվում են: Սակայն նայելով փոշու ուղղությանը՝ նա տեսնում էր, որ այդ փոշին գնում է դեպի քաղաք, և դա քամուց չէր, որ տարվում էր այն կողմը, այլ հայերն էին առաջ գնում:

«Ուրեմն մերայինները նեղում են», մտածում էր Մուշեղը, շարունակելով նայել հեռացող փոշուն, որի մեջ երբեմն թրեր էին շողում, երբեմն ձի-

երի գլուխներ էին ցցվում կամ մարդկային ձեռքեր էին բարձրանում առանց թրի և անհետանում... Ու մարդկային ահագին այդ վանգվածը փոշու ամպի մեջ կարծես գալարվում էր ու գլորվում և ոչ թե կռվում...

Մինչ այդ արևն արդեն բարձրացավ սարերի հետևից և Նախջվանի դաշտահովիտը, քաղաքը և նրա շրջակաները ողողեց մի այնպիսի առատ լույսով, որ ամեն ինչ երևաց պարմանալի որոշությամբ. նախ՝ լեռները, որ ալիք-ալիք, իրար հասնելու ճիգով, ձգտում էին վեր ու բարձրացնում իրենց գագաթները, որոնց մեջ իր սրածայր գլխով վատվում էր Օձասարը: Բայց արևն առանձնապես արտակարգ լուսավորեց կարծես կռվի դաշտը, կռվողներին, մանավանդ ոսկեզօծեց կռվողներին պատող փոշու վիթխարի ամպը, որ բռնում էր դաշտի մեծ մասը:

Սպարապետի ուղարկած հեծյալ վաշտը գնում էր սրընթաց. ձիերը չափ գցած և թրերը մերկացրած. նրանք արդեն հասվեհաս էին, և սպարապետը հույս ուներ, որ նրանք թարմ ուժերով վգալի օգնություն կհասցնեն անշուշտ, բայց հենց այդ ժամանակ նա նկատեց, թե ինչպե՛ս քաղաքի պարըսպադռնից դուրս եկավ պարսից հետևակ մի գումարտակ և սրընթաց շտապեց յուրայիններին օգնելու:

Այստեղ սպարապետն վգաց, որ դրությունը պարզապես ծանրանում է հայերի համար, դառնում է վտանգավոր, մանավանդ այն պատճառով, որ քաղաքի պարսպի վրայից և աշտարակներից նույնպես նետեր էին արձակում հայերի վրա:

— Պետք է պարսպից ետ քաշել մեր վորքերը, որ այնտեղից չվնասեն,— ասաց սպարապետը բարձր, ի լուր իր համհարվների ու թիկնապահների, և այն է՝ ուզում էր խթանել ձին, առաջ սուրալ, նկատեց, որ հայկական հեծելազորի մի մեծ գումարտակ, գետի հովտից դուրս գալով, սուսերամերկ ու քառասմբակ սլանում է դեպի քաղաք, ավելի շուտ՝ դեպի քաղաքից դուրս եկող պարսից վորքը: Հայկական հեծյալ այդ գումարտակը ղեկավարում էր երկար ոտներով, կապտավուն ձի նստած մի բարձրիրան ու թիկնեղ տղամարդ, որի սաղավարտն ավելի էր բարձրացնում նրան:

Բոլոր այս նշաններից Մուշեղը ճանաչեց իշխան Կամսարականին:

«Այս որտեղի՞ց է գալիս իշխանը», վարմացած մտածեց նա և ուրախացավ, որ հայկական բոլոր ուժերը կռվի մեջ չեն և... կարող են գուցե դրությունը փոխել: Սպարապետը չգիտեր և չէր կարող իմանալ (որովհետև իշխանի սուրհանդակ-համհարվ Գնել Անձևացին այդ մասին ոչինչ չասաց), որ իշխանը հեծյալների այդ գումարտակով հալածել էր պարսից մի վորամաս և գետում խեղդել, շտապել էր կամուրջը բռնել, իսկ հիմա գալիս էր ճակատամարտը ղեկավարելու:

Կամսարականի սրարշավ մոտեցող հեծյալներին նկատեց նաև քաղաքից դուրս եկող պարսից վորքը, որը և իր նետերն ու նիզակներն անմիջապես դարձրեց իշխանի հեծյալների կողմը:

Այդ ժամանակ կատարվեց անսպասելի մի բան: Իշխանը փոխանակ առաջ գնալու՝ կարգադրեց ետ դառնալ:

— Ճակատելով՝ ե՛տ, ե՛տ,— ասաց նա անսպասելի բարձրագոչ ձայնով, և համհարվները, առաջ գնալով, կրկնեցին նրա հրամանը.

— Ճակատելով, ե՛տ, ե՛տ...

Թեև կռվի կրքով տոգորված վինվորներին հաճելի չէր այդ, բայց ենթարկվեցին իշխանի կարգադրությանը և սկսեցին կռվով ետ գնալ... Իշխանն իր համհարվներին պատվիրեց նույնը ասել և հայկական մյուս վրաժասերին: Տեսնելով՝ իր վորքերը շատ էին մոտեցել պարիսպներին, նա մտածեց նրանց հեռացնել պարիսպներից, որոնց վրա գտնվող պարսիկ նետաձիգները դժվարացնում են հայերի գործը. մինչդեռ նահանջելով՝ կարելի էր հեռանալ թե՛ պարիսպներից և թե՛ պարսիկներին գրավել դեպի դաշտը ու այստեղ ճակատել մինչև Անդոքի գալը...

Իսկ սպարապետին այնպես էր թվում, թե հայերը պարզապես նեղվում են, և այն է՝ մտածում էր գնալ իր ներկայությամբ խրախուսել մարտիկներին, ինչպես անում էր միշտ դժվարին ու ծանր վայրկյաններին, բայց հանկարծ լսեց հետևից արշավող ձիերի ոտնատրոփ և թիկնապահներից մեկի ձայնը, որ ասում էր.

— Թագավո՛րն եկավ... թագավո՛րն եկավ...

Մուշեղի կարճ, գանգուր մորուսով եզերված դեմքին և կլոր, սև աչքերում տհաճության պես մի բան առկայծեց:

«Ես նրան թողի, որ վտանգից հեռու լինի և մեզ չխանգարի, բայց... դարձյալ եկավ»:

Այս ասելով՝ նա այնուամենայնիվ ետ դարձավ և նկատեց ձիավորների մի մեծ խումբ, որի առջևից գալիս էր Պապը իր ոսկեգույն, սևաբաշ նժույգի վրա, կարմիր թիկնոցն ուսերին, որ ծածանվում էր արագ վազքից՝ նրա ուսերին հասնող մազերի հետ միասին: Նրան, ինչպես միշտ, ուղեկցում էին սև ձիու վրա արքայադպիր Երեմիա Ամատունին՝ մոմատախտակը կողքից կախած, որը ձիու արագընթաց թափից դիպչում էր մերթ ապդրին, մերթ կողքին, Բաթ Սահառունին՝ մի շառագույն ձիով, որ քայլում էր գլուխը միշտ աջ ծռած, կարծես ծնված էր ծռավիզ, և շքախմբի մյուս անդամները, համհարվներն ու թիկնապահները, թվով մոտ երկու հարյուր հոգի, բոլորն էլ նախարարների որդիներ, սեպուհներ՝ ամենատարբեր հագուստներով, թիկնոցներով և վեն ու վարդով:

Երբ մոտեցան՝ սպարապետը, ընդունված կարգի համաձայն, իջավ ձիուց և գլուխ խոնարհեց թագավորի առաջ: Նույնը արին և նրա համհարվները:

— Ինչո՞ւ հեռացար առանց մեզ, սպարապետ,— մոտենալով ասաց Պապը կշտամբանքի ձևով, բայց նրա խոսքի մեջ չկար դժգոհության կամ հանդիմանության մի շեշտ:

— Այդպես վարվել հարկադրեց ինձ, արքա, նախ՝ պարտականությունս և ապա՝ քեզ հանգիստ տալու ցանկությունս:

— Եվ դա այսպիսի մի վայրկյանի՞,— ասաց Պապը, և չգիտես նա՞ առաջ անցավ՝ ճակատամարտի դաշտը դիտելու, թե՞ ձին տարավ նրան— նրա խոսքի շարունակությունը չլսվեց, իսկ Մուշեղն արագ մոտեցավ և կշտամբանքով թափ տվեց Բաթ Սահառունու թևը.

— Ինչո՞ւ չպահեցիք...

— Չուզեց մնալ, սպարապետ, մանավանդ, երբ լսեց, որ դու եկել ես, հրամայեց անմիջապես ճանապարհվել:

— Դե, պահեցեք գոնե այստեղ: Քեզ եմ հանձնում այդ, Սահառունի...

— Հրամանդ, սպարապետ,— հանձն առավ Բաթը:

Եվ սպարապետը, նորից ձին հեծնելով, մոտեցավ թագավորին, որ սեվեռուն դիտում էր ճակատամարտը:

— Ինչպես երևում է՝ մերայիններն նեղվում են, սպարապետ,— ասաց Պապը գրեթե այլայլված:— Եվ դու հանգի՞ստ ես...

«Այս պատանին կամենում է ինձ դիտողություն անել», մտածեց սպարապետը քմծիծաղ, բայց, մի բան ասած լինելու համար, հարեց.

— Ես կուզեի, որ դու նույնպես հանգիստ լինես, արքա... Պատերազմ է: Սպասենք առայժմ. իշխան Կամսարականը կգտնի հնարը... Նա թույլ չի տա, որ պարսիկները հաղթեն իրեն:

Սպարապետը խոսում էր ավելի թագավորին հանգստացնելու, բայց ինքն ալեկոծվում էր ներքուստ, մղվում էր առաջ, ինչպես և նրա ճերմակը, բայց և ահագին ճիգ էր գործ դնում իրեն զսպելու, որովհետև գիտեր՝ եթե ինքը շարժվեր, Պապը չէր համբերելու, պիտի հետևեր իրեն, ինչպես արել էր նախորդ կռիվներին:

— Դու ասում ես «սպասենք», սպարապետ, բայց տե՛ս, մերայինները ետ են քաշվում և քաղաքադռնից նոր վորք է ելնում կարծես,— մատնացույց արեց Պապն անհանգիստ:— Գնա՛նք, սպարապետ, մեր մասնակցությունը գուցե ոգի տա նոցա...

— Սպասենք, արքա, իշխանն զբաղեցնում է թշնամուն, մինչև իշխան Անդոքից լուր ստանանք և ապա գրոհենք քաղաքի վրա:

— Ուրեմն պապիկը դեռ լուր չի՞ տվել իր մասին,— վարմացավ թագավորը:— Դա ի՞նչ է նշանակում, սպարապետ...— Նա խոսքը կիսատ թողեց և ասաց.— տե՛ս, քաղաքադռնից ելան նոր նիկակավորներ...

— Եվ նրանց առաջնորդում է մի կարևոր վորական,— ավելացրեց Երեմիան:

Իրոք, քաղաքադռնից դուրս եկավ ձիավորների մի թեթևաշարժ վաշտ, որի առջևից գնում էր աուսերամերկ ու բարձր սաղավարտով մեկը, նրա թե՛ վրահները, թե՛ սաղավարտը և թե՛ թուրը շողշողում էին արևի տակ արտակարգ մի փայլով:

Դա պարսից Զիկ վորավարն էր:

Դուրս գալուն պես նրանք ձիերը չափ գցեցին և, փոշու փոթորիկ բարձրացնելով և իրենք այդ փոշու մեջ մտած, մերկ թրերը ճոճելով վազեցին դեպի իշխան Կամսարականի այրուձին, որ նահանջում էր կռվելով պարսից մի այլ վորախմբի դեմ: Երևում էր, որ պարսիկներն ուզում էին միայն սրերով հարձակվել նրանց վրա:

Պապը, Մուշեղը և նրանց շրջապատողներն այդ նկատեցին մանավանդ այն բանից, երբ սուսերամերկ մի պարսիկ, իր վաշտից պատվելով, ձին սրընթաց քշեց դեպի իշխան Կամսարականը՝ նրան վարկելու ակնհայտ մտադրությամբ: Սակայն մինչև պարսիկը կհասներ իշխանին՝ սրա այրուձիուց պոկվեց մի ձիավոր և, իր նժույգին ձուլված, սուրաց դեպի նա ու, մի երկվայրկյանում հասնելով, սրի մի վարկով նախ հեռու գցեց պարսիկի սուրը, մյուսով գետին գլորեց նրան ու նույն թափով ետ դարձավ:

— Ո՞վ էր այդ քաջը,— հարցրեց Պապը, որ ակնդետ հետևում էր այս տեսարանին:

— Անձևաց իշխանի որդի Գնելը, արքա,— ասաց Մուշեղը՝ ձիուց ճանաչելով քիչ առաջ իր մոտ եկած երիտասարդին:

— Գովում եմ: Արժանի է պարգևի,— ասաց Պապը, շարունակելով նայել, թե ինչպե՛ս են առաջանում պարսիկ հեծյալները:

Բայց մինչև տեղ կհասներ այդ հեծյալ վորախումբը, նրանց վրա նետերի տարափ տեղաց իշխանի գնդից հանկարծորեն բաժանված մի հեծյալ վաշտ, որին առաջնորդում էր դարձյալ նույն Գնել Անձևացին:

Հարձակվելով ու նետեր արձակելով՝ նրա վաշտը մեկեն ետ քաշվեց, պարսիկների մի մասը տանելով իր հետևից... այսպիսով՝ իշխանի վրա գնացած պարսից վորքը պակասեց. իշխանը շարունակեց իր գնդով ցրված նահանջել ու կռվել. տեսնվում էր, թե ինչպե՛ս պարսից ձիերը, բեռից ազատվելով, վազում էին դեպի դաշտը կամ ծառս էին լինում և նույնպես ընկնում:

Նույնը կատարվում էր և հայկական հեծելավորի մեջ և հետևակ վորամասերում, որ ճակատում էին դաշտի այս ու այն մասում՝ տեղ-տեղ թըշնամուն խառնված, տեղ-տեղ իրարից հեռու... Եվ շարունակ լսվում էին աղաղակներ, տեսնվում էին թրավարկեր:

— Ինձ այնպես է թվում, սպարապետ, որ մերայիններ պարտվում են,— շուրթերը սեղմած, գունատված ասաց Պապը:— Իզուր, մենք պիտի գնայինք...

Սպարապետը լուռ էր. նա նույնպես, ավելի քան Պապը, անհանգիստ էր. բայց դարձյալ վսպում էր իրեն և սպասում, թե շուտով երևի մի բեկում կկատարվի, և հայերը կնեղեն պարսիկներին: Սակայն պարսիկները կռվում էին կատաղի և, չնայած մեծ խմբերով ընկնում էին նետահար, բայց և այնպես առաջ էին գալիս՝ ըստ իրենց սովորության՝ վայրենի աղաղակներով,

հայհոյանքներ տալով և, թրերը մերկացրած արշավասույր մտնում էին հայերի արանքը՝ կարծես ավելի ահաբեկելու համար, և երբեմն այնպես էին խառնվում, որ դժվար էր լինում նրանց տարբերել հայերից, և դարձյալ տեսնըվում էին միայն վինաշողում, ծառս եղած ձիերի գլուխներ և այս-այն կողմ տարվող դրոշներ, որ թվում էր ոչ թե պարզում են, այլ փախցնում:

Բայց և այնպես այդ ամենի մեջ նկատվում էր, որ հայերը, այժմ թշնամուց նեղվելով, նահանջում են պաշտպանվելով:

— Գնա՛նք, սպարապետ: Այլևս անկարող եմ նայել սառնասիրտ,— ասաց Պապը, և նրա աջ երեսն սկսեց խաղալ ջղաձիգ:

Բայց հապիվ նա արտասանել էր այդ խոսքերը, երբ հանկարծ քաղաքի պարիսպների վրա հնչեց պարսիկների նահանջի փողը, և պարիսպների վրա գտնվող պարսիկ դետերն ու նետաձիգները սկսեցին իջնել այնտեղից առանձին մի խուճապով:

Դա վարմացրեց սպարապետին, թագավորին և նրանց շրջապատող բոլոր թիկնապահներին ու համհարպներին, շքախմբի բոլոր անդամներին:

«Սա խորամանկությո՞ւն է պարսիկների կողմից, թե՞ իրոք նահանջի կոչ», մտածեց սպարապետը և նկատեց իսկույն, որ հայերի դեմ սուսերամերկ եկած պարսից հեծելազորը ձիերի գլուխը դարձրեց հանկարծ և նույն արագությամբ, ինչպես եկել էր, իր կարևոր առաջնորդի գլխավորությամբ ետ սլացավ դեպի քաղաքադուռը: Նրանց հետևեցին, ավելի շուտ՝ փողի ձայնին հնազանդեցին նաև պարսից մյուս վորամասերը, սակայն կռվելով, պաշտպանվելով:

Դա այնքան անսպասելի էր, որ հայերը մի պահ կանգ առան վարանած, չհասկանալով այդ հանկարծակի նահանջը.— դա արդյոք մի կեղծ փախուստ չէ՞ր, արված այն նպատակով, որ հայերին նորից քաշեն քաղաքի մոտ և պարիսպներից նույնպես հարձակվեն:

Այսպես էր մտածում նաև իշխան Կամսարականը և ուզում էր հրամայել, որ իր վորքը շատ առաջ չգնա, բայց հանկարծ նա իր բարձրասրունք ձիու վրայից նկատեց, որ պարսից նահանջող մասերը, ավելի առաջ գնացածները մեկեն կանգ առան քաղաքադռան մոտ, գուցե չուզեցին ներս մտնել, որովհետև ներսից այդ դռնով վինվորներ և անվեն մարդիկ էին դուրս վազում խուճապած աղմուկով, և այս անգամ գալիս էին ոչ թե հայրերի վրա հարձակվելու, այլ հապճեպ, փութով, հետևակ ու ձիավոր իրար խառնված, դիմում էին դեպի գետը, դեպի կամուրջը, որ նախապես բռնել էր արդեն իշխան Կամսարականի մի վորամասը: Ու գնում էին իրար խառնված, միմյանց հրհրելով. ձիավորները մտրակով կամ տեգով վարկում էին ճանապարհը կտրողներին, հետևակները վազում էին ձիերի արանքով՝ նիզակներն ուսերին դրած կամ դրանցով ճանապարհ բացելով:

Ու պարսից նահանջող վաշտերը, որ կանգ էին առել, քաղաք մտնելու միտքը թողած՝ միացան նրանց:

Այս տեսնելով՝ հայկական վարանած վորքը շարժվեց տեղից և ուրախ աղաղակով վազեց առաջ:

Այրուձիու առջևից գնում էր դարձյալ մի երիտասարդ՝ մերկ սուրը շողացնելով.

— Ջա՛րկ, վա՛րկ,— պոռում էր նա իր գրեթե պատանեկան սուր, բեկվող ձայնով, թուրը ճոճելով, մազերը հովին տված: Նրա ամբողջ տեսքը սուր ճոճելն ու վորքին խրախուսելը ինչ-որ վվարթ, անվախ մի հափշտակություն ուներ և հիշեցնում էր նաև մանկական մի խաղ, մանավանդ ձայնը, որ կրկնում էր շարունակ՝ «վա՛րկ, վա՛րկ»...

Մինչ այդ՝ պարսիկները շարունակում էին խուճապած դուրս գալ քաղաքադռնից և վազել դեպի կամուրջը: Շուտով նրանց երթը պաշտպանելու համար պարսից մի վորամաս եկավ հայերի առաջը բռնելու, որ սրանք չվնասեն գնացողներին:

Իսկ հայերը, քաղաքին մոտենալով, քաղաքի ներսից լսում էին ավելի մեծ իրարանցման ձայներ, աղաղակներ, վենքերի շաչյուն, վինաբախում:

Ի՞նչ էր պատահել,— ոչ ոք չէր կարող ասել. պարզ էր միայն, որ պարսիկները, ինչ-որ բանից ահաբեկ, փախչում էին դեպի կամուրջը՝ գետի մյուս կողմն անցնելու, չիմանալով սակայն, որ կամուրջը արդեն բռնել են Կամսարականի հեծյալները:

Հայտնի է, որ կռվող վինվորներին ոչ մի բան այնպես չի ոգևորում, ինչպես հակառակորդի փախուստը: Նույնը կատարվեց այստեղ. հայերը, տեսնելով պարսիկների անկարգ փախուստը քաղաքից, ուրախության կանչերով առաջ նետվեցին:

Բայց քաղաքի դռները չհասած՝ նահանջող պարսիկների և հարձակվող հայերի միջև սկսվեց մի կատաղի մարտ, որին մասնակցում էին երկու կողմի վինվորները թրերով, նիզակներով, աշտեներով... Հայերն ուզում էին առաջ գնալ և խուժել քաղաք կամ փակել քաղաքադուռը, որ թշնամին մնա գերի. պարսիկներն աշխատում էին կտրել հայերի առաջը, որ հնարավորություն ու ժամանակ տան յուրայիններին դուրս գալու և դեպի կամուրջը գնալու... Ու այդ բախման մեջ վահաններ էին բարձրանում, սաղավարտներ գլորվում. ընկնում էին մարդիկ, ձիեր, իրար էին ձուլվում գոռոցներ, վենքերի շաչյուն, վիրավորների հեծեծանքներ, ձիերի վրնջյուն ու խռփոց:

Հայերը առաջ գնալով վախենում էին միայն, որ պարսիկները պարիսպները բարձրանան և այնտեղից վնասեն իրենց. բայց պարսիկներն այլևս պարիսպները չէին բարձրանում, այլ ընդհակառակը, հապճեպ դուրս էին գալիս քաղաքից ու վազում դեպի գետը, դեպի կամուրջը:

Ի՞նչ էր պատահել՝ ոչ ոք չէր հասկանում: Արդյոք նրանք դիմադրությունը համարում էին ավելորդ ու ապարդյո՞ւն. դժվար էր իմանալ:

Բայց փախչում էին. և եթե պաշտպանվում էին՝ կարծես միայն փախչելու համար:

Անցավ մի փոքր էլ, և ամեն ինչ պարզվեց:

Դռների մեջ, փախչողների հետևից երևացին հանկարծ ձիավոր սյունեցիներ՝ իրենց առանձնահատուկ սրածայր սև գդակներով. նրանք մերկ թրերով հարձակվում էին նահանջող պարսից վորքի վրա մի այնպիսի բարձրագոչ աղաղակով, որից քաղաքադուռն ու փախչողներին պաշտպանող պարսից վորքը ցրվեց և նույնպես փախուստի դիմեց...

Եվ այստեղ ահա պարզվեց այն առեղծվածը, որ ոչ ոք չէր կարողանում բացատրել՝ ո՛չ թագավորն ու սպարապետը, որ նայում էին հեռվից, ոչ ինքը՝ իշխան Կամսարականը, որ ղեկավարում էր այդ կռիվը, և ոչ հայ վորքը, որ ուզում էր առաջ նետվել, փախչողներին սրահար ու նիզակահար անելու:

Երկու ժամ առաջ սյունեցիները, Անդոք իշխանի առաջնորդությամբ, Նախջվանի արևելքից, ապահով համարված կողմից գրոհել էին քաղաքի վրա և նույնիսկ պահակ չունեցող դռնից մտել քաղաք ու սկսել, ինչպես հետո պարզվեց, մի սարսափելի կոտորած:

Իսկ նախքան այդ՝ եղել էր հետևյալը: Մի քանի օր առաջ սյունեցիները Անդոք իշխանի ուղարկած սուրհանդակից իմանալով, որ իրենց ծեր իշխանը պահանջել է պատրաստ լինել և գալ Եղնաքար, անմիջապես, երեք օրվա պաշարով, հասել էին որոշված վայրը և անտառներում թաքնված սպասել իշխանին, ավելի շուտ՝ նրա նշանին, որ իջնեն ցած: Իսկ երբ մի օր հետո հասել էր նրանց իշխանի երկրորդ սուրհանդակը, թե իշխանն սպասում է Գայլաձորում՝ Նախջվանի վրա հարձակվելու, և թե Դվինից նույնպես մեծ վորք է գալիս,— սյունեցիներն էլ ժամանակ չկորցրին, ասպապեն ու վինավառ իջան ցած՝ դեպի հանդիպման վայրը... Եվ մի քանի ժամ հետո Գայլաձորը լցվեց ողջույնի աղաղակներով: Իշխանին շրջապատելով՝ սյունեցիները հետաքրքիր նայում էին նրան, նրա կարմիր՝ ճակատը ճերմակ ձիուն և սպասում, թե ի՛նչ կարգադրություն է անելու նա:

— Դե, վավակներս, այլևս ժամանակ չպետք է կորցնել,— ասաց իշխանը ձեռքը բարձրացնելով:— Իմ սուրհանդակը լուր բերեց, որ Կամսարական իշխանն իր բանակով հասել է Նախջվան և կռվում է արդեն... Շտապենք օգնության...

Անդոք իշխանի սուրհանդակն, իրոք, գիշերանց դուրս գալով, եկել էր սպարապետին հայտնելու, թե սյունեցիները պատրաստ են և սպասում են նրա կարգադրությանը՝ «ի՞նչ անել», բայց հեռվից տեսնելով մարտն սկսված, առանց ժամանակ կորցնելու, սրարշավ ետ էր դարձել և իշխան Անդոքին հայտնել, թե ճակատամարտն սկսված է: Եվ ծեր Անդոքն իր ձիավոր սյունեցիներով սուրացել էին դեպի Նախջվան...

Ահա ինչո՛ւ Կամսարականի սուրհանդակները նրան չէին գտել նշանակված տեղը: Իսկ քաղաքին մոտենալով՝ սյունեցիները նկատել էին, որ նրա արևելյան դռան մոտ, պարիսպների վրա պահակներ անգամ չկան: Ու ենթադրելով, որ քաղաքի ամբողջ վորքը պարսիկները տարել են Կամսարա-

կանի և սպարապետի դեմ, խորտակել էին երկաթե դուռը, խուժել ներս և բռնել արևմտյան պարսպի վրա գտնվող զորքի թիկունքը... Նրանց հանկարծամուտը տեսնելով՝ քաղաքում գտնվող պարսից զորքի մի մասը փախավ, մյուս մասն սկսեց դիմադրել կատաղի, իսկ պարսպի վրա եղած նետաձիգները ցած նետվեցին և նույնպես՝ ոմանք կռվի բռնվեցին սյունեցիների հետ, ոմանք փախան:

Այժմ, երբ իշխան Կամսարականի զորքի մի մասը մտավ քաղաք, նրանք փողոցներում տեսան սյունեցիների և պարսիկների դիակներ, տեսան վիրավորներ, որ գալարվում էին ծամածուռ, այլանդակված դեմքերով... Տեսան նաև, թե ինչպե՛ս սյունեցիները տներից հանում էին թաքնված պարսիկ զինվորների ու, կենքերը խլելով, իրենց իսկ սրերով թրատում էին նրանց գլուխը, ուսերը...

Այդ տեսնելով՝ իշխան Կամսարականը, որի աջ և ձախ կողմից գնում էին որդիները ձիերի վրա, վայրացավ, որ անձնատուր լինող պարսիկների հետ այդպես վատ են վարվում ու, ձին կանգնեցնելով, պոռաց մի խումբ սյունեցիների վրա.

— Դադարեցնե՛լ...

Սյունեցիները, որոնց աչքերից ասես արյուն ու կատաղություն էր թափվում, վարմացած նայեցին իշխանին, կարծես հարցնելով, թե ո՞վ է դա, որ իրենց նկատողություն է անում:

— Եվ ինչո՞ւ, տեր. իրենք՝ շան վավակները, խնայո՞ւմ են մեզ,— ասաց մեկը հուզված:

Իշխանը նրա ձայնի մեջ զգաց անհնազանդության ու արհամարհանքի պես մի բան և բարկացավ.

— Ձեզ հետ խոսում է իշխան Կամսարականը:

Սյունեցիները սթափվեցին անմիջապես, թողին բռնած պարսիկներին, զննական հարգանքով նայեցին իշխանի ցցունապարդ սաղավարտին, սև ու խոշոր աչքերին և շտկվելով, նետվեցին դեպի իշխանն ու նրա թիկնապահները...

Ու մի քանի վայրկյան սյունեցիներն ու իշխանի զինվորները խանդավառ գրկում համբուրում էին իրար, ինչպես կարոտ հարազատներ, թեև առաջին անգամ էին տեսնում իրար: Եվ այդ բուռն, խանդավառ հանդիպումը երկար կտևեր, եթե իշխանը չհարցներ.

— Իսկ ո՞ւր է Անդոք իշխանը:

— Իշխան Անդոքը ծանր վերք ստացավ, տեր... Ահա այնտեղ է...

Կամսարականի դեմքը մթագնեց. նա տնքաց ու ձին քշեց այն կողմը, ուր ցույց տվեց սյունեցի զինվորը:

Մի փոքր հրապարակի մեջտեղ հավաքվել էին հիսունի չափ նիզակավոր ու աղեղնավոր մարտիկներ, նրանց հետ և Անդոքի որդի Բաբիկը, և շրջապատել մի թախտ, որի վրա մեկնված էր ծերունի իշխանը՝ աչքերը

փակ. նրա տակ փռված էր վառ գույներով մի գորգ, որ չգիտես ո՛րտեղից էին գտել սյունեցիները:

Անդոք իշխանը անշարժ էր. նրա նշանավոր թավ, ճերմակ բեղերը ճերմակ աղավնու թևերի նման փռված էին նրա ծնոտի վրա, իսկ թուխ դեմքը արյունոտ էր աջ կողմից:

Կամսարականն իջավ ձիուց և մոտեցավ ծեր ռազմիկին, որ հևում էր անձայն ու անկանոն. նա վիրավորվել էր գլխից, և վերքը Կամսարականին թվաց մահացու: Տեսնելով մահամերձ իշխանին՝ Կամսարականը հասկացավ, թե ինչո՛ւ սյունեցիները գայլի նայվածքներ ունեին:

Բայց հապիվ նա մոտեցավ և պատրաստվում էր խոսել ծերունու հետ, արագ քառատրոփով այդտեղ եկան թագավորն ու սպարապետը իրենց շքախմբի, համհարվների ու թիկնապահների ուղեկցությամբ: Քաղաքի դարբասի մոտ նրանք լսել էին Անդոք իշխանի վիրավորվելու լուրը և շտապել էին նրան տեսնելու:

Դեռ մի տասը-քսան քայլ հեռու՝ Պապը ձիուց ցած թռավ, վազեց դեպի մորապապը և գրեթե ընկավ նրա կրծքին:

— Պապի՛կ, ես եմ...

Մինչ այդ, ոչ ոք չէր համարձակվում խոսել նրա հետ, համարելով, որ նա կորցրել է խոսելու ընդունակությունը, բայց Պապի ձայնը լսելով, մահամերձ ծերունին չգիտես ճանաչեց ձայնը, թե պարզապես իրեն ցնցելու հետևանքով, աչքերը բաց արեց հանկարծ և սևեռուն նայեց թոռանը, ապա դժվարությամբ, կարծես ծանր քարեր էր գլորում կրծքից, տնքալով ասաց, աչքերը նորից փակելով.

— Վերջացա՛վ, Պապ... Նախջվանն ապատ է, բայց... բայց իմ Փառանձեմը... չկա...

Նա լռեց մի երկու վայրկյան և նորից, շրջապատողների խորին լռության մեջ, խոսեց հատ-հատ բառերով.

— Ինձ տուր... իմ սյունեցիներին... մեր լեռներում թաղելու...

Պապը նորից կռացավ և երեսը մոտեցրեց մորապապի դեմքին.

— Պապիկ, քեզ պիտի տանեմ Դվին՝ քո վերքը բուժելու:

Մի առժամ պատասխան չլսվեց, ծերունու աչքերը փակ էին, դեմքը անշարժ. բայց հանկարծ նրա շուրթերը շարժվեցին նորից.

— Ո՛չ,— շշնջաց նա, և խոսքը կիսատ մնաց ծերունու բերանում. նրա մարմինը ցնցվեց, ճերմակ բեղերը դողացին մի ակնթարթ ու հանգատացան:

Կարծես լռություն իջավ քաղաքի վրա: Շրջապատողները գլուխները խոնարհեցին ծերունու դիակի առաջ, մի քանիսը խոր հոգոց արձակեցին ու խաչակնքեցին երեսները:

Զինվորներից շատերի աչքերում արցունք երևաց: Իսկ սյունեցի հրամանատարներից մեկը մոտեցավ Անդոքին՝ կողքին տարածված նրա ձեռքերը խաչեց կրծքի վրա և, համբուրելով ծերունու աջը, ետ կանգնեց:

Նրա օրինակին հետևեցին Պապը, Անդոքի որդի Բաբիկը, Մուշեղը, իշխան Կամսարականը և այդտեղ գտնվող վինվորները:

Բայց այդ տխուր ու հանդիսավոր վայրկյանին լռությունը խախտեց ձիերի արագընթաց մի նոր ոտնատրոփ, և մեկը սրարշավ մոտենալով, գրեթե պոռաց հևասպառ.

— Տե՛ր սպարապետ, այստեղ հայ գերիներ կային բանտարկված... արձակեցինք: Կան և այլ տեղերում...

— Ավատե՛լ անմիջապես բոլոր հայ գերիներին,— կարգադրեց սպարապետը:

Իսկ մի ուրիշ ձիավոր, մոտենալով, կանչեց նույնպես հևաձայն.

— Մենք կալանեցինք մի խումբ վորականների, որոնց մեջ են բերդապետը, Զիկ վորավարը և ուրիշ վորապետներ...

Սպարապետը բարձրացրեց վշտահար գլուխը և իր սև, կլոր աչքերով նայեց լուր բերող հարյուրապետներին. մի վայրկյանում նրա տխուր աչքերը փոխվեցին, դարձան վայրացած արծվի աչքեր:

— Իսկ Մերուժա՞նը,— հարցրեց նա:

— Չկա, տեր սպարապետ:

Սպարապետը ներքին շուրթը ծամեց մի վայրկյան, ապա հրամայեց.

— Մորթավե՛րծ անել բոլորին և... խոտ լցնելով, դնել քաղաքի պարիսպների վրա:

Նա կանգ առավ, մի ակնթարթ նայեց մեռած իշխանին և ապա, հայացքը դարձնելով դեպի Կամսարականը, ասաց փոխված ձայնով.

— Սպանդարատ իշխան, ծանր է Անդոք իշխանի կորուստը մեզ համար, բայց մեր գործն անհետաձգելի է: Հետապնդեցե՛ք, իշխա՛ն, փախչող թշնամուն և վանեցե՛ք, խեղդեցե՛ք գետում:

Հետո, մոտենալով իշխանին, կամացուկ շշնջաց նրա ականջին. «Թագավորին ճանապարհեմ Դվին՝ ես անմիջապես կհետևեմ քեզ»...

— Բարի,— ասաց Կամսարականը և, համհարզների օգնությամբ, նըստելով իր բարձրահասակ, կապտորակ ձին, գնաց սպարապետի հրամանը կատարելու:

Նրան հետևեցին որդիները՝ Գագավոնն ու Շավարշը՝ աջ և ձախ կողմերից: Իսկ Հրահատը, առանց սպարապետից թույլտվություն առնելու, բաժանվեց նրա շքախմբից և ձին քշեց այնտեղ, ուր, ասում էին, թե հայ գերիներ կան:

«Գուցե Նապենին այնտեղ լինի», մտածեց նա:

* * *

Հրահատը գնում էր այնպես արագ և այնպես հուզված, որ ձին տակին չէր զգում, ու շտապելուց չէր իմանում ո՛ր կողմն է գնում, բայց որովհետև

սպարապետի հրամանը տանող հարյուրապետը գնաց մի ուղղությամբ՝ ինքն էլ հետևեց նրան:

— Հեռո՞ւ են գերիները,— հասնելով հարցրեց Հրահատը:

— Ոչ այնքան:

— Կին, աղջիկնե՞ր էլ կան, թե այր մարդիկ են միայն,— շարունակեց Հրահատը:

— Այդ չեմ կարող ասել,— վրա բերավ հարյուրապետը, ձին արագացնելով, որ ժամ առաջ հասնի գերիներին:

Հրահատն աշխատեց նրանից ետ չմնալ:

Սակայն մինչև նրանց տեղ հասնելը՝ հայ վինվորներն ու թաքնված տեղերից դուրս եկած տեղացիներն արդեն, դռները ջարդելով, արձակել էին գերիներին, և երբ Հրահատը մոտեցավ՝ բակը լցված էր այդ ուրախ ու տխուր բավմությամբ. ինքն էլ չիմացավ ինչպե՛ս իջավ ձիուց ու գնաց առաջ. նրա աչքերն ակամա թրջվեցին և սիրտն սկսեց բաբախել արագ, մանավանդ, երբ գերիների մեջ նկատեց կանանց ու աղջիկների: Նա խոնավ, բայց ագահ աչքերով նայեց իրար խառնված գերիներին, առանձնապես կանանց ու աղջիկներին, որ փրկվելու ուրախությունից մոռացել էին իրենց սովորական ամոթխածությունը:

Հյուծված ու գունատ, ուրվականների նման, բայց ուրախության լացով, նրանք գրկում-փարվում էին իրար, գրկում-փարվում էին հայ վինվորներին:

— Ձեր եկած ճանապարհը համբուրեմ,— ասում էր մի կին, հերթով փարվելով հայ վինվորներին, ինչպես մայրը իր հարապատ որդիներին:— Մեր մարմինն ու հոգին փրկեցիք դժոխքից ու տանջանքից:

Մյուսներն իրենց շնորհակալությունը հայտնում էին ձեռք բռնելով, արտահայտիչ հայացքներով կամ պարզապես ուրախության արցունքներով:

Դա Հրահատի համար անսովոր մի տեսարան էր. թվում էր՝ մարդիկ խենթացել են գերության մեջ կամ մահից ապատվելու խնդությունը խախտել է նրանց հոգու հավասարակշռությունը,— այնքան արտակարգ էր մարդկանց, առավելապես կանանց զգացմունքների արտահայտությունը. շատերը չէին կարողանում կանգնել մի տեղ. ընդարձակ բակում վազում էին այս ու այն կողմ՝ մեկին գտնելու, մեկին փարվելու, համբուրելու կամ լաց լինելու. ոմանք մի տեղ կանգնած ճչում կանչում էին ինչ-որ անուններ, երևի հարապատների անուններ, բայց պատասխան չստանալով լալիս էին՝ ծունկ ու գլուխ ծեծելով, իսկ ոմանք լալիս էին անձայն և ժպտում արցունքի միջից:

Հրահատն առաջ գնալով, չգիտես ինչո՛ւ, զգում էր, թե ահա պիտի տեսնի Նավենուն և, ո՛վ գիտե, ի՛նչ վիճակում, ու չէր կարող ասել, թե ի՛նչ խոսքերով պիտի դիմավորի նրան... Ու թափառ հայացքով կանանց այդ խմբում նա որոնում էր միայն նրա ծանոթ դեմքը, նրա թուխ, խոշոր աչքերը, բարձր

հասակը. և նրան թվում էր, թե ահա կերևա նա ու լալով-ժպտալով կվազի դեպ իրեն...

Բայց Նազենին կարծես չկար դրանց մեջ... Չկար և մայրը...

Հրահատը հերթով նայեց կանանց այդ խմբերը և չգտավ նրանց:

Սակայն այդ չհանգստացրեց նրան: Ձիու սանձը քաշելով, նա մոտեցավ կանանց մի այլ խմբի և հարցրեց.

— Դվինցիներ կան ձեր մեջ:

— Կա՛ն, արևս, կա՛ն: Դվինցիներ էլ կան, արտաշատցիներ, վաղարշապատցիներ էլ,— պատասխանեց մի պնդակազմ, գեղեցկադեմ կին:— Ամեն տեղից էլ կան, արևս, ամե՛ն տեղից...

Հանկարծ նա ընդհատեց խոսքը և, առաջ վազելով, փաթաթվեց մի նիհարակազմ վինվորի ու սկսեց համբուրել նրա երեսը:

— Հովսեփս, Հովսեփս, դո՛ւ ես... Աչքերդ սիրեմ, մի՛թե դու ես,— կըրկնում էր նա,— մի՛թե դու ես:

— Ես եմ, ես եմ,— ասում էր վինվորը:— Հապա Այծեմնիկն ո՛ւր է, Աննա մայրիկ, Այծեմնիկը:

— Այծեմնի՛կը, Այծեմնի՛կը,— սրտախոր հառաչեց կինը ու գլուխն օրորեց:— Այծեմնիկիս տարա՛ն, Հովսեփս, տարա՛ն: Բաժանեցին ինձնից ու տարա՛ն... կուրանա՛մ... տարա՛ն...

Հրահատը երեսը շրջեց արագ, որ չտեսնի այդ կնոջ մորմոքը, և նկատեց, որ ախոռանման տնից տակավին գերիներ էին դուրս գալիս: Նա գնաց այն կողմը. գերիների մեջ կային քահանաներ և սարկավագներ:

— Հայր սուրբը մնաց, հայր սուրբը,— ասում էր մեկը:

— Բերում են, նրան բերում են,— պատասխանեց մի ուրիշը:

Ու փոքր անց դուրս բերին իսկապես մի ծեր հոգևորականի, որ լայն մորուս ուներ և խոշոր, ներշնչված աչքեր:

— Ապատությո՛ւն եղբարց մերոց գերելոց,— ասում էր նա անդնդային ձայնով և ծորուն, աղոթքի եղանակով:— Ապատությո՛ւն եղբարց մերոց գերելոց... Թուրը հայոց վորավոր... Աղոթեցեք, ցնծացեք, եղբայրներ... Թուրը հայոց վորավոր...

Նրա ձայնից կանայք սկսեցին արտասվել, իսկ տղամարդիկ աշխատում էին վսպել իրենց, որ նույնը չանեն:

Երբ ծերունուն դուրս բերին և նստեցրին մի քարի՝ նա լռեց ու կարծես հանգստացավ:

Այդ ժամանակ Հրահատը մոտեցավ մի նոր խմբի, որ մատնացույց էին արել, որպես դվինցիների:

— Այստեղ ովքե՞ր են դվինցիներ,— հարցրեց նա:

Պատասխանի փոխարեն մեկը շուրջը նայեց:

— Դվինցինե՞ր,— ասաց նա,— ո՛ւր գնացին դվինցիները...

— Այստեղ են, այստեղ,— կանչեց մեկը քիչ հեռվից, բակի մի անկյունից:

Հրահատը ձին քաշեց ձայնի կողմը:

Սաղավարտով մի վինվոր աղեղն ուսին, կապարճը գոտիկից կախ՝ կանգնել էր այդտեղ, կանանց ու տղամարդկանց մի մեծ խմբով շրջապատված և ասում էր.

— Մենք եկանք գիշերը, եկանք ջահերով... որովհետև իշխանը հրամայեց ձողերով ջահեր շինել.. և երբ պարսիկը մութի մեջ տեսավ այդ կրակը՝ թողավ փախա՛վ... փախավ մինչև քաղաք... Մենք՝ աստծու օգնությամբ, սյուներիների օգնությամբ...

— Աստված վորավիգ ու պաշտպա՛ն,— խաչակնքեց բավմությունը:

Հրահատը մոտեցավ. նա չգիտեր ինչպե՛ս և ի՛նչ ձևով հարցներ Նավենու մասին, որ անհարմար չլիներ. ներքին ինչ-որ մի ուժ թույլ չէր տալիս նրան խոսել իր վգացմունքների մասին այդ տառապած, վշտահար բավմության առաջ, մյուս կողմից՝ քաշվում էր բացարձակ անունը տալ. կարող էին հարցնել՝ նա քո ի՞նչն է, ինչո՞ւ ես հետաքրքրվում: Բայց նրա բախտից մեկը ճանաչեց նրան:

— Հրահա՛տ, Հրահա՛տ սիրելի,— խմբից բաժանվեց մեկեն միջին տարիքի նիհար, հյուծված մի մարդ:— Դո՛ւ էլ այստեղ... Ե՛կ, արևդ սիրեմ, ե՛կ... Մեր հոգին փրկեցիք,— ու մարդը փարվեց համբուրեց նրան, ինչպես հարապատ եղբոր:— Մեր Հրահատն է, Հրահատը: Սպարապետի թիկնապահը,— դարձավ նա մյուսներին, որ ուշադիր լսում էին վինվորի պատմությունը:

Բայց առանց նրա ասելու էլ, մյուս դվինցիներն արդեն մոտեցել էին Հրահատին. մեկն ուզում էր համբուրել նրան, մյուսները ժպտում էին մաշված ժպիտներով, իսկ մի քանիսն ուղղակի փարվեցին նրա թևերին:

— Իսկ սպարապետն ո՛ւր է, սպարապետը, բավուկը սիրեմ,— հարցնում էին նրանք:

— Այստեղ է, այստեղ,— պատասխանեց Հրահատը, հերթով դվինցիներին նայելով ու մտածելով, թե որի՞ն հարցնի Նավենու մասին կամ ինչպե՞ս հարցնի: Վերջապես, տեսնելով, որ հարմար մեկը չկա, նա ասաց.— Ձեր մեջ ուրիշ դվինցիներ չկա՞ն:

— Այդ է՝ մենք ենք և մի քանի կանայք ու աղջիկներ, որ այնտեղ են:

— Որտե՞ղ,— հարցրեց Հրահատը անհանգիստ շուրջը նայելով:

— Այնտեղ, մատա՛ղ,— ցույց տվեց առաջինը նրան ճանաչողը:— Դու ո՛ւմն ես փնտրում...

Հրահատն այնպես տարվեց մյուս կանանց տեսնելու ցանկությամբ, որ էլ չպատասխանեց իրեն արված հարցումին և, ձին քաշելով, գնաց ցույց տված ուղղությամբ:

Հասնելով քիչ հեռու խմբված կանանց, որ միմյանց հագուստներն էին կարգի բերում, նա բարևելով հարցրեց, թե դվինցի՞ են արդյոք:

— Դվինցի, իսկական դվինցի, եղբայրս,— պատասխանեց մավերը գըլ-

խաշորի տակից խռիվ դուրս թափված մի կին՝ արցունքի շիթերն այտերի վրա:— Պարսիկի աչքը խավարի. հանեց մեկ քաղաքից մեր ու բերեց...

Մինչ կինը խոսում էր՝ Հրահատը մի հայացքով նայեց բոլորին: Նապենին չկար և դրանց մեջ:

— Կա՞ն այստեղ դվինցի ուրիշ կանայք էլ, թե միայն դուք եք,— հարցրեց նա:

— Մենք ենք, եղբայրս, միայն մենք,— ասաց կինը:— Առաջ դվինցիներ կային՝ տարան: Մի տասն օր առաջ տարան անօրենները:

Հրահատի շունչը բռնվեց կարծես:

— Կանա՞յք էին, թե այր մարդիկ,— հարցրեց նա:

— Կանայք էլ, այրեր էլ. դու ո՞ւմն ես հարցնում, եղբայրս:

— Ե՛ս,— և Հրահատը հապաղեց, չիմանալով ո՛ւմ անունը տալ:

— Դու ասա, ես բոլոր դվինցիներին ճանաչում եմ,— խոսեց կինը, նրա վարանումը տեսնելով:

— Ինձ խնդրել են իմանալ՝ վինագործ Զոմայի կինն ու աղջիկը գերիների մեջ չե՞ն արդյոք,— ասաց նա շիկնելով:

— Զինագործ Զոմայի՞,— մտմտաց կինը, ասես հիշելու համար:

— Այո, աղջկա անունը Նապենի է, եթե ճանաչում ես:

— Նապենի՞,— երկարեց կինը երկմտության մեջ:— Այդպես մի անուն կար, եղբայրս, բայց չգիտեմ նա ո՛ւմ աղջիկն էր... Այդպես մեկը կար, չէ՞,— դիմեց նա ընկերուհիներին:

— Ես նրանց ճանաչում եմ,— առաջ եկավ մի կին:— Դու նրանց ի՞նչը կլինես:

— Ե՛ս,— Հրահատի շունչը նորից բռնվեց կարծես:— Ես նրանց բարեկամն եմ:

— Բարեկա՞մը: Ոչ, նրանք այստեղ չեն, նրանք գերի չեն:

— Ստո՛ւյգ գիտես,— և Հրահատը շունչ քաշեց թեթևացած:

— Ստո՛ւյգ, ստո՛ւյգ: Նրանք Դվինից հեռացան, երբ պարսիկը դեռ քաղաք չէր մտել:

Հրահատի դեմքը պայծառացավ.

— Ճշմարի՞տ:

— Ճշմարիտ, եղբայրս, ճշմարիտ այնպես, ինչպես քեզ եմ տեսնում: Նրանք գնացին...

— Բայց ո՛ւր, ո՞ր կողմը:

— Այդ չեմ կարող ասել, եղբայրս: Իմ աչքերով տեսա, որ նրանք հրապարակով անցան գնացին: Ինչպես քեզ եմ տեսնում...

— Իսկ այդ ե՞րբ էր,— ընդհատեց Հրահատը անհամբեր:

— Ե՞րբ,— կինը հիշելու ճիգով երկարեց մտածումների մեջ:

— Ամիսն ու օրը չեմ կարող ասել,— ավելացրեց նա,— բայց այն ժամանակ էր, երբ լուր եկավ, թե պարսիկը գալիս է Դվինի վրա:

— Դու հաստա՞տ ես, քույրս:

— Հաստա՛տ. իմ աչքերով տեսա: Ինչպե՛ս քեզ եմ տեսնում...

Հրահատը նորից մի խոր շունչ քաշեց:

— Իսկ կարո՞ղ ես ասել ո՛ր կողմը գնացին,— կրկնեց նա:

— Որ կո՞ղմը: Այդ չեմ կարող... Գնացին երևի Խոսրովի անտառը կամ գուցե Գառնի. գուցե Վարաժնունիք: Գուցե ավելի հեռու...

— Իսկ այդ ժամ ճանապարհներն ապա՞տ էին. վտանգ չկա՞ր,— շարունակեց Հրահատը սևեռուն նայելով կնոջ աչքերին, կարծես նրանց մեջ իր հարցի պատասխանը կարդալու համար:

— Այդ չեմ կարող ասել, եղբայրս: Պատահել է, որ շատերին ճանապարհներին են բռնել բերել գերի, ինչպես ինձ...

Հրահատը, որ մինչ այդ հանգստացել էր կարծես, թե Նավենին մոր հետ հեռացել է երևի ապահով մի վայր, կնոջ վերջին խոսքերի վրա մոայլվեց հանկարծ: Ուրեմն կարող է պատահել, որ ընկած լինի գերի՛...

Ու մի քանի վայրկյան նա մնաց անշարժ կանգնած՝ գերի կանանց նայելով. ապա անխոս քայլ արավ ու գնաց, ձին հետևից քաշելով:

Այդ վայրկյանին նա, ինչպես Դվինում, Նավենու «գերությունը» լսած միջոցին, ոչինչ չէր տեսնում և ոչինչ չէր զգում: Նրա մտքի և աչքերի առջև դարձյալ Նավենին էր: Հիշում էր նրան ամենատարբեր պարագաներում մերթ տանը, մերթ այգում. նա հիշեց մանավանդ այն պահը, երբ ինքը, հրաժեշտ տալուց հետո, հեռանալիս հանկարծ ետ նայեց ու տեսավ, որ Նավենին կանգնել էր այգու դռան շրջանակի մեջ ու նայում էր իր հետևից մի դիրքով ու նայվածքով, որ արտահայտում էր թե՛ վախ, թե՛ ցավ և թե՛ տագնապ: Այդ նայվածքն այնպես հուզեց Հրահատին, որ նա ակամա, ասես ինչ-որ բանից մղված, ետ դարձավ:

— Մի՛ տխրիր, Նավենիս,— ասաց Հրահատը քնքշաբար:

Նավենին աչքերը խոնարհեց: Եվ Հրահատը նկատեց, թե ինչպես արցունքի երկու շիթ պոկվեցին նրա աչքերից ու ընկան ցած:

— Դու լալի՞ս ես, Նավենի,— մոտեցավ Հրահատը նրան,— և ինչո՞ւ... Վախենո՞ւմ ես... Աա՛, մի՛ քաշվիր:

Նավենին դանդաղում էր. թվում էր՝ նա տատանվում է կամ չի համարձակվում ասել այն, ինչ մտածում է: Բայց, վերջապես, ճիգ արեց և ասաց.

— Հանկարծ պատերազմը երկարի, դու գնաս հեռու և... և մենք չտեսնենք իրար:

— Այդ լինել չի կարող,— ասաց Հրահատը աշխույժ, բայց ներքուստ անվստահ:— Ոչ, Նավենի, պատերազմը երկար չի տևի,— ուզեց մխիթարել Հրահատը:

Բայց Նավենին նորից հառաչեց անխոս:

— Մի՞թե ինձ չես հավատում, Նավենի...

— Չգիտեմ,— հոգոց արձակեց Նապենին,— սիրտս անհանգիստ է շատ... Թվում է՝ սա մեր վերջին տեսությունն է:

— Եվ ինչո՞ւ. ինչո՞ւ ես կարծում այդպես:

Նապենին գլուխը կախեց կրծքին, և նորից արցունքի կաթիլներ ընկան նրա աչքերից:

— Ինքս էլ չգիտեմ ինչո՛ւ... Սիրտս վկայում է, Հրահատ,— ասաց նա, առաջին անգամ տալով իր անունը,— սիրտս վկայում է, որ մենք կարող ենք կորցնել միմյանց և... և այլևս չտեսնել...

— Ոչ, Նապենի, ոչ. այդ չի կարող լինել,— հուսադրեց Հրահատը նրան, ինքն էլ սակայն համոզված չլինելով, որ դա չի կարող պատահել:— Պատերազմը կվերջանա շուտ, և մենք պսակի կերթանք:

Նապենին լռում էր՝ աչքերը գետնին հառած:

— Խոսիր, Նապենի. ինչո՞ւ ես լռում,— ասաց Հրահատը:— Խոսիր, ի՞նչ կուզես ուրեմն... Ինչպե՞ս վարվեմ...

— Տա՛ր և ինձ քեզ հետ,— թաց աչքերը բարձրացրեց Նապենին:— Ես վախենում եմ:

Հրահատը վարմացավ:

— Ինչի՞ց... Վախենում ես ինչի՞ց, Նապենի:

— Որ կորցնենք իրար...

Եվ Նապենին, խոսքը կիսատ, լաց եղավ:

Հիշելով այս ամենը՝ Հրահատը հառաչեց:

«Իրոք այդպես էլ եղավ,— մտածեց նա:— Նապենու սիրտը վկայում էր ճշմարտապես. ինչպես ասաց՝ այնպես էլ եղավ: Մենք կորցրինք իրար... Բայց մի՞թե իրավ այլևս չենք տեսնելու միմյանց»...

Ջինագործ Ջոման սպանվել է, այդ հաստատ էր, բայց ո՞ւր էին Նապենին ու մայրը: Տարվել էին գերի՞, թե փրկվել, ապաստանել էին մի տեղ— չէր պարզվում տակավին: Այն, ինչ քիչ առաջ ասաց գերի կինը, նույնն ասին և հարևանները Դվինում... Իսկապես ո՞ւր են արդյոք...

Եվ անորոշությունը հուսահատություն էր բերում Հրահատին. նա տանջվում էր մանավանդ, երբ կրծքի վրա կգում էր ծոցագրպանում պահած վարսակալն ու գինդերը: Այդպես էլ այժմ. մի առժամ ձին քաշելով՝ նա գնում էր ու չէր նկատում կողքից անցնող վինվորներին, վորականներին. երբ վերջապես հասավ մի նեղ փողոց՝ նա ձեռքն ինքնաբեր տարավ ծոցը, և շոշափեց գրպանում պահած՝ Նապենուն ընծա բերած վարսակալն ու գինդերը:

Շոշափելով ծոցագրպանը՝ նա հառաչեց, և արցունքի երկու կաթիլ հանկարծ ցայտեցին նրա աչքերից ու դողացին այտերի վրա:

— Հրահա՛տ,— հանկարծ դիմացից ելավ մի հեծյալ վորական:— Ի՞նչ է պատահել... Դու լալի՞ս ես...

Հարցնողը սպարապետի թիկնապահներից մեկն էր՝ Հրահատի ընկեր Ատոմը:

* * *

Մուշեղին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց համոզել թագավորին, որ վերադառնա Դվին, պարսից հետապնդումը թողնելով իրենց: Եվ Պապը վերադարձավ, ափսոսալով խորապես մորապապ Անդոք իշխանի մահը, ցավելով սաստիկ, որ Մերուժանին չբռնեցին: Բայց և այնպես Նախջվանի հաղթությունն այնքան ոգևորեց նրան, որ երբ վերադառնում էր իր փոքրիկ շքախմբով, ճանապարհին մտածում էր շարունակ՝ վերադարձին հաղթության խրախճանք տալ Դվինի ժողովրդին: Որքան էլ մորապապի մահը ծանր վիշտ էր պատճառել նրան, սակայն նա առանձին մի սիրով էր մտածում այդ ուրախության մասին, որպես անհրաժեշտ մի բանի, որ պետք է սփոփեր ժողովրդին և վգացնել տար, թե Նախջվանի ճակատամարտով վերջանում է պատերազմը, թշնամին ամեն տեղ վտարված է սահմանից դուրս, պետք է ուրեմն կարգի բերել քաղաքները, քանդված շենները, ճանապարհները, կամուրջները, ապա... թագուհու հարկաբաժինը, նրա առանձին օթևանները պետք է վարդարել ընտիր կահերով, և հատուկ մարդիկ ուղարկել՝ թագուհուն և որդիներին բերելու, քանի դեռ ձմեռը չէր հասել...

Բայց մեծ եղավ նրա վարմանքը, երբ, Դվինի պալատը հասնելով, տեսավ՝ թագուհին եկել է որդիների հետ: Նրան ուղեկցել էր մի ամբողջ շքախումբ՝ թագուհու հոր՝ իշխան Բագարատ Տայեցու գլխավորությամբ: Այդ շքախմբի մեջ շատ սեպուհների հետ միասին եկել էին նաև Երեմիայի և Բաթի կանայք, որ նույնպես մնացել էին Տայքում, սպասելով պատերազմի վախճանին: Նրանց հետ եկել էին դայակներ, դաստիարակներ և նաժիշտների մի մեծ խումբ, որ միանգամից կարծես լցրել էին մինչ այդ ամայի թվացող պալատը: Որքան էլ թագուհու հայրը՝ Բագարատ իշխանն աշխատել էր համոզել դստեր, որ մնա մինչև պատերազմի լիակատար վախճանը, Զարմանդուխտ թագուհին չէր համաձայնել, շտապել էր օր առաջ հասնել Դվին և Պապին չթողնել մենակ: Լավ իմանալով Պապի «դյուրաբորբ բնույթը», ինչպես նա էր ասում, մտածել էր, որ կնետվի հանկարծ կռիվների մեջ և կվտանգի իրեն, ուստի աճապարել էր նրան այդօրինակ վտանգներից ետ պահելու:

Պապը որքան վարմացավ, նույնքան և ուրախացավ, որ Նախջվանի հաղթությանը հաջորդեց մի այսպիսի հաճելի անակնկալ: Առաջինը սանդուղների գլխին նրան դիմավորեցին որդիները՝ Արշակն ու Վաղարշակը, չորս-հինգ տարեկան իրար նման տղաներ, որոնց Պապը համբուրեց գետնից վեր բարձրացնելով, ու նրան թվպց, որ որդիները նկատելի մեծացել են մի քանի ամսվա մեջ... ապա երևաց թագուհին, որի նուրբ դեմքը քամահար-

վել էր ճանապարհին, սակայն սև, խոշոր աչքերը՝ երկար թարթիչներով, մնացել էին նույնը. նույնն էր միջահասակ կազմվածքը, քայլվածքը:

— Ինչպե՞ս հավանեցիր Դվինը, քո հարկաբաժինը,— առաջին ողջագուրանքից հետո հարցրեց Պապը:

— Ես շատ գոհ եմ,— ասաց թագուհին,— մեզ անչա՛փ լավ ընդունեց Հայր-Մարդպետը:— Ինչ բարեմիտ մարդ է, Պապ: Ամեն կերպ օգնեց, որ մեզ լավ վգանք: Ինչ սքանչելի մարդ,— կրկնեց նա:— Եթե այստեղ բոլորն այդպես լինեն՝ ես ինձ երջանիկ կզգամ:

Պապը չպատասխանեց թագուհու հիացմունքին, բայց դրա փոխարեն ասաց, թե հույս ունի այսուհետև ապրեն խաղաղ, վասնզի պատերազմը պիտի համարել ավարտված, և ինքը ցանկություն ունի այդ առթիվ «նախնյաց ձևով խրախճան տալ ժողովրդյան»:

— Թող մի փոքր մոռանան կրած արհավիրքը... Հավա՞ն ես այս մըտքին...

— Միանգամայն, Պապ: Միանգամայն,— ասաց թագուհին:

Ու մի քանի օր Պապն զբաղված էր այդ «հաղթության խրախճանի» մտքով, նույնիսկ խորհրդակցում էր հպարապետ Ամատունու հետ, թե ինչպե՛ս և ինչ ձևով պետք է անել այդ: Մի օր էլ խոսում էր այդ մասին, արագ ներս մտավ սենեկապետ ծերունի Արշամը:

— Տեր արքա, Բագրևանդից սուրհանդակ:

Սովորաբար սուրհանդակին ընդունում էր դիվանապետը կամ հպարապետը, բայց այս անգամ եկողը ցանկություն էր հայտնել տեսնել սպարապետին՝ «հույժ կարևոր» մի նամակ հանձնելու և կարևոր լուրեր հայտնելու. որովհետև սպարապետը Դվինում չէր՝ կամեցել էր տեսնել թագավորին:

Հավիվ սենեկապետը դուրս էր գնացել՝ ներս մտավ արևից ու քամուց այրված, կոշտացած մի երիտասարդ. որքան էլ նա վրայից մաքրել էր ճանապարհի փոշին, բայց դա երևում էր տակավին նրա կարճ վերնազգեստի և մույկերի ծալքերում:

Ներս մտնելով՝ նա ձեռքը կրծքին դրած, գլուխը խոնարհեց նախ թագավորին, ապա այնտեղ նստած թագուհուն, հետո երկու քայլ անելով, ոլորած ու կնքած մի նամակ տվեց թագավորին:

— Դարոնք ամրոցի տեր բերդակալից, արքա,— ասաց նա չգիտես շտապելո՛ւց, թե ամաչելու հուզումից շփոթվելով:

Մինչ Պապը կարդում էր նամակը, հուզումն ու տագնապը հավիվ պահելով, թագուհին մերթ նայում էր ամուսնուն, մերթ երիտասարդ սուրհանդակին, կամենալով կարծես գուշակել, թե ինչ կարող է լինել այդ նամակի բովանդակությունը, նամակ, որ ուղարկված էր այդպես շտապ, և մի վայրից, որ այնքա՜ն մոտ էր սահմանին:

Երբ Պապը նամակն ավարտեց՝ նա այլագունեց. նրա դեմքի մկանները խաղացին, ինչպես միշտ՝ հուզված պահերին: Թագուհին այդ նկատեց ան-

միջապես և նույնպես այլայլվեց. կամեցավ հարցնել՝ ինչ է գրում բերդակալը, բայց Պապը ժամանակ չտվեց, դիմելով սուրհանդակին.

— Ուրիշ ինչ կարող էիր հաղորդել:

— Իմ տեր բերդակալը, արքա, հրամայել է ինձ հայտնել սպարապետին, թե ինչպե՞ս վարվի ինքը, եթե պարսիկներն անցնեն սահմանը: Բայց քանի որ տեր սպարապետը գտնվում է Նախջվանում, այդ հրամանը խնդրում եմ քեզնից, արքա:

— Ուրեմն՝ պարսիկները նորի՞ց,— տխրեց թագուհին, չկարողանալով պահել իր անհանգստությունը:

— Այո, Ջարմանդուխտ, երկյուղալի ոչինչ չկա,— ասաց Պապը, ձայնի հանգստացնող շեշտով:— Այդ Մերուժանն է նորից կամենում վրդովել մեր հանգիստը...

Պապը չուզեց ասել ավելին՝ թագուհուն չանհանգստացնելու համար. չուզեց ասել այն ամենը, ինչ գրում էր բերդակալը, թե ստույգ լուրերի համաձայն, Շապուհը, չկարողանալով տանել վերջին ամիսների պարտությունը, նոր վորք է հավաքում սահմանի վրա, նոր հարձակում սկսելու, ինչ սպասվում է օրեցօր: Այնինչ, հայ վորքը շատ սակավ է այդտեղ՝ թշնամու մեծ ուժերին դիմագրավելու:

Պապը չուզեց ասել այս ամենը թագուհուն, սակայն, նկատելով նրա հուզումը, նախ աշխատեց հանգստացնել նրան, ապա հրամայեց սուրհանդակներ ուղարկել Նախջվան՝ սպարապետին և իշխան Կամսարականին տխուր լուրը հայտնելու և նրանց կանչելու, երբ եկավ մի երկրորդ սուրհանդակ— այս անգամ Վասպուրականում գտնվող Բագրատունի Սմբատ ասպետի կողմից, բերելով նույն տեղեկությունը, թե Շապուհը, վերջին պարտություններից կատաղած, նոր վորք է կապել և մտադիր է շուտով Մերուժան Արծրունու հետ Հեր և Ջարևանդ գավառներից— Հայաստանի այդ մատչելի դռներից— մտնել Բագրևանդ և մինչև ձմեռը տիրել Հայաստանին և Մերուժանին կարգել թագավոր:

— Շապուհն ուրեմն որոշել է մեզ հանգիստ չտալ,— մտածում էր Պապը, սպասելով Մուշեղ սպարապետին:— Իսկ մենք կանենք այն, ինչ կարող ենք և պարտավոր ենք:

Եվ մի քանի օր հետո հայ վորքը Վաղարշապատով անցնում գնում էր Բագրևանդ, և քաղաքի բնակիչները, փողոցները լցված, դիտում էին վորքի երթը:

Առջևից գնում էին իշխան Կամսարականի հեծյալները (Նախջվանի սահմանների պաշտպանությունը սպարապետը հանձնել էր սյունեցիներին և Անդոքի որդի Բաբիկին) իրենց անձնյա հրամանատարի և նրա երկու որդու առաջնորդությամբ. ապա գնում էր հետևակը նիզակներով, աշտեներով և նետ-աղեղներով վինված. դարձյալ հեծյալ ու հետևակ, կրկին հեծյալ ու

հետևակ՝ նույն ձևով վինված, որ առաջ էին գնում գետինը դոփելով, վենքերի վրնգոցով, երկարաձիգ կուռ շարքերով, որ վերջ չունեին ասես: Թվում էր՝ վորք չի անցնում, այլ բարձրացել է ամբողջ մի ժողովուրդ, որ գնում է երկիրը պաշտպանելու: Տեգերի, նիզակների մի խիտ, անվերջ անտառ էր անցնում, արևի տակ շողացնելով իր սուր ծայրերը:

Անցան այդպես արքունական գնդերը, ապա իրենց տոհմանիշը կրող դրոշներով ու գնդերով եկան անցան շատ նախարարներ, ինչպես Կենան Ամատունին, Դարա-Սյունին, Ադամ և Արգամ Գնթունիները, Վարաժնունյաց տերը, Վանանդա իշխան Սեթը և շատ ուրիշներ:

Զորքից հետո եկավ և թագավորը՝ Մուշեղ սպարապետի և մի քանի պալատականների հետ միասին. նրանց հետ էր և բյուզանդական վորավար Տերենտը՝ իր արտասովոր հագուստով, իր թիկնապահների փոքրիկ խմբով: Դրանիկ գունդը գնում էր Բաթ Սահառունուն գլուխ ունենալով, որի կողքին իր նժույգն էր վարում արքայադպիր Երեմիան՝ այս անգամ մարտական սեղմ հագուստների մեջ և բյուզանդական մի կլոր գլխարկով, որի տակից դուրս էին թափվում նրա սև գանգուրները:

Երեկոյան դեմ վորքին միացավ և կաթողիկոսը իր տասներկու եպիսկոպոսներով ու տասներկու սարկավագներով:

Ամենից վերջը վորքին հետևեցին պաշարակիր ջորիներ, ուղտեր՝ բեռնված ամեն տեսակի ուտելիքներով, վրաններով և այլ պարագաներով, որոնց հետ գնում էին և կանայք ու ծերունիներ, որ հմուտ էին վերք կապելու և ապաքինելու գործին: Դրանց մեջ էին Հրահատի նախկին առաջնորդ ծերունի Զաքարեն և ոսկերիչ Գապավոնը:

Վաղարշապատի բնակիչները, նրանց հետ և բոլոր վանականները, դուրս թափված, փողոցի ափերից, ինչպես և տանիքներից նայում էին գնացող վորքի հետևից, և նրանցից շատերը, առանձնապես պառավները, աղոթում էին և արտասվում.

— Տե՛ր ամենակալ, քո աջը հասնի... Դո՛ւ օգնես Աշխարհիս Հայոց...

Գիշեր էր. լուսնի անրջային լույսով ողողված էր Զիրավի ընդարձակ դաշտը. նրա երեք կողմը՝ հեռուներում լեռները մի ապահով շրջան կապված, ասես հսկում էին նրան, և դաշտը դրանով կարծես հանգիստ՝ մեղկորեն փռվել էր կաթնալույսի ու կաթնամշուշի մեջ: Ցերեկը նրա վրա երեվացող թփուտները, ալիքաձև բլուրներն ու թմբերը և առհասարակ նրա կընճիռները հիմա, լուսնի լույսի տակ, թվում էին հարթված, անգամ գետը՝

հայոց սրբապան Արածանին, հպիվ էր նշմարվում իր ափերի մորով ու շամբուտներով, որ խշշում էին գետի երկու կողմը և խլացնում նրա ջրերի ձայնը:

Դաշտի վրա սևին էին տալիս միայն մի քանի գյուղեր, բայց նրանց մեջ կենդանություն, շունչ չէր երևում. դրանք դատարկ էին ու լքված. սակայն դաշտին սովոր աչքը այս գիշեր լուսնի լույսով կարող էր տեսնել նոր անսովոր տեսարաններ: Արածանիի աջ ափը, որ առաջ, մինչև երեկ, միշտ դատարկ էր ու ամայի, հիմա ծածկված էր վրաններով, անթիվ ճերմակ ու գորշ վրաններով, որոնք բռնել էին ահագին մի տարածություն ու հասել մինչև Նպատ լեռան ստորոտները:

Բայց այստեղ էլ համատարած անշարժություն ու լռություն էր, որ սակայն նման չէր գյուղերի անկենդան լռության. այդ քունն էր իր թևերը տարածել վրանների վրա, բայց ոչ ամենի... Մի քանի վրանի մոտ, առանձնապես ծայրավրանների առաջ, երևում էին նիպակներով ու շողուն վրահներով պահակներ, որոնք թվում էին լուսնով հմայված կամ պոչի վրա կանգնած հսկայական ձկներ, որ իրենց թեփուկները փայլեցնում էին լուսնի տակ: Երևում էին նաև վրանների շրջագիծը հսկող պահակներ՝ նմանապես վրահավոր ու սպառազեն, բայց գրեթե նույնպես լուռ ու անշարժ: Վրանների մոտ և փոքր-ինչ նրանցից հեռու երևում էին և ձիեր, անհամար ձիեր, որ նույնպես հանգիստ էին առնում և երբեմն փնչացնում, ասես քնի մեջ:

Դա հայոց բանակն էր, որ երեք օր անընդհատ, թեթև դադարներով ճանապարհ կտրելուց հետո, հանգստանում էր հիմա խոր քնի մեջ: Այդտեղ էին արքունական հետևակորն ու այրուձին և նախարարական գնդերը, որ բանակել էին մեկը մյուսից փոքր-ինչ հեռու. սրանցից յուրաքանչյուրի մոտ աչքի էր ընկնում նախարարական վրանն իր ընդարձակությամբ ու պահակներով: Բայց հատկապես վատվում էին երեք մեծ վրան, որոնցից երկուսին հսկում էին արթուն, բայց անշարժ վրահավոր պահակներ, երրորդին՝ երկարաքղանցք ու սևապգեստ մարդիկ՝ սայլակավագներ ու աբեղաներ: Դրանցից ընդարձակն ու մեծը Պապի վրանն էր, երկրորդը՝ Մուշեղինը, իսկ երրորդը՝ Ներսես կաթողիկոսինը:

Թե՛ արքունական բանակում և թե՛ նախարարական գնդերում յուրաքանչյուր վինվոր քնել էր իր վենքերը կողքին դրած, որ գալարափողերը հնչեցնելուն պես ոտքի ելնեն պատրաստ: Նրանց տեսքն ու գայթակղիչ քնաձայնը պահակների մեջ առաջ էին բերում մի այնպիսի նախանձ ասես թե վարակ, որ քիչ էր մնում իրենք ևս վենքերը ցած նետեն ու փռվեն գետնին, բայց պարտքի գիտակցությունը պապում էր նրանց, և նրանք կանգնած տեղներում ննջում էին միայն, չկարողանալով հաղթահարել ու վանել իրենց քունը կամ, երբեմն կարճ տարածության վրա քայլեր անելով, նայում էին հաճախ այն կողմը, որտեղից սպասվում էր թշնամին. ոչինչ չտեսնելով սակայն լուսնի լույսով լցված գիշերի մեջ, բայց շատ բան պատկերացնելով

այնտեղ, շարունակում էին նայել դեպի դաշտի հեռուն՝ տեսնելու կամ լսելու, թե թշնամին չի՞ երևում արդյոք:

Սակայն կաթնագույն լույսի մեջ, որքան կտրում էր մարդու աչքը, ոչինչ չէր երևում, ոչինչ չէր շարժվում: Միայն մի բան էր խանգարում գիշերի անդորրը— եղեգների միօրինակ խշշոցը, որ գալիս էր հեռվից՝ Արածանիի կողմից: Բայց այդ խշշոցն էլ երբեմն դադարում էր, ու լսվում էր միայն վրաններում և նրանց առջև պառկածների հանգիստ քնաձայնը: Երկինքն արդեն այնքա՛ն խաղաղ էր, աստղերն այնքա՛ն պայծառ ու ցոլուն, որ տարօրինակ էր թվում մի այդպիսի խաղաղ ու լույս գիշեր թշնամու, պատերազմի, արյունահեղության հնարավորություն: Եվ գիշերը գնալով ավելի էր խորացնում լռությունը և ավելի բորբոքում պահակների քնելու ցանկությունը:

Բայց առաջին հայացքից համատարած թվացող այդ քունն ու լռությունը երևութական էր: Եթե մեկն անցներ վրանների մոտով և ականջ դներ՝ նա շատ տեղ կլսեր կուսպ ու կգույշ ձայներ, որ խոսակցում էին ամենատարբեր նյութերի վրա, բայց ավելի՝ վաղվան ճակատամարտի մասին: Որքան էլ հոգնած, բայց մտքերը, մասնավորապես վաղվան կռվին վերաբերող մըտքերը, ոմանց չէին թողնում քնել: Կային մարդիկ էլ, որ բաց աչքերով մութի մեջ մտորում էին միայն:

Այդպես արթուն, անհանգիստ մտքերի մեջ էր երիտասարդ Գնել Անձևացին: Նրա անմիջական վորավար Կամսարական իշխանն իր հեծելապրով ու որդիներով, սպարապետի կարգադրությամբ, գնացել էր կարևոր մի հանձնարարություն կատարելու և իր վորքի մի մասը՝ հետևակն իր վորապետներով թողել էր սպարապետի տրամադրության ներքո: Դրանց հետ մնացել էր և Գնելը: Նա հիմա մտածում էր, թե ինչպե՛ս պիտի կռվեն առանց իշխանի՝ թագավորի ու սպարապետի աչքի առաջ:

Գնելը գիտեր, նրան հայտնել էին թագավորի խոսքերը, որ գովել էր իրեն Նախջվանի ճակատամարտում ցույց տված խիվախության համար: Եվ հիմա մտածում էր, որ եթե նորից խիվախություն չանի, գոնե ամոթով չմնա:

Մտածում էր նա և, վինվորների քնաձայնը լսելով, նախանձում էր նրանց, որ չեն մտածում վաղվա մասին, չեն անհանգստանում իր նման:

«Տեր, դու օգնիր»,— հառաչեց նա:

— Գնե՛լ: Արթո՞ւն ես,— հարցրեց վրանում պառկած հարյուրապետներից մեկը:

— Այո, տեր սեպուհ,— ասաց Գնելը, ձայնից ճանաչելով խոսողին:

— Ինչո՞ւ: Վախենո՞ւմ ես վաղվան ճակատամարտից:

— Ինչի՞ց ենթադրեցիր այդ, տեր սեպուհ,— վարմացավ Գնելը:

— Տնքում ես, հառաչում:

— Սխալվում ես, սեպուհ տեր... Ինձ ուրիշ մտքեր են վբաղեցնում:

— Ի՞նչ մտքեր:

— Մտքեր վանական:

Գնելն վգաց, որ հարյուրապետը ժպտաց մուխ մեջ:

— Երկյուղն ավելորդ է, Գնել սիրելի,— շարունակեց հարյուրապետը:— Մի օր պիտի մեռնենք՝ այս պատերազմում չէ, մի այլ պատերազմում: Շատ մտածես՝ կռվել չես կարող: Արհամարհիր մահը և մի՛ մտածիր: Այդպես ավելի հանգիստ կլինես:

Գնելը չգիտեր ինչպե՛ս հասկացնի, որ ինքը մահվան մասին չէր մտածում: Բայց, վգում էր, եթե անկեղծ ասեր իր մտածմունքը, հարյուրապետը պիտի ծիծաղեր, ուստի և լռեց:

Մի այլ վրանում մի քանի նախարար հավաքված խոսակցում էին հանդարտ:

— Տեր Գնթունի, հավատո՞ւմ ես, որ հոռոմներն օգնեն մեզ,— հարցնում էր Վանանդա իշխան Սեթը դեմը նստած Գնթունի Արգամ նախարարին, որի լուսավորված ճերմակ գլուխը թվում էր մարմարից կերտած:

— Օգնե՛լ... Թերևս,— ասում էր ծեր Գնթունին դանդաղ արտաբերելով բառերը և հերթով նայելով վրանում նստած նախարարներին:— Օտարի օգնության հույսը նման է ամպի. կարող է անձրև տալ և չտալ: Նրանք գուցե օգնեն այնպես, որ մենք գնանք առաջ, իսկ նրանք հետևեն մեզ... Բայց ես այնպես եմ կարծում, որ մենք պետք է ապավինենք մեզ... միա՛յն մեզ...

— Սակայն պարսիկը շատ է, մենք սակավ. կարո՞ղ ենք մենակ,— միջամտեց Վարաժնունյաց տեր Ջարեհը, մի եռանդոտ երիտասարդ, որ ուզում էր ոչ այնքան առարկել, որքան ծեր, հեղինակավոր նախարարի խոսքերով ամրապնդել իր հույսերը:— Կարո՞ղ ենք, տեր Գնթունի:

— Հույս աստված,— նորից դանդաղ պատասխանեց ծերունին:— Դիմագրավում են ոչ միայն վենքով ու վորքով, այլև իմաստությամբ: Սպարապետի նախաձեռնած միջոցները եթե հաջողեն...— Նա լռեց և նայեց վրանից դուրս:— Բայց ճակատամարտը, անշուշտ, կլինի օրհասական,— ասաց նա բավական լռելուց հետո մարգարեական մի եղանակով ու մի այնպիսի խոր ձայնով, որ այնուհետև ամեն խոսք թվում էր ավելորդ:

Համարյա նույնպիսի մտքեր էին վբաղեցնում Պապին ու արքայադուստր Երեմիային. նրանք երկուսով էին միայն արքունական վրանում, որին հրսկում էին ավելի մեծ թվով պահակներ, քան որևէ այլ վրանի:

— Երեմիա, ինձ այնպես է թվում, թե վաղը վճռվելու է Հայոց Աշխարհի բախտը,— ասում էր Պապը:— Կա՛մ ապրենք պիտի, կա՛մ մեռնենք...

— Կապրենք,— ասաց Երեմիան հանգիստ:— Առաջին անգամը չէ, Պապ, որ Հայոց Աշխարհը ելնում է կռվի: Եթե ելնում է, ուրեմն և ունի ապրելու կամք: Կռվով է ապրում աշխարհում ամեն արարած: Եթե մարմինը դադարում է դիմադրել ցավին՝ նա մեռնում է... Ո՛վ կռվում է, Պապ, նա չի մեռնում:

— Դու իրավացի ես, Երեմիա. կռվով է ապրում ամեն արարած,— կըրկ-

նեց Պապը մտախոհ:— Սակայն այս գիշերն այնպես երկար է թվում ինձ... Ես կուզեի լուսանար շուտ և...

Պապը բռունցքը խփեց ծնկանն ու լռեց մտախոհ:

Այդ գիշեր բոլոր վրաններից ավելի վատվում էր հատկապես մի վրան, որի առջև կապված էր մի ճերմակ ձի. լուսնի լույսով լուսավորված նժույգը երևում էր ամեն կողմից և վրանը դարձնում ուշադրության կենտրոն. նրա ներսը վառվում էր յուղի մի ճրագ, որի ցոլքերն անդրադարձնում էին բարձր դրված մի կրծքապրահ, ցցունապարդ մի սաղավարտ և պողպատածայր մի նիզակ, որ հենած էր կրծքապրահին. ապա այդ ճրագը լուսավորում էր եռոտանու վրա նստած մի մարդու մտահոգ դեմք, որ եկերված էր գանգրամազ թուխ մորուսով, և որի խոր ու խոհուն աչքերը հաճախ դառնում էին դեպի վրանի մուտքը, բայց այնտեղ ոչինչ չտեսնելով՝ նորից ընդունում էին մտորուն արտահայտություն:

Դա ինքը հայոց զորքերի սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանն էր: Նա նույնպես խորհում էր վաղվա ճակատամարտի մասին, սակայն նրա մտքերը նման չէին մյուսների մտածումներին: Նա ստույգ տեղեկություններ էր առել, որ պարսիկները գալիս են մեծ բանակով, փղերի մեծ վաշտերով և որ նրանք գտնվում են դաշտի արևելյան կողմը եկերող բլուրների մոտ ու, կարող է պատահել, գիշերն իսկ առաջանան: Դեռ երեկ, իմանալով պարսիկների տեղը և կռահելով նրանց մտադրությունը, թե ո՛ւր են ձգտում, նա իշխան Կամսարականին և Բագրատունի Սմբատ ասպետին պատվիրեց, որ իրենց հեծելազորով գնան զուգահեռ ուղղությամբ, հյուսիսից և հարավից դաշտը շրջապատող լեռների հետևից և բռնեն պարսից բանակի աջ ու ձախ թևերը, աշխատելով, եթե հնար է, անցնել նրանց թիկունքը և, իրար միանալով, օղակել թշնամուն: Սպարապետն իր այդ կարգադրությունը Կամսարականին արեց անձամբ, իսկ դրանիկ գնդի հրամանատար Բաթ Սահառունուն թիկնապահների մի խմբով ուղարկեց Սմբատ ասպետի մոտ, որ գալու էր Վասպուրականից:

Կեսգիշերից անց էր արդեն. վրանի շուրջը ամենքը քնել էին, անգամ պահակներից ոմանք ննջում էին նիզակներին հենված. բայց Մուշեղը քնել չէր կարող, և դա ոչ թե նրա համար, որ վգում էր, թե ամբողջի համար պատասխանատու է ինքը, ոչ էլ այն պատճառով, թե ամեն վայրկյան կարող էին սուրհանդակներ գալ մոտը, այլ այն պատճառով, որ սովոր չէր քնել ճակատամարտից առաջ. իսկ նա համոզված էր, որ վաղը ճակատամարտ է լինելու, հետևաբար, պետք էր շատ բան կշռադատել, շատ հնարավորություն, հավանականություն քննել: Եվ այդ բանը նա սովոր էր անել մենակ, առանձնության մեջ. դրա համար էլ նա թիկնապահներին արձակել էր քնելու. նույնպես կարգադրել էր բոլոր հրամանատարներին՝ հանգիստ առնել և լուսաբացին պատրաստ լինել ճակատամարտի, իսկ ինքը, մենակ մնալով, առայժմ խորհում էր վաղվա անելիքը:

Սակայն մի առժամ այդպես անշարժ մտածելուց հետո, նա հանկարծ ոտքի ելավ և դուրս եկավ վրանից: Հավիվ էր ոտքը դրել դուրս՝ մի վինված կերպարանք ելավ նրա առաջ:

— Հրահա՞տ: Ինչո՞ւ քնած չես,— հարցրեց սպարապետը:

— Եկա ձիերին նայելու, տեր իմ:

— Իսկ ո՞ւր են ձիապանները:

— Քնած են, տեր իմ:

— Գնա հանգիստ առ և դու,— ասաց սպարապետն առաջ գալով:

Հրահատը ճիշտ չէր ասում, թե դուրս է եկել ձիերին նայելու. նա պարզապես չէր կարողանում քնել, որովհետև լուսնյակ գիշերը նրան հիշեցրել էր Նավենուն: Նա, որ հույս ուներ, թե Նախջվանով պատերազմը պիտի վերջանար, և ինքը կերթար նրան որոնելու կամ նա մոր հետ կդառնար Դվին, այժմ զգում էր, որ պարսիկները նորից խանգարեցին ամեն ինչ, և իր հույսերը, Նավենուն տեսնելու հույսերը, կարող են ընդմիշտ կորչել: Եվ նրա սիրտը հիմա լիքն էր տխրությամբ ու դառնությամբ, որ ոչ միայն թույլ չէր տալիս նրան քնել, այլև նստել փակ վրանում. ու նա այդ ամենի հետ մի ատելություն, մի խոր ատելություն էր զգում դեպի պարսիկները, դեպի Մերուժանը, որ անջատեցին իրեն իր սիրածից և պատճառ դարձան նրա անհայտության: «Ո՛ւր պիտի լիներ արդյոք, տեր աստված»,— մտածում էր նա Նավենու մասին, ու որքան էլ տանջում էր միտքը՝ չէր կարողանում հավանական մի տեղ երևակայել նրան. ուստի և միաժամանակ խորհում էր, որ ամեն պատահարի հետ կարող է հաշտվել՝ միայն թե նա ողջ լիներ, և պարսիկները գերի տարած չլինեին:

«Ի՛նչ կուպե՝ լինի, ո՛ւր կուպե՝ գնացած լինի, թեկուզև ամուսնացած, միայն թե գերի չլինի», մտածում էր և հառաչելով տնքում հիվանդի պես, հիշելով իր տեսակցությունները նրա հետ լուսնյակ գիշերին՝ ծեր փշատենու հովանու ներքո:

Հիշում էր այն երանավետ իրիկնային պահերը Նավենու հետ՝ նրանց այգում, ուր այնքան ստվերներ կային, անդորր և վգվխիչ բուրմունքներ: Երբ Նավենին եղնիկի պես թեթևաքայլ գալիս էր դեպի մթամած փշատենին՝ նրա սև աչքերը մութի մեջ կարծես ցոլում, բոցկլտում էին աստղերի պես, իսկ երբ գալիս փարվում էր իրեն՝ վույգ հյուսքերը գալարվում էին նրա ճկուն թիկունքին, և Հրահատն վգում էր մի բուրմունք, արբեցնող մի բուրմունք, որ չէր կարող ասել փշատենո՞ւց է այդ, նրա մազերի՞ց թե շնչից՝ այնքան հաճելի ու հոգեպարար էր այդ բուրմունքը: Ապա հիշում էր, թե ինչպե՛ս Նավենու փոքրիկ ձեռքերը բռնված թռչնակների պես դողում էին իր կոշտ ձեռքերի մեջ, և նա հևում էր, ու տաք շունչը դիպչում էր մերթ իր ականջին, մերթ երեսին...

Որքան էլ Հրահատը տարվում էր հուշերով, շուտով սակայն մի հավ, մի ոտնաձայն, ձիու մի փնչոց սթափեցնում էր նրան ինքնամոռաց իր վիճա-

կից և հիշեցնում, որ գտնվում է ռազմի դաշտում, բանակում, սպարապետի մոտ. և նա տխուր, մռայլվում էր իսկույն ու հառաչում: «Պիղծ մոխրապաշտներ», ասում էր նա պարսիկների հասցեին, մտածելով, որ եթե Նախջվանից հետո նրանք չգային այս կողմ— Նալենին հիմա վերադարձած կլիներ մոր հետ. իսկ եթե վերադարձած չլիներ՝ ինքը կերթար նրան փնտրելու և արդեն գուցե գտած լիներ, եթե միայն... եթե միայն գերի չէ... Այժմ սակայն նրան թվում էր, որ Նալենին ու մայրը, եթե վերադառնալու ցանկություն անգամ ունենային, պարսից այս նոր ներխուժման լուրն առնելով, այլևս կվախենան և չեն դառնա... Իսկ եթե ճակատամարտն այս վերջանա հաղթությամբ՝ այն ժամ էլ գուցե ուշ լինի վերադառնալու համար. ձյունը կփակի լեռնային ճանապարհները և նրանք չեն կարող լեռնագավառներից իջնել Դվին, եթե միայն այդ տեղերումն են:

«Իսկ եթե հաղթությունը չլինի՞... եթե չլինի՞»,— գլուխ էր բարձրացնում կասկածը նրա սրտում, և նա մտածում էր, որ եթե հաղթություն չլինի՝ այն ժամ ոչ միայն նրանք չեն դառնա... այն ժամ... ինքն էլ չի դառնա Դվին...

«Տեր, տո՛ւր մեզ հաղթություն. տե՛ր, տուր մեզ հաղթություն, որ ողջանդամ դառնամ Դվին և գտնեմ Նալենուն», ասում էր նա և մտածում, որ հայ զորքը եթե Դարանաղիից մինչև Նախջվան կարողացավ հաղթական լինել և վանել պարսիկներին՝ մի՞թե այս անգամ պիտի պարտվի և ամեն ինչ նորից պիտի կորչի, ոչնչանա՞...

Այս մտքերի մեջ էր Հրահատը, երբ հանկարծ սպարապետը դուրս եկավ վրանից: Նա մի վայրկյան անհարմար զգաց, որ մոռացել էր նրան և տարվել հուշերով: Բայց, սթափվելով և սպարապետի կարգադրությամբ դեպի վրանը գնալով, նա նորից անձնատուր եղավ իր մտքերին.

«Ախ, միայն թե գերի չլինի, միայն թե գերի չլինի», ասաց նա մտքում, մտնելով վրանի այն թևակը, ուր քնած էին սպարապետի մյուս թիկնապահները: Քնի մեջ ամենից բարձր մշմշում էր իր ընկեր Ատոմը՝ նախանձելի մի հանգստությամբ ու անհոգությամբ:

Ընկերոջ անհոգությանը նախաձելով՝ Հրահատը ինքն էլ մեկնվեց իր թաղիքի վրա և, ձեռքը գլխի տակ դնելով, սկսեց երազել:

Սպարապետը, Հրահատի գնալուց հետո, նայեց առջևը փռված վրաններին, որ անվերջ շարքերով տարածվում էին ամեն կողմ, ու թվում էր՝ բոլորը քնած են խաղաղ, լուսնի փափուկ լույսերի տակ:

«Լուսաբացը հեռու էր տակավին», մտածեց Մուշեղը երկնքին նայելով և ապա սկսեց հանդարտ դառնալ վրանի առջև: Նա գլխաբաց էր, ուսերին գցել էր այն սովորական կարճ թիկնոցը, որ միշտ կրում էր արշավանքների գնալիս. քայլելիս թիկնոցի քղանցքները ետ էին գնում և երևան հանում նրա

կարճ թուրը, որ կախված էր ափդրի վրա: Նա քայլում էր և երբեմն կանգնում ու նայում վրաններին կամ ավելի դենը, դաշտի հեռուն, ուր թշնամին էր: Մինչ այս՝ նա մի երկու անգամ էլ դուրս էր եկել վրանից, նայել հեռուն, երկնքին, ականջ դրել Արածանիի ջրերին և առհասարակ ձայների, բայց եղեգների խշշոցից, ձիերի փնչոցից և պահակների քայլափոխից վատ՝ չէր լսել ոչինչ: Թեև նա պահակախմբեր էր կարգել գետի երկարությամբ, որ ամեն ինչ ժամանակին կարող էին իմացնել իրեն, բայց անձամբ ուզում էր ստուգել ինչ-որ, տեսնել թշնամու շարժում չի՞ նկատվում արդյոք... Ու թեև ոչինչ չէր երևում, բայց նա գիտեր, բոլոր նշաններից զգում, տեսնում էր, որ ճակատամարտն անխուսափելի է վաղը, և մտածում էր ակամա, թե արդյոք պիտի կարողանա՞ն իր վորքերը դիմագրավել պարսից ամեհի բանակին, որ ուներ անթիվ հետևակոր, գերապանց թվով այրուձի և մարտական փղերի ահավոր վաշտեր... Սպարապետը գիտեր, որ պարսիկներին օգնում են նաև Լեկաց Շերգիր և Աղվանից Ուռնայր թագավորները իրենց հեծյալ գնդերով... Եվ նա մտահոգ մտածում էր, թե արդյոք պիտի կարողանա՞ իր բանակը դիմագրավել այդ ամենին, թե...

Նա չէր ուզում մտածել ավելին. բայց նրան դիմագրավելու հույս էր տալիս այն հանգամանքը, որ իր երկու վորավարները՝ իշխան Կամսարականն ու Բագրատունի Սմբատ ասպետը, իրենց գնդերով հանկարծակի պիտի վարկեն թշնամու թևերից, գուցեև թիկունքից, եթե հարկավ հաջողությամբ կատարեն իր հանձնարարությունը: Մյուս կողմից նրան հույս էր ներշնչում այն, որ հայերին օգնելու համար Կարինից եկել էր բյուզանդական վահանակիր մի գունդ, որ բանակել էր հայ բանակատեղից կես փարսախ հեռու, որպեսզի առավոտը գար միանար հայերին: Սակայն Մուշեղը ցանկանում էր, որ հայոց գնդերն իրենք տանեն հաղթությունը և պարտական չմնան հոռոմներին, և դրա համար նա մտածում էր շատ բան, որ պիտի գործադրեր, երբ իմանար թշնամու գալու ուղղությունը... Այդ միջոցներից մի երկուսը նա արդեն գործադրել էր, իսկ մյուսները, նայած հանգամանքներին, պիտի կիրառեր ճակատամարտի պահին: Կարևոր միջոցներից մեկն այն էր, որ իր երկու նշանավոր վորավարին ուղարկել էր լայն շրջանցումով, լեռների հետևից գնալ բռնել թշնամու ՛աջ և ձախ թևերը, իսկ երկրորդը— մի հարյուր երիտասարդի ուղարկել էր... փղերի դեմ...

Ու հիմա իր վրանի առջև անցուդարձ անելով՝ Մուշեղը մերթ մտածում էր Կամսարականի ու Սմբատ ասպետի մասին, մերթ փղերի դեմ ուղարկված երիտասարդների մասին, թե ժամանակին տեղ կհասնե՞ն արդյոք և կկարողանա՞ն կատարել իրենց հանձնարարությունը, մանավանդ երիտասարդները, որոնց վիճակն ավելի վտանգավոր կարող էր լինել... Հեշտ չէր մոտենալ պարսից փղերի վաշտերին և կատարել այն, ինչ անհրաժեշտ էր... Սակայն դա մի անձնազոհություն էր, որ կարող էր փրկել շատ բան... Բայց կհաջողե՞ր արդյոք— այս էր խնդիրը:

Պարսից մարտական փղերը... Սպարապետը փորձով գիտեր, որ հայ վինվորներին ամեն բանից ավելի ահ էին ազդում այդ փղերը. թշնամին նույնպես գիտեր այդ, և երբ մի փոքր նեղն էր ընկնում՝ փղերի վաշտերը բաց էր թողնում դիմացինի վրա, երբ տեղը, իհարկե, դաշտ էր լինում. ու երբ փղերը մոտենում էին հակառակորդ բանակին կամ մտնում վորքի մեջ՝ տրորում էին, իսկ նրանց մեջքին ամրացրած արկղանման ամրոցիկում գըտնըվող նետաձիգները, վրահներով պաշտպանված, նետերի տարափ էին թափում աջ ու ձախ: Եվ որպեսզի մարտական այդ փղերին դարձնեն ավելի ահարկու՝ պարսիկները նրանց գլխին, ճակատներից վեր, ամրացնում էին երկար ցցունքներ՝ փետուրներից կամ այլ բաներից պատրաստած: Ամենից կատաղին հնդկական փղերն էին, որոնք կռվի մեջ մտնում էին Խուլր տարերքի պես. իրենց ճանապարհի վրա ոտնատակ էին տալիս ամեն ինչ. և որպեսզի դրանք լինեն ավելի կատաղի՝ պարսիկները հարբեցնում էին նրանց գինիով, որին խառնում էին պղպեղ և այլ գրգռիչ նյութեր: Հարբելով՝ հրեշավոր կենդանիներն իրոք կատաղում էին և օձանման կնճիթները վեր բարձրացրած, մսոտ բերանները լայն բացած, տարօրինակ մռլտոցներ արձակելով վազում էին, ոչ թե վազում, այլ սարից պոկված ժայռի նման առաջ էին նետվում իրենց ծանր մարմինների ամբողջ թափով և ընկնում հակառակորդ բանակի վրա: Ավելի մեծ ավերածություն գործելու համար պարսիկները սրում էին նրանց ժանիքները կամ դրանց վրա անց էին կացնում երկաթե սուր ծայրակալներ, որով նրանք պատառոտում էին հանդիպող մարդուն ու ձիուն, իսկ կնճիթն արդեն տեսնում էր իր գործը.— ձիավորին կամ հետևակ վինվորին վերցնում էր ու գետնով տալիս:

Եվ այդ էր պատճառը, որ ոչ միայն վինվորները, ձիերն էլ սարսափում էին այդ ահավոր կենդանիներից: Երբ նրանց բլրաչափ մարմինները, վազքից թափ առած, գալիս էին վորքի վրա, վինվորներն զգում էին, որ փրկություն չկա, իսկ ձիերի մարմնով սարսուռ էր անցնում. նրանք փնչացնում էին գետինը դոփելով ու փորձ անում կա՛մ փախչել, կա՛մ, չգիտես ինչու, առաջ վազել... Առաջանում էր մի մեծ խուճապ: Պատահում էր ամբողջ գունդը ենթարկվելով ահաբեկման, փախչում էր դեպի բլուրները, եթե դրանք մոտ էին լինում... իսկ եթե բլուրներ չէին լինում՝ փղերը հետևում էին նրանց և, հասնելով հարվածում կնճիթներով ջոկ, ժանիքներով ջոկ, իսկ հաճախ պարզապես ոտնատակ տալով, տրորում էին... Եթե պատահում էր վինվորները նիզակով կամ սվինով վիրավորում էին գազաններին— սրանք դրանից ավելի էին գազազում, մանավանդ եթե հարբած էին լինում: Այդ ժամանակ նրանց կանգնեցնելու համար հարկ էր լինում գնալ նրանց դեմ տեգերով կամ պարսետներով:

Ահա ինչո՛ւ Մուշեղ սպարապետը ճակատամարտից առաջ, հենց երեկ, կարևոր համարեց հարյուրի չափ երիտասարդների ուղարկել փղերի դեմ, մտածելով՝ թերևս կարողանան մեղմել փղերի վտանգը: Երբ նա, թիկնապահ-

ներով շրջապատված, իր ճերմակ ձիու վրա մոտեցավ հավաքված վորքին և, փղերի ավերածությունը հիշեցնելով, խոսեց նրանց վտանգը կանխելու մասին, թե հարկավոր է խիպախների մի հարյուրյակ, որ անցնի թշնամու թիկունքը, այնտեղ, ուր գավաններն են լինում, և նրանց դարձնի անվնաս, որ նրանք չկարողանան առաջ շարժվել և վնաս պատճառել, վորքի մեջ մի տարօրինակ իրարանցում ընկավ. Մուշեղին թվաց, թե իր խոսքը վախ առաջացրեց.— հեշտ չէր հարկավ թշնամու թիկունքն անցնել և փղերի հետ գործ ունենալ... Բայց սպարապետի տպավորությունը սխալ էր. վինվորներն իրար հրհրում էին առաջ անցնելու...

Լինում են ժամանակներ, երբ մարդիկ պատրաստ են մեռնել, քան ապրել անպատիվ, կամ վրեժի վգացմունքն այնպես է այրում նրանց, որ արհամարհում են ամեն ինչ, անգամ իրենց կյանքը: Զորքի մեջ չկար մի մարդ, որ տուժած չլիներ պարսիկներից կամ կորցրած չլիներ մի հարազատ, այդ էր պատճառը, որ ամենքին համակել էր մի վգացում, թե մահով պիտի ապատեն երկիրը և փրկեն մնացած հարազատներին... Այդ էր պատճառը, որ կարճ միջոցում տարբեր խմբերից առաջ եկան ոչ թե հարյուր, այլ երկու հարյուրից ավելի երիտասարդներ, խնդրելով իրենց ուղարկել այդ գործի համար: Այդ երիտասարդների մեջ էր նաև Պալունի անունով մի վինավաո երիտասարդ, ավելի շուտ՝ մի պատանի, որդին հայտնի Կարեն Պալունի նախարարի, որ սպանվել էր Արտագերսի անկման ժամանակ: Նա ևս խընդրեց, որ իրեն նույնպես ուղարկեն փղերի դեմ: Որքան էլ առարկեցին, թե նա փոքր է, բայց պատանին լսել անգամ չուվեց և պնդեց իրենը:

— Ես ոչ միայն ցանկանում, այլ խնդրում եմ, սպարապետ:

— Դու տակավին փոքր ես,— ասաց Մուշեղը,— քո ժամանակը չէ, երիտասարդ, չափվելու փղերի հետ:

— Տարիքը չէ որոշում հերոսությունը, սպարապետ: Ես իմ մեջ վգում եմ այնքան ուժ և ատելություն, որ կարող եմ...

Ու այնպես պնդեց, որ նրան ևս տվին համապատասխան դաշույն ու դանակ և ճամփեցին մյուսների հետ: Հրաժեշտը սրտառուչ եղավ. շատերը գնացողների հետ համբուրվում էին այնպես, կարծես վերջին անգամն էին տեսնվում: Եվ իրոք, այդ գործը ոչ միայն խիպախություն էր պահանջում, այլև պարզ անձնազոհություն. փղից ապատվողը կարող էր ընկնել պարսից վինվորների ձեռքը: Դրա համար նրանց նայում էին իբրև նահատակների... իսկ սպարապետը, չկարողանալով արցունքները զսպել, հրաժեշտին ասաց միայն.

— Բարի ճանապա՛րհ, վավակներս: Հայրենիքը չի՛ մոռանա ձեր վոհաբերությունը:

— Մենք պատրաստ ենք մեռնել, սպարապետ, միայն թե օգնած լինենք հայրենիքին,— խոսեց պատանի Պալունին, և նրա ձայնն սպարապետի ականջում ղողանջեց երիտասարդական ողջ ավյունով. ու սպարապետը,

այդ ձայնից վգացված, հուվումից չկարողացավ խոսել և, Պալունուն գրկելով, համբուրեց նրա ճակատը:

— Հանձին այս պատանու՝ համբուրում եմ բոլորիդ,— ասաց նա ու խաչակնքեց նրանց, հաջողություն մաղթելով:

Հիշելով փղերի դեմ գնացած երիտասարդներին, և առանձնապես պատանի Պալունուն, սպարապետը մի ջերմ գորով էր վգում դեպի նրանք և մտածում, որ անձնավոհության այդ ոգին կա, անշուշտ, ամբողջ բանակի մեջ, և այդ ոգին երևի շատ բան կարող է անել:

Խորհելով և անցուդարձ անելով, սպարապետը նայում էր երբեմն դեպ արևելք, նայում էր լուսնին և մտածում... Դեռ երեկ, հետախույզների բերած լուրերի հիման վրա սպարապետը Կամսարականի և Սմբատ Բագրատունու գնդերն ուղարկելուց հետո, այն կարծիքը կազմեց, որ այլևս չպետք է առաջ գնալ, այլ ընդհակառակը, պետք է բանակ դնել Արածանիի այս կողմը և սպասել թշնամուն: Դրա առավելությունը նա համարում էր այն, ինչպես և Պապին բացատրեց, որ եթե պարսիկները գան գետն անցնեն՝ իրենք նոր միայն կհարձակվեն ու մի մասին կխեղդեն գետում, մյուս մասին կշրջապատեն ու կգերեն: Նա նույնիսկ գտնում էր, որ եթե անգամ թշնամին չուզր անցնել գետի այս կողմը, պետք էր մի կողմից հարձակվել՝ գետն անցնել, և երբ պարսիկները նույնպես կսկսեին իրենց հարձակումը, պետք էր փախուստ կեղծել և թշնամուն գրավել դեպի գետի այս կողմը, որ Կամսարական իշխանն ու Բագրատունի Սմբատը կարողանան ավելի ապատ ու անարգել անցնել թշնամու թիկունքը: Այս մտքին համաձայն եղան վորավարներից շատերը: Պապը նույնպես հավանություն տվեց այդ նախագծին, սակայն կասկած հայտնեց, թե արդյո՞ք բոլորն այնպես կլինի, ինչպես ծրագրում է սպարապետը, և չի՞ պատահի արդյոք, որ պարսիկներն անցնեն մեր թիկունքը կամ կտրեն թևանց կատարող մեր գնդերը:

— Ոչ, արքա,— նկատեց սպարապետը համոզված,— մենք նրանց առաջացումը կիմանանք անմիջապես. պահակներ են կարգված բոլոր անցքերի և հնարավոր ճանապարհների վրա: Բացի այդ՝ մեր վորավարներն առավել լավ գիտեն մեր երկիրը:

— Մի՛ մոռանա սակայն, սպարապետ, որ Մերուժան անիծյալը նույնպես գիտի մեր երկիրը,— ասաց Պապը:— Դու, անշուշտ, ինձնից լավ գիտես ռազմի գործը, սպարապետ, բայց գործ դիր վգուշությունդ ամբողջ:

Եվ հիմա, հիշելով օրվա դեպքերը, Մուշեղը շարունակ անհանգիստ սպասում էր լուսաբացին:

Սակայն լույսը տակավին թվում էր հեռու: Լիալուսինը դեռ երկնքում, աստղերի մեջ, բայց իր շուրջն ու ճանապարհին աստղերը գունատվելով ու նսեմացնելով, հանդարտ գնում թեքվում էր դեպի արևմուտք և շարունակում կաթնագույն առատ լույս սփռել թե՛ անծայր դաշտի, թե՛ լեռների և թե՛ հայոց վրանների վրա:

Չանցավ, վերջապես, մի ժամ՝ նա աներևութացավ լեռների հետև, կարծես սուզվեց ինչ-որ անդունդ, որից իսկույն մութ ստվերներ բարձրացան ու փռվեցին ամբողջ դաշտի վրա, իսկ փոքր անց՝ մի խավար, հանկարծահաս մի խավար տարածվեց ամեն կողմ ու սքողեց ամեն ինչ: Չէին երևում այլևս ո՛չ լեռներ, ո՛չ վրաններ, ո՛չ վրահավոր պահակներ. լսվում էին միայն եղեգների խշշոցը և դարձյալ ձիերի երբեմնակի փնչոցները բանակում:

Այնուհետև որքա՜ն ժամանակ անցավ, դժվար է ասել, հանկարծ բանակատեղում լսվեց տարօրինակ մի երգեցողություն, որը, թվում էր, գալիս է մութի խորքից: Սպարապետը, մտքերով տարված, առանձնապես չանդրադարձավ դրան. բայց պահակներից ու վինվորներից շատերը լսեցին այն ու ակնդետ դրին լարված: Երգը մեղմ ծորում ու հետզհետե ծավալվում էր մութի մեջ և չգիտես որտեղի՞ց էր գալիս— երկնքի՞ց էր իջնում, գետնի՞ց էր բարձրանում, թե եղեգներն էին շրշում... Բայց այդ երգը ծանոթ էր թվում, և օդն ասես լցվում էր նրանով. նա հնչում էր ամեն կողմ, հանդա՜րտ ու միօրինա՜կ... ինչ-որ մի տխուր, մելամաղձոտ ու անդրաշխարհային թե գերերկրային բան կար այդ երգի մեջ, որ հնչում էր այնքա՜ն մոտ... Արթնացած վինվորները լսում էին ուշադիր, և երգը գնալով ծավալվում էր, դառնում տիրական, և քանի գնում, հնչում էր ավելի խորհրդավոր ու վարմանալի... և այդ պատճառով արթնացած վինվորները շտապ վարթնեցնում էին քնած ընկերներին կամ, մի պահ ականջ դնելով, դուրս էին գալիս վրաններից և խումբ-խումբ գնում դեպի երգը:

Այսպես արթնանալով ու ամեն կողմից դեպի երգը գնալով՝ վինվորները վերջապես տեսան վրաններից քիչ հեռու, դաշտի մեջ, սևահանդերձ մարդկանց մի մեծ խումբ, նման գիշերային ուրուների, որ մի մեծ շրջան բոլորած՝ երգում էին երեսները դեպ արևելք և երբեմն ծնրադրում հանդարտ, ասես գետնատարած ու սրտապեղ ողջույններ էին հղում առավոտյան լուսաստղին, որ բոլոր աստղերից մեծ ու պայծառ շառավիղներով փողփողում էր արևելքում:

Դրանք հայոց բանակի հետ եկած հայ եկեղեցականներն էին՝ եպիսկոպոսները, վարդապետներն ու սարկավագները. նրանք Ներսես կաթողիկոսի գլխավորությամբ աղոթում էին, որ երկինքը հաղթություն շնորհի հայոց բանակին, նրա վորավարներին ու թագավորին՝ անօրենների վրա...

Կարճ միջոցում այնքան վինվոր հավաքվեց նրանց շուրջը, որ հոգևորականներն այլևս չէին երևում, և ուշ եկող վինվորներն արդեն ստիպված էին բարձրանալ ոտքի ծայրերի վրա կամ ճեղքել շրջապատողների շղթան, որ տեսնեն նրանց:

Մաղթանքն ավարտվելու վրա էր, երբ հայոց բանակատեղիի չորս կողմից գալարափողերը հնչեցին առավոտյան մթնշաղում, վարթեցնելով տակավին քնած վինվորներին, ու բոլոր վրաններում և նրանց շուրջը սկսվեց արտակարգ, համաստարած մի շարժում. մարդիկ վրահներ էին հագնում, վեն-

քեր կապում, սաղավարտ դնում կամ ոտքի վրա ուտում էին երեկոյից պատրաստ դրած պաշարը, ոմանք թամբում էին ձիերը, ոմանք կարգի էին բերում իրենց վենքերը, այնպես որ ընդհանուր այդ եռուզեռի միջոցին աշնան հստակ օդը լցվեց խոսոցով, վրնգոցով ու շաչյունով: Իսկ մինչ այդ, լույսը բացվեց դանդաղորեն, և Ներսեսը, մաղթանքը վերջացնելով, ձեռքի ոսկե խաչով խաչակնքեց հավաքված վինվորներին, իր բարձր հասակով ու ճերմակ մորուքով հանդարտ ու հանդիսավոր դառնալով ամեն կողմ, ապա և հանկարծ առավոտի ջինջ օդի և հավաքված վինվորների լռության մեջ լսվեց նրա ծեր ձայնը.

— Ողորմյա՛, տեր, ապգիս հայոց, ողորմյա՛ և հաղթություն պարգևյա բանակին նորա, սպարապետին և վորավարաց մերոց:

Կաթողիկոսի խոսքերին անմիջապես ձայնակցեցին եպիսկոպոսներն ու վարդապետները խմբական երկարաձիգ ձայնով.

— Տե՛ր, ողորմյա՛ա՛... Տեր, ողորմյա՛յա՛... Ողորմյա՛ա՛...

Նրանց այդ ծորուն ու պաղատագին երգեցողությունը մերթ բարձրանում էր ասես մինչև երկինք, մերթ իջնում էր ծնրադիր, արտասվախառն աղերսանքի պես և գնում տարածվում հեռուները:

Իսկ երբ այդ աղերսաձայն երգը լռեց՝ Ներսեսը նորից բարձրացրեց ձեռքի ոսկե խաչը:

— Զավակներս. սուրբ այս խաչով,— ծերունի կաթողիկոսը բարձրացրեց խոշոր, հրաբորբ աչքերը, և լռությունը կարծես խորացավ ու ավելի անշուկ դարձավ:— Սուրբ այս խաչով դիմում եմ ձեզ. պաշտպանեցեք հողը մեր և հայրենիքը սուրբ, վի հողով և հայրենիքով ենք կենդանի: Թշնամին՝ պարսիկը, գալիս է իբրև վագր անապատի՝ եղե՛ք առյուծներ, սողում է իբրև օձ՝ եղե՛ք ջախջախող կրունկներ: Չթողնեք, որ նա պղծի ձեր հայրերի շիրիմները և ձեր հարկերը սուրբ: Երդվեցեք, վավակներս, որ...

Ծերունի կաթողիկոսի խոսքի շարունակությունը խլացավ բարձր թընդացող կանչերի մեջ.

— Երդվո՛ւմ ենք... ե՛նք...

Մինչ կաթողիկոսը խոսում էր՝ առավոտը հետզհետե բացվում էր ավելի. ինչ-որ մանր թռչուններ ճկճկոցով չգիտես որտեղի՛ց ո՛ւր էին թռչում, երկինքը շառագունում էր ավելի ու ավելի, և ուշ մնացած աստղերն այդ լույսերից կարծես հալվում էին մուգ կապույտի մեջ ու առավոտի վճիտ օդում երևում էին պարսիկների կողմը գտնվող լեռները, որ ասես քնաթաթախ բարձրացնում էին իրենց գլուխները մեկը մյուսի հետևից՝ տեսնելու ի՛նչ է կատարվում դաշտում ու հեռուներում:

Եվ առավոտի լույսի տակ դաշտը գնալով ընդարձակվում էր. թվում էր՝ լեռները ետ-ետ են գնում, և հովիտը մեծանում է, փռվում, բանալով իր մերկությունն ու աշնան աղքատ բուսականությունը. տեղ-տեղ որոշ երևում էին թփուտներ, որ գուցե մացառներ էին կամ վայրի խոտեր, ճահճային եղեգ-

ներ: Բայց դրանք չէին խանգարում դաշտի միապաղաղ հարթությունը, որ գնում-տարածվում էր դեպի լեռները և կամաց-կամաց ապատվում իրեն ծածկող կաթնանման շամանդաղից: Բայց և այնպես պարսից վորքը դեռ չէր երևում:

Իսկ հայոց բանակը շարունակում էր հագնվել ու վինվել. և վինվորները, պատրաստվելով, շարունակ նայում էին դեպ արևելք, ուր առավոտի պայծառ նշաններից բացի, երևում էր Ֆխանման մի բան, որ բարձրանում ու հալվում էր օդում: Դա պարսից բանակից բարձրացող ծուխ էր թե փոշի— դժվար էր որոշել, բայց հեռատես վինվորներն այնտեղ նկատում էին և՛ վրաններ, և՛ մարդկային շարժում. նրանցից ոմանք ասում էին, թե տեսնում են նույնիսկ վարդարված փղեր:

Սպարապետի կարգադրությամբ՝ ուժեղ վրահավորված նետավորներն ու նիզակավոր հեծելազորի մի մասը խմբվում էին կենտրոնում, որ գործելու էր իր՝ սպարապետի ղեկավարությամբ: Իսկ աջ ու ձախ թևերում հավաքվում էին նույնպես թե՛ այրուձի, թե՛ աղեղնավոր ու նիզակավոր գնդեր՝ երիտասարդ ու տարիքավոր վորավարների, նախարարների գլխավորությամբ, որոնք նախապես տրված հրամանի համաձայն, իրենց գնդերը տանում էին այնտեղ, ուր պետք է բռնեին: Գնում էին, դասավորվում, վերադասավորվում կամ, շարքեր կավմած, առաջ շարժվում՝ դիրքեր բռնելու կամ Արածանու եղեգնուտներում պահվելու:

Այս պատրաստությունը հեռվից՝ իրենց բարձրադիր վրաններից դիտում էին Պապը, Մուշեղը և հունական բանակից նոր եկած Տերենտն իրենց թիկնապահներով, համհարվներով, նաև Ներսես կաթողիկոսն իր եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով շրջապատված:

Եվ այն վայրկյանին ահա, երբ սպարապետը պատրաստվում էր վերջին կարգադրությունն անելու, հայերը դիմացի, այսինքն՝ արևելյան հորիզոնի վրա նկատեցին բարձրացող փոշու մի ամպ. սկզբում դա շատերին թվաց ծուխ և մշուշ, բայց հեռատեսները պնդեցին, թե դա պարսից բանակն է շարժվում, նրա ճանապարհի փոշին է:

Եվ իրոք. շուտով երևաց այդ բանակը, ինչպես ամպակուտակ մի մռայլ կանգված կամ բարձրացող հեղեղի մի հորձանք. նախ երևաց այրուձին՝ անհամար ոտների ու գլուխների շարժումով, ապա գունդագունդ հետևակը և ամենից վերջը՝ փղերի վաշտերը, որ չնայած գալիս էին հետևակի վերջում, բայց ավելի լավ էին երևում, քան հետևակի վինվորները, որոնք սրածայր գլխարկների, նիզակների և աղեղների մեջ կորցրել էին իրենց մարդկային կերպարանքն ու տեսքը. բացի այդ՝ փղերի մեջքին կապված ամրոցիկներն այնքան բարձր էին, որ թվում էին գնայուն բուրգեր:

Եկան նրանք, եկան մեծահորձանք՝ ամբողջ դաշտի ծայրը բռնած, եկան ու հանկարծ սկսեցին բաժանվել կողմերի վրա և այնպես առաջանալ:

Նրանք առաջ էին գալիս տարերային ու մեծապանգված շարժումով, ու

այնքան առաջ եկան, որ երկու թշնամի բանակները հիմա կարող էին տեսնել իրար: Պարսից հետևակը շարժվելով սակայն չէր առաջանում ուղիղ գծով, այլ, ինչպես նրանց այրուձին, տարածվում էր դաշտի լայնքով ու փորձում դասավորվել:

Այժմ օդն այնքան մաքուր էր և թափանցիկ, որ կարելի էր տեսնել ոչ միայն մարդկանց, այլև նրանց կենքերը: Պարսից ձիավոր խմբերը մոտենում էին իրար, բաժանվում. երբեմն այս կամ այն խմբից պոկվում էր մի ձիավոր ու, հետևից փոշի բարձրացնելով, սլանում հեռվում գտնվող մի ուրիշ վորախմբի մոտ:

Դրանք հավանորեն համհարվներ էին, որ կարգադրություններ էին տանում այս կամ այն վորամասին:

Տեսնելով պարսից բանակի հետ եկող փղերի վաշտերը՝ կատակներն ու վրույցները լռեցին հայոց բանակում. վինվորները ոչ միայն լրջացան, այլև մռայլ ու խոժոռ տեսք ընդունեցին: Բոլորի դեմքը կարծես արտահայտում էր մի հարց՝ «ի՞նչ է լինելու»... Սակայն դրա հետ միասին կար և մի վճռականություն. ի՛նչ էլ լինի՝ տեղի չտալ, կռվել մինչև վերջ, և՝ կա՛մ մեռնել, կա՛մ թշնամուն վանել հայրենի երկրից: Ու շարունակում էին դասավորվել կենտրոնում ու թևերում, թևեր, որոնք, Մուշեղի կարծիքով, թշնամու մեջ պետք է ստեղծեին այն պատրանքը, թե դրանք են հայերի իսկական աջ ու ձախ թևերը, որպեսզի թշնամին չենթադրի անգամ, թե կարող են լինել ուրիշ թևեր կամ վորքեր, որ անցած լինեն լեռների հետևը...

Նույնպիսի դասավորություն ու պատրաստություն նկատվում էր պարսից բանակում: Օրը բացվելու հետ, վայրկյան առ վայրկյան, ավելի որոշակի էին երևում պարսից գնդերը— այրուձին, հետևակը, որ առաջ գալով՝ կարծես ավելի հարմար դիրքեր էին բռնում:

Երբ սպարապետը, համհարվների միջոցով գնդերին կարգադրություններ անելուց հետո մտավ վրանը՝ զրահները հագնելու, հայոց բանակում նկատեցին, որ պարսից կողմից երեք ձիավոր սրարշավ գալիս են դեպի գետը: Դա վարմացրեց, մանավանդ որ եկողներից մեկի ձեռքին տեսան ճերմակ դրոշ:

Այդ նկատեց և Հրահատը, ու, նկատելուն պես, վազեց Մուշեղի մոտ:

— Տեր սպարապետ, պարսից կողմից դեպի մեզ, դեպի գետն են գալիս երեք ձիավոր՝ ճերմակ դրոշ պարզած:

Սպարապետը կարծես չհավատաց իր թիկնապահի խոսքերին և վարմացած, կիսատ հագնված, անխոս մոտեցավ վրանի մուտքին. իրոք— պարսից բանակից անջատված այս կողմն էին գալիս երեք ձիավոր, և նրանցից մեկի ձեռքին ծածանվում էր մի ճերմակ դրոշ:

— Չորս հոգով գնացեք մինչև ափը՝ իմացեք ովքե՞ր են և ի՞նչ են կամենում,— կարգադրեց նա վրանի առջև սպասող թիկնապահներին:

— Հրամա՛նքդ,— գլուխ տվին թիկնապահները և չորսը միասին, դրանց հետ և Հրահատը, ձիերը քշեցին դեպի գետը:

Նրանք ափ հասան այն ժամանակ, երբ եկողներն արդեն գետին մոտեցած, ձիերի վրա սպասում էին դիմավորողների:

Դրանք պարսկական լայն, երկար թիկնոցներով և միատեսակ սրածայր գդակներով մարդիկ էին, որոնցից համեմատաբար երիտասարդն աշխատում էր ձեռքի ճերմակ դրոշակը բռնել այնպես, որ հայերը լավ տեսնեն: Հայ թիկնապահների պարսկերեն այն հարցին, թե ի՞նչ են ցանկանում՝ նրանց պատասխանեցին հայերեն.

— Շապուհ արքայից արքայի բանագնացներն ենք, կամենում ենք խոսել հայոց թագավորի կամ սպարապետի հետ:

Պարսից բանագնացը խոսում էր մաքուր հայերեն, ոչ թե պարսկերեն, այլ հայերեն...

Այս պարագան վարմացրեց Մուշեղի թիկնապահներին, և նրանցից մեկը, ձին արշավասույր քշելով, գնաց նրանց առաջարկն սպարապետին հայտնելու:

— Հայերե՞ն: Ասում ես՝ խոսում է հայերե՞ն,— վարմացավ Մուշեղը թիկնապահին լսելուց հետո: «Ի՞նչ հանելուկ է դա: Մի նոր խաբեությո՞ւն Շապուհի կողմից», մտածեց նա:

Որքան էլ տարօրինակ էր այդ, բայց Մուշեղը, առանց ժամանակ կորցնելու, շտապեց անձամբ թագավորին հայտնել, որ պատվիրակներ են եկել և ուզում են խոսել արքայի հետ:

— Թեև այդօրինակ բանագնացները ոչ մի օգուտ չեն բերում, բայց հարգենք ընդունված կարգը,— ասաց Պապը, որ այդ ժամ նույնպես իր վրահներն էր հագնում կռվին մասնակցելու նպատակով:— Հրավիրեցեք— պարզենք ի՞նչ նոր խարդախություն է առաջարկում խորամանկ Շապուհը: Հավանորեն կամենում է ինձ ևս խաբեությամբ տանել Անհուշ բերդը կամ բանագնացներով վրաղեցնել և ինքը հարձակվել:

Այս ասելով՝ թագավորն այնուամենայնիվ խնդրեց Մուշեղին՝ լինել պատրաստ և զգաստ, իսկ սպարապետը պատվիրեց թիկապահներին, որ բանագնացներին թույլ տան անցնել գետը և, նրանց աչքերը կապած, բերեն թագավորի վրանը:

Կես ժամ հետո Շապուհի բանագնացներն արդեն Պապի վրանումն էին: Երբ նրանց աչքերի կապը վերցրին՝ թագավորն ու Մուշեղը համարյա միասին բացականչեցին.

— Մեհենդակ իշխա՞ն...

Դա Արշակ թագավորի խորհրդատու իշխաններից մեկն էր, որին հա-

մարում էին սպանված, բայց նա իրոք գերի էր ընկել Արտագերսում և տարվել Պարսկաստան:

— Դո՛ւ ևս դավաճա՞ն,— ասաց Պապը խորին սրտամտությամբ, իսկ Մուշեղը միայն գլուխն օրորեց:

— Մի՛ խոցոտեք իմ վիրավոր սիրտը, արքա, և դո՛ւ, Մուշեղ,— խոսեց Մեհենդակ իշխանը հայերեն:— Մի՞թե չգիտեք, որ ես մի դժբախտ գերի եմ և ոչ հացկատակ դավաճան: Իսկ եթե հիմա եկել եմ ձեզ մոտ, որպես բանագնաց, այդ լոկ Շապուհի կամքով... Բայց այս մասին հետո,— ավելացրեց նա և շարունակեց պարսկերեն:— Ես պարսիկ բանագնացների հետ առաքված եմ արքայից արքա Շապուհի կողմից, որ առաջարկեմ քեզ, արքա, հետևյալը, եթե բարեհաճես լսել:

— Եթե, իշխան,— խոսեց Պապը՝ աչքերը միայն Մեհենդակին ուղղելով,— քո փոխարեն Շապուհն ուղարկած լիներ մեկ ուրիշի՝ ես նրան, առանց լսելու, կդարձնեի ետ, բայց չէի կամենալ վիրավորել ծերությունդ, քեզ, որ հարգել եմ մանկությանս օրերից: Խոսի՛ր, իշխան:

Եվ Մեհենդակ իշխանը պարսկերեն, որ հետն եկածները կասկած չունենան երևի իր ասածների մասին, հայտնեց, թե Շապուհն առաջարկում է, որ եթե Պապը հրաժարվի Բյուզանդիայի բարեկամությունից, ինքը նրան կտա և՛ թագ, և՛ իշխանություն ոչ միայն հոր հողերի վրա, այլև շատ երկրների, ինչ հայրը չէր կարող տիրել իր անհաստատ ու անհավատարիմ բնավորությամբ:

— Հակառակ դեպքում,— շարունակեց Մեհենդակ իշխանը, փոխնիփոխ նայելով հուսված Պապին և կուսպ ու մռայլ Մուշեղին,— հակառակ դեպքում, ասում է քարը չեմ թողնի քարի վրա և...— այստեղ ծերունի իշխանը ակնհայտ ճիգ գործ դրեց իր վրա և հարեց հուսված.— քեզ ևս... կբռնեմ և կուղարկեմ հորդ մոտ:

Պապը, որ իշխանին լսում էր անխոս հուսումով, նրա վերջին խոսքերի վրա ժպտաց հանկարծ և հարցրեց քմծիծաղ.

— Կուղարկի հորս մո՞տ... Ուրիշ ի՞նչ է խոստանում ծեր աղվեսը:

Պապի այս խոսքերից պարսիկ բանագնացները ձգվեցին և հպարտ վիրավորանքով նայեցին հայոց թագավորին, իսկ Մեհենդակ իշխանն ավելացրեց միայն.

— Ես ասացի բոլորը, արքա...

— Բոլո՞րը: Բարի՛... Բայց կուզեի իմանալ, թե այդ որքա՞ն թագ ու գահ ունի Շապուհը, որ և՛ ինձ է խոստանում, և՛ Մերուժանին: Որտեղի՞ց է այդ առատաձեռնությունը և ինչի՞ համար:

Ծերունի Մեհենդակը այդ խոսքերից տարակուսած, ավելի շուտ՝ չիմանալով ի՛նչ պատասխանել, նայեց հետի պարսիկներին: Իսկ նրանք իրենց հերթին նայեցին Մեհենդակին:

— Սակայն թողնենք այս, իշխան: Այժմ ինքս եմ կամենում հարցումներ

անել քեզ: Եթե դու լիներիր իմ փոխարեն՝ կընդունեի՞ր Շապուհի այդ առաջարկը: Բացի այն, որ նա բանտարկել է հորս, գերի է վարել թագուհի մորս և շատ նախարարների, այդ թվում և քեզ, նա, որ ավերել է մեր երկիրը, հրդեհել է քաղաքներ ու ավաններ, նա, որ չի ուզում տեսնել մեր ժողովրդի ուրախ օրը, անկախ կյանքը— կարելի՞ է արդյոք հավատալ նրան և մարդկային լեզվով խոսել մի այդպիսի գազանի հետ,— ձայնը հանկարծ բարձրացրեց Պապը, կարծես չկարողանալով այլևս զսպել իրեն,— մի գազանի, որ գիտե միայն խաբել:

— Արքա՛,— ձգվեց նորից պարսիկներից մեկը վիրավորված:— Դու անպատվում ես արյաց արքայից արքային:

— Ես այդպես եմ կամենում,— մռայլվեց Պապը:— Կարող եք խոսքերս հայտնել ձեր արքային,— ավելացրեց նա և նորից դարձավ Մեհենդակ իշխանին:— Ես, իշխան, դիտմամբ խոսում եմ պարսկերեն, որ քեզ հետ եկած այս մարդիկ իմանան և իմ խոսքը տանեն իրենց նենգ արքային: Թող լինենք մ՛նք փուքր, թույլ, տկար, բայց մենք նրա հետ մարդկային լեզվով չենք խոսի... Եվ դու, իշխան,— շարունակեց նա հայերեն,— ինչպե՞ս կարողացար խաբվել նրա խոսքերից և այդ առաջարկով գալ ինձ:

— Միայն հայրենիքիս օգտակար լինելու համար, արքա,— արդարացավ ծերունի իշխանը:— Ես չէի ցանկանա տեսնել նոր ավերանք ու կոտորած: Մի՛ մոռանա, արքա, որ նա ուժեղ է. նրա հետ են և՛ Լեկաց Շերգիրը, և՛ Աղվանից Ուռնայրը...

— Շեգի՛րը և Ուռնա՛յրը,— չհամբերեց Մուշեղը և ասաց քմծիծաղ,— երկու գայլ, որ ընկերացել են բորենուն՝ նրանից բաժին ստանալու ակնկալությամբ:

Լռություն իջավ վրանում. պարսիկ բանագնացներն իրենց թուխ խոշոր աչքերով, հպարտ, վիրավորված նայում էին Պապին ու Մուշեղին, որ վրահների մեջ էին արդեն և երկուան էլ հավիվ էին զսպում իրենց վայրույթը:

— Գուցե մի լեզու գտնես, արքա,— նորից վգուշությամբ խոսեց Մեհենդակ իշխանը հայերեն,— և երկիրն ապատես նոր աղետից:

— Դա իսկուր կլինի, իշխան,— խոսեց Պապը հուզված:— Ես ասացի, որ մենք նրա հետ մարդկային լեզվով չենք խոսի, այլ նետով ու նիզակով: Իմ ժողովուրդը և իմ նախարարները հիմա մի ցանկություն ունեն՝ պաշտպանել ոչ միայն իրենց երկիրը Շապուհից, այլև վրեժխնդիր լինել նրան այն բոլոր ոճիրների համար, որ գործել է նա իմ երկրում: Եթե անգամ ես ցանկանամ հաշտվել Շապուհի հետ, իմ ժողովուրդը չի հաշտվի՝ այնքան է լցված վրեժի վգացմունքներով:

— Բայց, արքա, ես՝ ոչ իբրև Շապուհի բանագնաց, այլ իբրև հայ, որի համար թանկ է իր հայրենիքը, իր սրբություններն ու կրոնը, պետք է ասեմ, որ նա ուժեղ է. կավերի՛ մեր երկիրը...

— Ուրեմն դու, իշխան, առաջարկում ես ինձ՝ անձնատուր լինել Շապուհի՞ն,— ձայնը նորից բարձրացրեց Պապը:— Մի՛ մոռանա, իշխան, որ անձնատուր լինողը երբեք չի կարող պաշտպանել ո՛չ իր իրավունքները, ո՛չ իր կյանքը:

Ծերունի Մեհենդակը վարմացած նայեց Պապին, որի աջ դեմքը այդ րոպեին խաղում էր ջղաձիգ, աչքերը վառվում էին մի ինչ-որ անբնական հրով, իսկ Մուշեղն իրեն զսպելու համար շուրթերը սեղմում էր և լռում:

— Դու երևի վարմանում ես, իշխան, իմ խոսքերի վրա,— ծերունու հայացքը նկատելով՝ ասաց Պապը:— Մի՛ վարմանա, այլ իմացիր, որ եթե նա հզոր երկրի տեր է, իմ ժողովուրդն էլ ունի իր հզոր ատելությունը Շապուհի հանդեպ: Ահավասիկ Մուշեղը, որի հորը խաբեությամբ կանչելով, մորթափերծ է արել Շապուհը, կարո՞ղ է հավատալ Շապուհին և անձնատուր լինել նրան: Երբե՛ք: Ու այդպես ամե՛նքը: Բոլորին հիմա տոչորում է վրեժի զգացմունքը: Ո՛չ, իշխան, գնա և այդպես էլ ասա, որ մենք գերադասում ենք մեռնել, քան ապրել Շապուհի ձեռքի տակ՝ որպես ստրուկ:

— Զգացմունքները, արքա, հաճախ վատ խորհրդատու են,— զգուշությամբ նկատեց իշխանը:— Այնտեղ, ուր պետք է գործել սառը...

— Մի՛ մոռանա, իշխան,— կտրուկ ընդհատեց նրան Պապը,— զգացմունքներն են դառնում անխորտակ ուժ կռվի մեջ և ոչ թե սառը դատողությունը:

— Ես վախենում եմ, արքա, սխալվես:

— Ես չեմ վախենում, իշխան. և մինչև իսկ քեզ առաջարկում եմ չգնալ, այլ մնալ մեզ մոտ:

— Ոչ, արքա, ես երդվել եմ՝ քո պատասխանը տանել պարսից արքային. կարծում եմ՝ դու չէիր ցանկանա, որ ես անպսնիվ լինեմ և վարկաբեկեմ հայ իշխանի անունը, մանավանդ որ իմ ընտանիքը նույնպես գերի է այնտեղ:

— Այդ արդեն թողնում եմ քեզ և քո խղճին, իշխան,— և Պապը ելավ տեղից, որ նշան էր, թե բանակցությունը վերջացավ:

Եվ երբ բանագնացներին, նրանց աչքերը նորից կապելով, տարան դուրս, Պապը դարձավ Մուշեղին.

— Սպարապետ, երբ բանագնաց իշխանն ու պարսիկներն անցնեն գետը և հասնեն պարսից բանակը, հարձակումն սկսի՛ր...

* * *

Սակայն հարձակումն սկսելուց առաջ անհրաժեշտ եղավ լուծել մի դժվարին խնդիր— նորից համոզել Պապին, որ հեռու մնա պատերազմից, այսինքն՝ անմիջապես չմասնակցի հարձակմանը, ինչ որ սակայն ցանկանում էր նա և որի համար պատրաստվել էր արդեն. նա վրահներ հագած, սաղավարտ դրած, արծաթ թուրը կապած դուրս էր եկել վրանից՝ նստելու իր

նժույգը, որի ոսկե սանձը բռնած պահում էին երկու դրանիկ վինվոր: Պապը չէր կամենում մնալ դիտողի դերում և մերժում էր սպարապետի ու մյուս վորավարների, իր դպիր Երեմիայի «հեռու մնալու» խնդրանքը, ու պնդում էր, որ ինքը եկել է կռվելու և ոչ թե դիտելու, մանավանդ Շապուհի այդ առաջարկից հետո, որ իրեն դնում է «հացկատակ սնափառի» տեղ: Իսկ Մուշեղը, Երեմիան և նախարարներից շատերը, իմանալով նրա «դյուրաբորբ բնույթը», վախենում էին, թե նա ձին քշի ուղիղ թշնամիների մեջ և... ջանում էին ետ պահել նրան այդ մտքից, օրինակ բերելով Ներսես հայրապետին, որ իր եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով բարձրացել էր արդեն Նպատ լեռը՝ աղոթելու և պատերազմն այնտեղից դիտելու: Իսկ Պապը չէր համաձայնում:

— Ինչպե՞ս: Ինչ կասեն իմ վինվորները. չե՞ն անվանի ինձ վախկոտ և փոքրոգի, եթե ես ելանեմ լեռը և կաթողիկոսի հետ մնամ ապահով հեռվում: Դուք ցանկանում եք, որ ես աբեղայի դեր կատարե՞մ...

Այդ ժամանակ ձիով, թիկնապահները հետևից, մոտեցավ բյուզանդական դեսպան-վորավար Տերենտը՝ նույնպես վրահներ հագած և փայլուն ցցունապարդ մի սաղավարտ դրած: Իմանալով ինչի՛ շուրջն է դառնում խոսակցությունը, նա իջավ ձիուց և իր դեմքի հեվ, բարյացակամ արտահայտությամբ ու համոզկեր ձայնով բացատրեց թագավորին, թե որքան դժվար կացություն կստեղծվի, եթե նա մտնի կռվի մեջ, նախ՝ բոլորը պիտի մտածեն թագավորի անձի մասին, որ նրան վտանգ չսպառնա, երկրորդ՝ պիտի կարծեն, թե իրենց ղեկավարող ու ժամանակին օգնություն հասցնող չկա:

— Երրորդ,— շարունակեց Տերենտը՝ ձայնին ավելի մեղմություն ու բարություն տալով,— երրորդ, արքա, ես կայսեր հրամանն ունեմ ձեր անձը պաշտպանելու ամեն տեսակ վտանգից, ո՛ւր մնաց մի այնպիսի մեծ փորձությունից, ինչպիսին պատերազմն է: Ես խնդրում եմ՝ ինձ պարտականց պաշտոնյա չդարձնես իմ կայսեր առաջ, մանավանդ որ Արմենիայի և քո վորքի շահը, արքա, պահանջում է, որ դու մնաս ճակատամարտից հեռու, ղեկավարողի դերում... Դու պետք է լինես մի բարձրության վրա, դիտես ճակատամարտը և ղեկավարես այն քո արքայական հրամաններով:

— Ես կարծում եմ, հարգելի կոմս, հեռու մնալուց ավելի պատվաբեր է, որ ես լինեմ իմ վորավարների ու վորքի հետ:

— Ես գնահատում եմ քո վգացմունքները, արքա, սակայն դու քեզ պետք է պահես Արմենիայի համար, քո վորքը ղեկավարելու և խրախուսելու համար:

Այս խոսքե՞րն ազդեցին արդյոք, թե ինքը՝ թագավորը, կշռադատելով խնդիրն ամեն կողմից, համաձայնեց, վերջապես, լեռը բարձրանալ և այնտեղից դիտել ու ղեկավարել ճակատամարտը:

Նպատ լեռան վրա՝ նրա լանջի մի գոգավոր վայրում էր արդեն Ներսեսն իր եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով... Այնտեղ գնաց և Պապը՝

Տերենտի և իր շքախմբի անդամներից մի քանիսի հետ, որոնց մեջ էին Զենոն Գնունին, Կենան Ամատունին, ծեր Ադամ Գնթունին և իր դպիր Երեմիան:

Թագավորի գնալուց հետո էր, որ Մուշեղը կարգադրեց վորքը դասավորել մարտական կարգով, նախապես արված հրահանգի համաձայն, իսկ ինքը մտավ վրանը և, թիկնապահներ Հրահատի ու Ատոմի օգնությամբ, լրիվ հագավ իր սպարապետական կեն ու վարդը, գլխին դրեց սպարապետական գարգմանակավոր սաղավարտը՝ պատվանշանի հետ ու քիչ հետո, նա, ձկնթեփի պես փայլող վրահների մեջ, վրանից դուրս գալով, առանց թիկնապահների ու ձիապանի օգնության, թռավ իր Ճերմակի մեջքը. սպարապետի նժույգին հագցրել էին մի արծաթ լանջակալ, որի վրա կային ցից և սուր մեխեր, որոնք թշնամուն դիպչելիս՝ պիտի ծակծկեին, խոցոտեին նրան կամ նրա ձիուն: Ձի նստելուց հետո Մուշեղը ձեռքն առավ իր երկար տեգը, որ պատրաստ պահում էր թիկնապահներից մեկը:

Մինչև այդ, նրա թիկնապահներն ու համհարպները նույնպես վրահավորվել էին և վինվել, և երբ նա դուրս եկավ ու հեծավ ձին, սրանք խմբվեցին նրա շուրջը՝ հրամանների պատրաստ: Սպարապետը ասպանդակեց ձին, և նրա Ճերմակը, առջևի ոտքերը խաղացնելով, սուրաց առաջ: Պետք է ասել՝ այդ ձին չէր հանդուրժում, որ մի այլ ձի իրենից առաջ անցներ կամ հավասարվեր իրեն: Սովորությունի՞ց էր դա, թե ձին էլ ուներ իր սնափառությունը— դժվար է ասել, բայց նա վարմանալի լավ էր զգում իրեն, երբ գնում էր բոլորի առջևից.— նրա աչքերն ուրախության ճառագայթներ էին թափում, իսկ ոտքերն այնպես էր վեր ու դիր անում, կարծես մեջքին ծանրություն չէր կրում. գնում էր ասես պարելով, իսկ առջևը փոս կամ առու տեսնելիս՝ թռչում անցնում էր լողուն մի թռիչքով, այնպես թեթև, որ հեծվորը չէր զգում նրա թռիչքը, իսկ ընդհանրապես գնում վապում էր այնպես, թվում էր ցուցադրում է իրեն կամ պարծենում իր հեծվորով: Եվ Մուշեղն ինքը շատ էր գնահատում նրան ու երբեք չէր անում մի բան նրա կամքին հակառակ: Բագրևանդ գալիս, օրինակ, տեսնելով՝ ձին շարունակ ձգտում է առաջել թագավորի ձիուն և ոչ մի հնար չկա նրա այդ ցանկությունը վըսպելու, Մուշեղը թույլտվություն խնդրեց թագավորից՝ առաջ անցնել՝ կարգադրություն անելու. այդ սոսկ նրա համար, որ Ճերմակը չնեղվի և իրեն ապատ զգա. մինչդեռ շատ կուզեր լինել թագավորի հետ՝ նրա կողքին, ինչ վայել էր մի սպարապետի, բայց ձիու սերը և այն անպատեհությունը, որ կարող էր առաջ գալ Ճերմակի բնավորությունից, ստիպեցին նրան վատվել թագավորի շքախմբից՝ ձիուն ապատություն տալու համար:

Այժմ էլ, երբ սպարապետը գնում էր բանակի դասավորությունը դիտելու, նրա Ճերմակը իսկույն բաժանվեց թիկնապահների խմբից ու առաջ ընկավ: Դա անմիջապես բարձրացրեց սպարապետի տրամադրությունը, ինչպես միշտ ձին հեծնելիս:

Մուշեղը ցանկանում էր առայժմ հեռվից դիտել բանակի դասավորությունը և ստուգել, թե արդյոք ամեն բան կատարվա՞ծ է իր հրահանգի համաձայն: Բայց, նախքան տեղ հասնելը, նայեց պարսից կողմը, ուր վորքերը տակավին շարունակում էին դասավորվել. այժմ արդեն որոշակի երևում էին նրանց այրուձին, հետևակը և հեռվում, բոլորի հետևը՝ փղերի վաշտերը:

«Եթե նրանց բոլոր ուժերն այս հովտի մեջ են, պետք է հուսալ, որ իշխան Կամսարականը և Սմբատ սպասպետը հաջողությամբ կկատարեն իրենց հանձնառությունը», մտածեց Մուշեղը, ապա առաջանալով՝ հասավ բլրաձև մի բարձրության: Ձերմակը, հասկանալով կարծես տիրոջ կամքը, մի երկու թռիչքով ելավ կանգնեց այդ բլրի վրա: Այդտեղ սպարարետը, ձիավոր մի արձան, ձեռքը ճակատին դնելով, դիտեց իր վորքերի դասավորությունը— կենտրոնը՝ այրուձին և հետևակի մի մասը, ինչպես ասել էր, կիսաշրջան էր կազմել հովտի մեջտեղը՝ Արածանիի դիմաց, նրա հոսանքի երկարությամբ. իսկ նրա աջ և ձախ կողմերը, հայ հետևակը, փոքր մասերով, տարածվում էր դեպի հովտի ծայրերը բռնող բլուրները (որոնցից հետո սկսվում էին արդեն լեռները), ապա հեռվում՝ լեռների լանջի վրա կազմում էին այն երևութական թևերը, որ ծրագրել էր նա և հրահանգել երեկոյան:

«Ամեն ինչ կարծես կարգին է», մտմտաց նա, գոհ, որ իր կարգադրությունը կատարված է ճշտորեն, ապա ձիու գլուխը դարձնելով՝ թիկնապահ Հրահատին, որ լավ գիտեր հունարեն, ուղարկեց հունաց. կամ ինչպես իրենք էին ասում, հոռոմների Ադդե վորավարի մոտ. խնդրելու, որ իրենց վորքը վահանափակ կազմի հայ վորքի հետև՝ հոգնածներին ու վիրավորներին պատսպարելու: Ռազմական այդ եղանակը Մուշեղն առաջին անգամն էր գործադրում, լավ իմանալով, թե հոգնած վինվորին որքան անհրաժեշտ է հանգիստը, կամ վիրավորի համար պաշտպանված տեղում վերք կապելը: Ապա երկու ձիավոր սուրհանդակ ուղարկեց դեռ երեկ գնացած Կամսարականին և Վասպուրականից եկած Սմբատ Բագրատունուն հայտնելու, թե հարձակումն սկսվելու է շուտով, թող իրենք ևս շտապեն:

— Այդպես էլ կասեք՝ թող շտապեն հարմար տեղերը գրավելու,— ասաց նա երիտասարդ սուրհանդակներին և, բլրից իջնելով, ձին քշեց դեպի Նպատ լեռը:

Այս անգամ նա գնում էր թագավորի մոտ՝ նրա վերջին կարգադրությունն առնելու:

Նպատ լեռան լանջին, գոգավոր մի փոքրիկ տարածության վրա խփված էր Ներսեսի վրանը, որ հիմա շրջապատված էր նրա սև, երկար հանդերձներ հագած եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով. իսկ այդ վրանից փոքր հեռու՝ թագավորի շուրջը խմբված էին նախարարներ, իշխաններ, թիկնապահներ, թվով հիսուն-վաթսուն հոգի, որոնց մեջ էին և հունաց դեսպան Տերենտը, արքայադպիր Երեմիան, Ճախարարներ Կենան Ամատունին և Ադամ Գնթունին, բոլորն էլ վրահպգեստ, սաղավարտագլուխ ու սպառազեն,

այնպես, որ երբ սպարապետը, լեռը բարձրանալով, նայում էր նրանց կողմը՝ նրա աչքերը շլանում էին, որովհետև տակավին դաշտից չերևացող արևի ճառագայթները խաղում էին նրանց վրահների ու վենքերի վրա անդրադարձիկ ու հրեղեն ճաճանչներով:

Երբ, վերջապես, Մուշեղն իր ճերմակի վրա հասավ լեռան այս գոգավոր տեղը՝ նա արագ իջավ ձիուց, սանձը տվեց թիկնապահներից մեկին և, ծանրաքայլ՝ թագավորին մոտենալով, թուրն արձակեց ու դրեց Պապի առաջ:

— Ճակատամարտն սկսելուց առաջ, արքա, ես ցանկանում եմ կատարել ավանդական կարգը,— ասաց նա լուրջ ու խոժոռ:— Ընդունված է, որ թագավորն իրավունք տա ճակատամարտն սկսելու և հաջողություն մաղթի իր սպարապետին, կապելով նրա թուրը:

— Մենք հարկավ ուրիշ մի բանի համար չենք եկել այստեղ, սպարապետ, այլ ճակատելու, և եթե կարգ է՝ ես սիրով կկատարեմ այդ կարգը: Թույլ եմ տալիս անմիջապես ճակատել,— ասաց Պապը և մեկեն մոռայլվեց:— Բայց զգուշացնում եմ, սպարապետ, որ այս անգամ չլինի այնպիսի պատմություն, ինչպիսին եղել է Շապուհի կանանոցի հետ, որ վերցրել ես գերի և ապա թողել... Քո մեծահոգությանը սակայն Շապուհը պատասխանեց նրանով, որ գերի վարեց իմ թագուհի մորը և մեր շատ նախարարների կանանց: Հիշիր, սպարապետ, և իմացիր, որ թշնամու հետ պետք է վարվել իբրև թշնամի և լինել անխնա, ինչպես նա է անխնա...

Այս ասելիս՝ Պապի դեմքը խաղաց ջղաձիգ. ինչպես երևում էր՝ նա շատ էր հուզված և վրեժի զգացմունքներն ալեկոծում էին նրան ճակատամարտն սկսելու այդ պահին: Սակայն թագավորի այդ հիշեցումից Մուշեղը հանդիմանության պես մի բան զգաց:

«Նկատողություն է անում ինձ», մտածեց նա և, թագավորի հուզված դեմքին նայելով, խոսեց մեղմաբար.

— Ինձ, արքա, Մամիկոնյան սպարապետիս, չէր վայելի գերի վերցնել կանանց, քանի որ մենք կռվում ենք սպառազեն այրերի դեմ, բայց ոչ անզեն կանանց: Թեկուզև լինեն նրանք Շապուհի կանայք, դարձյալ կին են՝ մայր, քույր, և թույլ...

— Մոռանում ես սակայն, սպարապետ,— ընդհատեց նրան թագավորը՝ ակնհայտ դժգոհությամբ,— մոռանում ես, թե ի՛նչպես նրանք վարվեցին քո թագուհու, քո երկրի կանանց հետ:

— Մենք, արքա, չնմանվենք բարբարոսներին: Մեր թշնամիք ոչ թե կանայք են, այլ պարսից վորքը...

Այս ասելով սպարապետը լռեց մի պահ, ապա նայելով թագավորի խոշոր խաժ աչքերին, շարունակեց.

— Եթե իմ թագավորը կասկածում է իր սպարապետի հավատարմությանը՝ ես, արքա...

Պապը ջղային մի շարժում արեց գլխով. նրա դեմքով մի ստվեր անցավ,

և նա կարծես վգաստացավ՝ վարի շուրթն ատամի տակ դնելով:

— Ես միայն վգուշացնում եմ քեզ, սպարապետ. ես չկամեցա բնավ վիրավորել քո արժանապատվությունը և մանավանդ կասկածի առնել քո հավատարմությունը, իմանալով, որ Շապուհը որքան դաժան է եղել իմ հոր հետ, նույնքան տմարդի է վարվել քո սպարապետ հոր հետ... Բայց իմ պարտքն է վգուշացնել:

— Ես, արքա, քեզ մոտ կլինեմ և կմեռնեմ քեզ հետ, ինչպես իմ նախնիները մեռել են քո նախնիների հետ, ինչպես իմ հայրը՝ քո հոր հետ... Բայց չարախոսներին դու ականջ մի՛ դիր:

Մուշեղի խոսքերն ասվեցին մի սրտմտությամբ, որից թագավորն այլագունեց, վգալով կարծես, որ անվգուշաբար վիրավորել էր սպարապետին: Ու թվաց շրջապատողներին, թե նա այդ քավելու համար արձակեց իր թուրը և մեկնեց սպարապետին:

— Շնորհակալ եմ, արքա,— ասաց Մուշեղը,— վստահությանդ և շնորհիդ համար: Բայց թող իմ արքան չվիրավորվի, ես կգործեմ իմ սրով...

Ծերունի կաթողիկոսը, որ այդ խոսակցության ընթացքում աննկատելի առաջացել էր մի երկու եպիսկոպոսի հետ, մոտեցավ սպարապետին և՝

— Մեր լույս հավատը,— ասաց,— վորավիգ լինի քեզ, սպարապետ, և բավուկդ կտրուկ...

Ու ծերունու իր չոր ձեռքով, միջամատը ծալած, ջերմեռանդ խաչակնքեց նրան:

Սպարապետը թեև գլխով խոնարհում արեց կաթողիկոսին, բայց նրա միտքն վբաղված էր Պապով. նա չէր դատապարտում թագավորին, հասկանում էր նրա տրամադրությունը, որ հայր և մայր կորցնելուց և ավեր երկիր տեսնելուց հետո, պետք է լիներ այդպես անվիջում ու խիստ:

«Բայց և այնպես տղայի բնավորություն ունի, անհավասարակշիռ է», մտածեց նա, սակայն իսկույն էլ ընդհատեց մտածմունքը. որովհետև լեռնից իջնելիս՝ նկատեց, որ պարսից բանակում դասավորությունն ավարտվելու մոտ է. նրանց բանակներն այլևս չէին շարժվում, միայն հատ-հատ կամ վույգ-վույգ ձիավորներ էին անցնում գնում մի վորագնդից մյուսը: Դա նշան էր, որ պատրաստություն են տեսնում հարձակվելու:

Այդ տեսնելով՝ Մուշեղն արագացրեց ձիու ընթացքը, և մի քանի րոպեից արդեն նա իր Ճերմակով, թիկնապահները հետևից, անցում էր կենտրոնի բանակի առջևից: Շարքերը լուռ էին. ոչ մի շշուկ, ոչ մի շունչ: Մուշեղին թվում էր, թե այդ անշարժ բազմությունը սպասում է իր վերջին հրամանին, որ շարժվի և սուրա առաջ:

Բայց սպարապետն առայժմ անխոս, ամբողջովին վրահների մեջ, բարձր սաղավարտը գլխին, իր Ճերմակի վրա ուղիղ նստած, անցնում էր մարտի պատրաստ վորագնդերի առջևից, իր համհարվներով, որոնք միշտ ակնդետ սպասում էին նրա հրամանին և կարգադրության, որ այն հասցնեն ո՛ւր

հարկն է: Նրա համհարվների խումբը կազմում էին տասից քսան հոգի, ամենքը ձիավոր, անվանի նախարարների որդիներ, բոլորն էլ շքեղ վրահներ հագած ու վենքեր կապած:

Հասնելով առաջին վորագնդին, որի հրամանատարները վգաստ կանգնած էին իրենց հարյուրյակների առջև, Մուշեղը, առանց ձիու ընթացքը դանդաղեցնելու, վրահավոր բավուկը բարձրացնելով բացականչեց.

— Ապրե՛ն իմ քաջերը...

Գունդը, որ բաղկացած էր գլխավորապես աղեղնավոր այրուձիուց և փոքրաթիվ վահանավոր ու նիզակավոր հետևակից, որպես արձագանք կարծես՝ որոտաց.

— Ապրի՛ սպարապետը:

Այդ ձայները դեռ չէին մարել օդում՝ Մուշեղն իր շքախմբով երկրորդ վորագնդի մոտ էր արդեն, որ նույնպես բաղկացած էր հեծյալներից և վինավառ հետևակից: Այդտեղ էլ սպարապետը նույն ձևով բարձրացրեց բավուկը, նույն ողջույնը տվեց և նույն պատասխանն ստացավ: Նույնը կրկնվեց և երկրորդ վորագնդի մոտ, որից հետո Մուշեղը ետ դարձավ և եկավ կանգնեց երեք վորագնդի կենտրոնում: Բոլոր հայացքները, հավարավոր հայացքներ ուղղված էին նրան. ամենքը շնչապուսպ սպասում էին, թե ահա սպարապետն առաջ գնալու հրաման է տալու: Բայց հրամանի փոխարեն նա ձեռքը նորից բարձրացրեց և ասաց.

— Իմ քաջեր և եղբայրնե՛ր. ես ձեր դեմքերին նկատում եմ արդեն այնպիսի վճռականություն և ձեր աչքերում վրեժի այնպիսի վգացմունք, որ ավելորդ եմ համարում ասել, թե ինչպե՛ս պիտի վարվենք թշնամու հետ... թշնամի, որի սրերի ծայրին դեռ չի չորացել մեր հարապատների արյունը... Մեր նահատակները վրեժ են պահանջում, և ես գիտեմ, որ դուք եկել եք վրեժխնդիր լինելու և հաղթելու: Այդպե՞ս է:

— Հաղթելո՛ւ... Հաղթելո՛ւ,— որոտացին վորքերը:

— Օ՛ն ուրեմն, կատարեցեք ձեր իղձը,— ասաց սպարապետը իր անհանգիստ ճերմակի սանձը քաշելով:— Իմացե՛ք, որ Շապուհն ուզում է ոչընչացնել մեզ և տեր դառնալ մեր երկրին: Մեր պապերն ու հայրերը պահել-պահպանել են այս երկիրը ձեզ համար, դուք էլ պաշտպանեցեք ձե՛ր որդիների համար: Չվախենա՛ք, չսարսե՛ք թշնամու բազմությունից և թիկունք չդարձնեք նրա սրի դեմ. ով քաջությամբ առաջ է անցում՝ նա իր ժողովըրդի մեջ քաջի անուն է ժառանգում,— ձայնը բարձրացնելով վերջացրեց սպարապետը և ձին շարժեց հեռանալու:

Նրան հետևեց ձայների մի թնդյուն:

Ջորքը կանչում էր «ապրի՛ սպարապետը», որ արձագանքներով կրկնվում էր բոլոր գնդերի կողմից՝ «ապրի՛, ապրի՛», որին հետևեց ապա ծանր լռություն, մի լռություն, որի մեջ լսվում էր արդեն Արածանիի ջրերի հոսքը և մեծ խորհրդի հետ վգացվում էր և մեծ անհանգստություն:

Սակայն այդ լռությունը երկար չտևեց. առաջինը, խզեց այն սպարապետն ինքը. նրա ձերմակը, սովոր լինելով նման կանչերից հետո շարժվել, ոտքերը փոխեց սևահողի վրա թեթև շարժումներով, բայց ամուր գետին դնելով, որով կարծես հաստատում էր տիրոջ խոսքերը:

Մուշեղն իր վրահների մեջ փայլելով հեռանում էր անխոս, միայն ձեռքը բարձրացրած, որ նշան էր թե՛ խրախուսանքի, թե՛ հրամանի և թե՛ շնորհակալության: Մամիկոնյան իշխանը, իր նախահայրերի նման, մանկուց դաստիարակվել էր ռազմական ոգով, սիրում էր այդ գործը, սիրում էր իր վինվորներին և փորձով գիտեր, որ յուրաքանչյուր վինվոր սիրում է ուշադրություն ու խրախուսանք: Եվ ինքը չէր վլանում նրանց ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը:

— Ապրե՛ն իմ քաջերը,— գոչեց նա վերջին անգամ և նշան տվեց հարձակվելու:

Եվ պղնձյա գալարափողերն առավոտի պարզ օդում հնչեցին հարձակման եղանակը, և նիզակավոր, աղեղնավոր ու վրահանդերձ վանգվածն առաջ շարժվեց:

Նույնը նույն պահին կատարվեց Զիրավի դաշտի մյուս ծայրում:

Պարսիկները լսելով երևի հայկական փողերի ձայնը, իրենք նյունպես, ասես դրան սպասելով, հնչեցրին իրենց փողերը, և նրանց վորքը նույնպես շարժվեց. առաջին հերթին՝ հեծելավորը:

Արևն էլ կարծես այդ փողերի ձայնին էր սպասում, գլուխը հանեց հանկարծ պարսից բանակի հետևը գտնվող լերկ սարերի թիկունքից, և նրա առաջին շողերի հետ ամբողջ շրջակայքը՝ լեռներն ու Զիրավի լայնատարած դաշտը, որքան էլ ամայի ու լքված, մեկեն կենդանացավ, փայլեց ու շողշողաց. և այն միջոցին, երբ պարսից գնդերը տակավին լեռների ստվերի մեջ էին, հայոց վորքերը Արածանիի այս կողմը շողում էին կենքերի ու վրահների փայլից, և ավելի շատ էին երևում, քան իրապես կային. այսայն բլուրը, հարթ տարածության կամ լեռնալանջի մի որևէ մասը փայլփլում, շողում էին վրահապգեստ ու սպառազեն հայ վորքից:

Արևը սարի գլխից նայելիս, եթե հիշողություն ունենար, պիտի վարմանար այդ տեսարանով. նա, որ ամեն օր ծագելիս, տեսնում էր միայն ոչխարի հոտեր, տավարի հանգիստ նախիր, իրենց հողը հերկող խաղաղ շինականներ կամ բվեկներ, որ վավվվում էին իրենց մանր հոգսերի հետևից, հիմա դաշտը լցրել էին վարմանալի բավմություններ, որոնք այդտեղից վանել էին նրա խաղաղ բնակիչներին և պատրաստվում էին ոչնչացնել իրար մի մոլեգին վճռականությամբ ու կատաղությամբ:

Երկու կողմից էլ առաջին հերթին շարժվեցին հեծյալ գնդերը. ինչպես ծայր առած հեղեղներ կամ շղթայավերծ մարմնացած երկու փոթորիկ՝ նրանք թափով սուրում գնում էին իրար դեմ, դեպի Արածանին, որ անտարբեր հո-

սում էր իր կանաչ ափերի մեջ, որոնք տեղ-տեղ ծածկված էին բարձր, մարդու հասակից երկու անգամ բարձր եղեգներով:

Հայերը իմանալով, որ պարսիկները հակառակորդին ահաբեկելու նպատակով սիրում են հարձակվել գոռում-գոչյունով, շարունակ հնչեցնում էին իրենց բավմաձայն փողերը, բայց և այնպես երկու կողմից էլ լսվում էին ռազմի բարձրագոչ աղաղակներ, որ խլացնում էին թե՛ փողերի և թե՛ գետի ձայնը:

Պարսից այրուձին առաջ էր գալիս մեծ արագությամբ. ձիավորների այդ հեղեղը, փոշու ամպեր բարձրացնելով, խոպան արտերի միջով սրարշավ գալիս էր դեպի գետը, հավանորեն այն անցնելու և հայերի վրա գրոհելու:

Հայերը նույնպես գնում էին նույն արագությամբ՝ աղեղները պատրաստ, որ նետեր արձակեն, և նիզակներն առաջ պարված, որ խրեն մոտեցող թշնամու կուրծքը:

Իրար դեմ սուրացող այս գնդերի հետևից երկու կողմից էլ առաջ էին գալիս ուրիշ հեծյալ ու հետևակ վաշտեր, ջոկատներ և վորախմբեր, որ պարտականություն ունեին մյուսներին օգնության հասնելու. պարսից կողմից եկող այդ վաշտերը վրահավորված էին այնպես, որ թվում էր խոցելի տեղ չունեն իրենց մարմնի վրա, իսկ սաղավարտներից իջնող դիմակալներն այնպես էին ծածկում նրանց երեսը, որ նրանց ողջ մարմինը թվում էր երկաթի մեջ, և եկող նետերը նրանց վիրավորել կարող էին միայն այնտեղից, որտեղից նայում էին աչքերը:

Այնուհետև՝ դրանցից բավական հեռու, նույն մեծ տարածության վրա հանդարտ կանգնած էին պարսից հետևակ նետաձիգ, նիզակավոր գնդերը, կարծես ոչ այնքան կռվին մասնակցելու, որքան առաջիններին փոխարինելու կամ օգնության հասնելու: Իսկ բոլորի հետևը կանգնած էին ծանրամարմին ու ահագին փղերը՝ ձեթով և այլ յուղերով օծված: Պարսիկները փղերի այդ վաշտերը դիտմամբ պահում էին հետևում, որ երբ թշնամին համարձակ առաջ գա, իրենք ետ քաշվեն— փղերին թողնեն նրանց վրա:

Եվ պարսից այս փռված-տարածված ու վինված բավմությունը տարբեր տեղերից ու դիրքից նայում էր քամու պես առաջ սուրացող իր հեծելազորին և նրանց դեմ եկող հայկական այրուձիուն, որոնց բլուրի վրայից ղեկավարում էր մի ճերմակ ձիավոր:

Հայոց այրուձիու հետևից նույնպես շարժվում էին հետևակ գնդեր: Կային կորագնդեր ու վաշտեր էլ, որ մնում էին անշարժ կանգնած՝ հատուկ հրամանի սպասելով: Սրանց հետևն արդեն անշարժ կանգնած էին հունաց կորքերը՝ ոտից-գլուխ վրահավորված, որ դրոշների հետ մետաքսյա վիշապներ էին կրում: Կանխավ արված կարգադրության համաձայն՝ նրանք արդեն վահանափակ էին կազմել, այսինքն՝ երկար վահանները բռնել կամ դրել էին կողքներին, ու բավական երկար մի տարածության վրա ստացվել էր

երկար վահանների պատնեշ. պարսից հետևից՝ արևելքից բարձրացող արևն ուղիղ խփում էր թե՛ այդ վահաններին և թե՛ հույն վինվորների վրահներին ու սաղավարտներին, և այդ ամենի շլացուցիչ փայլը և պղնձապատ վահանների ցոլքը փայլատակում էին լեռների վրա և հուրհրատում:

Իսկ այս բոլորի հետև, բոլորից հեռու և բոլորից բարձր, Նպատ լեռան գոգավոր լանջին կանգնած, դաշտը և նրա վրա շարժվող վորքը դիտում էր Պապն ինքը՝ վրահավորված, սաղավարտը գլխին, շրջապատված իր շքախմբով ու մոտիկներով:

Պապը լուռ էր. նա լարված, ակնդետ դիտում էր դաշտի մերթ մոտը, մերթ հեռուն, և նրան թվում էր, թե Ձիրավի դաշտն ամբողջ եռում է մարդկանցով, շարժման մեջ է, անգամ բլուրները կարծես մասնակցում էին այդ շարժմանը, իսկ երկու կողմից դեպի գետը գնացող հեծյալ գնդերը ձիերը վարում էին այնպես սրընթաց, որ կարծես ձիավորներ չէին, այլ արձակված վիթխարի նետեր, նետերի հոծ վտառներ, որ սլանում էին իրար դեմ, և Պապին թվում էր, թե լսում է նրանց աղմուկը, կանչը... Բայց դա նրանց ձայների լոկ արձագանքն էր, որ թնդում էր լեռներում: Եվ Պապն անխոս, բայց հուզված հետևում էր, թե ի՞նչ է լինելու. տեսնում էր, թե ինչպե՛ս հակառակորդ հեծյալ գնդերը հետզհետե մոտենում են իրար՝ նետեր ու նիզակներ պատրաստ բռնած. մնում էր մեկ-երկու նետընկեց տարածություն, որ բախվեն իրար... Բայց մինչ այդ, նրանց տակավին բաժանում էր Արածանին, և Պապը հաշվում էր, թե ո՛ր վորքն ավելի շուտ կհասնի գետին— հայոց այրուձի՞ն, թե պարսից. և հասնելով՝ կհամարձակվե՞ն արդյոք անցնել գետը, թե ափից նետեր կարձակեն իրար վրա:

Առաջինը գետին հասավ հայոց այրուձին ու, առանց կանգ առնելու, սկսեց, ջուրն սպիտակեցնելով, անցնել գետը. տեղ-տեղ ջուրը հասնում էր ձիերի ոչ միայն փորատակերին, այլև կողերին ու մեջքին, թրջում էր անգամ հեծվորների ծնկներն ու թամբերը, և այդ պատճառով շատերը չոքում կամ կանգնում էին թամբերի վրա. ու այդպես շտապով անցնում իրար հետևից, մղված կարծես այն մտքից, թե եթե իրենք չանցնեն՝ թշնամին կանցնի, և այն ժամանակ ամեն ինչ կկորչի... Մինչդեռ դա Պապին թվում էր տարօրինակ. նա կարծում էր, թե գետը լավ պատնեշ էր, որով կարելի էր թշնամուց պաշտպանվել. իսկ անցնելով՝ հայերը պարզապես վտանգում էին իրենց: Եվ Պապը վարմանում էր, թե ինչո՛ւ է Մուշեղը թույլ տալիս այդպիսի բան: Քանի որ պարսիկները գալիս են, ինքը վուր է անցնում: Լավ է սպասել և եկողին սատակել...

«Մի՞թե Մուշեղը չի հասկանում, որ դա վտանգավոր է», մտածում էր նա և անհանգիստ հետևում գետն անցնող հայ հեծելազորին, որի մի մասը ափին խմբված հերթի էր սպասում ջուրը մտնելու, իսկ մյուս մասը, գետը մտած ու թրջված, դուրս էր գալիս այն ափը:

Տեսնելով այդ՝ Պապը մտածում էր, թե արդյոք սպարապետը սխալ

չգործե՞ց, երբ երեկ հրամայեց, որ Սմբատ ասպետի և իշխան Կամսա
կանի գնդերի լեռնանց շարժում կատարեն՝ պարսից թիկունքն անցն
համար: Մինչև նրանց անցնելը՝ կարող է պատահել պարսիկները հանկ
նեղեն հայ վորքին, և այլևս ուշ լինի թևերից կամ թիկունքից եկողների
նությունը: Եվ Պապին թվում էր, որ բավական էր հայերը բռնեին գ
այս ափը՝ նետահար կանեին եկող պարսիկներին այն ափում, իսկ գ
անցողներին՝ դիտապաստ կանեին այս կողմը: Միաժամանակ նա կ
ծում էր, որ հայերը մեծ խմբերով են անցնում գետի այն ափը: Դա նր
թվում էր պարզապես վտանգավոր:

— Չե՞ս կարծում, որ մերայինները շատ են անցնում գետը,— հա
րեց նա մոտը կանգնած Երեմիային:

— Սպասենք տեսնենք, արքա,— հանգիստ պատասխանեց արքայապ
րը:— Սպարապետը երևի հատուկ նպատակով է անում այդ:

Պապն էլ չխոսեց. նա նորից լարված, ակնդետ հետևում էր հայ հ
յալների անցումին, և նրան թվում էր դարձյալ, որ անցնողների թ
շատ է:

Այնինչ, Մուշեղն այդ պահին չորացած սեկերով ծածկված մի եր
րուկ բլրի վրա, համհարվներով շրջապատված, հանգիստ դիտում էր իր
ծելապորի անցումը: Թվում էր նույնիսկ շատ առույգ տրամադրության
էր, և թշնամու վտանգն առանձին արիություն էր ներշնչել նրան. ս
հանդակների միջոցով շարունակ կարգադրություններ էր հղում, որ արա
րեն անցնեն գետը: Եվ շատ ձիավոր պատանիներ, այդ կարգադրությ
ներից ոգևորված, իրենց ձիերով նետվում էին ջուրը՝ շուտով մյուս ս
դուրս գալու...

Իսկ մյուս ափը ելնողներն արդեն, առանց կանգ առնելու, ջրաթա
ձիերով շարունակում էին առաջ գնալ: Ջորքերի շարժումից, մարդկանց
մուկից ու վենքերի շաչյունից բավմաթիվ թռչուններ, որ բարձրացել
եղեգնուտներից, այժմ վայրացած կռինչներով ու ծվոցով պտտվում
դաշտի վրա, վորքի գլխավերև:

Դեռ մի նետընկեց տարածություն ավելի կար իրար դեմ եկող
հեծյալ գնդերի միջև, երբ նետաձգությունն սկսվեց երկու կողմից... Սլ
ներ ու փքիններ էին, որ գնում էին իրար դեմ ու ընկնում. գնում, ճանապ
հին վարկվում էին իրար ու ընկնում... Եվ չնայած արձա
նետերը նպատակին չէին ծառայում, ընկնում էին հակառակոր
չհասած, բայց երկուստեք շարունակում էին նետաձգությունը, ու որ
առաջ էին գնում՝ այնքան ավելի կարծես ոգևորվում էին ու սաստկացն
սլաքների տարափը:

Ու վայրկյան առ վայրկյան հակառակորդներին բաժանող տարա
թյունը կարճանում էր:

Եվս մի քանի քայլ, և ահա ընկավ առաջին վոհը. դա մի հայ վինվոր

որ ձիու գլուխը թողած՝ վազում էր բոլորի առջևից: Նա ընկավ կողքի վրա թեքվելով, և նրա տակի ձին, չգիտես բեռից ազատ կգալո՞վ, թե թափով տարված, շարունակեց առանց հեծվորի վազել դեպի սարշավ եկող պարսիկները. սակայն կեսճանապարհին նա էլ ընկավ՝ նետը ճակատը խրված...

Առաջին այս կոհից հետո ընկան ուրիշներ. ընկնում էին թե՛ հայերի, թե՛ պարսիկների կողմից. ընկնում էին փինվորներ, ձիեր... կամ վիրավոր, սպանված կախվում էին ձիու ասպանդակից, ու ձին տանում էր նրանց. պատահում էին և ձիեր, որ առանց հեծվորի վազում էին մի կողմի վրա՝ ասես գլուխ փրկելու: Լինում էին այնպիսիները, որ վրնջալով խառնվում էին իրենց վաշտի ձիերին և մի առժամ գնում նրանց հետ կամ, գլուխ դարձնելով, ետ փախչում, իրենց հետ տանելով և ուրիշ ձիեր, որոնց հեծվորները չէին կարողանում վսպել-պահել:

Իսկ նետերի տարափը գնալով սաստկանում էր երկու կողմից. գետին էին տապալվում մարդիկ, ձիեր... և հաճախ այնպես էր լինում, որ նետերն իրար դիպչելով՝ վրնգում էին ու միասին ընկնում ցած կամ փոխում իրենց ուղղությունը: Այժմ արդեն կռվում էին ոչ թե վաշտերով, այլ բազմաթիվ խըմբերի բաժանված, գետի ուղղությամբ դաշտում ցրված:

Առաջին իսկ ժամին պարզվեց, որ պարսից ճնշումը ուժեղ էր. նրանք թե՛ մեծաթիվ էին և թե՛ ավելի վարժ. կռվում էին ավելի սառնասիրտ և առաջանում հաստատուն:

Մի առժամ հայերը խիպախորեն դիմադրում էին նրանց և թույլ չէին տալիս առաջ գալու. կանգնեցնում էին կարծես նրանց գրոհը: Սակայն իրար դեմ գալու երկրորդ ժամին արդեն հայերի մի վաշտի փինվորները ցնցվեցին հանկարծ ու ընկրկեցին՝ սկզբում երեսները դեպի թշնամին ետ-ետ գնալով, ապա ձիերի գլուխը դարձրին և իրենք, նրանց վրա շրջվելով, նետեր արձակելով, ձիերը քշեցին դեպի գետը:

Եվ դա կարծես ազդանշան եղավ, որ հայոց մյուս հեծյալ վաշտերը նույնպես նահանջեն, մանավանդ կային մարդիկ, որ կանչում էին՝ «նահանջե՛լ, նահանջե՛լ»... Ու նահանջում էին նույն ինքնապաշտպանության ձևով, մի նահանջ, որ շուտով փոխվեց տարերային խուճապի: Հայ հեծյալների մեծ մասը ձիերի վրա կռացած փախչում էր դեպի գետը և, ջուրը մըտնելով, արագ դուրս գալիս այս ափը. շատ քչերն էին, որ նահանջելով դիմադրում էին, ցանկանալով ասես դադարեցնել պարսից ճնշումը... Բայց դա չէր օգնում. պարսից այրուձին շարունակում էր լայն գծով առաջանալ և նետահարել հայերի նահանջող զաշտերը:

Եվ այս հանգամանքն առանձնապես անհանգստացրեց ճակատամարտը դիտող Պապին. նա չէր իմանում՝ նախատեսված կեղծ նահանջ էր, թե փախուստ, և մտածում էր՝ մի՞թե ճակատամարտի առաջին իսկ ժամին Մուշեղը կարող է հաղթությունը վիջել թշնամուն. մի՞թե ինքն տտիպված պիտի լինի խնդրել Տերենտին, որ հոռոմ վորքով օգնության հասնի իրեն...

Եվ լարված հետևելով խուճապող հայ կորքին՝ նա մի կողմից վարմանում էր Մուշեղի վրա, մյուս կողմից՝ ամաչում էր նայել Տերենտին:

«Ինչ կմտածի սա մեր մասին, տեր աստված, ինչ կմտածի, եթե իսկապես փախուստ լինի սա... Պարսից առաջին իսկ հարձակմանը նահանջել՝ խայտառակություն կլիներ, կատարյալ խայտառակություն», կրկնում էր Պապը մտքում և հևիհև հետևում, թե ինչպե՛ս ցրիվ եկած հայ այրուձին նետվում էր գետը և լողալով անցնում այս ափը. տեսնում էր, թե ինչպե՛ս ոմանք՝ ուշ մնացողներն ընկնում էին նետահար, և նրանց ողջ մնացած ձիերը վախում մտնում էին գետը՝ կարծես թշնամու նետից փրկվելու: Մի անգամ էլ, երբ նետը ձիուց գցեց մի հեծվորի, և նրա ձին քառասմբակ վազելով մտավ գետը՝ Պապն է՛լ չհամբերեց.

— Այս ինչ է, Երեմիա,— ասաց նա մոտը կանգնած արքայադպիրին,— դիտավորյալ նահա՞նջ է, թե փախուստ:

— Սպասենք, արքա, սպասենք. Մուշեղը երևի մի բան կանի. նա հեշտությամբ տեղի չի տա. հիմա երևի օգնություն կուղարկի:

— Բայց պարսիկներն առաջանում են արագությամբ,— ասաց Պապը:— Ահա մերայինները նորից նետվեցին գետը, և ոչ ոք չի շտապում նրանց օգնության: Ոչ, պետք է մարդ ուղարկել Մուշեղին հասկացնելու, որ միջոցներ խորհի, շտապ... Ահա՛, դարձյալ...

Նորից, իրոք, մի ուրիշ հեծյալ վաշտ խուճապով նետվեց դեպի գետը, իսկ պարսիկները հետևեցին նրանց ձիերը քշելով ու նետեր արձակելով...

Այս տեսարանները հուզված դիտում էին թե՛ Պապը և թե՛ նրա շքախմբի յուրաքանչյուր անդամ, իսկ Ներսեսն այդ ժամին, բոլորից առանձնացած, իր սև պարեգոտով ծունկի էր եկել մի փոքրիկ հարթ տարածության վրա և սպիտակ ձեռքերը ճերմակ մորուսի հետ վեր բարձրացրած՝ աղոթում էր անխոս, որ տերը գթա հայերին այդ անհավասար ու արդար կռվում, իսկ նրա եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, մի փոքր հեռու կանգնած, դիտում էին իրենց հայրապետին և խոսակցում կամաց.

— Լավ տեղ է ընտրել վեհը: Զորքը ո՛ր կողմից էլ ետ նայի՝ կտեսնի, որ նա աղոթում է իր համար և դա կոգևորի նրան,— ասում էր մի եպիկոպոս:

— Եթե այդպես է, աղոթենք բոլորս,— առաջարկեց մի այլ, մեծամարմին եպիսկոպոս:

— Աղոթե՛նք, աղոթե՛նք,— ասաց մի ուրիշը ծունկի գալով:— Աղոթենք Հայոց Աշխարհի և նրա վենքի հաջողության համար:

Եվ հոգևորականների մեծ մասը, եպիսկոպոս թե սարկավագ, ծունկի եկան իրենց հայրապետի օրինակով և սկսեցին աղոթել անձայն:

Հայ հեծյալների խուճապային այդ նահանջը դիտում էր և սպարապետն իր բլրի վրայից՝ ճերմակին նստած, թիկնապահներով շրջապատված, բայց նրա թուխ դեմքի և ոչ մի մկանը ներքին հուզում չէր արտահայտում:

Ընդհակառակը, թվում էր՝ անգամ գոհ է, որ պարսից ուժերը՝ արյուձին, նրա հետևից և հետևակը, գալիս են դեպի իր վորքի կենտրոնը, մոտենում են գետին, ու մտածում էր, որ լավ կլիներ շուտով անցնեին գետը... Նա գոհ էր, որ իր նախապես ծրագրածը կարող է իրագործվել... Դրա համաձայն նա պատվիրել էր գետն անցնող հեծվաշտերի պետերին— սրարշավ գնալ դեպի թշնամին, սաստկապես դիմադրել նրա առաջխաղացմանը, որ նրանք մեծ ուժեր նետեն այս կողմը, իսկ երբ թշնամին կմոտենար— նահանջ կեղծել, սուտ մի փախուստ, որ պարսիկներին ոգևորեր, թե հայերը փախան, ու անցնեին գետը...

Մուշեղի ծրագրով՝ պետք էր թույլ տալ անցնեն՝ որքան կարող են և առհասարակ առաջ քաշել պարսից վորությունը... և երբ բավական եկած կլինեին և գետն անցած— պետք էր ետ դառնալ և նորից հարձակվել թշնամու վրա... Այդ ժամին ահա գետափնյա եղեգնուտներում պահված հայ նետաձիգ հետևակները նույնպես պիտի խառնվեին ճակատամարտին, իսկ լեռների հետևից եկող Սմբատ ասպետի և իշխան Կամսարականի գնդերը պիտի վարկեին թշնամու թևերին կամ, եթե պարսից վորքը շատ առաջացած լիներ, անցնեին նրա թիկունքը:

Մուշեղը մտածում էր, որ ծրագրի առաջին մասը կատարվում էր.— հայերը դիմադրություն ու նահանջ կեղծելով՝ թշնամուն գրավում էին արդեն դեպի կենտրոնը. պարսից հեծելազորի հետևից, սրա հաջող առաջխաղացումն ու հայերի նահանջը տեսնելով՝ գալիս էին պարսից ուրիշ գնդեր էլ:

— Սպարապետ տեր, պարսիկներն անցնում են գետը,— ասաց համհարվներից մեկը:

— Եվ թող անցնեն, թո՛ղ...

— Սակայն...

— Դա բարի է, տղաս,— հանգստացրեց նա խոսողին:— Գնա հայտնիր եղեգնուտներում պահված աղեղնավորներին, որ լինեն պատրաստ:

Մի փոքր միջոց էլ, և պարսից հեծելազորը, նետեր արձակելով, սկսեց գետն անցնել մի քանի տեղից, ջրերի ձայնին խառնելով մեծագոչ ու հաղթական աղաղակներ:

Երբ պարսից այրուձին անցել էր բավական թվով մի քանի վաշտերով, հանկարծ սպարապետը ձին քշեց բլուրից ցած և, թուրն օդում շողացնելով, կանչեց կանգնած հայ վորքերին, որ թվում էր կռիվը դիտում էին անտարբեր.

— Օ՛ն, հառա՛ջ... հառա՛ջ...

Ու ինքը Ճերմակը քշեց առաջ, դեպի նահանջող հայ վորքը, հայ այրուձին, որն իր սպարապետին տեսնելով՝ թրջված ու աղեղնավեն կանգ առավ ու ետ դարձավ անմիջապես, իսկ գետի եղեգնուտներից դուրս եկան այնտեղ պահված վորախմբերը՝ նիզակավոր ու աղեղնավոր հետևակները և... ճակատամարտն սկսվեց:

Գետի այս ափում, ընդարձակ մի տարածության վրա, նետաձգություն էր, նիզակների ու տեգերի փայլատակումներ, վահանների շխկոց, հայ և պարսիկ վինվորների սպառնական կանչեր... Մի տեղ կռվում էին հայ հետևակներն ու պարսից ձիավորներն իրար եկած, և պարսից կավագույն կլոր գլխարկները և հայերի կարճ գդակները խառնվել էին իրար: Մի այլ տեղ իրար էին եկել հակառակորդ հեծյալները, և այնքա՛ն մոտ էին, որ աղեղները թողած, նիզակներ ու տեգեր էին բանեցնում միմյանց դեմ. երրորդ մի տեղում՝ հայ հետևակները եղեգնուտից նետեր էին արձակում պարսից ձիավորների վրա, որ անընդհատ շարունակում էին անցնել գետը. չորրորդ մի տեղում... բայց ո՞ր մի տեղն ասել — այնքա՛ն շատ էին դրանք... ծառս եղած ձիերի հետ միասին բարձրանում էին սրեր ու շողում մարդկանց դիմաց... և մարդիկ ընկնում էին ծանր տնքոցներով, հառաչանքով ու հայհոյանքով. ընկնում էին երբեմն և ձիեր, տակովն անելով իրենց հեծվորին, եթե նա ճարպիկ մի ոստյունով չէր ցատկում մի կողմ ու պաշտպանվում նիզակով. երբեմն երևում էր և հեծվորը մեջքին ընկած մի ձի, որ վազում էր կռվողների միջով մի տեսակ կողքը պահած, ու գլուխը ծռած, կարծես հեծվորի անբնական դիրքը տեսնելու համար. գուցեև վգում էր մեռնողին ու փախչում էր նրանից ապատվելու:

Եվ ռազմի դաշտը դղրդում էր հիմա ահեղ ձայներով. հնչում էին պղնձի փողեր, եղջերափողեր, թնդում էին բրոնզե ու երկաթե ծնծղաներ, փողփողում նշանադրոշներ ու սրեր, սրեր...

Եվ ընդհանուր, համատարած այդ աղմուկի, վինաշողումի ու նետասլացումների մեջ մերթ ընդ մերթ լսելի էին լինում հայ և պարսիկ վորավարների հրամանները.

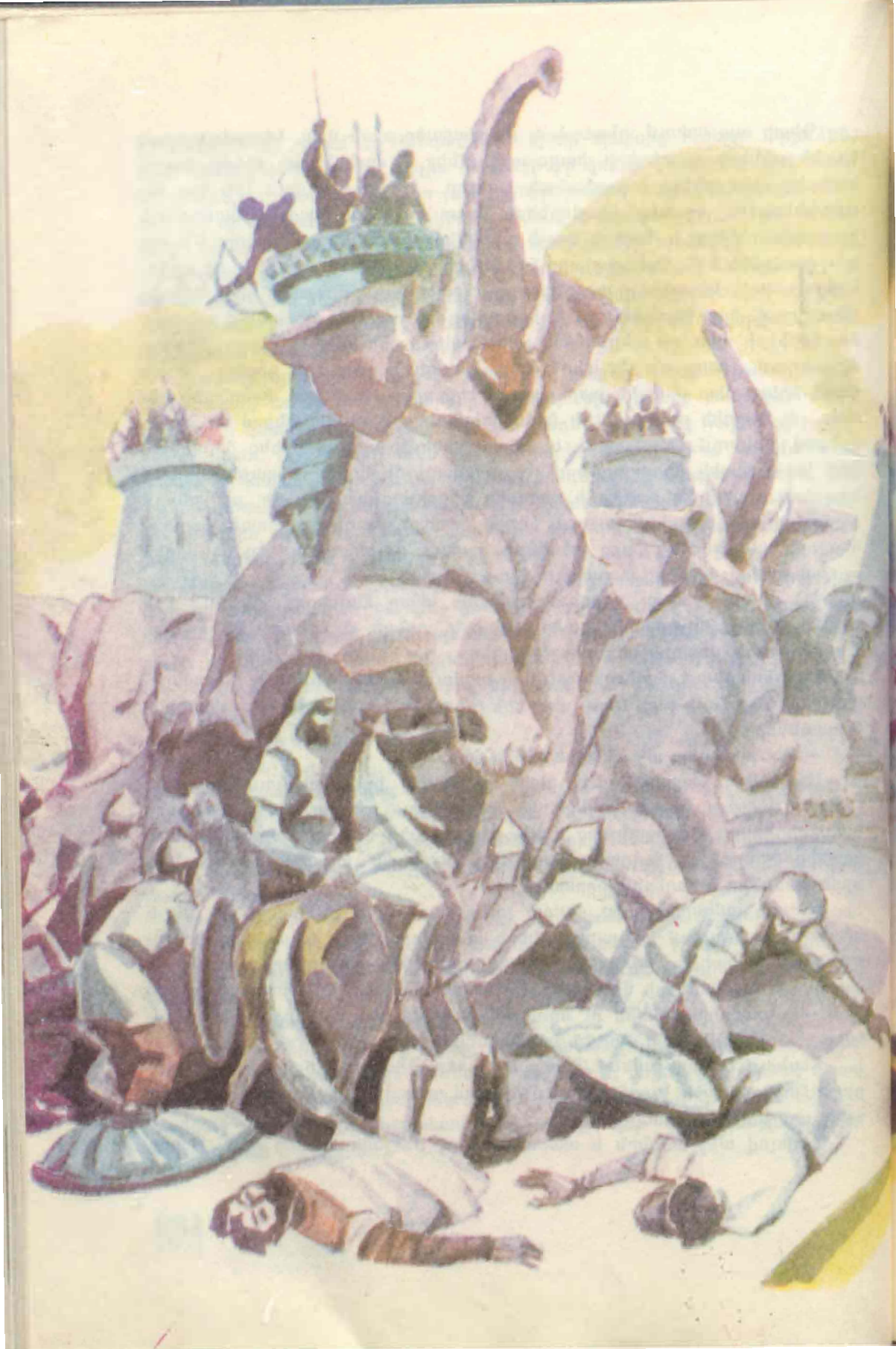
— Ջա՛րկ... դեպ ա՛ջ... հառա՛ջ, օ՛ն, հառա՛ջ...

Այս ամենը կատարվում էր գետի այս կողմը. իսկ նրա մյուս կողմը բոլորովին այլ պատկեր էր. այնտեղից, գետի մյուս կողմից, ամբարտակները քանդած գետի ա;ես սրընթաց գալիս էր պարսից մնացած այրուձին. նրա հետևից վազում էր, ուղղակի վազում էր հետևակը՝ յուրայիններին օգնության հասնելու և հայերին խորտակելու:

Ու այս ամենը վերևից, լեռան լանջից տեսնում էր Պապը, ոչ միայն տեսնում, այլև լսում էր վարկվողների անսովոր բարձր կոկորդային աղաղակները, և կարծես անգամ լայնալիճ աղեղների շկահյունը, վիրավոր և կատաղած երիվարների վրնջյունը, որ տարածվում էր լայնատարած դաշտի վրա, ուր սաղավարտներն ու սուսերները իրենց փայլով մրցում էին միմյանց հետ, երբեմն մեկը մյուսին նսեմացնելով:

Տեսնում էր այս ամենը Պապը և դարձյալ հուզված մտածում, թե արդյոք Մուշեղը սխալ չգործե՞ց, որ մեծ թվով պարսիկների հնարավորություն տվեց այս կողմն անցնելու:

Նայելով այդ ամենին և տարակուսելով Մուշեղի արածի վրա, Պապը

միաժամանակ խորհում էր, որ այսօր այստեղ՝ Զիրավում, վճռվելու է Հայոց Աշխարհի բախտը և, ո՛վ գիտե, քանի-քանի՛ կյանքեր, երիտասարդ կյանքեր, պիտի վոհվեն այս մարտում, և արդյոք պիտի հաջողե՞ն...

Իսկապես այդ ժամ Պապի սրտում երկու վգացմունք էին պայքարում իրար դեմ. մերթ ցավում էր, որ այդքան երիտասարդներ պիտի սպանվեն, մերթ էլ գտնում էր, որ այդպես էլ պիտի լինի, ուրիշ ելք չկա. պետք է ճակատել ու մեռնել, ճակատել, այլապես անկարելի է ապատել, փրկել հայրենիքը... Երրորդ կողմից՝ նրան անհանգստացնում էր այն, որ ինքը հեռու է մարտից, և այդ կարող է վատ անդրադառնալ վորքի տրամադրության վրա. չգնա՞ արդյոք և անձամբ, մոտիկից խրախուսի նրանց, անձամբ օրինակ տա ճակատելու, որ ոչ ոք ետ չկանգնի, որ ոչ ոք չվախենա, ոչ մեկի ձեռքը չդողա... Եվ նա հիշում էր Պլուտարքոսի գրքերից, թե ինչպե՛ս շատ արքաներ անձամբ են մասնակցել ճակատամարտերին, և մասնակցելով՝ հաճախ շահել են մարտը...

Քանի մի վայրկյան նա տարվում էր այդ մտքերով, ապա նորից հուզված դիտում ճակատամարտի դաշտը կամ երբեմն փակում աչքերը, որ չտեսնի քստմնելի տեսարաններ:

Մի այդպիսի վիճակից հետո, երբ նա աչքերը նորից բաց արավ ու նայեց հեռուն՝ նրա առջև պարվվեց տարօրինակ ու անսովոր մի տեսարան: Գետի այն կողմը, նույնիսկ բավական հեռու, պարսից առաջացող բանակի հետև կատարվում էր մի վարմանալի բան, ավելի՛ մոլեգին, քան գետի այս կողմը:

Պարսից բանակի հետևում առանձին-առանձին վաշտերով կանգնած փղերը հանկարծ խառնվել էին իրար. նրանցից շատերը՝ մեկ-մեկ կամ մի քանիսը միասին, տեղներից պոկվված, իրենց ահագին, ահարկու բլուր մարմիններով վազում էին դեպի առաջ կամ աջ ու ձախ և, կնճիթներն օձաձև գալարելով, հարձակվում, ոտնատակ էին տալիս այն ամենը, ինչ պատահում էր իրենց ճանապարհին: Իսկ նրանց ճանապարհին, նրանց առջև մինչև Արածանի, պարսից վորքն էր— հետևակ ու այրուձի— որ իր սպառազենքը շողացնելով անընդհատ գալիս էր դեպի գետը:

Եվ Պապին թվում էր, որ պարսիկները փղերին բաց են թողել, որպեսզի միանգամից, արագորեն որոշեն ճակատամարտի բախտը, ջարդեն հայերին և հաղթանակը շահեն:

— Վա՛տ եղավ,— ատամները սեղմեց Պապը,— վա՛տ եղավ: Իսկ Սըմբատ ասպետն ու Կամսարականը չհասան: Մինչև նրանց գալը՝ ամեն ինչ կվերջանա երևի...

Համարյա նույն կարծիքին էին Պապի մոտ կանգնած բոլոր իշխաններն ու մեծօրյարները, այդ թվում և վորավար Տերենտը, որ երբեմն գլուխն օրորում էր անխոս ու վուսպ: Միայն ծերունի Ադամ Գնթունին էր, որ, ծերունական հեռատես աչքերը հեռուն սևեռած, ասում էր ինքն իրեն.

— Սա կարծյոք այլ բան է, փղերն ուղիղ չեն առաջանում...

Առաջինը Պապը չէր հարկավ և ոչ էլ նրա շրջապատողները, որ նկատեցին արձակված փղերին. դրանցից ավելի շուտ այդ տեսել էին պարսիկներն իրենք, որ «փղե՛րը, փղե՛րը» կանչելով աշխատում էին հեռանալ նրանց ճանապարհից, որպեսզի նրանք գնան ուղղակի հայերի վրա:

Փղերը սակայն հայերի վրա գնալու փոխարեն՝ մտնում էին պարսից զորքի մեջ, դոփում, ոտնատակ էին տալիս պատահողին, հարվածում էին կնճիթով, ժանիքներով և կա՛մ խելագարի պես դառնում միևնույն տեղը, կա՛մ սուրում մի կողմ, ուր ո՛չ մարդ կար, ո՛չ անասուն, ո՛չ արգելք:

Պարսից զորավարները վարմացած էին, որ փղերին թողել էին անժամանակ և այդպես տարօրինակ.— փղերի մեջքի ամրոցիկներում վինվորներ չկային, շատերի վրին՝ վարողներ: Պարսիկներին վարմացնում էր մանավանդ այն, որ փղերը մոռացել են մարտական ամեն կարգ և վախում են ոչ թե ուղիղ գծով դեպի թշնամին, այլ տարօրինակ պտույտներ են գործում և հարձակվում պատահած յուրայինի՝ պարսիկի վրա. և նրանց թվում էր, որ փղերին կա՛մ շատ պղպեղախառն գինի են խմեցրել, կա՛մ վարողները գուցե վիրավորել են, որ նրանք այդպես պտույտներ են գործում արտասովոր ու վայրենի մոլտոցներով... Ինչպես մարմնացած վարհուրանք՝ իրենց ահագին մարմիններով նրանք կործանում էին սպառնում բոլորին, ով գըտնըվում էր նրանց ճանապարհին. մարդիկ սարսափում էին մանավանդ նրանց կնճիթներից ու ժանիքներին հագցրած սրածայր երկաթներից:

Եվ այս ամենն այնքան օտարոտի էր պարսիկների համար, որ նրանք չգիտեին ի՛նչ անել. երևում էր միայն, որ աշխատում են գոնե փախչել-հեռանալ նրանց ճանապարհից. իսկ եթե այս կամ այն փղի վրա մնացել էր մի վարող՝ նա սարսափահար ջանում էր իր երկաթակոթ դանակը խրել փղի գլուխը պարանոցին միացնող տեղը, որովհետև նրան թվում էր, անշուշտ, թե փիղը կատաղած է, իսկ այդպիսի դեպքում՝ կարգադրված էր նրանց սպանել, որպեսզի չվնասեն շատերին:

Բայց նրանք արդեն վնասում էին՝ կատաղի մի մոլուցքով ընկնելով հանդիպողի վրա:

Փղերից մեկը, հասնելով վինվորներին, կնճիթով այնպես վարկեց մի հեծյալի, որ նա ձիուց ընկավ տասը քայլ հեռու, իսկ ձին գլորելով՝ ոտի տակ տվեց ու անցավ: Մի ուրիշը կնճիթով գետնից վերցրեց մի հետևակ վինվորի ու փայտի պես նետեց մի կողմ...

Եվ այսպես՝ կարճ միջոցում գետի այն կողմը տարածվող հարթությունը լցվեց այդ կատաղած վիթխարի գազաններով, որ խուլ, բայց ահավոր մըռընչոցով վախում էին այս ու այն կողմ և հողը թնդացնում իրենց ծանր, ահագին ոտների տակ:

— Ի՞նչ է պատահել սրանց,— վարմանում էին պարսիկները:

— Ի՞նչ է կատարվում,— տարակուսում էին Պապն ու նրան շրջապա-

տողները, մտածելով՝ դա հայ երիտասարդների գո՞րծն էր արդյոք, թե փղերը թողել էին պարսիկներն իրենք:

Իսկ Մուշեղն ու նրա համհարզները չէին կարմանում, որովհետև գիտեին, համոզված էին, որ դա այն հարյուր հայ երիտասարդների գործը պիտի լինի:

Եվ նրանք չէին սխալվում:

Այն հարյուր անձնազոհ երիտասարդները, որ երեկ առավոտ հանձն առան ծպտյալ, պարսկական հագուստներով անցնել պարսից բանակի հետև՝ սպարապետի առաջադրանքը կատարելու,— սկզբում (ինչպես հետո պատմում էին վերադարձողները), քանի դեռ աննկատելի էին՝ ճանապարհի մեծ մասը ճեպով կտրեցին անցան լեռների հետևից, իսկ երբ արդեն կարող էին նկատվել պարսից կողմից՝ բաժանվեցին մի քանի խմբի և, գետնին պառկելով, փորսող հասան պարսից թիկունքը՝ դժվարին կածաններով, քարերի ու կոշտերի վրայով... ապա, երբ հասել էին գրեթե, պատահեց մի հեղեղատ, ավելի շուտ՝ փոքրիկ մի ձորակ, որով մի ժամանակ հեղեղաջուր էր հոսել, շունչ առան առժամ, ականջ դնելով հեռվից եկող ռավմի փողերին, կանչերին ու աղաղակներին, որից և ենթադրեցին, թե ճակատամարտն սկսվել է արդեն, ուրեմն և պարսից ամբողջ ուշքն ու միտքը կլինի հայոց բանակի կողմը. ու, ձորակից դուրս գալով, մի քանիսը փորձեցին դիտել մարտադաշտը: Սակայն այնտեղ ամեն ինչ այնպես էր խառնված, այնպիսի իրարանցում էր, որ դժվար էր մի բան տեսնել. բայց նկատեցին գոնե այն, ինչ հարկավոր էր իրենց և ձեռնտու. նկատեցին նախ, որ պարսիկների ուշքը կլանված էր դաշտում տեղի ունեցող կռվով. ոչ միայն մարդկանց ուշքը, այլև փղերի, որ խմբերով, մեջքներին կաշեփոկերով ամրոցիկներ կապած, կանգնած էին բոլորովին հետին գծում:

Երիտասարդներն այս պարագան ըստ ամենայնի նպաստավոր համարելով իրենց ձեռնարկի համար՝ նորից, թեև պարսից հագուստների մեջ, բայց վգուշությունից դրդված, սողեսող առաջացան դեպի փղերը, որոնք պատնեշի պես կանգնել-մնացել էին իրենց՝ ծառերի բների նմանող ոտքերի վրա ծանրացած:

Սողում էին նրանք՝ աչքերն այդ ոտքերին սևեռած, և այդ ոտքերից վատ ուրիշ բան չէին տեսնում, անգամ չէին լսում կռվի աղմուկը և ճակատողների կանչերը, որ գալիս էին հեռվից:

Գրեթե հավիտենություն թվաց նրանց, մինչև որ այդպես սողալով, երբեմն վեր կենալով ու կուպեկուպ առաջ վազելով, տարբեր տեղերից հասան վիթխարի ոտքերի շարքերին ու, նորից գետին փռվելով, շունչ առան մի առժամ. ապա դաշունաձև դանակները, գոտիներից հանելով, սողացին մի փոքր էլ ու գործի անցան՝ յուրաքանչյուր հումք մի փղաշարքի հետև...

Ու այդ կատարեցին բոլորը գրեթե միաժամանակ. սուր դանակների հարվածներով կտրտեցին փղերի ետին ոտների ջղերը... Միայն այս ձևով

էր կարելի լինում անվնաս դարձնել նրանց... Եվ առաջին փիղը, որ ստացավ երևի առաջին հարվածը, այսինքն՝ վգաց սուր դանակի հարվածն իր սրունքի վրա, չլսված մի մռլտոցով ծառս եղավ հանկարծ ու նետվեց առաջ: Դրան հետևեց երկրորդը, երրորդը, չորրորդը... Եղան և այնպիսիները, որ ետ ընկրկելով՝ տրորեցին իրենց ոտքը հարվածողին:

Բայց այդպիսիները քիչ էին: Մեծ մասը, սուր հարված ստանալով, աշխատում էին առաջ գնալ կամ փախչել անմիջապես, երևի նրա համար, որ երկրորդն էլ չստանան կամ գուցե ապատվեն հարվածի ցավից... Ու այդպես փախան շատերը, անգամ նրանք, որ դեռ հարված չէին ստացել, բայց ենթարկվելով անասնական այն բնազդին, թե քանի որ ընկերը գնում էր՝ ինքն էլ պետք է գնա, կամ պարզապես ենթարկվելով ընդհանուր խուճապին, գուցեև կարծելով, թե վավելու ժամանակն է արդեն,— որպես մարտական փղեր՝ վավեցին իրենց պարտքը կատարելու:

Սակայն չպետք է կարծել, թե համարձակ այս երիտասարդների գործը դյուրին անցավ կամ թեթև եղավ. նրանցից ոմանք, որքան էլ վգույշ ու շրջահայաց, ընկան փղերի ոտքերի տակ և, ջարդվածքներ ստանալով, չկարողացան հեռանալ: Եղան և մեռնողներ, ինչպես պատանի Համայակ Պալունին, որ սպարապետի կոչին՝ առաջինը դուրս եկավ կորաշարքից և իր պատրաստակամությունը հայտնեց փղերի վրա գնալու: Սա ոգևորված իրեն արված հանձնարարությամբ՝ մի փղի ոտքի ջղերը կտրելուց և այդ փղին փախցնելուց հետո, մոտիկ նկատեց մետաքսյա ոսկեծոպ ծածկոցով պարդարված մի փիղ, որի վրա կար նաև կաշեփոկերով կապած նարնջագույն կերպաս ամպհովանով մի ամրոցիկ. կարծելով դրա մեջ նստած պիտի լինի կարևոր մի վորավար կամ նշանավոր մի մեծօրյար,— Պալունին արագորեն սողաց դեպի նա. ապա վգուշորեն մտավ փղի փորի տակ ու դաշույնաչափ դանակը խրեց այնտեղ, ուր ենթադրում էր փղի սիրտը, մտածելով, թե փիղը կընկնի, ամրոցիկում նստողը կամ քնողը կգլորվի և ինքն այդժամ կարող է վերջացնել նրան, քանի որ բոլորի ուշքը կլանել էր ճակատամարտը և փղերի մոտ համարյա մարդ չկար, եթե չհաշվենք հատուկենտ վարողներին, որ նույնպես իրենց մոռացած դիտում էին ճակատամարտը. ոմանք էլ առաջ վազող փղերի ձայնից շփոթված ուշում էին հասկանալ ինչո՛ւ փղերը հանկարծ նետվեցին առաջ: Բայց հապիվ նա դաշույնը խրել էր կենդանու սիրտը— փիղն աղեկտուր մի մռլտոցով, որ նման էր հարված ստացած շան կլանչի, առաջ գնալու փոխարեն նստեց իրեն հարվածողի վրա...

Եվ պատանի Պալունին ձայն անգամ չկարողացավ հանել:

Ընկերներից մի քանիսը միայն տեսան այդ և մինչև իսկ լսեցին կարծես, թե ինչպե՛ս ճարճատեցին նրա ոսկորները փղի ծանրության տակ:

Եվ այդպես մի քանիսն սպանվեցին փղերի ոտքերի տակ, մի քանիսը մահացու վիրավոր ընկան նրանց ոտքերի հարվածներից, չկարողանալով ժամանակին սողալով ետ դառնալ: Բայց նրանց մեծ մասն այնուամենայնիվ

սողալով ու թաքնվելով, թաքնվելով ու սողալով գնացին հասան անվտանգ տեղեր. լեռները տանող բլուրներին, որտեղից կարելի էր տեսնել կռվի դաշտը. ու նրանք, որքան էլ հոգնած, բայց հետաքրքրությունից բարձրացան այդ բլուրները և տեսան, թե ինչպե՛ս վիրավոր փղերը կատաղած արշավում են դաշտում կամ պարզապես խելագար պտույտներ գործում: Կային փղեր էլ, որ ջիղը կտրած ոտքերը կախ գցած, կանգնել ու կնճիթով փորձում էին շոշափել այդ ոտքը՝ իմանալու, թե ի՛նչ է պատահել իրենց... Բայց մեծ մասամբ արշավում էին այս ու այն կողմ գլորվող վիթխարի ժայռաբեկորների նման, և պարսից զորքերն աշխատում էին խուսափել նրանցից՝ դեպի մոտիկ բլուրներն ու բարձունքները գնալով...

Տեսնելով իրենց արածի հաջող արդյունքը՝ երիտասարդները կարծես մոռացան ամեն վախ ու հոգնություն և համակվեցին մի անդիմադրելի ուրախությամբ ու հպարտանքով:

— Հրաշալի՛ է,— ասաց մեկը սրտախոր բավականությամբ:— Արդյոք տեսնո՞ւմ են մերայինները փղերի այս պարը սքանչելի:

— Ես կուզեի ամենից առաջ տեսնեին թագավորն ու սպարապետը:

— Ափսո՛ս Պալունին... որքա՛ն կուրախանար,— ավելացրեց մի ուրիշը տխուր:

Խոսում էին նրանք և հափշտակված նայում, հետևում մոլեգնած գաղանների վազքին... Եվ այդ փղերը մի քանի հատ չէին, այլ հարյուր, երկու հարյուր, գուցե չորս հարյուր հատ, որ իրենց վիթխարի մսաբլուր մարմինները նետում էին ամեն կողմ, ուր մարդ էին տեսնում. նրանց այդ վարմունքի մեջ կար տարերային ու աշխարհասասան մի բան, որ թվում էր պիտի կործաներ ամեն ինչ... Դրա համար էլ երևի պարսից վինվորները նետեր էին արձակում նրանց վրա, նշան բռնելով հատկապես նրանց աչքերը, որտեղից ավելի շուտ էին խոցվում ու խեղճանում նրանք. ոմանք էլ աշտեներ ու տեգեր էին նետում նրանց առաջին ոտքերի վրա, որ վիրավորվելով՝ չկարողանան վազել և մարդ վնասել:

Բայց փղերը շարունակում էին մոլեգնել...

Այն հանգամանքը, որ փղերն առաջ չէին գալիս մարտական շարքերով ու վազքով, այլ պտտվում էին պարսից զորքի շրջանում, իսկ եթե մեկ-երկուսն առաջ գալով՝ հասնում էին մինչև գետն ու ետ դառնում, դրանից արդեն բարձր տեղեր գտնվող հայ վինվորներն ու զորավարները, մանավանդ Պապն իր շրջապատողներով, հասկացան վերջապես, կատարվածի էությունն ու պատճառը, և հիմա հրճվանքի մեջ էին, որ պարսիկների գլուխն ու հաշիվը խառնվել էր այդպես անակնկալ:

— Ի՜նչ հաճելի տեսարան կոմս,— ասում էր ուրախացած Պապը Տերենտ զորավարին:— Տեսեք, գնում են իրենց վինվորների վրա, տրորում են իրենց վինվորներին:

— Այո, արքա, պարսից բանակի ամենամեծ ուժն ու զորությունը դրանք

են և, կարելի է ասել, դարձան անվտանգ: Ասվում է, թե շունը տիրոջը չի կծում: Ահավասի՛կ...

— Եվ Շապուհը միշտ դրանցով էր հաղթում թշնամիներին,— ավելացրեց Պապը:— Տեսնենք այժմ... Ահա մեկն ևս գլորվեց. վարկեցին անշուշտ...

— Եվ թող սատակեն իրար,— ասաց շքախմբի անդամներից մեկը:

Մինչ թագավորն ու Տերենտը խոսում էին, ճակատամարտի դաշտին նայելով, Երեմիան նրանց հետև մոմատախտակի վրա ինչ-որ նշումներ էր անում իր արծաթ ստիլով:

— Յուցամոլությամբ է վբաղվում մի այսպիսի պահի,— ասաց ավագ իշխաններից մեկը հարևանին, Երեմիային մատնացույց անելով:

* * *

Նույն այդ պահին, երբ կատաղած փղերն ընկել էին իրենց՝ պարսից զորքի մեջ, և զորքն աշխատում էր նրանցից ապատվել, սպանելով ու անվտանգ դարձնելով նրանց, երբ հայոց և պարսից զորագնդերը գետի այս կողմը ճակատում էին իրար դեմ՝ թրատելով, նիզակահարելով ու նետընկեց անելով միմյանց մի կատաղի գուպարի մեջ, այդ նույն պահին պարսից զորքից աջ և ահյակ թևերին, մասամբ և թիկունքին երևացին նոր զորքեր, որ իջնում էին լեռներից, իջնում էին մրջյունների պես ցրված ու սևին տալով:

Երբ այդ երևույթը մատնացույց արին Պապին՝ նրան պաշարեց մի նոր հուպում. ոչ միայն նրան, այլև շքախմբի բոլոր անդամներին. թե՛ Տերենտին և թե՛ Ներսեսին ու իր եպիսկոպոսներին թվաց, թե դրանք պարսից նոր ուժեր են, գալիս են օգնության: Ու հուսահատության պես մի բան սողաց նրանց սիրտը, թե այդ նոր ուժերը, անշուշտ, պատերազմի բախտը կվճռեն հօգուտ պարսից:

— Այս վա՜տ եղավ,— նորից անհանգստացավ Պապը:— Մի՞թե ուշացան նոքա...

Նրա խոսքը թևանցի գնացած Սմբատ Բագրատունու և իշխան Կամսարականի հեծյալ գնդերի մասին էր, որոնց վրա այնքան հույսեր էին դրել թե՛ սպարապետը և թե՛ Պապն ինքը:

— Բայց, արքա, գուցե մեր զորագնդերը լինեն,— նկատեց Երեմիան:

— Հավիվ թե,— կասկածեց Պապը:— Ե՞րբ հաջողեցին այդքան հեռու գնալ: Դա արդեն պարսից թիկունքն է:

— Ինձ նույնպես, արքա, թվում է՝ պարսիկները չեն,— միջամտեց ծերունի նախարար Ադամ Գնթունին, որ հայտնի էր իր հեռատես աչքերով:— Նոքա, նայի՛ր, ավելի շուտ ետ են գնում, քան գալիս են առաջ: Ինձ թվում է՝ մերայիններ են, գնում են պարսից թիկունքն անցնելու: Ահա, նկատիր. պարսիկներն անհանգստացան. նոքա վարմացած են... Ահա՛ ձիավորներ

արշավեցին դեպի լեռան կողերից իջնողները... Ահա՛ և նետեր են արձակում...

Եվ իրոք. պարսիկները, գետի այն կողմը գտնվող պարսիկները, նկատելով լեռների լանջով իջնող հեծյալ վորքերը, մոռացան կարծես փղերին, մոռացան գետի այս կողմը տեղի ունեցող ճակատամարտը և իրենց ուշն ամբողջ դարձրին լեռներից իջնողների կողմը, որոնց վրահները, սպառազենքըն ու նիկակների ծայրերը երբեմնակի փայլատակում ու ցոլում էին բարձրացող արևի տակ. և նրանք իջնում էին, ոմանց ասելով, աղեղները պատրաստ բռնած և, հավանորեն, աղաղակում էին, չգիտես պարսիկների՞ն օրինակելով, նրանց խաբելո՞ւ, որ յուրային են, թե նրանց վախեցնելու, շփոթելու և նրանց ուշքն իրենց կողմը գրավելու նպատակով, որովհետև օդի մեջ եղած աղմուկների վրա ավելացավ լեռներից լսվող մի ինչ-որ խուլ բան ևս:

Դրանք իսկապես Սմբատ Բագրատունու և Սպանդարատ Կամսարականի գնդերն էին, որ վուգահեռ լեռներից միաժամանակ իջնում էին հապճեպ:

Շատ չանցավ, երբ նրանք արդեն, իջնելով տարբեր կողմերից՝ աջ և ձախ լեռներից, բռնեցին տիրող բարձունքները՝ երկու կողմից բարձր լեռներից պատված բլուրներն ու լեռնամատերը:

Չանցավ մի փոքր ժամանակ էլ՝ այդ թևերում ու թիկունքի որոշ մի մասում բացվեցին նոր ճակատներ: Պարսից պահեստի վորքերը, որ մասամբ գալիս էին դեպի գետը՝ յուրայիններին օգնելու, հիմա ստիպվեցին դառնալ դեպի եկողները և թիկունքներն անել դեպի գետը: Ասել՝ թե շրջապատված էին— սխալ կլիներ, բայց նրանք այժմ հարկադրված էին ճակատել համարյա բոլոր կողմերի վրա: Մի կողմից ստիպված էին շարունակել կռիվը գետի ափին, սանձահարել, վերջ տալ կատաղած հարյուրավոր փղերի մոլեգնությանը, մյուս կողմից՝ ճակատել հայոց նոր ուժերի դեմ, որ ավելի բարենպաստ դիրք ունեին, քան իրենք:

Ու հիմա Ձիրավի դաշտի բոլոր կողմերում, ավելի մեծ տարածության վրա, մի քանի փարսախ շրջագծով բախումներ, ընդհարումներ էին— նետաձգություն, նիզակակռիվ ու թրաշողում. մարդիկ սլաքներ, տեգեր, աշտեներ էին նետում իրար վրա, ձիերի վրա: Մի տեղ ձիավորները արշավասույր գնում էին հակառակորդի հեծյալ կամ հետևակ խմբերի վրա՝ նիզակներ ու վահաններ ցոլացնելով արևի տակ, մի այլ տեղ վրահավորված հակառակորդ հետևակները ծնկաչոք կամ կանգնած՝ նետերի անընդմեջ հեղեղ էին ուղղում միմյանց դեմ, կարծես օդի միջով երկարուկ ձկների ու օձերի վտառ էր անցնում:

Մարդկանց համակել էր տարերային մի կատաղություն, և նրանք մերթ առաջ էին վազում՝ ահեղագոչ աղաղակներով, մերթ ետ էին ընկրկում կռացած, մերթ բարձրանում էին իրենց հասակից վեր ու ընկնում... Ու ամբողջ դաշտը գալարվում էր մարդկային մարմիններով, լցված էր մարդկային ճի-

չերով, աղմուկներով, ընկնողների հեծեծանքներով ու մեռնողների հառաչանքներով:

Սակայն կռիվն ավելի սաստիկ էր գետի այս կողմը, որ գնալով բորբոքվում էր՝ ծայր կատաղության հասնելով:

Մուշեղ սպարապետը ծրագրելով իր կեղծ նահանջը՝ չէր կարծում, թե պարսից այդքան մեծ ուժեր կարող են անցնել գետը. նրան թվում էր՝ կանցնի մի քանի վաշտ— դրանց կջարդեն, մինչև Սմբատ սպասպետն ու իշխան կամսարականը կանցնեն նրանց թիկունքը և շփոթությունը կատարյալ կլինի պարսից բանակում, ու ինքն այս կողմից, գետն անցնելով, կգրոհի նրանց վրա, ամեն կողմից կշրջապատեն թշնամուն ու կհարվածեն հարմար դիրքերից:

Բայց գետն անցել էր պարսից վորքի համարյա կեսը, և հայոց բանակը հիմա ստիպված էր դիմադրել այդ ահագին ուժին: Ու ճակատամարտն այստեղ գնալով սաստկանում էր այն աստիճան, որ վորքերը խառնվում էին իրար. ոչ թե բանակներ էին ճակատում միմյանց դեմ, այլ բավմաթիվ խըմբեր, անհատներ իրար եկած՝ աշխատում էին ոչնչացնել միմյանց... Ու մարդկային վանգվածն ալիք էր տալիս այս ու այն կողմ, մերթ բարձրանում, մերթ իջնում, փայլեցնելով իր վրահներն ու վենքերը, կարծես առասպելական մի բավմագլուխ վիթխարի կենդանի, որ մեջքին սուր փշեր ունի և փայլուն թեփուկներ: Մերթ էլ մարդկային այդ ահռելի վանգվածը բաժանվում էր երկու մասի, և հակառակորդ վորքի միջև բացվում էր մի լայն անջրպետ, ասես խորունկ մի գետ, որը թվում էր փորձում, բայց չէին համարձակվում անցնել... Սակայն բավական էր լինում, որ մեկն առաջ նետվեր— խիպախեր այդ քայլն անելու— օրինակը դառնում էր վարակիչ. հակառակորդները նորից խառնվում էին իրար, և նրանց աղմուկը, ճիչն ու ոռնոցը հասնում էր այնպիսի չափերի, որ մարդիկ իրենց իսկ ձայնը չէին լսում, չնայած գոռում էին թոքերի ողջ ուժով:

Պարսիկները գրոհում էին խիպախորեն, միշտ աղմուկով ու հայհոյանքով, արհամարհելով հայերին. իսկ հայերը դիմադրում ու հարձակվում էին կատաղի համառությամբ, լցված վրեժի և ատելության վգացմունքներով, աշխատելով խոցել, սպանել եկողին և թույլ չտալ առաջ. և նետեր ու սրեր էին, որ դիպչում էին կռվողների վրահներին, վահաններին ու սաղավարտներին, ինչու և բարձրանում էր պղինձների վնգոց, մետաղների կրճտյուն ու շաչյուն:

Եվ ճակատամարտը դղրդում էր իր տարերային մոլուցքի մեջ:

Մուշեղ սպարապետը, իր Ճերմակը նստած, շրջապատին իշխող իր բլուրի վրայից նորից սուրհանդակներ էր վավեցնում այս-այն կողմ, որ օգնության հասնեն կռվողներին ու նեղն ընկածներին, որ վիրավորներին ուղարկեն հունաց վորքերի կավմած վահանափակը, կամ երբեմն խրախուսում էր տատանվող ու անվճռական վինվորներին, որպես վինաւկից՝ սուրը

հանած առաջ նետվելով, և որպես հրամանատար՝ որոտալից մի ձայնով, որ չէր կարելի անտեսել— այնքան հուժկու էր այդ ձայնը և խրոխտ, որ մարդ վարմանում էր, թե որտեղի՞ց է այդ փոքրիկ մարմնի մեջ այդ ուժգին ձայնը:

Եղավ մի պահ, որ հայ վինվորները՝ սպարապետի բլուրի կողմը գըտնըվող թևում բռնվեցին բնապդական մի վախով թե ինքնապաշտպանության զգացումով և փորձեցին կարծես փախուստի դիմել, բայց այդժամ իր բլուրից ցած խոյացավ սպարապետն իր համհարվներով:

— Վախկոտնե՛ր,— գոռաց նա ահեղաձայն,— իմ վորքն իմ դիակի վրայով կարող է նահանջել... Նահանջեցեք իմ դիակի վրայով, որ չտեսնեմ ձեր փախուստը... Հառա՛ջ, հետևեցեք ինձ,— բարձրացրեց նա մերկացրած սուրը:

Ու կատարվեց անսպասելին:

Նահանջող հայ վորաթևը նորից երեսը դարձրեց դեպի թշնամին ու առաջ նետվեց հարձակվելու:

Մուշեղը սովորություն ուներ երբեմն՝ ճակատամարտի եռուն պահին, իր վինվորներին խրախուսելու համար կանգնել իր ճերմակի մեջքին ու գոչել. «Անվախ առա՛ջ. ձեզ հետ է ձեր սպարապետը»... Ու վինվորները, երբ լսում էին նրա ծանոթ թավ ձայնը և, փութանցիկ մի հայացք նետելով ետ, տեսնում էին իրենց վորավարին՝ ճերմակ նժույգի վրա կանգնած, ոգեվորվում էին և համարձակ նետվում առաջ:

Սպարապետի անվախությունը կորով էր ներշնչում նրանց, և նրանք գնում էին անձնազոհության:

Այդպես եղավ և այժմ, մանավանդ երբ լսեցին, որ Սմբատ Բագրատունին ու իշխան Կամսարականն անցնում են թշնամու թիկունքը:

— Համարձակ առա՛ջ: Սմբատ սպասետն անցել է թշնամու թիկունքը, իշխան Կամսարականը նեղում է նրանց աջ թևը,— ասում էին ձիավոր հարյուրապետներն ու վազում առաջ:

Տեսնելով փախչողների ետ դառնալը՝ պարսիկները կարծես վարանեցին մի պահ, բայց իսկույն էլ շարունակեցին հարձակումը:

Ու հակառակորդները նորից իրար եկան. նորից նետաձգություն, թրաշողում ու նիզակաբախում...

Իսկ Մուշեղն իր ճերմակով անցնում էր գնդից գունդ ու մերթ աներեվութանում նրանց արանքում, մերթ՝ սուսերամերկ ու վրահասնդերձ, շողում էր հանկարծ, ինչպես ճերմակ մի կայծակ՝ նորից անտես դառնալու համար, մերթ կանգնում էր նժույգի վրա՝ կորդակաճոճ սաղավարտով ու որոտում, ինչպես ռավմի վայրագնած մի ոգի:

— Օ՜ն... Անվախ առա՛ջ... Ջա՛րկ համարձակ...

Նրա թիկնապահները, ճարպիկ ձիավարելով, սրերը հանած հետևում

էին նրան, իսկ Հրահատը միաժամանակ և պոռում էր դեմքի մկանները լարած.

— Համարձակ առա՛ջ... առա՛ջ... Սմբատ սպասետն անցել է թշնամու թիկունքը, իշխան Կամսարականը ջարդում է նրանց... Հառա՛ջ...

Նրա վայրույթին ուժ էր տալիս կարծես մոտիկ գտնվող պարսիկների տեսքը, որոնց յուրաքանչյուրին նա համարում էր առևանգող, ավազակ և անձնական թշնամի:

Նկատելով մի խումբ հեծյալ պարսիկների, որ առաջանում էին անվախ, նիզակները պարզած, Հրահատի սրտում մի կատաղություն բռնեց հանկարծ. անպատվություն զգաց կարծես, որ նրանք այդպես համարձակ գալիս են իրենց վրա և, վինվորներին «հառաջ», «ինձ հետ» պոռալով, նետվեց առաջ... և վինվորները տեսան, թե ինչպե՛ս նա, սուրը բարձրացրած, ձին քշելով՝ հարձակվեց առաջին իսկ հանդիպած պարսիկի վրա, մի հարվածով գլորեց նրան ձիուց, վիրավորեց երկրորդին, բայց երրորդի վրա գնալիս՝ ինքը ընկավ երկու կողմից եկող պարսիկների հարվածներից:

— Հրահա՛տն ընկավ, Հրահա՛տը,— ճչաց նրա հետևից գնացող վինվորներից մեկը ու ձին լարեց նրա կողմը:

Այդ տեսնելով՝ նրա ընկեր հեծյալներն արագացրին իրենց նժույգների ընթացքը և գրոհեցին պարսկների վրա, որ չթողնեն նրանց՝ Հրահատին ձիերով տրորելու:

Ու սկսվեց մի կատաղի նիզակաբախում ու սրակռիվ: Երկու կողմն էլ համառ էին և անվիջում: Բայց քանի մի վայրկյան հետո, երբ նոր հայ հեծյալներ հասան և պարսիկներն ընկրկեցին,— վինվորները, ձիերից իջնելով, ծանր վիրավորված Հրահատին դուրս բերին մարտի շրջանից և ապա, սպարապետի կարգադրությամբ, պատգարակով տարան հունաց վահանափակը:

Պատգարակի մեջ Հրահատն անշարժ էր, աչքերը փակ և միայն շընչում էր ծանր ու ընդհատ... Թվում էր՝ ուզում էր աչքերը բանալ, բայց չէր կարողանում. կոպերը ծանրացել էին կապարի պես. զգում էր սակայն, որ մարդիկ ինչ-որ բան են անում իր հետ. թե ի՞նչ— այդ չէր հասկանում, բայց մտովի տեսնում էր սպարապետին՝ Ճերմակի վրա, և Նապենուն՝ աղբյուրի մոտ, որ նայում էր իր թուխ ու հուր աչքերով:

Երբ Հրահատին հասցրին վահանափակ— բուժարարներն ու վիրակապները կռացած կամ նստած վերքեր էին լվանում, վերքեր էին կապում, կամ տանջալի ցավեր պատճառելով, նետեր էին հանում վինվորների մարմնից: Իսկ երբ Հրահատի պատգարակը դրին գետին՝ մի ծերունի վիրակապ մոտեցավ նրա վերքը տեսնելու, բայց հավիվ մոտեցել էր՝ հառաչեց ու ընկավ ծնկների վրա:

— Հրահատ սիրելի, դո՞ւ ևս վիրավոր...

Ու զորովանքով ցնցեց նրան, որ խոսի:

Բայց Հրահատն անշարժ էր և աչքերը փակ:

— Տեր աստված, ուշակորո՞ւյս է, թե մեռած,— ասաց նա ձեռքը դնելով Հրահատի սրտին:

Ծերունի վիրակապը Զաքարեն էր:

Այդ ժամանակ, երբ գետի այս կողմը բանակները նորից խառնվեցին իրար, և սպարապետն ինքն մտավ ճակատողների մեջ, Պապն ավելի անհանգստացավ լեռան վրա: Տեսնելով, թե ինչպե՛ս էր Մուշեղը մերթ խրախուսում վինվորներին, մերթ մխրճվում նրանց շարքերն ու աներևութանում, նա հուզվում էր, թե չլինի՞ Մուշեղը հանկարծ վնասվի կամ գերի ընկնի: Ու մինչ շքախմբի անդամները հուզված հետաքրքրությամբ դիտում էին կռիվը՝ Պապը ցանկություն հայտնեց գնալ մասնակցել, մոտիկից խրախուսել վինվորներին, բայց շրջապատողները դարձյալ չթողին, մանավանդ դեսպան Տերենտը, նախարար Գնթունին և Երեմիան:

— Դու պետք է պահես քո անձը, արքա. այդպես չի կարելի...

— Բայց որքա՞ն պատվաբեր է, որ իմ վորքը ճակատի թշնամու դեմ, իմ հրամանատարները լինեն սրի ու նետի առաջ, իսկ ես մնամ որպես դիտող:

— Այդպես է կարգը, արքա,— ասում էր Տերենտը իր հեզ, համոզկեր ձայնով ու բարեկամաբար:— Արքաները պետք է ղեկավարեն:

— Եվ կռվե՛ն հարկ եղած դեպքում,— հարեց Պապը:— Հիշեցեք Պլուտարքոսը, կոմս:

— Շատ հավվադեպ, արքա, այն ժամանակ միայն, երբ լքված վորքին անհրաժեշտ է լինում խրախուսել անձնական օրինակով: Իսկ քո վորքը ճակատում է խիպախ:

— Բայց թշնամին մեծաթիվ է, կոմս: Ինչո՞ւ, ի դեպ, հույն վորքը չի գալիս օգնության,— ասաց նա, ինչ վաղուց մտածում, բայց չէր ուզում ասել, սակայն այժմ ասաց ակամա, և թեթևացավ:

— Նրանք առայժմ վահանափակ են կապմել, արքա: Եթե հարկ կլինի՝ չեն պլանա, անշուշտ, իրենց օգնությունը:

Պապին չբավարարեց դեսպանի հանգիստ ու քաղաքավար ասված պատասխանը, նրա հոնքամեջը մի խոր կնճիռ գոյացավ դրանից, և նա երեսը նորից դարձրեց դեպի կռվի դաշտը՝ դարձյալ հուզված, անհանգիստ, որ ինքը այնտեղ չէ: Իսկ նրան շարունակ թվում էր, որ եթե ինքն այնտեղ լինի, ճակատամարտն այլ ընթացք կստանա և շուտ էլ կվերջանա: Սկզբում, երբ ճակատամարտը դեռ չէր սկսվել, Պապը, ճիշտ է, ցանկանում էր մասնակցել, մասամբ մղված այն մտքից, որ պարզապես անհարմար էր համարում հեռու լինել վորքից մի այդպիսի օրհասական պահի, երբ պետք էր խրախուսել, ոգևորել նրանց և լարել թշնամու դեմ, սակայն հիմա այլ էր նրա ձգտումը. տեսնելով, որ հայ վորքը գետի այս կողմը գերագույն ճիգ է գործ դնում թշնամուն ետ մղելու, և բանն այնտեղ է հասել, որ սպարապետն ինքը միջամուխ է եղել ճակատամարտին,— նրան թվաց, թե հայ վորքը

պարտվում է, ուստի իր մոտիկությունն ու խրախուսը կարող է օգնել գործին և թերևս վճռել կռվի ելքը... Մյուս կողմից՝ դիտելով ճակատամարտի ահավոր դաշտը, ուր վիրավորվում, սպանվում ու ընկնում էին իր վինվորները,— նրան թվում էր, թե այդ ամենը կատարվում էր իրեն համար, թե մարդիկ վիրավորվում ու սպանվում են միայն իրեն համար, որ ինքը մնա թագավոր, որ հոր նման չընկնի պարսից ձեռքը... իսկ ինքը դավաճանում էր նրանց, մնալով այդ ապահով հեռվում, անգամ չմոտենալով կռվի վայրին...

Մի քանի րոպե նա մռայլ, ակնդետ նայում էր, թե ինչպես են իր վինվորները խոյանում թշնամու վրա, ինչպե՛ս են թրատվում, նիզակահարվում գլխից, ուսից կամ կողքից և ընկնում,— նա երբեմն հևում էր ծանր, ապա հանկարծ այլայլված առաջ գնաց մի երկու քայլ՝ թրի դաստակը բռնած, նորից կանգ առավ ու, փոքր անց, շքախմբի անդամները վարմանքով տեսան, թե ինչպե՛ս նա հանկարծ պոկվեց տեղից և, ծնողների տնից փախչող պատանու նման, վավեց դեպի իր ձին, որ քանի մի քայլ ներքև բռնած պահում էր դրանիկներից մեկը՝ մյուս մեծօրյարների ձիերի հետ միասին: Ձիուն հասնելն ու նրան հեծնելը մի ակնթարթ տևեց, ու լեռան վրա գտնվողները ա՛յն տեսան, որ թագավորն իր ոսկեգույն ձիով սրարշավ իջնում էր ցած:

Շքախմբի անդամները շփոթված, հանկարծակիի եկած իրար անցան. ծերունի Ադամ Գնթունին և Տերենտ կոմսը միայն չկորցրին իրենց սառնասըրտությունը:

— Փրկեցեք թագավորին,— ասաց Տերենտը վշտացած, որ Պապը չէր լսել իրեն:— Չթողնենք կռվի մեջ մտնելու...

Սակայն ուշ էր արդեն: Պապը հիմա լեռան ստորոտումն էր: Նա գնում էր ձիու վրա կռացած, մերկ թուրը շողացնելով ու թիկնոցը ծածանելով:

Նա ճակատամարտի վայրը հասավ այն ժամին, երբ հայոց կորքը, իր սպարապետից խրախուսված, առաջ էր նետվել լարված, աղմուկով, վենքի բոլոր տեսակները գործադրելով՝ ջանում էր թշնամուն քշել դեպի գետը: Իսկ թշնամին, երևի գետի մոտիկությունն ու նրա վտանգն զգալով, ավելի էր համառում: Եվ հայերն ավելի էին աղմկում ու խրախուսում իրար, իսկ մեկը նրանց մեջ բամբ ձայնով շարունակ գոռում էր պարսկերեն.

— Հառա՛ջ... հառա՛ջ... Հոռոմներն ահա գալիս են մեզ օգնելո՛ւ...

Ապա, դրանով կարծես չբավարարվելով, ավելացնում էր դարձյալ պարսկերեն, դիմելով պարսիկներին.

— Դուք պաշարված եք, պարսիկներ: Մեր իշխաններն անցել են ձեր թիկունքը... Հոռոմները գալիս են մեզ օգնելու...

Այս խոսքերը, որ ասվում էին շատ բարձր ու թավ ձայնով, կարծես ապդեցություն ունեցան. պարսից շարքերն ինչ-որ շփոթություն ընկավ. նրանք ընկրկեցին, ու սկսվեց նահանջի պես մի բան:

Գուցե դա խաբեություն էր՝ հայերին գետի այն կողմը քաշելու նպա-

տակով. համենայն դեպս նրանք կռվում էին առանց երես դարձնելու և կռվելով ետ-ետ գնում: Նրանց մի մասը կռվում էր, դիմադրում, մյուս մասը՝ հետևում փորձում էր անցնել գետը: Հեծյալներին հաջողվում էր այդ, որովհետև ձիերը նրանց հանում էին մյուս ափը. ինչ վերաբերում էր հետևակին՝ նրանք չգիտեին ի՛նչ անել. ծանծաղ տեղ ընտրելու ժամանակ չկար, ուստի և նետվում էին գետը՝ լողալով անցնելու. բայց վրահներն ու վենքերը թե՛ ծանր էին և թե՛ նեղում էին նրանց շարժումները: Գալիս՝ անցել էին ծանծաղուտներով, ձիերով, բայց որովհետև շատերը կորցրել էին ձիերը և անցնում էին առաջին պատահած տեղով ու չէին ենթադրում, թե գետը խոր կլինի, և դրա հետ միասին, վենքով ու վրահներով լողալն անսովոր էր. ոմանք՝ չէին կարողանում լողալ և խեղդվում էին:

Մուշեղը, տեսնելով, որ իր միջամտությունը օգնեց վորքի ոգին բարձրացնելու, բավականությամբ ետ կանգնեց կռվողներից, որ ձին քշի՝ վերևում կռվողներին ևս խրախուսելու, այդ միջոցին նկատեց, թե ինչպե՛ս մի խումբ հեծյալ երիտասարդներ, ձիերը չափ գցած, լեռան կողմից սլանում էին մի թիկնոցավոր հեծյալի հետևից և խնդրում, որ կանգ առնի... Բայց ոսկեգույն ձիավորը կարծես նրանց չէր լսում և դեպի ճակատամարտը էր սուրում քառասմբակ: Նրա ոսկեգույն, սևաբաշ նժույգից, սաղավարտից ու կարմիր թիկնոցից Մուշեղն անմիջապես ճանաչեց թագավորին և, ճերմակը կանգնեցնելով ու ամեն կարգ, պատշաճավորություն մոռացած, իր թավ, խրոխտ ձայնով գոռաց, ինչպես կգոռան մի տղայի վրա.

— Պա՛պ, կանգնի՛ր... Պա՛պ...

Բայց Պապն իր ձիու վրա առաջ թեքված, մերկ սուրը ձեռքին սլանում էր դեպի կռվողները և, չգիտես, ձիու թա՛փը տարավ նրան, թե նա ինքը ցանկացավ այդ, գնաց աներևութացավ կռվողների մեջ:

Ինչպես թագավորին հետապնդող երիտասարդները, այնպես էլ սպարապետը ձին թափով քշեց նրա հետևից՝ վայրացած մի հոր նման, որ գնում է պատժելու իր անհնազանդ որդուն:

«Ի՞նչ է ուզում սա, ինչո՞ւ եկավ», կրկնում էր նա մտքում վրդով, որ իր հոգսի վրա ավելացավ նրան հետևելու-պահելու հոգսն էլ:

Մուշեղը կարմանում էր, որ շքախմբի բավմաթիվ անդամները, թիկնապահները չեն կարողացել պահել նրան և թույլ են տվել գա այս արյունահեղ մարտի մեջ... Աչքերով որոնելով Պապի թիկնոցը՝ Մուշեղը, նիզակը հարվածելու պատրաստ, իր Ճերմակը քշեց նրա գնացած ուղղությամբ:

Սև նժույգ հեծած մի երիտասարդ, որ նույնպես այդ կողմն էր շտապում, սպարապետին տեսնելով, բացականչեց.

— Թագավո՛րը, սպարապետ, թագավո՛րը...— Ու վառվող աչքերով, համակ հափշտակություն ու անհանգստություն արտահայտող դեմքով, նա ձին քշեց սպարապետի առջևից, կարծես հրավիրելով նրան հետևել իրեն:

Եվ սպարապետը, Պապի հետքը կորցրած լինելով, հետևեց այդ երիտա-

սարդին... Ու քիչ հետո հեռվում, հայ վինվորների արանքում նկատեց Պապին, որ սուրը բարձրացած գնում էր դեպի մի պարսիկ հեծվոր, իսկ մի ուրիշ պարսիկ վինվոր, նկատելով նրա արտակարգ վրահներն ու հագուստը, խոյանում էր դեպի Պապը և այն է՝ մոտենում էր սուրը գլխից բարձրացրած ու պիտի վարկեր— սպարապետի առջևից գնացած սև նժույգով երիտասարդը վրա հասավ ձիու ամբողջ թափով և իր սուրը կողքից իջեցրեց պարսիկի դաստակին:

Պարսիկի սուրը կտրված ձեռքի հետ ընկավ գետին:

Եվ այդ ժամանակ ահա, երբ շուրջը խառնաձայն աղաղակները, գոչյունները, վենքերի շաչյունը ականջ էին խլացնում, սպարապետը հասավ Պապին և դուրս բերեց նրան կռվից այն երիտասարդի օգնությամբ, որ մի հարվածով կտրեց պարսիկի ձեռքը: Մինչ այդ, թագավորի հետևից սրարշավ վազող երիտասարդ հեծվորները նույնպես մոտեցան Պապին և խնդրեցին հեռանալ:

— Արքա՛... խնդրո՛ւմ ենք... արքա՛...

Սպարապետը սաստիկ հուզված էր, նրա սև աչքերը բարկություն էին արտահայտում, բայց ինքը կարծես վսպում էր իրեն: Իսկ երբ մի փոքր հեռացան կռվի շրջագծից, նա Ճերմակը կանգնեցրեց Պապի առաջ ու՝

— Ինչո՞ւ եկար,— պոռաց սրտնեղ:— Հեռացիր, արքա, խնդրում եմ...

Ու, դառնալով ձիավոր երիտասարդներին, հրամայեց.

— Տարե՛ք արքային:

Պապը, որ դեռ հևում էր թրով հարձակվելու թափից, վարմացավ սպարապետի խոսքերի վրա և կարողացավ միայն ասել.

— Ո՞վ կարող է արգելել ինձ՝ իմ թշնամիների դեմ կռվելու:

— Ե՛ս,— և սպարապետը կորովաբիբ նայեց Պապին:— Ես, որ պատասխանատու եմ քեզ համար: Հեռացիր, արքա, մի՛ խանգարիր ինձ: Շնորհակալ եղիր այն երիտասարդից, որ փրկեց քեզ...

Պապը շեղ նայեց սպարապետին և, չգիտես հուզումից թե բարկությունից, խոսք չգտավ ասելու և, փոքր հետո միայն, խոր շունչ առնելով հարցրեց.

— Իսկ ո՞վ էր այն երիտասարդը, որ կտրեց ինձ հարվածել ցանկացող ձեռքը:

— Գնել Անձևացին,— ասաց ձիավոր երիտասարդներից մեկը:

— Գնել Անձևացի՞ն: Ես այդ անունը հիշում եմ: Կանչեցե՛ք նրան,— կարգադրեց Պապը:

Գնել Անձևացին, այն երիտասարդը, որ խանդավառ վազել էր Պապի հետևից և սպարապետին հրավիրել իրեն հետևելու, հիմա բոլորից վատված հեռու կանգնել և համեստ, բայց հափշտակված ու անձնազոհության պատրաստակամություն արտահայտող աչքերով նայում էր Պապին, չհա-

մարձակվելով մոտենալ: Իսկ երբ լսեց թագավորի կարգադրությունը՝ նա շիկնեց առջկա պես ու առաջ եկավ անհամարձակ:

Պապը սիրով նայեց նրա վրահներին, գլխի սաղավարտին և ասաց.

— Տո՛ւր ձեռքդ, երիտասարդ:

Գնելն ամաչելով մեկնեց աջը: Թագավորը բռնեց այն և, ձիու վրա թեքվելով, համբուրեց նրա ճակատը:

— Շնորհակալ եմ, երիտասարդ: Սա երկրորդ հերոսությունն է, որ անում ես դու: Նախջվանում և այստեղ: Այսօրվանից դու կլինես իմ դրանիկ գնդում:

Գնելը, անելիքը չհմանալով, աչքերը ցած խոնարհեց, շիկնեց նորից, ցանկացավ առաջ նետվել և, ընդունված կարգի համաձայն, համբուրել թագավորի ձեռքը, բայց ամաչեց և վսպեց իրեն:

Այդ պահին էր ահա, որ երկու սուրհանդակ միաժամանակ լուր բերին Մուշեղին, թե իշխան Կամսարականը, շրջապատելով լեկաց հեծելազորը, ջարդել ու ցրել է նրան լեռան ստորոտում, իսկ նրանց Շերգիր թագավորին բռնելով՝ ասել էր. «Դու ի՞նչ ունես այստեղ, ավարասեր լեռնական: Քանի որ չես ուզում ապրել քո լեռներում, գերեվման գտիր ուրեմն հայոց դաշտում»... Ու հրամայել էր սպանել և գլուխը տանել թագավորին կամ սպարապետին:

— Եվ սպանեցի՞ն,— հարցրեց Մուշեղը հետաքրքրված:

— Այո, տեր սպարապետ,— պատասխանեց սուրհանդակներից մեկը:

— Իսկ ո՛ւր է գլուխը:

Մյուս սուրհանդակը ձիու թամբին ամրացրած պարկից հանեց սուր մորուսով մի երիտասարդ գլուխ և, մազերից բռնած, պահեց սպարապետի դիմաց:

Այդ գլխի երեսը, ճակատը և ականջի մեկն արյունոտ էր. և մորուսի պատճառով կտրած վիզը չէր երևում:

— Շնորհակալություն իշխան Կամսարականին,— ասաց Մուշեղը սուրհանդակին և մտածեց. «Իսկ ի՞նչ է անում արդյոք Սմբատ ասպետը»:

Սպարապետը շատերի նման հեռվից տեսել էր լեռնից իջնող նրա վորքը, բա՛ց տակավին լուր չուներ նրանցից. այնինչ, Բագրատունին, հրահանգի համաձայն, Վասպուրականի կողմից շարժվելով, իր հեծելազորը անտես, միայն իրեն հայտնի ճանապարհներով, լեռների հետևից տանելով դեպի պարսիկների թիկունքը՝ գրավեց, բռնեց դաշտի հարավակողմը տիրող բարձունքները, որտեղից և սկսեց նետաձգությամբ տարածվել դեպի պարսիկների թիկունքը:

Եվ դա պարսից բանակում, վերքերից կատաղած փղերի ստեղծած խուճապի հետ միասին, առաջացրեց նոր իրարանցում ու տագնապ:

Ինչպես երևում էր՝ պարսիկները հայերից չէին սպասում մի այդպիսի համարձակություն, թե նրանք կարող են անցնել իրենց թիկունքը և բռնել

այսպիսի կարևոր դիրքեր: Սակայն Սմբատ ասպետը շատ լավ էր ճանաչում իր երկրի ելքերն ու մուտքերը: Վերջապես, նրան և նրա զորքին կարճ ու անվտանգ ճանապարհ էին ցույց տալիս տեղի հայ շինականները, որ իմանալով, թե նա, Վասպուրականն ապատելուց հետո, գնում է նորից պարսից դեմ Ձիրավում ճակատելու, հեծյալ և հետևակ խմբերով միացան նրան:

Բագրատունու հեծելազորը, գրավելով պարսից թիկունքում գտնվող բարձունքներից մի երկուսը, դեմ առ դեմ էր եկել պարսից հետևակին, որ անակընկալի եկած՝ պաշտպանվում էր հիմա մեջքը դեպի գետն արած, գետ, որի մյուս կողմը կռվում էր նրանց թե՛ այրուձին և թե՛ հետևակի մեկ մասը: Իսկ այդ հետևակի մի այլ մասը և հեծելազորի այլ վաշտեր կռվի էին բռնվել հյուսիսի կողմի լեռներից իջնող իշխան Կամսարականի հեծելազորի հետ, որ նույնպես տիրող դիրքեր ուներ և ձգտում էր կարծես կտրել թիկունքի այն բաց տարածությունը, որ ընկած էր երկու լեռնաշղթայի միջև:

Պարսից հետևակը Բագրատունու զորքի դեմ ոչ միայն պաշտպանվում էր համարձակ, այլև փորձում էր գրոհել ու քշել նրան այդ բարձունքներից. սակայն նրանք մի կողմից դեռ վախենում էին կատաղած փղերից, որոնցից շատերը դեռ շրջում էին դաշտում վայրենի թափով և ամեհի ձայներ հանելով:

Բայց նոր սկսած այդ կռիվը երկար չտևեց. պարսիկները, հավանորեն, զգալով, թե երկու կողմից եկող բանակները կարող են հանկարծ միանալ և կտրել թիկունքը, հետևաբար և նահանջի ճանապարհը, շուտով փոխեցին իրենց ընթացքը. սկսեցին ետ գնալ՝ ոչ թե դեպի գետը, որտեղից անցնող թրջված ձիավորներն արդեն հասնում էին նրանց (և հավանորեն հաղորդում, թե ինչ է կատարվում այնտեղ), ոչ էլ դեպի դաշտը, ուր փղերն էին, այլ սկսեցին թեքվել դեպի ձախ, դեպի այն ճանապարհը, որ տակավին ապատ էր, բայց քիչ հետո կարող էր բռնել Կամսարականի հեծելազորը: Ու շտապում էին, ինչպես պարզ երևում էր, իրենք բռնել այդ բաց տարածությունը, թույլ չտալու, որ հայերն օղակեն իրենց:

Բագրատունու հեծելազորի դեմ ճակատող պարսից հետևակ գունդը, որի հետ կային և մի քանի հեծյալ վաշտեր, ղեկավարում էր հեռվում կանգնած մի սև ձիավոր, որ շրջապատված էր հեծյալ համհարվների ու թիկնւսպահների մեծ խմբով: Դա վրահավորված, գեղեցիկ իրանով մի տղամարդ էր, որ նիզակով ցուցումներ էր անում և հեծյալ սուրհանդակներ ուղարկում կռվող պարսիկների մոտ կամ, երբեմն առաջ գալով, խրախուսում էր կըռվողներին, ձին քշելով մի տեղից մյուսը:

Թե ո՞վ, ինչ զորավար էր դա, որ անվախ և հմուտ ղեկավարում էր իր զորքի դիմադրությունը, սկզբից ոչ ոք չէր կարող ասել, թեկուզև ծանոթ լիներ Ներան, որովհետև զրահների մեջ, դիմակալով սաղավարտով դժվար էր ճանաչել նրան: Բայց քիչ հետո Բագրատունու զինվորներից մեկը ճչաց հանկարծ.

— Մերուժա՜նն է... Մերուժա՜նը... Եկե՛ք...

Եվ ուզեց ձին քշել դեպի նա, հրավիրելով ընկերներին, որ հետևեն իրեն. սակայն ընկերները թույլ չտվին նրան մի այդպիսի անմտություն, թույլ չտվին վտանգի ենթարկել իրեն, որովհետև Մերուժանին հասնելու համար պետք է անցներ պարսից կռվող վորքի միջով. և այն էլ հարց է, ասում էին, դա Մերուժա՜նն է, թե մի ուրիշը:

— Դա Մերուժանը չէ,— նկատեց մեկը:

— Նա՛ է, նա՛ է, ասում եմ,— կրկնում էր վինվորը նյարդային հուզումով ու ձայնը բարձրացնելով:— Ես նժույգից ու նստելու ձևից եմ ճանաչում. նա թամբի վրա պինդ չի նստում, երաստանը միշտ բարձր է պահում... Նա՛ է...

Բայց նրան այլևս ոչ ոք չէր լսում, որովհետև բոլորի ուշքը գրավել էր պարսից գնդում կատարվող մի նոր երևույթ. նրանք չգիտես իրենց խըմբված ուժերը լայն գծով ցրելո՞ւ համար, որ շատ վոհեր չտան վերևից եկող նետերին, թե՞ գուցե ավելի հարմար դիրքեր բռնելու նպատակով,— շարուներակեցին գնալ դեպի ձախ, դեպի իրենց եկած ճանապարհը, թվում էր շըրջապատվելուց վախենալով:

Եվ դա կարծես վճռեց այդտեղ սկսած ճակատամարտի ելքը:

Այդ տեղաշարժը թուլացրեց պարսից դիմադրությունը. նրանք սկսեցին գնալ առաջ ու բռնել բաց մնացած տարածությունը, բայց շուտով պարզվեց, որ դա առերևույթ բան էր. նրանց հանգիստ սկսած տեղաշարժը փոխվեց մի խուճապային նահանջի. հետևակը գնում էր վակեվակ, միմյանց հրհրելով ու առաջ ընկնելով, հեծյալները՝ սրարշավ, երբեմն իրենց ձիերը հետևակի շարքերը մտցնելով, որ կարճ անցնեն:

Թվում էր՝ բոլորին համակել է մի մտահոգություն, տիրական մի երկյուղ՝ չկտրվել, ապատվել շրջապատվելուց և գերի չընկնել հայերի ձեռքը:

Ու վակում էին՝ ոմանք նետեր արձակելով, շատերը վահանները թիկունքներին դրած, որ պաշտպանվեն նետերից:

Իսկ հայոց վորքը՝ Բագրատունու և Կամսարականի գնդերը ձգտում էին իրագործել իրենց առաջադրած նպատակը— կտրել պարսիկների նահանջի ճանապարհը՝ երկու կողմից, լեռներից ձիերով արագորեն առաջանալով, որքան հնարավոր էր այդ ալիքաձև լեռնաոստերով: Բայց տեսնելով երևի դա անկարելի է այլևս (պարսիկները բավական առաջ էին անցել), Բագրատունին իր մոտ կանչեց երիտասարդ վորավար Բաթ Սահառունուն և ուղարկեց նրան սպարապետին հայտնելու, որ նա շտապի օգնության հասցնել իրեն, որովհետև որոշել է կա՛մ կտրել պարսիկների նահանջի ճանապարհը, կա՛մ իր հեծելավորով հետապնդել փախչողներին:

— Ասա՛ սպարապետին,— ավելացրեց Սմբատ սպասպետը Բաթի թևը բռնելով (այդ նրա սովորությունն էր, երբ ուզում էր, որ ասածը լավ հասկանան մարդիկ),— չխնայի ոչ ոքի և ուշք չդարձնի պարսիկների կեղծ աղ-

մուկին, որ կբարձրացնեն՝ նրան շփոթելու: Իսկ այնուհետև, սիրելիդ իմ, եթե կարողացար հասնել, ես հույս ունեմ, որ կհասնես, սպարապետին կամ թագավորին հայտնիր, որ ես, առանց կանգ առնելու, գնալու եմ մինչև սահմանը: Թո՛ղ, այստեղ մարտն ավարտելուց հետո, օգնության հասնեն ինձ...

Եվ Սմբատ ասպետը, որ հիսունն անց, արծվաքիթ, նոսր մորուսով և թափանցող աչքերով մի լեցուն տղամարդ էր, Բաթին ձիու վրայից քաշեց դեպի իրեն, համբուրեց ու բարի ճանապարհ մաղթեց, որից հետո խթանեց իր նժույգն ու արշավեց-գնաց կռվով առաջ շարժվող վորքի հետևից:

Ու մինչ իշխան Կամսարականը դիմացի լեռնաստորոտներում կռվում էր համառ դիմադրող պարսիկների հետ և ձգտում բռնել նրանց հետևի տարածությունը, Բագրատունու հեծյալները, լեռնամատերով առաջ գնալով ու նետեր արձակելով, աշխատում էին կտրել նահանջող պարսիկների ճանապարհը, իսկ եթե դա չաջողի՝ նրանց մի մասին գոնե կտրել առջևից փախչողներից: Սակայն Բագրատունու հեծյալների ընթացքը դժվարացնում էին այդ իսկ լեռնամատերը, որովհետև նրանք շարունակ ստիպված էին ալիքաձև այդ բլուրներից իջնել ձորակները, երբեմն ձորերը, ապա նորից բարձրանալ, և դա երկարում էր նրանց ճանապարհը:

Այնինչ, պարսիկները ետ էին քաշվում դաշտի հարթ ճանապարհով, ուստի և ավելի շուտ հասան այն տեղը, որ կարող էր փակվել-կտրվել հայ վորքի կողմից, ու այդտեղից արդեն շարունակեցին արագ նահանջել:

Պարսից հետևակները փախչում էին մեծ դժվարությամբ. երկար քղանցքները դժվարացնում էին նրանց ընթացքը. պակաս ծանր չէր նրանց սպառազենքը՝ վահանը, նիզակը, աղեղը, կապարճը, որ կրում էր համարյա յուրաքանչյուր պարսից վինվոր: Սակայն նրանց այրուձին գնում էր սրընթաց և երբեմն, իրենց հետևակի ճանապարհն ապահովելու համար, կանգնում էր ու նետեր արձակում հետապնդող հայերի վրա:

Եվ դրանց ղեկավարում էր նույն դիմակալով ու ձիգ իրանով վորականը:

Երբ նյարդային, հուզված վինվորը, դրան տեսնելով նորից կանչեց «Մերուժանն է, Մերուժանը», Բագրատունու վինվորներից ոմանք, վերջապես, հատուկ ուշք դարձրին այդ դիմակավոր վորականի վրա, և ոչ ոք չհավատաց, որ դա Մերուժանը լինի, իսկ նրանցից մեկն, այսուամենայնիվ, ձին քշելով, մոտեցավ Սմբատ ասպետին և հայտնեց.

— Տեր իմ, ասում են, որ այդ հրամաններ տվող վորականը ուրացող Մերուժանն է:

— Մերուժա՞նը,— վարմացավ Սմբատ ասպետը, որ ինքը չէր ճանաչել նրան:— Սպասիր, տղաս: Ես նրան ճանաչում եմ: Որքան էլ ծպտված լինի՝ ես կճանաչեմ անիծյալին: Սպասի՛ր...— և նա, ձին կանգնեցնելով, ուշադիր նայեց պարսից վորախումբը ղեկավարող այդ վորականին: Նա նույնպես

գիտեր, որ Արծրունի իշխանը ձի նստում է այնպես, որ երաստանը թամբին չի կպչում կամ թե հավիվ է կպչում: Ու քանի մի վայրկյան նայելով՝ նա չկարողացավ վսպել չգիտես բարկությո՞ւնը, թե վարմանքը ու բացականչեց.

— Նա՛ է: Նվովյալ ուրացողն ի՛նքն է...

Բագրատունու դեմքը մռայլվեց մի վայրկյան, ապա, կարծես անելիքը որոշելով, հրամայեց...

— Ջոկատով գնալ և շրջապատել... կալանել անվնաս: Չսպանել, այլ ձերբակալ անել ողջանդամ,— կրկնեց նա:

Նրա հեծյալներից մի ջոկատ պոկվեց ու սուրաց լեռան լանջով:

— Նահատակվենք թեկուզ, բայց բռնենք,— պոռաց հեծվորներից մեկը:

Ու Սմբատ ասպետը ձիու վրա, կարծես ամեն ինչ մոռացած, սևեռուն հետևեց իր այդ ջոկատի ընթացքին, որ սլանում էր մրրիկի արագությամբ ու սուսերամերկ: Նրանց այդ ընթացքից և մերկացրած թրերից ակներև էր, որ նրանք նպատակ են դրել՝ կտրել անցնել ինչ գնով էլ լինի:

Եվ մինչ նետաձիգները նետեր էին արձակում իրենց դեմ գտնվող պարսիկների վրա, որ ճանապարհ ապահովեն նրանց համար, ջոկատը «հառաջ» աղաղակելով՝ սուրաց դեպի թշնամին:

Եվ այն ժամ, երբ Բագրատունու մյուս ջոկատները կռվում էին պարսիկների ցրված մյուս խմբերի դեմ, աշխատելով բռնել նրանց նահանջի ճանապարհը, այդ ջոկատը, ճեղքելով պարսից նետողների մի նոսր պատվար, գնաց, հեռվից շրջապատեց վորականին իր թիկնապահներով... Բարեբախտաբար նրա թիկնապահները շատ չէին:

Նրանք, տեսնելով առաջացող հայ հեծյալներին, ավելի վգաստացան ու լարվեցին: Բայց դիմակալով վորականն ինքը, այդ նկատելով, ձին խթանեց և, նիզակը հմտորեն աջ ու ձախ շարժելով ու հայ հեծյալներին հարվածելով, անմիջապես ճեղքեց շրջապատողների շղթան և թիկնապահների հետ առաջ գնաց քառասմբակ: Նա կարծես հասկացավ, որ իրեն ողջ բռնել են ուզում, ուստի և մեծ հմտությամբ ճեղքեց օղակը:

Հայ ջոկատայինները հետապնդեցին նրան, ինչպես հետապնդում են փախչող գազանին:

Սմբատ ասպետը, իր բարձրությունից նկատելով վորականի փախուստը, այլևս չհամբերեց. վայրացած խթանեց նժույգը և սլացավ ցած, նրա հետ և նրա թիկնապահներն ու շուրջն եղած վինվորները՝ աղեղներն ու նիզակները պատրաստ բռնած:

Իսկ ջոկատի վինվորները՝ վայրացած, որ որսը փախավ իրենց ձեռքից, սուրացին աղեղների պես լարված, ձիերի վրա կռացած, գրեթե նրանց բաշին կպած: Դրանք հասնելով՝ վարկեցին վորականի թիկնապահներից մեկ-երկուսին, բայց մյուս թիկնապահները, նժույգները չափ գցած, առաջ անցան, փախան:

Ջորականի շուրջը մնացին մի քանի հոգի, որոնք ասես չկամենալով

լքել իրենց պետին, գնում էին նրան համընթաց ու նրա հետևից. բայց շուտով դրանցից մի քանիսը նույնպես ընկան հետապնդողների հարվածներից, և վորականը մնաց մեկ-երկուսի հետ:

Սկզբում նա գնում էր ճանապարհով, բայց շուտով, զգալով կարծես, որ հետապնդողները մոտենում են, նա ճանապարհը թողեց ու անսպաս արագությամբ նետվեց դեպի դաշտը, երևի հույս ունենալով, թե փափուկ հողով դժվար կլինի հետապնդել...

Եվ իրոք, դժվար էր. ձիերի ոտքերը խրվում էին փխրուն վարելահողը և, բարձրանալիս, ահագին փոշի հանում: Իսկ վորականը առջևից գնալով ու ու այն էլ մեծ արագությամբ, այնպիսի փոշի էր բարձրացնում, որ ինքն ու ձին հապիվ էին երևում:

Նա գնում էր առանց թափը դանդաղեցնելու:

— Կանգնի՛ր, կա՛ց,— գոռում էին նրա հետևից հայ վինվորները հայերեն ու պարսկերեն:— Կա՛ց, ապա թե ոչ նետահար կանենք... Նետահա՛ր...

Ջորականը չէ՞ր լսում, թե չէր ուզում լսել, շարունակում էր սլանալ նույն թափով:

Այդ ժամանակ հայ վինվորները, վայրույթից կատաղելով, ավելի լարեցին նժույգները:

Հեռվից թվում էր ձիեր չեն սլանում, այլ «սատանի քամի» է մրրկում դաշտի մեջ, այնպես փոշի էր, որ մարդ ու ձի կորել էին մեջը:

Նորից եղավ մի վայրկյան, որ հայ վինվորներին թվաց, թե հասնում են, թե արդեն մոտ են որսին. մի վինվոր նույնիսկ՝ ձին չափ գցած արդեն հավասարվել էր նրա նժույգին, երբ վորականը նորից ետ դարձավ և նիկակի մի երկու վարժ հարվածով վանեց-հեռացրեց հետապնդողներին ու, մի փոքր առաջ գնալով, նորից թեքեց ձիու գլուխը, թողնելով, որ թափը հետապնդողներին տանի առաջ, իսկ ինքը սլացավ այլ կողմ:

Հետևից եկող Սմբատ ասպետի որոտալից ձայնը նոր թափ հաղորդեց հայ վինվորներին.

— Հասնե՛լ և ձերբակալ անե՛լ...

Հետապնդողների նժույգներն ավելի փոթորկեցին ու նորից կորան իրենց բարձրացրած փոշու մեջ:

Հեծյալ հայ վինվորներից մեկը, տեսնելով, որ նրան բռնելը դժվարանում է, և որ վորականն իր այդ խուսափելու հնարքներով անվերջ կարող է պտտել իրենց դաշտի մեջ և հոգնեցնել,— չհամբերեց, նիպակը թափով նետեց դեպի վորականի ձին և... պատահեց անսպասելի մի բան...

Նիպակը գնաց-խրվեց վորականի նժույգի հետին ոտքի փափկամիսը և մնաց ցցված:

Ջորականի նժույգը փնչաց ու կանգ առավ և, մինչև հայ վինվորները կհասնեին, նա ընկավ կողքի:

Բայց մինչ այդ՝ վորականը թռավ ցած ու փորձեց փախչել ոտքով:

Սակայն առաջ գնացած հայ վինվորներից մեկը ձիուց նետվեց ցած ու բռնեց նրան, գրկելով նրա իրանը ձեռքերի հետ միասին, ինչպես ծառի բունն են գրկում, չթողնելով, որ նա նիպակը շարժի, և միևնույն ժամանակ ուշք չդարձնելով նրա աքացիներին, որ աշխատում էր հասցնել նա իր ոտքերին ու սրունքներին:

Դա տևեց մի վայրկյան. շուտով վրա հասան մյուս վինվորներն էլ և, իրար հետևից ձիերից ցած նետվելով, վակեցին դեպի վորականը. մեկը քաշեց նրա վրայից թիկնոցը, մյուսը՝ դիմակալով պղնձե սաղավարտը, ու բոլորը միասին բացականչեցին՝ չգիտես վարմանքի՞ց, թե եկողներին իմացնելու համար:

— Նա՛ է, նա՛ է... Ուրացողն է...

Եվ երբ Սմբատ ասպետը տեղ հասավ՝ նրանք արդեն վորականի շուրջը խմբված, թքոտում էին և չարախնդում.

— Արծրունյաց տերն է... Շապուհի ստրուկը:

Իսկ մի վինվոր, նույն նյարդային վինվորը, Սմբատ ասպետին ընդառաջ գալով, գոչում էր հուլվածծ, գրգռված ձայնով, ինչպես քիչ առաջ մարտի ժամանակ.

— Մերուժա՛նն է, տեր ասպետ... Ասում էի՝ չէին հավատում... Մերուժա՛նն է...

Մոտենալով՝ Սմբատ ասպետը թիկնապահների օգնությամբ իջավ նժույգից, մոտ կանչեց այդ վինվորին և, ցույց տալով մոտիկ շամբուտից բարձրացող ծուխը, ինչ-որ բան ասաց նրան և ապա դանդաղ ու խոժոռ քայլեց դեպի Մերուժանը, որի թևերն այդ պահին իր վինվորներից մեկը կապում էր նրա հետևը այնպիսի մի եռանդով և ատամներն այնպես սեղմած, ասես կենդանի մարմնացած վրեժխնդրություն լիներ: Իսկ մնացած վինվորները, որ օղակ էին կազմել նրա շուրջը շարունակում էին չարախնդալ.

— Հը՛, Արծրունյաց տեր, լա՞վ է, հաճո՞ է...

Այս տեսնելով՝ Սմբատ ասպետը բարկացավ չարախինդ հեգնանքով.

— Ջինվորնե՛ր, մի՛ տանջեք արյաց արքայի վորավարին: Այսօր նրան պատվելու օրն է,— ավելացրեց նա ավելի մոտենալով իր վրահների շըխկոցով ու նիպակը ձեռքին, հետո կարծես գարշանքի մի վգացում վսպելով, որից նրա կանոնավոր դեմքը ծամածռվեց, դարձավ իրեն՝ Մերուժանին, որ արդեն բաց գեղեցիկ գլուխն ու գեղեցիկ դեմքը նրան թվացին ամենաայլանդակը:— Այսպես ուրեմն, Արծրունյաց տեր, հայրենիքին մատուցած քո **«բարձր»** ծառայությանց համար դու այսօր պիտի արժանանաս պատվի ու պսակի: Դու, որ բակում անգամ քո երկիրն առաջնորդեցիր պարսից բանակը և կրակապաշտ պարսիկներից չարժանացար և ոչ մի պատվի: Շապուհը խոստացավ քեզ հայոց թագը և չտվեց. բայց ես ավելի առատաձեռն կլինեմ, Մերուժան:

Այս ասելով՝ նա երեսը շրջեց ու, քանի մի քայլ հեռանալով, նայեց եղեգ-

նուտի միջից բարձրացող ծխին: Նա մի առժամ նայում էր այդ ծխին ու սպասում: Նրա վինվորները նույնպես սպասում էին, թե ի՞նչ է լինելու, ի՞նչ է անելու Սմբատ ասպետը կամ ի՞նչ էր նշանակում «պատվել»:

Անցավ բավական ժամանակ, մինչև որ Մերուժանին ճանաչող և Սմբատ ասպետի հանձնարարությամբ գնացած վինվորը վերադարձավ վավեվավ, բերելով, մի երկար շիկացած նետ-երկաթ, որի կոթը բռնել էր թաղիքի կտորով:

— Ոլորի՛ր պսակաձև,— կարգադրեց Բագրատունին հևացող վինվորին:

Զինվորը մի վայրկյան չիմացավ ի՛նչ անել, հետո, կարծես սթափվելով, երկաթի ծայրը դեմ արավ մի քարի և վգուշությամբ կոացրեց այնքան, որ ստացվեց կլոր մի շրջանակ. ծայրը մոտեցավ կոթին:

Գետնին նստած Մերուժանի գեղեցիկ դեմքով մի սարսափ անցավ. նա նույնիսկ ցնցվեց, կամենալով կարծես մեջքին կապած ձեռքերն ազատել:

— Դա պատիվ չէ բերում քեզ, Սմբատ ասպետ, դատաստան տեսնել ձեռքերը կապած իշխանի հետ,— ասաց Մերուժանը:

— Պատի՛վ,— խնդաց Բագրատունին,— իսկ քեզ պատի՞վ էր բերում, որ այսպիսի շիկացած երկաթով վառում էին քո հայրենիքը... Հանգստացիր, Մերուժան, ես քեզ ուզում եմ միայն պատվել քո արած գործերի համար,— ասաց նա և, շիկացած երկաթողը առնելով վինվորի ձեռքից, դեմքը ծամածռելով, դրեց Մերուժանի գեղեցիկ գլխին, ասելով.— ահա, Արծրունյաց իշխան Մերուժան, խաբեբա Շապուհի փոխարեն ես, իբրև Բագրատունի թագադիր ասպետ, օծում եմ քեզ՝ քո սիրած կրակապաշտական ձևով...

Եվ մազերի խանձահոտի հետ տարածվեց, բարձրացավ մի ծանր ճենճերահոտ: Բագրատունին, երեսը շրջելով, գնաց դեպի իր նժույգը, իսկ Մերուժանի մոտ մնացած վինվորները, նրան նիզակահարելով, գցեցին մոտիկ ճահիճը:

Նրան ճահիճը գցելիս՝ վինվորներից մեկն ուզեց հանել նրա ականավարդ ոսկե մատանին, բայց մի ուրիշը պոռաց նրա վրա.

— Չվերցնե՛լ ոչինչ: Պի՛ղծ է դրա ամեն ինչը:

Եվ վինվորը ետ կանգնեց:

Մերուժանին այսպես պատժելուց հետո՝ Սմբատ ասպետը ետ մնացած իր վինվորներով ու համհարպներով, շարունակեց ճանապարհը՝ պարսիկներին հետապնդող իր հեծելազորին հասնելու:

* * *

Իսկ Զիրավի դաշտում մնացած հայոց և պարսից զորքերը տակավին շարունակում էին մարտը առաջվա կատաղությամբ՝ գետի երկու կողմն էլ, իրար խառնված, մի խառնաղանջ ու խայտաբղետ բազմությամբ, որ դժվար էր ջոկել ո՛րն է հայը, ո՛րը պարսիկը:

Երբ դրանիկ գնդի երիտասարդ հրամանատար Բաթ Սահառունին՝ իր կապտավուն նժույգը հեծած, երկու վինվորի ուղեկցությամբ, լեռնամատերով գնում էր Սմբատ ասպետի հանձնարարությունը սպարապետին հայտնելու,— դաշտին իշխող իր բարձրությունից տեսնում էր, թե ինչպե՛ս երկու բանակներն իրար խառնված, գետի երկու կողմը կռվում էին մոլեգին ձայներով, որոնցից դժվար էր մի բան հասկանալ. դրանք ավելի շուտ մարդկային գերագույն կատաղության աղաղակներ էին, որ տարածվում էին հեռուները և արձագանքում լեռներում: Բացի այդ՝ նա ամեն քայլափոխին տեսնում էր դիակներ ու վիրավորներ, որ ընկել էին նետահար կամ նիզակահար. շատերն ընկած էին նետերը կրծքին կամ մարմնի այլ տեղը խրված. ոմանց, ըստ երևույթին, ջարդել էին փղերը— այնպես այլանդակված էին... Պատահում էին և ձիուց ընկածներ, որոնց գլուխը մնացել էր մարմնի տակ կամ, ընկնելու թափից, խրվել էր վարած սևահողի մեջ... Բաթը տեսավ և ընկած ձիեր՝ շատերը նիզակահար ու անշնչացած, մի մասը հոգեվարքի մեջ: Առանձնապես ծանր տպավորություն արեց մի ձի, որ կողքի ընկած՝ գլուխը թափահարում էր այս-այն կողմ և փորձում բարձրացնել վիրավոր, ծանր մարմինը, բայց չկարողանալով՝ հուսահատ, գլուխը նորից ձգում էր գետին, ինչպես վիրավոր կամ ծանր հիվանդ մարդ: Երբեմն էլ Սահառունուն հանդիպում էին ընկած փղեր՝ իրենց բլրաչափ մարմիններով ժանիքներն արյունոտ կամ հողի մեջ խրած: Այնքա՜ն այլանդակ էին նրանց մկնագույն անճոռնի մարմինները և այնքա՜ն տարօրինակ, որ Բաթին թվում էր, թե դրանք վիթխարի մկներ են, որ դուրս են եկել դաշտը շրջապատող գորշ լեռներից և անշնչացել այստեղ սովից ու ծարավից: Բայց ամենից շատ Բաթի ուշքը գրավում էին նժույգները, հեծվորներից զրկված ձիերը, որ թամբերով կամ շատերը թամբերը կորցրած, սանձերը քարշ տալով, մի կատաղի ու կարծես վշտի վրնջյունով վազում էին այս-այն ուղղությամբ, երբեմն, ամբողջ խմբեր կազմած, սուրում էին դաշտի լայնքով ու երկայնքով կամ պտտվում մի փոքր տարածության վրա: Թվում էր՝ որոնում կանչում են իրենց տերերին ու չեն գտնում: Երբեմն նրանք ոչ թե վազում, այլ սլանում էին հողմի պես՝ բաշները քամուն տված ու քառատրոփ, և երբ մարդ էին տեսնում կամ ընկեր ձիերի դիակներ և կամ մոտենում էին կռվի վայրին՝ սարսափում էին կարծես ու նորից ամբողջ խմբով ետ դառնում փոշեհան վազքով ու վայրի վրնջյուններով: Եվ նրանց ահարկու այդ խմբից, գուցեև նրանց օտարոտի վրնջյունից՝ պատահող վինվորները մի կողմ էին քաշվում՝ նրանց ոտքերի տակ չընկնելու համար:

Նրանց հանդիպումը Սահառունուն նույնպես ահ էր ազդում, և նա, իր երկու վինվորի ուղեկցությամբ, հեռու էր պահում իրեն դաշտից, վգուշանալով նրանց տարերային վազքից. թվում էր՝ կարող են մոտենալ և իր ձիուն նույնպես առնել իրենց խելագար խմբի մեջ ու տանել... Նա գնում էր ու շարունակ նայում այն տեղերը դիմացի լեռան վրա, ուր մի երկու ժամ

առաջ բռնել ու պարսից դեմ կռվում էր իշխան Կամսարականի հեծելապորը:

Բայց նրանք հիմա չէին երևում:

«Ո՞ւր գնացին արդյոք, որտե՞ղ են», մտածում էր Բաթը, աչքերով նրանց փնտրելով: Չլինի՞ նրանք էլ փախցրին պարսից գունդը և հիմա հետապնդում են բլուրների այն կողմը, թե՞ բոլորն ընկան անհավասար կռվում, և խըմբերով, խելագար վրնջյունով վազող այս ձիերը նրանց նժույգներն են...

Նա թեև գնում էր ճակատող զորախմբերից բավական հեռու, բայց շարունակ լսում էր նրանց աղաղակներն ու գոչյունները, տեսնում էր նրանց մերկացրած, արևի տակ փայլփլող սրերն ու նիզակները, հեծյալների խոյացած ձիերը... ու մտածում էր, թե գուցեև դրանք Կամսարականի հեծյալներն են, որ եկել միացել են կռվողներին...

Նա որոշեց մի կերպ իմանալ Կամսարականի և նրա զորքի տեղը. ու քիչ հետո մոտիկ մի խումբ հայ վինվորներ նկատելով մի բլուրի մոտ՝ նա ձին քշեց նրանց կողմը և դեռ հեռվից տեսավ, որ դրանք գտել էին Շապուհի պատկերը՝ տախտակի վրա նկարած. ոմանք ուզում էին նիզակով ջարդել այն, մյուսները չէին թողնում, թե պետք է անվնաս տանել սպարապետին:

Վեճը վճռեց Բաթը, համաձայնելով վերջինների հետ:

— Այո, պետք է տանել սպարապետին, և նա ձեզ կվարձատրի դրա համար,— ասաց նա ու հարցրեց, թե չգիտե՞ն արդյոք որտե՞ղ է Կամսարականի գունդը:

— Կամսարակա՞նի՞,— գլուխներն օրորեցին վինվորները:— Այ, գուցե նրանք իմանան,— ցույց տվին վինվորները ճակատողներից հեռու, լեռան կողմը գտնվող ձիավորների ու հետևակի մի մեծ խումբ:

Բաթն ասպանդակեց նժույգը և գնաց դեպի վինվորների այդ խռնված բազմությունը, իսկ երբ հասավ՝ զարմացած կանգնեցրեց ձին, սանձը պինդ ձգելով.— վինվորների բազմության մեջ կանգնած էր վրահավոր Մուշեղ սպարապետն իր Ճերմակին նստած:

Դատելով հայացքներում նկատվող հարգալից հետաքրքրությունից, որով վինվորները շրջապատել էին Մուշեղին, Բաթն զգաց, որ այդտեղ արտակարգ մի բան կա:

Եվ նա չէր սխալվում:

Ավելի մոտենալով՝ նա ձիու վրայից տեսավ, որ Մուշեղի առջև կանգնած՝ նրան էր նայում նույնպես թանկ վրահներ հագած, բայց փոշոտ թիկնոցով, օտարոտի գլխանոցով մի երիտասարդ զորական:

— Ո՞վ է սա,— հարցրեց Բաթը մոտիկ կանգնած մի հեծյալ հայ վինվորի:

— Աղվանից թագավոր Ուռնայրը, տեր,— պատասխանեց վինվորը՝ ձին հարգանքով թեքելով, որ ճանապարհ տա նրան:

— Ի՞նչ է ուզում...

— Խնդրում է խնայել իր կյանքը և թողնել ապատ:

Բաթն այլևս չկարողացավ հետաքրքրությունը զսպել, անմիջապես իջավ թամբից, ձին հանձնեց իր վինվորներից մեկին և, արանք բանալով խիտ խմբված վինվորների միջով, անցավ առաջին շարքը՝ Աղվանից թագավորին անձամբ տեսնելու, թե ինչ կերպարանքի տեր է Շապուհի այդ դաշնակիցը, որը երևի այնքան է ատում հայերին, որ անձամբ եկել է կռվի դաշտը:

Երբ Բաթն առաջացավ՝ լսեց, թե ինչպե՛ս սպարապետը բարկացած հարցնում էր գերի ընկած այդ թագավորին:

— Իսկ ինչն ստիպեց քեզ գալ հայերի վրա. մի՞թե աղքատ ես և կողոպուտ ես փնտրում:

Ուռնայրի թուխ դեմքը, որ եզերված էր ածուխի պես սև մազերով, աչքերը, որոնց հովանավորում էին տպրուկանման սև հոնքերը, հաստ, կարմիր շուրթերը, որ թվում էին յուղով օծված, այդ բոլորը միասին դողում և վախ էին արտահայտում, երբ նա սկսեց խոսել.

— Դու հարցնում ես՝ ինչն ստիպեց մասնակցելու այս կռվին: Ոչ թե կողոպուտի սերը, այլ հիմարությունը, սպարապետ: Պարզապես՝ հիմարությունը: Եվ եթե դու խնայես իմ կյանքը, որի համար և խնդրում եմ,— հանկարծ այդ ծիրանակիր երիտասարդ թագավորը ծունկի եկավ,— ես խոստանում եմ՝ ցմահ լինել քեզ հավատարիմ: Ցմա՛հ,— շեշտեց նա և ավելացրեց ավելի բեկված ձայնով:— Ես ունեմ մանկահասակ երեխաներ...

Նա էլ չշարունակեց և հոնքերի տակից նայեց Մուշեղին մի հայացքով, որ կարծես սպասում էր, թե սպարապետն ահա թուրը կիջեցնի իր գլխին:

Բայց սպարապետի դեմքը ծամածռվեց տհաճությամբ և նա կորովաբիբ աչքերը հառեց Ուռնայրի երեսին:

— Թշվառակա՛ն, պարծեցել ես Շապուհի առաջ՝ ոչնչացնել հայ զորքը և գերել հայոց թագավորին: Ահա՛ քեզ գերել,— և Մուշեղը նիվակի կոթը խփեց նրա գլխին:— Գնա՛,— ասաց նա սրտնեղ և ապա, դառնալով նրան բռնող ու իր մոտ բերող վինվորներին, կարգադրեց:— Թողեք գնա և ապրի իր անարգ կյանքով:

Այս ասելով՝ նա նիվակի կոթով նորից խփեց ոտքի կանգնող Ուռնայրին և ավելացրեց՝ բառերը հատ-հատ շեշտելով.

— Պիտի փորձեմ քեզ, Ուռնա՛յր թագավոր: Պարտավանց եղար— ո՛ւր էլ լինես— կհատուցես քո գլխով: Հիշի՛ր՝ գլխապարտ կլինես:

Ու էլ չսպասելով և չնայելով Ուռնայր թագավորի քծնական խոնարհումներին Մուշեղը ասպանդակեց ձին:

Սպարապետին հետևեցին և նրա համհարզները՝ իրենց նժույգների սանձերը թողած: Նրանցից մեկը Մուշեղի հանձնարարությամբ սրարշավ

գնաց դեպի հայկական այրուձին, որ պարսիկների հետևից անցել էր գետը և ճակատամարտը շարունակում էր դաշտի մեջ:

Դեպքին ներկա վինվորները վարմացան Մուշեղի այդ վարմունքի վրա. ինչպե՜ս կարելի էր արձակել մի այդպիսի թշնամու: Հավիվ ձեռք էր ընկել նշանավոր, բարձրաստիճան մեկը և հանկարծ... Մուշեղը թողնում է նրան...

Զարմացած, ավելի շուտ՝ վրդովված էին Ուռնայրին բռնող և սպարապետի մոտ բերող վինվորները:

— Մեր սպարապետը սխալ գործեց,— ասում էր մեկն ափսոսանքով:

— Ես գնում եմ հատեմ նրա գլուխը և տանեմ թագավորին,— բռնկվեց մի ուրիշը:

Նրան սաստեցին:

— Չպետք է միջամտել սպարապետի գործին: Զգո՛ւյշ...

Բաթ Սահառունին նույնպես վարմացած էր այդ բանից, այնքան վարմացած, որ մոռացավ ո՛ւր և ինչի ուղարկած լինելը, և երբ հիշեց՝ շտապ հեծավ ձին և սրարշավ գնաց հասավ Մուշեղին ու հայտնեց Սմբատ ասպետի հանձնարարությունը:

— Բարի՛,— ուրախացավ սպարապետը— ես այդ էլ սպասում էի Սմբատ ասպետից: Նրան օգնություն կուղարկվի: Իշխան Կամսարականը հիմա կապատվի և իր հեծելավորով կհետևի նրան...

— Մի՞թե Կամսարական իշխանն այստեղ՝ կռվի մեջ է,— վարմացավ Բաթը և ուզեց խոսել, թե ինչպես կարելի էր հավատալ Ուռնայրին ու ապատ թողնել նրան, բայց գտավ, որ դա ավելորդ է, սպարապետը երբեք անկեղծ չի կարող լինել իր հետ. իսկ նրա արածն անպայման կասկածելի է...

«Ինչ-որ մի գաղտնիք կա այստեղ», մտածում էր Բաթը, հետևելով սպարապետին, որ համհարվներով շրջապատված, իր Ճերմակի վրա գնում էր դիմացի լեռան ստորոտում կռվողներին խրախուսելու: Դրանք հենց Կամսարականի վինվորներն էին, որ իրենց պետի ղեկավարությամբ փորձում էին օղակել գետի կողմից նահանջող պարսիկների բավմությունը: Բայց մինչև սպարապետի տեղ հասնելը՝ կռվի ելքը որոշվեց կարծես. պարսից կորքերի մի մասը, ճեղքելով շրջապատող հայերի օղակը, փախուստի դիմեց, որին սակայն հետապնդեցին հայ հեծյալները. իսկ պարսիկների մյուս մասը մնաց շրջապատված ու տակավին շարունակում էր դիմադրել... ինչպես դիմադրում էին տարբեր կողմերում շրջապատվածները:

Սակայն այդ ամենին, և առհասարակ ճակատամարտին վերջ դրեց մայր մտնող արևը, որ ամբողջ օրը աչքը բաց, պայծառ լուսավորում-նայում էր ճակատամարտի դաշտը, կարծես հետաքրքրված նրա տեսարաններով ու ելքով: Ուստի նրա մայր մտնելու հետ կռիվն էլ դադարեց:

* * *

Երբ Պապն իմացավ հաղթության լուրը և Մերուժանի մահը՝ ուրախությունից նրա աչքերում արտասուք երևաց: Իսկ երբ նրան հայտնեցին, թե Մուշեղն ապատ է արձակել վինվորների բռնած Աղվանից թագավորին՝ նրա ուրախությունը փոխվեց վարմանքի և վայրույթի:

«Ինչով բացատրել, որ Կամսարականը սպանել է Լեկաց Շերգիրին, իսկ Մուշեղն արձակել է Աղվանից Ուռնայրին»— մտածում էր Պապը և չէր կարողանում ըմբռնել այդ օտարոտի վարմունքի պատճառը: Դա նրան վրդովում էր, մանավանդ այն պատճառով, որ Մուշեղն այդ արել էր իր նախապգուշացումից հետո:

— Կանչեցե՛ք իսկույն սպարապետին,— հրամայեց նա:

Շքախմբի դրանիկներից մեկը սրարշավ գնաց Մուշեղին կանչելու:

Եվ չանցավ մի ժամ՝ Մուշեղն արդեն թագավորի առջևն էր:

Պապը բարկությամբ կրծում էր շուրթերը և ակներև չէր իմանում ինչպե՛ս սկսի իր խոսքը, բայց, վերջապես, հուզումը զսպելով ասաց.

— Դու, սպարապետ, չկատարեցիր քո խոստումը: Չնայած իմ լուրջ նախապգուշացումին՝ դու նորից...— Պապը կանգ առավ:— Այն ժամ պատճառաբանեցիր, թե կանայք էին, հայոց սպարապետը չի կռվում կանանց դեմ... Հիմա՛... Աղվանից թագավորն ինչն էր քո. բարեկա՞մ էր, որ ճանապարհ դրիր ողջանդամ...

Ու Պապը, հայացքը սպարապետի դեմքին, սպասեց նրա պատասխանին, համոզված, որ նա պատասխան չի գտնի և արդարացում չունի:

Մուշեղն անմիջապես չպատասխանեց: Պապի հանդիմանական խոսքից հետո՝ նա լռեց մի երկու վայրկյան էլ, ապա նայելով թագավորին ու նրան շրջապատողներին, ասաց հանդարտ.

— Ես, արքա, սպանեցի իմ նմաններին, բայց քեզ նման մի երիտասարդ արքա բարեկամություն խոստացավ ինձ և կյանք խնդրեց ինձնից, և իմ ձեռքը չբարձրացավ նրա վրա, որովհետև նա քեզ նման երիտասարդ էր և թագավոր...

Պապն է՛լ չթողեց նա շարունակի: Մոտեցավ և հուզված համբուրեց Մուշեղին:

— Դու որ բարեկամության խոսքի համար խնայել ես օտար թագավորին, ապա որքա՞ն պիտի հարգես քո թագավորին...

«Մանո՛ւկ», ասաց Մուշեղը մտքում ու, քիչ հետո, հրաման տվեց օգնություն ուղարկել Սմբատ Բագրատունուն՝ պարսիկներին հետապնդելու:

Եվ հոգնած մի երեկո իջավ Զիրավի դաշտում:

Լուսինը նորից դուրս եկավ սարերի հետևից և հովիտը լցրեց իր կաթնագույն լույսով, արծաթապօծեց Արածանիի ջրերը, որ հոսում էին իրենց ափերին խշշացող եղեգների միջով մի այնպիսի հանդարտ, հանդիսավոր ընթացքով, որ ասես ոչինչ չէր կատարվել Զիրավի դաշտում:

Աշնանավերջի պայծառ օր էր:

Դվինի փողոցներում անսովոր իրարանցում էր: Մարդիկ, երեխաներ, անգամ կանայք վազում էին դեպի հրապարակը և շտապեցնում իրար.

— Շո՛ւտ-շո՛ւտ... Սկսվե՛լ է... արդեն... սկսվե՛լ է...

Վազողների մեջ էր Դվինի խենթ Մեղավոր Մաղքոսը՝ եզան մավափունջ պոչը ձեռքին, իր մաշված վերնազգեստով, որի փեշերի ծվենները շերտ-շերտ ծեծում էին նրա մերկ սրունքները:

— Ո՛ւր, Մաղքոս, աճապարում ես ո՛ւր,— հարցնում էին պատահող երեխաներն ու քաղաքացիները:

— Թագավորը կանչել է ինձ,— լուրջ պատասխանում էր Մաղքոսը, մավախուիվ գլուխը դարձնելով հարցնողի կողմը:

— Իսկ կանչել է ինչո՛ւ,— ձայն էին տալիս մարդիկ նրա հետևից:

— Պատիվ տալու,— ասում էր Մաղքոսը՝ շարունակելով վազել, վերնազգեստի ծվենները քամուն տված:

Իսկ քաղաքի հրապարակը, ուր շտապում էին մարդիկ, թնդում էր այդ միջոցին ուրախ նվագից, մարդկային ուրախ կանչերից, որ միահյուսված բարձրանում, ծփում էին Դվինի գլխին և գնում, տարածվում գուցե ավելի հեռուները,— այնքան բարձրագոչ էին դրանք:

Այդ էր պատճառը թերևս, որ մարդիկ ուզում էին իմանալ, թե ինչ է նշանակում այդ. ինչ ձայներ են, ինչ թնդյուն, ինչ ժխոր: Ու հետաքրքրքրված գնում էին ոչ միայն երեխաներն ու անգործ հետաքրքիրները, այլև անգամ լուրջ մարդիկ՝ արհեստավորներ, քաղաքացիներ, մինչև իսկ քաղաքում գտնվող շինականները, բայց ամենից շատ, իհարկե, երեխաները՝ առանձին ճիչով ու ճովողով, ինչպես սարյակների խմբեր: Ու բոլորն անչափ հետաքրքրված: Իսկ երբ հասնում էին հրապարակ՝ ամենքը մի պահ կանգ էին առնում՝ վարմաց՛ած արտակարգ մի տեսարանի առջև:

Դվինի սալարկած մեծ հրապարակը, որի մի կողմը Մայր եկեղեցին էր, մյուս կողմերում արհեստանոցներ ու խանութներ, և որի չորս անկյուններում՝ քարաշեն չորս աղբյուրներից շողշողալով ջրեր էին հորդում, այդ մեծ հրապարակը լեցուն էր հիմա խայտաբղետ մի բազմությամբ, որ շարվել ու դառնում էր տախտակներից շինված երկար-երկար սեղանների շուրջը մի անլռելի խոսոցով ու աղմուկով... Իսկ սեղանների վրա առատորեն թափված էր ամեն տեսակ ուտելիք՝ ձերմակ հաց, եփած ու խորոված միս, կավե գավերով, սափորներով ու փայտե թակույկներով գինիներ, և մրգեր, ամեն տեսակի մրգե՛ր...

Նորեկ դիտողներին անսովոր էր թվում մանավանդ այն, որ հրապարակի հեռու անկյուններում՝ կրպակների առաջ քարերով սարքած վառ օջախների վրա միս էին եփում հսկայական կաթսաներով, որոնց գոլորշին ծխի հետ բարձրանում ու հալվում էր խրախճանողների գլխավերև... Իսկ խրախճանողների թիվը այնքա՜ն շատ էր, որ սեղանները հապիվ էին երևում, և այդ ամենին սպասավորում էին ձեռքերը քշտած բավմաթիվ կանայք ու մարդիկ, որ փայտե ու պղնձե սկուտեղներով բերում էին հացի, մսի և գինու նորանոր պաշարներ ու բաժիններ. բերում էին և, մեծ դժվարությամբ արանք բանալով, դնում սեղանների վրա, որոնց յուրաքանչյուրի գլխին նվագում-երգում էր գուսանների մի խումբ՝ այն ուրախ եղանակներն ու երգերը, ինչ լինում էին սովորաբար ժողովրդական մեծ տոների ժամանակ, հարսանիքներին:

Այդ Պապն էր կարգադրել: Հինգ օր առաջ նա, իր շքախմբով Չիրավի հաղթական ճակատամարտից վերադառնալով, հավարապետ իշխան Ամատունուն պատվիրեց «հաղթության խրախճան» տալ ժողովրդին՝ նվագով ու երգերով հանդերձ:

— Հրամանդ բարի, արքա,— համաձայնեց հավարապետը. բայց որովհետև արքունի պահեստներն ու պաշարները հարուստ չէին պատերազմի հետևանքով՝ նա, իր հերթին, կանչեց անվանի մեծահարուստ վաճառական Տիրոցին, որ նոր էր վերադարձել իր փախստավայրից՝ Սյունիքից, և խնդրեց օգնել:

Լսելով իշխան Ամատունուն՝ Տիրոցը ձեռքը դրեց կրծքին.

— Սիրահոժար, հավարապետ տեր: Պատրաստ եմ հաղթությանն ի պատիվ:

Այս Տիրոցը, որ Բյուզանդիայում հայտնի էր Տիրոս-արմեն անունով, քարավաններով ապրանքներ էր տանում Հայաստանից Բյուզանդիա կամ Աորիք և այդտեղից բերում պես-պես կերպասներ, ակնեղեն, վարդեր՝ արքունիքի իշխանների համար. նաև բրդե ու քաթանե կտորներ, գույն-գույն ուլունքներ, մանյակներ, ապարանջաններ և հագուստից կախելու արծաթ վարդեր՝ քաղաքացիների ու շինականների համար... Այս պատճառով երկրում մեծ ճանաչում ու համբավ ուներ Տիրոցն իր հարստությամբ ու քարավանով: Նա ընդունված էր և հոգևորականների մոտ. երբեմն հայ եպիսկոպոսների նամակներն օգնում էին նրա առևտրին, և փոխարենը նա վանքերի համար բերում էր խաչեր, սպասներ, աշտանակներ, քշոցներ, իսկ եպիսկոպոսների համար՝ ընտիր դիպակներ կամ վարդարուն շուրջառներ: Նա, դեռ պատերազմը չսկսած, երբ իմացավ, որ պարսիկներն անցել են հայոց սահմանը, իր շարժական գույքի մեծ մասը բարձել տվեց ուղտերին ու տարավ Սյունիք, իսկ մնացած ապրանքը պահել տվեց հատուկ, պատերազմի վտանգների համար պատրաստած ստորերկրյա թաքստոցներում, որոնց մուտքը ինքը գիտեր և իր գործակատարներից մի քանիսը:

Եվ ահա, երբ Տիրոցը հավարապետ իշխան Ամատունուց իմացավ թագավորի ցանկությունը՝ ցորենի և գինու իր պահեստները դրեց հավարապետի տրամադրության տակ և կարգադրեց, որ իր հոտերից երեք հարյուր մեծ ու փոքր անասուններ բերեն Դվին՝ «հաղթության ի պատիվ»:

Եվ ահա ժողովուրդը «հաղթության խրախճան» էր կատարում:

Սակայն առաջին օրը չէր, որ ժողովուրդն ուրախանում էր:

Ձիրավի հաղթության լուրը թագավորից շուտ էր հասել Դվին, և մարդիկ Նախջվանից հետո, այդ մեծ հաղթության լուրն առնելով, ավելի էին ոգեպնդվել և սկսել ավելի մեծ եռանդով նորոգել իրենց տները, իսկ լեռնագավառները փախած ժողովրդի մեծ մասը մի քանի օրում վերադարձավ ձիերով, սայլերով, բերելով տարած թանկարժեք իրերը, անասունները... Ու քաղաքը լցվեց ուրախ ձայներով ու վերաշինության եռանդուն աշխատանքով... Պարսիկներն այնքա՜ն հապճեպ էին հեռացել քաղաքից, որ չէին կարողացել տանել նրա բոլոր պաշարները, որովհետև դվինցիները դրանց մի մասը, ըստ հին սովորության, վտանգի հոտն առնելով, թաղել էին գետնի տակ՝ ստորերկրյա պահոցներում, փոսերում, հորերում... Վերադառնալով՝ նրանք այդ ամենը հանում էին այժմ, դրա հետ և իրենց պղինձներն ու երկաթեղենը, նաև կավե մեծամեծ ամաններում պահած տնային մանր իրերը, որ չէին կարողացել փախցնել հետները... մի խոսքով՝ բացում էին բոլոր ծածուկ պահեստները տներում, բակերում ու այգիներում: Իսկ մայրաքաղաքի արհեստավորները՝ մաշակարները, ճոները, հյուսները, դարբիններն ու բրուտները, որ, իրենց արհեստանոցները փակելով փախել էին կամ ահուդողով աշխատում էին տներում ու այգիներում, նորից բացել էին արհեստանոցները. մի տեղ հիմա դարբնի մուրճն էր աղմկում, մի ուրիշ տեղ հյուսնի ուրագը ուրախ տաշեղներ էր ցրում... այնպես որ մի քանի օրվա մեջ նախկին մռայլ քաղաքը մտել էր այնպիսի եռուզեռի մեջ, ինչպիսին լինում է ավերված մրջնոցում, երբ ամեն մի մրջյուն հոգում է վերականգնել իրենց ընդհանուր բույնը, որ քանդել է կույր պատահարը:

Նույնը կատարվում էր նաև Դվինի շուրջն ու հեռուն տարածվող գյուղերում, ուր շինականները դեռ պատերազմից առաջ, քաղաքացիների նման պարսից գալն իմանալով, իրենց տավարն ու ոչխարը քշել էին Գեղամա և Գուգարաց լեռները, և ապրում էին իրենց անասունների տվածով: Այժմ սակայն բոլորը, կարծես ամեն նեղություն մոռացած, վերադառնում էին իրենց անասուններով և... հիմա կապույտ ոլոր ծուխ էր բարձրանում նրանց երդիկներից, ու հեռվից նայողին այնպես էր թվում, թե ոչինչ չի պատահել այդ գյուղերին— այնքա՜ն ծանոթ ու հին էր աշնան խաղաղ բարդիների արանքից բարձրացող ծուխը:

Եվ ընդհանուր այս ուրախության մեջ, երբ հանկարծ տարածվեց, թե թագավորը հաղթության խրախճան է տալիս մայրաքաղաքի ժողովրդին (մի

բան, որ վաղուց չէին արել հայոց թագավորները),— դա ոչ միայն բարձրացրեց ուրախության ալիքը, այլև հետաքրքրեց ամենքին:

Ու մարդիկ ահա կերուխումի մեջ էին. առավոտից հրապարակը լցվել էր բազմությամբ. չքավոր քաղաքացիներ, վինվորներ, քաղաքում մնացած շինականներ, գուսանների երգի ու նվագի տակ, ոտքի կանգնած ուտում էին սեղանների բարիքը արտակարգ, անհագ մի ախորժակով, ավելի շուտ՝ ագահությամբ, երբեմն իրար առջևից համեղ պատառներ քաշելով, կավե գավաթներն առատ գինի լցնելով, որ սկզբում խմում էին մեծ մասամբ անխոս, սակավ դեպքում միայն հարևանին բարեմաղթություն անելով: Կային այնպիսիներն էլ, որ, արդեն գինով, ձայնակցում էին գուսանների երգին, կամ նրանց նվագից ոգևորված՝ բացականչություններ էին անում հարբածի անիմաստ շարժումներով:

— Ձայնդ ի հոգիս, ձայնդ ի հոգիս, գուսան եղբայր...

— Գինի՛ գուսաններին,— ասում էր մի ուրիշը:— Գինի՛ գուսաններին:

Իսկ հրապարակի ափերից, տների կտուրներից կամ բաց դռներից այդ ամենին նայում էին երեխաներ, կանայք ու տղամարդիկ, որ ունևոր լինելով հարմար չէին տեսնում մասնակցել ամբոխի խրախճանին: Նրանց թվում էր, թե թագավորն այդ արել է միայն աղքատների համար, ուստի բավարարվում էին միայն դիտելով, որպես վվարճալի մի տեսարանի, ու միաժամանակ կարմանում էին, թե որտեղի՞ց հավաքվեց այդ բազմությունը— այգիների՞ց եկավ, թե գետնի տակից բուսավ, ու բոլորին թվում էր, թե հիմա քաղաքում ավելի շատ մարդ կա, քան երբևէ, որովհետև կերախումից այնպիսի ժխոր էր բարձրացել հրապարակում, ասես քաղաքն ամբողջ լիքն էր ժողովրդով: Մյուս կողմից՝ գուսանները նվագում ու երգում էին այնպիսի եռանդով, թվում էր՝ մրցում էին միմյանց հետ: Բայց ժխորը երբեմն այնքան էր սաստկանում, որ նվագն ու երգը խլանում էին նրա մեջ: Երբեմն էլ սակայն խրախճանող այդ բազմությունն այնպես էր լռում, կարծես մարդ չկար. այդ լինում էր այն պահերին միայն, երբ ամենքն զբաղվում էին ուտելով կամ սեղանների վրա դնում էին գինիների նոր սափորներ ու գավեր և մսով լի սկուտեղներ: Բայց դա տևում էր միայն մի վայրկյան, և ժխորը նորից բարձրանում էր ավելի ուժգին ու հախուռն:

Մեղավոր Մաղքոսը, միանալով խրախճանողներին, եվան մապափունջ պոչը ձեռքին, խմբից խումբ, սեղանից սեղան անցնելով՝ կրկնում էր անվերջ.

— Բոլորեքյան հյուր եք. վայելեցեք և օրհնեցեք...

Այստեղ էր և խայտաճամուկ շորեր հագած և սրածայր ու փնջավոր գլխարկ դրած մի խեղկատակ, որ ծամածուռ շարժումներով նույնպես անցնում էր սեղանից սեղան և ձևացնում, հեգնում հարբածներին կամ նրանց, ովքեր դեռ չէին հարբել: Իսկ երբ մեկն ու մեկը նրա ծաղրից բարկացած՝ վրա էր գնում սպառնագին, նա խոսքը փոխում էր անմիջապես ու ծաղրում

պարսիկներին, որ փախչում էին հիմա Մուշեղի, Կամսարականի ու Բագրատունու առաջ:

Պարսիկն եկավ գիլավոր,
Ուզեց ուտել ինձ ու քեզ,
Փախավ գնաց վիրավոր,
Էլ չի ուտի ինձ ու քեզ...

Երգում էր ինքնահնար իր երգը՝ իր հորինած մի եղանակով, որի մեջ ավելի ծղրտոց կար, քան մեղեդի: Երգում էր և երբեմն էլ պարում իր եղանակին համաչափ:

Արդյոք նրա այդ պա՞րը վարակեց մարդկանց, թե գինին ու գուսանների նվագը համակեցին նրանց պարելու տրամադրությամբ, հանկարծ, կերուխումը դեռ չավարտած, մի քանի տեղ միաժամանակ սկսվեցին պարեր: Պարել սկսեց նախ մի երիտասարդ, սեղանների արանքում, ձեռները գլխից վեր բռնած: Նա, գետինը դոփելով, անցավ սեղանների արանքով, ճանապարհին բռնելով պատահողի թևը կամ վզեստը, որ հետևեն իրեն: Բայց մարդիկ խուսափում էին նրանից՝ քանի որ ուտելով էին վբաղված: Մեկը, վերջապես, իր նման մի երիտասարդ, միացավ նրան և երկուսով պարելով, կարծես ճկունությամբ իրար հետ մրցելով, հասան գուսանների մի խմբի և շարունակեցին պարել նրանց առաջ՝ սեղանակիցների կանչերի ու խրախուսական ձայների ներքո:

Քիչ հետո կողքի սեղանի մոտ կանգնած ուտող վինվորներից մի քանիսը, նրանց օրինակելով, սկսեցին պարել առանձին, ապա ուրիշները, դարձյալ ուրիշները, և կարճ միջոցում երգի-նվագի հետ միասին, ուտողների հետ միասին հրապարակը ծփաց ու տարուբերվեց պարողներով: Պարում էին թե՛ մենապար, թե՛ խմբապար, և ծափերի հետ միասին լսվում էին կանչեր ու «կեցցե՛», «ապրի՛»... իսկ մի տաքացած արհեստավոր պոռում էր կոկորդի ամբողջ ուժով, կամենալով երևի լսելի լինել բոլորին.

— Խմե՛նք գինի, խմե՛նք գինի, թող անուշ լինի՛...

Ու ժխորը դարձյալ ալեկոծվում էր մի առժամ, ինչպես հանկարծահաս աղմկալի մի հորձանք, որ լռեցնում է բոլոր ցածր ձայները, կլանում էր թե՛ երգն ու նվագը, թե՛ առանձին ձայներ, բայց հանկարծ իջնում էր, խաղաղում, ասես հրապարակում մարդ չլիներ:

Եվ ահա, մեկը նորից բացականչում էր.

— Գինի՛, խմե՛նք գինի, թո՛ղ անուշ լինի...

Իսկ մի ուրիշը պոռում էր գավաթը գլխից վեր պահած.

— Խմե՛նք ի փառս թագավորի, որ մեզ խաղաղության մեջ պահի...

— Եվ ուրախության անսպառ...

Եվ գավաթները վարկվում էին իրար, բամբիռ ու դափ թնդում էին միասին, իսկ պարողները դոփում էին սալահատակը, սլանում առաջ կամ դառնում մոլեգին մի պարով:

* * *

Այդ ձայները, որ օտարոտի ելևէջներով տարածվում էին քաղաքի վրա, նախ հասնում էին, իհարկե, հրապարակի վրա գտնվող եկեղեցին, ուր այդ ժամանակ պաշտամունք էր կատարվում: Փախստավայրերից վերադարձած հոգևորականները և ինքը՝ կաթողիկոսի տեղապահ Խադը, օրը երեք անգամ ծես էին կատարում՝ «պղծված տաճարը մաքրելու և նախկին սրբությունը վերականգնելու»: Բացի այդ՝ նրանք օրը երեք անգամ տաճարի պատերն ու հատակը, բեմը և սեմը սրսկում էին օրհնած ջրով, որ կրակապաշտ հեթանոսների և նրանց մոգերի ոտների փոշին, անմաքուր շունչը չքանան ու վերանան իսպառ: Եվ այն ժամանակ ահա, երբ խստաբարո Խադ եպիսկոպոսը և նրա վարդապետները, երեկոյան պաշտամունքը կատարած, դուրս էին գալիս տաճարից, նրանց կարմացրեց հրապարակի աղմուկը և այդ աղմուկի մեջ առանձին կանչեր.

— Գինի՛, գինի՛... խմենք գինի. թո՛ղ Աշխարհը Հայոց ուրախ լինի...

Խադ սրբազանը դեմքը կնճռեց ու կանգ առավ բակի մեջտեղը. նրա հետ, նրան շրջապատած, կանգ առան և վարդապետները... Լսվում էր խոսքերի ու ձայների ժխոր, որի մեջ սրինգների ու բամբիռների մերթ բարձր, մերթ մեղմ նվագը և տարբեր ելևէջներով, երգեր, իրար խառնված, ոլորվում էին այդ աղմուկի մեջ, կարծես ելք փնտրելով... Ընդհանրապես օդում կանգնած էր մի խուլ, սպառնական մռմռոց, որ տաճարին այդքան մոտիկ, տհաճ ու չարագուշակ թվաց վարդապետներին: Նրանք գիտեին, որ ժողովըրդի այդ խրախճանը կարգադրել է թագավորը, և իրենք հակառակ չէին, որ ժողովուրդն ուրախանա, բայց այստեղ, եկեղեցուն այսքան մոտիկ և այս ձևով— գինիներով, երգերով ու կանչերով— տհաճ էր և անախորժ: Կեսօրին այդ կերուխումը հանդարտ էր և պատշաճի սահմաններում, իսկ հիմա՝ երեկոյան դեմ— ամբոխը, նրանց թվում էր, դարձել է սանձարձակ. գինին կարծես մոռացնել էր տվել ամեն չափ ու հարգանք: Մանավանդ անախորժ էին նրանց այդ երգերը, գուսանների երգերը, որ արգելված էին վաղուց և հիշեցնում էին հեթանոսական ժամանակները:

Մի առժամ Խադ սրբազանը, շրջապատված իր վարդապետներով, սարկավագներով ու երեցներով, մոայլ լսեց այդ ամենը, ապա ասաց խորին սրտմտությամբ.

— Չկա՞ր միթե ուրիշ մի վայր, որ խրախճանը բերել են սուրբ եկեղեցու մոտ... Արված է դա կարծյոք քրիստոնեից գայթակղության համար,— ավելացրեց նա գլուխն օրորելով:

— Եվ չէ՞ր կարելի արդյոք փոքր-ինչ վայելուչ,— միջամտեց մի վարդապետ, որին հայր Սողոմոն էին ասում, և որը բոլորից բարձրահասակ էր ու նիհար. նա ուներ վարմանալի սև մորուս, որի մազերը փայլում էին այնպես, նարծես յուղով օծած:

Այդ ժամանակ ժխորը նորից հորձանք տվեց. լսվեցին նոր, բարձր կանչեր.

— Գինի՛, գինի՛, նոր գինի՛...

Իսկ ուրիշ ձայներ պահանջում էին.

— Երգեցե՛ք, գուսաններ, նվագեցե՛ք, թող Աշխարհը Հայոց ուրախ լինի...

— Ուրա՛խ, ուրա՛խ...

Դրանց հետևեցին և ուրիշ ծաղրական ձայներ.

— Զգո՛ւյշ, կամա՛ց. հոգևորները կիմանան և կնզովեն մեզ...

— Թող իմանան և նույնպես խմեն գինի, որ Աշխարհը Հայոց ուրախ լինի...

Սրբազան Խադը գունատվեց վերջին խոսքերից. նրա ձեռքերը դողացին: Վարդապետները նկատեցին այդ, և նրանցից մեկն ասաց կայրացած.

— Հեթանո՛ս խոսքեր:

— Ծաղր են անում սուրբ եկեղեցու սպասավորներին,— ավելացրեց բարձրահասակ ու նիհար հայր Սողոմոնը:

Նրանք նորից լռեցին և իրենց հապիվ զսպելով ու եկող ձայներին ականջ դնելով, նայեցին սրբազանին. սա զգալով, որ ամենքն իրեն են նայում և իրենից սպասում մի քայլ կամ խոսք՝ խոսեց հուզված.

— Ժողովուրդը տարվում է Բաքոսով և մոռանում Քրիստոսի պատվիրանը: Գնանք ժողովրդյան մեջ, եղբայրներ: Եկեղեցու սպասավորներիս տեսնելով՝ նա կսթափի և կհրաժարի իր վարմունքից հեթանոս...

Ու առաջինը Խադ սրբազանն ինքը կայրացած քայլեց դեպի դուռը. նրան հետևեցին վարդապետները, սարկավագներն ու երեցները՝ թվով տասը-տասներկու հոգի, նույնպես կայրացած, բայց իրենց՝ մինչ կրունկները հասնող սև պարեգոտիների մեջ հեզ ու խոնարհ տեսք ընդունած: Նրանք քայլեցին մի վճռականությամբ, ասես գնում էին քրիստոնեական կարգից դուրս եկած ժողովրդին հանգստացնելու և կարգի հրավիրելու:

Եվ ահա, երբ նրանք դուռը բացին ու իրար հետևից դուրս եկան սևահանդերձ ու անխոս՝ հրապարակի տեսքը կարմացրեց նրանց: Պարսպի ներսից նրանք ձայներ ու կանչեր էին լսել միայն. բայց չէին կարող տեսնել, թե ի՛նչ է կատարվում ամբողջ հրապարակում, նրա անկյուններում և մեջտեղը բացած բավմաթիվ երկար սեղանների շուրջը. և երբ տեսան այդ սեղանները շրջապատած խրախճանող ու պարող բավմությունը— նրանց թվաց ինչ-որ տարերային հեթանոսական անպատկառ մի տեսիլք.— ուտող բերաններ, ծամող ծնոտներ և խենեշ պարեր... Նրանք կանգ առան կարծես ավելի լավ տեսնելու և, գուսաններին լսելով, ավելի մոայլվեցին. այդ թափառական երգիչները երգում էին այն ատելի երգերը, որ իրենք արգելում էին ոչ միայն եկեղեցիների բակերում, այլև առհասարակ ամեն տեղ. դրանք հին հեթանոսական երգեր էին, որոնց համար և գուսաններին չէին հան-

դուրժում—պատժում էին, որ միշտ թարմ էին պահում այդ **կաքավի և թվել-յաց երգերը,** տարածելով ժողովրդի մեջ:

— Նվովյալնե՛ր,— չհամբերեց դյուրաբորբոք հայր Սողոմոնը, նայելով եպիսկոպոսին՝ նրա հավանությունն ստանալու ակնկալությամբ:— Եվ եկեղեցուն այսքան մերձ:

Խադ սրբավանը լուռ էր. նա շուրթերը սեղմած դիտում էր հրապարակը լցված մարդկանց մոլեգին ուրախությունը, որին, ի վարմանս նրա, մասնակցում էին և կանայք: Սեղաններից մեկի մոտ՝ կարմրած, խանդավառ դեմքով տղամարդիկ ու կանայք դառնում էին մի փոթորկալի շուրջպարով, որին միացել էին և վինվորներ, ու բոլորը միասին գոչգոչում էին, քրքջում, ասես ամեն հնապանդություն ու պատկառանք մոռացած... Եվ այդ պարողները մի տեղ չէին, այլ շատ տեղեր... Նրանք դառնում էին այնպես աշխույժ ու արագ, որ ամբողջ հրապարակն ասես ալեկոծվում էր խայտանկար ծփանքով... Խադ սրբավանը չէր հիշում, թե այս ամենը տեսած լինի մի տեղ, բայց գիտեր, որ այդպես են ուրախացել հեթանոսներն իրենց տոներին:

Ի լրումն այս ամենի՝ թե՛ Խադ սրբավանը և թե՛ նրա շուրջը խմբված վարդապետները բավմության մեջ նկատեցին Մեղավոր Մաղքոսին՝ եվան մսպափունջը ձեռքին, և խայտաճամուկ հագնված, փնջածայր երկար գդակով խեղկատակին, որ ծամածուռ շարժումներ էր անում լեզուն հանելով:

Դա ավելի տհաճություն պատճառեց նրանց:

Սակայն եղավ ավելի վատը:

Խեղկատակը, տեսնելով եկեղեցու պատի տակ խմբված վարդապետներին, հանկարծ ծուլ եղավ, ցատկեց մի կանգուն վեր ու ճչաց.

— Վարդապետնե՛րը, վարդապետնե՛րը... գինի՛ վարդապետներին...

Նրան ձայնակցեց անմիջապես Մեղավոր Մաղքոսը՝ եվան պոչը բարձրացնելով.

— Գինի՛ վարդապետներին...

— Գնա՛նք, հայրեր: Մեր տեղը չէ այստեղ,— ասաց Խադը և ներքուստ հուպված, բայց արտաքուստ հանգիստ ետ դարձավ և իր վարդապետների, սարկավագների ու երեցների հետ մտավ վանքի բակը:

Լսվեց, թե ինչպե՛ս դուռը փակվեց ներսից:

Բայց, ներս գալով էլ, նրանք շարունակ լսում էին այդ հարբած ձայները, երգերն ու նվագը, և շփոթված, վրդով ականջ դնում կամ գլուխնին օրորում մռայլած.

— Անպատկա՛ռ բարքեր, հեթանո՛ս բարքեր...

Ամենից ավելի հուպված էր կարծես հայր Սողոմոնը, որ չէր կարողանում բարկությունից մի տեղ կանգնել կամ նստել: Երկար ժամանակ, մեկուսի շրջելուց հետո, նա, վերջապես, գնաց-մոտեցավ Խադ սրբավանին:

— Մի՞թե պետք է թողնել այս, հայր սրբավան...

— Ինչ ես կամենում, հայր Սողոմոն,— և Խադ եպիսկոպոսը անշարժ բիբերը հառեց հուզված վարդապետի երեսին՝ մտքերի մեջ կարծես չհասկանալով նրա խոսքերի իմաստը:

— Անբարոյության վատ օրինակ է տալիս թագավորը...

— Այո, հայր Սողոմոն, բայց ինչ կարելի է անել հիմա:

— Ի՞նչ,— վարանեց հայր Սողոմոնը այդ պատասխանից:— Դու, հարկավ, ինձնից առավել գիտես, հայր սրբազան: Ասել և սաստել թագավորին, որ գոնե չկրկնվեն գործերն այս հեթանոս:

— Սակայն նա արքա է, հայր Սողոմոն, և նոր...— ու Խադը, ասես նոր մտքերով տարված, չլրացրեց իր խոսքը, ու նրա փոխարեն հայր Սողոմոնը վրա բերեց.

— Եվ պատանի տհաս...

— Այո, և պատանի տհաս,— կրկնեց Խադը դարձյալ մտքերի մեջ ու լռեց:

Հայր Սողոմոնը նույնպես լռեց, սպասելով սրբազանի հեղինակավոր խոսքին: Տեսնելով սակայն, որ նա դանդաղում է, թե չի կամենում խոսել, ինքն սկսեց նորից.

— Խոսիր հետը, սրբազան, և մի՛ թողնիր անի գործեր գայթակղիչ:

— Հայր Սողոմոն, եղիր հանգիստ, կխորհենք անհրաժեշտը...

Թե ինչ էր լինելու այդ անհրաժեշտը՝ նա չասաց: Հայր Սողոմոնից ավելի հուզված էր Խադ սրբազանը, սակայն նա չէր ուզում ինքը խոսել թագավորի հետ, առանց կաթողիկոսին հայտնելու. մյուս կողմից՝ նրան թվում էր, որ եթե ինքը խոսեր՝ կասեր խոսքեր խիստ, ուստի բարվոք էր համարում, որ վեհը խոսեր, մանավանդ չէր ցանկանում խախտել կարգը... Եթե Ներսեսը չլիներ երկրում՝ կխոսեր ինքը, բայց քանի որ վեհը Վաղարշապատումն է՝ լավ է խոսեր ինքը... Սակայն Պապի կավմած այդ «հաղթության խրախճանքը» նա համարում էր վատ նշան: Նա դրանից եզրակացնում էր, որ թագավորը կա՛մ չի հարգում եկեղեցին, կա՛մ գործում է անխոհեմ, այլապես կհարցներ վեհի կամ իր խորհուրդը...

«Պետք է սանձահարել այդ տղային,— ասաց Խադը մտքում:— Սանձահարել՝ քանի շուտ է, և չթողնել, որ անի այսուհետև գործեր անխոհեմ ու պիղծ»...

Դուրսը, սակայն, չնայած երեկո էր արդեն, խրախճանքը շարունակվում էր նույն թափով ու եռանդով: Իսկ երբ մութն իջավ քաղաքի վրա, հրապարակը և խրախճանքի սեղանները լուսավորելու համար, ինչպես անում էին մեծ տոներին միջնաբերդում, վառեցին երկաթե ու փայտե եռոտանի պատվանդան ունեցող լապտերներ, որ լցված էին յուղով և որովհետև դրանց թիվը քիչ էր, վառեցին նաև յուղոտած լաթեր, նույնպես ձողերի վրա ամրացրած: Բայց և այնպես դրանց լույսերը շատ աղոտ էին թվում հրապարակի վիթխարի սեղանները լուսավորելու համար:

Չնայած դրան՝ ուրախությունը չնվավեց: Ընդհակառակը. լույսերը ցընծության նոր ալիք բարձրացրին և արթնացրին նոր ախորժակ. գուսաններն իրենց երգն ու նվագը շարունակեցին նոր եռանդով. մարդիկ նրանց ձայնակցեցին ավելի համարձակ, իսկ պարողները հիմա դարձան ավելի մեծ թափով ու աշխույժով, ոգևորվա՛ծ լույսերից ու բավմության ծափերից: Եվ այդ ուրախ, ցնծագին ձայներն ու կանչերը այժմ ավելի էին տարածվում քաղաքի վրա և գնում հեռուները:

Այդ ուրախության ձայները հասնում էին հարկավ և միջնաբերդը, ուր Պապը հիմա պալատի սյունաշար ճեմելիքից նայում էր հրապարակի այդ կերուխումին, որն իր փողփողուն լույսերով հիշեցնում էր նրան բյուզանդական տոները: Պապի հետ էին թագուհին և պալատականների մի մասը՝ հավարապետ իշխան Ամատունին, Ջենոն Գնունին և գեր ու կլոր Օտա Ապահունին, Բաթը, արքայադպիր Երեմիան և մի քանի այլ նախարարներ ու պալատական տիկիններ, դրանց թվում և Բաթի մայրը՝ պառավ, սևապգեստ իշխանուհի Սահառունին, իր հարսի և Երեմիայի կնոջ հետ: Այդտեղ էր և Հայր-Մարդպետը՝ մեկուսի կանգնած: Բոլորն ուրախ էին և գովում էին թագավորի այդ նախաձեռնությունը, թե խրախճանը, անշուշտ, հաճելի պիտի լիներ ժողովրդին և պիտի նպաստեր թագավորի համբավին:

— Դու լավ ես սկսում, արքա, քո թագավորությունը,— ասում էր հավարապետ իշխան Ամատունին:— Ուրախության այս հանդեսը ժողովուրդը չի մոռանա...

— Ճշմարիտ է,— ասացին Ջենոն Գնունին ու գեր Օտա Ապահունին միասին:

— Կարծո՞ւմ եք,— աչքերը կկոցեց Պապը:

— Անշուշտ եմ,— բոլորի փոխարեն պատասխանեց Ջենոն Գնունին:

— Միայն թե անկարգություն չլինի,— ասաց Պապը:

— Եղիր ապահո՛վ, արքա՛,— հավաստիացրեց իշխան Ամատունին:— Ուրախությունը չարիք չի բերի: Բայց և այնպես արված է բոլորը՝ կանխելու ամեն անկարգություն:

Պապը նորից լռեց՝ նայելով հրապարակին: Նրա դեմքը խաղաղ էր և հանգիստ: Նրան թվում էր, որ ուրախության մեջ մարդիկ, հիրավի, հավիվ թե անկարգություն անեն:

Սակայն նրա մտքերը գնում էին ավելի հեռուն: Մտածում էր՝ հնարավո՞ր է արդյոք անել այնպես, որ արտաքին վտանգը, ահը և սարսափը վերանան երկրի համար... Ու գտնում էր, որ դրա համար հարկավոր է խաղաղություն, տևական խաղաղություն... Բայց ինչպե՞ս հասնել այդ խաղաղության: Հնարավո՞ր է արդյոք այդպիսի խաղաղություն Հայոց Աշխարհում... Եվ նրան թվում էր, որ դա հնարավոր կլինի այն դեպքում, երբ երկիրն ունենա մեծ բանակ, հավաքական մի վորություն, որ դիմագրավի բոլոր թշնամիներին. մի վորություն, որ... Բայց արդյոք հնարավո՞ր է դա:

Ծանր խնդիր էր... Պետք էր այդ մասին խորհել, և խորհել երկար:

Բայց որքա՜ն էլ նա ցանկանում էր խորհել այդ մասին ավելի երկար, շուտով սակայն նրան սթափեցնում, իր մտածումներից հանում էին կամ շրջապատողների վրույցները, կա՛մ հրապարակից եկող ձայները, և նա լսելով հեռվից եկող այդ խուլ բվվոցն ու հատ-հատ կանչերը՝ դարձյալ մտածում էր, որ այս խրախճանը կարևոր էր...

Իսկ Խադ եպիսկոպոսը, այդ իսկ ժամին, իր միաբանության հետ լսելով հրապարակի այդ կանչերը, ծափերը, նվագն ու երգը, նախ կարմանում էր, որ Պապը չի հասկանում, թե «խրախճանը գինեխումով վայել չէ քրիստոնեից», և երկրորդ՝ վշտանում էր, որ Պապը թույլատրել է մի այդպիսի քրիստոսընդդեմ գործ: Ու երբեմն ասում էր լսելի ձայնով.

— Վա՜յ քեզ, աշխարհ, վի թագավորդ մանուկ է...

Եվ վարդապետները, կարծես նրան օրինակելով, կրկնում էին.

— Վա՜յ քեզ, Հայոց Աշխարհ, վա՜յ քեզ...

Ու նրանց մեծ մասին թվում էր, թե հրապարակային այդ խրախճանով, գուսանական ցոփ երգերով ու անկուսափ մոլի պարերով հեթանոսությունը գլուխ է բարձրացնում և անբարոյությունը մտնում է քաղաք: Իսկ Խադ սրբազանը միաժամանակ մտածում էր՝ վաղն իսկ մեկնել Վաղարշապատ և այս ամենի մասին խոսել Վեհի հետ, որ նա կարգ և իմաստություն սովորեցնի Պապին:

* * *

Խրախճանի այդ երեկոյին մեծ անհանգստության մեջ էր և Հայր-Մարդպետը. սյունաշար ճեմելիքում նա ևս պալատականների հետ էր, բայց լուրջ և կուսպ, ինչպես վայել է ավագ նախարարին: Նայելով հրապարակի լույսերին ու կերուխումին՝ նա մտածում էր, թե ե՞րբ պետք է, վերջապես, Պապը մենակ լինի, որ ինքը կարողանա խոսել հետը: Միևնույն ժամանակ մտածում էր, իր ասելիքներից հետո, խոսել նաև հրապարակի այդ վվարճության մասին և խրախուսել. նա գտնում էր, որ դա հարկավ դուր չի գա վարդապետներին, սակայն ինքը պիտի խրախուսի ի հեճուկս հոգևորականների, որ ամեն ինչ ուզում են չորացնել և դարձնել տխուր ծես: Ու սպասում էր հարմար վայրկյանի, երբ Պապը մենակ կլիներ, բոլորովին մենակ: Քանի օր է ահա նա պատրաստվում էր խոսել Պապի հետ, բայց չէր հաջողվում: Ձիրավից վերադառնալուց հետո թագավորը միշտ զբաղված էր կամ պալատականներով շրջապատված, այժմ էլ մենակ չէին թողնում դարձյալ, և նա ներուստ բարկանում էր հապարապետ Ամատունու և Ջենոն Գնունու վրա, որ ավելորդ հաճոյախոսություններ էին անում Պապին: Մյուս կողմից՝ Հայր-Մարդպետն ուրախ էր, որ Մուշեղ սպարապետը չկար. Ձիրավի ճակատամարտից հետո նա մնացել էր բանակներն առաջնորդելու, և ինքը հիմա ապա-

տորեն կարող էր խոսել նաև Մուշեղի մասին: Նա գտնում էր, որ Պապին պետք էր հանել այդ չար Մամիկոնյանի ազդեցությունից, եթե, իհարկե, այդ ազդեցությունը կար. պետք էր հասկացնել Պապին շատ բան, քանի որ երիտասարդ է և տակավին չի ճանաչում իր ժողովրդին, իր նախարարներին, չգիտի պետական գործերը վարելու և մարդկանց հետ վարվելու կերպը: Հայր-Մարդպետը, որպես հին և փորձ պալատական, նույնիսկ իր պարտքն էր համարում նրան բացատրել շատ բան... Բայց առաջին հերթին նա կամենում էր իմանալ վերջապես Պապի վերաբերմունքը դեպ ինքը և փարատել իր կասկածները: Մնում էր միայն, որ նա մենակ լիներ և լսեր իրեն...

Եվ այս երեկո վերջապես հաջողվեց այդ: Զարմանդուխտ թագուհին չգիտես հոգնեց հրապարակին նայելուց, թե բարակ հագնված՝ չդիմացավ ուշ աշնան երեկոյի կովությանը, ցուրտը պատճառ բերելով՝ տիկինների հետ գնաց պալատ:

— Դուք ևս կարող եք գնալ,— ասաց Պապը պալատականներին:— Ես կուզեի առժամ մնալ միայնակ...

Նախարարները և մյուս պալատականները, հավարապետ Ամատունու գլխավորությամբ, գլուխ խոնարհեցին և գնացին միասին:

Մնաց Հայր-Մարդպետը մեկուսի կանգնած:

— Արդյոք չե՞մ խանգարի, արքա, քո մենությունը՝ մի երկու վայրկյան այստեղ մնալով,— ասաց Հայր-Մարդպետը, մոտենալով բավկաթոռում նըստած թագավորին, աշխատելով նրա շարժումներից գուշակել նրա տրամադրությունը:

— Բնավ,— ասաց Պապը:— Ունե՞ս ինչ ասելու:

— Այո, արքա, եթե կհաճես լսել:

— Խոսիր, Հայր-Մարդպետ,— գլխով արեց Պապը:

— Այո, ես վաղուց ցանկանում էի վրուցել քեզ հետ, արքա,— սկսեց Հայր-Մարդպետը,— և խոսել առանձինս:

— Խոսիր, Հայր-Մարդպետ,— կրկնեց Պապը:— Եվ ինչի՞ մասին է քո խոսքը,— հարցրեց նա անմիջապես վարանքով և, ինչպես Հայր-Մարդպետին թվաց, ոչ պատրաստակամ:

— Այստեղ անցած-դարձածի, արքա:

— Անցած-դարձածի՞,— կրկնեց թագավորը մի տեսակ վարմացած:

— Այո, եթե կհաճես, կուզեի պատմել, թե ի՛նչ կատարվեց մայրաքաղաքումս, երբ քո թագուհի մայրը հեռացավ Արտագերս:

Պապը, գլուխը թեքելով, շեղակի նայեց իր նախկին դայակին:

— Ես այդ ամենը գիտեմ, Հայր-Մարդպետ,— ասաց նա կուսպ,— Մերուժանը եկավ, և դու Դվինի դռները բացիր նորա առաջ, ընդունեցիր հարգանքով և առաջնորդեցիր Արշակունիների այս պալատը, որ տակավին թըշնամու ոտք չէր տեսել...

Հայր-Մարդպետը գունատվեց և ակամա հենվեց մի ոտից մյուսի վրա:

— Բայց, արքա, քանի որ այդպես է, արտոնիր բացատրել, և կտեսնես, որ ինձ պրպարտել են թշնամիներս...

— Կարիք չկա, Հայր-Մարդպետ: Չէի կամենա լսել և ոչ մի բացատրություն: Կուզեի միայն, որ դու, այս ամենից հետո, հեռանաս Արշակունիների պալատից: Եվ ես, որպես իմ նախկին դայակի, ուրիշ կերպ չեմ կարող վարվել քեզ հետ. չեմ կարող լինել ավելի խիստ... Հեռացի՛ր, Հայր-Մարդպետ... Այսքա՛նը:

— Բայց, արքա, եթե գործել եմ ծանր մեղք՝ պատժիր ինձ:

— Ես չէի կամենա պղտորել այսօրվա մեր ուրախությունը Հայր-Մարդպետ: Հեռացի՛ր, քանի...

Հայր-Մարդպետն ուզեց ինչ-որ բան ասել նորից, բայց թագավորը, այդ նկատելով, հարեց.

— Ես վերջացրի...

Ու, տեղից ելնելով, ուղղվեց դեպի պալատ:

Հայր-Մարդպետը մնաց մենակ:

«Ամեն ինչ գիտի», մտածեց նա. «ամեն ինչ հայտնել են... Բայց նա չի՛ կարող վերացնել ինձ: Չի՛ համարձակվի: Հայր-Մարդպետին սպանելը դյուրին գործ չէ»— ասաց նա մտքում և նույնպես գնաց դեպի պալատի իր հարկաբաժինը, վարմանալով, որ այնքան երկար սպասումից հետո, այդպես կարճ վերջացավ իր վրույցը թագավորի հետ:

Երբ մյուս օրը պալատում տարածվեց Հայր-Մարդպետին հեռացնելու լուրը՝ պալատականները հետաքրքրությունից իրար անցան և ուզեցին իմանալ, թե ի՛նչ խոսակցություն է արդյոք նախորդել դրան. ի՞նչ է ասել Պապը, ի՞նչ է պատասխանել Հայր-Մարդպետը:

Ու մինչ բոլորը ենթադրությունների ու տարակուսանքի մեջ էին՝ Բաթ Սահառունին չկարողացավ համբերել և ուղիղ գնաց թագավորի մոտ ու, դեռ շեմքից, ասաց գրեթե շնչակտուր.

— Հայրդ, Պապ, այդպես չէր վարվի դավաճանի հետ: Եթե չսպաներ՝ չէր էլ թողնի անպատիժ:

Պապը հասկացավ խոսքն ո՛ւմ մասին է և ասաց.

— Ես չեմ կամենում, Բաթ, ձեռքերս ներկել իմ դայակի արյունով և այն էլ իմ թագավորության առաջին օրերին:

— Արյո՞ւն: Բայց չէ՞ որ, արքա, ամեն մի պետություն արյունով է կանգուն և ամուր:

— Եվ ինչո՞ւ: Մի՞թե չի կարող լինել և առանց արյան:

— Ո՛չ, արքա: Հիշիր պատմությունը և կտեսնես, որ այդպես է դրժբախտաբար. և այդ Հայր-Մարդպետը նույնքան վտանգավոր է, որքան Մերուժանը: Պատժել պետք է նորան իր հանցանքների համար:

— Արքաներն իրենց խոսքը ետ չեն վերցնում, Բաթ: Թեկուզև Հայր-Մարդպետը դառնա հուր և կրակ, ի՞նչ կարող է անել մեզ...

— Շա՛տ բան, արքա:

— Օրինա՞կ:

— Նա ապդեցիկ նախարար է: Կմեկնի իր կալվածները, դժգոհ նախարարներին կլարի քո դեմ, քո իշխանության դեմ, քո գահի դեմ...

— Նա այդ չի կարող անել, Բաթ,— նկատեց Պապը համոզված:— Դու միշտ կասկածամիտ ես և ամեն բանում տեսնում ես վատը:

— Տա աստված, որ սխալվեմ, արքա,— ասաց Բաթը:

Հետևյալ օրը, լույսը դեռ չբացված, Հայր-Մարդպետն իր ծառաների հետ միասին, մի մեծ ասպախումբ կազմած, դուրս եկավ Դվինից:

Վերջ առաջին մասի

ՄԱՅՐԱԿ ԵՐԿԱՐՈՒՄԸ

Զիրավի ճակատամարտից հապիվ մի ամիս անց եկավ ա.ոաջին ձյունը, որ ծածկեց ոչ միայն լեռները, այլև դաշտերը, ցածուտները, ամեն ինչ դարձնելով միատեսակ ճերմակ, այնպես որ մի գիշերվա մեջ քաղաքները, գյուղերը, այգիներն ու ճանապարհները կորան համատարած սպիտակության մեջ: Իսկ ձյունից մի քանի օր հետո բարձրացան սառնաշունչ քամիներ...

Ու սկսվեց հայկական լեռնաշխարհի իսկական ձմեռը՝ իր բուքերով ու ձյունամրրիկներով, որոնք ամենատարբեր ուղղությամբ փչելով՝ լեռնակատարների և այլ բարձունքների ձյունները սրբելով ու հոսան անելով բերում լցնում էին ձորերը, կիրճերն ու խանդակները, ստեղծելով այնպիսի փափուկ խորություններ, ուր ընկնողը հավիտյան կարող էր կորչել մեջը: Բուքերին ուղեկցում կամ հաջորդում էին դաժան սառնամանիքներ, երբ եղյամը ծաղկում էր ծառերը և բրդե թելի անհամար կտորների նման խաղում օդի մեջ. առավոտները շեներում՝ տների մոտ տեսնում էին սառած-ընկած ագռավներ, ճնճղուկներ ու կաչաղակներ— Հայաստանի ձմեռային թռչունները, որ երեխաները վերցնում-խաղացնում էին տաք գոմերում կամ տների ուրախ օջախների մոտ: Իսկ առուներն ու գետերը այնպիսի սառույց կապեցին, որ անասուններին շինականներն ստիպված ջրում էին տանը:

Սակայն, չնայած ձմռան այդ սաստկությանը, Մուշեղ սպարապետը մի պատժիչ կորագունդ առած անցնում էր գավառից գավառ, և պատուհասելով, հնազանդեցնում այն նախարարներին ու բդեշխներին, որ ապստամբել էին Արշակի կենտրոնական իշխանության դեմ, համակրելով Մերուժանին, կամ չէին ցանկացել մասնակցել երկրի պաշտպանության գործին, արձագանք չտալով իր և Պապի հրավերին: Այսպես՝ առաջին հերթին, Զիրավից հետո շարունակելով իր արշավանքը դեպի պարսից սահմանը, նա գլխատեց Ատրպատականի հայ բդեշխին, Նոշիրական աշխարհի կառավարչին, առանց կռվի հնազանդեցրեց Կորդիքն ու Մարաց երկիրը, հարկեր դնելով՝ պատանդներ վերցրեց տեղի հայ նախարարներից, որ այլևս չհամաձարկվեն անջատվել բուն երկրից վտանգի ժամանակ և «խորհել միայն իրենց գլուխը փրկելու մասին», ինչպես գրում էր նա Պապին ուղղած իր նամակում: Կատարելով իր պատժիչ արշավանքները՝ Մուշեղը ձմռան այդ սառնամանիքներին երբեմն սուրհանդակներ էր ուղարկում Պապին հայտնելու, թե ի՛նչ է արել և ի՛նչ է մտադիր անել այնուհետև: Մի նամակում նա հայտնում էր, թե որոշել է «Հայոց Աշխարհից դուրս չթողնել և ոչ մի կորի հող, և ապա-

տել բոլորին, ովքեր գերի են եղել»... Հայաստանի արևելյան սահմանները կարգի դնելուց հետո՝ նա մտադիր էր անցնել Սյունիք, ապա Շակաշեն, Գարդմանաձոր և Կողբ գավառները ու պատժել դրանց տեր հայ իշխաններին, որ անջատվել էին մայր երկրից: Նամակից երևում էր, որ նա առանձնապես վրդովված ու վայրացած էր Գուգարաց բդեշխի դեմ, որ Արտագերսի ինքնապաշտպանության ծանր օրերին իրեն հայտարարել էր անկախ, իսկ Պապի և իր հրավերին՝ մասնակցել երկրի պաշտպանության գործին՝ պատասխանել էր մերժումով: Եվ այս առթիվ Պապին գրած նամակում Մուշեղը հայտնում էր, թե ինքը չի հանգստանա, մինչև որ «չգխատի Գուգարաց վատարի բդեշխին և որձակոտոր չանի նրա ընտանիքը»: Նույնպիսի պատիժ նա խոստանում էր Աղձնիքի բդեշխին և Մոկաց տիրոջը: Իսկ Փայտակարան քաղաքի համար ծրագրել էր այնպիսի մի պատիժ, որ նա հավիտյան չմոռանա, թե ի՛նչ է նշանակում հայրենիքը թողնել անօգնական:

Նամակներից մեկում Մուշեղը, ի միջի այլոց, իր դժգոհությունն էր հայտնում, թե Պապն իվուր է ապատ արձակել Հայր-Մարդպետին, որ գնալով կարող է մտքեր պղտորել իր կալվածներում՝ հարևանների շրջանում: Եվ հասկացնում էր, որ այսուհետև այդպիսի քայլեր չանի առանց իր խորհրդի:

Մինչ Մուշեղ սպարապետն վբաղված էր այս գործերով, Պապը, հակառա՛կ իր խոստումին, թե պետք է վբաղվի ավերված երկրի բարեկարգությամբ, սկսեց ապրել բոլորովին այլ կյանքով՝ որսով և վբոսանքներով. ձի նստած, իր դպիր Երեմիայի և Բաթ Սահառունու ուղեկցությամբ, մերթ գնում էր դրանիկ գնդի մոտ, որի պետի նոր օգնական երիտասարդ Գնել Անձևացին նրան դիմավորում էր միշտ դեռատի աղջկա պես շիկնելով և անձնապահության պատրաստ, մերթ այցելում էր Արտաշատի հին վինագործարանը, ուր իր կարգադրությամբ վենք էին պատրաստում այն հաշվով, որ «Հայոց Աշխարհի մեն մի այր ունենա մի վենք», բայց մեծ մասամբ, առավելապես գնում էր ձմեռային որսի՝ երբեմն ծածուկ ու ծպտյալ, երբեմն բացահայտ,— քարայծ, փորսող կամ գայլեր որսալու, որոնցով լի էր Խոսրովի անտառը, մանավանդ Գառնիի լեռնուտները: Գնում էին հատուկ արագավազ ձիերով, աղեղներ ու սրեր առած, բավեններով, բարակներով: Նրանց հետ լինում էին խուճապարարներ, որ տեղահան էին անում գապաններին, կենդանիներին ու թռչուններին. լինում էին և հմուտ թակարդ դնողներ: Բայց Պապը որսի գնում էր երբեմն առանց այս ամէնի, անգամ առանց շների... Գնում էին որսալից փառական շեմակները կամ մեծատարած դաշտերը: Բաթը նրան ընկերանում էր սիրով, իսկ Երեմիան ակամա, թեև այդ ցույց չէր տալիս հարկավ, որքան էլ նա վբաղված էր Բյուզանդիայից բերած իր մագաղաթյա մատյաններով, մասնավորապես սիրած Տակիտոսով ու Պ.ուտարքոսով և ինքնուրույն մի շարադրանքով,— պատմությամբ, այսուամենայնիվ, երբ Պապը հրավիրում էր նրան որսի կամ վբոսանքի,

նա թեև դժգոհում էր ներուստ, բայց չէր կարողանում հրաժարվել կամ մերժել արքայի հրավերը: Մյուս կողմից իր՝ Երեմիայի համար էլ հետաքրքրքրական էին այդ շրջագայությունները. տեսնում էր վայրեր, որ վաղուց չէր տեսել, կամ վայրեր, որ անծանոթ էին իրեն, և դրանք հանկարծ իր առջև բացում էին վարմանալի գեղեցկություններ... Որքան էլ Երեմիան սիրում էր իր մատյանները և մատենագրությունը, բայց ինքն էլ երիտասարդ, ուներ կյանքն ապրելու և վայելելու մի թաքուն տենչ: Ասենք որսի և պբոսանքի ժամանակ էլ նա մտքով համարյա իր մատյանների հետ էր. մերթ մտովի պատկերացնում էր իր գրելիքը պատրաստ, մերթ հույն կամ հռոմեացի հերոսով ոգևորվում էր այնպես, որ ճանապարհին, հաճախ ձին Պապի նժույգի կողքից քշելով, պատմում էր մեկի կամ մյուսի կյանքն ու գործը, և Պապը նրան լսում էր սիրով, երբեմն հետաքրքրությամբ:

Տաք հագնված՝ նրանք գնում էին երբեմն շատ հեռուները, այնպես որ գիշերը հաճախ չէին կարողանում վերադառնալ Դվին և ստիպված գիշերում էին այս կամ այն շենում՝ գյուղապետի տանը կամ որևէ վանքում՝ վանահորը հյուր, բայց միշտ ծպտյալ, իբրև ճանապարհը մոլորած ուղևոր կամ որսորդ սեպուհներ... Պապին կարծես հաճույք էր պատճառում, որ իրեն չեն ճանաչում, ու խոսում էր շինականների հետ այս կամ այն նյութի շուրջը, երբեմն ինքը խոսք էր բացում նոր թագավորի վրա, իմանալու, թե ռամիկ ժողովուրդն ի՞նչ կարծիքներ ունի իր մասին: Եվ կարծիքներ թեև լինում էին շատ վգույշ, բայց և շատ հակասական: Մի տեղ, օրինակ, վանքապատկան շինականներից դժգոհություն լսելով վանքի դեմ, նա հարցրեց, թե ինչո՞ւ չեն դիմում նոր թագավորին, որ իրենց օգնի:

— Է՛, տեր սեպուհ,— պատասխանեց ծեր մի շինական,— թագավորն ի՞նչ կարող է անել. նա դեռ տղա է անփորձ:

— Սակայն դեռ չդիմած՝ ինչպե՞ս իմացար չի կարող,— շարունակեց Պապն ավելի հետաքրքրված:

— Միևնույն է, տեր սեպուհ,— գլուխն օրորեց նույն ծերունին,— ոչ մի թագավոր մեզ դեռ չի օգնած: Սա նմանապես...

Պապը մռայլվեց և լռեց:

Այսպես՝ եթե ձմեռները որսի և պբոսանքի գնում էր տասն օրը մեկ և ոչ հեռու վայրեր, բայց գարունը բացվելու հետ, երբ ամեն ինչ կանաչեց ու ծաղկեց և օրերը տաքացան հաճելի, Պապը հաճախեցրեց իր շրջագայությունները, գնալով ավելի հեռուները, մինչև Մասսի և Արագածի ստորոտները, ուր հովիվներն արածում էին հոտերը, մինչև Վարաժնունիք, ուր թավ անտառներում վայրի կենդանիները շրջում էին իրենց նորածին ձագերով, մինչև Գեղամա ծովը, ուր ձկնորսներն ուռկաններով ձուկ էին որսում ջուրը մտած: Եվ այն ամենը, ինչ ձյուները ծածկելով թաքցնում էին, գարունը մերկացրել, դարձրել էր ավելի տեսանելի... Բնության գեղեցկության հետ այժմ ամեն կողմ երևում էին աղքատ գյուղեր, գյուղեր, ուր մար-

դիկ, կանայք, երեխաներ դաշտերն ելած աշխատում էին հողի վրա կամ նորածիլ բույսեր էին հավաքում ուտելու...

Սովորաբար մարդ որսից, վբոսանքից վերադառնում է ուրախ տրամադրությամբ, բայց Պապը ո՛ւր էլ գնում էր՝ վերադառնում էր թախծոտ ու մտահոգ, երբեմն մռայլ. և պատահում էր մեկ-երկու օր մարդ չէր ընդունում:

Պալատականները, տեսնելով Պապի այդ օտարոտի տրամադրությունները, վարմանում էին նրա մեջ կատարված փոփոխության վրա. և այն ամենը, ինչ ծրագրում ու ցանկանում էր անել Զիրավից առաջ և հետո, մոռացել էր կարծես և դարձել տարօրինակ ինքնամփոփ:

Եվ դա այնքան օտարոտի էր թվում, որ պալատի կառավարիչ Զենոն Գնունին երբեմն ասում էր իր բարեկամ՝ արքունի ախոռապետ Օտա Ապահունի նախարարին.

— Զարմանալի է, տեր Ապահունի, Պապի ընթացքը: Ընկերացել է այդ վբոսասեր պատանիներին ու ոչ մնում է պալատում, ոչ վբաղվում է երկրի գործերով: Պետք է, կարծում եմ, սթափեցնել նորան: Խոսե՞նք հետը, թե գրենք՝ սպարապետը գա: Միայն նա՛ կարող է ապատ և համարձակ ասել այն, ինչ պետք է:

— Սպարապե՛տը,— երկարեց Օտա Ապահունի նախարարը, մի գերկլոր մարդ, որի գլուխն ուսերին կպած էր կարծես առանց վզի, և որը խոսելիս միշտ հևում էր բերանը բաց:— Սպարապետը, հարկավ, տեր Գնունի... Սպարապետը կարող է, բայց լավագույն է՝ սպասենք սակավ մի. կարող ենք խանգարել սպարապետին...

— Սպասենք,— հառաչում էր Զենոն Գնունին՝ երկար մորուքը շփելով:

Իսկ հավարապետ Կենան Ամատունին, որ նույնպես տեսնում էր այդ ամենը, իրեն պահում էր այնպես, ասես ոչինչ չէր նկատում, վբաղված երկրի ներքին գործերով:

Բայց թագավորի տարօրինակ վարքով անհանգիստ էր այժմ Վաղարշապատում նստող Ներսես կաթողիկոսը, որ որքան էլ ծեր ու տկար, դեռ աշնանից, Զիրավի հաղթությունից անմիջապես հետո, սկսել էր նորոգել տալ պարսիկներից վնասված եկեղեցիներն ու մենաստանները, բանալ խափանված կուսանոցներն ու անկելանոցները և հավաքել ցրված միաբանությունները... Այս աշխատանքը ղեկավարում էր գլխավորապես այժմ Դվինի եպիսկոպոս, կաթողիկոսի տեղապահ Խադը, որ իր ճերմակ ավանակը հեծած, մի քանի վարդապետների ուղեկցությամբ, անցնելով գավառից գավառ, հավաքում էր շինականներին՝ նորոգման այդ աշխատանքները գլուխ բերելու. իսկ վերաբացված միաբանություններն ու անկելանոցները կերակրելու համար հատուկ վարդապետներ ու սարկավագներ էին շրջում բեռնակիր ջորիներով՝ անցած տարվա տասանորդն ու պտղին հավաքելու:

Ներսեսը լսելով, որ երիտասարդ, կամ ինչպես ինքն էր ասում՝ «մանուկ

թագավորը» անձնատուր է եղել որսի և վբոսանքի, որոշեց անձամբ անձին խոսել հետը և ցույց տալ նրան ճշմարիտ ուղին և թագավորին վայել վարքը: Ու մի անգամ գարնանը Պապին հրավիրեց իր մոտ՝ Վաղարշապատ: Բայց Պապը, որսի մեկնած լինելով, չգնաց: Այդ ժամանակ Ներսեսը վայրացած՝ ինքը եկավ Դվին և, Պապին պալատում գտնելով, սկսեց խրատել նրան հայրաբար, թե ինչպե՛ս պետք է պահեր իրեն պալատում և դուրսը, ինչպե՛ս պետք է վարվեր ավնվական մարդկանց հետ. նրանց համակրութ ունն ու հարգանքը վայելելու, եկեղեցականների հետ՝ նրանց աղոթքին ու օր՛նությանն արժանանալու, և ռամիկների հետ, որ ապերասան չդառնան, ճիշտ այնպես, ինչպես խոսել-վրուցել էր Բյուզանդիայից վերադառնալիս՝ ճանապարհին: Խոսում էր նույն մեղմ, խրատական եղանակով, ոսկրոտ ձեռքը մերթ Պապի ուսին կամ ծնկանը դնելով, իսկ վերջում խոսք բացեց այն «խրախճանի» մասին, որ Պապը տվել էր Դվինի բնակչության՝ Զիրավի **հաղթությանն ի պատիվ:** Դրա մեջ կաթողիկոսը տեսնում էր «հեթանոսական եղանակ, որ հարիր չէ քրիստոնեության»:

— Այդպիսի դեպքերում, վավակս, չէր խանգարի, որ խորհրդակցես քո հայրապետի հետ, և նա, հարկավ, չի վլանա մատնանշել քեզ ճշմարիտ ուղին և կարյաց չափ օգնել քեզ երկիր կառավարելու ծանր գործում: Բնավ մի՛ ամաչիր՝ դիմել խորհրդի և օգնության, վի պետություն կառավարելը գործ է դժվարին և փորձի կարոտ: Արդ, դու իբրև անփորձ պատանի...

Լսում էր Պապը և լռում. բայց ներքուստ նա վարմանում էր և մինչև իսկ վայրանում, որ կաթողիկոսն իր հետ խոսում է իբրև անփորձ տղայի հետ, «հաղթության խրախճանը» համարում է հեթանոսական և անթույլատրելի: Եղավ մի վայրկյան, որ նա մի շարժում արեց խոսելու և ուզեց պատասխանել խիստ, բայց զսպեց իրեն, հարգելով Ներսեսի ծերությունը. մյուս կողմից՝ չկամեցավ իր թագավորության առաջին իսկ օրերին ընդհարվել նրա հետ մի այդպիսի դիտողության համար և մի այդպիսի փոքր առիթով:

Սակայն, երբ Ներսեսն սկսեց հանդիմանել հայրաբար, թե նա ապրում է անհոգ կյանքով, Պապը հուզվեց, շիկնեց նկատելի և՝

— Կարծո՞ւմ ես, հայրապետ,— ասաց:— Անհո՞գ...

— Ակներև է, վավակս, երբ...

— Կուզեի, հայրապետ, լինել իրոք անհոգ, բայց...

Եվ Պապը մռայլվեց ու լռեց, չկամենալով կարծես շարունակել:

Երբ կաթողիկոսը գնաց իր եպիսկոպոսներով շրջապատված՝ պալատի բոլոր ավագներն ու նախարարներն այն տպավորությունն ստացան, թե Պապը հիմա կսթափվի և կթողնի իր վբոսանքները և կզբաղվի պետության գործերով:

Բայց Պապը կարծես առ ոչինչ համարեց քահանայապետի հորդորները և շարունակեց իր շրջագայությունները մերթ ծպտյալ, մերթ բացահայտ,

սակայն միշտ մռայլ ու ինքնամփոփ, որ վարմացնում էր շատերին, մանավանդ մեծ մտահոգություն էր պատճառում դեռատի Զարմանդուխտ թագուհուն, որ առաջին օրերը առանձին նշանակություն չէր տալիս ամուսնու վրոսանքներին, բայց երբ դրանք դարձան հաճախակի, և Պապն սկսեց բացակայել նաև գիշերները, երբեմն մեկ-երկու օրով, նա, մենակ ձանձրանալով տակավին ոչ մտերիմ պալատական իշխանուհիների ու նաժիշտների շրջանում, սկսեց մտածել, թե ի՞նչն է արդյոք պատճառը, որ Պապը շարունակ հեռանում է պալատից: Ուրիշների նման նա չէր կարծում, թե Բաթն ու Երեմիան կարող էին ազդել նրա վրա, որովհետև ճանաչում էր Պապի ուսման այդ ընկերներին. ուրեմն ի՞նչն էր պատճառը— որսի և վրոսանքի սե՞րը, թե... Թագուհին մտածում էր անգամ, թե Պապը գուցե դադարել է իրեն սիրելուց, գուցե ուրիշ տեղ գտել է մի իշխանի կամ նախարարի դուստր կամ կին, և հիմա այդպես որսի պատրվակով գնում է հաճախ այցելության և իրեն թողնում մենակ: Քանի անգամ նա որոշեց խոսել Պապի հետ, բայց չէր համարձակվում. հարմար չէր տեսնում Պապին հուզել իր հարցումներով, մանավանդ որ Պապը միշտ մտահոգ էր լինում կամ մռայլ, ուստի սպասում էր, որ այդ ամենը պարզվի կողմնակի ճանապարհով: Բայց մի օր, երբ Պապը համեմատաբար հանգիստ տրամադրության մեջ էր, նա հետաքրքրվեց.

— Պապ, ինչո՞ւ այդպես մտահոգ ես միշտ. և ի՞նչն է ստիպում քեզ այդքան հաճախ հեռանալ պալատից և ինձ թողնել մենակ: Չի՞ կարելի արդյոք, որ երբեմն ինձ ևս տանես քեզ հետ:

— Ոչ, Զարմանդուխտ սիրելի. չի կարելի,— պատասխանեց Պապը տխուր:

— Ինչո՞ւ,— վարմացավ թագուհին, ուշադիր նայելով ամուսնու աչքերին:

— Որովհետև այն վայրերը, ուր ես եմ գնում, հարմար չեն քեզ:

— Իսկ ի՞նչ վայրեր են դորանք, Պապ, եթե կարելի է իմանալ,— հարցրեց անվստահ, բայց կասկածով:

— Գաղտնիք չէ, սիրելի Զարմանդուխտ. որսատեղեր, վինագործարան...

— Զինագործարա՞ն... բայց ինչո՞ւ ստեպ-ստեպ. մի՞թե նորից պատերազմ է լինելու, Պապ:

— Կարող է պատահել,— խուսափող պատասխան տվեց Պապը:

— Կարո՞ղ է... Ո՛չ, Պապ, եթե այդպես լիներ, եթե նորից պատերազմի վտանգ լիներ՝ դու շարունակ որսի չէիր գնա և կվբաղվեիր երկրի պաշտպանության գործով... Ո՛չ, Պապ, ինձ թվում է՝ դու մի վիշտ, ծանր մի հոգս ունես և իսուր թաքցնում ես ինձնից...

— Թողնենք այդ, Զարմանդուխտ,— ընդհատեց Պապը թագուհուն,— դու եղիր հանգիստ. խոստանում եմ այսուհետև քիչ բացակայել և քեզ մենակ չթողնել...

Եվ Պապը թագուհու ուսերը գրկեց մի այնպիսի ջերմությամբ ու գո-

րովով, որ նա իրեն սփոփված զգաց, այնքան սփոփված, որ չուզեց այլևս հարցաքննել, և Պապը, որ իրոք ծանր մտքերով էր զբաղված, չուզեց թագուհուն հայտնել իր այդ խոհերը, այն ամենը, ինչ հուզում էին նրան և հանգիստ չէին տալիս Զիրավից հետո... Դեռ օտարության մեջ՝ Բյուզանդիայում, ուսման տարիներին նա Բաթ Սահառունու և Երեմիա Ամատունու հետ միասին կարոտով էր հիշում հայրենիքը, թե ե՞րբ պիտի վերադառնա՝ նրան օգտակար լինելու, բյուզանդական լավ սովորույթները հայրենիք տանելու... Նրանց թվում էր, թե չկա իրենց հայրենիքից ավելի լավ, գեղեցիկ ու բարեկարգ երկիր... ու երազում էին նրա վով սարերը, ճոխ այգիները, հայրենի երգեր, ուրախություններ, տոներ... Բայց երբ վերադարձան, ամենուրեք տեսան միայն թշվառություն, բնավեր ու կիսաքաղց բակմություններ, որ տեղ չէին գտնում իրենց երկրում գլուխ դնելու. և ոչ միայն ուրախություն ու երգ չկար, այլև հուսահատություն ու սուգ էր ամեն տեղ... իսկ քաղաքները կիսավեր, գյուղերի մեծ մասը քանդված, ամայի... Եվ ծանր, ծանր մի տխրություն իջավ նրանց վրա.— ի՞նչ էին սպասում և ի՞նչ տեսան... Եվ ի տես այդ բոլորի՝ չքացավ նրանց մտքից այն ամենը, ինչ ծրագրել էին օտարության մեջ, այն ամենը, ինչ սովորել էին և ուսանել... Ու այդ բոլորին փոխարինելու եկավ մի նոր, ամեն ինչ մոռացնող, առավել ուժգին բուռն մի զգացմունք— վրեժի զգացմունք... Պետք էր վրեժխնդիր լինել այն ամենի համար, ինչ գործել էին պարսիկները Հայոց Աշխարհում— ավեր, կոտորած անելով և ժողովրդին գերեվարելով: Այս ամենից զատ՝ պանդխտության երեք ընկերներն էլ պատերազմի մի տարվա մեջ կորցրել էին իրենց ծնողներին ու շատ հարազատների... Եվ նրանց վրա, տխրության ու վրեժի հետ, ծանրացավ մեծագույն մի հոգս՝ վանել թշնամուն հայրենի երկրի սահմաններից և ստեղծել խաղաղ ու հանգիստ կյանք:

Այդ նպատակներից առաջինը կատարվեց. թշնամին վտարվեց Հայոց Աշխարհի սահմաններից, իշխան Կամսարականն ու Սմբատ սպասպետը սպասհովում էին հայ երկրի սահմանները, իսկ Մուշեղ սպարապետը պատժում էր պարտապանց բդեշխներին և ապստամբ, անհնազանդ նախարարներին...

Սակայն հիմա ի՞նչ էր կամենում Պապը. թագուհին զգում էր, որ նրան զբաղեցնում են կարծես այլ խնդիրներ, թերևս անձական մի վիշտ, որի մասին սակայն չէր ուզում խոսել: Բայց թագուհին կարծում էր, որ իր այս զրույցից հետո կսթափվի և այլևս չի բացակայի, մանավանդ որ ինքը խոստացավ «այսուհետև մենակ չթողնել» նրան...

Եվ Զարմանդուխտ թագուհին ուրախ էր, որ Պապն այլևս հաճախ չի բացակայի պալատից:

Բայց երկու օր անց՝ Պապը նորից գնաց որսի, դարձյալ Երեմիայի ու Բաթի հետ, և Զարմանդուխտ թագուհին հիմա ավելի, քան երբևէ, զգաց, որ Պապն ունի ինչ-որ մի վիշտ, որ հանգիստ չի տալիս նրան, և նա ինքնամոռացություն է փնտրում պալատից դուրս, այդ շրջագայությունների մեջ:

Եվ ահա մի օր էլ, երբ թագուհին պատրաստվում էր արդեն լուրջ խոսել Պապի հետ, ու դրա համար մտավ գահասրահ, Պապն ասում էր սենեկապետին.

— Կանչի՛ր հպարապետին:

Փոքր անց ներս մտավ սեպաձև մորուսով վայելչակազմ Կենան Ամատունին և իր հպարապետական արժանապատվության լրջությամբ գլուխ տվեց թագավորին ու թագուհուն:

— Հրամայիր, արքա,— ասաց նա:

— Տեր հպարապետ, այսօր իսկ սուրհանդակներ ուղարկիր բոլոր գավառները՝ նախարարներին միաժողովի հրավիրելու: Եվ թող առաջիկա ամսի կեսին լինեն այստեղ:

Հավարապետը հետաքրքրված, բայց այդ հետաքրքրությունը վսպելու ճիգով նայեց թագավորին:

— Իսկ ինչպե՞ս անվանել կանչելու առիթը, արքա,— հարցրեց նա և, իր այդ հարցումը արդարացնելու համար կարծես, բացատրեց:— Նոցանից յուրաքանչյուրը կհետաքրքրվի, անշուշտ, և կուզի իմանալ սուրհանդակից, թե ինչո՞ւ համար են հրավիրվում:

— Երբ ժամանեն, հպարապետ, կիմանան ամենը:

Եվ հպարապետը նորից գլուխ տվեց:

— Բարի,— ասաց նա, փոքր-ինչ փոխված ձայնով, ասես թագավորի անվստահությունից վիրավորված:— Ես այսօր ևեթ, արքա, սուրհանդակներ կուղարկեմ նախարարական բոլոր ամրոցներն ու դաստակերտները...

Երբ պալատականներն իմացան իշխանաժողովի մասին՝ իրենք նույնպես վարմացան և սկսեցին ենթադրություններ, թե դա ինչի՞ համար է արդյոք...

* * *

Չանցավ երկու թե երեք շաբաթ, գարունը իր հասուն փթթումի մեջ էր արդեն, երբ իրար հետևից սկսեցին նախարարներ գալ Դվին, ամենքը թանկ հագնված՝ արծաթեղեն, ընտիր արծաթասար նժույգների վրա, շրջապատված՝ ոմանք ձիավոր թիկնապահներով, ոմանք սեպուհներով, որ մեծ մասամբ իրենց որդիներն էին կամ տոհմակիցները: Գալիս էին նրանք իշխաններին վայել արժանապատվությամբ, նժույգների հանդիսավոր քայլքով և, քանի մի վայրկյան սմբակներով աղմկելով հրապարակի սալահատակը, արագ անցնում էին դեպի միջնաբերդ, և դրանցից ոմանց հետևից երբեմն վազում էր Մեղավոր Մաղքոսը՝ մապափունջ պոչը ձեռքին. ու երբ նրանց հասցնում էր միջնաբերդի պարսպադուռը՝ նորից վերադառնում էր հրապարակ և հայտարարում.

— Եկավ Աբեղենից տերը և գնաց միջնաբերդ... Բոլորը գնում են պալատում հացելու, իսկ ինձ արգելում են...

Նախարարների գալը հարուցանում էր ոչ միայն Մեղավոր Մաղքոսի, այլև քաղաքացիների, մանավանդ հրապարակի շուրջն աշխատող արհեստավորների հետաքրքրությունն ու վարմանքը:

— Ինչ կա արդյոք. ինչո՞ւ են հավաքվում նախարարները,— հարցնում էին նրանք իրար: Եվ որովհետև ոչ ոք հավանական խոսք չէր ասում՝ գնում էին հայտնի ձիասարք պատրաստող Պողոս վարպետի մոտ, որ ամեն բանի իրավեկ լինելու համբավ ուներ:— Իցե դու իմանաս, Պողոս վարպետ, ինչո՞ւ են հավաքվում նախարարները: Պատերազմ է լինելո՞ւ, թե վինախաղ...

— Ըմբռնել չեմ կարող, հարևաններս,— ասում էր Պողոս վարպետը հեղինակավոր ձայնով, նայելով շքախմբով եկող կամ դեպի միջնաբերդը հեռացող նախարարին:— Չեմ կարող ասել՝ պատերա՞զմ թե վինախաղ: Համենայն դեպս՝ քանի որ փոքր առաջ անցավ Դիմաքսենից նահապետը, նշանակում է կա, անշուշտ, կարևոր մի բան,— ավելացնում էր նա խորհրդավոր:— Նույնը պիտի ասեմ Զյունական նախարարների մասին: Նրանք ևս հայր ու որդի եկան միասին: Ծանր մի բան կա անշուշտ...

Եվ հետաքրքրությունը գնալով մեծանում էր նախ այդ անորոշության պատճառով, երկրորդ՝ որ նախարարները դեռ շարունակում էին գալ և անխոս, մտահոգ բարձրանալ միջնաբերդ:

Այդ երկու-երեք օրվա մեջ արդեն եկել և միջնաբերդի արքունի մեծ հյուրատանը իջևանել էին Ծոփաց Մար և Ներսեհ նախարարները, Հաշտենից Դաթ ու Գնիթ նախարարները, Գողթանի Ատոմ իշխանը, Ձորոց աշխարհի տեր Գորութը, Աբեղենից տերը՝ իր երեք որդիների հետ... Եկել էին անգղադեմ ու երկարավիզ Վահևունիները, սև ու ոսկրոտ Խոռխոռունիները, խայտակն ու կլորադեմ Գնթունիները, Բասենի երիտասարդ իշխան Մանակը, Ռշտունյաց Շահենը (տոհմի նահապետ Մեհենդակի փոխարեն, որ գերի էր): Եկել էին Տրունիները, Պալունիները, Անգեղ տան մեծը և, վերջապես, Հավնունյաց տան նահապետը՝ իշխան Մանասպը, մի պատկառելի ծերունի, որի ձյունաճերմակ բեղերը հասնում էին մինչև ականջները, իսկ աչքերը փայլում էին երիտասարդական աշխուժով: Եկել էին և ուրիշ շատերը, այժմ էլ շարունակելով գալ և հյուրատան առջև կամ նրա ընդարձակ սրահում հանդիպելով իրար, ողջագուրվում էին իբրև ծանոթներ և, առաջին հերթին, հետաքրքրվում միմյանց առողջությամբ.

— Հուսամ քաջառո՞ղջ ես, տեր Վահևունի, և գերդաստանը նույնպես:

— Շնորհապարտ եմ տեր Գնթունի. հուսամ՝ նույնպես բարեհաջո՞ղ ես՝ վավակներով հանդերձ:

Սիրալիր հարցուփորձից ու շնորհակալիքից հետո անմիջապես հետաքրքրվում էին իմանալ, թե ինչո՛ւ են հրավիրված:

— Հայտնի՛ է արդյոք, թե ինչու է կանչել մեզ թագավորը:

— Ես իրավեկ չեմ, տեր Զյունական, թերևս Գնթունյաց տերը կամ ուրիշ մեկը իմանա:

Եվ հետաքրքրված անցնում էին մեկից մյուսին հարցնելու հրավերի նպատակը: Ամենից ավելի հետաքրքիր էին երիտասարդները՝ Բասենի իշխան Մանակը, Զյունական նախարարի որդի Վրենը և Կորդիքի իշխան Գրիգորիսը: Առաջին երկուսը, մի քանիսին դիմելուց հետո, մոտեցան ծերունի Ադամ Գնթունուն, որ թիկնեղ ու բարձրագլուխ կանգնել էր մի խմբի մեջ. նրա գլուխը իշխում էր բոլորին և աչքի էր ընկնում իր առատ ճերմակ մազերով:

Երիտասարդները, նրան մոտենալով, գլուխ իջեցրին:

— Ողջույն շատ, տեր Գնթունի,— ասին նրանք գրեթե միասին:— Մի հարցում ունենք:

— Խոսեցեք, վավակներս:

— Թերևս գիտե՞ս, տեր Գնթունի, ինչո՞ւ է թագավորը հրավիրել նախարարաց այս միաժողովը:

— Ես՝ նույնպես տարակույսների մեջ եմ, վավակներս:

— Հավարապետը կիմանա՛ անշուշտ:

— Հավարապե՛տը,— երկարեց ծերունին:— Ես արդեն հանդիպել եմ նորան: Չգիտե՛:

— Գուցե պալատի կառավարիչ Զենոն Գնունի՞ն:

— Անիրապեկ է նա ևս:

— Իսկ Օտա Ապահունի՞ն:

— Եթե Զենոնը չգիտե, Օտան՝ ևս առավել:

— Ո՞վ գիտե ուրեմն:

— Հավանորեն արքայադպիր Երեմիան կամ Բաթ Սահառունին, թագավորի մերձավորները:

— Սպասենք ուրեմն:

— Այո, սպասենք պիտի,— եզրակացրեց ծերունի Գնթունին:

Բայց ամենից առավել նպատակը պարզելուն հետաքրքիր էր Կորդիքի իշխան Գրիգորիսը, քառասուն տարեկան մի թխադեմ, ամրապինդ ու դյուրաշարժ տղամարդ, որի խոշոր եզան աչքերը հովանավորվում էին թանձրամազ հոնքերով: Նա մերթ բակն իջնելով, մերթ հյուրատուն մտնելով կա՛մ ականջ էր դնում՝ մի բան լսելու, կա՛մ հարցնում էր հանդիպածին միաժողովի նպատակը: Չգիտես ինչո՛ւ, նրան թվում էր, թե այդ հրավերի նպատակը ավելի շուտ մեծերը կիմանան, ուստի և ավելի մոտենում էր տարեց նախարարներին: Երբ Աբեղենից տերը և Ադամ Գնթունին նրան չբավարարեցին՝ նա մոտեցավ Հավնունյաց նահապետին:

— Տեր Հավնունի, դու գիտես, անշուշտ, ինչո՛ւ ենք հրավիրված:

— Ոչ, տղաս: Տարաբախտաբար՝ ոչ:

— Զարմանալի՛ է,— հուզվեց նա:— Ո՞վ կիմանա ուրեմն... և ինչո՛ւ է գաղտնիք՝ հասկանալի չէ:

— Մի՛ հուզվիր, տղաս, կիմանանք շուտով: Աշխարհում և ոչ մի բան

գաղտնիք չի մնում: Համբերությո՛ւն: Համբերության առաջ բացվում են բոլոր գաղտնիքները:

— Սակայն վիրավորական է, տեր Հավնունի, որ ժամանելուց հետո անգամ, երկու օր այստեղ ապրելուց հետո անգամ չգիտենք, թե ինչո՛ւ ենք հրավիրված:

— Ունե՞ս ինչ կասկած,— ձեռքը Գրիգորիսի ուսին դրեց ծերունի Հավնունին՝ կարծես նրան մտերմության հրավիրելու, բայց իրոք հանգստացնելու համար:

— Ոչ, տեր Հավնունի, կասկածներ չունեմ,— ասաց Գրիգորիսը հանգիստ ձայնով,— սակայն հետաքրքիր եմ շատ:

Մի այլ խմբում, որ հավաքվել էր հյուրատան առաջ, ծառերի մոտ, մեկն ասում էր.

— Ինձ թվում է, տիարք, թագավորը մեկ կանչել է կամ ձիարշավի, կամ որսի:

— Այդ պարագային կասվեր, որ գան որսի հմուտներ, վարժ ձիավարներ և ոչ թե նախարարաց տների նահապետները,— նկատեց Հաշտենից Գնիթ նախարարը, մի վվարթ, ծիծաղադեմ տղամարդ, որ խոսելիս հերթով նայում էր բոլոր խոսակիցներին:— Կարծում եմ, եթե լիներ ուրախ ինչ՝ կհայտնեին. թաքցնելու հարկ չէր լինի:

— Քանի որ չի ասվում, պիտի ենթադրել ուրեմն պատերազմի վտանգ կամ նման մի բան,— միջամտեց Զորաց աշխարհի տեր Գորութը կասկածով:

— Պատերազմի վտանգը, Գորութ իշխան,— նորից նկատեց Հաշտենից Գնիթը,— կիմացվեր առանց խոսքի անգամ: Պատերազմը գաղտնիքներ ունի, բայց ինքը գաղտնի չի մնում և չի կարող մնալ:

— Ուրեմն՝ պիտի կարծել կանչված ենք պատիվների:

— Դա էլ, թվում է, կիմանար մեկը. հարկ չկար ծածուկ պահելու:

— Սակայն այստեղ խորին գաղտնիք է,— ծիծաղեց մեկը:

— Համենայն դեպս պետք է կարծել,— ասաց Գնիթը,— որ հրավերը բարենպատակ է:

— Տա՛ աստված, տա՛ աստված,— կրկնեցին մի քանի ձայներ միասին:

Նախարարները խմբերի բաժանված՝ խոսում էին այսպես, կատակներ, ենթադրություններ էին անում, երբ հանկարծ եկավ պալատական արարողապետի օգնականը և, գլուխ իջեցնելով, ողջունեց հյուրերին:

— Տիարք նախարարներ, այսօր կեսօրից ետ, ամենքդ հրավիրվում եք պալատ՝ իշխանաժողովի,— ասաց նա պաշտոնական որոշ ձայնով, բառերը հատ-հատ շեշտելով, որ լավ լսեն երևի և լավ հիշեն: Եվ երբ նա վերջացրեց՝ մեկը, մի երիտասարդ նախաոար, հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ է լինելու միաժողովի վբաղումը:

Հարցն անսպասելի էր արարողապետի օգնականի համար. նա [illegible] ղեց մի պահ և ապա հարեց նույն որոշ ու պաշտոնական եղանակով.

— Այդ կիմանաք միաժողովին, տիարք:

Այս պատասխանից հետո ոչ մեկն այլևս հարց չտվեց: Պատշաճ չէր: Երբ չեն ասում՝ ուրեմն հարմար չէ հարցնել: Կեսօրը հեռու չէ: Կարելի է սպասել:

Եվ ամենքը ցրվեցին իրենց օթևանները՝ օշնանով լվացվելու, վայելուչ հագնվելու՝ միաժողովի գնալու համար, հետաքրքրված, մինչև իսկ անհամբեր: Անհամբեր էին առանձնապես երիտասարդները. ամենքն ուզում էին իմանալ, թե ինչո՞ւ և ի՞նչ խնդիրների համար է իշխանաժողովը: Դա առաջին դեպքն էր, որ Պապը կանչում էր նախարարներին, ուստի և շատերը, բացի այն, որ ուզում էին իմանալ հրավերի նպատակը, ցանկանում էին տեսնել ու լսել նաև թագավորին իրեն անձամբ, որովհետև ոմանք դեռ չէին տեսել նրան: Այդ ցանկությունն ավելի մեծ էր նախարարների հետ եկած որդիների մեջ, որ փափագում և խնդրում էին հայրերին՝ թույլ տալ ներկա լինել իշխանաժողովին:

— Պատշաճ չէ, վավակս: Միաժողովին կանչվում են տոհմերի նահապետները: Կարող են լինել գաղտնիքներ, որ թագավորը չցանկանա պարզել երիտասարդներիդ առաջ: Հասկանալի՞ է: Թագավորին կարելի է տեսնել ուրիշ մի տեղ,— համոզում էին հայրերը:— Թագավորը հավանորեն կելնի պալատից կամ ձեր բոլորիդ կընդունի առանձին: Մնացեք հանգիստ:

Եվ մի-երկու ժամ հետո արդեն պալատի ընդարձակ գահասրահը լեցուն էր հրավիրված նախարարներով: Ոմանք նստել էին պատերի տակ շարված բյուզանդական բազմոցների, ոմանք պարսկական գահավորակների և հայկական բարձերի վրա: Կային և ոտքի վրա կանգնածներ, որ տակավին տեղ չէին բռնել: Շշուկ ու շշունջ էր սրահում: Խոսակցում էին՝ հարևանը հարևանի հետ, հին բարեկամներն իրար հետ, և այնպես ցգույշ ու կամացուկ, որ ձայները, խոսքերը չհասնեն ուրիշ մեկի, կողմնակի լսողի:

Գահասրահը լուսավորված էր թե պատուհանների և թե առաստաղի լուսիջույցից ընկնող լույսերով, այնպես որ, հավաքվածները երևում էին իրենց նախարարական ամբողջ արդուզարդով. նրանցից ոմանք գլուխներին դրել էին վմրուխտով, մարգարիտով և այլ թանկագին գոհարներով զարդարուն խույրեր, որին միացած էր առանձնապես գոհարապարդ բանված վարսակալ՝ աշխարհավանդ հանգույցով. շատերը ականջներին ունեին թանկագին օղեր, իսկ կուրծքները զարդարված էր ապիկակ, գումարտակ կամ լանջապանակ կոչվող կրծկալներով. ոմանք հագել էին երկար, ոսկեթել պատմուճան, իսկ դրա վրա առել էին թանկագին կերպաս մի վերարկու, որի լայն օձիքը պատած էր սամույրով: Ոտքերին գույնզգույն կոշիկներ էին՝ իրենց պատվի աստիճանի պատշաճ գույներով, սրունքները պատած էր

ոսկեթել ասեղնագործ պանկապաններով: Մատներին ունեին ականահեռ մեծարժեք մատանիներ, որ ընդհանրապես գործ էին ածում և իբրև կնիք, ուր փորագրված էր լինում նրանց տոհմանիշը՝ վարապ, խոյ, արծիվ և այլ կենդանիներ: Մեջքներին կապել էին ակնակուռ ոսկեպատ կամ արծաթ կամարներ, որոնց միացած էին նմանապես արծաթապատ կամ ոսկեպատ սրերը: Բոլորի մեջ սակայն իրենց հանդերձանքով և վայելչագեղությամբ աչքի էին ընկնում Գնունի նախարարները, հաղթ կապմվածքով՝ Գնթունի Ադամ և Արգամ իշխանները, պատկառելիությամբ՝ Աշոցքի տանուտերը և Հավնունյաց ծեր նահապետը, իրենց ճկունությամբ ու սիրալիրությամբ՝ Զյունական նախարարը, Բասենի իշխան Մանակը և Վարաժնունյաց Զարեհը, որ առանձին մտերմությամբ չէին հեռանում միմյանցից:

Երբ սպասման մեջ խոսակցությունը դարձել էր համատարած՝ հարևան սրահի երկփեղկանի դուռը բացվեց հանկարծ և երևաց արարողապետը, ճաղատ գլխով մի տարեց մարդ, ձերմակ պատմուճանով: Առաջ գալով՝ նա, առանց գլուխ տալու, ձեռքը բարձրացրեց արագ.

— Տիարք նախարարներ, թագավորը գալիս է:

Խոսակցությունն անմիջապես դադարեց, կարծես սրով կտրեն. ամենքն սթափվեցին, վգաստացան և ակամա սկսեցին կարգի բերել իրենց, որ թափթփված, անկարգ, անվայել չերևան. ոմանք ուղղում էին պատմուճաններն ու կապանները, ոմանք՝ վարսակալները կամ գումարտակները: Կային այնպիսներն էլ, որ հարդարում էին երկար մորուսները կրծքերի վրա:

Մինչ շատերն վքաղված էին դրանով՝ ճաղատ արարողապետը նորից ետ դարձավ և աներևութացավ մյուս սրահում:

Չանցավ մի քանի վայրկյան, իրոք երևաց թագավորը՝ ծիրանին ուսերին, գլուխը բաց. նրա խարտյաշ, բոլորակ կտրած ալիքավոր մազերը հասնում էին մինչև ականջատակերը:

Նա գալիս էր արագ, համաչափ քայլերով, նրա հետևից՝ պալատականները, որոնց մեջ ամենքը ճանաչեցին Զենոն Գնունուն, Օտա Ապահունուն, արքայադպիր Երեմիային, Բաթ Սահառունուն և մյուսներին:

Թագավորին տեսնելով՝ բոլորը մեկեն ելան տեղներից՝ բակմոցներից, գահավորակներից ու բարձերից և ոտքի կանգնեցին՝ գլուխները թեթևակի խոնարհած:

— Ողջույն արքային,— լռության մեջ լսվեց ծերունի Հավնունու ձայնը որպես ավագերեց նախարարի:— Հայոց նախարարները ողջունում են քեզ, արքա:

— Ողջույն նախարարներին հայոց,— կանգ առավ Պապը մի վայրկյան, ձեռքը բարձրացնելով, ապա նույն ընթացքով գնաց դեպի գահը:

— Ողջո՛ւյն, արքա, ողջո՛ւյն... ապրի՛ թագավորը,— կրկնեցին մյուսները պատշաճ ձայներով ու ծափերով:

Պապը այդ ձայներով ուղեկցված՝ առաջ եկավ և, պատվանդանի երկու

աստիճանը բարձրանալով, նստեց գահին, ապա ձեռքով՝ նշան արեց, որ նախարարները նույնպես նստեն:

Բոլորը հարգանքով, իրենց դիրքի և աստիճանի համեմատ տեղ բռնեցին, բացի շքախմբի անդամներից, որոնցից մի քանիսը կանգնեցին գահի շուրջը, աջ կողմը՝ Ջենոն Գնունին, Օտա Ապահունու հետ, ձախ կողմը՝ հավարապետ Կենան Ամատունին՝ Բաթ Սահառունու հետ, իսկ արքայադպիր Երեմիան, մի գլանած մագաղաթ ձեռքին, կանգնեց գահի առաջին աստիճանի մոտ:

Երբ ողջույնի ծեսը վերջացավ՝ Պապը, աջ թևը գահի բազուկին հենելով, խաժ աչքերի ընդհանուր մի հայացք գցեց հավաքվածների վրա, կամենալով ստուգել կարծես, թե բոլո՞րն են ներկա, կամ ճանաչել նրանց մեջ իր ծանոթներին: Եվ երբ նայել էր մի վայրկյան՝ ուղղվեց ու նատեց շիտակ:

— Տեր նախարարներ և իշխաններ,— ասաց նա, և հապաղեց մի ակընթարթ:

Բոլորը լարվեցին՝ նայվածքները նրա դեմքին:

— Տեր նախարարներ,— շարունակեց Պապը այս անգամ ավելի վըստահ,— գոհ եմ, որ իմ հրավերին ժամանել եք փութով: Հետևելով մեր նախնյաց օրինակին՝ ես հրավիրել եմ ձեզ մեր աշխարհի համար հույժ կարևոր խորհրդի:

— Կարևոր խորհրդի՛,— շշնջաց Կորդիքի Գրիգորիսը իր հարևանին, որ Մուրացան նախարարն էր:

— Ը՛նս,— արմունկը Գրիգորիսին դիպցրեց Մուրացանը:

— Այժմ ես կուզեի ամենքդ լինեք իրավեկ մեր հրամանին,— ասաց թագավորը՝ նորից մի ընդհանուր հայացք նետելով նախարարների վրա:— Ընթերցի՛ր, Երեմիա,— դարձավ նա արքայադպրին:

Բոլորը լարվեցին, իսկ ծերունիներից մի քանիսը ձեռքերը բռնեցին՝ ականջների ետևը, որ լրիվ լսեն:

Երեմիան նախ ճակատին իջած մակերը ետ տարավ, ապա բաց արեց ոլորած մագաղաթը, ու սրահի լռության մեջ հնչեց նրա կիրթ ձայնը.

«Իմ հայրը, որ անարդար և հանիրավի հարքունիս էր գրավել նախարարներից ոմանց կալվածները, ագարակները և կապտել նրանց տոհմական իրավունքները, մենք այսու, լսելով մեր խղճի և արդարամտության ձայնը, վերադարձնում ենք սույն այդ կալվածները յուրյաց տերերին և վերականգնում նրանց իրավունքները տոհմական: Նախ՝ վերադարձնում ենք Շիրակն և Արշարունիքը իրենց վաղեմի տիրոջը՝ Կամսարական Սպանդարատ իշխանին, որ քաջարի իր գործով նպաստեց մեր հաղթությանը Նախջվանի և Զիրավի ճակատամարտերում: Ապա, բարձր գնահատելով Բագրատունի Սմբատ ասպետի հերոսությունը, վերադարձնում ենք նրա հայրական Դարոնք ամրոցը և Բագավանը»...

Կարդում էր Երեմիան պարզ առոգանությամբ, շեշտելով ու ընդգծելով, որ յուրաքանչյուր բառ լսելի լինի և հասկացվի, և նախարարները լսում էին հետաքրքրված, ոմանք վկները երկարած, ոմանք պարմացած, ոմանք գոհունակ ժպիտով: Կամսարականի և Բագրատունու անուններից հետո լսվեցին վուսպ, բայց որոշ՝ «արժանի է», «արժանի է»... Ու նորից լսելով, լարվեցին:

Այնուհետև Երեմիան կարդաց մի քանի այլ՝ ոչ այնքան անվանի նախարարների անուններ, որոնց կալվածները նույնպես վերադարձնում էր թագավորը և վերականգնում իրենց իրավունքների մեջ:

Մինչև Երեմիան կարդում էր՝ Պապը մի թևով գահին հենած, մյուս ձեռքով ծիրանիի փեշը ծնկան վրա բռնած, աչքերը կծկած, բայց սուր նայում էր դարձյալ պատերի տակ շարված ծեր, երիտասարդ նախարարներին մի հայացքով, ասես ցանկանում էր ստուգել, թե ի՛նչ տպավորություն է անում հրամանը. և տեսնում էր, որ սկզբում, երբ ամենքը միատեսակ լուրջ էին, ընթերցման ընթացքում աշխույժի եկան հետզհետե, պայծառացան, ոմանք գոհունակ տեսք ստացան: Մի երկու ծեր նախարար մինչև իսկ ձեռքները տարան դեպի աչքերը և սրբեցին շողացող արցունքի կաթիլները, իսկ ծեր Ադամ Գնթունին, որ ավելի մոտ էր նստած Երեմիային, բարձրաձայն շունչ քաշեց հանգստացած.

— Արժանի՛ են, արքա, արժանի՛ են,— չհամբերեց նա:

Երբ Երեմիան վերջացրեց՝ Պապը նորից ուղղվեց գահի վրա:

— Այժմ, տեր նախարարներ, կփափագեի իմանալ ձեր կարծիքը,— խոսեց նա թափառ մի նայվածքով բոլոր կողմերը նայելով:

— Արդար եք վարվում, արքա,— խոսեց Հավնունյաց Մանասպ նահապետը վգացված ձայնով:— Կամսարական իշխանը, Սմբատ ասպետը և մյուսները արժանի են, արքա:

— Այո՛, այո՛, արժանի են,— լսվեցին հավանության ձայներ սրահի տարբեր կողմերից:— Արժանի՛ են...

Եվ այդ պահին գոհունակություն կար գրեթե բոլոր դեմքերի վրա և բոլոր ձայների մեջ: Օգտվելով բարձրաձայն ձայներից՝ ոմանք խոսքեր փոխանակեցին հարևանների հետ:

— Ուրեմն հորը հակառակ,— ասաց Վահևունի իշխանը:

— Բարվոք է և գովելի,— շշնջաց Ծոփաց Մարը:

— Նաև խելացի,— վրա բերեց շշուկով Հաշտենից Գնիթը:

Խոսում էին և ուրիշները, բայց անլսելի, սակայն այնպես հանգստացած, որ թվում էր, միաժողովը համարում էին արդեն վերջացած, բոլորի տպավորությունն այն էր, թե թագավորը դրա համար իսկ կանչել է իրենց, որ հայտնի կամ վգացնի, թե ինքը չի հետևելու հորը, որ նախարարներն առաջվա նման սառն անտարբերությամբ կամ թշնամական աչքով չնայեն գահին

ու արքունիքին և վտանգի ժամին թագավորին չթողնեն մենակ, ինչպես վարվել են հոր՝ Արշակի հետ:

Եվ, մեկ-երկու խոսք փոխանակելով, բոլորը գրեթե գոհ սպասում էին թագավորի վերջաբանին:

Սակայն, սպասածին հակառակ, Պապը, նորից շտկվելով և ծնկներն իրար բերելով, շարունակեց, կարծես ավելի գործնական շեշտով.

— Այնուհետև, տեր նախարարներ, հրավիրել եմ ձեզ ոստանը մեր, որ օգնեք ինձ մեր երկրի համար հույժ կարևոր մի գործում...

Նա մի վայրկյան հապաղեց դարձյալ և ձեռքը տարավ դեպի ճակատը, կարծես ասելիքը հիշելու: Նախարարներից ոմանք տարակուսած նայեցին միմյանց և, զգուշությամբ ծունկ ու արմունկ իրար դիպցնելով, հրավիրեցին ուշադիր լինել. իսկ Բասենի Մանակն ասաց հարևանին.

— Ասում է՝ օգնեք...

Ու բոլորը նորից լարվեցին իմանալու, թե ի՞նչ գործում և ինչո՞վ պիտի օգնեն թագավորին: Ոչ միայն նախարարները, պալատականներն էլ հետաքրքրքրված էին. երևում էր, որ նրանց համար նույնպես նոր և անսպասելի էր այն, ինչ պիտի ասեր Պապը: Նոր էր մանավանդ խոսելու մտերիմ եղանակը, որով ասաց «օգնեք ինձ...»: Ի՞նչ օգնության մասին էր խոսքը, կարծես մտածում էր յուրաքանչյուրը և նայում թագավորի դեմքին, շուրթերին, սպասելով նրա խոսքի շարունակությանը:

— Դուք արդեն հասու եղաք, թե մեր ուժը միաբան ինչպե՛ս դիմագրավեց թշնամուն մարտի դաշտում, ճակատամարտերի մեջ, որի շնորհիվ և մենք այսօր ապրում ենք խաղաղության մեջ,— ասաց թագավորն արագ:— Արդ, չե՞ք կարծում արդյոք, տեր նախարարներ, որ այսուհետև պետք է ունենանք մի այդպիսի վորություն մշտական:

Թագավորի միտքը կարծես պարզ չեղավ շատերի համար. նրանց դեմքի արտահայտությունը չփոխվեց, ոմանք նույնիսկ վարանքով նայեցին դիմացիններին, և միայն ծերունի Հավնունին ասաց.

— Հարկա՛վ, արքա, հարկա՛վ:

Պապը նկատեց ընդհանուր այդ վարանումը, կամ գուցե տեսնելով, որ արձագանք չգտավ իր խոսքը, շարունակեց.

— Այո, կարծում եմ՝ ամենքիդ ցանկալի պիտի լինի խաղաղությունը, և որպեսզի ամենքս ապրենք խաղաղության մեջ, տեր նախարարներ, և մեր հարկի տակ ապահով, մենք պետք է ունենանք մի վորություն մշտական...

Թագավորը նորից կանգ առավ, ասես բառեր փնտրելու, և նորից սեղմեց գահի բազուկը:

— Ձնայած ուսանել է Բյուզանդիոնում, բայց հռետորել չգիտի,— շշնջաց մեկը հարևանին, սակայն նրա այդ խոսքերը լսեցին մոտիկներն էլ և աչքները ոլորեցին խոսողի վրա:

— Մի վորություն, տեր նախարարներ,— կրկնեց Պապը, կարծես փըն-

տըրած բառերը չգտնելով,— մի այնպիսի վորություն, որին ապավինենք միշտ վտանգների պահին: Ես խորհում եմ, որ դուք ամենքդ պիտի օգնեք ինձ մի այդպիսի վորություն ստեղծելու, որ հարկ եղած ժամին դեմ դնենք թշնամուն, որ միշտ ծարավի է մեր հողին, մեր ինչքին և մեր արյան... Հուսամ՝ չեք պլանա ձեր օգնությունը ինձ այս հույժ կարևոր գործում:

Եվ Պապը նորից նայեց երիտասարդ ու ծեր իշխաններին, որոնք նրան թվացին դարձյալ տարակույսների մեջ, թերևս իր ասածը լավ չհասկանալով, ուստի և նա կարևոր համարեց խոսել ավելի պարզ.

— Գիտեք, անշուշտ, որ պատերազմներից հետո մեր բանակը, արքունի բանակը դարձել է սակավամարդ: Հետևաբար՝ մենք հանցապարտ կլինենք մեր աշխարհի առաջ, եթե բանակը մեր թողնենք այսպես թույլ ու տկար, անկարո՛ղ նոր արհավիրքների հանդեպ. ուստի կարծում ենք՝ պետք է շուտափույթ վորացնել բանակը և դարձնել մշտական...

— Բարի՛ է, արքա,— խոսեց մոտիկ բարձին նստած ճերմակագլուխ Ադամ Գնթունին:— Պետք է, անշուշտ, վորացնել վորությունը հայոց:

— Պե՛տք է, պե՛տք է,— լսվեցին մի քանի ձայներ, որոնց մեջ շատերը ճանաչեցին Հավնունյաց ծեր նահապետի թավ և Զյունական նախարարի վրնգուն ձայները:

Իսկ երբ այդ ձայները լռեցին՝ մեկը հարցրեց սրահի ծայրից.

— Բայց ինչո՞վ պետք է վորացնել, արքա, և ինչպե՞ս:

— Եվ ահա այդ իսկ նպատակով հրավիրել եմ ձեզ,— ասաց Պապը, հայացքով փնտրելով, բայց չգտնելով հարցում անողին:— Դուք ասում եք «հա՛րկ է, պե՛տք է»: Այդ ճշմարիտ է,— շարունակեց նա:— Ո՛վ խորհում է հայրենիքի բարիքը՝ նա պետք է խոսի այդպես: Գոհ եմ, որ դուք խորհում եք ձեր թագավորի նման: Մեր բանակը պետք է վորացվի, և յուրաքանչյուրդ պետք է սատար լինեք դորան:

— Իսկ ինչո՞վ պետք է լինի մեր օգնությունը, արքա,— խոսեց կրկին մինչ այդ խանդավառ ժպիտով և ուշով թագավորի խոսքին հետևող ծերունի Ադամ Գնթունին, շոյված, որ թագավորը դիմում է իրենց օգնության:

Թագավորի խաժ աչքերը կանգ առան ծերունու վրա և աշխուժացան:

— Ինչո՞վ: Զորքով, տեր Գնթունի: Ցուրաքանչյուրդ ձեր կարյաց չափ կտաք վինվոր, ձի և պարեն, որ կպվմենք վորք մշտական՝ պատրա՛նտ վտանգների հանդեպ: Ես կուզեի, որ խորհեք այս մասին, հասու լինեք մեր աշխարհի օգուտին և անեք ցանկալին: Անտարակույս եմ, որ ամենքդ սիրով պիտի ընդունեք ձեր արքայի առաջարկը:

Խնդիրն այնքան նոր էր և անսովոր, որ լռություն իջավ սրահում. անգամ ծեր Գնթունին և մյուս խանդավառ նախարարները մտածմունքի մեջ ընկան: Հիմա կարծես լիովին հասկացան թագավորի միտքը. ուրեմն Պապը իրենցից պահանջում է վորք, ձիեր և պարեն՝ մշտական արքունի բանակ ունենալու համար: Մի բան, որ չէր արել և ոչ մի թագավոր: Ու բոլորը մտա-

ծումների մեջ՝ լռեցին. միայն Հավնունյաց տերը, որ եկել էր Կարինի լ
ների վրա գտնվող իր ամրոցից, ելավ տեղից:

— Քո ցանկությունը, արքա, վորացնել մեր վորությունը՝ սիրելի է ի
Բոլորեքյան, կարծում եմ, պիտի հավանեն և սիրեն առաջարկը քո և
տարեն սիրահոժար: Ես իմ կողմից հայտնում եմ ահավասիկ՝ իմ բո
մարդերը քեզ, արքա, երիվարները քեզ... եթե չլիներ բանակը արքունի՝
այսօր կլինեի անտուն և անօգ մուրացիկ: Դու վերադարձրիր մեր ինչ
մեր պատիվը և առողջությունը...

Նա վերջացրեց և ձեռքը տարավ դեպի աչքերը:

— Ես նույնպես, արքա,— ոտքի կանգնեց Զյունական նախարարը
պատրաստ եմ մեր աշխարհի ապահովության ու խաղաղության համար:
դարբասի մարդիկ, իմ ձիերի ջոկերը քե՛զ. միայն թե երկիրը մեր պահիր
խաղաղության մեջ, որ այսուհետ թշնամի չտեսնենք մեր երկրում, չտեսնի
նոր ավերանքներ...

Նա վերջացրեց ու շուրջը նայեց: Բայց նրա և Հավնունի նախարս
օրինակին հետևող չեղավ. լռությունը մնաց անշարժ: Պապը նկատեց ս
ասաց.

— Խորհեցեք ուրեմն, տեր նախարարներ: Խորհեցե՛ք... և իմացեք,
պետք է անել այդ հույժ շուտափույթ, որ թշնամիների հարձակման դեպքո
անպոր ու տկար չմնանք, ինչպես եղել ենք միշտ... Խորհեցեք, տեր նախ
րարներ, մեր աշխարհի բարիքը,— կրկնեց նա գահից ելնելով ու ձեռ
բարձրացնելով:— Հաջողությո՛ւն և ողջույն շատ:

Ու գահի պատվանդանից իջնելով՝ նա հանդարտ քայլերով դիմեց դ
այն դուռը, որտեղից մտել էր. շքախմբի անդամները հետևեցին նրան, բա
Ջենոն Գնունուց, որ առաջ գալով՝ մորուսն ուղղեց կրծքի վրա և աս
ծանր ու հանգիստ ձայնով:

— Տեր նախարարներ, թագավորը ձեզ հրավիրում է այսօր արքո
տաճարում ճաշելու:

Բայց մինչև ճաշ դեռ ժամանակ կար, ուստի նախարարները խումբ-խո
դուրս եկան մեծ սպասասրահը՝ մի բարձրաձեղուն դահլիճ, որի հատա
ծածկված էր գունավառ գորգերով, իսկ առաստաղից կախված էին մի
նի ճրագարաններ, անկյուններում, պատերի տակ, գահավորակների
բազմոցների արանքում դրված էին բազմաստեղ աշտանակներ: Թագավո
ներկայանալ ցանկացողներն այստեղ էին սպասում նրա ընդունելությ

Դուրս գալով այդ սրահը՝ նախարարները բաժանվեցին խմբերի՝
րաքանչյուրն իր համախոհի ու բարեկամի հետ. ոմանք տարակուսած է
ոմանք վարմացած: Թագավորի առաջարկը անակնկալ էր բոլորի համ
Այդ երևում էր նրանց դեմքերից, շարժուձևից, նայվածքից. ոմանք թվ
էին շփոթված, ոմանք մտահոգ, ոմանք լուրջ, իսկ մեծ մասը ուշադիր
յում էին իրար՝ հասկանալու թագավորի խոսքի տպավորությունը:

Մի առժամ ծանր լռություն էր, ապա այս-այն կողմ ծայր առան շշուկներ, որոնց մեջ լսվում էին երբեմն հատ-հատ խոսքեր: Իսկ եթե մեկը փորձեր մոտենալ այս կամ այն խմբին՝ նա կլսեր և ամբողջ խոսակցությունը:

— Տեր Գնթունի, հաճո՞ եղավ քեզ արքայի խոսքը,— ասում էր Վարաժնունյաց տեր, սևամորուս երիտասարդ Զարեհը իր երկրակից հարևան ձերմակահեր ծերունուն՝ նրա հեղինակավոր կարծիքն իմանալու համար:

Ծերունի նախարարը պատասխանեց առանց վարանելու, բայց ըստ սովորության, բառերը ծանր արտաբերելով.

— Արքան, հարկավ, ճշմարիտ է: Երկիրը պետք է ունենա կորություն՝ աղետները, թշնամյաց հարձակումները ետ վանելու կամ դիմագրավելու: Բայց տակավին պետք է հիմնավոր խորհել այդ մասին: Հիմնավո՛ր,— կըրկնեց նա շեշտելով:

Մի այլ խմբում Հաշտենից նախարար Գնիթը, հիսունն անց մի կվարթ մարդ, կամացուկ, գրեթե շշուկով ասում էր ծերունի Հավնունուն.

— Տեր, դու ասացիր, որ պատրաստ ես կատարել թագավորի ցանկությունը, բայց իրոք, ամենքս ի վիճակի կլինե՞նք այդ անելու:

— Եվ ինչո՞ւ ոչ,— պատասխանեց ծերունին բարձրաձայն:— Եթե լավ խորհենք՝ կտեսնենք, որ կարող ենք և պետք է անենք:

— Սակայն ինչո՞վ պաշտպանենք մեր ամրոցները, եթե, տեր Հավնունի, մեր վինվորը, երիվարները տանք,— ձայնն իջեցրեց Գնիթը, հասկացնելու համար ծերունուն, որ բարձր չխոսի, իրենց շուրջը մարդիկ կարող են հավաքվել:

Բայց Հավնունին չփոխեց խոսելու եղանակը:

— Սակայն, տղաս, թագավորն իր անձի համար չէ ուզում քո վինվորը,— ասաց նա թավ բեղերը հարթելով դեմքին:— Նա ուզում է Հայոց Աշխարհի պաշտպանության համար. իմ, քո և ամենքիս պաշտպանության համար, երկիրը խաղաղ պահելու համար: Այդպե՞ս է:

— Ես առայժմ խորհում եմ,— խուսափողական պատասխան տվեց Գնիթը:— Ուզում եմ հասկանալ և պարզել ինձ, թե ի՛նչ կարող ենք անել:

— Իսկ ես վաղուց պարզել եմ, տղաս, և հասկացել. եթե չլիներ արքունի բանակը՝ ես այսօր այստեղ չէի լինի... Պետք է վորավիգ լինել արքային և վորացնել բանակը նորա...

— Բայց ինքներս պաշտպանվենք ինչո՞վ, եթե հանկարծ թշնամին մի օր հարձակվի մեզ վրա,— խոսակցությանը միջամտեց մինչ այդ անխոս կանգնած Տրունի նախարարը, մի կարճահասակ ու նիհար մարդ:

— Թագավորը վինվոր խնդրում է բոլորիս պաշտպանելու համար,— կրկնեց Հավնունին:

— Նա խոսում էր, տեր, արտաքին թշնամու մասին,— ասաց Տրունին:— Իսկ եթե հարևանը հարձակվի վրաս, տանի անասուններս, ձիերս...

— Այդ ևս չի թողնի:

Մինչ ամենքը խմբերի բաժանված խոսում էին, բացատրվում, վայելչատես Գնունիները ու Ծոփաց Մար և Ներսեհ նախարարները հանդարտ շըրջում էին դահլիճում՝ լուռ, ինքնամփոփ, իսկ մի քանիսը հետաքրքիր անցնում էին խմբից խումբ և ականջ դնում խոսողներին, ինչպես Ռշտունյաց Շահենը, Կորդիքի տեր Գրիգորիսը և Զյունական Վրենը: Թագավորի անսովոր առաջարկը հուզել էր բոլորին. շատերը դեռ չէին սթափվել կարծես և չգիտեին ի՛նչ ասել: Մինչև հիմա նրանք վորք ու ձի տալիս էին պատերազմների ժամանակ. այժմ թագավորն այդ ուզում էր և խաղաղ օրերին... Արդ, ինչպե՞ս կլիներ... Այդ դեպքում ո՞վ պիտի պաշտպաներ իրենց կալվածները: Ոմանք այդ ակնարկում էին, բայց շատերը լռում էին: Չէ՞ր նշանակում դա վինաթափ լինել և սեփական ամբողջ վորությունը հանձնել թագավորին... Ձինվորի հետ միասին նաև նժույգներ ու պարե՞ն...

Թագավորի առաջարկը թվում էր թե՛ անսովոր և թե՛ դժվար իրագործելի: Այդ էր պատճառը, թերևս, որ խոսում էին վերապահությամբ, վգուշությամբ:

— Թագավորը, հարկավ, բարի է մտածում, բայց պետք է խորհել...

Գուցե դեռ երկար խոսեին և խորհեին նախարարները, բայց շուտով նորից երևաց ճաղատ արարողապետը և նրանց հրավիրեց արքունի տաճարը՝ ճաշկերույթի:

Ճաշկերո՛ւյթ... Երբեք թագավորի ճաշի հրավերն այդքան ծանր չէր եղել նախարարների համար, ինչպես այժմ: Առաջ յուրաքանչյուրը հրճվում էր այդ հրավերից, բայց այժմ դա կարծես տպավորություն չարավ: Ոչ մեկն առանձին ուրախություն չարտահայտեց. բոլորն վբաղված էին իրենց մըտքերով, և ոչ ոք, բացի ծեր Հավնունուց, կարծես չգիտեր ինչպե՛ս պետք է լուծի իր առջև դրված խնդիրը: Բայց գնացին:

— Ես մինչև իսկ չէի ցանկանա գալ ճաշի,— ասաց Կորդիքի տեր Գրիգորիսը:

— Հարկավոր չէ, կնկատեն բացակայությունդ: Գնա՛նք,— խորհուրդ տվեց նրան Մուրացան նախարարը:

Եվ երկուսով հետևեցին նախարարներին:

* * *

Այդ երեկո, արքայական ճոխ ճաշկերույթից հետո, որին մասնակցում էր և թագավորն իր պալատականներով, և հետևյալ օրը վաղ առավոտ, երբ պալատը քնած էր տակավին, նախարարներն սկսեցին ցրվել:

Առաջին օրը, ճաշից անմիջապես հետո, երկու նախարար իրենց թիկնապահներով դուրս եկան միջնաբերդից և դիմեցին դեպի Արաքսը: Նրանք երկուսն էլ միջին տարիքի մարդիկ էին՝ կապաներ հագած, մորթե նուրբ գդակներ դրած, կարճ սրերը գոտիներից կախած: Թիկնապահները, սպա-

սավորները, ընդունված կարգի համաձայն, հետևում էին նրանց մի պատկառելի հեռավորության վրա, որ չխանգարեն տերերի վրդ.յցը:

Իսկ տերերը խոսում էին մռայլ և հուզված:

Դրանք Կորդիքի Գրիգորիս և Մուրացան Արտավազդ նախարարներն էին: Արծաթասար ձիերը (որոնցից մեկը կարմիր էր, մյուսը՝ սև) կողք-կողքի վարելով՝ նրանք խոսում էին թագավորի առաջարկի մասին:

— Որքան էլ ես այն կարծիքին եմ, տեր Արտավազդ, թե թագավորները բարի գործի համար չեն կանչում, բայց այս անգամ խորհում էի, թե Պապի հրավերը երևի բարենպատակ է,— ասում էր Կորդիքի Գրիգորիս նախարարը:— Սակայն սխալվեցի: Կամենում է կապմել մշտական բանա՛կ... և ինչո՞ւ կանչում է մեզ. թող կապմի արքունի շինականներից և ապատներից: Ինչո՞ւ վինվորը մեզնից է ուզում: Հասո՞ւ ես ինչո՛ւ:

— Որ բանակն ավելի մեծ լինի՝ որքան հասկացա,— պատասխանեց Մուրացան նախարարը:

— Ոչ, Արտավազդ սիրելի,— տնքաց Կորդիքի Գրիգորիսը,— նորա պահանջը, կարծում եմ, ունի բոլորովին այլ նպատակ:

— Ի՞նչ նպատակ:

— Այն, որ տկարացնի մեզ և դյուրությամբ ենթարկի իրեն: Այսօր պահանջում է վինվոր, ձի, վաղը կպահանջի, որ մենք ևս ծառայենք իրեն: Ո՛չ, տեր իմ, ես այդ ամենից լավ ոչինչ չեմ սպասում...

Նա լռեց հուզված. և մի առժամ նրանք գնում էին անխոս. ձիերի ոտնատրոփն էր լսվում միայն շրջապատի լռության մեջ: Ամեն ինչ՝ հասկավորվող արտերը, փարթամ արոտները, անգամ ճանապարհը, այնպես հանգիստ էր, կարծես հավիտենական խաղաղություն էր իջել նրանց վրա: Բայց Գրիգորիս նախարարը չէր հանգստանում. նա շուտ-շուտ նայում էր Արտավազդ նախարարի անվրդով, ինքնամփոփ դեմքին և գլուխը տարուբերում: Իսկ Արտավազդ նախարարը, թվում էր, խաղաղ մտքերի մեջ էր:

— Մյուս կողմից՝ նկատեցիր խորամանկությո՞ւնը,— լռությունը խզեց Գրիգորիսը:

— Ո՞ւմ խորամանկությունը,— մտորումների մեջ հարցրեց Արտավազդը:

— Թագավորի:

— Թագավորի՞՛,— վարմացավ Մուրացան Արտավազդը:

— Դու մի՛ զարմանա, Արտավազդ սիրելի: Ես քեզ հետ խոսում եմ պարզ և ապատ, հուսամ, որ մեր խոսքերը կմնան մեր սրտերում: Այո, թագավորը պարզ խորամանկություն, խաղ է անում մեզ հետ:

— Այսի՞նքն:

— Այն, որ հայրը՝ Արշակը, բռնությամբ, Արշակավան հիմնելով էր կամենում տկարացնել մեզ՝ նախարարներիս, սա այդ անում է, ավելի շուտ՝ անել փորձում է մեղմությամբ ու սիրով: Սակայն այդ մեղմության տակ ես

տեսնում եմ առյուծի ճանկեր: Նա մեզ ուրախացրեց, թե ահավասիկ վերադարձնում եմ հորս խլած կալվածները իրենց տերերին, թե ես հակառակ եմ հորս ընթացքին, բայց մեզնից պահանջում է վորք, ձի և պարեն: Ուրեմն էլ ի՞նչ կմնա մեզ, եթե տանք նորան վորք, ձի և պարե՛ն: Հարցնում եմ քեզ: Սա խորամանկությո՞ւն է, թե ոչ:

— Մտածելու բան է,— ասաց Արտավազդն կգուլշ:

— Առանց մտածելու՝ պարզ է, Արտավազդ սիրելի:

— Ո՛չ այնքան:

— Ոչ այնքա՞ն,— տաքացավ Գրիգորիս նախարարը, ձին ավելի մոտ քշելով:— Մի՞թե պարզ չէ, որ ցանկանում է մեր ձեռնտվությամբ նստել մեր գլխին և ապատ վբաղվել իր հավորսությամբ կամ, իբրև խստապարանոց հոր որդի, քամահրել մեզ: Ահա,— տնքաց նա,— մի պատանի կամենում է ուժաթափ անել մեզ: Առանց այդ էլ տկարացած ենք: Զիրավում ես կորցրի երկու հարյուր մարդ, շատ շեներում վար են անում կանայք:

— Բայց թագավորը վինվոր չի պահանջում այսօր իսկ:

— Ե՛րբ էլ պահանջի՝ միևնույն է: Եթե մենք վինվոր տանք, չենք կարող այլևս մեզ պաշտպանել ոչ հարևանից, ոչ օտարից: Եթե մեր ամրոցի վրա հարձակում լինի՝ թագավորը չի գա մեզ պաշտպանելու:

— Բայց հիշո՞ւմ ես ծերունի Հավնունու խոսքը:

— Հավնունին կարող է այդպես խոսել... Զյունականը նույնպես. նոքա ցանկանում են բարերարվել թագավորից, և շատ բան չունեն կորցնելու, եթե տան...

— Բայց միթե ճշմարիտ չէ՞, որ թագավորը փրկեց երկիրը պարսից գերությունից:

— Սակայն նա կամենում է այժմ գերության մեջ դնել մեզ,— նկատեց հուզված Գրիգորիսը և լռեց նորից մռայլված. ապա քիչ հետո հարցրեց անհանգիստ:— Այժմ ի՞նչ ես խորհում. պիտի կատարե՞ս թագավորի առաջարկը:

— Առայժմ պետք է խորհել, Գրիգորիս: Թագավորն ասաց «խորհեցեք»:

— Դա ձև էր, Արտավազդ սիրելի,— ձեռքն օդում թափ տվեց Գրիգորիսը:— Ես կարծում եմ՝ մենք չենք կարող կատարել արքայի պահանջը: Դա նշանակում է՝ ավերել մեզ և Պապին վորացնել— դնել մեր գլխին: Ես գոնե խորհելու կարիք չունեմ, վասնզի առանց խորհելու պարզ է ամենը: Մենք չպետք է համաձայնենք: Ես գոնե անկարող եմ:

— Այդ դու ճշմարի՞տ ես ասում, Գրիգորիս:

— Այո, հրաժարվեմ պիտի բացարձակ:

— Բայց չե՞ս կարծում, որ կհարուցես թագավորի բարկությունը: Մի՛ մոռանա, որ Մուշեղը մի գունդ առած պատուհասում է բոլոր պարտապանցներին:

— Եթե մենք ու ամենքս հակառակենք համախորհուրդ՝ միակամ ու միաբան, մեզ չի կարող ստիպել և ո՛չ մի Մուշեղ, և ո՛չ մի Պապ: Եթե անգամ նախարարաց մի մասը ներհակի՝ Պապը չի համարձակվի անել ինչ...

— Ուրեմն՝ պիտի մակաբերել, տեր իմ, որ դու դեմ ես թագավորի առաջարկին:

— Այո, միանգամայն և ըստ ամենայնի,— շեշտեց Գրիգորիսը կտրուկ:— Ես կգերադասեմ անցնել Պարսկաստան կամ Բյուզանդիա, քան վորք տալ Պապին:

— Եվ ինչո՞ւ չհայտնեցիր կարծիքդ այնտեղ,— հետաքրքրվեց Արտավազդ նախարարը՝ շեղ, փորձող հայացքով նայելով խոսակցին:

— Դու ծաղրո՞ւմ ես ինձ, տեր Մուրացան. խոսե՛լ նրա թակարդում: Տակավին գլուխ ունեմ ուսերիս և գլխիս մեջ խելք: Բայց ահա բարձրանամ իմ լեռները՝ ես կխոսեմ ապատ, ինչպես հիմա քեզ հետ, և կասեմ ամենքին, որ Պապի խնդրանքը մի նպատակ ունի՝ ընկճել մեզ, տկարացնել մեզ և հրամայել մեզ: Եվ դա չպետք է թույլ տալ:

— Բայց ի՞նչ կարելի է անել մենակ:

— Պետք է խոսել և ուրիշների հետ: Եվ ես կխոսեմ...

— Իսկ վստա՞հ ես, որ կլսեն:

— Անշուշտ եմ, որ ոչ մի նախարար չի ցանկանա վրկվել իր իրավունքներից և մեռնել կամովին...

Նրանք նորից լռեցին և առաջ գնացին ձիերի թաքթաքով:

Երեկոն իջնում էր. ձորերն արդեն մթամած տեսք էին ստանում և մռայլվում: Երեկոյի վերջին լույսերը, ասես վերահաս մութից վախենալով, ապաստանում էին լեռնագագաթների վրա:

Նրանք արագացրին նժույգների ընթացքը:

Մեկ-երկու օր հետո միջնաբերդում չմնաց և ոչ մի նախարար: Ոմանք գնացին իրենց ոստանները, ոմանք՝ բարեկամ նախարարներին հյուր՝ թագավորի առաջարկի մասին առանձին խորհելու:

— Այժմ հասկացա, թե ինչո՛ւ Պապը մտահոգ էր երկար ժամանակ և մռայլ,— ասաց Զենոն Գնունին Օտա Ապահունուն և հպարապետ Կենան Ամատունուն այն ժամանակ, երբ նախարարները ցրվեցին:— Նորան կբաղեցնում էր ուրեմն մշտական մեծ բանակ ունենալու հոգսը: Սակայն տեսնենք, կընդառաջե՞ն նախարարները թագավորին, կընդունե՞ն առաջարկը նորա:

— Ես նկատեցի՝ շատերին հաճո չեղավ,— ասաց Օտան հևալով:— Դյուրին չէ սեփական ծառաներն ու ձիերը տալ թագավորին: Անսովոր է, տեր իմ: Անսովոր...

— Բայց թագավորը չի ստիպում, նա խնդրում է,— նկատեց Զենոնը:

[illegible] պետը:

— Հրամայե՛ր՝ կընդդիմանային, ինչպես Արշակի օրով,— ասաց րից Զենոն Գնունին:

— Իսկ հիմա հավատո՞ւմ ես, որ ընդառաջեն,— աչքերը կկոցեց վարապետը:

— Սպասենք՝ տեսնենք,— ասաց Զենոնը տարակուսով:— Դժվ գործ է սկսում թագավորը:

— Իսկ ես,— հևաց Օտան,— ես վախենում եմ դրանից վատ բ ծագեն, տեր Ամատունի և տեր Գնունի: Վախենում եմ: Թագավորի մ բարի է, բայց նախարարները հավիվ հոժարեն:

— Եվ ինչո՞ւ,— հետաքրքրվեցին հավարապետն ու պալատի կառ րիչը միասին՝ նրա պատճառաբանությունն իմանալու ցանկությամբ:

— Ինչո՞ւ... Բացատրել չեմ կարող, տիարք, բայց վգում եմ, որ հոժարի: Սակայն, տա աստված, որ սխալվեմ... Ես կուզեի սխալված լ այո...

Վաղ առավոտ էր. Արարատյան դաշտի այն պայծառ ամառային ա վոտներից մինը, երբ օդը արևածագից առաջ, մերթ լեռնային աղբրաջրի է բերում, մերթ ցողաթաթավ ծաղիկների բուրմունք, և տաքության հետ վգացվում է նաև ախորժ վովություն, երբ սրաթև ծիծեռնակներն խույժ ծվվոցով, հրճվանքից ասես խելագար, օդը ճեղքելով՝ ճախրում, նում են ամեն ուղղությամբ, ավետելով ասես միմյանց ու մարդկանց չգի մայր արևի ե՛լքը, թե նոր, կենսաբեր օրվա գալուստը, և երբ, վերջա մարդ իրեն այնպես թեթև ու վվարթ է վգում, որ մոռանում է ամեն, հ և նրա ողջ էությունը համակում է կյանքի սերը:

Մի այդպիսի վվարթ, ինքնամոռաց տրամադրության մեջ էր այդ ա վոտ արքայադպիր Երեմիա Ամատունին. պալատում գտնվող իր սենյակն մեկի բաց լուսամուտի առջև նստած՝ նա, բարակ ու երկար մի պարե հագին, հոգևորականների պարեգոտիներից մի փոքր տարբեր, ուսերին ՝ նող թուխ մազերը բոլորովին ցրիվ, որ ինչպես երևում էր, տակավին

հարդարել ըստ սովորության, կռացած գրում էր առջևը փռած մագաղաթի վրա. գրում էր վարմանալի հոգածու և վգույշ շարժումներով: Այդ նրա ամենօրյա վբաղումն էր առավոտները, երբ ապատ էր դիվանական հոգսերից: Իր այդ աշխատանքը նա կատարում էր մեծ խնամքով, որպես սրբավնագործություն, և այնպես, որ ոչ ոք չիմանա և չխանգարի. դրա համար, գրեթե լուսաբացին արթնանալով, կատարում էր ուսանող ժամանակվա՝ Բյուլանդիոնում սովորած մարվանքը, լվացվում սառը ջրով և ապա, սեղանի առջև նստելով, գրում էր այնքան, մինչև որ պալատը վարթնում էր քնից: Նա մագաղաթի վրա գրելիքը նախ արծաթ **ստիլով** գրում էր մոմատախտակի վրա ուղղում-շտկում, աշխատելով կապմել ճիշտ ու խիտ նախադասություններ, որ քիչ բառով շատ բան ասեր և խոսքը քիչ տեղ բռներ. ապա, երբ նախադասությունը գոհացնում էր իրեն, մելանով գրում էր այն մագաղաթի վրա այնպե՛ս հիմնավոր, ասես գրում էր դարերի համար... Եվ նա իրոք, այդ գիտակցությունն էլ ուներ, թե գրում է դարերի համար: Իսկ նա գրում էր, ինչպես ինքն էր ասում, Հայոց Աշխարհի գլխով անցած պատահարները, իր տեսած և լսած հիշատակության արժանի դեպքերը,— դրանք գալոց սերունդներին ավանդելու նպատակով. և ըստ իր որոշած կարգի, գրում էր օրը մեկ կամ կես էջ, ու երբեմն այնպես էր տարվում այդ աշխատանքով, որ մոռանում էր թե՛ դիվանատուն գնալու ժամը, թե՛ առավոտյան հացը: Սկզբում նա ցանկանում էր իր այդ աշխատանքն անել ծածուկ, որ ոչ ոք չիմանա. բայց ահա մի օր, այդ ինքամոռացության պատճառով, նրա գաղտնիքը բացվեց: Պապը, որ սովոր էր ուսանող ժամանակվա պես այցելել Երեմիային ու Բաթին իրենց բնակարաններում՝ ո՛ր ժամին էլ լիներ, մի առավոտ անսպասելի մտավ Երեմիայի կացարանը և տեսավ նրան խորասուզված աշխատելիս: Երբ վարմացած հարցրեց, թե ի՞նչ է գրում, Երեմիան, որ այլևս չէր կարող թաքցնել, չիմացավ ինչո՛ւ, հուզվեց, թեև հարցնողն օտար մեկը չէր, այլ իր ուսանողության ու պանդխտության ընկերը՝ Պապը:

— Մեր երկրի անցքերը, արքա, ինչ հոռոմ Տակիտոսը, հույն Պլուտարքոսը...

Պապի դեմքը ուրախության և վարմանքի խառը արտահայտություն՝ ունեցավ:

— Խրախուսո՛ւմ եմ, խրախուսում եմ, Երեմիա,— ասաց նա:— Դա կլինի հույժ պիտանի մեր հետնորդների համար...

Եվ այդ օրվանից ահա Երեմիան, Պապի խոսքերից խրախուսված, իր պատմության վրա աշխատում էր ավելի սիրով ու եռանդով: Այժմ նա գրում էր Զիրավի ճակատամարտի անցքերը, և ջանում գրել այնպես հստակ, ինչպես Պլուտարքոսը և Տակիտոսը, որոնց գրքերը, մի քանի այլ, իր սիրած գրքերի հետ բերել էր Բյուլանդիոնից, համարում էր անհասանելի օրինակ մատենագրության: Երբեմն էլ այնպես էր տարվում, որ բացի առավոտվա

այդ ժամերից, նա իր պատմությանը նվիրում էր և գիշերվա մեկ-երկու ժամը, աշխատելով մոմերի ու կանթեղի բեկբեկուն լույսերի տակ... Պալատի սպասավորները, նրա գիշերային այդ աշխատանքը տեսնելով, վարմանում էին և կասկածներ հայտնում նրա մասին. մանավանդ որ Երեմիան գրելիս խոսում էր հաճախ իքնիրեն, անցուդարձ անելով իր մենարանում. նա այն տպավորությունն էր թողնում կիսամութի մեջ, ասես խոսում էր աներևույթ ոգիների հետ: Մարդկանց վարմացնում էր նաև այն, երբ նա մոմատախտակը կողքից կախ, անցում էր ոտքով կամ ձիով. հետաքրքրվում էին իմանալ, թե ի՞նչ է դա, որ այդպես խնամքով կախում է կողքին, որովհետև նրանք սովոր էին, որ տղամարդը կողքից կախե սուր, աշտե, դաշույն կամ կապարճ, իսկ երբ նկատում էին, որ դա ձեռքն առնելով գրում էր վրան արծաթ կամ պղնձե ստիլով, վարմանում էին ավելի. մի՞թե գրելու բանը կախում են կողքից... Երեմիան արդեն տարօրինակ մարդու համբավ ուներ ոչ միայն պալատի սպասավորների աչքում, այլև քաղաքացիների և նախարարների: Բայց և այնպես ամենքը հարգում էին նրան՝ նախ, որ Ամատունյաց նշանավոր տոհմից էր, երկրորդ, որ չորս-հինգ տարի Պապի հետ եղել էր Բյուզանդիոնում և «հմուտ էր իմաստասիրաց և փիլիսոփայից գրոց»:

Նախարարների միաժողովից անցել էր արդեն երկու թե երեք շաբաթ, և Երեմիան շարունակ աշխատում էր իր պատմության վրա ու գոհ էր, որ Պապն այլևս չի խանգարում իրեն՝ որսի և վբոսանքի տանելով, ու ինքն այժմ կարող է աշխատել որքա՜ն կամենա:

«Վերջացավ, Պապը հիմա կհանգստանա, կմնա Դվինում, կվբաղվի պետական գործերով և էլ չի ընդհատի ինձ»,— հաճախ մտածում էր նա աշխատանքի պահին և գրում էր առանձին մի խանդով:

Այս առավոտ էլ ահա Երեմիան կամենում էր գրել-ավարտել իր պատմության մի դրվագը, ավելի շուտ՝ նրա վերջին խոսքերը, երբ անսպասելի ներս մտավ Պապը՝ կարճ, ասեղնագործ թևերով դիպակ պատմուճանը հագին, որ գոտեպնդված էր մետաքսե մի գոտիով, որի խոշոր ծոպերը կախված էին ձախ ազդրի վրա: Նա ներս մտավ տարօրինակ արագ քայլվածքով, որից Երեմիան հասկացավ, որ նա հուզված է. բայց իրոք նա ուրախ էր և սովորականից աշխույժ:

— Ես քեզ նորից խանգարեցի, Երեմիա,— ասաց նա ժպտալով և մի ձայնով, որի մեջ հանգստություն կար:

Երեմիան թեև տհաճություն զգաց, որ խանգարվեց աշխատանքի լարված պահին, սակայն նայելով Պապի ուրախ դեմքին և լսելով նրա զվարթ ձայնը, գրիչը դրեց սեղանին, մագաղաթը հրեց մի կողմ ու ոտքի կանգնեց.

— Այդ ոչինչ, Պապ, սակայն...

— Ես նորից պետք է քեզ ընդհատեմ, Երեմիա,— ասաց Պապը, ասես չլսելով կամ ուշադրության չառնելով Երեմիայի ասածը,— և այս անգամ գուցե երկար:

— Այդ ոչինչ, Պապ. ես կաշխատեմ երեկոյան կամ...

— Իմ խոսքը ժամերի մասին չէ, Երեմիա,— ընդհատեց Պապը:— Ես ուզում եմ մի առժամ հեռանանք այստեղից... Գնանք նորից մի շրջագայության:

«Շրջագայությո՛ւն... նորից շրջագայություն, և գուցե երկար», սարսափեց Երեմիան, չլսելով այլևս թագավորի խոսքի շարունակությունը, մտածելով միայն, թե սկսածը նորից պիտի թողնի, ոգևորությունը նորից պիտի սառի...

Սակայն նրա այդ վարանքն ու տհաճությունը ըստ երևույթին չվրիպեց Պապի սուր հայացքից. նա մոտեցավ Երեմիային և իր սպիտակ աջը դրեց նրա ուսին:

— Դու ներիր, Երեմիա, որ կտրում եմ քեզ քո մատյանից: Սակայն կամենում եմ սակավ մի տեսնել, ճանաչել մեր աշխարհը և կուզեի, որ ինձ ուղեկից լինեք դուք— միայն դու և Բաթը: Գնա՛նք... Գնա՛նք. և հուսամ քեզ համար նույնպես հետաքրքրական կլինի— նոր վայրեր, նոր հանդիպումներ...

Ինչպես միշտ՝ այս անգամ էլ Երեմիան ստիպված էր համաձայնել, քանի որ մերժել չէր կարող. թեև կուզեր, շատ կուզեր, որ կարողանար մերժել: Բայց դա երբեք հնարավոր չէր, մանավանդ հիմա, երբ նկատում էր, որ Պապին համակել է ուրախ և հանգիստ մի տրամադրություն, ուստի և կատակով հարցրեց, թե արդյոք Զարմանդուխտ թագուհին դեմ չի՞ լինի, որ պալատում մնում է մենակ: Նա մի անգամ լսել էր թագուհու դժգոհությունը, թե Պապն իր բարեկամների հետ շարունակ գնում է որսի ու վբոսանքի և իրեն թողնում է մենակ:

Բայց Պապին կարծես հաճելի չեղավ այդ հարցումը:

— Մի՞թե թագուհին քեզ դժգոհություն է հայտնել մեր վբոսանքների համար,— հետաքրքրվեց նա:

— Բնա՛վ,— ասաց Երեմիան:— Թագուհին ինձ ոչինչ չի հայտնած: Ես միայն ենթադրում եմ, որ թագուհին իրեն կարող է մենակ զգալ դեռևս անծանոթ պալատականների շրջանում...

Պապը սևեռուն նայեց Երեմիային:

— Դու այդ ճշմարիտ ես ասում: Հարկավ թագուհու համար ծանր է մենակ: Նա ինձ խոսել է այդ մասին... Սակայն կարծում եմ, երկար չի տևի մեր շրջագայությունը, հավանորեն տասն օրից ոչ ավելի... Ուրեմն՝ մեկնում ենք վաղը՝ լույսը չբացված...

— Վա՛ղը,— ասաց Երեմիան ակամա և կարմացած:

— Վաղը,— կրկնեց Պապը:— Առայժմ սակայն կարող ես շարունակել պատմությունդ,— ասաց նա և դուրս գնաց արագ, ինչպես եկել էր:

Երեմիան մենակ մնալով՝ ընկավ մտքերի մեջ:

«Նորից ընդհատվեց», մտածեց նա իր պատմության մասին, և նրան

թվաց, որ այն, ինչ ծրագրում էր, թե այսուհետև հանգիստ կգրի իր պ
մությունը, այլևս չի հաջողվելու, ու երևի երբեք էլ չկարողանա ավարտ
եթե շարունակ ընդհատվի այսպես: Հավիվ մտել էր պատմության հուն
նորից շրջագայություն, և այն էլ ոչ թե մեկ-երկու օրով, այլ տասը... գու
քսան...

Երեմիան միաժամանակ մտածում էր, թե պետք է, վերջապես, Պաւ
ներշնչել պետական գործերով լրջորեն զբաղվելու: «Լավ է, որ ուրախ
սակայն պետք է և գործ»,— ասաց նա մտքում և պարեգոտի փեշերը
վաքելով՝ նորից նստեց, որ գրի առնի ավարտվող գլխի գեթ վերջին բա
րը, սակայն չկարողացավ: Մտածելով, որ վաղը պիտի գնա զբոսանքի, չ
ջագայության— ստիլը դողում էր նրա ձեռքին, ուստի թողեց: Մյուս լ
մից՝ նրան զբաղեցրեց պատրաստվելու միտքը, պետք էր կնոջը ասյո
այդ մասին: Պետք է դիվանական մի քանի կարգադրություններ անել
դպիրներին, ուստի և, մոմատախտակները, մագաղաթները հավաքելով
պատի խորշում տեղավորելով, նա դուրս եկավ առանձնարանից:

* * *

Եվ մյուս օրը, իսկապես, լույսը տակավին չբացված, երբ պալատ
Դվինը քնած էին խոր քնով, նրանք իջան միջնաբերդից և հյուսիսային դ
նով գնացին դեպի Կոտայք, այս անգամ էլ, ինչպես հաճախ, ծպտյալ: Ա
պես էր ցանկացել Պապը. և Երեմիային թվում էր, որ Պապը առաջվա ե
կամենում է վայելել ոչ միայն ծպտյալ լինելու հաճույքը, այլև թերևս
ուրիշ մի բան, որ ինքը չի հասկանում առայժմ: Նրանց հետ էին մի խո
թիկնապահներ՝ Գնել Անձևացու գլխավորությամբ, բայց գնալու էին
անմիջապես նրանց հետ, այլ պիտի հետևեին հեռվից: Դրանք իրենց ձ
ջորիներով բերում էին վրաններ և ուտեստի պաշար:

Պապը, ըստ սովորության, որսորդական հագուստների մեջ էր, վր
մի թիկնոց, որ ձիու վրա ծածկում էր նրան մինչև սրունքները: Համա
նույնպիսի հագուստների մեջ էին Բաթն ու Երեմիան, եթե նկատի չառն
նրանց մույկերը, որ բոլորովին տարբեր գույնի էին: Ու այդ հագուստն
մեջ երեքը միասին նման էին նախարարների զբոսասեր որդիների, որ
ճույքի համար զբաղվում էին որսորդությամբ, վարժվում նետաձգության
կամ ձիարշավում: Եվ Պապի տրամադրությունը, ինչպես Երեմիան նկաս
կվարթ էր, ինչպես երեկ:

Եվ առհասարակ այս շրջագայությունը առաջին իսկ օրից նման
մյուսներին. արդյոք ընտրած նոր ճանապարհի պատճառո՞վ, թե ամա
հետևանքով, երբ երթևեկություն շատ է լինում, նրանք ամեն քայլափո
հանդիպում էին շինականների, որ բեռնաբարձ ջորիներով, ավանակնե
սայլերով գնում էին Դվին, Արտաշատ ու Վաղարշապատ, և կամ դառն
էին այդ տեղերից:

Առաջին օրը սակայն չեղավ հիշատակության արժանի մի բան, եթե չհաշվենք այն, որ Բաթը նետահարեց մի աղվես, որը համարվեց լավ նշան հաջողակ ճանապարհորդության, և այն, որ գիշերը քնեցին վրաններում վով, աստեղապարդ երկնքի ներքո: Իսկ մյուս օրը հասան մի կուսանոցի, բարձր ատամնավոր պարսիպ ունեցող մի մենաստանի, որի շուրջը՝ արձակ դաշտում աշխատում էին բավմաթիվ սևահանդերձ կանայք:

Կույսերը հագել էին սև, երկար, միատեսակ հագուստներ, որոնց կրծքի և գոգի վրա գոտին առաջացնում էր բավմաթիվ ծալքեր. իսկ ինքը գոտին այնքան լայն ծայրեր ուներ, որ քայլելիս ծածանվում էր այս ու այն կողմ: Ոմանք դրանց վրա գցել էին նափորտ, որ առաջակողմը թողնում էր բաց: Բոլորը գլուխներին դրել էին փակեղ, որ ծածկում էր ճակատը՝ ականջների հետ միասին, և ագուցված էին կզակի տակ:

Ինչպես պարզվեց, դրանք բոլորն էլ դեռատի կույսեր էին, որ աշխատում էին իրենց մենաստանի բանջարանոցում՝ տարիքով կույսերի ղեկավարությամբ. նրանց մեջ կային այնպիսիները, որ հազիվ լինեին տասը-տասներկու տարեկան, և այդ սև, երկար հագուստի մեջ ու սև գլխաշոր կապած՝ այնքան խղճալի էին թվում... Պապին շատ զարմացրեց, թե ինչո՞ւ այդ մանկահասակ աղջիկներին կտրել են իրենց տնից, ծնողներից, խաղընկերներից և բերել այս ամայի վայրը... Եվ երբ նա ձին քշեց դեպի ատամնավոր պարսպի դուռը՝ իմանալու, թե ինչպե՞ս է կոչվում այդ մենաստանը, մուտքի առաջ մի սևազգեստ, տարեց կույս, որ ձիթապտղի պես յուղոտ սև աչքեր ուներ, իր ահագին մարմնով կանգնեց նրա առաջին:

— Ինչ է ցանկանում տեր սեպուհը,— հետաքրքրվեց նա ցուրտ, արգելք զգացնող ձայնով:

— Կարելի՞ է տեսնել մենաստանը,— ասաց Պապը:

— Սա կուսանոց է, տեր սեպուհ. այրերին իրավունք չէ ներս մտնել,— պատասխանեց պառավ կույսը տղամարդու կոշտ ձայնով:— Այդ կարելի է միայն բարեպաշտոն մայրապետի թույլտվությամբ: Քո անունը և տոհմանունը շնորհիր ինձ՝ մայրապետին հայտնելու, իցե թույլատրի:

— Քանի որ արգելված է՝ ուրեմն և չենք...— հրաժարվեց Պապը, մտածելով, որ իր անունը չի կարող հայտնել, իսկ մի ուրիշի անուն-տոհմանուն— հարմար չէր: Բայց կարևոր համարեց ավելացնել:— Սակայն ինչո՞ւ համար եք այսքան դեռատի աղջիկներ հավաքել այս մենաստանում. ավելի լավ չէ՞ գնան դրանք խաղան ընկերուհիների հետ կամ ամուսնանան:

Պառավ կույսը, որ մայրապետի օգնականն էր գուցե, նախ գունատվեց, ապա բռնկեց հանկարծ. արյունը տվեց երեսը, և նա ասաց վայրացած, ձիթապտղի նմանող աչքերը բորբոքված.

— Չափավորի՛ր խոսքդ, տեր սեպուհ, և մի՛ խառնվիր աստծու սահմանած կարգերին: Հեռացի՛ր՝ քանի շուտ է, որ աստվածընդդեմ խոսքերդ չլսի մեկը և հասցնի Ներսես հայրապետին...

Պապն անմիջապես նկատեց, որ այդ պառավ կույսի առերևույթ հեզության և սև հագուստների տակ թաքնված է մի սրատամ հովավ, ուստի կգուշանալով, որ նա կարող է աղմուկ բարձրացնել և հետամուտ լինել իր ո՛վ լինելն իմանալու,— բարվոք համարեց հեռանալ:

— Գնա՛նք, սրանք մեզ սպառնում են Ներսեսով...

Այս արկածը բավական վվարճություն պատճառեց ընկերներին:

— Եթե ասեինք «թագավորն է», ներս կթողնեի՞ն արդյոք,— հետաքրքրվեց Երեմիան:

— Նախ՝ չէին հավատա, երկրորդ՝ կարող էին կալանել և ուղարկել Ներսեսի մոտ,— կատակեց Բաթը:

— Եվ նա ինձ կպատժեր՝ գլխիս խրատներ կարդալով,— ծիծաղեց Պապը, ինչ վերջերս սակավ էր պատահում:

Ու մի առժամ նրանք գնում էին կատակներ անելով:

Պապը, Երեմիան ու Բաթը ձիերի վրա գնում էին միշտ առջևից, իսկ նրանց հետևից, բավական հեռավորությամբ, գալիս էին թիկնապահ վինվորները և սպասավորները՝ պաշարակիր ջորիներով: Շատ տեղերում Պապին ու նրա ուղեկիցներին ընդունում էին իրոք նախարարների որդիների տեղ, որ ճամփորդում են կամ գուցե հյուր են գնում մի որևէ նախարարի: Մի երկու տեղ նրանց մոտենում էին ինչ-որ պահակներ և հարգանքով հարցնում, թե ովքե՛ր են և ո՛ւր են գնում: Եվ երբ Պապը և ուղեկիցները տալիս էին անորոշ պատասխաններ՝ պահապանները խնդրում էին «ասել ստույգ, վի պատասխանատու են տեր նախարարի առաջ, որը հետաքրքիր է իմանալու, թե ո՛վ է անցել իր կալվածքով»:

— Ավազակներ ենք,— ասում էր Պապը, և այդ մեծ վվարճություն էր պատճառում նրան, որ իրենց չեն ճանաչում:

Իսկ հանդիպող շինականները, համարելով նրանց շրջագայող սեպուհներ, գլուխ էին խոնարհում միայն և շարունակում իրենց ճանապարհը:

Կուսանոցից հետո նրանք անցան մի ճանապարհով, որի երկու կողմը պատահում էին շեներ ու ավաններ, ուր սակայն շատ քիչ տղամարդ էր երևում. մեծ մասամբ կանայք էին, երեխաներ և վառամ ծերունիներ. շատերը հագած էին բրդե հագուստներ, ինքնագործ ոտնամաններ ու գլխարկներ... Երբեմն միայն պատահում էին անհատներ, որ հագած էին լինում բյուզանդական կտորներից կարած վգեստներ. դրանք գյուղապետներ էին լինում կամ նախարարների ապգականներ... Սակայն այդպիսիները շատ քիչ էին: Շենների բնակիչները, բոլորը համարյա աղքատ էին, և տղամարդիկ դարձյալ սակավ... Մի այլ տեղ տեսան բավմաթիվ կանայք ու մի քանի տղամարդ, որ հող էին քանդում և ահագին քարեր տեղափոխում գլորելով: Տեսնելով այդ ծանր, ուժից վեր աշխատանքը՝ Երեմիան մոտեցավ:

— Ի՞նչ է շինվում այստեղ,— հետաքրքրվեց նա:

— Ճանապարհ, տեր սեպուհ,— պատասխանեց ձեռնափայտով վերակացուն:

— Եվ ո՛ւմ համար:

— Մեր տեր նախարարի:

— Իսկ ո՛վ է ձեր տերը,— շարունակեց հետաքրքրվել Երեմիան:

— Իշխան Մանեսը:

Իշխան Մանե՛ս... Երեմիան հիշեց մի խոսակցություն, որի մեջ այդ իշխանին համարում էին «դաժանաբարո», որ շինականներին համարում էր անասուններ, ասելով. «Ունեմ տասը հազար գլուխ անասուն և երկու հազար գլուխ շինական»:

Շարունակելով ճանապարհը՝ նրանք հանդիպում էին դարձյալ շենների, ուր տղամարդիկ դարձյալ երևում էին շատ սակավ:

Պապը գնալով մռայլվեց և լռեց: Այդ նկատելով՝ Երեմիան հարցրեց.

— Ինչո՛ւ լռեցիր, Պապ:

Պապը չպատասխանեց անմիջապես, բայց ձին կանգնեցրեց:

— Սա ի՞նչ թշվառություն է, Երեմիա,— խոսեց նա վերջապես, ճերմակ ձեռքը դեպի մոտիկ շենը պարզելով:— Ինչո՛ւ այսքան սակավ է մարդը մեր շեներում և վիճակը տխուր: Ի՞նչն է պատճառը սորա:

— Պատերազմը,— եղավ Երեմիայի պատասխանը,— պատերազմը, Պապ: Բայց, հուսանք, որ հողը կամոքի և կկապդուրի ամեն ինչ: Հողը՝ մեր սնուցիչը:

— Հո՛ղը... արդյո՞ք միայն հողը,— կրկնեց Պապը մտածմունքի մեջ:— Այդ՝ բերքի համար, Երեմիա: Իսկ մարդը, տղամարդը, որ սակավ է ամենուրեք... ինչո՞վ պետք է լրացնենք մեր բանակը, Երեմիա... ինչո՞վ:

Երեմիան չիմացավ ի՛նչ ասել և միայն հարեց.

— Այլ շեներում թերևս այսպես չէ, Պապ:

Պապը նորից լռեց: Ու մի առժամ նա ձին վարում էր մռայլ ու մեկուսի. թվում էր, թե խանգարվեց նրա վբոսանքը, որ ձեռնարկել էր հաճույքի համար: Սակայն երիտասարդական աշխույժը, որ չի կարելի մարել ի՛նչ մըտքերով էլ լինի, փոքր անց նորից արթնացավ նրա մեջ մի ջրվեժի երևումով, որ փոթորկալի շառաչյունով թափվում էր ժայռի կատարից, ջրափոշի ու կովություն տարածելով շուրջը, և մի կամուրջի շնորհիվ, որ նորոգում էին շինական վարպետները վարար գետի վրա:

— Հաճելի է, երբ տեսնում ես կառուցում են և նորոգում,— ասաց Պապը:

— Այդպես է կյանքը, միշտ քանդվում է և միշտ նորոգվում,— վրա բերեց Երեմիան մտորումների մեջ...

— Սակայն կա նաև կյանք, որ երբեք չի նորոգվում,— ավելացրեց Բաթը:

Երեմիան նրան չլսեց և չպատասխանեց:

Ճանապարհին մի քանի տեղ նրանք հանդիպեցին նաև վարդապետների ու աբեղաների, որ սև կապաների երկար քղանցքները հավաքած՝ ձիեր նըստած գնում կամ դառնում էին՝ բեռնաբարձ գրաստների ու ջորիների խումբը իրենց առջևից կամ հետևից:

— Աստված պահապան,— ասում էին նրանք, խաչակնքելով երիտասարդներին:— Տեր սեպուհները երևի բարեհաճում են որսի՞ գնալ:

— Այո, հայրեր,— պատասխանում էր միշտ Երեմիան:

Մի տեղ էլ նա, որ ավելի հարցասեր էր և հետաքրքիր, ձին կանգնեցրեց.

— Իսկ դուք որտեղի՞ց այդպիսի բեռներով:

— Տասանորդ է, տեր սեպուհ:

— Շենների՞ց և գյուղերի՞ց:

— Այո, տեր սեպուհ:

— Ինչո՞ւ, այդքան շատ:

— Պատերազմի պատճառով երկու տարվա տասանորդը չենք հավաքած:

— Իսկ պատերազմից հետո շինականներն ունե՞ն ինչ,— շարունակեց Երեմիան:

— Ճշմարիտ է, միանգամից դժվարանում են, տեր սեպուհ, դժգոհում են, սակայն ստանում ենք: Դուք մեր շինականներին հավանաբար չեք ճանաչում. նրանք իրենց հարստությունը միշտ թաղում են հողի տակ: Երբ հրաժարվում են՝ մեր սարկավագները փնտրում-գտնում են նրանց հորերը, պահեստները: Մենք այդ գիտենք, տեր սեպուհ, մեզ խաբել չեն կարող... Չեն հասկանում, որ վանքի տասանորդը կարելի չէ մոռանալ: Մեղքը...

— Իսկ այդ անասունն՞երը:

— Դա էլ իբրև պտղի, տեր սեպուհ:

Պապը, որ լսում էր այդ խոսակցությունը, զարմացած հարցրեց Երեմիային.

— Շինականները մի՞թե իրավ եկեղեցուն վճարում են այդքան տուրք:

— Ոչ միայն այս տասանորդն ու պտղին, այլև, եթե վանքապատկան հողերի վրա են ապրում, յոթից երկու օր աշխատում են վանքի համար: Այսօրվա մեր տեսած կուսանոցը պահում են շինականները. չէ՞ որ ոչ մի կույս չի կարող ո՛չ վարել և ո՛չ ցանել:

Պապը մտածմունքի մեջ ընկավ. նա գիտեր, որ շինականները եկեղեցուն վճարում են տուրքեր, բայց չէր կարծում այդքան շատ: Միևնույն ժամանակ նա այնպես գիտեր, թե հոգևորականները մասամբ իրենք են մշակում հողը կամ գնում են անհրաժեշտը... Սակայն զարմացավ, որ նրանք, իրենց Քրիստոսի աշակերտ համարելով, երկու տարվա տուրքը հավաքում են միանգամից, ագահորեն, չմտածելով, որ այդ շինականները պարտավոր են վճարել և արքունի տուրք:

— Եվ ի՞նչ են անում այդքանը,— գլուխն օրորեց Պապը:

— Ուտում են, Պապ,— ասաց Բաթը քմծիծաղ,— և անկելանոցներ պահում, ուր հավաքվում են ծուլլեր՝ անաշխատ ապրելու և կերակրվելու:

Պապը նորից գլուխն օրորեց:

Նրանք վրուցելով շարունակեցին ճանապարհը. ձիերը փնչացնելով առաջ էին գնում թարմ օդից աշխուժացած, թերևս վգալով և ծաղիկների բուրմունքը, որ սփռված էր ամեն կողմ և, նրանք շնչում էին լայն ռունգներով, երբեմն լկամը բերաններում խաղացնելով, որ համարվում է լավ տրամադրության արտահայտություն:

Եվ այդպես չորս-հինգ օր նրանք գնում էին գյուղերի միջով, ուր շինականները կա՛մ քանդված պատեր էին դնում՝ հանգիստ ու անշտապ, կա՛մ կտուրներ նորոգում և կա՛մ ճակատագրին հնազանդ՝ շարված էին լինում պատերի տակ... Գնում էին միշտ շրջապատով հետաքրքրված, ու նրանց ճանապարհը ոլորվում էր անվերջ, մերթ մտնում էր մի ձոր, ուր փրփրած աղմուկով վազում էր լեռնային գետակը, մերթ դուրս է գալիս մի լեռնադաշտ, ուր ծփում էին հասկավորված արտերը, կամ մտնում էր անտառը, ուր երբեմն նրանց հայտնվում էին եղնիկներ, որ, գլուխները ետ թեքած սլանում էին նետի պես ու չքանում. նապաստակներ, որ ֆրթոցով դուրս էին թռչում խոտերի ու թփերի միջից և միայն ականջներն ու հետևի ոտքերը ցույց տալով՝ նետվում էին թավուտը, ինչպես գորտերը՝ ջուրը: Մի այլ տեղ ջրաշունն էր շրմփոցով ընկնում գետը և փոքր անց մի այլ տեղից գլուխը ջրից հանելով, նայում ճամփորդներին: Իսկ թռչուններն ամեն կողմ լցնում էին բավմահունչ ձայներով, որ ասես մրցում էին միմյանց հետ:

Հինգերորդ թե չորրորդ օրը, երբ նրանց ճպնապարհը ձորից դուրս գալով մտավ մի հովիտ, ուր փռված էին թարմ մարգագետիններ՝ նրանք ճանապարհի հեռվում նկատեցին մի օտարոտի տեսարան, որ վարմանքի հետ միասին մեծ վվարճություն պատճառեց նրանց:

Ուղիղ ճանապարհի մեջտեղը կանգնել էր սև պարեգոտով մի հոգևորական և ձեռքերը տարածել առջևը ծունկի եկած մարդու գլխավերև: Իսկ նրանց կողքին կանգնած մնում էր թամբած մի ձի: Հոգևորականը մերթ աջը դնում էր ծունկի եկած մարդու գլխին, մերթ հայացքը տարածության մեջ, աղոթում կարծես: Պապին թվաց, որ նա օրհնում է մարդուն:

— Այդպես տարօրինակ օրհնություն ես չեմ տեսած,— ասաց Երեմիան:

Բայց մինչև նրանք կհասնեին՝ հոգևորականը, երևի վարդապետ, աղոթքըն ավարտեց և հապճեպ ձին նստեց ու քշեց այն ուղղությամբ, որով գնում էին Պապը և իր ուղեկիցները: Իսկ ծունկի եկած մարդը, տեղից վեր թռչելով, մնաց ճանապարհի մեջ նույն տեղը կանգնած, վարմացած թե վախեցած՝ ձիավորի հետևից նայելով:

— Այդ ինչ էր անում հայր սուրբը,— հետաքրքրվեց հարցասեր Երեմիան՝ մոտենալով մարդուն, որ թրջված էր գլխից մինչև ուսերը:— Աղոթո՞ւմ էր քեզ համար, թե՞...

— Ո՛չ, ավնիվ սեպուհ,— խոսեց շվարած, շփոթված մարդը:— Սուրբ հայրն ինձ ձեռնադրեց երեց:

— Ինչպե՞ս: Ճանապարհի՞ մեջ:

— Այո, տեր սեպուհ: Ես նույնպես հարմար չգտա ճանապարհի մեջ, բայց չլսեց և ձեռնադրեց,— շարունակեց մարդը, արցունքները սրբելով, որ դժվար էր իմանալ ուրախությունի՞ց էին թրջում նրա աչքերը, թե հուզումից:

— Բայց ինչո՞ւ ես լալիս, մարդ,— ձիով մոտեցավ նրան Պապը՝ հետաքրքրված թե՛ նրա արտասուքներով և թե՛ նրա թրջված վիճակով:

— Հապա ինչպե՞ս չլամ, տեր սեպուհ. հայր սուրբը երիվարս տարավ իբրև ձեռնադրության վարձ:

— Եթե համաձայնել ես՝ հիմա իզուր ես լալիս:

— Ոչ, ավնիվ սեպուհ. ես չէի համաձայնում,— խոսեց մարդը կերկեր ձայնով:— Ես գնում էի ձիով՝ նա հանդիպեց այստեղ և ասաց. «Իջի՛ր, վավակս»: «Ինչո՞ւ»,— հարցրի: «Իջի՛ր,— կրկնեց,— իջի՛ր: Աստծու կամքն է այդպես. նա ինձ հրամայում է, որ քեզ ձեռնադրեմ, իբրև արժանավորի...»: «Ես սակայն մկրտված չեմ, հայր»,— ասացի, որ ավատվեմ... Բայց նա ինձ աստծու և Քրիստոսի անունով իջեցրեց ձիուց. «Ես քեզ թե՛ կմկրտեմ և թե՛ կձեռնադրեմ»... Ու ինձ ծունկի բերելով՝ կողքից կախած ջրամանի ջուրը լցրեց գլխիս— մկրտեց և ձեռնադրեց: Ու հետո «Ձիդ ձեռնադրությանս վարձը» ասելով՝ հեծավ գնաց:

Լսելով այս կցկտուր պատմությունը՝ Պապը ժպտաց քմծիծաղ:

— Այժմ ուրեմն դառնալո՞ւ ես երեց,— հարցրեց նա այդ թրջված-մոլորված մարդուն, որ հավիվ լիներ երեսուն տարեկան:

Բայց նա Պապի հեգնական հարցումը սխալ հասկանալով, պատասխանեց միամիտ և միևնույն ժամանակ ասես ճակատագրին հնազանդ.

— Ուրիշ ի՞նչ կարող եմ անել, տեր սեպուհ: Քանի որ ձեռնադրել է՝ պետք է ուրեմն երեցի պաշտոն կատարեմ մեր շենում, հրաժարվել չեմ կարող... Չէ՞ որ աստված կպատժի:

Պապը ցանկացավ ասել՝ մի՛ լսիր դորան, գնա՛ և վբաղվի՛ր քո գործով, այդպես է հրամայում քո թագավորը, սակայն հիշեց, որ ինքը ծպտյալ է, ուստի վրա բերեց միայն.

— Գնա՛, մարդ, գնա վբաղվիր քո սովոր գործով և պահիր ընտանիքդ:

— Ոչ, ինչպե՞ս, տեր սեպուհ. նա ձեռնադրել է. աստված կպատժի: Նա ասաց, որ շուտով պիտի գա մեր շենը՝ վարքս ստուգելու:

Մարդու այս պատասխանի վրա՝ Պապն ու Երեմիան իրար նայեցին և գլուխներն օրորեցին: Նկատելով, որ նա նույնքան պարզամիտ է, որքան խարդախ է եղել նրան ձեռնադրող վարդապետը, նրանք այլևս ոչինչ չասացին այդ խաբված շինականին և շարունակեցին ճանապարհը, չսպասելով Բաթին, որ մնացել էր թիկնապահների ու սպասավորների հետ:

— Ինչպես երևում է՝ Ներսեսը կամենում է Հայոց Աշխարհը լցնել քա-

հանաներով ու վարդապետներով,— ասաց Պապը:— Եվ ինչո՞ւ համար:

— Հարկավ քրիստոնեությունն ամրապնդելու,— նկատեց Երեմիան:

— Ավելի շուտ՝ իր իշխանությունը ամրապնդելու,— ասաց Պապը,— և այդ երևում է ամեն տեղ,— ավելացրեց նա, հիշելով, որ իրենց ճանապարհորդությունների ընթացքում այնքան շինականների չէին հանդիպում, որքան վարդապետների, սարկավագների ու աբեղաների, որ ձի ու ջորի նըստած, խմբերով կամ մենակ գնում էին այս ու այն կողմը, և որի՛ն հարցնում էիր՝ «ո՞ւր» պատասխանը լինում էր.— վանք, վկայարան, մենաստան կամ տասանորդ հավաքելու:

Պապն ու Երեմիան մի առժամ առաջ գնալով՝ ետ նայեցին. Բաթն ու պահակախումբը տակավին չէին երևում. այդ ժամանակ նրանք որոշեցին գնալ մի փոքր ևս, հասնել առջևը երևացող ծառին և սպասել նրանց:

Սակայն, դեռ այդ ծառին չհասած, նրանք մոտիկ մի տեղից լսեցին նվագի ձայն. թե որտեղի՞ց էր գալիս նվագածությունը— դժվար էր որոշել, բայց նա գալիս էր բարձր մի տեղից՝ մարդկային ուրախ կանչերի հետ միախառնված, ինչպես լինում է հարսանիքներում: Մի փոքր ևս առաջ գնալով՝ նկատեցին, որ անտառի պռունկից մի գլխաբաց մարդ է վազում դեպի իրենց, վազում է այն իսկ կողմից, որտեղից գալիս էր նվագի ձայնը: Եվ որովհետև վազողը ձեռքով էր անում կանգնելու կամ կանչում էր գուցե, Պապն ու Երեմիան ձիերը կանգնեցրին:

Վազողը, որ մի երիտասարդ սպասավոր էր, հևասպառ մոտեցավ և խոնարհումներ արեց ձիավորներին:

— Ողջո՛ւյն, տեր սեպուհներ: Իմ տեր իշխանը խնդրում է ձեզ՝ շնորհ անել իրեն և մասնակից լինել ուրախության իր խրախճանին:

— Իսկ ո՞վ է քո տեր իշխանը,— հետաքրքրվեց Պապը:

— Զորոփորի տեր իշխան Հմայակը... խնդրում է հարգել...

— Բայց մենք շտապում ենք:

— Ոչ, տեր սեպուհ, դուք չեք կարող գնալ,— ասաց մարդը համարձակ:— Նա իրեն անպատվված կկգա և շատ կվշտանա, եթե մերժեք: Նա հրամայել է, որ յուրաքանչյուր ուղևորի տանենք իր մոտ՝ այսօրվա սեղանին մասնակից անելու: Հիմա, միևնույն է, եթե անգամ գնաք, իմ տիրոջ մարդիկ կանգնած են ճանապարհի վրա. նոքա ձեզ կբռնեն և կբերեն այստեղ: Այդպես է հրամայված: Գնա՛նք, տեր սեպուհներ, գնա՛նք: Իմ տերը հրավիրում-հյուրասիրում է բոլոր անցորդներին. այնպես էլ ձեզ ևս չի թողնի՝ առանց մի պատառ հաց ուտեցնելու կամ գինի խմեցնելու:

Իշխանի սպասավորի շատախոսության մեջ Պապին հետաքրքրեց հատկապես այն, թե ո՞վ է նրա տերն արդյոք, ի՞նչ իշխան է դա, որ յուրաքանչյուր անցուդարձողի պատվում է իր սեղանից. և թե ի՞նչ ճոխ սեղան պիտի լիներ դա, որ կարողանում է կերակրել յուրաքանչյուր անցորդի:

— Գնա՛նք,— ասաց Պապը հետաքրքրված, և Երեմիայի հետ միասին

ձիերը քշեցին դեպի անտառի այն մասը, որտեղից լսվում էր նվագածությունը:

Եվ երբ հասան՝ նրանց առջև բացվեց մի վարմանալի տեսարան,— անտառի սիվավետ մի բացատում, վիթխարի, բավկատարած հաճարենու տակ փռված էին գորգեր, գորգերի վրա երկար, եզրերը ծաղկած ահագին մի սըփռոց, որի շուրջը նստած էին տասից ավելի տղամարդ, բոլորն էլ գրեթե միջին տարիքի, բոլորն էլ արդեն գինով, ինչպես այդ երևում էր նրանց ծանր նայվածքներից և ծանր, անհարկի շարժումներից: Կար դրանց մեջ նաև սև կերպաս պարեգոտով մի եպիսկոպոս, հիսունի մոտ մի մարդ, ո փորձում էր երգել գլուխը տարուբերելով, բայց բերանից ձայն չէր դուրս գալիս, ավելի ճիշտ՝ ձայնը կարծես հրաժարվում էր դուրս գալ. մինչդեռ նա ցանկանում էր անպայման ձայնակցել սեղանի մի ծայրում առանձի գորգի վրա ծնկածալ նստած գուսաններին, որոնցից մեկը, մի տիկ գրկա և այտերն ուռեցրած՝ փչում էր նրան ամրացրած սրինգը՝ մատները ծակոտիների վրա խաղացնելով, մյուսը նվագում էր լարավոր մի գործիք, իսկ նրանց կողքին մի երրորդը խփում էր վանգուլակներով վարդարված ծընծղան ու մեջընդմեջ երգում գուսանական մի երգ:

Սփռոցի վրա թափված բավմատեսակ ուտելիքների մեջ աչքի էին ընկնում գինով լի թակույկներն ու գավերը և ոչխարի խորոված կիսաններ՝ մեծ սկուտեղների վրա դրած... Նստողներից փոքր-ինչ հեռու ուրախ աղմուկով ճարճատում էր կրակը, որի վրա, ուղիղ բոցերի գլխին, ոտները հեռու, ծայրերը միմյանց կապած՝ տնկված էին երեք հսյակական ձող, և դրանց հանգույցից շղթայով կախված մի ոչխար էր խորովվում. կրակի բոցերը, կարծես ծարավ օձեր, մագլցում-լիզում էին ոչխարի կողերը, գալարվելով իջնում՝ նորից բարձրանալու համար և, խորովվող այդ մսի ճենճերահոտը բռնել էր միջոցը:

Նոր հյուրերի՝ Պապի, Երեմիայի մոտեցումը նկատելով՝ նվագողները ավելի աշխուժացան, իսկ երգիչն ավելի բարձրացրեց ձայնը: Մի քաջառողջ, թիկնեղ, ածիլած դեմքով ու ոլորած բեղերով գանգրահեր տղամարդ՝ մեջքին արծաթ կամար, կամարից փոքր մի թուր կախած՝ ոսկեզօծ պատյանի մեջ (դա ինչպես հետո պարզվեց, սեղանի տերն էր), կապայի թևքերը ետ ծալելով, ելավ տեղից, գլխով ողջունեց հյուրերին, ապա մոտենալով օգնեց նրանց ձիերից իջնելու: Իսկ երբ նրանք իջան՝ նրանց թևերը մտնելով, կարծես վաղածանոթ մտերիմների, տարավ դեպի սփռոցը և, դեռ չնստեցրած, առաջարկեց մի-մի գավաթ գինի:

— Այսօր իմ հերթական խրախճանն է, սեպուհներ սիրելի,— ասաց նա գինովի ձայնով:— Մասնակից եղեք և խմեցեք այս ծաղկահոտ, անապական գինին: Եվ դուք բոլորդ, հյուրեր պատվելի...

Եվ նա, սեղանից երկու գավաթ գինի վերցնելով, մատուցեց նորեկ հյուրերին:

Պապն ու Երեմիան խմեցին: Սեղանակիցները նույնպես՝ գավաթներն իրար վարկելով: Եպիսկոպոսը նմանապես, բացի գուսաններից, որ շարունակում էին իրենց նվագը:

— Հաճեցեք նստել,— ասաց սեղանի տեր իշխանը, և, հյուրերին բավմեցնելով, ինքն ևս նստեց նախկին տեղը՝ իր ձեռքով մսի պատառներ կըտրելով հյուրերի համար:

Հապիվ նստել էին՝ եպիսկոպոսը, որ պարարտամարմին մարդ էր՝ սև ու ճերմակ մավերով, հանկարծ մի ուրախ, բայց անորոշ բացականչ արձակելով, տեղից ձգվեց դեպի աջ և չորեքթաթ մոտեցավ սեղանի տեր իշխանին, որ, հյուրեր նվաճելուց խանդավառ, նորից լցնում էր դատարկ գավաթները:

— Ես ո՛ւղտ եմ, տեր իշխան, ո՛ւղտ եմ,— ասաց նա չորեքթաթ կանգնելով իշխանի կողքին:— Ես ո՛ւղտ եմ, տուր մեղքերդ տանեմ...

Երիտասարդ իշխանը, թողնելով գինի լցնելը, արծաթ դրամներ դրեց նրա մեջքին: Եպիսկոպոս հայրը վերցրեց դրանք, ապա նույն չորեքթաթ ձևով մոտեցավ մեկ ուրիշի:— Ես ո՛ւղտ եմ, տեր, ո՛ւղտ եմ. տուր մեղքերդ տանեմ քավարան:

Այս հյուրն էլ, որ արտաքինով նման էր իշխանի, նույնպես դրամներ դրեց եպիսկոպոսի վրա, և սա նորից վերցրեց արծաթ դրամները, ապա հերթով մոտեցավ մյուսներին: Սրանք էլ, ամենքը գինով ու հարբած, վվարթ ծիծաղով դրամ կամ հացի, մսի կտորներ էին դնում նրա մեջքին ու քրքջում: Իսկ երբ հերթը հասավ Պապին՝ Երեմիան նկատեց, թե ինչպե՛ս նրա դեմքը խաղաց, և հոնքամեջը խոր մի կնճիռ գոյացավ: «Հանկարծ չբռնկի՛», մտածեց: Բայց եպիսկոպոսի օտարոտի առաջարկին Պապը պատասխանեց՝ բարկությունը հապիվ զսպելով.

— Իսկ եթե ոչինչ չունե՛մ...

— Այնժամ՝ տուր կալվածագիր, երիտասարդ սեպուհ, կալվածագիր, որ թողություն լինի մեղքերիդ:

Պապը հասկացավ նրա միտքը. եպիսկոպոսը ցանկանում էր կալվածներ ստանալ նվեր. նա լսել էր, որ եպիսկոպոսներից ոմանք կրոնական վանական հնարներով՝ հանդերձյալ վատ կյանքի սպառնալիքով կամ լավի բարեխոսության խոստումով, նախարարներից ու իշխաններից ստանում են կալվածագրեր, որոնցով նրանց նվիրում էին հարուստ գյուղեր՝ իրենց շինականներով ու հողերով: Եվ այդ հիշելով՝ Պապը եպիսկոպոսի երկրորդ դիմումին պատասխանեց.

— Իսկ եթե ո՛չ կալված ունեմ և ո՛չ հող,— ասաց նորից իրեն զսպելով, բայց այս անգամ Պապի ձայնը դողաց այնպես, որից Երեմիան լուրջ անհանգստացավ:

— Այն ժամ... այն ժամ դուն սեպուհ չե՛ս,— մեծ դժվարությամբ շըտկվեց հարբած, արջի պես չորեքթաթ եպիսկոպոսը և նստեց՝ ուղիղ Պապի

երեսին նայելով:— Ուրեմն դուն սեպուհ չես... դուն սեպուհ չե՛ս... Սակայն դեմքով և հագուստով նման ես սեպուհի. ուրեմն և կարող ես կալվածագրեր տալ. այնպես չէ՞...

Այս անգամ Պապի դեմքը դողաց ավելի, քան առաջ և, մինչ Երեմիան նկատեց այդ, Պապը վարկեց իր ծնկանը և պոռաց.

— Բավակա՛ն է: Լռի՛ր, տխմար սևապգեստ...

Երեմիան գունատվեց և քաշեց Պապի թևքը:

— Մենք ծպտյալ ենք, Պապ,— շշնջաց նա:— Ծպտյալ ենք:

Պապը թեև սթափվեց դրանից, բայց շարունակեց հուզված.

— Ո՛չ, հայր եպիսկոպոս, ես սեպուհ չե՛մ, ճշմարիտ է: Ես մի թշվառ ճանապարհորդ եմ. ոչ կալվածք ունեմ և ոչ իշխանություն: Գնա խնդրիր ուրիշների՛ց...

Ու մինչ բավմականները՝ խնջույքի գինով մասնակիցները, անգամ գուսանները իրենց նվագն ընդհատելով, վարմացած նայում էին այդ տարօրինակ հյուրի խաղուն դեմքին ու խոշոր խաժ աչքերին՝ Պապն արագ ելավ տեղից, և շնորհակալություն հայտնելով սեղանի տեր իշխանին, շտապեց հեռանալ:

— Ներսեսը խելացի մարդ է, ինչո՞ւ է թույլ տալիս, որ այսօրինակ մարդիկ լինեն Քրիստոսի պաշտոնյա,— խոսեց Պապը, երբ բավական հեռացել էին անտառային այդ բացօթյա խնջույքից:

— Խելացի՛,— երկարեց Երեմիան:— Բայց նա իր խելքը չի կարող բաժանել տխմարներին: Խելքը ցորեն չէ, որ ցանեն և բուսնի: Տակիտոսն ասում է. «Մի խելացի մարդուն ընկնում է բյուր տխմար»:

— Սակայն ինձ վարմացնում է, թե ինչո՞ւ այդ եպիսկոպոսը դիմում է այդօրինակ ստոր միջոցի՝ փող և կալվածներ ստանալու համար,— շարունակեց Պապը հուզված:

— Ապաշնորհները սիրում են անաշխատ կյանք և ուրեմն ընդունակ են ստորության:

— Երեմիա, դու ասում ես բաներ, որ ինձ բնավ չեն մխիթարում և չեն պարզում, թե ինչո՛ւ այդպես պետք է լինի: Փոքր առաջ հանդիպեցինք մեկին, որ սուտ ձեռնադրություն կատարելով՝ հափշտակեց միամիտ շինականի ձին, այստեղ եպիսկոպոսն անասուն դարձած՝ դրամ է հավաքում և կալվածագրեր խնդրում: Ի՞նչ են սրանք... Կա՞ այս երկրում իշխանություն, թե ոչ: Եվ ինչո՞ւ այս արարքները մնում են անպատիժ:

Մինչ Երեմիան կպատասխաներ՝ Պապը ձին խթանեց և արագ դուրս եկավ այն ճանապարհը, ուր Բաթը թիկնապահ վինվորների հետ կանգնել և անհանգիստ, տարակույսով նայում էր իր կողմը: Պապը տակավին հուզված էր. նա, առանց խոսք ասելու, շարունակեց առաջ գնալ:

Մյուսները հետևեցին նրան, վարմացած նրա տարօրինակության վրա, իսկ Երեմիան մտածում էր՝ լավ էր, որ Պապը չբացվեց և չպարվեց իր ո՛վ լինելը...

* * *

Վերջին այս դեպքը պատահեց Զորափորում, իսկ մի քանի օր անպատահար գնալով, երբ անցան Նիգ գավառը, և այնտեղ, ուր Նիգ գավառի սահմանը վերջանում է և ճանապարհը նկատելի թեքվում է դեպի Արարատյան դաշտը, պատահեց մի այլ դեպք, որ նոր հուզում պատճառեց Պապին, և նա չկարողացավ այլևս պահել իրեն և, հակառա՛կ Երեմիայի, գուցեև իր ցանկության, դուրս եկավ իր ծպտյալ վիճակից:

Պապը, նրա հետ և Երեմիան ու Բաթը, երբ ձիերը վարում էին կողքկողքի, նկատեցին չորս ձիավոր սարկավագների, որ առաջներն արած տանում էին ձեռքները պարաններով կապկպած մի քանի շինականի: Սրանք քայլում էին հոգնած ու դժվար. երևի երկար ճանապարհ էին կտրել:

Ձիավոր սարկավագներ և կապված գյուղացիներ,— պատկերը թե՛ օտարոտի թվաց և թե՛ հետաքրքրեց ճանապարհորդներին, և առաջինը Պապը ձին քշեց իմանալու, թե ի՛նչ բան է այդ:

— Ովքե՞ր են սոքա և ո՞ւր եք տանում,— դիմեց նա հեծյալ սարկավագներին:

Առաջ եկավ սարկավագներից մեկը, որը ձին հարմար նստելու համար սև երկար հանդերձի փեշերը հավաքել-ամրացրել էր հետևը, մի ուժեղ և հոնքերի տակից նայող տղամարդ, ասես ըմբիշ լիներ հոգևորականի հագուստով:

— Պարտավանց շինականներ են, տեր սեպուհ,— ասաց նա բամբ մի ձայնով, որ միանգամայն ներդաշնակում էր նրա պնդակազմ մարմնին, և մի հայացքով, որով կարծես հավանություն էր ակնկալում դիմացինից:

— Եվ ո՞ւր եք առաջնորդում,— շարունակեց Պապը, ջանալով կարծես չասել ավելորդ մի բառ:

— Բանտարկելու, տեր, ի խրատ և հօրինակ այլոց:

— Եվ ինչո՞ւ համար:

— Նորա համար, տեր սեպուհ, որ չեն կամենում վճարել ո՛չ վանքի տուրքը և ո՛չ աշխատել վանքի համար: «Չենք կարող», ասում են անպգամները: Եթե վանքապատկան շինականը չաշխատի վանքի համար, ո՞վ պիտի աշխատի, տեր...

— Իսկ ո՞վ է կարգադրել սոցա բանտարկություն,— հետաքրքրվեց Պապը՝ շուրթերն իրար հպելով:

— Դանիել սրբազանը:

— Եվ ո՞վ է այդ Դանիել սրբազանը:

— Մեր վանահայրը, տեր...

Պապի հարցումներից Բաթն ու Երեմիան վգացին, որ նրա ձայնը բեկվում է, և նա կարող է հոպվել, ուստի մոտեցան արագ:

Բայց մինչ կմոտենային՝ Պապը նժույգը մի երկու քայլ ևս քշեց առաջ ու հանկարծ՝

— Կանգնե՛լ...— հրամայեց նա, ձայնը բարձրացնելով:

Սարկավագներն իրար նայեցին:

— Եվ ինչո՞ւ համար, տեր սեպուհ...

— Արձակե՛լ կալանավորների կապերը և թողնել իրենց տները,— ձայնն ավելի բարձրացրեց Պապը, վիրավորված, որ իրենից վատ մի ուրիշը իշխանություն է բանեցնում երկրում:

— Բայց, տեր,— առաջ գալով ասաց ըմբշանման սարկավագը ինքնավստահ և չհնազանդվելու շեշտով:— Ինչպե՞ս կարելի է:

— Արձակե՛լ,— կրկնեց Պապն արդեն վայրացած:

— Բայց, տեր, մենք այդ չենք կարող,— անվրդով կանգնեց մեծամարմին սարկավագը:— Իսո՛ւր ես միջամտում... Վախեցի՛ր Դանիել սըրբապանի բարկությունից:

— Արձակե՛լ: Ձեզ հրամայում է ձե՛ր թագավորը,— գոռաց Պապը, չկարողանալով այլևս զսպել իրեն, մոռանալով, որ ծպտյալ է:

Այդ խոսքերը կարծես մոգական ազդեցություն ունեցան. շփոթություն, վարմանք տիրեց ամենքին, ինչպես սարկավագներին, այնպես էլ կալանավոր շինականներին, և մինչ շինականները քարացել էին, չիմանալով ի՛նչ անել, սարկավագներն անմիջապես իջան ձիերից և ծունկի եկան՝ երեսներն ի վար:

— Ների՛ր, արքա... ների՛ր, տեր արքա...

— Երկրպագություն պետք չէ՛: Ելեք, արձակեցեք շինականներին և...— ասաց Պապը կտրուկ, բայց ատամները սեղմելով, որ ավելի խոսքեր չասի:

Սարկավագները երկմտության մեջ մոտեցան շինականներին, մտածելով երևի, թե նրանց արձակելով ի՞նչ պատասխան պիտի տան իրենց վանահորը. իսկ շինականները, մինչ նրանց կապերն արձակում էին, վարմացած նայում էին Պապին, չհավատալով, կարծես, որ դա թագավոր է, որովհետև հագնված էր հասարակ նախարարի կամ իշխանի որդու նման: Մյուս կողմից նրանց աչքերում երևում էր շնորհակալության պես մի բան, որ սակայն չէին կարողանում արտահայտել: Զարմանքի՞ց էր դա, թե անվստահությունից— դժվար էր իմանալ: Իսկ երբ Երեմիան, նրանց այդ վարանումը տեսնելով, մոտեցավ և ասաց. «Թագավորը ձեզ արձակում է, գնացեք ձեր տները»,— շինականներն սթափվեցին և նրանցից մեկը, բրդոտ գլխով ու երեսով տարեց մի մարդ, երկուտակվելով խոնարհումներ արեց նախ Պապին, ապա Երեմիային:

— Երկա՛ր կյանք, տեր, երկա՛ր կյանք...

Մյուսները, այսինքն՝ մնացած հինգ հոգին հետևեցին նրա օրինակին, չհամարձակվելով տակավին հեռանալ, մինչև որ Պապն ինքը չասաց.

— Գնացե՛ք ձեր շենները և...— Պապն է՛լ չշարունակեց, խոսքը կիսատ թողած՝ դարձավ սարկավագներին, որ իրենց ձիերի սանձը բռնած՝ կանգնել էին գլխիկոր:— Իսկ դուք գնացեք ձեր մենաստանը և ամենը պատմեցեք ձեր վանահորը...

Սարկավագները, նախքան հեռանալը, դարձյալ խոնարհումներ արին, բայց դարձյալ մի կասկածով, թե հասարակ սեպուհի նման հագնված այդ երիտասարդը իրոք թագավո՞րն է, թե ինքնակոչ մեկը, որ գուցե կատակ արեց իրենց հետ, վախեցնելով թագավորի անունով: Այնինչ, Բաթն ու Երեմիան նկատեցին, որ Պապը ոչ միայն հուզված է, այլև վրդովված. նրան կարծես համակել էր տարօրինակ մի վգացում, երբ մարդ ասես մոռանում է որտե՛ղ է, ի՛նչ է անում և ո՛ւր է գնում: Այդ նկատելով՝ Բաթն ու Երեմիան գտան, որ ճանապարհը շարունակել ավելորդ է և անօգուտ, ու միասին առաջարկեցին վերադառնալ Դվին:

— Դառնանք,— համաձայնեց Պապը:— Ի՛նքս ցանկանում էի...

Եվ, չսպասելով թիկնապահների մոտենալուն, նրանք ձիերը քշեցին դեպի մայրաքաղաք:

Մյուս օրը երեկոյան դեմ նրանք փոշեթաթավ մտան պալատ: Զարմանդուխտ թագուհին, Պապին տեսնելով, վարմանքից աչքերը հառեց արքա ամուսնու երեսը. շրջագայությունից ու վբոսանքից նա փոխանակ վերադառնալու ուրախ-վվարթ, ինչպես լինում էր երբեմն, եկել էր հուզված ու մռայլ, այնպես որ նրա հայացքը կանգ չէր առնում և ոչ մի բանի վրա:

— Պատահե՞լ է ինչ անախորժություն, Պապ,— չհամբերեց նա:

— Ոչինչ առանձին:

— Սակայն դու հուզված ես:

— Ավելի շուտ՝ հոգնած, Զարմանդուխտ,— և Պապը արագ անցավ իր առանձնարանը:

Իսկ փոքր անց կանչեց հավարապետին ու Երեմիային և կարգադրեց.

— Գրել մի հրաման՝ շեներում, ավաններում ու քաղաքներում կարդալու, թե այսուհետ վերացվում է եկեղեցուն, վանքերին ու մենաստաններին տրվող տասանորդն ու պտղին, և թողնվում է միայն արքունի տուրքը:

— Վերացնել վանքերին տրվող տուրքե՞րը,— վարմանքից բարակ հոնքերը վեր քաշեց հավարապետը, նայելով թագավորին մի հայացքով, կարծես իր առջև տեսնում էր մի նոր ուրիշ մարդ:

— Ինչո՞ւ վարմացար, հավարապետ,— ասաց Պապը, նկատելով նրա արտակարգ տարակուսանքը:

— Բայց դա կարգ է, արքա, սահմանված վաղուց ի վեր, տակավին երանելի Տրդատ արքայի օրով:

— «Կա՛րգ... սահմանված վաղուց ի վե՛ր»,— կրկնեց Պապը հավարապետի խոսքերը:— Սակայն, հավարապետ, մի՞թե մի երկրում, ուր կա թագավոր, կարո՞ղ է լինել մի քանի իշխանություն, մի քանի հրամայող:

— Ոչ, արքա. հարկավ ոչ,— պատասխանեց հավարապետը:

— Սակայն այստեղ՝ Հայոց Աշխարհում իշխանություն են անում ամեն-

քը, անգամ վանահայրերը, սարկավագները: Այլ ի՞նչ է մնում ինձ. այն գուցե, որ գնամ եկեղեցու հայրերի մոտ և խնդրեմ՝ կառավարել ինձ ևս:

— Թույլ տուր իմանալ, արքա, թե ապօրինի ի՞նչ են կատարել մեր հոգևորները,— հարցրեց իշխան Ամատունին, աչքերը թագավորի շուրթերին:

— Ի՞նչ: Այդ, հպարապետ, ինքդ պիտի իմանայիր ինձնից առաջ: Պիտի իմանայիր, որ քո հոգևորները մարդիկ են կալանում և միջամուտ են լինում մարմնավոր իշխանության գործերին:

— Պիտի խոստովանեմ, արքա, լինում են երբեմն դեպքեր:

— Եվ դու թույլատո՞ւ ես լինում, հպարապետ, որ այդ հոգևորները կողոպտեն երկիրը: Եթե եկեղեցին ու վանքերը տանեն ամենը, շինականի հացը, իբրև տուրք և պտղի, ինչո՞վ վճարի նա արքունի հարկը, և մենք ինչո՞վ պետք է պորացնենք մեր բանակը, հպարապետ: Խորհե՞լ ես այս, տեր Ամատունի: Ո՛չ անշուշտ:

Հպարապետը մի վայրկյան գլուխը կախեց և ապա նայեց թագավորի հոգնած դեմքին.

— Իսկ ինչո՞վ պիտի ապրեն վանքերն ու միաբանությունները, արքա...

— Նոքա կարող են ապրել այլ եկամուտներով,— ձայնը բարձրացրեց Պապը:

Լռություն իջավ: Երեմիան, նկատելով Պապը հուզված է, չուզեց միջամտել. մյուս կողմից՝ նրա հայացքներից երևում էր, որ նա համամիտ է թագավորին. այնինչ, հպարապետը, ճակատը տրորելով, նայեց հատակին, լռեց մեկ-երկու վայրկյան, ապա նորից բարձրացրեց գլուխը:

— Կդժգոհեն, արքա,— ասաց նա մտահոգ,— և այդ ամենը կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ:

— Դու ինձ վախեցնո՞ւմ ես, հպարապետ:

— Ամենևին, արքա: Ես միայն երկյուղ ունեմ, որ հոգևոր հայրերը չհնազանդեն և...

— Եվ ուրե՞մն, հպարապետ,— ընդհատեց Պապը նրան,— խորհուրդ ես տալիս, որ ե՞ս հնազանդեմ նոցա: Եթե կարելի է տուրքեր հավաքել՝ ինքս պիտի հավաքեմ բանակ պահելու, որ երկրի սահմանները ապահովեմ թշնամիներից, իսկ հոգևորականները ոչ երկիր են պահում, ոչ սահմաններ ապահովում... Թող ապրեն իրենց հողերով, որ նույնպես շատ է: Եվ անհասկանալի է ինձ, թե ինչո՞ւ է Ներսեսը մեր աշխարհը լցրել հոգևորներով: Վաղուց նկատել եմ, որ դրանց թիվը շատ է անչափ: Ամեն քայլափոխի հանդիպում ես վարդապետի, սարկավագի, եպիսկոպոսի և քահանայի: Եվ ինչո՞ւ համար են այդչափ: Եվ ինչո՞ւ... Թվում է ինձ, որ յուրաքանչյուր շենում բավ է մի քահանա, իսկ արեղաների կեսը, տուրքեր հավաքելու փոխարեն, կարող են մտնել բանակ... Պետք է այս ևս գրել հրամանում,— տաքացավ Պապը:

Հավարապետը վարմանքից հառաչեց ակամա:

— Այդ արդեն կլինի չափավանց, արքա,— ասաց նա մեղմորեն և ցավով:

Հավարապետի խոսելու այդ եղանակը կարծես ապդեց թագավորի վրա, և նա ասաց.

— Այդ դեպքում, Երեմիա, գրիր առայժմ այն, ինչ ասացի:

— Պապ,— հանկարծ խոսեց Ջարմանդուխտ թագուհին, որ, ամուսնու վատ տրամադրությունը տեսնելով, աննկատելի մտել էր գահասրահ և գունատ կանգնել նրա երկրորդ դռան մոտ:— Պապ,— կրկնեց նա երկյուղով լի ձայնով ու առաջ գալով,— գուցե նախ խոսեիր Ներսես հայրապետի հետ, ապա նոր արձակեիր հրամանդ:

— Խոսելու կարիք չունեմ, թագուհիս,— պատասխանեց Պապը կըտրուկ:— Ամենը պարզ է: Գնա՛, Երեմիա...

Մյուս օրը մագաղաթի վրա գրված հրամանը՝ թագավորի կարմիր ստորագրությամբ, սուրհանդակները տարան Հայոց Աշխարհի շեներում, ավաններում ու քաղաքներում կարդալու:

ԳԼՈՒԽ 3

Ամառային այդ երեկո կատաղի մի քամի էր մրրկում Վաղարշապատում, իսկ նրա Մայր եկեղեցու բակում տիրում էր մի արտակարգ հուզում ու իրարանցում: Երեկոյան ժամերգությունն ավարտվել էր. հոգևորականները փոքրիկ խմբերով դուրս էին գալիս ընդարձակ սալարկած բակը, բայց ըստ սովորության չէին շտապում իրենց խցերը, այլ մռայլ, հուզված խոսակցելով սպասում էին մյուսների դուրս գալուն և դարձյալ ինչ-որ բանի, չնայած անախորժ քամուն, որ ոչ միայն ալեկոծում էր բակի ծառերը, այլև ահագին փոշի երկինք հանելով, բերում թափում էր մարդկանց գլխին:

Այդ փոշի՞ն... Պարսից վերջին արշավանքից Վաղարշապատը տուժեց Հայաստանի բոլոր քաղաքներից ավելի, նախ որպես մայրաքաղաք, որ առանձին բարեկարգության ու փարթամության էր հասել Տրդատ Մեծի օրոք, երկրորդ՝ որպես քրիստոնեական կրոնի և եկեղեցու կենտրոն, ուր նստում էին հայոց կաթողիկոսները: Պարսիկները և նրանց միացած չարանախանձ հայ նախարար Մերուժան Արծրունին իրենց ամբողջ կատաղությունն ու թույնը թափել էին Արշակունիների այդ մեծահամբավ ոստանի

գլխին, հողին էին հավասարել Տրդատի կառուցած եռահարկ պալատը, նրան հարակից շենքերը, ավերել էին պալատական մեծօրյարների դաստակերտները, որ հեռվից, ներդաշնակ մի կորագծով, շրջապատում էին արքունի շենքերն ու պարտեզները. ավերել էին մեծ իջևանները, որոնք ընդունում էին արևելքից և արևմուտքից եկած խոշոր քարավաններ, որ բեռնաբարձ բերում էին կերպաս, մետաքս և ամեն տեսակ կարդեր ու իրեր և մնում ամիսներով՝ մինչև այդ ապրանքների վաճառքը, և նորից ճանապարհ էին ընկնում, տանելով իրենց հետ Հայաստանի բուրդը, մեղրը, պղինձը և ոսկին: Պարսիկները չէին խնայել և քաղաքացիների լքած շատ մեծ ու փոքր տներ՝ մատնելով նրանց հրի ու ավերի: Բայց նրանք հատուկ, առանձին մոլեգնությամբ վնասել-քանդել էին եկեղեցական շենքերը. սակայն որքան էլ ճգնել էին՝ չէին կարողացել խորտակել Մայր եկեղեցին. նա իր քարաշեն, հաստաբեստ պատերով դիմադրել էր նրանց, և նրանք, անկարող լինելով փլել նրան, այրել էին փայտաշեն դռներն ու տանիքը:

Ընդհանրապես ավերածությունը մեծ էր քաղաքում, այնքա՛ն մեծ, որ երբ թեթև մի քամի էր բարձրանում, ավերակների կավափոշին երկինք էր հասնում և հաստ շերտով ծածկում ամեն ինչ. անգամ խաղողի այգիները, պարտեզների ծառերը կորցնում էին իրենց կանաչ տեսքը, բեռնավորվում փոշիով, մինչև որ մի նոր անձրև մաքրում էր նրանց: Եվ այդ փոշու ժամանակ բարեկարդությունից ու շենքերից վրկված մայրաքաղաքը հավար տարվա ավերակի տպավորություն էր անում: Սակայն պետք է ասել և այն, որ Վաղարշապատը, ճիշտ է, մայրաքաղաք էր, բայց միակը չէր: Իսկապես, Հայաստանը չուներ մի մշտական անխախտ մայրաքաղաք. նայած տարվա եղանակին կամ քաղաքական հանգամանքներին՝ հայ թագավորները նստում էին այնտեղ, ուր հարմար էին տեսնում: Տրդատ Մեծից հետո նրա որդի Խոսրով Երկրորդը իր համար շքեղ մի պալատ շինեց Դվինի բլուրի վրա և պանական շենքեր, ու տարվա մեծ մասն անցնում էր այնտեղ, մանավանդ որ այդ նոր մայրաքաղաքը նա շրջապատել էր խաղողի նորատունկ այգիներով և բավմատեսակ ծառերի մի անտառով, որ ալեծածան ու ծփուն կանաչությամբ տարածվում էր Ապատ գետի հոսանքն ի վեր և նրա խորաձորով ու շրջակա բլուրներով ձգվում-գնում էր մինչև Մապաղ գավառը, մինչև Կոտայք, մինչև հովասուն Գառնի: Խոսրովի հաջորդը՝ նրա որդի Տիրանը, մինչև կուրացվելն ու թագավուրկ լինելը, նստում էր մերթ Դվին, մերթ Վաղարշապատ, երբեմն՝ Արտաշատ: Սրա որդի Արշակն արդեն նստում էր մինչև իսկ գյուղաքաղաքներում և այդտեղերից կառավարում երկիրը: Իսկ Բյուզանդիայից նոր վերադարձող Պապը և նրան ուղեկցող իշխանները, տեսնելով Վաղարշապատի այդ ավերանքը, գերադաս համարեցին անվնաս մնացած Դվինը՝ իր ընդարձակ և գեղեցիկ պալատով: Ներսեսին նույնպես խորհուրդ տվին, որ սա ևս իր նստավայրը դարձնի Դվին, ուր անվնաս ու կանգուն էին մնացել թե՛ եկեղեցական շենքերը և թե՛ եկեղեցին, որ պարսիկնե-

րը դարձրել էին ատրուշան: Սակայն ծերունի կաթողիկոսը չհամաձայնեց թողնել կաթողիկե Մայր եկեղեցին և իր հայրերի ավանդական նստավայրը: Նա անմիջապես, կարճ միջոցում, նորոգել տվեց երկհարկանի վեհարանը, վանականների խցերը և Մայր եկեղեցու դռներն ու տանիքը, ավելի հաստատուն, քան առաջ էր, և եկեղեցական վարդերն ու սպասները, որ թաքցրել էին ապահով տեղեր, հանեցին և նորից բարեվարդեցին տաճարը:

Եվ այժմ այստեղ՝ Մայր եկեղեցում ամեն առավոտ և երեկո ժամերգություն էր լինում և պաշտամունք, որին երբեմն մասնակցում էր կաթողիկոսը՝ Ներսեսն ինքը. ու ժամերգությունից հետո բոլորը՝ աբեղա, սարկավագ, վարդապետ թե եպիսկոպոս, դանդաղաքայլ, յուրաքանչյուրն իր աստիճանի արժանապատվությունը պահած, քաշվում էին իրենց խցերը՝ հանգստանալու կամ ձեթի կանթեղի լույսով սուրբ գիրքը կարդալու՝ քրիստոնեական վարդապետության մեջ հմտանալու համար:

Բայց այդ երեկո, ամառվա այդ քամոտ երեկոյին, երբ հանկարծ սկսված քամին փոշու ամպեր էր բարձրացնում Վաղարշապատի ավերակներից և, փողոցներում պտտելով, տարածում էր քաղաքի ու այգիների վրա, այդ իսկ ժամին ահա պարսպապատ ու բարձրաշեն Մայր եկեղեցու ընդարձակ սալարկած բակը լցվում էր հուզված հոգևորականներով, ոմանք իրենց սև պարեգոտները վսպել էին գոտիներով, ոմանք թողել արձակ, ոմանք դրել էին սրածայր կնգուղ, ոմանք առանց կնգուղի էին՝ գլխաբաց ու երկարամազ: Չնայած պաշտամունքը վաղուց էր ավարտվել եկեղեցում, չնայած անախորժ, փոշեբեր քամուն, նրանք բակում ցրված և մեծ ու փոքր խմբերի բաժանված, քամուց ալեկոծվող ծառերի տակ խոսակցում էին հուզված, արտակարգ հուզված ձայնով ու շարժումներով և անսովոր մռայլ, տրտում դեմքերով: Կարելի է ասել, այդտեղ էր Մայր եկեղեցու ողջ միաբանությունը՝ իր բոլոր եպիսկոպոսներով, վարդապետներով, աբեղաներով ու սարկավագներով, ինչպես օրինակ, պարթևահասակ, ծաղկած մորուսով ու ալիքներով Հակոբ եպիսկոպոսը, որ հայտնի էր որպես բանիբուն քարոզիչ, նրբակազմ Եղիազար ձայնեղ վարդապետը, Գրիգորիս թարգմանիչը, որ ասորի լեզվից կատարած թարգմանությունների համար կոչվում էր Ասորի, Բարսեղ երգեցողը, Զենոբ վորավարը (այդպես կոչվում էր, որովհետև իրոք եղել էր վորավար, բայց մենաստան մտնելուց հետո էլ պահպանում էին նրա հին կոչումը), Անտոն Կարնեցի գուշակողը, Աստվածածատուր Մաժոխը, Հովսեփ խոտաճարակը, Մարտիրոս Մսակերը, Հովհաննես «երկայն» և Հովհաննես «կոդակ» վարդապետները. այդտեղ էին անգամ Քրիստափոր մառանապետ վարդապետը, որ սովորաբար ժամերգության իսկ չէր մասնակցում, և Սիմոն հացարարը, որ այդ ժամին երբեք դուրս չէր ելնում միաբանության սեղանատնից: Եվ շատ ուրիշներ:

Սովորական միաբանների թիվն ավելացել էր ուրիշ մենաստաններից եկած հոգևորականներով. դրանց մեջ աչքի էր ընկնում Մարուքե ճգնավորը,

մի նիհար ու երկար, մավեղեն հագած տղամարդ, որ ապրում էր Արայի լեռան մի քարայրում և հետը ման էր ածում այծի մավերից մի պարկ, որի մեջ պահում էր իր ուտելիքը՝ պտուղներ ու արմտիք. Մինաս միայնակյացը, որի մասին ասում էին, թե կին տեսնելիս երեսը ծածկում էր մինչև նրա անցնելը, Մեղրիկ վարդապետը, որ ամբողջ կյանքը չորաճարակ էր՝ ապրում էր միայն հացով ու ջրով, և շատ ուրիշ միայնակյացներ ու ճգնավորներ. բոլորն էլ նիհար, ջղուտ, արևից ու քամուց կարծրացած: Ճգնավորների մեծ մասը, միահանդերձ էր— ունեին մավեղեն մի քուրձ կամ հին մի պարեգոտ՝ գյուղական գետնագործ շալից կարած, որն իր կոշտությամբ քիչ էր տարբերվում քուրձից: Սրանցից ոմանք կապել էին հաստ պարանե գոտիներ և այնպես պինդ էին պրկել մեջքները, որ վկայում էին, թե դա կսպում է ուտելու ախորժակը. հետևաբար և ցանկությունները. դա երբեմն վերք էր առաջացնում գոտկատեղում: Սրանք ոչ միայն սակավակեր էին և ժուժկալ, այլև մարմնական ուրախության այս գործը վեր էին ածում մտավոր տանջանքի, յուրաքանչյուր պատառի հետ հիշում էին մահն ու դատաստանը և դրանց սարսափի ներքո խեղդում կերակրի ախորժակը և կամ պատառների թվով աղոթք էին ասում կարճ, որ «անպարապ լինեն աղոթից»: Նրանցից ոմանք իրենց նվիրում էին նույնիսկ «քաղցի, ծարավի և բանջարաճաշակ կենաց»:

Իսկ վանքերում ապրողները, ընդհակառակը, նրանցից տարբերվում էին թե՛ իրենց հագուստներով և թե՛ մանավանդ տեսքով. սրանք ճգնավորների նման միահանդերձ չէին և, բացի այն, որ ունեին «ամառանի» ու «ձմեռանի» հագուստներ, հագել էին մեծ մասամբ սև, ոմանք նաև շատ ավնիվ կտորներից պարեգոտներ, որ հասնում էին ծնկներից վար. ոմանց պարեգոտները թեվանիքով էին, ոմանցը՝ անթեվան. ոմանք կապել էին թանկագին մետաքս կամ կաշե գոտիներ և վրանեն առել կերպաս կամ հասարակ մեկնոց, և այդ թիկնոցները կամ շուրջառները կոճկել էին արծաթ ու ոսկի ճարմանդներով: Եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից շատերը դրել էին խաչանիշ կնգուղներ, իսկ սարկավագները՝ միայն սև կլոր գդակներ: Եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից ոմանք գեղեցկության համար մորուսները հյուսել էին երկճյուղ՝ ասորական ձևով. կային և այնպիսիները, որ միայն մի հյուս էին արել և թողել կուրծքն ի վար: Բայց մեծ մասը ունեին լայն մորուսներ, որ ծածկում էին նրանց կրծքերը և այժմ ծածանվում էին քամուց:

Բակը հետզհետե լցվում էր, և խոսակցությունը քանի գնում դառնում էր աղմկալի: Ամենից բարձր խոսում էր մի բարձրահասակ, նիհար, հրաբորբոք աչքերով ու սև մորուսով վարդապետ՝ հոգևորականների մի մեծ խըմբում, որ հավաքված էր ծառերի տակ.

— Ես ինքս, սուրբ հայրեր, ես ինքս ականատես և ականջալուր եղա, թե ինչպե՛ս շինական ամբոխը հրճվում էր կոկոզավիզ՝ այդ հրամանի առթիվ: «Է՛լ տասանորդ, պտղի չկա՛, չկա՛», չարախնդում էին իմ երեսին նզո-

վից արմատները, սուրբ հայրեր: «Շուտով թագավորը վանքերի հողերն էլ պիտի տա մեզ, շուտո՛վ», ասում էին իրար ու չարախնդում դարձյալ: «Մենք պիտի վճարենք միայն արքունի տուրք, իսկ եկեղեցուն, վանքերին՝ ոչի՛նչ...»: Իսկ շինական պառավ կանայք կանչում էին մեր սարկավագների հետևից. «Քրիստոսի ավազակներ, մալուխ փախցնողներ»... Ահա մեր մանուկ թագավորի գործը... մի՞թե սուրբ հայրապետը տակավին չէ լսած այս...

Նա վերջացնելով՝ խոր մի հառաչ արձակեց և գլուխը թեքեց դեպի աջ ուսը. երևում էր՝ եկել է հեռվից, հոգնած է և հետևաբար ավելի հուզված:

Երբ նա վերջացրեց՝ ամեն կողմից լսվեցին վրդով ձայներ.

— Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ. տերը բարկացել է մեզ վրա, տհաս մի թագավոր տալով...

Մի ուրիշ մեծ խմբում (որ քամուց և փոշուց պատսպարվել էր վանքի պատերի տակ), տարեց վարդապետներն ու եպիսկոպոսներն նույնպես խոսում էին Պապի մասին, իսկ աբեղաներն ու սարկավագները, չհամարձակվելով մոտենալ մեծերի այդ խմբին, լսում էին նրանց հեռվից հարգալից պատկառանքով:

— Այո, սուրբ հայրեր, պտուղը ծառից հեռու չի ընկնում,— ասում էր Ղավիթ եպիսկոպոսը, ամենքի կողմից հարգված մի ծերունի, որ տեսել էր Տիրան և Արշակ թագավորների իշխանությունը և միշտ դժգոհ էր նրանցից:

— Բայց սա անցավ և հորից, հայր սրբապան,— նկատեց նոսր մորուսով, ծաղկատար դեմքով մի կարճ վարդապետ, որ խոսակիցներին լավ տեսնելու համար գլուխը պահում էր շարունակ ետ թեքած:— Նոքա դեմ էին գնում Քրիստոսի եկեղեցու այս-այն կարգին, երբեմն հակառակում սուրբ հայրապետին, բայց սա, սա... մեղա՛ աստված, սա արդեն չար է մտածում և ուզում է ամենքիս վրկել հացից հանապազօրյա...

— Ո՛չ միայն այդ, սուրբ հայր, ո՛չ միայն այդ,— առաջ եկավ հյուսած մորուսով մի երկար վարդապետ՝ բարակ, ծղրտան ձայնով, գլխի կնգուղը քամուց ծռված և մեկնոցի փեշերը հավաքած:— Պապը նոր մի Հուլիանոս է: Նա ցանկանում է երևի քրիստոնեության փոխարեն հեթանոսություն. այո՛, հեթանոսությո՛ւն, սուրբ հայրեր, հեթանոսություն պի՛ղծ և վսպի՛ր...

Հավաքվածները երեսները խաչակնքեցին անխոս եռանդով:

— Հայր սուրբը ճշմարիտ է,— նորից միջամտեց ծաղկատար դեմքով կարճ վարդապետը՝ գլուխը միշտ ետ պահած:— Այդ հայտնի դարձավ այն խրախճանի օրը, երբ ամբոխը Դվինի հրապարակում աղմկում ու պարում էր արբշիռ և եկեղեցու հայրերին ստիպում՝ գինի խմել և պարել իր հետ, իսկ գուսանները երգում էին հեթանոսական պագշոտ ու շամբշոտ երգեր: Այո, հայրեր, երբ իմացա այս՝ ասացի. «Սա մի նոր Հուլիանոս է»: Եվ, ահավասիկ, այս հրամանը: Դրա նպատակը ո՛չ այլ ինչ է, բայց եթե...

— Մենք տակավին չգիտենք ի՛նչ նպատակ ունի թագավորը,— ընդ-

հատեց վարդապետին Դավիթ եպիսկոպոսը տխուր մի ձայնով:— Սակայն այս հրամանը ոչինչ լավ չէ գուշակում, հայրեր:

— Հրամանն ապացուցում է միայն տհասություն,— հարեց մի գեր, կլոր եպիսկոպոս, որ նոր մոտեցել և վրդով լսում էր խոսողներին: Դա Վանանդի Կյուրեղ եպիսկոպոսն էր, որ մի տասն օր էր, ինչ եկել էր վանք, բայց մեկնելը հետաձգել էր թագավորի հրամանը լսելով:— Տհա՛ս, վասնզի նա, արձակելով այդ հրամանը, չի մտածում, որ դեմ է գնում Տրդատ Մեծի օրենքին, որ հողեր, կալվածներ է շնորհել եկեղեցուն, տուրքեր է սահմանել նորա համար, որպես աղբյուր գոյության:

— Այո, այո, ճշմարիտ է ասում սրվաբան հայրը,— համաձայնեց Դավիթ եպիսկոպոսը:— Մեր թագավորը երիտասարդ է այնքան, որ չի խորհել այդ մասին: Պալատում չկան երևի մարդիկ բանիմաց, որ հասկացնեն հետևանքները աղետալի...

— Կա՛ն, սրբական հայր, կա՛ն,— նորից միջամտեց ծաղկատար դեմքով կարճ վարդապետը:— Չգիտե՛ս միթե, որ Պապի մոտ կան երկու իմաստուն ու բանիմաց պատանիներ, որոնք ուսանել են իբր Բյուզանդիոնում, բայց...— նա լռեց նշանակալից, որից երևում էր, որ չի ուզում ավելորդ խոսքեր ասել:

— Դու, սուրբ հայր, նկատի ունես անշուշտ Բաթ Սահառունո՛ւն և Երեմիա Ամատունո՛ւն,— հարցրեց մի անվստահ ձայն հետին շարքից:

— Այո՛, այո՛, նոքա՛, նոքա՛,— աշխուժացավ նորից կարճ վարդապետը:— Բյուզանդիոնում ուրիշ բան չեն կարողացել ուսանել, բացի մոլորությունը: Նոքա են ահավասիկ, որ թագավորի հետ համախորհուրդ արձակել են այդ հրամանը:

— Սպարապետը լիներ այստեղ՝ Պապը չէր համարձակի անել այդ,— ասաց մի նոր ձայն:

— Հարկա՛վ, հարկա՛վ: Սպարապետը խելացի է և հեռատես,— հավանություն տվին մի քանի ձայներ:

Հավաքվածներից բավական հեռու, ծառերի խորքում, մութի մեջ խոսակցում էր վարդապետների մի այլ խումբ, բայց մյուսների պես ոչ թե բարձր, այլ կիսաձայն, կարծես գաղտնի:

— Թագավորն իրավացի է,— ասում էր մեկը:— Դանիել եպիսկոպոսը ագահ է և չար: Նորա ագահությունն է պատճառ, որ թագավորն արձակել է սույն այս հրամանը:

— Այո, նա հասու չէ, որ Քրիստոսի աշակերտները կարիք չունեն կալվածի, աշխարհայինի,— ասում էր մի ուրիշը:— Մենք պետք է աղոթենք միայն՝ մեր հոգու և ժողովրդյան փրկության համար...

— Այո, հայրեր հոգևոր. աղոթենք և հետամուտ չլինենք ուտելու և իշխելու, ինչ վայել չէ հոգևորաց,— տրտմաձայն սկսեց մի տարեց վարդապետ:— Թագավորն իրավացի է անշուշտ. չպետք է լինել ագահ: Ագահու-

թյունը դեմ է աստծու պատվիրանաց: Եվ թագավորն իրավացի է, երիցս իրավացի...

Մի երրորդ խմբում, որ հավաքված էր մեծ ընկուզենու տակ, խոսում էին թագավորի վերջին շրջագայության մասին, թե ինչպե՛ս նա ընկերների հետ ծպտյալ մտել է կուսանոց և հանդիմանել մայրապետին:

— Եվ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար,— հետաքրքրվում էին շատերը միասին:

— Ինչո՞ւ համար: Աաեմ պարզ և անթաքույց: Ծանկացել է գիշերել կուսանոցում իր ընկերների և վինվորների հետ:

— Խայտառակությո՛ւն... Ամո՛թ և խայտառակությո՛ւն:

— Թագավոր և այդպիսի վարմո՛ւնք: Մեղա՛, մեղա՛,— խաչակնքեցին համարյա բոլորը:

— Եվ նկատեցեք, հայրեր. ծպտյա՛լ,— ընդգծեց պատմողը առանձին մի խորհրդավորությամբ:— Ծպտյա՛լ, որ ծածկի իր արարքը քստմնելի: Հասկանո՛ւմ եք: Ծպտյա՛լ...

— Վա՛յ քեզ, Հայոց Աշխարհ, վա՛յ քեզ,— հառաչելով տնքաց մի բոլորովին ծեր, կիսակույր եպիսկոպոս, որ չհոգնելու համար մեջքը հենել էր ընկուզենու բնին և, լսելիքը լարած, անշարժ լսում էր խոսողներին:— Վա՛յ քեզ...

Մի վայրկյան ծանր լռություն իջավ, որից կարելի էր եզրակացնել, թե խոսակցությունը վերջացավ այլևս, բայց հանկարծ լսվեց մի անհամարձակ ձայն, որ դիմեց կուսանոցի մասին պատմող վարդապետին.

— Սակայն, հայր Պետրոս, ես բոլորովին այլ բան եմ լսած այդ կուսանոցի մասին: Աաում են, չգիտեմ որքա՛ն պատշաճ է պատմել,— ընդհատեց նա շուրջը նայելով, կարծես վստահ չլինելով, որ իր ասածը կլսեն:

— Ասա՛, խոսի՛ր, հայր Հուսիկ,— խրախուսեց այն վարդապետը, որ պատմում էր թագավորի ծպտյալ արարքը:— Ջրուցի՛ր, ես սիրով կլսեմ:

— Լսած եմ, որ թագավորը ծպտյալ մոտեցել է կուսանոցին և խնդրել, թե կարելի՞ է տեսնել մենաստանը: Մայրապետը բարկացել է հույժ և հանդիմանել, չիմանալով, որ դա թագավորն է: Ու այն ժամ Պապն ասել է, թե ինչո՞ւ համար են այս դեռատի աղջիկներին հավաքել այստեղ. պետք է թողնել, ասել է, գնան ամուսնանան և սերնդագործեն: Այսպես...

— Սրբապի՛ղծ խոսքեր... սրբապի՛ղծ խոսքեր,— լսվեցին ամեն կողմից:

— Եվ այդժամ ահա,— աշխուժացավ ամաչկոտ հայր Հուսիկը,— այդժամ ահա մայրապետը բարկանում է և ասում. «Հեռացի՛ր, որ քո աստվածընդդեմ խոսքերը չհասնեն քահանայապետի ականջը»... Ու Պապը դրանից սրտնեղած՝ հրաման է արձակել ահա, որ վերացնեն տասանորդն ու պտղին:

— Խռոված երեխայի վարմունք,— նկատեց մեկը:

— Նեղացել է մայրապետից, վրեժ է առնում հայրապետի՛ց,— ձայնակցեց մի ուրիշը հեգնոտ:— Անխրա՛տ վարք...

— Ոչ միայն հայրապետից,— ուղղեց մի երրորդը,— ամբողջ եկեղեցուց և նրա սպասավորներից:

Ու մի առժամ խոսակիցներից յուրաքանչյուրը վրդովված՝ իր կարծիքն էր հայտնում դեպքի մասին, դատապարտելով թագավորի վարմունքը:

Բայց այդ միջոցին մեկը հարցրեց.

— Սակայն, հայր Պետրոս, այդ ինչպե՞ս իմացար կամ մայրապետն ինչպե՞ս իմացավ, որ ծպտյալը թագավորն է եղած:

— Այդ մայրապետի գաղտնիքն է,— ասաց հայր Պետրոսը և լռեց: Իսկ մյուսները ենթադրեցին, որ մայրապետն իր մարդկանց ուղարկել է նրա հետևից՝ նրա ո՛վ լինելը պարզելու, և պարզել է հավանաբար:

— Բայց արդյոք հայրապետը իրավե՞ք է այս ամենին,— հետաքրքրվեց մեկը նորից:

— Հայրապետը՝ ասել չեմ կարող, բայց հայրապետի դպիր հայր Փավստոսը գիտե: Քիչ առաջ Դանիել սրբազանն ամենը պատմեց նորան, թե ինչպե՛ս իր սարկավագներին թույլ չի տվել ամբարիշտ շինականներին բերել վանք:

— Ա՛ա,— լսվեցին բացականչություններ:— Դանիել սրբազանն այստե՞ղ է:

— Ուրեմն ժամանել է արդեն:

Դանիել եպիսկոպոսը Արագածոտնի ս. Խաչ մենաստանի վանահայրն էր. նա հայտնի էր իր խստակրոն կենցաղով. հոգևոր կոչման առաջին տարիները նա օրերով մնում էր ծարավ, անոթի, միշտ խարազանագեստ, երբեմն հոտնկայս ու անքուն: Ուտում էր միայն բուսեղեն ու պասեղեն, կենդանի արարածի միսն ուտելը համարելով գազանություն. սկզբում իր աշակերտներին ևս սովորեցնում էր նույնը: Բայց նա ավելի հայտնի էր նրանով, որ լինելով սակավաթիվ լավապես գրագետ հոգևորականներից մեկը՝ վերջին տարիները չէր կարդում և ոչ մի գիրք, գտնելով, թե գրքերը մոլորության մեջ են գցում մարդկանց և նրանց հոգին լցնում կասկածով ու ավելորդ մտքերով:— «Իսկ միտքն ինքը սատանա է կամ սատանայի ծնունդ,— ասում էր նա:— Նոր մտքեր ունենալ՝ նշանակում է նոր տանջանք, նոր մեղք»: Եվ գտնում էր, որ պետք է ոչնչացնել միտքը, որովհետև դրանից են ծագում բոլոր չարիքները: Նա կարծում էր՝ եթե մարդ չունենար միտք, կլիներ երջանիկ արարած: Ինչ վերաբերում է գրքերին՝ նա գտնում էր, որ աստծու խոսքը չի կարող լինել գրքի մեջ. նա կա և պիտի լինի յուրաքանչյուր մարդու սրտում, և ով պահում է աստծու պատվիրանները, աղոթում է, պասում և խեղդում իր ցանկությունները, նա կըմբռնի աստծու խոսքը: Նա այսպես էր հայտնի առաջները, երբ ճգնավորական կյանք էր վարում, բայց երբ կարգվեց ս. Խաչի վանահայր, նա միանգամից փոխեց իր ճգնավորական կենցաղը: Ճիշտ է, հագնում էր մակեղեն, խստականոն էր ու պահանջկո՛տ իր միաբանության մեջ, բայց մենաստանը և նրա բնակիչներին լավ պա-

հելու համար անում էր ամենը, ինչ հնարավոր է: Ամենից առաջ նա՛ էր հավաքում իր վանքին հասանելիք ցորենը, պտուղներն ու մյուս տուրքերը այն շեներից, որոնք կապված էին իր մենաստանին: Որքան առաջներում խիստ էր իր նկատմամբ, հիմա նույն խստությունը գործադրում էր իր մենաստանում: Պարտապանց հոգևորականին, լիներ սարկավագ, աբեղա թե վարդապետ, պատժում էր հացից վրկելով, իսկ տուրքերից ու պտղից հրաժարվող կամ ուշացնող շինականներին բանտարկում էր, որ չարհամարհեն աստըծու մարդկանց, որոնք միշտ նրանց մասին են հոգում ու աղոթում:

Այս Դանիել եպիսկոպոսն էր ահա, որ իր մենաստանից եկել էր կաթողիկոսին գանգատվելու, թե ինչպե՛ս թագավորն արձակել է պարտապանց շինականներին և թե ինչպե՛ս սարկավագներն ու աբեղաները վախենում են հիմա գնալ շեները՝ տասանորդ ու պտղի հավաքելու: Նա մինչև վանքի բակը մտնելը չէր իմացել թագավորի հրամանի մասին: Բայց հայր Փավստոսին պատմելով դեպքը՝ նրանից լսել էր այդ և այժմ իր երկար հասակով, վարդապետների ու եպիսկոպոսների մի խմբի մեջ կանգնած խոսում էր այդ կարգադրության մասին:

— Մեր մեղքերը բպում են, սուրբ հայրեր,— ասում էր նա խիստ չոր ու խլված ձայնով,— և թագավորն այժմ նոր մեղքեր է բարդում մեր հոգուն: Նա չի ըմբռնում, որ ռամկին, շինականին և ամբողջ Աշխարհը Հայոց մենք ենք պահում մեր աղոթքներով ու ճգնությամբ: Եթե շինականի բերքը լավ է, անասունը չի սատակում ցավից, և ինքն ապատ է երկնքի պատուհասից— դրա համար նա մեր աղոթքներին է պարտական: Եվ եթե դրա համար տալիս է տասանորդ մի չնչին կամ պտղի, մեծ շնո՞րհ է միթե: Շինականը սիրով կատարում է իր պարտքը աստծու և եկեղեցու առաջ, բայց թագավորն ահա իր հրամանով գալիս է արգելք լինելու: Եվ ինչո՞ւ, հարցնես. ինչո՞ւ... Ես ամենը պատմեցի դպրապետին, պիտի պատմեմ և վեհին:

— Հապա այն, սրբական, որ ասել է՝ «հոգևորականը գործ չունի հողի հետ, նա թող աղոթի իր հոգու համար»,— միջամտեց մեկը վայրացած:

— Ասել է ավելի վատը, թե «առողջ մարդը պետք է վինվոր լինի և ոչ աբեղա»,— խոսեց մի ուրիշը:

— Միայն այդ չէ,— շարունակեց առաջինը:— Լսել եմ, որ թագավորն ասել է՝ թող եկեղեցին ապրի իր կալվածներով, իսկ տուրքերով պետք է պահել բանակը:

— Իսկ ես լսել եմ, որ նա կամենում է հարքունիս գրավել նաև եկեղեցու կալվածները, որ եկեղեցին իսպառ վրկվի հասույթներից և քրիստոնեությունը վերանա Հայոց Աշխարհից:

Եվ հանկարծ բոլորը խաչակնքեցին.

— Մեղա՛, մեղա՛...

Ու ամենքը խոսեցին միասին.

— Որտեղի՞ց են արդյոք այդ անիրավ, չար մտքերը...

— Երևի հեթանոս հույն մատենագիրներից:

— Ահավասիկ գրքի վնասը,— տնքաց Դանիել սրբազանը:— Ո՛չ, հայրեր սրբազան: Գրյանքը, իրոք, մոլորեցնում են մտքերը և ավելացնում հանցանքները: Միայն, հարկավ, սուրբ գիրքն է, որ մաքրում է հոգին,— ավելացրեց նա անմիջապես, մտածելով և վախենալով, որ իրեն կմեղադրեն սուրբ գիրքը չհիշելու համար, ինչպես եղել էր մի քանի անգամ:

— Իսկ Պապը, ասում են, սուրբ գիրք չի կարդում երբեք, այլ Բյուլանդիոնից բերած հեթանոս գրքեր միայն,— տնքաց մի ուրիշը:

— Ինչպես և իր դպիր Երեմիան:

— Եվ Բաթ Սահառունին: Լսել եմ, որ դոքա երեքը միասին նստում են ու կարդում հեթանոս գրքեր՝ հույն և լատին լեզվով:

Խմբի մեջ և նրա շուրջն եղած վարդապետներն ու սարկավագները նորից խաչակնքեցին խմբով.— «Մեղա՛, մեղա՛...»: Իսկ մի ծերունի վարդապետ բացականչեց տխրությամբ. «Օ՜խ, օ՜խ, հայրեր, ինձ թվում է՝ քանդվում է Աշխարհը Հայոց... Մի՞թե հայրապետը անտեղյակ է այս ամենին»...

— Պետք է հայտնել հայրապետին, պետք է հայտնել,— կրկնեցին մի քանի ձայներ:

— Ես դորա համար էլ ժամանել եմ, հայրեր,— ասաց Դանիել սրբազանը և ուզեց շարունակել, բայց հանկարծ տարօրինակ մի իրարանցում ընկավ միաբանության մեջ:

— Խադ սրբազանը եկա՛վ, Խադ սրբազանը եկա՛վ,— կանչեցին ոմանք ու վազեցին դեպի պարսպադուռը:

Այդ անունը լսելով՝ շատ աբեղաներ, սարկավագներ, նույնիսկ տարեց վարդապետներ պոկվեցին տեղներից ու գնացին Խադ եպիսկոպոսին դիմավորելու և լսելու, թե ի՛նչ կասի նա թագավորի հրամանի առթիվ, որովհետև գիտեին նրա խիստ բնավորությունը և թագավորներին հանդիմանող համարձակությունը. մյուս կողմից՝ չէ՞ որ նա իշխանավոր էր, կաթողիկոսի մշտական տեղապահը, Դվինի և Բագրևանդի եպիսկոպոսը: Լսել էին, որ Ձիրավի ճակատամարտից հետո Պապի «հաղթության խրախճանքը» Դվինում շատ էր վայրացրել նրան, նույնիսկ այն աստիճան, որ Ներսեսից պահանջել էր հանդիմանել թագավորին, սակայն կաթողիկոսը բարվոք էր համարել «մեղմ խրատն ու վգուշացումը»: Հետաքրքրական էր, թե հիմա ի՞նչ կասեր Խադ սրբազանը:

Երբ նրա գալուստի լսողներն ամեն կողմից շտապեցին դեպի պարսպադուռը՝ տեսան, իրոք, հայր Խադը գալիս է՝ մի քանի սարկավագներով ու վարդապետներով շրջապատված, որ տեղ գնալիս սովորաբար ուղեկցում էին նրան: Դրանց մեջ էր և բարձրահասակ Սողոմոն հայր սուրբը: Մինչ ուղեկիցները ձիավորված էին, Խադ սրբազանը, ըստ սովորության, ավանակի վրա էր, հասարակ հագված ու մռայլ. մռայլություն էր կաթում նրա խիտ,

երկարամազ հոնքերից ու տակավին սև երանգը պահած մորուսից, որ հորդ հոսանքով ծածկում էր նրա կուրծքը, բայց այժմ կարծես փոշոտ էր հագուստների նման: Սովորաբար ոչ ոքի թույլ չէր տրվում ձիու կամ ավանակի վրա մտնել եկեղեցու պարիսպներից ներս, բայց Խադը, իբրև տեղապահ, վայելում էր այդ արտոնությունը դեռ այն օրից, երբ Ներսեսի աքսորի ժամանակ ինքն էր վարում կաթողիկոսական գործերը:

Հասնելով բակի մեջտեղը՝ Խադը, առանց դեմքի արտահայտությունը փոխելու, անխոս, իր սարկավագների օգնությամբ, իջավ ավանակից և պարեգոտն ուղղեց... Մինչ նա կարգի կբերեր իրեն՝ ցուպին հենած մի ծեր վարդապետ համարձակ մոտեցավ նրան.

— Հայր տեղապահ, Խադ սրբական, գիտե՞ս արդյոք մեզ հասած դըժբախտությունն ահավոր:

— Գիտե՛մ,— տնքաց Խադ սրբականն այնպես խոր ու երկար, որ ամենքը նրա այդ մի հատիկ բառի մեջ զգացին թե՛ վիշտ, թե՛ վայրույթ և թե՛ վճռականություն:— Գիտե՛մ,— կրկնեց նա քայլեր անելով:

— Եվ ի՞նչ պիտի անել, սրբական հայր,— շարունակեց հետաքրքրվել միամիտ ծերունին՝ ապավեն ու նեցուկ փնտրողի նման, դիմելով նրա հեղինակությանը:— Ի՞նչ պիտի անել:

— Ի՞նչ,— ուղղվեց հանկարծ Խադ սրբականը, և այդ վայրկյանին նրա աչքերը ցոլացին բռնկած կայծերի պես:— Այն, ինչ պարտավոր ենք անել:

Նրա ձայնը խրոխտ էր և վճռական. թվաց, նա դիտմամբ բարձր ասաց, որ ամենքը լսեն: Եվ իրոք, նրա խոսքը կարծես ոգեպնդեց շատերին, ու ոմանք ձայնակցեցին անմիջապես.

— Ճշմարիտ է ասում սրբական հայրը, ճշմարիտ է ասում:

— Պետք է ստիպել, որ թագավորը ետ առնի իր հրամանը:

— Թագավորը սակայն կլսի՞ արդյոք,— կասկած հայտնեց մի ձայն:

— Բայց մի՞թե թագավորը ետ կառնի իր հրամանը,— հարեց մի ուրիշը:

— Եվ ինչո՞ւ ոչ,— լսվեց մի այլ ձայն:

— Պետք է խոսել հայրապետի հետ, պետք է խոսել...

— Խոսիր, հայր սրբական, խոսիր երանելիի հետ,— խնդրեցին այլ ձայներ:

Խադն այս ձայներով ուղեկցված գնաց դեպի վեհարան: Նրան միացան անվանի եպիսկոպոսներ ու ավագ վարդապետներ՝ Ներսես հայրապետի մոտ գնալու: Ու սրանց հետևեց բակի հոգևորականների համարյա մեծ մասը մինչև վեհարանի մուտքը, հետաքրքրված, թե արդյոք ի՞նչ պիտի խոսեն ու որոշեն հայրապետն ու եպիսկոպոսները այդ ծանր խնդրի մասին:

* * *

Մինչ բակում տեղի էին ունենում այս կրքոտ խոսակցություններն ու իրարանցումը,— վեհարանում, որ բակի հեռու ծայրումն էր, կաթողիկոսի դպիր կամ, ինչպես իրենք վանականներն էին ասում, դպրապետ Փավստոս

հայր սուրբը վեկուցում էր ծերունի հայրապետին՝ Պապ թագավորի հրամանի մասին այն ընդարձակ սրահում, ուր դրված էր կաթողիկոսի գահը և որին միաբաններն ասում էին նաև տաճար: Դա քառասուն-հիսուն կանգուն երկարությամբ և երեսուն կանգուն լայնությամբ դահլիճ էր՝ երկշարք սյուներով և բարձր առաստաղով, պատերի մեջ խորշեր, ուր դրված էին մարմարե փոքրիկ պատվանդաններ՝ վրաները արծաթ կամ ոսկի խնկամաններ ու մագաղաթյա մատյաններ: Կային և մեծ պատմեջ պահարաններ՝ մետաքս կամ թավիշ վարագույրներով ծածկված: Սակայն այդ սրահը, ուր կաթողիկոսն ընդունում էր ոչ միայն հոգևորականների, անգամ թագավորների, իշխանների ու դեսպանների, շատ պարզ էր, չուներ հատուկ վարդեր ու շքեղություն: Եվ դա ոչ թե նրա համար, որ եկեղեցին աղքատ էր կամ ճաշակից զուրկ. նրա վարդերի մի մասը կողոպտել էին պարսիկները, մյուս կողմից՝ կաթողիկոսն ինքը, աքսորից վերադառնալուց հետո, չէր ցանկանում ապրել նախկին շքեղության ու փափկության մեջ, շրջապատել իրեն շլացուցիչ կահերով ու կարասիներով: Տաճարի ընդարձակ մոպաիկ հատակին փռված էր միայն մի լայնարձակ գորգ, պատերի երկարությամբ դրված էին պարզ գահավորակներ՝ գորգերով ծածկված, և եռոտանի խորաքանդակ նգույրներ ու աթոռներ՝ թիկնակով ու բազկատեղերով: Կային այնտեղ նաև եռոտանի պղնձե հնգաստեղ, յոթնաստեղ կանթեղներ պատերի տակ, անկյուններում դրված, և պղնձաձույլ ջահեր՝ առաստաղից կախ, որ վառվում էին հավվադեպ, մեծագույն տոներին կամ երբ արտակարգ այցելություն էր լինում գիշեր ժամանակ՝ օտարերկրյա դեսպան էր գալիս կամ նվիրակ:

Հիմա, երբ արդեն երեկո էր և սրահում գրեթե կիսամութ, ներսը ոչ մի կանթեղ չէր վառվում տակավին, և Փավստոս հայր սուրբը, աչքերն իզուր կկոցելով և թեթևակի խոնարհումներ անելով, հուզված, բայց հեզ ձայնով զեկուցանում էր հայրապետին այն ամենը, ինչ լսել էր այդ օրը: Ներսեսը նստած էր գահին, որ մեծ, խոր մի բազկաթոռ էր՝ թիկնակն ու նստավայրը գորգապատ, բազուկներն ու եզրերը սադաֆով ու ձկան ատամներով ելուզած: Ներսեսն այստեղ նստում էր ոչ միայն պաշտոնական ընդունելությունների ժամերին, այլև իր դպրի կամ որևէ եպիսկոպոսի վրույցը լսելիս, և դա ոչ թե փառասիրության հետևանքով, այլ նրա համար, որովհետև այդ գահը ուներ հենվելու և թիկն տալու մեծ հարմարություն, ինչ ցանկալի էր նրա ծեր, հոգնած մարմնին, մանավանդ ոտքերի տակ՝ գորգի վրա դրված էր գորգերես մի բարձ, որ հանգստացնում էր նրա շուտ հոգնող ոտքերը: Բազկաթոռի հետև, կաթողիկոսի գլխավերև, պատի վրա կախված էր մի մեծ սև փայտե խաչ՝ վրան բարձրաքանդակ Հիսուսը, արվեստի մի նուրբ գործ, որ հայտնի վաճառական Տիրոցը, դեռ Ներսեսի աքսորից առաջ, Բյուզանդիոնից բերել էր կաթողիկոսին նվեր՝ մի թանկարժեք ու շքեղ քահանայապետական շուրջառի հետ միասին, որ նա գցում էր ուսերին, երբ մեծ տոներին իջնում էր եկեղեցի պաշտամունքի, շրջապատվա՛ծ եպիսկոպոսների ու

վարդապետների մեծ մի խմբով, որ առաջնորդում էր նրան բուրվառելով ու երգելով:

Այժմ նա միայն կապույտ դիպակե պարեգոտով էր, գլխին մետաքսյա կլոր մի գդակ, որ ծածկում էր նրա լերկ գագաթը, կողքերից թողնելով ճերմակ մազերի փնջեր:

Չնայած նիհար, ոսկրոտ ու տկար մարմինը հենել էր գահի թիկնակին, չնայած մաշված, մագաղաթյա դեմքն արտահայտում էր մեծ հոգնածություն, բայց նրա սև, տակավին խոշոր աչքերը վառվում էին առանձին հրով, միշտ հետաքրքիր ու լարված: Իսկ մորուսը նման էր մի ջրվեժի, որ ճերմակ ալիքներով ծածկում էր նրա թույլ կուրծքը և քիչ էր մնում հասներ շալ գոտուն, որով պնդել էր մեջքը: Փավստոս հայր սուրբը կամ դպրապետ Փավստոսը Ներսեսի ճիշտ հակապատկերն էր— կարճահասակ, Սոկրատի նման մեծ ճակատ, կլոր դեմք, նոսր, կարճ մորուս, կլոր քիթ և մսոտ կոպերի մեջ թաքնըվող փոքրիկ աչքեր, որ թվում էին անուշադիր ու անհետաքրքիր. բայց դա խաբուսիկ տպավորություն էր. հայր Փավստոսը, ընդհակառակը, վարմանալի սրատես ու սրահայաց էր. հիանալի նշմարում էր ամեն ինչ և լսում ամեն բան, կարևորները գրի առնում իր համար և պահում ծածուկ, «գալոց սերունդներին ավանդելու մտոք», ինչպես ասում էր ինքը: Լինելով կաթողիկոսի դպրապետը՝ նա քանի մի անգամ նրա հետ եղել էր Բյուզանդիոնում, ծանոթ էր հունական դպրության, արվեստին և ընդունված պատշաճավորության:

Եվ հիմա պատմելով թագավորի հրամանի մասին, նա, չնայած հուզված, վարմանալի չափավորություն էր պահպանում իր շարժումների մեջ և շարունակ ակնածությամբ նայում կաթողիկոսի դեմքին՝ տեսնելու համար, թե ի՛նչ վրդովմունք է առաջացնելու Պապի անխոհեմ վարմունքը:

Ներսեսը լսում էր հանգիստ, սև սաթի համրիչի հատիկները ծնկան վրա համրելով, ճերմակ, երկար ու խաղաղ մորուսը կրծքին, բայց հետո, երբ հասու եղավ բանի էության, այսինքն՝ երբ հայր Փավստոսը պատմեց, թե հրամանի համաձայն արգելվում են եկեղեցական տուրքերը՝ տասանորդն ու պտղին, Ներսեսը ձգվեց-ուղղվեց ու երկու ձեռքով բռնեց գահի բազուկները, նրա հրացոլ աչքերն ավելի խոշորացան կարծես, և հայր Փավստոսին թվաց, թե նա պիտի բռնկի ահա և նզովի թագավորի արարքը. սակայն Ներսեսը, իր ոսկրոտ մատներով գահի բազուկները սեղմելով, ասաց միայն.

— Այդպե՛ս... այդպե՛ս,— ու լռեց՝ հայացքը տարածության մեջ, ապա հարցրեց հանդարտ.— այնուհետև...

— Այնուհետև, երանելի,— շարունակեց հայր Փավստոսը փոքրիկ աչքերը բացխփելով, ակնհայտ վարմացած, որ կաթողիկոսը, սպասածին հակառակ, անտարբեր եղավ.— այնուհետև պիտի ասեմ վեհիդ, որ թագավորը մեր, Ձիրավի հաղթության հեթանոսական խրախճանից հետո, ծրագրում է գործեր դիվական, որ անհնարին է հանդուրժել: Մոլեկան և ամբարիշտ են

այդ խորհուրդները, քանզի, ամենայն մարդ, լսելով այդ, պետք է թուլանա քրիստոնեական հավատից... Լուրեր եմ առնում, օրինակ, որ նա երիտասարդ նախարարաց շրջանում ավելորդ է համարել կուսանոցներ, անկելանոցներ, թե իբր ամենայն մարդ պետք է աշխատի և պտղաբերի և վավակաց տեր լինի... Ու հողերը, ասում է, ոչ պիտո են եկեղեցո, վի ոչ մի եկեղեցական ոչ հերկում է և ոչ ցանում...

Հայր Փավստոսը լռեց՝ աչքերը նորից բացխփելով, սպասելով, որ այժմ արդեն, այդ ամենից հետո, երանելին չի կարող անտարբեր լինել և պիտի բռնկի, նպովի թագավորի վարմունքն ու խոսքերը, բայց այս անգամ ևս վեհը մնաց հանգիստ:

— Ճշմարիտ է, հայր Փավստոս,— ասաց նա համրիչը նորից ձեռքն առնելով և խաղաղ մի ձայնով, որ կրկին վարմացրեց հայր դպրապետին:— Թագավորը ճշմարիտ է ասել, որ վարդապետ ու եպիսկոպոս չեն հերկում և չեն ցանում: Այդ ճշմարիտ է: Բայց նա չգիտե, որ նոքա հերկում են մարդկային խոպան հոգիները և ցանում աստծո սերմերը բեղմնավոր:

— Հարկավ, հայրապետ, հարկավ,— խոնարհում արավ հայր Փավստոսը՝ վույգ ձեռքերը կրծքին դնելով:— Սակայն, երանելի, նա ասել է և այն, թե քանի որ եկեղեցականները քարոզում են, թե մարդ պետք է ապրի «բանիվ տյառն», թող ուրեմն, ասել է, «ապրեն բանիվ տյառն» և հողերը թողնեն նոցա, ովքեր ապրում են «հացիվ տյառն»... Չար խորհուրդներ և ամբարիշտ մտքեր, հայրապետ,— հառաչեց հայր Փավստոսը և լռեց, նորից սպասելով վեհի խիստ վերաբերմունքին:

Եվ Ներսեսը, իրոք, չհապաղեց իր վերաբերումով:

— Այո, մտքեր, մտքեր, որ կարող է ասել միայն դեռահասը, հայր Փավստոս,— սկսեց կաթողիկոսը հանդարտ:— Թագավորը մեր, հայր Փավստոս, տակավին մանուկ է և չունի տակավին իր դիրքին ու աստիճանին վայել հանդարտաբարո վարք ու խոհեմություն: Նա կարոտ է տակավին ուղեցույցի և խրատի: Հարկ է ինձ հաճախակի լինել նորա մոտ կամ կանչել նորան այստեղ: Վասն վի պալատում նա չունի խորհրդատուներ լրջախոհ: Նորա շուրջը դեռահասներն են նույնպես: Հարկ է հաճախ խոսել հետը և չթողնել անխրատ:

— Իրավացի է հայրապետը,— նորից խոնարհում արավ հայր Փավստոսը՝ մանր աչքերը կրկին բացխփելով:— Ականջալուր եղա նույնպես, որ երբ Պապն այդ դեռահասների հետ գնացել է գավառները շրջելու, կարմացել է հույժ, որ յուրաքանչյուր գյուղ ունի մեկից ավելի քահանա, և ասել է՝ «շատ է այսքանս... Կաթողիկոսը կամենում է երկիրը լցնել քահանաներով ու աբեղաներով...»:

Այս խոսքերից Ներսեսի սև, խոշոր աչքերը կծկվեցին, և նա գլուխն օրորեց այնպես, որ ջրվեժանման մորուսը ծալծլվեց կրծքին:

— Պետք չէ ունկն դնել ամեն խոսքի, հայր Փավստոս: Դու այր ես

գիտուն. հարկ է քեզ լինել վգաստ, երկայնամիտ ու հոգով բարձր...

Հայր Փավստոսի բոլորակ դեմքը գունատվեց կաթողիկոսի հանդարտ, բայց ծանր նկատողությունից. նա կարծես ոչ միայն անհարմար վգաց, այլև վիրավորվեց:

— Իրավունք տուր ասել, երանելի, որ այդ ամենը լուրեր չեն ստահոդ, այլ հասել են ինձ ականջալուր մարդուց:

Եվ հայր Փավստոսը պատմեց, որ այդ ամենը լսել է մի սարկավագից, ավելացրեց և բաներ, որ կաթողիկոսն անուշադիր՝ չուզեց անգամ հետաքրքրվել, հարցուփորձել, ինչպես անում էր այլ դեպքերում և, չգիտես գիտակցաբար թե ակամա, փոխեց վրույցի նյութը, հարցնելով, թե գրե՞լ է արդյոք հայր Փավստոսն իր պատվիրածը:

— Անշուշտ, հայրապետ, անշուշտ,— պատասխանեց հայր Փավստոսը տակավին վիրավորված իր քահանայապետի անուշադրությունից. նա փոքրիկ, երեսի մսի մեջ կորած աչքերը թարթելով՝ քորեց փափուկ, ասես կոճիկից վուրկ քիթը, մի բան, որ անում էր հուզված պահերին: Նրան իսկապես հուզում և վարմացնում էր այն, որ կաթողիկոսը ոչ մի խստություն չարտահայտեց Պապի հրամանի և մյուս ամբարիշտ մտքերի առթիվ: Ի՞նչ էր մտածում հայրապետը՝ նա չկարողացավ իմանալ. սակայն այն հանգամանքը, որ նա լռեց և չուզեց շարունակել՝ դա նշան էր համարում, որ հայրապետը հուզված է: Փորձով գիտեր, որ վեհը չէր սիրում խոսել չսիրած և իրեն հուզող նյութերի մասին: Այնինչ, հայր Փավստոսը ցանկանում էր ասել նաև, թե Պապի հրամանից որքան են հուզված եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, երբ հանկարծ ներս մտավ կաթողիկոսի սենեկապետ Հուսիկ սարկավագը՝ մաչերը ուսերին թափած, երկար պարեգոտով մի երիտասարդ, և խոնարհում արավ.

— Տեր տեղապահ Խադ սրբազանը, Վանանդա եպիսկոպոս Կյուրեղ սրբազանը, Դանիել վանահայրը և այլ սրբազան հայրեր ու ավագ վարդապետներ ցանկանում են վեհիդ տեսությունը,— ասաց սարկավագը և, ձեռքը կրծքին, խոնարհում արավ նորից՝ գլուխն արագ թափ տալով:

— Հրավիրի՛ր,— ասաց Ներսեսը և ուղղվեց գահի վրա, ընդունելով ավելի ձիգ դիրք և խաղաղ արտահայտություն: Իսկ հայր Փավստոսն անցավ կանգնեց գահի աջ կողմը և մնաց անշարժ, ինչպես անում էր միշտ ընդունելության պահերին:

Փոքր անց իրար հետևից հանդարտ քայլերով ներս մտան եպիսկոպոսներ ու տարեց վարդապետներ: Առջևից գալիս էր ոսկրոտ կազմվածքով, ձիգ, կարծես ժպտալու անընդունակ դեմքով և խստահայաց աչքերով Խադ եպիսկոպոսը. թեև բարքերը պարզ էին, պայմանականությունն ու ձևականությունը սակավ, և յուրաքանչյուր ոք կարող էր գնալ վեհի մոտ, բայց և այնպես Խադը թեպետ տեղապահ, վեհարան գալիս, ներս չէր մտնի առանց նախապես իմացնելու, թե կհաճի՞ արդյոք վեհն ընդունել իրեն— այնքան

էր նա հարգում կարգը և ակնածում եկեղեցու պետից: Խադի հետևից ներս մտավ կարճ ու գեր մի եպիսկոպոս, որի ամեն ինչը կլոր էր՝ թե՛ դեմքը, որ ուռած այտեր ուներ, թե՛ ձեռքերն ու ոտքերը, որ կարճ էին և դարձյալ աչքի էին ընկնում իրենց կլորությամբ: Դա Վանանդի Կյուրեղ եպիսկոպոսն էր՝ հունարենի իմացությամբ ու ճարտարախոսությամբ հայտնի: Ապա եկավ նիհար ու բարձրահասակ Դանիել եպիսկոպոսը՝ առանց կնգուղի, խոիվ ճերմակ մազերով և պարեգոտի կուրծքը բաց, որի տակին երևում էր մաղեղեն քուրձը: Դրան հետևում էին Արշարունյաց հեպահայաց Դավիթ եպիսկոպոսը, ծաղկած մորուսով Հակոբ քարոզիչը, Զենոբ վորավարը, Հովսեփ խոտաճարակը, Մարտիրոս Մսակերը և մյուսները՝ բոլորը սևերի մեջ ու կընգուղներ դրած:

Ներս մտնելով՝ բոլորը, ընդունված կարգի համաձայն, մնացին կանգնած սրահի դռան մոտ՝ Խադը երկար ձեռքերը ուղիղ դեպի ծնկները թողած, Կյուրեղը կարճ, փափլիկ ձեռքերը փորին դրած, Դանիել սրբազանը՝ հաստ հասարակ գավազանին հենած, և, այդպես մյուսները. թվում էր, թե ահա ջերմեռանդ մի աղոթք պիտի ասեն կամ իրենց հովվապետի օրհնությունը հայցեն: Բայց բավական եղավ, որ Ներսեսն իր ճերմակ ու չոր ձեռքի շարժումով հրավիրի նստելու՝ նրանց դեմքերի արտահայտությունը փոխվեց իսկույն. նրանք ընդունեցին ավելի վշտահար տեսք, որի տակ երևում էր սակայն անհանգստություն և վսպված բարկություն:

Եվ երբ բոլոր այդ քառասուն-հիսուն հոգին առաջացան ու մեծ մասը նստեցին գահավորակների, աթոռների ու բազմոցների վրա՝ նրանց սև վգեստներից կիսամութ սրահը մթնեց այն աստիճան, որ հայր Փավստոսը կանչեց սենեկապետ Հուսիկ սարկավագին՝ կանթեղներն ու ջահերը վառելու: Եվ երբ սա, վառած մեղրամոմը ձեռքին, սկսեց վառել աշտանակները, կանթեղներն ու ջահերը, Խադն սկսեց խոր մի հառաչանքով.

— Եկել ենք մենք, հայրապետ, իմանալու, թե ի՛նչ կարգադրություն կանի վեհդ թագավորի հրամանի առթիվ:

Եվ նա մերթ հուզվելով, մերթ վայրանալով պատմեց Պապի հրամանի մասին:— Սա, հայրապետ, այս պատանին, ներիր ինձ, երանելի, ես այլ կերպ չեմ կարող, կամենում է աստվածապիղծ գործերով անցնել իր նախորդներից... Եթե նոքա անում էին գործեր հեթանոս կամ չէին անսում եկեղեցու սուրբ հայրերին, նոցա խրատները, սա արդեն իսկ, հայրապետ, հանդգնում է ձեռք բարձրացնել եկեղեցու սուրբ իրավունքների վրա: Օ՛, երկին, օ՛, ողորմած,— Խադի ձայնը դողաց հուզումից, և նա միայն կարողացավ ավելացնել:— Պետք է նզովել նորան, նզովե՛լ, հայրապետ, որպեսզի...

Ձայրույթից նրա ձայնը խզվեց, և նա լռեց...

Սակայն նրա խոսքն անմիջապես շարունակեց Վանանդի եպիսկոպոս Կյուրեղը, կարծես ընկեր եպիսկոպոսին օգնելու համար, բայց ինքն ևս հուզումից թե գիրությունից նեղվելով:

— Այն, ինչ ուզում է անել Պապը, հայրապետ,— վեր կացավ նա կլոր, փափլիկ ձեռքերը կլորիկ փորին դնելով և մի բարակ ձայնով, որ չէր համապատասխանում նրա թավ մորուսին և թվում էր, թե շուտով պիտի փոխվի կանացի ձայնի կամ լացի:— Կարծում եմ, հայրապետ, պետք է անհապաղ հանդիմանել նորա տղայամիտ հրամանը, որ չհամարձակվի իրագործել... Իսկ եթե չհրաժարվի չար մտքերից և չանսա քեվ և քո խրատները, հայրապետ, պետք է շուտափույթ նամակ գրել հունաց կայսեր՝ Վաղես Ավգուստոսին կամ Կեսարիայի սրբազան մետրոպոլիտին, որ սանձահարեն ամբարիշտին...

— Ճշմարիտ է,— ասաց Խադը, առաջինը հավանություն տալով նրա առաջարկին, ապա իրենց համամտությունը հայտնեցին ուրիշ մի երկուսը՝ միմյանց ձայնակցելով.

— Ճշմարի՛տ, ճշմարի՛տ է ասում Կյուրեղ սրբազանը:

Ներսեսը, որ անշարժ լսում էր մեջքը՝ գահի թիկնակին տված և խոշոր հրաբորբ աչքերը երբեմն դարձնելով նայում էր գահավորակների, բավմոցների վրա շարված և պատերի տակ ու դռան առջև խմբված իր՝ տարիքով, ճերմակահեր եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին, որոնց արտակարգ դեպքը՝ թագավորի հրամանը, հուզելով բերել էր իր մոտ, նրանց վերջին բացականչերից վթափվեց կարծես. նախ՝ խոշոր աչքերը լայն բանալով՝ մեջքը հեռացրեց գահի թիկնակից, ապա իրանը փոքր-ինչ թեքեց առաջ և խոհուն, հանդարտ մի նայվածքով նայեց հավաքվածներին:

Բոլորը լռեցին ու, շունչները պահած, խոնարհ, հարգալիր ու ակնդետ սպասեցին, թե ի՛նչ պիտի ասի հայրապետը, ի՛նչ վճիռ կընդունի, ի՛նչ հրահանգ կտա իրենց, որովհետև ամենքն զգում էին, որ խնդիրը վերաբերում է ոչ միայն եկեղեցուն, որ չի կարող ապրել առանց հասույթների, այլև իրենցից յուրաքանչյուրին առանձին: Եվ կաթողիկոսի թափանցող աչքերի հայացքն այնպես էր, որ յուրաքանչյուրն զգում էր, թե նայում է իրեն. նայում է և ճերմակ մորուսի մազափնջերը ձգում, որ չգիտես՝ խորհո՞ւմ է, թե ուսումնասիրում հավաքվածներին:

— Ուրեմն, հայրեր,— խոսեց նա թավ, խաղաղ ձայնով ու դարձյալ բոլորին նայելով,— դուք առաջարկում եք, որ Պապի, մեր մանուկ թագավորի մի հրամանի համար ես նկովեմ նորան կամ դիմեմ հունաց կայսեր միջամտության ու Կեսարիայի սրբազան մետրոպոլիտին, այնպե՞ս է:

— Այո՛, այո, հայրապետ,— լսվեցին հուզված, բայց հարգալից ձայներ:

— Իսկ լավագույնս խորհե՞լ եք ձեր առաջարկի մասին:

— Այո, հայրապետ: Չկա ուրիշ մի ճանապարհ:

— Ուրեմն, դուք կարծո՞ւմ եք, որ ես կարող եմ իմ թագավորին վտաբանել և ամբաստանել ուրիշ մի կայսեր առաջ, որքան էլ դա լինի ամբարիշտ ու մոլորյալ: Ո՛չ, հայրեր սրբազան,— հանկարծ ձայնը բարձրացրեց Ներսեսը, և նրա ճերմակ մորուսը դողաց կրծքին:— Ո՛չ... Բանիմաց

հայրը ինքն է խրատուս իր որդուն և ոչ թե կանչուս է օտարրս: Ի
կայսե՛ր... Ո՛չ, ես այդ անել չեմ կարող, քանզի իմ հիվանդ ոչխարն
համար առավել է, քան ուրիշի առյուծը: Դա կնշանակե՝ մեր հիվանդ գ
տանք ուրիշի առյուծին կեր:

— Սակայն նա, հայրապետ, գառ չէ և ոչ էլ հիվանդ,— խոսեց Խ
տաքացած, բայց խոնարհությամբ ու հարգանքով:— Նա արդեն ցուլ
եղջերակիր և վագր սրաճանկ...

Խադի խոսքերի վրա ոմանք հավանության շարժումներ արին իր
տեղերում, բայց մեծամասնությունը մնաց լուռ՝ խոնարհություն, ան
ծանք ու հետաքրքրություն դարձած. կային և այնպիսիները, որ շփոթ
ու վարմացած էին կաթողիկոսի խոսքերից. «Մի՞թե պաշտպանում է
պին», կարդացվում էր նրանց դեմքերին:

Մինչ այդ, Ներսեսը նորից ուղղվեց գահի վրա, այս անգամ թո
դնելով գահի բազուկներին ու, վառ աչքերը լայն բացած, հերթով նա
բոլորին:

— Ո՛չ, հայրեր: Ո՛չ, Խադ սրբազան,— խոսեց նա շեշտով ու հեղի
կավոր:— Նա ցուլ չէ, այլ ոչխար մոլորյալ: Մեր պարտքն է, ոչ, իմ պար
է՝ աստվածային խոսքով հասկացնել նորան այն ամենը, ինչ տակա
մութ է նորա համար: Մի՞թե մեզ պակասում է աստվածային խոսք, որ ն
լույսը և քրիստոնեի պարտքը պարզենք նորան... Դուք կարծում եք՝
հայրապետը անկարո՞ղ է համոզել նորան՝ իր սխալ քայլի մեջ: Ես
պարտքը պիտի համարեմ խոսել նորա հետ և հասկացնել, որ նա մո
ճանապարհի է: Ես աստծու հրեղեն խոսքով կփարատեմ նորա սխալն
Ձեր վրդովը վաղաժամ է, ձեր պահանջը դիմել Վաղես կայսեր՝ անպաս
բեր:

Բոլորը լսում էին լարված, ոմանք ակնկոր ու գլխիկոր: Նրանց
խուտն հուզմունքը կաթողիկոսի խոսքերից ասես մարեց ու սառավ:

Եվ երբ նա վերջացրեց՝ մի քանի վայրկյան լռություն էր սրահու

— Սակայն, երանելի,— այդ լռության մեջ հնչեց հանկարծ Վանա
եպիսկոպոս Կյուրեղի ձայնը,— Պապն արդեն հրաման է ուղարկել ս
շեն ու քաղաք, թե վերացնում է տասանորդն ու պտղին, պատճառ բ
լով, թե շինականները պետք է վճարեն միայն արքունի տուրք, թե նո
պատերազմից ավերված լինելով, ի վիճակի չեն երկու տուրք վճար

— Եվ ցանկություն ունի միաժամանակ փակել սրբությանդ հիմ
աստվածահաճո հաստատությունները,— հարեց տսքացած Խադը ը
եպիսկոպոսին ընդհատելով,— նաև կուսանոցները, և տալ կույսերին
ծության... Ահավասիկ որպիսի չար մտքեր է հղանում նա, հայրապ
Եվ դու, տեր, միթե վստա՞հ ես, որ նա խոսքով, լոկ խոսքով, ետ կա
իր մտքերից ցնորական...

— Չար է, հայրապետ, խորհուրդը Պապի,— Խադին ձայնակցեց

շարունյաց եպիսկոպոս Դավիթը, որ խոսակցության ամբողջ ընթացքում հանգիստ նստել չէր կարողանում:— Նա կամենում է կտրել հացը մեր հանապազօրյա, որ մենք լքենք աստծո եկեղեցիները, վանքերը, և ինքը հեթանոսություն հաստատի կրկին, ինչպես Հուլիանոսը չար...

Մինչ Դավիթ եպիսկոպոսը խոսում էր՝ Ներսեսը նորից հանգիստ նայում էր իր հուզված, վայրացած եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին, դռների մոտ ու պատերի տակ շարված-կանգնած և մյուս սրահից հետաքրքրությամբ նայող երիտասարդ հոգևորականներին, և թվում էր, ավելորդ է համարում նրանց հուզմունքը:

Դավիթ եպիսկոպոսից հետո խոսեց մի ուրիշը ևս, ապա երկրորդը՝ նույն հուզված եղանակով ու շարժումներով. բայց ինքը Ներսեսը մնաց հանգիստ, և երբ վերջացրին՝ նա ասաց նույն խաղաղ ձայնով.

— Ես, այնուամենայնիվ, հայրեր, չեմ կարծում, թե մանուկ Պապը իրագործի իր մտադրությունը: Եվ չեմ կարծում նույնպես, որ Պապն այդպիսի մտքեր ունենա չար. նորան ներշնչում են հավանաբար շուրջը եղած պատանիները, այդ հափշտակվող տղաները, որ, ինչպես բոլոր պատանիք, կարճ մտածում են՝ երկար կտրում:

— Ճշմարիտ է ասում հայրապետը, ճշմարիտ է...

Դուրսը մութը թանձրացել էր արդեն, իսկ ներսը՝ վեհարանի ընդարձակ գահասրահում մոմերի և կանթեղների երերուն լույսերից ստվերները, երկարելով ու կարճանալով, խաղում էին պատերի վրա, և հավաքվածների դեմքերը մերթ լուսավորվում էին, մերթ մթնում: Լսելով հայրապետի հեղինակավոր խոսքը՝ ոմանք կարմանում և հուզվում էին նրա մեղմությունից, ոմանք լցվում էին հույսերով և հանգստանում, թե թագավորի հրամանը չի իրագործվի, թե նա՝ Ներսեսը,— ամենակարողը, ապդեցիկը— կանի անհրաժեշտը, պատշաճը, որպեսզի Պապը ետ առնի իր հրամանը և մինչև իսկ վղջումի գա հայրապետի մոտ և թողություն խնդրի իր անխոհեմ քայլի համար, իսկ ոմանք պարզապես խնդրում էին, որ նա, ինչպես և լինի, վերացնի, ոչնչացնի եկեղեցուն ու քրիստոնեությանը սպառնացող վտանգը:

Բոլորից հետո վեր կացավ խարապանապգեստ Դանիել եպիսկոպոսը. նա շոգի պատճառով հնամաշ պարեգոտը գցել էր ուսերին, որի տակից երեվում էր ամբողջապես նրա մազեղեն քուրձը: Այդպես նա թվում էր մի ծեր այծամարդ:

— Դու ասացիր, հայրապետ, որ Պապը չի իրագործի իր հրամանը,— սկսեց նա լեռնականի բարձր ձայնով:— Սակայն նա արդեն իսկ իրագործել է. և առաջին հարվածը հասել է ինձ...

Ներսեսը կարծես սթափվեց այդ խոսքերից և ուշադիր նայեց խոսողին:

— Երկու օր առաջ,— շարունակեց Դանիել վանահայրը բամբ ձայնով,— թագավորն արձակել է իմ սարկավագների կալանավորած շինականներին պարտավանց, ասելով թե՝ մենք հոգևորներս չունենք իրավունք շի-

նականների վրա, մեր վանքապատկան շինականների վրա... Սա ի՞նչ կն
նակե, հայրապետ: Կնշանակե այն, որ ես, մյուսը, մենք ամենքս տքն
ճգնությամբ, խարավանապգեստ, աղոթքով ու ծոմապահությամբ և չու
նանք իրավունք ապրելո՞ւ: Եթե բանս այս իմանան շինականները՝ ուր
վե՛րջ մեր գոյության, վե՛րջ քրիստոնեության: Վատ օրինակ և աստվ
ընդդեմ հրամանի:

— Ճշմարիտ է ասում հայր Դանիելը,— լսվեցին հավանության մի
նի՛ ձայներ թե՛ նստողների կողմից, թե՛ կանգնածների միջից:

Որովհետև օդը շատ ծանրացել էր դահլիճում՝ կաթողիկոսի գահի ա
կողմը կանգնած դպրապետ հայր Փավստոսը ավելի լայն բացեց կողքի
սամուտը և, սենեկապետ Հուսիկ սարկավագին մոտ կանչելով, կարգադ
ավելացնել կանթեղների յուղը և վրան լցնել արաբական խնկափոշի, ի
պես անում էին միշտ ծանր օդի դեպքում, որը սրահը լցնում էր անուշ բո
մունքով, ինչ հաճելի էր լինում ծերունի կաթողիկոսին:

Երբ Դանիել եպիսկոպոսն ավարտեց իր խոսքը և նորից հուզեց մ
քերը, կաթողիկոսը, որ ինքը նույնպես հուզված էր և վրդով, բայց զսպ
էր իրեն, նորից բարվոք համարեց մեղմել կրքերը ու վերջացրեց այսա

— Հիշեցեք, հայրեր, աստծու որդու խոսքը. «Մի՛ կալ հակառակ
րին»: Հուզմունքն ու վրդովանքը կարի վատ խորհրդատուներ են: Թո
ձեր հայրապետին խոսե՛լ թագավորի հետ և կարգադրել այնպես, ինչ
հարկն է... Իսկ այժմ գնացեք խաղաղությամբ...

Եվ նա, գահի վրա նստած, աջը բարձրացնելով, երեք մատով խա
կնքեց իր միաբաններին:

Երբ եպիսկոպոսներն ու վարդապետները իրար հետևից, ավագութ
խիստ կարգ պահպանած, դուրս եկան, նրանց հետ և հայր Փավստոսը
ծերունի կաթողիկոսը տնքալով ելավ իր գահից և սկսեց բարկացած ք
լել սրահում. նրա զսպված վայրույթը միանգամից կարծես ապատութ
ստացավ:

— Անմի՛տ, տհաճ և խակ պատանի: Չես մտածում, թե ո՛ւմ դեմ
ելնում քո տկար ուժով...

* * *

Երբ եպիսկոպոսներն ու վարդապետները ելան վեհարանից՝ դու
կատարյալ մութ էր. երկնքում չէր շողում և ոչ մի աստղ: Քամին ընկել
և երկինքը ծածկվել էր թանձր ամպերով: Դուրս գալով՝ բոլորը բաժ
մնացածների հետ, ցրվեցին իրենց խցերը, մեծ մասը գոտեպնդվա՛ծ
հավատով, թե երանելին իր մեծ ապդեցությամբ ու հեղինակությամբ թ
չի տա թագավորին իրագործել իր հրամանը: Սակայն, փոքր հետո,
դուրսը խաղաղ էր իսպառ, երկու հոգի դուրս եկան մի խցից և հանդ

քայլով եկեղեցուն մոտենալով, կանգնեցին նրա պատի տակ: Մի ստվեր, որ հետևում էր նրանց, նույնպես կանգնեց եկեղեցու պատի տակ, բայց նրանցից բավական հեռու և, չնկատվելու համար, մեջքը հենեց պատին:

— Գնացին, բոլորը գնացին,— ասաց նրանցից մեկը խլված կիսաշշուկով:— Այստեղ մեզ ոչ ոք չի տեսնի, սրբական: Ես այնքան հուզված եմ վեհի հանգիստ, անվրդով վերաբերումից, որ չեմ կարող իմ վարմանքը պահել: Աքսորը հավանաբար կոտրել է նրա կամքը. ծերացել է հույժ և այլևս չի գիտակցում, թե ի՞նչ աղետ է պատրաստվում եկեղեցու համար:

— Այո, ծերացել է, դժբախտաբար: Եկեղեցին ու քրիստոնեությունը փրկելու համար պետք են, անտարակույս, միջոցներ կտրուկ՝ այդ տղայի դեմ... Երբ վեհը խոսում էր՝ զգում էի, որ նա այլևս անկարող է: Մնում է՝ ինքներս մտածենք եկեղեցու մասին:

— Ի՞նչ կարելի է անել ուրեմն,— հարցրեց առաջին խոսողը նույն կսպված շշուկով:

— Ես խորհում եմ, որ մի միջոց կա միայն այդ ամենի դեմ:

— Ո՞րն է այդ, սրբական: Ասա, խնդրում եմ. ես այնքա՜ն անհամբեր եմ:

— Տերե՛նտը, հայր սրբական, կոմս Տերե՛նտը...

— Տերենտը՛,— վարմացած կրկնեց Խլված ձայն ունեցողը:— Բայց մի՞թե նա կարող է ապդել թագավորի վրա:

Նրանք ձայներն ավելի իջեցրին, փսփսացին մի երկու վայրկյան (պատին կպած ստվերը որքան էլ լարեց լսելիքը, չիմացավ ոչինչ), ապա քայլեցին առաջ և խլված ձայնը նորից ասաց.

— Թող Դանիել եպիսկոպոսը ևս գա մեզ հետ:

— Ոչ, սրբական, նա խենթ է, կարող է ավելորդ բաներ վրուցել Տերենտի մոտ. և մյուս կողմից՝ տհաճ է իր մազեղենով: Մենք երկուսով... Դու վարժ ես հունարենին, կպատմես ամենը և...

Ստվերը, որ նորից սկսել էր հետևել խոսող հոգևորներին, դարձյալ չլսեց նրանց խոսքի շարունակությունը, բայց ձայներից արդեն ճանաչեց նրանց:

Դրանք Խադ և Կյուրեղ եպիսկոպոսներն էին:

Մի քանի քայլից հետո նրանք, ոտնաձայն լսելով, կանգ առան միասին ու ետ նայեցին:

— Ո՛վ է,— հարցրեց Խադը խիստ:

Ստվերն առաջ եկավ մութի մեջ և կռացավ Խադի առաջ:

— Ների՛ր, սրբական, ես լսեցի ձեր խորհուրդը և... ուզում եմ առաջարկել իմ... միջոցը: Ես նույնպես վայրացած եմ թագավորի...

— Ով՛ ես դու,— ձայնը կոկորդում խեղդելով՝ խստությամբ հարցրեց Խադը:

— Մաղաքիա սարկավագը,— ասաց ստվերը նորից երկուտակվելով:—

Հրամայի՛ր, սրբազան, ես պատրաստ եմ... Ես վարժ եմ նետաձգության մեջ... Չէ՞ որ թագավորը հաճախ գնում է որսի...

— Լռի՛ր, թշվառական,— սաստեց Խադը նույն խեղդված ձայնով, որ հապիվ էր հնչում:— Մենք չենք ուզում տիրասպան լինել, հասկանո՞ւմ ես: Եթե ցանկանում ես արև տեսնել՝ պիտի լռես: Հեռացի՛ր և լռի՛ր:

Սարկավագն ուղղվեց, որ հեռանա, և նույնիսկ մի քայլ արավ:

— Կա՛ց, ե՛կ այստեղ,— կանչեց Խադը:— Գնա՛ ասա ձիեր պատրաստեն և ուղեկցիր մեզ Դվին:

— Պատրաստ եմ, սրբազան հայր:

Երկու ժամ հետո երեք հեծյալ, Վաղարշապատի Արեգ դռնից դուրս գալով, գնում էին դեպի Դվին:

Դրանք Խադ և Կյուրեղ եպիսկոպոսներն էին և Մաղաքիա սարկավագը:

* * *

Դվինը քնած էր, մանավանդ նրա ծայրամասերը խորին անդորրի մեջ էին: Կենտրոնական փողոցներում միայն շրջում էին թեթևակեն գիշերապահներ, բայց այնպես հանգիստ ու վգույշ, ասես վախենում էին իրենց քայլվածքով խռովել քաղաքի անդորրը: Կեսգիշեր էր արդեն, և քաղաքի լույսերը հանգած էին վաղուց, բացի միջնաբերդից, ուր հեռու աստղերի պես առկայծում ու թարթում էին մենավոր ճրագներ: Դրանք պալատի, միջնաբերդի պարսպադռներին հսկող պահակախմբերի լույսերն էին, որ սովորաբար վառվում էին մինչև առավոտ: Սակայն այդ ժամին մի ուրիշ մենավոր լույս երևում էր քաղաքի մեջ, նրա գլխավոր փողոցի վրա գտնվող մի երկհարկանի տան լուսամուտում, որ փոքրիկ շերտով լուսավորում է փողոցը:

Դա բյուզանդական վորավար-դեսպան Տերենտի բնակարանն էր, որ ծանոթ էր յուրաքանչյուր դվինցու: Բոլորը գիտեին, որ վաճառական Տիրոցի այդ գեղեցիկ շենքը հատկացրել են դեսպանին իր լավ հարմարությունների համար. գիտեին և այն, որ այդ լույսը գիշերները վառվում է այն ժամանակ միայն, երբ դեսպանը լինում է Դվինում: Իսկ կոմս Տերենտը մշտապես Դվինում չէր ապրում... նա մերթ բնակում էր Կարին, ուր կենում էր բյուզանդական արևելյան բանակը Ձիրավից հետո, մերթ Սպերում, ուր գըտնըվում էր այդ բանակի մի մասը, մերթ գալիս էր Դվին, նայած քաղաքական հանգամանքներին և տարվա եղանակին: Ձմեռվա և աշնան ամիսներին, օրինակ, նա գերադասում էր Դվինը, ամռանը՝ վովասուն Կարինը, ուր կային և նրա համար հաճելի, բուժիչ ջերմուկներ... Հիմա սակայն, թեև ամառային տաք եղանակ էր, բայց կոմսը մի քանի օրով եկել էր Դվին՝ Պապի հետ տեսակցելու: Եվ արդեն երրորդ թե չորրորդ օրն էր, նա Դվինում էր ու մենակ... Երեկոներն առանձնապես նա մենակ էր լինում, եթե չհաշվենք տասի չափ հույն սպասավորներին, որ մշտապես, նրա բացակայու-

թյան ժամանակ էլ, մնում էին այդ տանը, որպես խոհարար, որպես պահակներ ու հավաքարարներ, և այն թիկնապահ հույն վինվորներին, որ ուղեկցում էին նրան Կարինից Դվին: Ինչ վերաբերում է նրա լույսին, որ բաց, արթուն աչքի պես գիշերները նայում էր Դվինի միհարկանի ու երկհարկանի տներին,— դվինցիները չէին հասկանում, իսկապես, ի՛նչ նպատակով է արվում դա, արդյո՞ք իր պահակ գիշերապահների համար, որ հերթով շրջում էին նրա տան առջև, թե՞ նրա համար, որ մարդիկ իմանային, թե բյուզանդական դեսպանն այստեղ է, և չհամարձակվեն աղմկել այդ տան առաջ:

Այս երեկո սակայն, ուշ ժամին, դեսպանը մենակ աշխատում էր իր առանձնարանում. նա վինվորական վգեստները հանած՝ միայն թեթև մի տունիկով, որ պնդել էր ծոպավոր գոտիով, ալեխառն, ավելի շուտ՝ մոխրագույն մազերը բաց, գրում էր սեղանի առջև նստած, որին դրված եռաստեղ մի մոմակալի վրա վառվում էին մոմեր և լուսավորում խնամքով շարված մոմատախտակներ, պղնձե ստիլներ, մագաղաթի թերթեր, եգիպտական հաստ, ոլորուն թղթեր, նաև մի նամակ՝ բյուզանդական կայսեր կնիքով դրոշմած: Մի ուրիշ, ավելի մեծ, յոթնաստեղ աշտանակ վառվում էր սենյակի մեջտեղը, լուսավորելով նրա փայտե կահերը, փափուկ գահավորակը և դռները ծածկող ծանրագին ծալքավոր վարագույրները, որ հասնում ու քսվում էին հատակին:

Կոմս Տերենտը կենտրոնացած, լարված ինչ-որ բան էր գրում-շտկում մոմատախտակների վրա, ապա նույնը գրի առնում առջևը փռած եգիպտական հաստ մագաղաթանման թղթի վրա, ջանալով որ գրածը լինի մաքուր, խնամքով և միաժամանակ հստակ... Նա, թվում էր, ոչ թե գրում, այլ սրբական մի արարողություն է կատարում— այնքա՛ն վգուշություն ու ակնածանք կար նրա շարժումների մեջ դեպի թուղթը, որի վրա գրում էր...

Իսկ նա հասարակ բան չէր գրում, այլ հերթական նամակ-վեկուցում իր կայսեր՝ Հայաստանի կամ, ինչպես ինքն էր ասում, Արմենիայի գործերի մասին: Նամակը հավիվ կես էր եղել. շտապում էր այս երեկո վերջացնել և վաղը սուրհանդակի, երկու օր առաջ եկած կայսերական սուրհանդակի միջոցով ուղարկել Բյուզանդիոն, դրա հետ և մի նամակ իր ընտանիքին, որ նույնպես ապրում էր բյուզանդական մայրաքաղաքում: Բայց գործը կարծես դժվար էր առաջ գնում. չգիտես յուրաքանչյուր իր խոսքի պատասխանատվության երկյուղի՞ց, որ վգում էր կայսեր առաջ, թե ոճի և լեզվի նկատմամբ բծախնդիր լինելով՝ նա գրում էր դանդաղ, երկարորեն մտածելով, և ամեն մի պարբերություն ավարտելիս՝ նամակը կարդում էր նորից:

«Օգոստոս ինքնակալ Վաղես կայսեր՝
իր հավատարիմ ծառա կոմս Տերենտից
խոնարհ ողջույն.

Աստվածային կեսար.

Նախորդ նամակովս գրել էի, թե Բագրեւանդի հաղթությունից հետո ինչ վիճակ է տիրում Արմենիայում և ինչո՛վ է պբաղված Պապ թագավորը, այդ տաքարյուն և տակավին չհավասարակշռված երիտասարդ իշխանավորը: Դրանից հետո ակնառու քաղաքական-ռազմական լուրջ, մեծ գործեր չկան: Նկատում եմ միայն, որ պատերազմից հետո, ընդամենը մի յոթ-ութ ամսվա ընթացքում, արմեններն արագորեն վերականգնում են ավերված վնասված քաղաքներն ու գյուղերը, կամուրջներն ու ճանապարհները, եկեղեցիներն ու մենաստանները, իսկ գարնանից արդեն մեծ հոգ են տանում ցանքսերի ու խաղողի այգիների վրա, որոնք առատ բերք են տալիս այս երկրում և բնակչության սննդի գլխավոր աղբյուրն են կազմում.., Միով բանիվ՝ աշխատում են կազդուրել և վորանալ: Մյուս կողմից՝ Մուշել ստրատելատը, ինչպեվ արդեն գրել եմ, մի հմուտ ստրատեգ և թշնամիների ու դավաճանների հանդեպ անողոք մարդ, երկրին միացնում է պարսից գրավված կամ նրանց սադրանքով Արմենիայից անջատված հայ գավառները, ըստ որում բոլոր հայ նախարարներից, կողմնապահներից ու բդեշխներից պահանջում է թողնել մեկուսացումը և անվերապահ ենթարկվել կենտրոնական իշխանության, այսինքն՝ Պապին և իրեն: Պահանջում է նա, որ պատերազմի դեպքում տա՛ն վինվոր, ձիեր և մթերք, մի բան, որ չէին արել մինչև այժմ: Նույնը անում է Պապը. վերջերս նախարարների միաժողով է գումարել և առաջարկել, որ վինվոր ու ձիեր տան իրեն: Նկատելի է, որ արմենները հավաքում են իրենց երկիրը, որպեսզի կարևոր, լուրջ ուժ և կորություն կազմեն և այլևս կարիք չզգան ուրիշի օգնության, հետևաբար և մեր: Պատմում են, թե որքա՞ն ստույգ է՝ առայժմ դժվար է հաստատել, որ այս մտքով էլ ստրատելատ Մուշելը խոսել է Գուգարք կոչված գավառում, որ մի լեռնային երկիր է՝ անառիկ ամրոցներով և սահմանակից Իբերիային: Ի դեպ է ասել, որ այս երկրի կառավարչին, որ արմենների և պարսից լեզվով կոչված է **բդեշխ,** ստրատելատ Մուշելը ենթարկել է մահապատժի, որպես դավաճանի, որ պարսից վտանգի օրերին անջատվել է Արմենիայից՝ չցանկանալով վորքով ու մթերքով օգնել թագավորին: Ասում են՝ այս Մուշելը որոշել է անպատիժ չթողնել և ոչ մի դավաճանի, ոչ մի մատնիչի, ոչ մի հանցագործի իր երկրում: Նա առայժմ մեզ նվիրված մարդ է երևում. հալածում է և պարսկասեր նախարարներին, թեև, ինպես գրել էի, արձակեց գերի ընկած Աղվանից Ուռնայր թագավորին, իսկ դրանից առաջ արձակել էր Շապուհի կանանոցը,.. Սա հարկավ, չի բխել նրա քաղաքական համոզումներից կամ ետնամտածությունից, բնա՛վ, այլ նրա հնավանդ ավելորդապաշտությունից, թե թագավորներին չի կարելի վնասել, ձեռք բարձրացնել նոցա վրա, թե նոքա աստվածընտիր են: Մուշելը թեև բյուզանդական կրթություն ունի՝ Պապի նման, բայց չի հասկանում, որ այդ բաները բարբարոսների համար չեն ասված: Սակայն այս

պատճառով նա մեծ համարում ու հարգանք է վայելում պարսից արքունիքում: Դա, կարծում եմ, գլխավորապես Շապուհի կանանոցն արձակելու շնորհիվ... Ի դեպ է ասել, աստվածային, որ պարսից ինքնակալները իրենց գերի ընկած կանանոցը երկու անգամ են ետ ստացել պատմության մեջ— Դարեհ Կոդոմանոսը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացուց, Շապուհը՝ Մուշելից... Պարզ է, որ Մուշելն այս բարձր առաքինության օրինակը վերցրել է մեր նախահայր Ալեքսանդրից:

Մյուս կողմից, աստվածային Պապ թագավորը, թվում է, ապրում է ուժեղ Արմենիա ստեղծելու ցնորքներով: Մի երկու անգամ նա, ինձ հետ խոսելիս, ակնարկել է, թե Արմենիայի սահմանները իրենց նախկին թագավորների օրով եղել են ավելի ընդարձակ...

Պարսիկներին Արմենիայից վտարելուց հետո և իրենց անջատված գավառները հավաքելուց հետո՝ Պապը հիմա այնքան ապահով է զգում իրեն, որ մի օր հարցրեց ինձ, թե ե՞րբ պետք է մեր վորքերը թողնեն իրենց քաղաքները (Կարին, Սպեր, Մծբին) և գավառները, որ մեր վորքերով բռնեցինք պարսից պատերազմի միջոցին, իրենց՝ արմենների թիկունքն ապահովելու նպատակով և, մյուս կողմից, թույլ չտալու, որ պարսիկները մոտենան մեր սահմաններին: Այժմ, սակայն, Պապ թագավորը, պարսիկներից ապահով, ցանկանում է երևի, որ մենք հեռանանք այս քաղաքներից ու գավառներից: Այդ խնդրի առթիվ իմ կարծիքն այն է, աստվածային, որ մենք առայժմ չպետք է հեռանանք այս քաղաքներից մինչև վերջապես չպարզվեն Պապ թագավորի դիրքը և պարսից մտադրությունները: Ուզում եմ ասել, որ Պապը, ստանալով իր քաղաքները, կարող է անցնել հանկարծ պարսից կողմը, և պարսիկները, եթե փորձեն գալ մեզ վրա, այս քաղաքները հարմար դիրք ունեն նոցա դիմադրելու և, վերջապես, մեր օժանդակությունը Արմենիային պարսից հարձակման ժամանակ մի հատուցում պիտի ստանա՞... Պապ թագավորը քաղաքների այդ պահանջը պատճառաբանեց նրանով, թե պատերազմն արդեն վերջացել է, հույս ունի, որ մեր վորքերը հիմա կհեռանան Կարինից, Սպերից և Մծբինից, որովհետև, ասում է նա, այդ քաղաքների ժողովուրդը, պատերազմից տուժած, դժվարանում է հոգալ հույն վորքերի ծախքերը: Ես նորան պատասխանեցի, թե մենք ծախսերից կթեթևացնենք ժողովրդին, բայց քաղաքները թողնելու համար պետք է հարցնեմ իմ աստվածային կայսեր կամքը: Նաև ավելացրի, թե կարող է պատահել՝ պարսիկները նոր հարձակում գործեն. բարվոք է՝ մենք մոտ լինենք Արմենիան պաշտպանելու...»:

Նամակի վերջին այս խոսքերի վրա բակի դուռը բախեցին հանկարծ.
— Թը՛խկ. թը՛խ-թըխկ...— երեք անգամ:
Կոմսը վարմացած ընդհատեց նամակը:— Ո՞վ կարող է լինել այս տա-

րաժամին. բյուզանդական վորքից՝ Կարինից եկած սուրհանդա՞կ, թե Վաս թագավորի կողմից առաքված մեկը,— մտածեց նա, բայց իսկույն էլ հի շեց, որ հայ թագավորի կողմից գալիս են միայն ցերեկը: Այսուամենայնիւ նա հետաքրքրությունից տեղից վեր կացավ և մնաց սեղանի մոտ կանգ նած, սպասելով, թե ի՛նչ լուր կբերի սենեկապետը:

Եվ նա երկար չսպասեց. սենեկապետը, որ տարիքով հույն վինվոր էր ներս գալով՝ վարագույրը ձեռքով բռնած կանգնեց նախ՝ դռան մոտ, գլուխ տվեց վարմացած կոմսին, ապա՝ ներողություն խնդրողի պես, կարծես ինքը մի հանցանք է գործում, հայտնեց տխրաձայն.

— Անժամանակ և օտարոտի այցելուներ, վսեմափայլ:

— Առանց նախաբանի, Անաստաս,— սրտնեղեց կոմսը:— Ովքե՛ր են

— Երկու հայ եպիսկոպոս և մի իշխան: Ցանկանում են տեսնել ձեր վսեմությանը: Ճիշտ է, դուք պատվիրել էիք՝ ոչ ոք չխանգարի ձեզ, բայց նոքա այնպես խնդրեցին... Ես, իհարկե, ասացի, որ իմ տերն զբաղված է բայց նոքա պնդում են, թե կարևոր ու անհետաձգելի գործ ունեն... Հա մառ...

Սենեկապետը չգիտեր ինչպե՛ս շարունակեր և մեղավոր աչքերով նա յում էր կոմսին:

— Եպիսկոպոսնե՛ր... Կարևոր, անհետաձգելի գո՛րծ,— ավելի վարմա ցավ կոմսը: Նա այնքան վարմացավ նույնիսկ, որ ասես մոռացավ անգամ սպասավորի ներկայությունը և մի քանի անգամ կրկնեց՝ «եպիսկոպոս նե՛ր»:— Այս ուշ ժամի՞ն: Ինչ կարող է լինել և ինչը կարող է այդ եկեղեցա կաններին բերել ինձ մոտ...

Նրա վարմանքն այնքան մեծ էր, որ չկարողացավ անմիջապես պա տասխանել սենեկապետին, որը ստիպված եղավ հարցնել.

— Ինչ է հրամայում իմ վսեմ տերը:

«Այցելությունն այնքան արտակարգ է, որ մերժել չեմ կարող: Թերև եկել են մետրոպոլիտ Ներսեսի կողմից», մտածեց նա և դարձավ ծեր սե նեկապետին.

— Հրավիրի՛ր,— ասաց, և սկսեց բարակ ճերմակ մատներով հարդարե գլխի մոխրագույն մազերը, հագուստը, և այդ ժամանակ միայն նկատեց որ տունիկով էր: Բայց փոխելը այլևս անհնար էր:

Մինչ նա մտածում էր այդ մասին՝ դռան վրա կախված ծանր վարա գույրները շարժվեցին, և սենեկապետը վարագույրի մեկը ետ տարավ բըո նած. ներս մտան կնգուղներ դրած, սև, փայլուն պարեգոտներ հագած եր կու եկեղեցական. մեկը չոր-չոր, բարձրահասակ Խադն էր՝ կոշտամած ս ու ճերմակ մորուսով, մյուսը՝ կարճ ու կլոր մարմնով և կլոր երեսով Վա նանդի եպիսկոպոսը՝ ևաամորուս Կյուրեղը: Նրանց հետևից ներս մտա միջին տարիքի մի իշխան, որին եպիսկոպոսներն անվանում էին Արտաւ

— Ողջույն և օրհնություն մեծավո՛ր, կայսեր դեսպանապորավարին,—

ներս մտնելուն պես ասաց Կյուրեղ եպիսկոպոսը, որպես այդ պատգամավորության պարագլուխ, հունարեն լեզվով, որին նա տիրում էր լիովին:

Դեսպանը տակավին վարմացած, սակայն դեմքին անմիջապես հեզության արտահայտություն տալով, ընդառաջեց հյուրերին, հատուկ մի խոնարհումով՝ միայն գլխի իջեցումով բարևելով եպիսկոպոսներին, ապա հայ իշխանին, առանձին մի լրջությամբ և ուշադրությամբ նայելով նրա թուխ դեմքին, հայկական թևարձակ կապային և արծաթ կամարից կախված նրանին:

— Շնորհ արեք,— ասաց նա, նորից հերթով նայելով հյուրերին, կամենալով կարծես գուշակել նրանց գալու նպատակը այս ուշ ժամին: Եվ նստեցնելով նրանց փափուկ բազմոցի վրա, ինքը, տունիկի փեշերը ծընկներին քաշելով ու ներողություն խնդրելով, որ այդ հագուստով է ընդունում նրանց, տեղավորվեց իր աթոռի վրա, սեղանի առջև: Ու նստելով՝ նա խոսակցություն սկսելուց առաջ մի ձեռքով սեղանի վրայից նամակները, մագաղաթն ու եգիպտական պապիրուսները հրեց մի կողմ, իսկ կիսատ նամակը և կայսեր կնիքը կրող նամակը ծածկեց մագաղաթի մի կտորով:

— Բարեհաճեցեք, հայրեր սրբազան, և իշխան հարգելի,— ասաց Տերենտը, հեզ, խոնարհ ու պատրաստակամ, նորից հերթով նայելով հյուրերին:— Ինչո՞վ եմ արդյոք արժանացել ձեր տարաժամ այցելության:

— Ամենակարող տերը թող երկարի ավնիվ կոմսի կյանքը,— սկսեց հայր Կյուրեղը:— Եկել ենք մենք ձեր վսեմության մոտ ձեր խորհուրդը հայցելու. և հույս ունենք, չեք մերժի:

— Պատրաստ եմ ծառայել ձեզ իմ կարողության չափով,— ասաց Տերենտը և, ձեռքը կրծքին դնելով, վեհանձն խոնարհում արավ եպիսկոպոսներին ու սիրալիր նայեց հայ իշխանին:

— Մենք ձեզ երկար չենք կբաղեցնի, ավնիվ կոմս,— շարունակեց հայր Կյուրեղը, դեսպանի խոնարհումից շոյված:— Մենք եկել ենք մեր եկեղեցուն և առհասարակ հոգևորականությանն սպառնացող մի վտանգի մասին խոսելու:

Տերենտը վարմանքից գլուխը բարձրացրեց, իր խելացի ու խաղաղ աչքերով նայեց հայր Կյուրեղին և կարծես դարձավ համակ ուշադրություն ու հետաքրքրություն:

— Վտանգ եկեղեցո՞ւն և հոգևորականությա՞ն:

— Այո, ավնիվ կոմս,— և Կյուրեղ սրբազանը պատմեց Պապի հրամանի մասին, ասելով, թե դա մեծ հուզում է առաջացրել հոգևորականության մեջ:

Դեսպանը վարմացավ:

— Մի՞թե,— խոսեց նա մտածումների մեջ:— Ես անհրապեկ եմ... Դա նորություն է:-- Ու անմիջապես էլ, կարծես սթափվելով, ավելացրեց.— սակայն, սրբազան հայրեր, ինչո՞վ կարող եմ ես օգտակար լինել ձեզ այդ գործում. չէ՞ որ դա Պապ թագավորի իրավունքն է: Մի՞թե ես կարող եմ միջամտել...

— Ներող եղիր, ավնիվ կոմս: Սա ընդհանուր քրիստոնեական խնդիր է,— նկատեց Կյուրեղ սրբազանը:— Եթե Պապ թագավորն իրագործի այդ՝ մեր եկեղեցին կկրկվի իր հասույթներից և այլևս չի կարող գոյություն ունենալ որպես եկեղեցի, որպես քրիստոնեական վարդապետության օջախ:

— Ասա՛,— մատը հպեց Կյուրեղի ծնկանը խոսակցությանն ուշադիր հետևող Խադը:— Ասա՛ ժողովուրդը կվերադառնա հեթանոսության:

Կյուրեղը թարգմանեց Խադի խոսքերը:

— Բայց մի՞թե Պապ թագավորը կուզեր, որ հայ ժողովուրդը դառնա հեթանոս,— վարմացավ նորից Տերենտը:

— Նա, ավնիվ կոմս, երևի այդ էլ ցանկանում է,— խոսեց եպիսկոպոսների հետ եկած իշխանը, որը մինչ այդ անխոս սպասում էր՝ եպիսկոպոսները պարզեն գործի էությունը:— Պապը, հավանորեն, այդպիսի մտադրություն ունի, որովհետև նա սկսել է արդեն պաշտոններ տալ պարսկասեր նախարարներին, և մյուս կողմից՝ չի պատժում այն պարսկասերներին, որոնք հանցանքներ ունեն անցած պատերազմում, ինչպես, օրինակ, գահի խնամակալ և պալատի կառավարիչ Հայր-Մարդպետին:

— Այո,— գլխով արեց Տերենտը քաղաքավարությամբ,— այո... Բայց որքան գիտեմ՝ թագավորը նորան արդեն իսկ հեռացրել է պալատից:

— Հեռացրել, այո, բայց ոչ պատժել,— շարունակեց իշխանը կարմրելով ու տաքանալով:— Դա արել է, հարկավ, որոշ նպատակով...

Կոմսը հետաքրքրված, բայց աշխատելով, որ այդ կույտիտ չերևա, նայեց իշխանին մի հայացքով, որի մեջ պարզ կարդացվում էր «ի՞նչ նպատակ» հարցը:

— Խնդրեմ՝ շարունակեք,— գլխով արավ նա:

Եվ իշխանը պարզեց իր միտքը.

— Դա երևի այն նպատակով, որ հաճելի լինի պարսիկներին և մյուս կողմից, պաշտոն է տալիս պարսկասերների որդիներին:

Տերենտը դարձյալ քաղաքավար հետաքրքրությամբ նայեց իշխանին:

Եվ իշխանը, կարծես այդ հետաքրքրությունը գոհացնելու համար, ավելացրեց.

— Ինչպես, օրինակ, Գնել Անձևացուն, որի հայրը պարսկասեր էր:

— Գնել Անձևացի ասի՞ք, այո՛,— հարցրեց կոմսը:

— Այո, կոմս, Գնել Անձևացի...

— Սակայն, իշխան, որքան գիտեմ՝ այդ երիտասարդը խիվախորեն կռվում էր պարսիկների դեմ և Զիրավում փրկեց թագավորի կյանքը: Նրա հայրը կարծյոք սպանվել է Արտագերսում: Ես նրան ճանաչում եմ. նա մի ամաչկոտ, բայց քաջ երիտասարդ է, այնպես չէ՞:

Եպիսկոպոսները վարմացած իրար նայեցին, որ դեսպանն այդքան իրավեկ է հայ կյանքին, ու ենթադրեցին, որ նա հավանորեն տեղեկություններ ունի կամ իրենց նման այցելուներ: Եվ անհարմար վգացին: Իսկ Կյուրեղ

սրբապանը մինչև իսկ դժգոհ նայեց իշխանին, որ խոսակցության ընթացքը շեղեց և առաջ վազեց:

Տերենտը, սակայն, այդ անհարմար լռությունն վգացնել չտալու համար կարծես, նկատեց մի ավնիվ-հաճելի քաղաքավարությամբ ու ժպիտով.

— Աշխարհում ամեն ինչ պատահում է, սրբապան հայրեր և հարգելի իշխան: Բայց որքան ես ճանաչում եմ և գիտեմ ձեր հարգելի Պապ թագավորին՝ նա հավիվ թե, ներեցեք ինձ, այդպիսի մի բան ցանկանա,— ասաց նա նուրբ մի հեգությամբ, գլուխն աջ ուսի վրա թեքելով, բայց իրոք ցանկանալով նոր փաստեր իմանալ:— Ինձ թվում է՝ նա չի կամենա և չի ցանկանա թշնամանալ Բյուզանդիայի հետ, քանի որ թագավորելու եկավ մեր Օգոստոս կայսեր օգնությամբ: Մյուս կողմից՝ նա ինչպե՞ս կարող է անել այդ կամ մտածել պարսից կողմն անցնելու, երբ նրա հորը Շապուհն սպանեց Անհուշ բերդում, իսկ մորը նահատակեցին... Արդ, մի՞թե այս ամենից հետո...

Երիտասարդ իշխանը կարմրեց կոմսի այդ խոսքերից, բայց վրպարտիչ չերևալու համար, գուցեև իրեն արդարացնելու նպատակով, ավելացրեց անմիջապես.

— Այն հանգամանքը, կոմս, որ նա մի քանի տարի կտրված է եղել ծնողներից, ինձ թվում է, որդիական սերը մեծ դեր չի խաղում նորա վարմունքի մեջ:

Իշխանն այս ասելուն պես՝ ինքն էլ գոհ չմնաց իր պատասխանից և, վարի շուրթի մի անկյունը կծելով, լռեց անհարմար, իսկ Կյուրեղ սրբապանը, թե՛ խոսակցությանը նախկին ընթացքը տալու և թե՛ իշխանին անհարմար կացությունից հանելու նպատակով կարծես, բացատրեց.

— Այդ ճշմարիտ է, ավնիվ կոմս, ճշմարիտ է, որ նորա ծնողներին մեռցրեց Շապուհը, բայց այն, ինչ անում է, այսինքն՝ այն հրամանը, որ արձակել է՝ ուղղված է եկեղեցու դեմ, նրա գոյության դեմ, հետևաբար՝ քրիստոնեության դեմ, ուրեմն և Բյուզանդիայի դեմ, որովհետև Բյուզանդիան է քրիստոնեության ճշմարիտ հենարանը:

Տերենտը գլուխն իջեցրեց մի վայրկյան:

— Մի՞թե Պապ թագավորը կարող է թշնամի լինել իմ երկրին,— ասաց նա տխրությամբ,— կամ վատ բան ցանկանալ նորան, երբ իմ երկիրը... Սակայն ես այդպիսի քայլ դեռ չեմ նկատել...

Կյուրեղ եպիսկոպոսի դեմքով մի ստվեր անցավ. նա ցավեց, որ երիտասարդ իշխանը խոսակցությանն այդ ընթացքն էր տվել, բայց որպեսզի դեսպանը չկարծի, թե իրենք մատնիչ են կամ վրպարտիչ, բարվոք համարեց նկատել.

— Մեր գալու նպատակը, ավնիվ կոմս, այդ չէր, հարկավ, դա եղավ միջանկյալ մի բան: Մենք ցանկանում ենք, որ դուք իսկապես, մի խորհուրդ տաք մեզ, թե ինչպե՛ս վարվենք մեր թագավորի հետ, եթե նա իր հրամանը

ի կատար ածի և առհասարակ կամենա իրագործել իր մտադրությունները, այն է՝ գրավել եկեղեցու հողերը, փակել կուսանոցները և...

«Հիանալի նյութ նամակի համար», մտածում էր Տերենտը, նայելով Կյուրեղի փափկիկ ձեռներին և կլոր, լեցուն ու սև մորուսով եզերված դեմքին, որն ասես ավելի էր կլորանում, երբ նա խոսում էր: Կյուրեղը, ձայնին գրեթե աղաչական խավ հաղորդելով, խնդրում էր, որ կոմսը մի խորհուրդ տա իրենց կամ գուցե ինքը խոսի Պապի հետ և համոզի, որ այդ բանը չանի, որովհետև նա, թերևս երիտասարդ լինելով, չի գիտակցում դրա հետևանքները...

Այստեղ Խադը նորից մատով սեղմեց Կյուրեղի ծունկը:

— Ասա՛, սրբազան, եթե ձեզ համար դժվար է,— ասաց նա լսելի, բայց կամաց,— եթե իր համար դժվար է, թերևս մեծավոր կայսրն ինքը միջամըտի այս բանին, և առաջն առնի այն աղետների, որ կարող են պայթել հայ եկեղեցու գլխին...

Կյուրեղ եպիսկոպոսը նորից թարգմանեց Խադի մտքերը, շտկելով ու կոկելով, որ ավելի վայելուչ լինի հունարեն:

Թարգմանությունը լսելով՝ դեսպանը հարգանքով նայեց Խադին:

— Իմ տեր կայսրը, սրբազան հայրեր, սիրում է Արմենիան,— ասաց նա մեղմ, հաճելի ու հեզ ձայնով և միաժամանակ իր խոշոր, խելացի աչքերով հերթով հյուրերին նայելով,— և միշտ ցանկանում է թե՛ նորա ժողովրդի և թե՛ եկեղեցու բարօրությունը: Ուստի և իմ տեր կայսրը, հարկավ, ոչինչ չի խնայի Արմենիայի համար. սակայն հավատացած եմ, որ Պապ թագավորն այնքան վգաստ է, որ թույլ չի տա սխալ քայլեր...

— Բայց նա իրեն շրջապատել է այնպիսի երիտասարդներով,— նորից խոսեց իշխանը,— որոնք բնավ չեն կարող լավ և օգտակար խորհուրդներ տալ նորան:

— Ես ճանաչում եմ այդ երիտասարդներին, հարգելի իշխան,— ասաց Տերենտը,— և պետք է ասեմ, վատ տպավորություն չունեմ: Նոքա, թվում է, խելացի երիտասարդներ են, Բյուզանդիայում կրթված:

— Օ՛, ապնիվ կոմս, դուք նոցա լավ չեք ճանաչում երևի: Նոքա ինչ-որ ցանկություններ ունեն: Ուզում են մեկանում ստեղծել այնպիսի բաներ, որ չկան ուրիշ երկրներում:

Տերենտը ներսատ ձանձրանում էր արդեն, բայց այդ ցույց չէր տալիս հարկավ: Նրան հետաքրքրում էին փաստեր և փաստեր... Բայց տեսնելով, որ հյուրերն այդպիսի օրինակներ չեն բերում, այլ ասում են ընդհանուր անորոշ խոսքեր, հարցրեց.

— Հետաքրքրական է, ի՞նչ բաներ, օրինակ, որ ուրիշ երկրներում չկան,— և Տերենտը ժպտաց մի ժպիտով, որ կարծես ասում էր, թե ի՞նչ կարող է ստեղծել Արմենիան, որ չլինի մի այլ տեղ:

— Այնպես, հովե՛ր, հարգելի կոմս, հովե՛ր,— միջամտեց նորից Կյուրեղ

եպիսկոպոսը, իշխանին դժվարությունից հանելու:— Փաստեր կան, բայց մենք ձեզ հոգնեցրինք արդեն... Այն տպավորությունը չստանաք, ավնիվ կոմս, թե մենք եկել ենք մեր թագավորին և նորա մերձավորներին վատաբանելու: Բնա՛վ: Մեր ցանկությունն է՝ իմանալ ձեր խորհուրդը մեր թագավորի հրամանի առթիվ: Իսկ մյուս անգամ, եթե առիթ լինի, կխոսենք և այլ խնդիրների մասին:

— Ինչո՞ւ միայն առիթ,— ասաց Տերենտը:— Խնդրեմ. իմ տան դռները միշտ բաց են ձեզ համար: Ես, սրբազան հայրեր, միշտ Արմենիայի բարեկամն եմ և բարձր եմ համարում նորա հոգևոր դասը: Ես կխորհեմ ձեր ասածների վրա և կանեմ անհրաժեշտը: Խնդրեմ, երբ կցանկանաք, իմ դռները բաց են...

Եվ Տերենտը հարգալիր գլուխ տվեց եպիսկոպոսներին:

— Մենք այդ գիտենալով էր, որ եկանք ձեզ մոտ, ավնիվ կոմս: Գիտենք, այո, որ դուք մեր աշխարհի և եկեղեցու բարեկամն եք, հարգելի կոմս.. Գիտենք նաև, թե ինչ ջերմեռանդությամբ եք դուք հաճախում մայրաքաղաքիս եկեղեցին...

Այդ ճիշտ էր. երբ Տերենտը Դվինն էր լինում՝ նա շաբաթ երեկոները կամ կիրակի օրերը գնում էր հայոց եկեղեցին և առաջին շարքում կանգնած, աղոթում ու խաչակնքում էր ջերմեռանդորեն, գրավելով ժողովրդի ուշադրությունն ու համակրանքը: Եվ այս հանգամանքը շոյում էր հայ հոգևորականների ինքնասիրությունն ու կրոնական զգացմունքները:

Մի փոքր էլ կողմնակի նյութերի վրա խոսելով՝ եպիսկոպոսները, նրանց հետ և երիտասարդ իշխանը, վեր կացան և հրաժեշտ տվին դեսպանին:

— Ուրեմն, ավնիվ կոմս,— ասաց Կյուրեղը կլորիկ, փափլիկ ձեռքը տանտիրոջը մեկնելով,— չկարծեք բնավ, թե մեր թագավորի դեմ...

— Հարկավ, սրբազան հայր, հարկավ. ես գիտեմ, որ ձեր մտահոգությունը քրիստոնեությունն է, անշուշտ, հայ եկեղեցին և նորա շահը,— խոնարհ գլուխ տվեց Տերենտը:— Թույլատրեք ինձ մի հարց:

— Հրամեցեք, ավնիվ կոմս:

— Ինչպե՞ս է Ներսես մետրոպոլիտը: Վաղուց չեմ արժանացել նորա տեսության:

— Շնորհակալություն, հարգելի կոմս: Ծերության պատճառով փոքրինչ տկար է, բայց միշտ արթուն և աղոթարար:

— Խնդրում եմ՝ իմ որդիական խոնարհ հարգանքը հաղորդեք Ներսես մետրոպոլիտին:

— Սիրով, կոմս, մեծ սիրով,— ասաց Կյուրեղը և ուղղվեց դեպի դուռը:

Հյուրերի գնալուց հետո՝ կոմսը, ձեռքերը շփելով, մի առժամ հնգավ սենյակի երկայնքով, երկար ժամանակ միևնույն դիրքում պահած, ընդարմացած ոտքերը բացելու և հյուրերի հայտնած նորությունների վրա խորհելու: Պապի հրամանի մասին լսել էր անցողակի, նրա բովանդակությունը

լավ չէր իմացել, ուստի հյուրերի ասածը նորություն էր նրա համար.— Պապը վերացնո՜ւմ է եկեղեցուն տրվող տուրքերը... տուրքեր՝ առանց որի եկեղեցին, իրոք, չի կարող ապրել... Մտադիր է խլե՜լ և եկեղեցուն պատկանող հողերն ու կալվածները...

— Ահա ինչե՜ր են պարզվում... Իսկ ես կարծում էի, թե այդ Պապը մի համեստ, սահմանափակ խելքի տեր է: Տուրքերը վերացնե՜լ... հողերը գրավե՜լ... այդ իր գործն է... Բայց որ պաշտոններ է տալիս պարսկասերներին կամ ներողամիտ է դեպի նոցա հանցանքները,— դրանք, անշուշտ, մի բան նշանակում են: Բայց և պետք է ստուգել այդ ամենը... Գուցեև սրանք, տուրքերի հրամանից վշտացած, մեղադրանքներ են բարդում, որ ես փութացնեմ կայսեր բարկությունը: Ո՜չ, պետք է նախ ստուգել...

Այստեղ կոմսը, նկատելով, որ մոմերից մեկը մխում է, մոտեցավ և պատրույգն ուղղեց երկու մատով:

«Բայց կարո՞ղ էին այդ պատկառելի եպիսկոպոսներն առանց հիմքի հայտնել այդպիսի բաներ»,— ասաց կոմսը մտքում և շարունակեց քայլել:

Երբ արդեն բավական անցել-դարձել էր՝ նա նորից մոտեցավ սեղանին, բացեց մագաղաթով ծածկված թղթերն ու նամակները և նստեց կայսերն ուղարկվող նամակն ավարտելու, որ վաղը հանձնի սուրհանդակին:

Սակայն շարունակելու համար նա նորից կարդաց այն և ապա գրելիքը, մոմատախտակի վրա շարադրելով ու շտկելով, կայսեր նամակում գրեց հետևյալը.

«Այնուհետև, աստվածային, կարևոր եմ համարում հայտնել, որ վերջին օրերը Պապ թագավորն արձակել է մի հրաման, որով շինականներին արգելում է տասանորդ տուրքը, որ տալիս էին նոքա եկեղեցուն ու մենաստաններին, մի բան, որ սահմանված է եղել դեռ շատ առաջ, իրենց Տիրիդատ թագավորի կողմից: Սկզբում լսել էի, որ Պապ թագավորն այդ անում է պատերազմից աղքատացած, քայքայված շինականների վիճակը թեթևացնելու, սակայն հետո, այսօր իսկ, հայոց եկեղեցու շատ անվանի եպիսկոպոսներ պատմեցին ինձ, որ դա արվում է իբրև եկեղեցին թուլացնելու, քրիստոնեությունը հետզհետե երկրից վերացնելու և նորից հեթանոսության անցնելու նպատակով: Նոքա այս բացատրեցին ավելի պարզ. թե Պապ թագավորը մտադիր է այսպիսով կտրվել Բյուզանդիայից և անցնել պարսից կողմը, և որովհետև մեր և իրենց միջև ամենից ուժեղ կապը կրոնականն է, ապա Պապն առաջին հերթին, նրանց ասելով, ցանկանում է վերացնել այդ կապը: Այս, հարկավ, անհավանական չէ, եթե մանավանդ նկատի ունենանք Շապուհի խորամանկությունները, որ ամեն կերպ կաշխատի Արմենիան առնել իր ազդեցության տակ, բայց այս պարագան առայժմ կարոտ է ստուգման:

Այնուհետև, օգոստափառ տեր, խոսում են Պապի ինչ-որ ծրագրերի մասին, թե մտադիր է փակել կուսանոցները, Ներսես մետրոպոլիտի հիմնած

անկելանոցները, այն ամենը, ինչ, ասում են, կապ ունի քրիստոնեության հետ:

Այս մասին առայժմ խոսում են միայն, թե որքա՞ն սրանք լուրջ են— չեմ կարող ասել: Ես, անշուշտ, իմ պարտքը պիտի համարեմ՝ ստուգել և ճշտել: Բայց մի ուրիշ նորություն, որ կուզեի հաղորդել օգոստափառ՝ հետևյալն է:— Ասում են՝ Պապն սկսել է պաշտոններ տալ պարսկասեր նախարարներին և նոցա որդիներին: Սա նույնպես, հարկավ, կարոտ է ստուգման: Եթե ճշտվի՝ ուրեմն Պապի տրամադրության մեջ կա լուրջ փոփոխություն: Մի բան հաստատ է սակայն, որ նշանավոր ավագ նախարար Հայր-Մարդպետին, որ շատ հանցանքներ ունի որպես պարսկասեր, Պապը հեռացրել է պալատից՝ առանց պատժելու... Սա, անշուշտ, մի բան նշանակում է: Միով բանիվ՝ հետևելու և ստուգելու շատ բան կա: Հույս ունեմ հետևյալ նամակում գրել ավելի ստուգված ու ճշտված լուրեր»:

Վերջացնելով՝ կոմսը մի խոր շունչ քաշեց, կարծես թեթևացավ ահռելի մի բեռից, ապա վգուշությամբ ստորագրեց.

«Օգոստոս կայսեր խոնարհ ծառա,
արևելյան բանակի վորավար՝ կոմս Տերենտ»:

Այս անելուց հետո՝ կոմսը գոհությամբ հենվեց աթոռի թիկնակին և ծափ վարկեց:

Դռան ծանրածալ վարագույրների արանքից ներս մտավ ծեր սենեկապետը:

— Լսիր, Անաստաս,— կոմսը թեքեց գեղեցիկ գլուխը և, առանց սենեկապանին նայելու, ասաց շեշտելով:— Երբ այդ արմեն եպիսկոպոսները գան՝ ընդունի՛ր հարգանքով, եթե անգամ ես այստեղ չլինեմ:

Սենեկապետը գլուխն իջեցրեց հարգալիր.

— Պատրաստ եմ հրամանիդ, վսեմ տեր:

4

Տուրքերի հրամանը, իբրև նորություն. իբրև ավանդական կարգը խախտող մի երևույթ, երկրում առաջ բերեց մեծ հետաքրքրություն ու վարմանք: Դրա մասին էին խոսում թե՛ հուլվածհոգևորականներն իրենց վանքերում

ու մենաստաններում և թե՛ իշխաններն ու նախարարներն իրենց ամրոցներում ու դղյակներում, ճիշտ է, առայժմ մեծ վերապահությամբ ու զգուշությամբ. դրա մասին էին խոսում նաև քաղաքներում ու շեներում, և այդ մասին եղած խոսքերն ու կարծիքները շատ էին տարբեր ու հակասական: Շինականները կարծում էին, որ դա կթեթևացներ իրենց վիճակը, եթե միայն իրականություն դառնար... Նույնպիսի թերահավատ կարծիքներ էին լինում և քաղաքներում ու նախարարական դղյակներում, և ամենքը, թե՛ շինական ու ռամիկ և թե՛ եկեղեցական ու նախարար՝ հետաքրքիր սպասում էին, թե ի՛նչ կլինի վերջը:

Բայց ամենից ավելի Պապն ինքն էր հետաքրքրված. նա ցանկանում էր իմանալ իր հրամանի տպավորությունը և կամենում էր իմանալ անպայման, օրը-օրին, թե ի՛նչ կարծիքներ են հայտնվում այդ մասին:

— Եվ ինչե՞ր են խոսում, Բաթ,— հարցնում էր նա դրանիկ գնդի պետ Սահառունուն, որ միշտ դուրսն էր լինում և հաճախ դրսի լուրերը հաղորդում էր թագավորին:

— Ամեն տեղ հետաքրքրված են, Պապ,— ասում էր Բաթը:— Սակայն չեն կարծում, որ այդպես մնա:

— Եվ ովքե՞ր են այդպես կարծում:

— Շինականներն ու ռամիկները. նոքա ասում են՝ թագավորն արել է ցանկալի գործ, սակայն կասկածում են... որ դա մնա:

— Եվ ինչո՞ւ են կարծում, որ չի մնա:

Բաթը պատասխանում էր, ինչ որ լսել էր:

— Մի ծերունի, օրինակ, որին հանդիպեցի դրանիկ գնդի մոտ գնալիս,— պատմեց նա մի անգամ,— իմ այն հարցին, թե ինչո՞ւ չի մնա՝ պատասխանեց. «վարդապետները չեն թողնի»: «Կամ՝ կհամոզեն,— ասաց,— թագավորին, որ այդպես բան չանի և կամ՝ կանիծեն ու կանեն իրենց ուզածը»: Ես ասացի՝ «թագավորը թույլ չի տա»: «Բայց թագավորին կլսե՞ն որ, տեր սեպուհ», ասաց: «Չլսեն,— ասացի,— թագավորը կպատժի»... Ծերունին ժպտաց և գլուխը տարուբերեց:— «Բայց կարո՞ղ է, տեր սեպուհ»... «Իսկ ինչո՞ւ չի կարող», հարցրի նորից:— «Ի՞նչ իմանամ, տեր սեպուհ,— ասաց,— երիտասարդ է, կխաբեն ու չեն թողնի...»:

— Կխաբե՞ն,— կրկնեց Պապը քմծիծաղ:— Այնուհետև՞...

— Եվ ամեն տեղ համարյա նույն թերահավատ կարծիքներն եմ լսում, Պապ: Մի այլ տարեց շինական, որի կարծիքը իմանալ ցանկացա, ինձ հարցում արավ. «Իսկ արքունի տուրք պիտի տա՞նք, տեր»: «Հարկա՛վ», ասացի: Նա գլուխը տարուբերեց. «Ուրեմն առանց տուրքի չի լինի», ասաց: «Նշանակում է՝ թագավորն ուրիշ բան է մտածում»:

— Եվ չհարցրի՞ր՝ ի՛նչ,— հետաքրքրվեց Պապը:

— Ցավոք, հարցում չարի և իմանալ չկարողացա,— ուսերը վեր քաշեց Բաթը և շարունակեց:— Կամ թե՝ ասում են,— եկեղեցին էլ ինչո՛վ կարող է

ապրել, եթե շինականները տասանորդ ու պտղին չտան: Չէ՞ որ, ասում են, առանց եկեղեցու կնունք, թաղում ու ծեսեր չեն լինի...

— Կնո՛ւնք ու թաղո՛ւմ,— երկարեց Պապը ինքն իրեն:

— Այո՛,— ժպտաց Բաթը:— Իսկ եկեղեցականները, վարդապետները քաղաքներում, երեցները շեներում տարածում են և ժողովրդին համոզում, թե թագավորն այդ անում է, որ քրիստոնեությունը վերացնի, տուրքերն ինքն ստանա և վայելի պալատականների հետ:

— Եվ ժողովուրդը հավատո՞ւմ է դորան:

— Այդ դժվար է ասել, Պապ: Ժողովուրդն վգուշշ է և ծածկամիտ:

— Իսկ ի՞նչ են խոսում նախարարները,— հատուկ հետաքրքրվեց Պապը:

Բաթն ուսերը վեր քաշեց.

— Բոլորի մասին չեմ կարող ասել, Պապ: Մի մասը, լսել եմ, ուրախ է հույժ, որ ապատվում է եկեղեցու հարկից. և ամենքը հետաքրքրված են ու նույնպես սպասում են, թե ի՛նչ է լինելու:

— Այդպես,— ասաց Պապը մտախոհ, բայց իսկապես վշտացած: Նա վշտանում էր և վիրավորվում, որ ժողովուրդը այդքան նշանակություն է տալիս հոգևորականությանը... Բայց նա այդ մասին առայժմ չէր խոսում ոչ ոքի հետ, մանավանդ ոչինչ չէր ասում թագուհուն՝ նրան չհուզելու և ավելորդ մտահոգություններ չպատճառելու համար, լավ իմանալով, որ նա շատ դյուրագրգիռ է և նույնիսկ վախկոտ:

Բայց ինչպես որոտի արձագանքները լսվում են անգամ փակ տեղերում, այնպես էլ այդ հրամանի մասին եղած լուրերը հասան պալատ՝ թագուհու հարկաբաժինը:

Եվ ահա մի օր, հրամանի երրորդ թե չորրորդ օրը, երբ Զարմանդուխտ թագուհին՝ ամառային թեթև, ասեղնագործ ու ոսկեթել բյուզանդական տունիկով, պալատի իր հարկաբաժնի մի սրահի բաց լուսամուտի առաջ նստած, մի քանի իշխանուհիների հետ լուրցելով հետևում էր որդներին՝ Արշակին ու Վաղարշակին, որ ծառերի տակ խաղում էին պալատական իշխանների երեխաների հետ,— թագուհու սպասուհիներից մեկը՝ պառավ Հասանեթը, իշխանուհիների ներկայությամբ, խոսք բացեց, թե ի՛նչ են խոսում թագավորի հրամանի մասին:

— Չգիտե՞մ, թագուհիս, ինչպես ասեմ. քաղաքում լուրցում են ամեն տեսակ խոսքեր,— ասաց այդ պառավ սպասուհին, որ օրվա մեծ մասն անցնում էր պալատում և երբեմն միջնաբերդից իջնում քաղաք՝ իր ծանոթներին ու բարեկամներին տեսնելու:

Թագուհին, որ բոլորովին անծանոթ էր ժողովրդի կյանքին, միշտ գոհունակությամբ էր լսում պառավ սպասուհու պատմածները: Նա, որպես նորեկ, որպես մեկը, որ չէր եղել Արարատյան երկրում, մեծ հետաքրքրությամբ էր լսում առհասարակ սպասուհիների, նաժիշտների ու պալատական կա-

նանց պատմությունները երկրի, ժողովրդի և մեծամեծների մասին, երբեմն մինչև իսկ հարցումներ էր անում մոտիկ վայրերի մասին և այն իշխանների ու նախարարների, որ գալիս էին պալատ:

— Իսկ ի՞նչ են խոսում, Հասանեթ, թագավորի նոր հրամանի մասին,— հետաքրքրվեց թագուհին:— Գո՞հ են արդյոք: Արքայի հրամանը ուրախացնո՞ւմ է ժողովրդյան, թե...

— Կան մարդիկ, թագուհիս, ուրախ են, որ վարդապետաց է՛լ չեն տա ոչինչ, որ ուտեն պարապ... Բայց կան և ուրիշներ, որ դա կհամարեն անկարելի: Հոգևորները, կասեն, աստծու մարդիկ են՝ կանիծեն չտվողին:

— Այդպե՛ս...— երկարեց թագուհին մտախոհ և ապա, փոքր անց, հարցրեց,— իսկ դժգոհներ, դժգոհներ չկա՞ն...

— Դժգոհնե՞ր: Է՛հ, ամեն բանի մեջ լինում են դժգոհներ, թագուհիս: Իհարկե, կան: Լսեցի, որ վարդապետներն ու երեցները շատ դժգոհ են: Ասում են՝ դեռ ոչ մի թագավոր այդպիսի բան չէր արած եկեղեցու դեմ: Ինչո՛վ պետք է, ասում են, ապրեն մենաստաններն ու վանքերը, եպիսկոպոսները, վարդապետները, եթե...

Սպասուհին, սև գլխակապն ուղղելով, լռեց՝ խոսքը չավարտած, ակներև կսպելով իրեն, որ ավելորդ բաներ չասի: Այդ նկատեց ուշիմ թագուհին և ավելի հետաքրքրվեց.

— Ուրի՞շ, Հասանեթ. ինչպես երևում է, դու շատ բան գիտես:

— Ուրի՞շ... Չեմ ուզում թագուհուս սիրտը պղտորել: Ի՛նչ կուզեն ասեն, նշանակություն չունի, թագուհիս:

Թագուհու հետաքրքրությունն ավելի գրգռվեց:

— Դու ինձնից ոչինչ մի՛ թաքցնի, Հասանեթ: Ասա՛, ինչ լսել ես: Ինձ այնպես է թվում՝ գիտես մի բան և թաքցնում ես:

— Ես թագուհիս, ոչինչ չեմ ուզում թաքցնել քեզնից, բայց վախենում եմ պղտորել քո մաքուր սիրտը և վշտացնել իզուր:

— Ընդհակառակը, Հասանեթ, դու ինձ կվշտացնես, եթե որևէ բան թաքցնես ինձնից,— խոսեց թագուհին բեկված մի ձայնով, որից երևում էր, թե վգում է, որ սպասուհին մի բան գիտի:— Ասա՛ ինչ լսել ես: Ասա՛. ես կլսեմ հանգիստ:

— Ասա՛, Հասանեթ, ասա՛,— միջամտեցին իշխանուհիները, որ նույնպես հետաքրքրված էին:

— Որպեսզի չվիրավորվես, թագուհիս, ասեմ. բայց խնդրում եմ կարևորություն չտաս. լսել եմ միայն, ստույգ բան չէ,— և խոսքը կիսատ՝ նա հապաղեց ասես ասելիքը կշռադատելու:

— Խոսի՛ր և մի՛ քաշվիր,— կրկնեց թագուհին:

— Ասում են՝ իբր թե Ներսես հայրապետն ինքը վայրացած է... Ուզում է, ասում են, նամակ գրել հոռոմաց կայսեր և մետրոպոլիտին...

Թագուհին գունատվեց և ձեռքը դրավ սրտին:

— Այդ քեզ ո՞վ ասաց, Հասանեթ,— հարցրեց նա փոքր հետո խուլ ձայնով և արագացած շնչառությամբ:

— Բայց սա ստույգ բան չէ, թագուհիս: Ինձ պատմեց եղբայրս, որ լսել է քաղաքի շուկայում,— շարունակեց պառավը, բայց նկատելով թագուհու հուզված դեմքը, անմիջապես ավելացրեց.— դա այնպես, խոսք է: Հոռոմների կայսերն ու մետրոպոլիտը ինչո՞ւ պիտի խառնվեն մեր գործերին:

Բայց Զարմանդուխտ թագուհին նրան այլևս չէր լսում: Նա, թվում էր, իր մտքերի մեջ խորասուզված և կարծես վերացած: Մի երկվայրկյան այդպես անխոս նստելուց հետո՝ նա ելավ հանկարծ և, իշխանուհիներին գլխի թեթև մի շարժումով հրաժեշտ տալով, անցավ իր առանձնարանը, մի հավաք ու լուսավոր սրահ, որի պատերն ու առաստաղը պալատական նկարիչ Բաթաթը վարդարել էր իր երևակայության ու շնորհքի բովանդակ կարողությամբ՝ պատերը պես-պես կանաչով, ծաղիկներով ու թռչուններով, իսկ առաստաղը՝ աստեղապարդ գմբեթի նման: Բացի այդ ամենը՝ սրահը վարդարված էր գորգերով ու ոսկեզօծ կահերով. դռները ծածկում էին արծաթ ձողերից կախված ծանրածալ վարագույրներ, որոնց ծոպերը քսվում էին հատակին: Կային Բյուզանդիայից բերած արծաթ հայելիներ և ոսկե, արծաթե ամաններ, սրվակներ՝ վանական անուշահոտ յուղերով. ոսկե, արծաթե մոմակալներ ու աշտանակներ, եռոտանի կանթեղներ և առիքից կախ մի ջահ, որ շողում էր ոսկու և արծաթի փայլով: Արևելյան պատին սև թավիշի վրա ամրացված էր մի նրբակերտ արծաթ խաչ, որն աչքի էր ընկնում ամենից շուտ: Սակայն թագուհու հայացքը կանգ չառավ այդ իրերից և ոչ մեկի վրա: Նրա մտքերը դառնում էին սպասուհու խոսքերի շուրջը, մանավանդ վերջին հաղորդածի, թե կաթողիկոսը վայրացած է և ուզում է նամակ գրել հոռոմների կայսեր և մետրոպոլիտին...

Նամակ կայսեր և մետրոպոլիտի՞ն... Հարկավ՝ Պապի դեմ... Թագուհու մարմնով սարսուռ էր անցնում. «Մի՞թե դա կարող է ճշմարիտ լինել... մի՞թե կաթողիկոսն այդպիսի բան կանի», մտածում էր նա տագնապած, ավելի շուտ, սարսափած, որովհետև նրան թվում էր, որ եթե կայսրն ու մետրոպոլիտն այդպիսի մի նամակ ստանան՝ նրանք կկայրանան անշուշտ: Որքան էլ չհետաքրքրվեն Հայաստանով ու հայերի գործով, բայց եկեղեցուն վերաբերող հարցերին անտարբեր չեն նայի և մանավանդ կկայրանան Պապի դեմ և գուցե... Նա չէր համարձակում կարծես մտածել ավելին, որովհետև նրան թվում էր, թե դրանից, այդ դժգոհությունից անգամ կարող է պատերազմ ծագել... Պատերա՛զմ... նորից պատերազմ... Հիմա էլ հոռոմների դեմ... Տեր աստված, մի՞թե կարող է դա ճիշտ լինել, մի՞թե...

Երկար մտածում էր մենակ թագուհին իր առանձնարանում, երբ հանկարծ ներս մտավ Պապը՝ ամառային իր բարակ ու լայնաթև տունիկով, որի փեշերը հասնում էին մինչև ծնկները և որի մեջքը, ըստ ընդունված սովորության, պնդած էր մետաքսե կարմիր գոտիով: Առաջին իսկ հայացքից նկա-

տելով, որ թագուհին հուզված է և տխուր, մտածեց, թե հարապատներից հեռու լինելը երևի կարոտ է արթնացրել նրա մեջ կամ հիշել է մի ինչ:

— Դու դարձյալ միայնա՞կ ես, Զարմանդուխտ,— հարցրեց Պապը մի ձայնով, որի մեջ կար թե՛ մեղմ հանդիմանություն, թե՛ քնքշանք:

— Այո, Պապ,— հառաչեց թագուհին:

— Եվ ինչո՞ւ: Ես խնդրել եմ քեզ, որ ժամանակդ անցնես պալատական իշխանուհիների հետ, որ մենակ չլինես և չձանձրանաս:

Թագուհին նորից հառաչեց անխոս:

— Գիտեմ, Զարմանդուխտ, այստեղ առայժմ օտար է քեզ: Նորից երևի հիշել ես Տայքը, հարապատներիդ կամ Բյուզանդիոնը, ուր այնքան վայրճյուններ կային: Ես ևս, տեսնում ես, միշտ զբաղված, ապատ ժամերս սակավ... պիտի ներողամիտ լինես...

— Ոչ, Պապ, իզուր ես կարծում, թե ես տխուր եմ այստեղ: Բոլորովի՛ն. օրերս անցում են միշտ զբաղումների մեջ, երեխաների հետ, իշխանուհիների և պալատական կանանց շրջանում, որոնք միշտ սիրալիր ու պատրաստակամ են իմ հանդեպ, մանավանդ իշխանուհի Սահառունին, Վասկանուշն ու Շուշանիկը (առաջինը Բաթի կինն էր, երկրորդը՝ Երեմիայի): Ես գանգատվելու կամ դժգոհելու առիթ չունեմ, Պապ: Սակայն...

Եվ թագուհին, կարծես չիմանալով ինչպես շարունակել, կանգ առավ:

— Սակայն այսօր նկատելի տխուր ես, Զարմանդուխտ:

— Այլ է այսօր իմ տխրության պատճառը, Պապ: Եվ սա սոսկ տխրություն չէ, այլ անհանգստություն...

Պապն ուշադիր նայեց թագուհու աչքերին, որոնց մեջ նա նշմարեց թախիծ և վախ:

— Անհանգստություն: Եվ ի՞նչն է անհանգստացնում քեզ, Զարմանդուխտ սիրելի: Ասա, եթե գաղտնիք չէ:

— Ոչ, Պապ,— գլուխը բարձրացնելով՝ իր երկնագույն աչքերով ամուսնուն նայեց թագուհին:— Ես գաղտնիքներ չունեմ և չեմ կարող ունենալ, մանավանդ քեզնից: Իմ տագնապը քո՛ մասին է, Պապ: Ես անհանգստացած եմ քե՛զ համար:

Պապը նորից վարմացած նայեց թագուհուն:

— Ի՞նձ համար: Եվ ինչո՞ւ,— ժպտաց նա:— Ես ինձ հիվանդ չեմ զգում և, փառք տիրոջը, թշնամիներին վանել ենք մեր երկրից, Մուշեղ սպարապետն արդեն ավարտում է մեր երկրից անջատված մասերը միացնելու գործը և, հույս ունեմ, այսուհետև ամեն ինչ կլինի լավ: Ես, կարծյոք, թշնամիներ չունեմ և, ընդհակառակը, շրջապատված եմ բարեկամներով և չեմ կարող ասել, թե ժողովուրդը դժգոհ է ինձնից...

— Ժողովուրդը, այո,— խոսեց թագուհին դարձյալ մտահոգ ձայնով,— իրավունք չունի դժգոհ լինելու, վասն զի դու առատ և ուրախ հացկերույթ շնորհեցիր քաղաքացիներին... Դրանք, հարկավ, չպետք է դժգոհ լինեն...

— Բարի, Զարմանդուխտ, եթե այդպես է, հապա ինչո՞ւ ես անհանգիստ ինձ համար,— տարակուսեց թագավորը:

— Բայց ես չասացի բոլորը, Պապ: Կան և շատ դժգոհներ:

— Ովքե՞ր:

— Մի՞թե դու մոռացել ես հոգևորականներին, Ներսեսին:

— Ոչ, Զարմանդուխտ, չեմ մոռացել: Նոքա, հարկավ, չեն կարող գոհ լինել ինձնից, մանավանդ տուրքերի հրամանից հետո: Ես այդ գիտեմ և այլ վերաբերում չեմ սպասում նոցա կողմից:

— Բայց ոչ միայն գոհ չեն, այլև... Ես վախենում եմ ասել, ինչ լսել եմ, Պապ:

— Վախենո՜ւմ ես,— տարակուսած ժպտաց Պապը:— Եվ ումի՞ց: Ինձնի՞ց... Վախենալու հարկ չկա: Համարձակ կարող ես ասել, ինչ լսել ես... Նոքա, հավանորեն, նկովում են ինձ, գուցեև համարում հեթանոս, որ կըտրում եմ եկեղեցու և վանքերի եկամուտը...

— Ոչ, Պապ. ավելի՛ վատ: Ինձ ասացին, որ նոքա...— Եվ թագուհին տագնապած ձայնով ու շարժումներով պատմեց լսածը, թե կաթողիկոսը գայրացած է և պատրաստվում է Պապի հրամանի առթիվ նամակ գրել հռոմաց կայսեր և Կեսարիայի մետրոպոլիտին:— Ինչ կլինի, Պապ, եթե իսկապես գրի, կամ գուցե արդեն գրել է,— վերջացրեց թագուհին և նորից վախով նայեց ամուսնու դեմքին:

Բայց Պապը հանգիստ էր. այդ երևում էր մանավանդ նրանից, որ նրա աջ կիսադեմը, որ ներքին խռովքից ցնցվում էր միշտ, հիմա բոլորովին անշարժ էր:

— Այդ դու ինչպե՞ս իմացար, Զարմանդուխտ,— աչքերով ծիծաղեց Պապը:

— Մեր պառավ Հասմաները պատմեց: Նա է լսել... Դու մի՛ արհամարհի այդ, Պապ: Ես վախենում եմ... կայսրը կարող է բարկանալ...

Պապը նորից ժպտաց:

— Միամի՛տ խոսքեր... Մի՞թե Վաղեսը չունի ուրիշ գործ ու կբաղում, որ հետաքրքրվի, թե ի՞նչ ենք անում մենք այստեղ: Թագուհիս, Վաղեսին հետաքրքրում է միայն այն, որ մենք բարեկամ ու դաշնակից մնանք իրեն, իսկ թե ինչե՛ր կանենք մեր երկրի ներսում կամ չենք անի՝ դա նրան բնավ չի կբաղեցնում: Հասկանալի՛ է: Եվ ոչ էլ Կեսարիայի մետրոպոլիտն իրավունք ունի խառնվելու մեր գործերին:

— Բայց, Պապ, եթե Ներսեսը գրի և խնդրի, որ միջամտե՞ն:

— Նախ, Զարմանդուխտ սիրելի, այդ չի կարող լինել,— Պապը նստեց թագուհու դիմաց և սպիտակ ձեռքերը դրավ ծնկներին:— Իսկ եթե գրի, և նոքա փորձեն միջամտել՝ մենք կանենք այն, ինչ հարկն է:

— Իսկ չի կարող պատահե՞լ, Պապ, նոքա պահանջեն, որ դու ետ առնես հրամանդ. կամ պնդեն, թե այդպիսի բան մի՛ անիր, դա վնաս է եկեղեցուն... Կամ ես մինչև իսկ վախենում եմ մտածել, պատերազմ սկսեն քո դեմ...

— Իսուր են այդ խոհերդ, Զարմանդուխտ: Իպո՜ւր:

— Չգիտեմ, Պապ. ինձ թվում է՝ ամեն ինչ կարող է պատահել, և առաջին հերթին հոգևորականները կարող են թշնամանալ քեզ և...

— Եվ ի՞նչ:

— Եվ վնասել:

— Դու կարող ես հանգիստ լինել, թագուհիս: Իսկ թշնամությունից չպետք է վախենալ: Պարսից Շապուհ թագավորը նույնպես թշնամի է մեզ, ուրեմն վախենանք և չանե՞նք ոչինչ:

— Ինձ թվում է, Պապ,— այդ հայրս էր կրկնում միշտ,— թե ներքին թշնամին ավելի վտանգավոր է լինում, քան արտաքինը: Արտաքինը հայտնի է՝ կարող ես տեսնել, կռվել նորա դեմ. բայց ներքինը, որ թաքնված է լինում... Ի՞նչ կարելի է անել... Միով բանիվ, ես քաղաքագետ չեմ, Պապ, և այդ հարաբերությունները չեմ հասկանում: Միայն վախենում եմ և, խըղճդրում եմ, զգուշացիր, խնայիր քեզ, վավակներիդ և... ինձ:

Թագուհու ձայնը կերկերաց, և նա քիչ մնաց հեկեկար:

Այս անգամ Պապը հուզված վեր կացավ տեղից.

— Դու իսուր ծանր մտքերով քեզ մի՛ հուզիր, թագուհիս: Դա ավելորդ է: Դու պետք է իմանաս՝ քանի ես կոչված եմ այս երկրում թագավորելու, պետք է անեմ այն, ինչ թելադրում է իմ երկրի կարիքը և շահը: Մի՞թե դու կուզեիր, որ պատերազմներից ավերված ռամիկն ու շինականը, որ հազիվ կարող են տուրք տալ արքունիքին, զորք պահելու, տուրք տան և պարապ ու ծույլ եկեղեցականներին:

Թագուհին տխրությամբ նայեց Պապին. նրա կրոնական զգացմունքները վիրավորվեցին:

— Պապ, ինչո՞ւ այդպես խիստ: Չէ՞ որ նոքա աստծու մարդեր են: Իրենց վրկել են աշխարհի բոլոր վայելքներից և իրենց անձը նվիրել աստծուն, ժողովրդին, երկրին, աղոթքի...

Նա ուզում էր ասել նաև ինչ-որ կարևոր մի բան, բայց հանկարծ սրահի դուռը բացվեց և երևաց թագուհու պառավ դայակի գլուխը:

— Թագուհիս, կաթողիկոսը գալիս է պալատ,— ասաց նա հևասպառ, չնչակտուր ձայնով, որ ցույց էր տալիս, թե շտապել է այդ կարևոր լուրն անմիջապես իր թագուհուն հայտնելու:

Եվ այդ ասելով՝ նա ուզում էր մտնել ներս, բայց թագավորին նկատելով, ետ-ետ գնաց, ամաչելուց գլուխը կախելով և ձեռն ակամա բերանին դնելով:

Սակայն թագուհին, փոխանակ այդ լուրից ուրախանալու, շփոթվեց սաստիկ. նա այլայլված մոտեցավ Պապին և, նրա սպիտակ ձեռքերը բռնելով և ուղիղ նրա խաժ աչքերին նայելով, խնդրեց.

— Պապ, աղաչո՛ւմ եմ, մեղմ եղիր հետը և վիջող: Վարվիր այնպես, որ չբարկանա: Ես վախենո՛ւմ եմ... նորա նվովքից...

* * *

Ներսեսի այցելությունը սովորաբար մեծ հետաքրքրություն ու իրարանցում էր առաջ բերում պալատում, գուցե այն պատճառով, որ պալատ գալիս էր մշտ վարդապետներով ու եպիսկոպոսներով շրջապատված, խորհրդավոր ու պատկառազդու մի խմբով. մանավանդ ներշնչող էր նրա արտաքինը՝ բարձրահասակ, ճերմակամորուս, ոսկե խաչով վարդարված գավազանը ձեռքին: Այնպես որ ամենքը թե՛ պատկառում էին նրանից, թե՛ խոնարհվում նրա առաջ, մանավանդ նրա հրացայտ, խոշոր աչքերի թափանցող հայացքի առաջ:

Կարգ էր, որ միջնաբերդի դռների հսկող վրահակիր, նիվակավոր պահակները ոչ մի իշխանի կամ նախարարի առջև իսկույն դուռ չէին բացում մինչև չառնեին պալատի կառավարիչ-նախարարի կարգադրությունը, բայց Ներսեսի առջև բացում էին ակնածանքով, դեռ չմոտեցած, որովհետև նա հոգևոր պետ էր... Ոչ միայն պահակները. ամենքը նրան համարում էին թագավորին հովանավորող. «Եթե Ներսեսը չլինի, Պապը, երիտասարդ մարդ, ինչ կարող է անել: Ներսեսն է, որ խելք, իմաստություն է սովորեցնում նորան»,— այս կարծիքին էին ոչ միայն շինական թե նախարար, արհեստավոր թե իշխան, այլև ինքը՝ Ներսեսը, որ Դվինն գալիս էր ոչ միայն իբրև հոգևոր պետ ու հայրապետ, այլև իբրև մեծ՝ իր պարտքն էր համարում խրատներ տալ երիտասարդ թագավորին, թե ինչպե՛ս պետք է պահի իրեն, ինչպե՛ս վարվի, շրջահայաց լինի և խորհրդակցի մեծերի հետ, չգործի միայն սրտով, այլև սառը դատողությամբ: Նա սովորաբար Պապի հետ խոսում էր իբրև անփորձ մեկի հետ. մեղմորեն հանդիմանում էր նրա այս կամ այն քայլը և միշտ հրավիրում զգուշության ու չափավորության, որ արածներից չառաջանան վնասներ ու անախորժություններ: Պետք է ասել, որ երիտասարդ թագավորին հաճելի չէին լինում այդ խրատները. նա նեղվում էր դրանցից, նրա ինքնասիրությունը վիրավորվում էր, և նա թեթևացած շունչ էր քաշում միայն նրա գնալուց հետո: Այդ տեսակցությունների ժամանակ Պապը նկատում է, որ Ներսեսն ավելի մտածում է իր եկեղեցիների ու հիմնած անկելանոցների մասին, քան պետության, որ նա մի նպատակ ունի՝ բարձր պահել եկեղեցու իշխանությունը և տարածել այն բոլորի վրա և անգամ իրեն՝ թագավորի վրա:

— Նա կամենում է՝ ամենքս դառնանք վարդապետ և ենթարկվենք իրեն,— կատակեց Բաթը կաթողիկոսի մի այցելությունից հետո, երբ Ներսեսն արքայադպիր Երեմիային առաջարկեց մտնել վանք, ձեռնադրվել վարդապետ և իր գիտությամբ օգտակար լինել եկեղեցուն: Երեմիան պատասխանեց. «Դա հեռու ապագայի խնդիր է, հայրապետ»: Նրա այս պատասխանը Պապին ու Բաթին շատ դուր եկավ, և նրանք երեքով հաճախ հիշում էին այդ ու ծիծաղում:

Ներսեսը պալատ գալիս էր գլխավորապես այն դեպքերում, երբ խնդիրը վերաբերում էր եկեղեցուն, կրոնին և իր հեղինակության: Եվ ամեն անգամ նրա գալը հարուցում էր մեծ հետաքրքրություն:

Այդ միջոցին, երբ թագուհին խնդրում էր Պապին՝ պատվով ընդունել կաթողիկոսին և հարգանքով ճանապարհ դնել,— այդ պահին ամբողջ պալատն արդեն մեծ իրարանցման մեջ էր. սպասավորներից սկսած մինչև պալատականները, նաժիշտներից մինչև իշխանուհիները անհանգիստ, հետաքրքրված, անցնում էին սրահից սրահ, վազում էին դեպի փոքրիկ, նեղ լուսամուտները, կամ վերի հարկից քարե ոլոր աստիճաններով իջնում էին վարի հարկը և գնում դուրս՝ Ներսեսի ժամանումը տեսնելու: Մի մեծ խումբ արդեն սյունապարդ ճեմելիքը բռնած՝ նայում էր դեպ միջնաբերդ եկող ճանապարհը, որով շարժվում էր ծերունի կաթողիկոսի կառքը՝ շրջապատված ձիավոր եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով,— սև մարդկանց մի ահագին թափոր: Իսկ պալատի միջանցքներում ու բակում շարունակ լսվում էր, թե ինչպես մարդիկ շշուկով ու վախով հաղորդում էին իրար.

— Վեհը ժամանում է... Հայրապետը գալիս է...

Եվ ոմանք շփոթված հարցնում էին. «Իսկ գալիս է ինչո՞ւ: Գիտե՞ք արդյոք»: Եվ շատերը ենթադրում էին, որ նա գալիս է, հավանորեն, թագավորին հանդիմանելու տուրքերի հրամանի համար, ու նախատում էին, որ Պապը չի դիմանա նրա խոսքերին, նրա ներկայությանը և տեղի կտա:

— Պապը, անշուշտ, կամաչի հայրապետից,— ասում էր Զենոն Գնունին Օտա Ապահունուն:— Թագավորը երկար չխորհեց և այդ հրամանն արձակեց: Գոնե խորհրդակցեր մեզ հետ:

— Ավա՛ղ, եթե սպարապետն այստեղ լիներ՝ Պապն այդ չէր անի,— նկատեց Օտա Ապահունին:— Եվ չէր ստեղծվի այսպիսի վիճակ: Արշակից հետո կաթողիկոսն ու արքունիքը հավիվ հաշտվել էին և ահա նորից...

— Ը՛սս, Օտա իշխան. պատերն ականջ ունեն այստեղ,— զգուշացրեց իր բարեկամին Զենոն Գնունին:

— Ինչպե՞ս չխոսեմ, երբ այժմ էլ, ասում են, իր տղաների հետ մտածում է եկեղեցու հողերը գրավել հարքունիս,— շարունակեց կարճ ու գեր Օտա իշխանը հևալով:— Գոնե Մուշեղ սպարապետը շուտ գար, որ առներ առաջն այս ամենի...

— Ը՛սս, իշխան Օտա: Գնանք հայրապետին դիմավորելու,— ասաց Զենոն Գնունին:— Պետք է իմացնել նաև մյուս նախարարներին ու իշխաններին:

Ներսեսի գալն իմանալով՝ Երեմիան ու Բաթը շտապեցին Պապին կանչել գահասրահ: Պապը, նրանց օգնությամբ, վրան առավ արքայական ծիրանին, ականջներից ցած իջնող, ծայրերում խոպոպ կապմող մազերը հարդարեց ու մնաց գահասրահի մեջտեղը կանգնած, կարծես ի՛նչ անելը չիմանալով: Բայց, իրոք, նա շփոթված էր. մտածում էր, որ Ներսեսը գալիս

է, անշուշտ, իր հրամանի մասին խոսելու. ինչպե՞ս պիտի պահեր իրեն և ինչպե՞ս պիտի խոսեր այդ ծերունու հետ. նա միշտ հարգանք ու պատկառանք էր զգում դեպի նրա հեղինակությունն ու անձը և նրա ներկայությամբ նույնիսկ ճնշվում էր ու չէր կարողանում խոսել ամեն ինչի մասին. իսկ հիմա պիտի բացատրվեր մի այնպիսի խնդրի շուրջ, որ անկասկած պետք է շատ հուզած լիներ ծերունուն:

— Ուրեմն գալիս է,— ասաց նա Երեմիային ու Բաթին և, իր շփոթմունքը թաքցնելու համար կարծես, ժպտաց:— Երևի նորից պիտի սկսի խրատել...

Երեմիան, որ նույնպես շփոթված էր և լավ բան չէր սպասում այդ այցելությունից, ասաց միայն. «Ցեսնենք»: Իսկ Բաթը հարեց անտարբեր.

— Եվ թող գա, առանձին կարևորություն չպետք է տալ, Պապ: Թագավորը դու ես, այլ ոչ նա...

— Այսուամենայնիվ՝ դուք մնացեք այստեղ,— ասաց Պապը Երեմիային ու Բաթին, որ ուզում էին դուրս գալ դիմավորելու, և նրանց այնպես թվաց, թե Պապը չի ուզում մենակ լինել Ներսեսի հետ, ինչպես պատահել էր մեկ-երկու անգամ, վախենալով երևի, թե մենակ կճնշվի, ուստի ցանկանում է, հավանորեն, լինել պաշտոնական, լավ իմանալով ինչի մասին է լինելու խոսքը:

Մի երկվարյրկյան հետո գահասրահի լայն, ոսկեգույն դռները բացվեցին և մյուս սրահում երևաց առաջ եկող պարթևահասակ, ոսկրոտ ու նիհար ծերունի կաթողիկոսը՝ երկար, ճերմակ մորուսը կրծքին, ոսկեգույն խաչը վեղարի ճակատին և ոսկեխաչով գավազանը ձեռքին, որ նրա իշխանության նշանն էր: Նրան հարգանքով ու ակնածանքով ուղեկցում էին հավարապետ Ամատունին, պալատի կառավարիչ Ջենոն Գնունին, թանձրամարմին Օտա Ապահունին և մյուսները՝ եպիսկոպոսների ու վարդապետների հետ խառնված: Մոտենալով գահասրահի դռներին՝ նրան հետևող հոգևորականների մեծ մասը մնաց հարևան սրահում, և կաթողիկոսի հետ ներս մտան միայն պալատականները և վեց բարձրահասակ ու առողջ եպիսկոպոս (որոնց մեջ էին և հայտնի Հակոբ քարոզիչը, Գրիգորիս Ասորին, Ջենոբ վորավարը) և չորս վարդապետ, որոնցից մեկն իր քարտուղար կամ դպրապետ Փավստոսն էր: Շրջապատողների մեջ Ներսեսն իր դանդաղ ու վեհ ընթացքով, իր անշտապ ու ապնվական շարժումներով թվում էր մի ծերունի մարգարե: Դեմքի մագաղաթյա մաշկը թվում էր կնճիռներից ճաքճքած, բայց աչքերը, սև, խոշոր աչքերը վառվում էին խոհուն ու տենդոտ մի փայլով: Հապիվ նա, գավազանը հատակին թխկացնելով, դռնից ներս էր մտել, երբ Պապը, ընդունված կարգի համաձայն, կարծես փորձեց ընդառաջ գնալու, սակայն Ներսեսը ձեռքը բարձրացրեց և երեք մատով խաչակնքեց թագավորին, գահասրահը և նրա մեջ եղած մարդկանց:

Բոլորը գլուխ խոնարհեցին:

Դրանից հետո ծերունին նստեց գահի դեմը դրված մեծ, փափուկ բազկաթոռին՝ ոսկեգլուխ երկար գավազանը տալով իր դպիր Փավստոսին, որ կանգնեց նրա աջ կողմը՝ նիկակավոր պահակ վինվորի նման ձիգ ու անշարժ: Ու մինչ Պապը կնստեր գահին, Ներսեսն իր խոշոր աչքերի թափանցող հայացքով, ասես ակամա, նայեց հավաքված պալատականներին, նաև Բաթին ու Երեմիային, որ կանգնած էին գահի աջ և ձախ կողմը, և որոնց նա ճանաչում էր ճանապարհից՝ Բյուզանդիայից Հայաստան վերադառնալիս:

Նայեց և հայացքն անմիջապես դարձրեց այլ կողմ:

Պապին թվաց, թե Ներսեսը գոհ չէ երևի, որ իրեն ընդունում է այդ երիտասարդների ներկայությամբ և ինքն իր հերթին, նայելով հավաքվածներին, չգիտես քաղաքավարության համար թե չիմանալով ինչից սկսել խոսակցությունը, ասաց.

— Բարի է, անշուշտ, հայրապետի գալուստը...

Ներսեսը նայեց ուղիղ Պապին և՝

— Հայրապետի գալուստը չի կարող չար լինել, արքա,— ասաց նա հանդարտ:— Բայց ես կուզեի մենակս խոսել քեզ հետ՝ իմ դպիր հայր Փավըստոսի ներկայությամբ,— ավելացրեց նա նույնպես հանդարտ, բայց առարկություն չվերցնող ձայնով:

«Ահավասիկ սկսվում է», մտածեց Պապը և ակամա նայեց Երեմիային ու Բաթին մի հայացքով, որ ասում էր կարծես, թե պետք է ենթարկվել, պետք է ծերունու ցանկությունը կատարել, որքան էլ դա հաճելի չէ իրեն: Առաջինը դուրս ելան Ներսեսին ուղեկցող եպիսկոպոսներն ու վարդապետները՝ հարգանքով ու հնազանդ. նրանց հետևեցին պալատականները՝ հավարապետ Ամատունու գլխավորությամբ. դրանց հետ դուրս եկան և Երեմիան ու Բաթը: Սակայն Պապին շատ անախորժ էր, որ բարեկամները գնացին, իսկ նիհար ու մանրաչ Փավստոս վարդապետը մնաց: Այդ նոսրամորուս վարդապետն այնքան տհաճ էր նրան, որ կամեցավ ասել, թե ինքն էլ կուզեր, որ մենակ լինեին, բոլորովին մենակ, բայց գտավ անհարմար. այդ իրեն վայել չէր, որպես հյուրընկալի և արքայի. չարժեր լինել այդքան մանրախնդիր: Մյուս կողմից՝ աշխատեց զսպել իր ատելությունը դեպի այդ թխադեմ ու կարճ վարդապետը, որ սովորություն ուներ մարդկանց նայել աչքերը բացխփելով:

Երբ ամենքը գնացին՝ Ներսեսը մի առժամ լուռ, հանդարտ նայեց Պապին: Թվում էր ո՛չ թե նայում, այլ ցանկանում է թափանցել դիմացինի ներսը, և հանգստանալով, միաժամանակ խորհել իր անելիքը:

Սակայն այդ լռությունը տհաճ էր Պապի համար, և նա, կամենալով մի բանով խլել այն, հարցրեց.

— Ինչպե՞ս է հայրապետի առողջությունը:

Ասաց և իսկույն զգաց, որ ավելորդ էր և անբնական. դա քաղաքավարական մի ձև էր, որ ուզեց գործադրել Պապը, բայց և անմիջապես զգաց, որ

դրա ժամանակը չէր, և կաթողիկոսին այդ երևի չէր էլ հետաքրքրում:

Ներսեսը սովորաբար Պապի հետ խոսում էր իբրև պատանու հետ, որին պետք է խրատել կամ բան հասկացնել: Այս անգամ էլ սկսեց նույն եղանակով:

— Դու այս ինչ հրաման ես արձակել, արքա,— ասաց նա իր սև, խոշոր աչքերը թագավորի վրա սևեռած և, չսպասելով նրա պատասխանին, շարունակեց հանդարտ, առանց ձայնը բարձրացնելու:— Եվ մի՞թե չգիտես, որ վանքներն ու մենաստանները ժողովրդյան համար են և ուրեմն պիտի ապրեն նորա հասույթներով:

— Բայց, հայրապետ...

— Սպասի՛ր,— ձեռքը թեթևակի բարձրացրեց Ներսեսը, որ Պապն իրեն չընդհատի:— Մի այդպիսի գործ անելուց առաջ դու պետք է լավ կշռադատեիր, վավակս, ապա հարցնեիր քո հայրապետի կարծիքը, քանի որ դու տակավին չունես կյանքի փորձ և վասն պի խնդիրը շատ նուրբ է և եկեղեցուն...

— Բայց, հայրապետ,— նորից փորձեց խոսել Պապը, սակայն կաթողիկոսը դարձյալ ընդհատեց նրան.

— Սպասի՛ր, սպասիՙր և լսիր, թե ինչ է ասում քո հայրապետը: Այդ հրամանով դու վնասում ես ոչ միայն մեր եկեղեցուն, քրիստոնեության սուրբ գործին, այլև Հայոց Աշխարհին...

— Բայց մի՞թե, հայրապետ,— գահի վրա առաջ թեքվելով՝ ընդհատեց Պապը կաթողիկոսին,— մի՞թե քրիստոնեությունը կվնասվի, եթե եկեղեցին մտածի մեր աշխարհի ապահովության մասին:

— Նա այդպես էլ անում է, արքա, այդպես էլ անում է,— հանգիստ, առանց հուզվելու նկատեց Ներսեսը:— Նա մտածում է և մեր աշխարհի, և ամենքի մասին՝ թե՛ ռամիկի, թե՛ շինականի, թե՛ նախարարի և թե՛ թագավորի մասին:

— Սակայն հավաքում եք տուրք մի քանի տարվա և այն ժամանակ, երբ արքունիքը տակավին տուրք չի ժողովել, երբ երկիրն ավերվել է պատերազմից և...

— Եկեղեցին նույնպես ավերվել է, վավակս, և նրա սպասավորները կարիք ունեն սննդի, որ նորոգեն ամենը և կատարեն իրենց սուրբ պաշտոնն աստծո առջև:

— Բայց հարկ ժողովել այդպիսի ագահությամբ, հայրապետ, դա որքա՞ն հարմար է աստծո պաշտոնյային,— շարունակեց Պապը արդեն հուզվելով, բայց իսկույն էլ ամաչեց, որ ձայնը բարձրացնում է:— Ես, հարկավ, նկատ չունեմ քեզ, այլ քո եպիսկոպոսներին և վարդապետներին, որ խելամուտ չեն...

— Բոլորը չե՛ն կարող իմաստուն լինել, Պապ,— ընդհատեց կաթողիկոսը գլխի շարժումով:— Հոտի մեջ լինում են և տկար ոչխարներ: Եվ, վեր-

ջապես, կարելի չէ պահանջել ի նոցանե աշխարհային խելք և իմաստություն: Նոքա աստծո պաշտոնյաներ են. նոքա պիտի ճգնեն և աղոթեն:

— Հետևաբար ինչ են անում տուրք, հող, կալված, և այդքան շատ:

— Այդ հողերը եկեղեցուն և վանքերին նվիրել է Տրդատ թագավորը, որպեսզի դորանց հասույթով ապրեն եկեղեցականները:

— Ապա ինչո՞ւ սուրբ հայրերն իրենք չեն հերկում և չեն ցանում:

Ներսեսը ժպտաց ներողամիտ:

— Երկրայինը չպետք է բեռ լինի աստծու պաշտոնյաներին, վավւսկա:

— Իսկ տասանորդը և պտղին նույնպես երկրայինն են, հայրապետ:

— Դա անհրաժեշտ է, որ նոքա կենդան մնան և աղոթեն երկրի և ժողովրդյան համար, նորա բարօրության համար: Նոքա իրենց մարմինը և հոգին նվիրել են աստծուն:

Խոսելիս Ներսեսի դեմքն ավելի խիստ տեսք էր ընդունել և հրամայող արտահայտություն: Թվում էր՝ ոչ թե թագավորի հետ է խոսում, այլ պարտապանց մի որդու, որ չի հասկանում ասածն ու արածը: Կար նրա հայացքում և ներողամտության պես մի բան, թե ինքը կարող է աչք փակել նրա սխալների հանդեպ, եթե նա գիտակցի իր սխալները:

Լսում էր Պապը կաթողիկոսին և նրան թվում էր, թե Ներսեսը, չնայած իր իմաստության համբավին, բարձր խելքին, ասում է ինչ-որ հակասական ու անհարիր բաներ: Բայց, խնայելով նրա ծերությանը, չէր կամենում վիճել հետը և ցույց տալ նրա ասածների անհետևողականությունը: Ու լռեց՝ սպասելով նրա խոսքի շարունակությանը:

Իսկ Ներսեսը, մտածելով մի առվայրկյան, նորից դարձավ թագավորին.

— Արձակելով այդ հրամանը՝ մտածե՞լ ես, Պապ, թե ինչո՞վ և ինչպե՞ս պիտի ապրեն վանական միաբանությունները, կուսանոցները, անկելանոցները, քահանաները:

— Պատասխանելուց առաջ, հայրապետ, թույլ տուր հարցնել, թե ինչո՞ւ համար են այդքան միաբանություններ, կուսանոցներ, անկելանոցներ: Մի՞թե չի կարելի արձակել դրանց մի մասը:

— Ինչպե՛ս կարելի է, Պապ, ինչպե՛ս կարելի է,— նորից ժպտաց Ներսեսը ներողամիտ:

— Եվ ինչո՞ւ ոչ, հայրապետ: Կույսերը, ահավասիկ, դեռատի կույսերը թող ամուսնանան. իսկ անկելանոցներում, որքան իրազեկ եմ, հավաքվում են առավելապես ձրիակեր անաշխատներ...

— Աստվածընդդեմ խոսքեր մի՛ ասիր, Պապ,— նկատեց Ներսեսը:

— Ես խորհում եմ, հայրապետ, որ շատ մարդ է հավաքված եկեղեցու շուրջը, և այդ ամենին կերակրելը դժվարին է հույժ:

— Աստված չի կորցնի իր սպասավորներին,— պատասխանեց Ներսեսը:— Երկիրն ունի կարիք քարոզիչների և հովիվների:

— Բայց մի՞թե այդքան շատ:

— Առատությունն աստծու պարգևն է:

Պապին թվում էր, թե կաթողիկոսը հրաժարվում է պատասխանել ուղիղ դրված հարցերին: Ուստի, որպեսզի լսի ուղղակի պատասխան, նա հարցրեց.

— Իսկ կուսանոցնե՞րը: Ինչո՞ւ համար են այդ կուսանոցները, որոնց մեջ, որքան գիտեմ, ոչ քարոզիչներ են պատրաստվում, ոչ հովիվներ: Մեղք չէ՞ արդյոք կյանքից ու վայելքից զրկել այդքան դեռատի աղջիկների և մատնել նոցա ճգնության ու միանձնության: Մի՞թե այդ հասակում նոքա կարող էին գործել այդքան մեղք, որ կարոտեին ապաշխարելու:

— Անարատ հոգիները պետք է կտրվեն աշխարհային մեղքերից, որ արժանի լինեն աստծո շնորհին: Դու այս պետք է լավ իմանայիր, Պապ:

— Բայց չէ՞ որ, հայրապետ, մարդը ծնվում է աշխարհը վայելելու, կույգ կապմելու և սերունդ թողնելու: Ինչո՞ւ ամենը կարող են այդպես լինել թե՛ բնության մեջ, թե՛ մարդկային կյանքում, և միայն քանի մի հարյուր, քանի մի հապար դեռատի աղջիկ պիտի զրկվեն աշխարհի վայելքներից և...

— Մեր տեր Հիսուս-Քրիստոսը նույնպես չվայելեց կյանքը և կույգ չկապմեց: Մի՞թե չգիտես, որ կույսերը Քրիստոսի հարսնացուներն են անարատ. անարատ, ինչպես գարնան ցողը և երկնքի աստղը... և այդ մաքրությամբ նոքա արժանի կլինեն դրախտին:

Պապը նայեց կաթողիկոսի մարգարեական դեմքին, հրաբորբ խոշոր աչքերին, և դարձյալ նրան մութ ու անհասկանալի թվացին նրա խոսքերը, և նա, առանց երկար խորհելու, ասես մղձելով լոկ երիտասարդության թափից, հարցրեց.

— Իսկ ո՛վ պետք է վինվորներ հասցնի երկրի համար:

— Դրա համար կան մայրեր:

— Թող այդ մայրերի թիվը լինի շատ:

Ներսեսը ներողամիտ, բայց դառնությամբ ժպտաց:

— Ցավում եմ, Պապ, որ այդ պարզ բաները պիտի բացատրեմ քեզ: Բայց, ի դեպ, լսած եմ, որ դու եղել ես մի կուսանոցում և ասել ես խոսքեր, որ հույժ կարմանք է պատճառել մայրապետին և ամեն լսողաց: Քո երիտասարդությունը տակավին փորձ չէ, և դու պետք է մշակես թագավորին վայել վարմունք...

«Սկսվեց խրատաբանությունը», մտածեց Պապը, միաժամանակ կարմանալով, որ իր և ընկերների ծպտյալ շրջագայությունը իմացվել է և հասել մինչև իսկ Ներսեսին: «Ուրեմն հետևողներ են եղել մեզ», ասաց նա մտքում և հարցրեց.

— Իսկ ո՞րն է իմ վատ վարմունքը, հայրապետ:

— Այն, որ քրիստոնեությունը տակավին երկրում չամրապնդված՝ դու այդպիսի հրամաններ ես տալիս և այդպիսի խոսքեր ես խոսում: Քո արած-

ներից կարող են մակաբերել, որ դու դեմ ես քրիստոնեության, և այդ կարող է բարկացնել Կեսարիայի սրբազան մետրոպոլիտին:

Պապը վարմացավ:

— Ի՞նչ առնչություն ունի, հայրապետ, հոռոմների մետրոպոլիտը իմ արածների հետ:

— Չէ՞ որ նա՛ է Քրիստոսի եկեղեցու մեծագույն պետը, Պապ:

— Թող լինի: Բայց ինչո՞ւ պիտի միջամտի մեր աշխարհի գործերին:

— Այն գործերին, որոնք վերաբերում են եկեղեցուն, Պապ:

Պապի աջ դեմքը խաղաց:

— Ուրեմն, հայրապետ, դու ցանկանում ես, որ ես ենթարկվեմ հոռոմաց պատրիարքի՞ն: Այն ժամանակ ինչո՞ւ եմ կոչվում Հայոց թագավոր: Թող ուրեմն հոռոմների պատրիարքը գա և նստի այս գահին,— ձայնը բարձրացրեց Պապը և հանկարծ տեղից վեր թռչելով, մատնացույց արեց գահը:

Ներսեսը ժպտաց հանդարտ, ներողամտաբար:

— Դու ինձ լիովին չհասկացար, Պապ: Ես խոսում եմ եկեղեցու գործերի մասին. իսկ դոքա ընդհանուր են թե՛ մեզ և թե՛ հոռոմաց համար:

— Ընդհանո՞ւր... Ուրեմն դու ևս, հայրապետ, կարո՞ղ ես խառնվել հոռոմաց երկրի և եկեղեցու գործերին. կարո՞ղ ես կարգադրություն անել նոցա մասին:

— Դու խնդրին հասու չես, արքա: Մենք, հարկավ, չենք կարող: Բայց նա պետք է միջամտի և հետաքրքրվի, քանզի նա է գլուխը եկեղեցու: Մենք ենթակա ենք նորան, ինչպես քո նախարարները՝ քեզ...

— Սակայն մի՞թե մեր եկեղեցին չի կարող լինել անկախ և ինքը տնօրինել իր գործերը...

— Այդ թողնենք, Պապ,— արագ ընդհատեց Ներսեսը նրան, իբրև չհասկացող պատանու:— Դա կարգ է և անքննելի՛: Ես ժամանել եմ խոսելու քո հրամանի մասին: Մտածե՞լ ես արդյոք, որ դորանով վատ օրինակ ես տալիս շինականաց և գրգռում ես նոցա վատ բնակդները, ախորժակը: Արգելում ես նոցա տուրք և պտղի տալ եկեղեցուն: Եվ ինչո՞ւ:

— Ինչո՞ւ,— երկարեց Պապը, վարմացած Ներսեսի խիստ ու կտրուկ եղանակից:— Արգելում եմ, հայրապետ, վասնզի նա ի վիճակի չէ միաժամանակ տուրք վճարել և՛ արքունյաց, և՛ եկեղեցուն:

Ներսեսը խոշոր աչքերով սևեռուն նայեց թագավորին:

— Եթե այդպես է, արքա, եթե դու նկատի ունես շինականի վիճակը՝ վիջիր նորան և արքունի տուրքը:

Ասաց և լռեց, փորձող հայացքը չհեռացնելով Պապի դեմքից:

Ներսեսի խոսքը անսպասելի էր թագավորի համար, բայց նա չհապաղեց պատասխանել.

— Զիջել այդ, հայրապետ, հնարավոր չէ, քանզի արքունի տուրքը երկրի պաշտպանության համար է, նորա վորքի և վենքի համար է, հայրապետ.

քանզի պետությունն է դիմագրավում թշնամուն և պահում երկիրը: Իսկ եկեղեցու տուրքը կլանում են անաշխատ մարդիկ, ձրիամոլները:

— Ուրեմն, արքա, ինձ համարում ես անաշխա՞տ մարդ,— վիրավորվեց կաթողիկոսը:

Պապը դարձյալ անակնկալի եկավ:

— Ո՛չ, դու, հայրապետ, ո՛չ դու. այլ քո հոգևորները, որոնք ոչ ցանում են, ոչ հնձում...

— Եվ ուրեմն պիտի մնան անհա՞ց...

— Ո՛չ, հայրապետ,— ընդմիջեց Պապը կաթողիկոսին:— Հիշո՞ւմ ես, հայրապետ, դու համոզում էիր, որ գամ երկիր, և խոստանում էիր օգնել ինձ: Բայց ահա՝ մտածում ես միայն քո եկեղեցականների մասին. ինչպես և ամեն մի նախարար ձգում է իր կողմը, և ոչ ոք չի խորհում պետության, երկրի մասին: Բոլորը մի հոգս ունեն՝ լավ ապրել և փառք վայելել, իսկ պետությունը թող ապրի՝ ինչպես կուզի...

— Սխալվում ես, Պապ, եկեղեցին նույնպես մտածում է երկրի մասին: Հոտը մերն է, ինչպե՞ս կարող ենք չմտածել նորա մասին:

— Հոտը միայն ձերը չէ, հայրապետ: Այդ հոտը և թագավորինն է: Նախ՝ թագավորինը: Առանց դորան չկա թագավոր: Հետևաբար՝ ես նույնպես ունեմ իրավունք մտածելու իմ հոտի մասին,— ձայնը նորից բարձրացրեց Պապը, և նրա աջ երեսը նորից խաղաց:

Թագավորի ձայնի բարձրացման հետ՝ գահասարահի երկրորդ փոքրիկ փայտե դուռը, որի վրա քանդակված էր թևատարած մի արծիվ, կամացուկ ետ գնաց հանկարծ, և երևաց Զարմանդուխտ թագուհին՝ իր ոսկեթել հագուստով: Նրա դեմքը շառագույն էր, և բարձր կուրծքը ելևէջում էր ծանր մի հևքից: Ներսեսի գալը լսելով՝ նա ահաբեկ թողեց ամեն ինչ և եկավ կանգնեց գահասարահի այդ երկրորդ դռան առջև ու լարված կլանում էր ներսից լսվող ամեն մի բառ: Նրան թվում էր, որ այդ տեսակցությունը սովորական հանգիստ վրույց չի լինելու, ու պատրաստ սպասում էր, որ եթե խոսակցությունը բարդանա՝ մտնի ներս և այդպիսով կանխի փոթորիկը: Եվ ահա, Պապի ձայնի բարձրացումը լսելով, նա չհամբերեց ու մտավ ներս:

Նրա երևումը մի վայրկյան ընդհատեց թագավորի ու Ներսեսի խոսակցությունը, և թագուհին— համակ ակնածանք ու երկյուղածություն— մոտեցավ կաթողիկոսին: Ներսեսն իր ոսկրոտ, չոր աջը մեկնեց նրան: Թագուհին համբուրեց այն և ասաց հևաձայն.

— Օրհնի՛ր, հայրապետ:

— Օրհնյա՛լ լինես, թագուհի,— ասաց Ներսեսը գրեթե անտարբեր և չոր, ծերությունից արդեն չծալվող մատներով նրան խաչակնքելով: Իսկ երբ թագուհին, ետ գնալով, նստեց տագնապով համակված ու շառագունած, նա շարունակեց:— Մտածիր, արքա, որ դորանով կարի վատ օրինակ ես տալիս և կարող ես բարկացնել ոչ միայն ինձ՝ քո հայրապետին, այլև սըր-

բական մետրոպոլիտին, այլև կայսեր... Նոքա չեն կարող տեսնել, որ մեր եկեղեցին վրկվում է հասույթից: Հրամանովդ հոգևոր բոլոր հայրերին հանում ես քո դեմ, ինչ ես չէի ցանկանա: Վերջապես, հիշիր, Պապ, որ այդ ամենը եկեղեցին ինքը չի սահմանել, այլ մեծ Տրդատ թագավորն է տվել մեզ այդ հողերն ու եկամուտները: Հիշիր Աշտիշատի ժողովի որոշումները և վգուշացիր, արքա,— հանկարծ ձայնը բարձրացրեց Ներսեսը՝ ծեր գլուխը թափահարելով:— Զգուշացի՛ր: Հուլիանոսը նույնպես եկեղեցու դեմ ելավ և նզովվեց երեք հարյուր յոթանասուն եպիսկոպոսների կողմից, և աստված պատժեց նորան:

— Բայց մի՛թե ես, հայրապետ,— ձայնն առավել բարձրացրեց Պապը,— եկեղեցու կամ քրիստոնեության դեմ եմ, երբ ասում եմ, թե շինականը ի վիճակի չէ հարկ վճարել թե՛ եկեղեցուն և թե՛ արքունիքին: Դուք կարող եք ապրել առանց պտղիի և տասանորդի, իսկ արքունի վորքը՝ ոչ: Եվ, վերջապես, չէ՞ որ դուք խոսում եք Քրիստոսի անունով և կամենում եք տուրք հավաքել տնանկներից ու աղքատների՞ց,— շեշտեց Պապը հեգնանքով:

Ներսեսի մագաղաթյա դեմքը կծկվեց հանկարծ, և նա ոտքի կանգնեց ամբողջ հասակով. ճերմակ մորուսը դողում էր նրա կրծքին, խոշոր, տենդափայլ աչքերը ասես հուր էին ցայտում. թվում էր պալատ է մտել մի վայրացած մարգարե:

— Ուրեմն դատապարտո՞ւմ ես ինձ, Պապ, դու, որ այդքան անփորձ ես: Իմացի՛ր, որ դու խոսում ես Հայոց Աշխարհի հայրապետի հետ, որ քեզնից ավելի է հասկանում իր երկրի և իր հոտի կարիքը, բարիքը:

Թագուհին, որ նույնպես ոտքի էր կանգնել, վախեցած նայում էր Պապին, որ սկզբում, բերանի անկյուններում հեգնանքի նման մի ժպիտ, նայեց կաթողիկոսին, հետո վեր կացավ այնպես հանկարծ, որ անշարժ Փավստոսը աչքերը թարթեց վարմացած:

— Ի հարգանս քո ծերության, հայրապետ, չեմ կամենում ասել ավելին,— ասաց Պապը ակներև զսպելով վրդովմունքը:— Սակայն, հարկ է քեզ իմանալ, որ եթե դու հայրապետ ես, ես խրտվիլակ չեմ, որ տեսնեմ եկեղեցու հայրերի սանձարձակությունը և լռեմ: Ես թագավոր եմ և պիտի հոգամ իմ երկրի համար, նրա ապահովության համար: Իսկ դու ինձ սպառնում ես նզովքով ու անեծքով: Արա՝ ինչ կամենում ես... Դու ինձ վախեցնում ես հումաց մետրոպոլիտով ու կայսրով. սակայն ինչ ունեն նոքա մեր գործերի հետ... մեր երկրում. դա բնավ չի վերաբերում նոցա... Ես խորհում եմ իմ երկրի մասին, և միթե դա հանցանք է...

— Զգուշացի՛ր, պատանի, վգուշացի՛ր,— հանկարծ մատը թափ տվեց Ներսեսը Պապի վրա:— Զգուշացի՛ր...— և պայրացած շրջվեց դեպի դուռը:

Հայր Փավստոսը, որ լսում էր աչքերը կիսախուփ ու լարված, մեկեն սթափվեց և վարմացած, գավազանը ձեռքին, բռնեց Ներսեսի թևը և ուղեկ-

ցեց նրան մինչև մյուս՝ մեծ սրահը, ուր եպիսկոպոսները անմիջապես շ
ջապատեցին հուլումից դողացող կաթողիկոսին և տարան դուրս:

Իսկ Զարմանդուխտ թագուհին, որ վերջին ամբողջ տեսարանի ընթ
քում կանգնել էր գահնատ ու ձեռներն իրար կցած, հանկարծ նետվեց դե
Պապը և՝

— Ինչ արիր, Պապ,— ասաց սարսափած:— Ինչ արիր... Չէ՞ խնդրի
կգույշ լինես և խնայես քեզ, մեզ... Բայց դու... Ինչ արիր,— կրկնեց թագ
հին և, ձեռքը ճակատին դնելով, անսպասելի արագ դուրս վազեց եկ
փոքրիկ դռնով:

Փոքր անց՝ նա իր առանձնարանում աղոթում էր ծնկաչոք՝ խաչվ
Հիսուսի և վույգ խնկամանների առաջ, որոնց անուշ ծուխն առատոր
բարձրանում ու տարածվում էր լուսավոր սրահում, սքողելով պատերի
առաստաղի նկարները:

Իսկ Պապը մենակ մնալով, ծիրանին ուսերից ընկած, բարկացած ս
ցուդարձ էր անում և խոսում ինքն իրեն:— Բոլորը ցանկանում են, որ
ենթարկվեմ, լսեմ իրենց և չհամարձակվեմ ինքնուրույն քայլ անել... Մուշե
ինձ միշտ տղայի տեղ է դնում և երբեմն վերաբերվում է այնպես՝ ասես ս
ճարակ պատանի եմ, որին հարկավոր է դայակություն անել, իսկ Ներսե
կամենում է միշտ խրատել ինձ և ճշմարիտ ուղի ցույց տալ... Նույնի
Տերենտը ցանկանում է, որ լսեմ իր խորհուրդները... Ուրեմն ես մանո
եմ այստեղ, պիտի լսե՞մ ամենքին, թե՞ կոչված եմ այս դժբախտ երկրո
մի ինքնուրույն գործ տեսնելու:

Պապը դեռ չէր մոռացել, թե ինչպե՞ս Մուշեղը Ձիրավի դաշտում բս
կացած հեռացրեց իրեն և չթողեց կռվին մասնակցելու: Դրա պատճա
գուցե այն էր, որ Մուշեղը մտածում էր թերևս իր՝ Պապի ապահովությ
մասին, սակայն ինչ էր նշանակում Հայր-Մարդպետին արձակելու առթ
գրած նրա դժգոհությունը, որ նման էր հանդիմանության:

«Ավելի՛ն,— մտածում էր Պապը,— դա կարծես հրաման է, որ չհանդղ
նեմ նման գործեր անել՝ առանց իրեն»: Եվ Պապին թվում էր, թե դրանջ
յուրաքանչյուրը կամենում է խնամակալ դառնալ իր գլխին, որպեսզի ին
չխառնվի պետության գործերին, իսկ նոքա իր անունով անեն՝ ինչ ցս
կանում են... Իսկ ինքը՞— ո՞վ է, ի՞նչ է ինքը... Ինչո՞ւ համար է ստացել կյ
թություն, ինչու համար է ժառանգել հոր գահը... որ ուրիշներն իր անուն
գործե՞ն, և ինքը նայի՞... Ինչ ողբալի և նվաստ կացություն... Լինել ամ
բանի պատասխանատու և չունենալ իրավունք ինքնուրույն, ապատ գոր
լո՞ւ:

— Ներսեսն ինձ սպառնում է մետրոպոլիտով ու կայսրով,— խոսում
Պապը, շարունակելով իր անցուդարձը:— Ուրեմն՝ իմ մեն մի քայլն անել
պետք է հիշեմ հոռոմաց մետրոպոլիտին և Վաղես կայսե՞ր... Ուրեմն ես
երկրում մի բան անելու և խոսելու հա՞մար պետք է մտածեմ, թե սա ախո

կամ անախորժ չի՛ թվա հոռոմաց մետրոպոլիտին և բյուզանդական կայսեր: Ո՛չ, ես պարտավոր եմ անել այն, ինչ համարում եմ կարևոր ու արդար. թող ի՛նչ կուզեն մտածեն Ներսեսը և հունաց մետրոպոլիտը... Եթե գործում եմ ոճիր կամ եթե կատարում եմ աստվածընդդեմ գործ՝ թող աստված դատի...

Եվ Պապը, այս խոսքի վրա, հիշեց Ներսեսի քարտուղար Փավստոսին, այդ ճաղատ գլխով ու մանր աչքերով վարդապետին, որ իրենց խոսակցության ողջ ընթացքում շարունակ վննող ու թափանցող հայացքով էր նայում իրեն:

Մինչ պալատականները շփոթված, իսկ պալատում ապրողները հետաքրքրքրված ճանապարհ էին դնում հուլվված կաթողիկոսին և նրանց ուղեկցող հոգևորականներին՝ Երեմիան ու Բաթը վերադարձան գահասրահ և ջանացին հանգստացնել Պապին, մոռացնել տալ այդ խոսակցությունը: Սակայն Պապը բորբոքվում էր ավելի, մանավանդ այն մտքերից, թե ինքն իր թագավորության մեջ անգամ ապատ չէ մի ինքնուրույն քայլ անելու:

— Հասկանո՞ւմ եք. ես պիտի միշտ նկատ առնեմ, թե ի՛նչ կմտածի հոռոմների մետրոպոլիտը... Այդ են ասում Ներսեսի խոսքերը...

— Չարժե կարևորություն տալ, Պապ, այդ ծերունու խոսքերին,— ասաց Բաթը:

Իսկ Երեմիան, վրույցը փոխելու նպատակով, հայտնեց, թե թագուհին տագնապած է կատարվածից. լավ կլինի Պապը գնա և նրան հանգստացնի: Եվ Պապը, այդ լսելով, մեղմացավ կարծես. նրա բարկությունը իջավ, և նա շտապեց թագուհու մոտ:

Գահասրահում մնացին միայն ընկերները:

— Իշխանությունը սովորաբար բթացնում է անգամ ամենաապնիվ մարդկանց սրտերը և լռեցնում է խղճի ձայնը: Թերևս պետական անհրաժեշտությունն է թելադրում այդպես,— ասաց Երեմիան:— Բայց Պապը տակավին վգայուն է... պատանու պես:

— Եվ դու կարծում ես՝ դա լա՛վ է,— վրա բերեց Բաթը:— Վա՛տ է: Պետական մարդը, մանավանդ թագավորը պետք է լինի սառը մտածող. նա չպետք է խորհի սրտով կամ խղճով, այլ գլխո՛վ, Երեմիա, գլխո՛վ: Պետք է խիստ լինի թշնամիների հանդեպ, չպետք է վախենա արյունից և՛ մանավանդ չպետք է լինի դյուրահավատ: Իսկ Պապը վախենում է արյուն թափել և վարմանալի դյուրահավատ է: Նա, օրինակ, անվերապահ հավատում է Մուշեղին, այդ գոռոզ Մամիկոնյանին: Մինչդեռ Մուշեղը երբեք չի հավանի Պապի արածները, և նա Պապին նայում է իբրև անփորձ տղայի...

— Այնուամենայնիվ, Բաթ, Մուշեղը սիրում է հայրենիքը. քաջ է և ամեն բան անում է նորա բարեկեցության համար:

— Անում է, Երեմիա, ի՛ր փառասիրության, ի՛ր իշխանասիրությանը գոհացում տալու համար, այո, ի՛ր համար, Մամիկոնյան ցեղի պատվի համար:

— Վատ չէ, Բաթ, եթե անձնականը վուգադիպում է հայրենիքի բարիքին,— նկատեց Երեմիան:

— Տեսնենք. ես այնուամենայնիվ կասկածում եմ այդ Մամիկոնյաններին,— ասաց Բաթը՝ աչքի մեկը փակելով:— Իսկ Պապն իրոք շատ է վգայուն: Նա չպետք է վախենա արյունից, որովհետև արյունն իրավունք է և կյանք: Թափիր քո և թշնամուդ արյունը և դու կունենաս թե՛ իրավունք և թե՛ կյանք:

— Տարօրինա՜կ մտքեր,— ասաց Երեմիան:— Ես համաձայն չեմ քեզ...

Այդ նույն ժամին պալատի մի ուրիշ բաժնում՝ ընդունարանի մի անկյունում նախարար Ջենոն Գնունին տխրադեմ ու կամաց ասում էր գեր Օտա Ապահունուն.

— Պապը լավ չարեց, իշխան. իվուր վայրացրեց Ներսեսին: Նկատեցի՞ր, թե որքան հուվված էր հայրապետը: Ի՞նչ է լինելու, տեր աստված: Ով գիտե ինչե՞ր ծագեն սորանից:

— Այո, տեր Գնունի, այո,— հառաչեց Օտա Ապահունին:— Ավա՛ղ, սպարապետն այստեղ չէ: Ավա՛ղ, երիցս ավա՛ղ...

— Ես այս ամենը գրելու եմ նորան և խնդրեմ, որ ժամանի շտապ:

— Գրի՛ր, տեր Գնունի, գրի՛ր,— նորից հառաչեց Օտա Ապահունին:— Չկա սրանից ավելի ծանր ժամանակ: Գրի՛ր, թող ժամանի շուտափույթ...

* * *

Ուշ երեկո էր: Վաղարշապատի վանքի բակում անշշուկ խաղաղություն էր և մութ: Սակայն այդ մութն ավելի վգալի էր դարձնում մի նիհար լույս, որ երևում էր առանձնացած մի խցում. այդտեղից լսվում էր տարօրինակ մի ձայն, որը մերթ հիշեցնում էր փայտփորիկի թխկոց, մերթ երկանքի խուլ աղոց: Դա մի խուց էր, որի լույսը միշտ ուշ էր հանգչում և որի մոտով վանականներն անցնում էին հարգանքով ու վգուշությամբ: Այդտեղ ապրում էր մի տարեց վարդապետ, որին բոլորը կոչում էին «հայր բուժարար» կամ «հայր Սահակ»: Այս հայր Սահակը նշանավոր էր իր բժշկությամբ: Նրա խուցը, որ բնավ նման չէր մյուս միաբանների խցերին, երեք պատերի վրա ուներ տախտակյա մի շարք դարակներ, պատահան տեղեր ու խորշեր, որոնց վրա և որոնց մեջ շարված էին հայր Սահակի գրքերը՝ հունական ու ասորական «բժշկարաններ» և մանավանդ նրա պատրաստած դեղերը, նաև ամեն տեսակ խոտերի ու ծաղիկների չոր փնջեր: Այդ խորշերում ու դարակների վրա էր դնում նաև դեղեր պատրաստելու իր գործիքները՝ պղնձյա հավանգը, տափակ ու կլոր, ողորկ քարեր և քարե ու փայտե փոքրիկ գլաններ. դրանցով նա մանրում, փոշիացնում էր չոր բույսերն ու միջատները, խառնելով դրանք ինչ-որ քարերից ու արմտիքներից ստացած փոշիների

հետ, որոնց մասին խոսում էին հունաց և ասորաց բժշկարանները: Հայր Սահակը բուսական ու կենդանական այդ նյութերից պատրաստում էր ամեն տեսակ դեղեր, սպեղանիներ թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին ցավերի դեմ: Օրինակ, Միհրդատի խոտ կոչված բույսից (տերիակ) պատրաստում էր մի դեղ, որ փրկարար էր համարվում ինչպես օձի ու կարիճի թույնի, այնպես էլ կատաղած շան խածի և խոցերի դեմ: Միաժամանակ նրանով բուժում էր թե՛ գլխացավ, թե՛ հավ և թե առհասարակ մարմնի թուլություն ու արյունահոսություն. բայց միայն տղամարդկանց, որովհետև Միհրդատի խոտը չէր հրահանգվում տալ կանանց և երեխաներին: Ուրիշ հատուկ բույսից շինում էր մի դեղ, որը վսպում էր ինչպես գիշատիչ գազանների մոլեգնությունը, նույնպես և սեռական կիրքը: Ուներ հայոյար, որ երբ ուտում էին շոգին՝ վովացնում էր և վերացնում փորի տաքությունը, բայց վնասում էր ձմռանը: Ուներ թունավոր լատուկ, խաշխաշ ու լոշտակ, որը համարվում էր բոլոր բույսերի թագավորը. սա ուներ մարդու մարմնի նման արմատ, որ գետնից հանելիս, ասում էին, արձակում է վախեցած մարդու սարսափելի ճիչ: Սրանից հայր Սահակը պատրաստում էր ամենաբուժիչ դեղերը: Վերջապես, հայր Սահակն ուներ և ամեն տեսակ թույներ, քնաբեր հաբեր և ցավեր մոռացնող դեղահատեր: Այս ամենից բացի՝ նա պատրաստում էր և շատ անուշահոտ յուղեր, մանավանդ նարդոսից, որ տոն օրերին սրսկում էին եկեղեցու ներսում ու գավթում, կամ խնկի հետ միասին գործ ածում անուշ բուրմունք ստանալու համար:

Այս ամենի պատճառով հայր Սահակի համբավը տարածված էր ամեն կողմ: Նրա դեղերից օգտվում էին ոչ միայն վանականները, այլև շատ քաղաքացիներ, շինականներ: Անգամ նախարարական տները դիմում էին նրան, և նա ոչ ոքի չէր մերժում իր օգնությունը. հասնում էր ամենքին ու ամեն տեղ:

Բայց, հակառակ այս ամենին, հայր Սահակը, ասում էին, մարդ չի թողնում իր խուցը, որովհետև այն համոզումն ուներ, թե մտնողներն իրենց շնչով կարող են վնասել դեղերին, կամ, դեղ վերցնելով, վնասել իրենց և մերձավորներին:

Եվ, պետք է ասել, միաբանության բոլոր անդամները հավատով ու պատկառով էին վերաբերվում հայր Սահակի գիտությանը, որովհետև շատերին նա բուժում էր թե՛ դեղերով, թե՛ խորհուրդներով: Ներսես հայրապետն ինքը նույնպես շատ էր հարգում հայր Սահակին իր «բանիբուն գիտության» համար և հարկ եղած դեպքում դիմում էր նրա խորհրդին ու օգնության, մանավանդ, վերջերս, երբ, Բյուզանդիայից գալուց հետո, ավելի հաճախ էր կանչում նրան, որովհետև աքսորում անցրած տարիները որքան վորացրել էին նրա ոգին, նույնքան և տկարացրել էին մարմինը. նա հաճախ ունենում էր սրտի թուլության նոպաներ: Եվ հայր Սահակը իր դեղերով միշտ օգնության էր հասնում կաթողիկոսին, բայց նա, չնայած առողջանալուն, ամեն անգամ ասում էր. «Միևնույն է, հայր Սահակ, երևի այս

սրտից էլ պիտի ստանամ իմ մահը»... Որքան էլ հայր Սահակը հուսադրում էր նրան, Ներսեսը պնդում էր իրենը.

— Ո՛չ, սուրբ հայր, ոչ. ես վգում եմ հաստատորեն...

Եվ ահա այդ երեկո,— վեհի՝ Դվինից դառնալու երկրորդ թե երրորդ օրը,— երբ Սահակ հայր-բուժարարը գորգի վրա նստած, հունական և ասորական մագաղաթյա բուժարանները բաց առջևը դրած, կանթեղի ու մոմերի լույսով ինչ-որ դեղ էր պատրաստում, հուզված աճապարանքով ներս մտավ հայթ Փավստոսը և ասաց հևասպառ.

— Աճապարի՛ր, հայր Սահակ, երանելին նորից տկար է: Աճապարի՛ր...

— Նորից երևի սրտի նոպա,— ասաց հայր Սահակը և, տնային կապայի վրա լայն պարեգոտը հագնելով և խցի դուռը ամուր փակելով, շտապեց վեհարան, ուր Ներսեսը իրոք, ննջարանում, ինչպես միշտ այդպիսի դեպքերում, ընկողմանած էր մի փափուկ ու խոր բազկաթոռում, ճերմակ մորուսը ցրված և չոր, ոսկրոտ ձեռքը կրծքին դրած:

Երբ հայր Սահակը հապշտապ, բայց հարգանքով ու հոգածությամբ մոտեցավ նրան, Ներսեսն ասաց նվաղած ձայնով.

— Սիրտս է, հայր Սահակ... վերստին սիրտս... Բայց թվում է՝ վուր է ամեն դեղ ու բուժում, վի սիրտն իմ հոգնած է արդեն և անկարող ծառայել մարմնին իմ:

Եվ, այս ասելով, նա ոսկրոտ, բարակ ձեռքով ետ տարավ մետաքսյա պարեգոտը, նրա տակի մյուս վգեստները և ցույց տվավ սիրտը, այսինքն՝ այն տեղը, ուր մաշկը կապած էր նիհար մարմնի ոսկորներին և ուր երակները կապուտկել էին նկանակի չափ: Հայր Սահակը, մոտենալով, ձեռքը երկվայրկյան պահեց նրա սրտի վրա, ապա բռնեց հիվանդի վարկերակը: Երբ իրեն հայտնի որոշ ժամանակ լսել էր՝ մտահոգ նայեց Փավստոսին և գլուխն օրորեց, ապա Ներսեսին առաջարկեց հանգստացող «դեղ մի»:

Հայրապետը մերժեց մեղմաձայն.

— Բավ է ապրել ինձ, հայր Սահակ: Ես ծեր եմ արդեն և դեղերն իսկուր են...

Չնայած ուշ երեկո էր արդեն, բայց մի քանի վայրկյանում կաթողիկոսի հիվանդության լուրը տարածվեց միաբանության մեջ և բոլորին համարյա խցերից հանեց եկեղեցու սալարկած բակը: Ծեր և ավագ եպիսկոպոսները բարձրացան վեհարան, ուր նրանք կաթողիկոսի ննջարանին կից սրահներում սպասում էին, թե ինչ կասեն կամ ինչ կպարզվի վեհի հիվանդության մասին: Իսկ երիտասարդ և ոչ երիտասարդ վարդապետները, աբեղաներն ու սարկավագները, խմբերի բաժանված, խոսակցում էին բակում և վանական ենթադրություններ անում կաթողիկոսի հիվանդության մասին: Նրանք երկրորդ թե երրորդ օրն էր անհամբեր էին իմանալու, թե հայրապետի այցելությունը Դվին՝ թագավորին՝ ինչ արդյունք է ունեցել. արդյոք վեհը հանդիմանե՞լ է թագավորին, թե թագավորն անտեսել է նրա խրատները— ոչ ոք չգիտեր, որովհետև պալատից դառնալիս Ներսեսը ոչ մի խոսք

չէր փոխանակել ոչ ուղեկից եպիսկոպոսների հետ և ոչ իսկ իր քարտուղար հայր Փավստոսի հետ, ու բոլորը մեծ հետաքրքրությամբ երկու օր էր ահա սպասում էին այդ տեսակցության արդյունքին, սակայն դրա փոխարեն այս-օր առան վեհի ծանր հիվանդության լուրը: Եվ դա վարմացրեց ամենքին՝ այն աստիճան, որ դուրս եկան իմանալու, թե ի՛նչ է պատահել արդյոք. ու անհանգիստ հարցումներով շրջապատում էին վեհարանից դուրս եկող ամեն մեկի, և նրանցից ստացած պատասխանները, որ տխուր էին, անմիջապես անցնում էին բերնե-բերան: Ու չգիտես ինչպե՞ս և ո՞ւմ կողմից՝ հանկարծ բակի բավմության մեջ տարածվեց մի խոսք, ծանր մի խոսք, որ կըրկնում էին կգուշշ շշունջով.

— Թունավորո՞ւմ... Հայրապետը թունավորվա՞ծ է...

— Ուրեմն թագավո՞րը...

— Ը՛սս, կամա՛ց...

— Եթե ճշմարտություն է՝ ինչո՞ւ լռեմ,— մութի մեջ լսվեց մեկի ձայնը:

— Ը՛սսս: Զգո՛ւյշ... Շատ բան կխոսեն. ի՞նչ իմանաս ո՛րն է ճշմարիտը, ո՛րը սխալ ու մոլորիչ,— սաստեց մի ուրիշը:

Ու նորից ձայները լռեցին, փոխվեցին շշունջի, ինչ սակայն լսվում էր բակի տարբեր կողմերից՝ թե՛ ծառերի ստվերների միջից, թե՛ վեհարանի պատերի տակից: Բայց թե ի՛նչ էին խոսում միաբանները՝ դժվար էր իմանալ: Պարզ էր, որ ամենքն անհանգիստ էին և սպասողական լարվածի:

— Հայր Սահա՛կը... հայր բուժարա՛րը,— հանկարծ տարածվեց բակում:

Վեհարանից, իրոք, դուրս եկավ հայր Սահակը՝ տխուր, չգիտես նրա համար, որ երանելին մերժել էր առաջարկած իր միջոցը, թե նրա համար, որ վեհի վիճակը ծանր էր: Այսպես թե այնպես, հայր բուժարարին տեսնելով, վարդապետների ու աբեղաների բավմությունը ամեն կողմից գրոհեց նրա վրա:

— Ճշմարի՞տ է, հայր Սահակ, որ երանելին թունավորված է,— հարցրեց մեկը:

— Թագավորի կողմից,— ավելացրեց մի ուրիշը:

— Ը՛սս,— սաստեց մի ձայն:— Թողե՛ք լսենք հայր Սահակին:

— Եվ ինչո՞ւ չհարցնել, երբ խոսում են, թե թունավորված է,— կրկնեց առաջին ձայնը:— Արդյոք մահադեղ չե՞ն տվել վեհին, հայր Սահակ:

Հայր Սահակը վարմացած նայեց բավմությանը:

— Որտեղի՞ց այդ միտքը տխմար և ավելորդ: Նա չէ թունավորված, այլ սիրտն է ծեր և հույժ տկար...

— Ճշմարի՛տը, հայր Սահակ, ճշմարի՛տը խոսիր, վի դու միշտ ես ճըշմարտախոս,— խոսեց մի նոր ձայն:

Մոտեցան նոր հոգևորականներ և ավելի սեղմ շրջապատեցին հայր Սահակին:

— Քննեցի վեհին իմ գիտությամբ, սուրբ հայրեր, և կրկնում եմ գտա, որ սիրտն է հիվանդ: Ես վաղուց զգուշացրել էի երանելիին, որ կառք կամ երիվար չնստի, վի սիրտը նորա տկար է շատ...

Լսվեցին նախ թերահավատ տնքոցներ, ապա մի խուլ դժգոհություն ու մռմռոց, և այդ բոլորի մեջ հանկարծ խոսեց մի հուզված ձայն։

— Դու ճշմարիտ չես, հայր բուժարար: Չէ՛ վայել այդպես... Մենք գիտենք արդեն, որ հայրապետը թունավորված է...

— Թունավորվա՜ծ... թունավորո՜ւմ,— կրկնեցին այս-այն կողմից, ու հավաքված սևապգեստ բազմության մեջ ծայր առավ մի խուլ տրտունջ: Եվ հանկարծ այդ ընդհանուր մռմռոցի մեջ լսվեց մի բարձր ձայն.

— Ահավասիկ, սուրբ հայրեր. նա, որ եկեղեցին վրկում է իր հասույթից, վրկում է մեզ նաև մեր հայրապետից,— խոսում էր մի բարձրահասակ հոգևորական, որի մորուսը մութի մեջ ձուլվել էր սև վգեստին, բայց դեմքի վրա փայլող աչքերը կարծես կայծեր էին ցայտում բիբերից:

Դա Արագածոտնի խարազանապգեստ Դանիել եպիսկոպոսն էր, նա՛, որի սարկավագներից Պապն ապատել էր կապկպած շինականներին. նա տակավին իր մենաստանը չէր գնացել, սպասելով վեհի կարգադրության, այսինքն՝ մինչև Ներսեսը Դվին գնալով՝ հանդիմաներ Պապին և վերացնել տար նրա հրամանը: Քանի օր էր, նրա բարկությունը չէր իջնում և այսօր էլ ամենից հուզված ու բարձրաձայն խոսողը նա էր:

Անվանի եպիսկոպոսի խոսքերն ավելի բորբոքեցին հուզված սրտերը, և մութի մեջ նորից կրկնվեց այն ամենը, ինչ ասում էին վերջերս. այո, Պապն այդ անում է, որ Քրիստոսի սուրբ հավատը վերացնի Հայոց Աշխարհից, և որովհետև երանելին կլիներ դեմընթաց— Պապը թունավորել է նրան, որ ավելի հեշտ լինի քրիստոնեության վերացումը: Եվ այն, ինչ առաջ վգուշանում էին ասել կամ ասում էին շշուկով, հիմա կրկնում էին բարձրաձայն ու համարձակ. «Թունավորո՜ւմ... Թագավորը թունավորել է վեհին»....

— Սակայն հայր բուժարարը, հայր Սահակն ասում է՝ թունավորում չէ, այլ տկարություն սրտի,— ասաց մեկը:

Բայց նրա ձայնը անմիջապես կորավ ձայների մեջ.

— Հայր Սահակը չգիտի ամեն բան... Հայր բուժարարը, ի վերջո, չի կամենում և չի կարող ասել ամենը...

Խոսում էին վայրացած, բայց ոչ բարձր, որպեսզի իրենց ձայնը չհասնի վեհարան և չխանգարի վեհի հանգիստը: Խոսում էին և, վեհարանի մուտքին նայելով, սպասում, թե ի՛նչ լուր կբերեն հայրապետի առողջության մասին: Բոլորը, սակայն, սարսափում էին մի մտքից.— եթե հանկարծ վեհը վախճանի... Եվ մտքերն այնքան ալեկոծ էին, որ շատերը վախենում էին գնալ իրենց խցերը. թվում էր իրենց հետ այնտեղ մտնում է աներևույթ մեկը, մի սարսափելի ոգի... ու դուրս էին գալիս նորից բակը՝ եղբայրների մոտ, թե՛ վախի ապրումներից ապատվելու և թե՛ հայրապետի վիճակի մասին լուր առնելու. բոլոր լուրերը սակայն տխուր էին. «Լավ չէ վգում»... «Շունչը նվավում է»... «Ուշակորույս է»... «Պետք է սպասել աստծո ողորմության»...

Եվ այսպես ժամեր անցան: Ուշացած լուսինը բարձրացավ հորիզոնից և լուսավորեց վանքը, բակն ու ծառերը և ստվերներ փռեց ամեն կողմ: Բոլորը տագնապով ու անհամբեր նայում էին վեհարանի մեծ դռանը և սպասում. և ամեն մի դուրս եկող բերում էր նույն անհույս լուրերը, որ արտահայտում էին երբեմն մի բառով. «ծա՞նր է»...

ԳԼՈՒԽ 5

Մի քանի օր շարունակ պալատում խոսում էին թագավորի և կաթողիկոսի տեսակցության տխուր վախճանի մասին, և կարծում էին, որ դա կարող է ունենալ ծանր հետևանքներ:

— Ցավալի, շատ ցավալի գժտություն,— ասում էին ոմանք:— Թագավորը պետք է վիջաներ:

— Եվ Ներսեսն այժմ այդպես չի թողնի երևի,— ենթադրում էին մյուսները:

— Այո, նա որ հանդիմանում ու դատապարտում էր Արշակ թագավորին, երիտասարդ Պապին արդեն բնավ չի ների նորա հրամանը,— ավելացնում էին ուրիշները:

Եվ այդ մասին խոսում էին ոչ միայն ավագներն ու պալատական կանույք, այլև սպասավորները, որոնց միջոցով այդ ամենը շուտով տարածվեց նաև քաղաքում, առաջին հերթին, իհարկե, հրապարակի արհեստավորների մեջ, որ բոլորովին տարբեր մեկնություն էին տալիս այդ տեսակցությանը:

— Ներսեսը պահանջել է,— ասում էր բանիմաց մարդու հեղինակությամբ Պողոս վարպետը,— որ Պապը նոր հրաման արձակի, որպեսզի ամենքը նորից տասանորդ ու պտղի վճարեն վանքերին, բայց Պապը չի համաձայնել, և կաթողիկոսը հեռացել է նվովելով:

— Իսկ ես, Պողոս վարպետ, լսել եմ, որ թագավորը կաթողիկոսին դուրս է արել պալատից:

— Մի՛թե կարող է. մի՛թե կարող է լինել,— կասկածեցին մյուսները:— Ինչպե՞ս կարող է թագավորը վեհին...

— Հաղորդել է ինձ պալատի սպասավորներից մեկը:

— Իսկ ինձ ասել է մի սարկավագ,— նկատեց մի այլ վարպետ:

Եվ վարմանքը անհանգստության ու երկյուղի հետ համակեց բոլորին:

— Հապիվ խաղաղել էր երկիրը՝ նորի՛ց...

— Ի՞նչ է լինելու սրա վերջը...

Եվ ամենքը, կատարվածին տալով կռվի կերպարանք, լավ բան չէին գուշակում դրանից:

Այդ տեսակցության լուրը մեկ-երկու օրվա մեջ հասավ և նախարարական մոտիկ դաստակերտները, ամեն տեղ անխտիր առաջ բերելով միատեսակ հետաքրքրություն ու վարմանք: Ոմանք, այդ լսելով, կարծում էին, որ Ներսեսն իր հեղինակությամբ կարող է վնասել Պապին. շատերը տարակույսների մեջ էին և չգիտեին ի՛նչ կարելի է անել նրանց հաշտեցնելու. ոմանք էլ ուրախ էին, որ այդպես բան ծագեց. Պապի գլուխը կխառնվի, և նա կմոռանա իրենցից վինվոր ու ձի պահանջել. կային և այնպիսիները, որ գտնում էին, թե դա իրենց չի վերաբերում, թե իրենց չի վայելի միջամտել թագավորի և կաթողիկոսի «գործերին»: Այսպես էին մտածում առանձնապես երիտասարդ նախարարները, ինչպես օրինակ, Վարաժնունյաց տերը, Վանանդա իշխան Սեթը, Զյունական և մյուս երիտասարդ իշխանները:

Սակայն այդպես չվերաբերվեցին Գնթունիները և մյուս տարեց նախարարները, որոնք այդ լուրը լսելով, շտապեցին Դվին: Այդ լուրն առանձնապես անհանգստացրեց Ծերունի Հավնունի Մանասպ իշխանին. նա էլ անմիջապես, թիկնապահների մի փոքրիկ խմբով, եկավ Դվին, որ համոզի թագավորին՝ համաձայնության գալ Ներսեսի հետ:

— Որքան էլ իրավացի է Պապը,— ասում էր նա,— բայց չպետք է լարեր հարաբերությունները: Համերաշխությո՛ւն, մեկ հարկ է լինել համերաշխ... Չթողնենք, որ համերաշխությունը խախտվի երկրում... Պապը երիտասարդ է, պետք է նորան խորհուրդ տալ...— ասում էր նա իրենից շուտ Դվին եկած Գնթունիներին և մյուս անվանի նախարարներին:— Զանանք անել, տեր նախարարներ, ի՛նչ կարող ենք...

Մինչ դուրսը և պալատում խոսում էին ամենատարբեր բաներ: Զարմանդուխտ թագուհին մեծ տագնապի մեջ էր. նրան թվում էր շարունակ, թե Ներսեսը երբեք ներողամիտ չի լինի և իր եկեղեցականների հետ կդիմի մի այնպիսի միջոցի, որ վերացնի ոչ միայն Պապի հրամանը, այլև վնասի Պապին իրեն: Կգրեն երևի հոռոմաց կայսեր կամ մետրոպոլիտին և թույլ չեն տա, որ Պապն իրագործի իր հրամանը,— մտածում էր նա հաճախ տրխրությամբ ու վախով:— Կամ Ներսեսը, Պապից վշտացած, որ չլսեց իրեն, նզովագիր կուղարկի թագավորին և արքայական տանը, նրա գերդաստանին, ինչպես արել էին երբեմն կաթողիկոսներ ու եպիսկոպոսներ: Նա լսել էր, օրինակ, Դանիել եպիսկոպոսի նզովքը Տիրան թագավորի հասցեին. մի ահավոր նզովք, որը նրա կարծիքով պատճառ էր եղել թագավորի կուրացման և գահապրկության:

Մտածելով այդ նզովքի մասին՝ ջերմեռանդ թագուհին սարսափում էր. նրա սիրտը դողում էր այդ մռայլ հեռանկարից, ուստի և օրը երկու-երեք

անգամ աղոթում էր իր մենարանում՝ պատի արծաթյա խաչի առջև, կամենալով դժբախտությունը կանխել կամ հեռացնել իր աղոթքներով. նա աղոթում էր, որ չարիքներ չնյութվեն Պապի շուրջը, որ գութ ու ներողամտություն իջնի Ներսեսի և մյուսների վրա, որ չնկովեն նրանք Պապին և նրա հրամանի մասին չգրեն կայսեր կամ մետրոպոլիտին:

Աղոթելով՝ նա և մտածում էր, թե ո՛վ կարող է միջամտել և հարթել Պապի ու Ներսեսի այդ տարաձայնությունը, որ ծագեց այսպես անակնկալ... Թագուհուն թվում էր, որ դրա պատճառը, անշուշտ, Պապն է. եթե նա լսեր իրեն, հավարապետին և այդ հրամանը չարձակեր, չէր լինի և այս ամենը... Ու այժմ նա կարծում էր, թե ամենից առաջ պետք է համոզել Պապին, որ չիք դարձնի իր հրամանը: Նա գտնում էր, որ դժբախտությունից ապատվելու միակ միջոցը կլիներ դա, որովհետև չէր կարծում, թե հոգևորականները, մասնավորապես Ներսեսը, լռեն կամ թույլ տան, որ այդ հրամանն իրականացվի... Եվ նա չգիտեր ինչ անել. համոզված էր, որ Պապը չի լսի իրեն և մտածում էր, թե ո՛վ կարող է խոսել հետը և համոզել, որ ետ առնի նա իր հրամանը, և այդպիսով, նրա կարծիքով, կվերանար ամեն տարաձայնություն ու թշնամություն: Սկզբում նա ցանկանում էր խոսել Երեմիայի և Բաթի հետ, որ նրանք ազդեն Պապի վրա, բայց հետո գտավ, որ դա անօգուտ է. Պապը նրանց չէր լսի, կամ գուցե նրանք ևս համամիտ լինեին Պապին, ուստի մտածեց որ այդ դերի համար թերևս ամենից հարմար լինի իշխանուհի Սահառունին, որին հարգում էր Պապը մոր պես և ակնածում նրանից: Մըտքով այս ընտրությունը կատարելով՝ թագուհին անմիջապես դայակին ուղարկեց պառավ իշխանուհուն կանչելու:

Եվ երբ, փոքր անց, իշխանուհին եկավ, ինչպես միշտ, ոտից գլուխ սևեր հագած, թագուհին ջերմորեն փարվեց նրան:

— Իշխանուհի՛...— ասաց նա արտասվաձայն, հեկեկանքը հազիվ զըսպելով:— Ես, իշխանուհի, մենակ եմ այստեղ և անզոր. խնդրում եմ՝ օգնիր ինձ: Ես մայր չունեմ այստեղ. եղիր ինձ մայր... եղիր ինձ մայր...

— Ինչո՞վ կարող եմ օգնել քեզ, թագուհիս,— ասաց իշխանուհին հանդարտ ու գորովաձայն:— Ասա՛. ես պատրաստ եմ քեզ համար, թագուհիս: Նախ նստիր և հանգստացիր...

— Ես, իշխանուհի, մեծ երկյուղի մեջ եմ,— սկսեց թագուհին նստելով և իշխանուհուն նստեցնելով:— Վախենում եմ, որ Ներսեսը և եկեղեցականները թշնամանան Պապին, նամակներ գրելով կայսեր և մետրոպոլիտին և նրանց կայրույթը հարուցեն Պապի դեմ: Խնդրում եմ, իշխանուհի, օգնիր ինձ:

— Ինչո՞վ կարող եմ օգնել, թագուհիս,— նկնեց իշխանուհին կարեկցող արտահայտությամբ, չիմանալով և կասկածանալով, թե ի՛նչ կարող է անել ինքը այդ բարդ գործերի և հարաբերություններ մեջ:— Ինչո՞վ...

— Իբրև մեծ, իբրև մայր, խոսիր Պապի հետ. որ ետ կանգնի իր մտա-

դրություններից և չելնի հոգևորների դեմ: Զրուցիր հետը, իշխանուհի. խընդրո՛ւմ եմ...

Իշխանուհին, չիմանալով իսկապես կարո՞ղ է խոսելով մի արդյունքի հասնի թե ոչ, այսուամենայնիվ ասաց.

— Հանգիստ եղիր, թագուհիս. ես կզրուցեմ, անպայման կզրուցեմ... Մի՛ վշտանար իզուր...

Բայց թագուհին չհանգստացավ: Իշխանուհու գնալուց հետո նա նույնը խնդրեց հենց նոր պալատ եկած ծերունի իշխան Հավնունուց՝ համոզել Պապին, որ հրաժարվի սկսած գործից:

— Ես եկել եմ համերաշխության իսկ նպատակով, թագուհի,— ասաց ծերունին:— Իմ պարտքը պետք է համարեմ խոսել և համոզել արքային, որ համերաշխությունը չխախտվի մեր աշխարհում...

Թագուհին այս տագնապի մեջ անցրեց չորս թե հինգ օր, և մի առավոտ էլ, երբ դարձյալ սպասում էր նվովագրի՝ լուր եկավ, թե կաթողիկոսը «վախճանել» է...

Լուրն անմիջապես տարածվեց միջնաբերդում ու քաղաքում:

— Ներսեսը վախճանե՞լ է... Վախճանել է վեհը...

Վախճանե՞լ... Սկզբում, լուրն առնելուն պես, թագուհին կարծես թեթևություն զգաց, որ աղետն ուրեմն անցավ, որ այլևս չի լինի այն, ինչից վախենում էր կամ ինչ սպասում էր. բայց փոքր անց նա սարսափեց այդ մահից:— Վախճանե՞լ... Այժմ այդ մահը նրան թվաց ավելի մեծ դժբախտություն, ավելի աղետավոր... Ուրեմն Ներսեսը մեռավ առանց Պապին ներելո՛ւ... Եվ թագուհուն թվում էր, թե Ներսեսն այժմ իր մահով կարող է ավելի վնասել Պապին, քան ողջ ժամանակ. չէ՞ որ մեռելները հանդերձյալ աշխարհում կարող են անել ա՛յն, ինչ ցանկանում են, և ա՛յն, ինչ չեն անի ողջ ժամանակ... Իսկ Ներսեսի նման մեծ մեռելը կարող է անել ավելին... կարող է վրեժխնդիր լինել Պապից և նվովել նրան և իրենց բոլորին՝ հավիտյանս հավիտենից...

Այս բոթը լսելուն պես Զարմանդուխտ թագուհին անմիջապես անցավ իր մենարանը և սկսեց աղոթել:

Իսկ Պապը, որ միայն անախորժ մի բան զգաց այդ մահից, կարգադրեց իսկույն պատրաստություն տեսնել Վաղարշապատ մեկնելու:

Եվ երբ ամեն ինչ պատրաստ էր՝ նա ճանապարհ ընկավ իր շքախմբով:

Այս անգամ, բացի հապարապետ Ամատունուց, պալատի կառավարիչ Ջենոն Գնունուց, Օտա Ապահունուց, նրա շքախմբի մեջ էին նաև Հավնունյաց տեր ծերունի Մանասպը, Գնթունի Ադամ և Արգամ նախարարները, իշխան Կամսարականը, որ երկու օրով միայն եկել էր պարսից սահմանից: Սա գոհ լինելով թագավորի ձեռնարկումներից և դրանք համարելով «հույժ կարևոր ու գովելի», ինչպես ասել էր ոմանց, հիմա, Ներսեսի անակնկալ մահով վարմացած, մտածում էր, որ այդ մահը կարող է խանգարել Պապի

սկսած գործը: Շքախմբի հետ էին արքայադպիր Երեմիան, դրանիկ գնդի պետ Բաթ Սահառունին և նրա օգնական Գնել Անձևացին՝ փոքրիկ մի պահակախմբով, և դարձյալ իշխաններ ու սեպուհներ՝ առանց սովորական կեն ու վարդի, բայց, ինչպես միշտ, թանկ ու շքեղ հագնված:

Առջևից գնում էր Պապը՝ սևաբաշ ոսկեգույն նժույգի վրա, որը չգիտես ինչու, հանգիստ չէր և խաղում էր տիրոջ տակ՝ գլուխը շարունակ այս-այն կողմ թեքելով, առջևի ոտքերը խաղացնելով, ինչ որ տհաճ էր Պապին և թվում էր անպատշաճ: Պապը սև թիկնոցով էր, որ ճարմանդել էր աջ ուսի վրա. նա մռայլ էր, միևնույն ժամանակ թվում էր շփոթված ու վարմացած. շուտ-շուտ ձիգ էր տալիս ձիու սանձը՝ չգիտես հուզումի՞ց, թե նրա համար, որ ձին վերջ տար իր խաղերին: Սակայն նրա կայտառ նժույգը դրանից կարծես ավելի էր աշխուժանում և ավելի էր խաղացնում ոտքերն ու սև բաշով եզերված ոսկեգույն պարանոցը:

Ամբողջ ճանապարհին Պապը ոչ մի խոսք չփոխանակեց. շքախմբի անդամները նույնպես չէին խոսում. Պապի տրամադրությունը կարծես վարակել էր բոլորին: Իսկ երբ հասան, վերջապես, վանքի պարսպադուռը, ամենքը, ինչպես ընդունված էր, իջան նժույգներից և ոտքով մտան բակը:

Բոլորի առջևից քայլում էր Պապը՝ երկար սև թիկնոցով, արքայական կարմիր կոշիկներով, իսկ նրա հետևից գնում էին շքախմբի անդամները՝ ավագության ու պաշտոնի կարգով:

Երբ նրանք լայն պարսպադռնից մտան ներս, վանքի ընդարձակ սալարկած բակը ծփում էր սևահանդերձ բազմությամբ: Հավաքված էին այդտեղ միաբանության գրեթե բոլոր անդամները, գավառներից եկել էին նաև եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ. կային լեռնային անձավներից իջած խարավանապգեստ ճգնավորներ, որ իրենց նիհար ու ոսկրոտ ուսերին գցել էին միայն ոչխարի մորթիներ: Երևում էին և մայրապետներ ու պառավ կույսեր՝ վրաները նափորտ առած, գլուխները սև փակեղի մեջ, որը ծածկում էր նրանց ճակատն ու ականջները և ամուր ագուցված էր ծնոտի տակ:

Տեսնելով թագավորին իր շքախմբով՝ հոգևորականների բազմությունը բաժանվեց երկու մասի՝ եկողներին ճանապարհ տալու. նրանցից ոմանք թվում էին վարմացած, ոմանք կարծես վախեցած, իսկ մեծամասնությունը՝ թագավորի և նրա ուղեկիցներին նայում էին վուշպ ու անշարժ: Կային այնպիսիները, որ մռայլ նայում էին հոնքերի տակից: Երբ թագավորը հասավ բակի կենտրոնը՝ հանկարծ շշունջի պես մի բան անցավ բազմության մեջ, և Երեմիան, որ շքախմբի համարյա վերջումն էր, լսեց, թե ինչպե՛ս մի վարդապետ շշնջաց հարևանին.

— Եկել է իր մեղքն սքողի աշխարհի և մարդկանց առաջ...

— Եվ ինչպե՛ս չքմեղ է ձևանում,— ասաց մի ուրիշը:

Երեմիան չիմացավ ո՛ւմն են ականարկում, սակայն նկատեց, որ վար-

դապետների, աբեղաների ու սարկավագների մի մասը ո՛չ այնքան հետաքրքրված, որքան հուզված ու մռայլ է նայում թագավորին ու նրա շքախմբին, և մյուս կողմից չէր տեսնում հարգանքի ու պատվի սովորական արտահայտություն, որ միշտ ցույց էին տալիս թագավորին:

Նույնն զգաց և Պապը:

Սակայն այդ հանգամանքը թե՛ Երեմիան, թե՛ Պապը վերագրեցին կաթողիկոսի մահվամբ առաջացած շփոթությանն ու սուգին:

Մի փոքր էլ առաջանալով՝ ճանապարհի վրա Պապը նկատեց մի ծերունի վարդապետ, որ կարծես վայրացած, ավելի շուտ՝ լայն բացած աչքերով ու լարված դեմքով նայում էր իրեն՝ Պապին՝ և ասես ուզում էր առաջանալ՝ խոսելու, բայց ուրիշ վարդապետներ, նրա թևերը բռնած, չէին թողնում և աշխատում էին պահել նրան իր տեղում, նույնիսկ տանել ետ, իսկ նա, բարկությունից թե սրտնեղությունից, մռմռում էր ինչ-որ և ձգվում՝ չգիտես գոռալո՞ւ, թե առաջ գալու համար:

«Ի՞նչ է ուզում արդյոք», մտածեց Պապը, նրա ծամածռված ու ցասկոտ դեմքը տեսնելով և, այլևս կարևորություն չտալով, առաջ գնաց: «Հավանորեն խենթ է», ասաց նա մտքում:

«Երևի միաբաններից գանգատ ունի թագավորին՝ չեն թողնում մոտենա», մտածեցին շքախմբի անդամներից ոմանք և անտարբեր շարունակեցին իրենց ընթացքը դեպի վեհարան:

Սակայն Երեմիան, որ գնում էր դարձյալ շքախմբի հետևից, լսեց, որ այդ վարդապետն ասաց ինչ-որ սպառնագին խոսքեր, որից նրա ականջին հասան միայն «Նեռի ծնունդ» և «հեթանոս» բառերը: Երեմիային թվաց, թե դրանք կարծես ուղղված էին շքախմբի անդամներից մեկին, բայց թե ո՛ւմ նա դարձյալ չէր կարող իմանալ:

Վեհարանի մուտքի առջև խմբված վարդապետները նույնպես ընդունված պատիվն ու հարգանքը չտվին թագավորին, նրանցից մեկը նույնիսկ երեսը շրջեց նրանից: Այս ամենը դարձյալ Պապը վերագրեց հոգևորականության սուգին: Այսպիսի դեպքերում երևի ընդունված չէ հարգանք ու պատիվ մատուցել,— մտածեց նա քարե աստիճաններով, շքախմբի առջևից վեհարանի վերնահարկը բարձրանալով:

Վեհարանի մեծ սրահը, ուր երբեմն եկեղեցական ժողովներ էին գումարվում, լցված էր սև հագած հոգևորականներով և խնկի բուրավետ ծխով, նաև հագեցած առանձահատուկ մի հոտով, որ զգացվում էր միայն մեռելատանը: Սրահի մեջտեղը, գորգերով ծածկված մի տախտակամած բարձրության վրա, դրված էր Ներսեսի դին՝ մետաքսե կտորներով ծածկված, որից ապատ էր մնացել նրա մագաղաթյա խոշոր դեմքը և ճերմակ մորուսը: Սև կնգուղներ դրած չորս եպիսկոպոսներ, այդ տախտակամածի անկյուններում կանգնած, դեմ առ դեմ աղոթք էին շշնջում, արծաթյա բուրվառներ գցելով: Սրահում գտնվող մյուս եպիսկոպոսներն ու վարդապետները նույնպես,

պատերի տակ կանգնած, անխոս աղոթում էին. դրանց մեջ էին Խադը, որ թագավորին նկատելուն պես երեսը շրջեց, և հայր Փավստոսը, սա թագավորին իր շքախմբի հետ տեսնելով, մտածեց. «Հիշատակության արժանի դեպք: Պիտո է գրել մատենիս մեջ, որ եկել է չքմեղ ձևանալու, թե ինքը չէ պատճառը սույն այս մահվան...»:

Թագավորի հետևից վեհարան մտան մի քանի եպիսկոպոսներ, դրանց հետ և Կյուրեղը:

Մինչ այդ թագավորը, իր շքախմբի հետ ներս մտնելով, Ջենոն Գնունու խորհրդով, կանգնեց ննջեցյալի ոտների կողմը՝ աչքերը խոնարհած, ինչպես կարգն էր: Այդպես աչքերը խոնարհեցին թե՛ իշխան Կամսարականը, թե՛ հավարապետ իշխան Ամատունին, թե՛ Ջենոն Գնունին և թե՛ բոլոր մնացած նախարարներն ու սեպուհները, բացի Երեմիայից, որ ուզում էր տեսնել, ի՛նչ կա սրահում, կյանքում առաջին անգամ լինելով այդպիսի մի տեղ: Ու բոլորը մնացին այդպես կանգնած բավական ժամանակ, երբ եպիսկոպոսներից մեկը բարձրաձայն կարդաց վայրկյանին պատշաճ մի աղոթք. շուտով նրան միացան և մյուս եպիսկոպոսներն ու վարդապետները իրենց տեղերից, ու սրահը լցվեց մի ձիգ, ծորուն ու ոչ երկրային երգեցողությամբ և գցվող բուրվառներից ելնող խնկի հոտերով, որ օդն ավելի թանձրացնելով՝ թմրություն էին առաջացնում:

«Ո՛վ կսպասեր այսպիսի մահ հանկարծակի,— մտածում էր Պապը, նայելով տախտակամածը ծածկող գորգին:— Եթե իմանայի պիտի վախճաներ... չէի վշտացնի նորան: Բայց... ինքը բարկացավ և սպառնաց ինձ կայսրով ու մետրոպոլիտով... Սակայն չէ՞ նա տկար էր վաղուց ի վեր»:

Փոքր անց Ջենոն Գնունին նրա կողքին 22նջաց, թե կարգը վերջացավ, և Պապը, երբ շրջվեց դուրս գալու համար՝ նորից տեսավ այն ծերունի վարդապետին, որին ինքը խենթ էր համարել և որին բակում բռնել՝ չէին թողնում առաջ գա. այժմ նա իրենց հետևից եկած հոգևորականության մեջ՝ նույն աղաղվաղված դեմքով ու տենդավառ աչքերով նայում էր իրեն՝ Պապին, և դարձյալ ձգտում առաջ, սակայն երիտասարդ վարդապետներն ու սարկավագները չէին թողնում: Բայց այն միջոցին, երբ Պապը մի քայլ արեց դեպի սրահի դուռը, և հոգևորականները, նորից ետ-ետ գնալով, ճանապարհ տվին նրան, այդ բորբոքված վարդապետը հանկարծ պոկվեց իրեն բռնողների ձեռքից և գպգպված մորուսով, խռիվ մազերով առաջ եկավ ու, Պապի ճանապարհին կանգնելով, բորբ աչքերը հառեց Պապի երեսը և... ոչ թե խոսեց, այլ մռնչաց երեք անգամ.

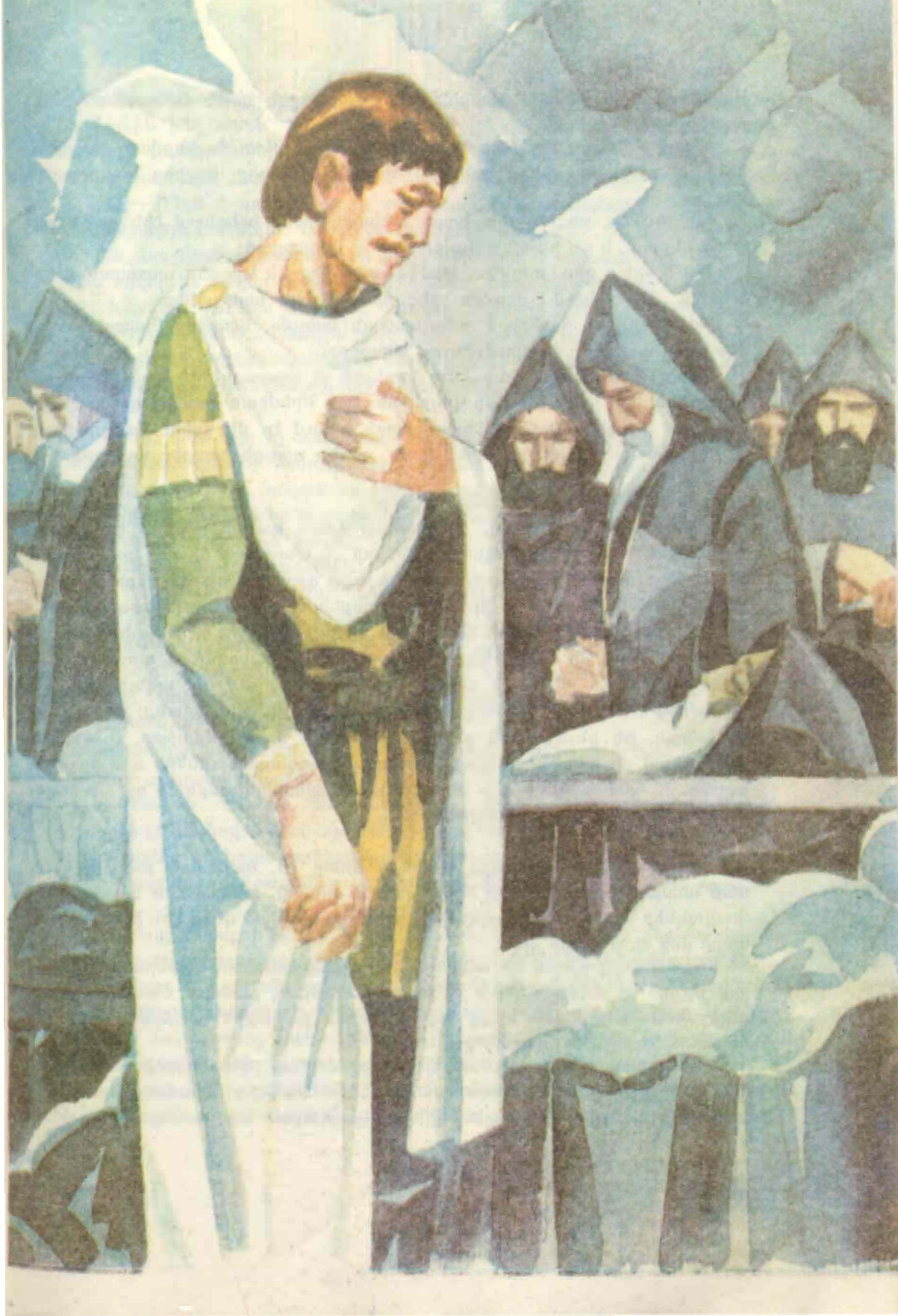
— Մարդասպա՛ն... Վեհասպա՛ն... Հայրապետասպա՛ն...

Պապը վարմացած նայեց այդ գպգպված ծերունու տենդավառ աչքերին:

— Դու այդ ո՞ւմ...— կանգ առավ նա:

— Քե՛պ, քե՛պ, դևերի թագավոր: Ինչո՞ւ սպանեցիր սուրբ հայրապետին:

— Խե՞նթ է,— ասաց Պապը կիսաձայն, տեսնելով, թե ինչպե՛ս Բաթ

Սահառուճին և Գնել Անձևացին առաջ նետվեցին նրան ճանապարհից հեռացնելու:

Բայց մինչ սրանք կհասնեին նրան՝ դռան մոտ հավաքված վարպետներն ու սարկավագները բռնեցին ծերունու թևերից, մեջքից և տարան դուրս:

Լսվում էր, թե ինչպե՛ս նրան դժվարությամբ իջեցնում էին քարե աստիճաններով, և թե ինչպե՛ս նա գոռում էր վայրացած:

— Թողե՛ք վիս, թողե՛ք... կգանգատեմ Խադ և Կյուրեղ սրբապաններին: Թողե՛ք... Նա վրկում է մեզ տուրքից, որ ամենքս... սատակենք:

«Ահա ինչո՛ւ համար է մարդասպան ասում», մտածեց Պապը, լսելով ծերունու հևացող և հեռվում մարող խոսքերը:

Բայց չնայած նրա հանգիստ մտքերին ու արտաքինին՝ նրա դեմքն այնուամենայնիվ ջղաձգվեց մի վայրկյան: Իսկ Երեմիան սրահից դուրս գալիս լսեց, թե ինչպե՛ս Կյուրեղ եպիսկոպոսն ասում էր մի երկու վարդապետի.

— Գնացեք, տարեք դորան և մի՛ թողեք վրուցի խոսքեր ավելորդ... ու հիշի անունս...

Շարունակությունը Երեմիան չլսեց:

Մինչ այդ, երբ Պապը, վեհարանից դուրս գալով, անցում էր բակում հավաքված հետաքրքիր հոգևորականների սև պատնեշի միջով՝ նրան թվում էր, թե ահա սևահանդերձ այդ բազմությունը գիշատիչ սև հավքերի պես կարող է հարձակվել իր վրա նույն այդ խոսքերով, ինչ ասեց խենթակերպ ծերունին: Նա այստեղ միայն վգաց, թե՝ որքան ապդված ու հուզված են հոգևորականներն իր հրամանից: Նա երբեք հոգևորականների այդչափ մեծ բազմություն չէր տեսել, և վգաց, որ սրանք մեծ ուժ են. ավելի են, քան նախարարներն ու իշխանները, և ավելի համերաշխ, քան նրանք: Զգաց միաժամանակ, թե ինչո՛ւ իրեն ընդունեցին սառն ու թշնամաբար, և այստեղ նրա գլխով մի կասկած ն նցավ, թե արդյոք հոգևորականների այս բազմությունը չէ՞ հրահանգել լսե թե ծերունուն այդ խոսքերը, արդյոք դա մի ցույց, մի դժգոհություն կամ մեղադրանք չէ՞...

Վանքից վերադառնալիս երկինքը մռայլ էր, ծածկված թանձր, սևամած ամպերով. ինչ-որ տեղ որոտ կար և դղրդոց. երևում էին կուրացուցիչ փայլակներ ու ապա կայծակների հրեղեն, կոտրտված գծեր էին խաղում ամպերի մեջ ու ամպերի վրա:

Շքախումբը գնում էր անխոս, ձիերի բարձրացրած կարմրադեղին փոշին մլլում էր ճանապարհին ու տարվում բարակ քամուց: Շտապում էին անձրևի տակ չընկնել: Բայց երբ մոտեցան քաղաքին՝ անձրևն սկսեց սև կետերով նախշել ճանապարհը:

«Մարդասպա՜ն»... կրկնում էր Պապը մտքում վերադարձի ճանապարհին, և այդ բառը ու այն արտասանող ծերունին չէին հեռանում նրա մըտքից: Բայց նա լուռ էր. մինչև Դվին, մինչև պալատ նա չխոսեց ոչ ոքի հետ:

Շքախմբի անդամները նույնպես վգում էին կատարվածի անախորժությունը և չգիտեին ի՛նչ ասեն՝ նրան մխիթարած լինելու համար: Եվ Պապն այդ նկատում էր, որ մարդիկ անհարմար են վգում, ու ոչինչ չէր ասում: Իսկ պալատ հասնելով՝ նա քաշվեց իր առանձնարանը, մտածելով լսած խոսքերի վրա:— Ի՞նչն է դրդել արդյոք այդ ծերունի վարդապետին մի այդպիսի եպրակացություն անելու: Անշուշտ՝ տուրքերի հրամանը... Այո, նոքա հուպված են, նույնիսկ կատաղած, որ ինքը վերացրել է տասանորդը, պտղին... Նոքա սովոր են ապրել ծույլ ու ձրի, և ահա, փոխանակ իրենց հողերը մշակելու և ավելի համեստ ապրելու, հուպվել-վայրացել են թագավորի դեմ...

«Մարդասպա՜ն»... Պապին թվում էր դարձյալ, թե ծերունի վանականին, անշուշտ, հոգևորականներն են թելադրել այդ խոսքերը իր երեսին ասելու, նպատակ ունենալով, երևի, վախեցնել իրեն, որ ետ կանգնի սկըսածից:

— Ո՛չ, դուք այդ ոչ տեսանեք,— ասաց Պապն ինքն իրեն:— Դժվարին է ձեզ համար վրկվել հասույթներից, իրավունքից... Դուք, որ մինչև հիմա իշխել եք ժողովրդին, ուզում եք իշխել և թագավորին ու արքունիքին...

Տակավին ճանապարհի վգեստներով Պապը գնում-գալիս էր իր առանձնարանում և խորհում ու խոսում ինքն իրեն, երբ հանկարծ այլայլված ներս մտավ Զարմանդուխտ թագուհին.

— Ինչ դժբախտություն, Պապ... Ես քեզ այնքա՛ն խնդրեցի վգույշ լինել այդ հոգևորների հետ... և ահա՛... Նա մեռել է իր մահով, քեզ համարում են **մարդասպան, թունավորող...** Ինչ չար և չարախոս մարդիկ, Պապ... Զգուշացի՛ր այդ հոգևորներից, Պապ. խնդրում եմ, վգուշացի՛ր... Գոնե հիմա թո՛ղ այդ տուրքերի ու հողերի խնդիրը... Թող իրենց, Պապ: Թող ամենը մնա այնպես, ինչպես եղել է, Պապ...

Թագուհին խոսում էր և ձեռքերը տրորում ջղաձիգ, իսկ նրա վախեցած աչքերում աղերսանք կար և խնդրանք:

— Դու մի՛ հուպվիր, Զարմանդուխտ,— փորձեց հանգստացնել նրան Պապը մեղմ ձայնով:— Դու այս ամենից չես հասկանա ոչինչ: Առայժմ իմացիր այսքանը, որ նոքա ցանկանում են վրպարտել ինձ, վախեցնել ինձ, որ ես հրաժարվեմ իմ հրամանից և թուլանամ իմ որոշումների մեջ: Հասկանալի՞ է:

— Բայց, Պապ, ինչ կլինի, ինչ կասեն, եթե ժողովրդի մեջ հանկարծ տարածվի այդ վրպարտությունը: Ինչ կլինի, եթե հանկարծ հոռոմաց մետրոպոլիտն ու կայսրն իմանան...— Եվ թագուհին ձեռքերը դրեց քունքերին ու գլուխը օրորեց վախեցած:— Թո՛ղ, Պապ, ավելի լավ է՝ թո՛ղ այդ ամենը, ինչ սկսել ես,— խոսեց թագուհին նորից՝ արդեն աղաչական ձայնով:— Այդ բոլորը կարող է լինել աղետաբեր: Թո՛ղ: Խնայիր քեզ և մեզ, Պապ...

— Իզուր մի՛ խռովիր հանգիստդ, Զարմանդուխտ,— ասաց Պապը, թագուհուն մոտենալով:— Այդ ամենը կպարզենք, և ամոթապարտ կլինեն իրենք:

— Բայց, Պապ, նոքա այնքա՛ն շատ են, կտարածեն ամեն տեղ, և ո՞վ պիտի ապացուցի հակառակը:

— Գնա, թագուհիս, գնա հանգստացիր,— ասաց Պապը փոխված ձայնով:— Կանեմ այնպես, որ դու բոլորովին հանգիստ վգաս:

— Ճշմարի՞տ, Պապ, իրա՞վ,— ուրախացավ թագուհին, որ Պապը վերջապես սթափվեց:— Թո՛ղ, այո, մնա, ինչպես եղել է: Թող այդ հոգևորներն անեն, ի՛նչ կամենում են, միայն թե մեզ թողնեն հանգիստ և... չվնասեն:

— Այո, հանգիստ, կանեմ այնպես, որ թողնեն բոլորովին հանգիստ, Զարմանդուխտ, բոլորովի՛ն հանգիստ...

Պապի խոսքերից և խոսելու մեղմ եղանակից թագուհու տագնապը կարծես չքացավ, և նա հեռացավ խաղաղած, բայց և այնպես, ամեն հնարավոր չարիք ու աղետ խափանելու համար, նորից ծխեց արծաթ խնկամանները և աղոթքի կանգնեց նրանց առաջ:

«Թունավորե՛լ,— մտածում էր Պապը:— Ո՛ւմ համար է այս սուտը. և մի՞թե մարդիկ պիտի հավատան դորան...»:

Ու մի վայրկյան Պապի մտքով անցավ, թե հավանորեն թունավորել են հոգևորներն իրենք, որպեսզի հանցանքը բարդեն իր վրա և դրանով իսկ ստիպեն կանգնեցնել իր սկսածը և հուպեն ժողովրդին իր դեմ:

«Թող և՛ ասեն, և՛ տարածեն»,— ասաց նա մտքում:

Հապիվ թագուհին դուրս էր գնացել, երբ ներս մտան Երեմիան ու Բաթը և սկսեցին հանգստացնել Պապին, որ առանձին կարևորություն չտա վանքի միջադեպին. նրանք կարծում են, որ Պապը դրանից չի վշտանա:

— Ծխրե՛լ, ինչո՞ւ,— վարմացավ Պապը:— Ես միայն վայրացած եմ, որովհետև ինձ թվում է, որ այդ ամենը խորամանկ եպիսկոպոսների և վարդապետների գործն է: Կամեցել են այդ միջոցով ապդել վրաս, վախեցնել գուցե, որ ես ետ կանգնեմ իմ հրամանից և մտադրություններից: Այո, այն բոլորը, ինչ ասում էր այդ խենթ ծերունին, կարծում եմ, իր մտքերը չէին. նորան ներշնչել էին: Նոքա ցանկանում են վատաբանել ինձ, որ չհամարձակվեմ իրագործել հրամանս... Բայց այդ նոցա չի՛ հաջողի... չի՛ հաջողի...

Պապը խոսում էր վրդովմունքով, և որքան էլ ընկերները ջանում էին հանգստացնել նրան, նա երկար ժամանակ չէր կարողանում հանգստանալ:

Եվ չնայած իր հուզմունքին, վիրավորանքին ու բարկությանը՝ Պապն այնուհանդերձ գնաց Ներսեսի թաղմանը, որ եղավ երկու օր հետո: Որքան էլ թագուհին և ուրիշները դեմ էին, թե կարող է նույնպիսի անախորժ միջադեպ տեղի ունենալ նաև հուղարկավորության ժամանակ, բայց նա գնաց, կարծես նպատակ ունենալով նորից փորձելու, ստուգելու իր ենթադրությունը, մյուս կողմից՝ մտածում էր, որ եթե չգնա, պիտի կարծեն վախեցավ և չեկավ. և հետո, որպես թագավոր, իրեն պարտավոր էր վգում ներկա լինել կաթողիկոսի թաղմանը:

Բայց այս անգամ չեղավ ոչ մի անախորժ դեպք: Հոգևորականներից ոմանք, նրան նայելով, ինչ-որ խոսքեր էին շշնջում իրար, բայց բացարձակ ոչ մի խոսք կամ ակնարկ: Հայր Փավստոսը միայն մտմտում էր.

«Այս ամենը պիտո է գրել մատենիս մեջ...»:

Հուղարկավորությանը ներկա էր և կոմս Տերենտը՝ բարի դեմքին վըշտահար արտահայտություն տված: Նա բյուզանդական բարձր վինվորականի իր հագուստներով և վեն ու վարդով միանգամայն վատվում էր հայ վորավարներից, իշխաններից ու նախարարներից: Չնայած շատ բան նրան անհասկանալի և օտարոտի էր թվում, բայց նա մնաց մինչև թաղման վերջը, և նույն օրը երեկոյան իր կայսեր գրեց մի նամակ, ուր ի շարս այլ բաների, շարադրեց հետևյալը.

«Այսօր թաղեցին հայոց մետրոպոլիտ Ներսեսին: Խոսում են, որ նորան թունավորել է Պապ թագավորը՝ իր մտադրությունները դյուրությամբ իրագործելու համար, այսինքն՝ քրիստոնեությունը թուլացնելու և աստիճանաբար պարսիկների կողմն անցնելու նպատակով: Բայց կան կարծիքներ, որ հերքում են սույնը: Ես գոնե այն կարծիքին եմ, աստվածային, որ Արմենիայում լուրջ խմորումներ կան և լուրջ դեպքեր են հասունանում: Ես, հարկավ, պիտի հետևեմ, թե ո՛ւր է թեքվում Պապը կամ ի՛նչ է նորա նպատակը... իսկ առայժմ այստեղ մտքերը հուզում է մի խնդիր, թե ո՛ւմ կընտրեն կամ կնշանակեն մետրոպոլիտ Ներսեսի փոխարեն: Եվ դրանից կպարզվի շատ բան...»:

* * *

Այդ օրերին տեղի ունեցավ նաև մի դեպք, որ արժե հիշատակել այստեղ:

Ներսեսի թաղման երկրորդ օրը հատուկ վինված մարդկանցով պալատ եկան երկու նախարար և ցանկություն հայտնեցին, որ թագավորն ընդունի իրենց՝ կարևոր մի գործի համար: Նրանք իրենց անվանեցին «Վասպուրականից եկած նախարարներ», որ ժամանել են թագավորին շնորհավորելու, թե ինչի՛ համար, այդ նրանք չհայտնեցին:

Եվ Պապը, չնայած հոգնած ու վատ տրամադրության մեջ, սակայն այն խորհրդավորությամբ հետաքրքրված, թե ի՛նչ են շնորհավորելու, մասամբ էլ գուցե եղածը մոռանալու համար՝ կարգադրեց հրավիրել նրանց գահասրահ: Եվ ինքը ոչ թե գահ նստեց, ինչպես անում էր միշտ ընդունելության ժամանակ, այլ արքայական·ճերմակ թիկնոցն ուսերին ու գլխաբաց նստեց գահի ներքև դրված բակլաթոռներից մեկին: Եվ որովհետև դա հանդիսավոր ընդունելություն չէր՝ նրա մոտ էին պալատականներից միայն մի քանիսը՝ Ջենոն Գնունին, Օտա Ապահունին և Բաթն ու Երեմիան:

Եկողները միջին տարիքի առողջ տղամարդիկ էին: Նկատվում էր անմիջապես, որ ճանապարհի արևն ու քամին այրել են նրանց դեմքերը, այդ

պատճառով նրանց աչքերն ավելի փայլուն էին երևում և հետաքրքիր: Երկուսն էլ հագել էին միատեսակ շալ կապաներ, մեջքներին ունեին արծաթ կամար և կարճ թուր: Միահասակ էին և գրեթե իրար նման. տարբերությունն այն էր, որ մեկը մորուսով էր, մյուսը անմորուս:

Ներս մտնելով՝ երկուսն էլ, աջ ձեռքերը կրծքներին, գլուխ խոնարհեցին մի երկվայրկյանի չափ: Ապա երկուսն էլ գլուխները բարձրացրին ու՝

— Աղձնյաց նախարար Արտակ,— ասաց մորուսավորը:

— Մոկաց նախարարի որդի Արսեն,— հարեց անմորուսը:

Եվ նորից երկուսը միասին, ձեռքերը կրծքներին դնելով, խոնարհում արին ու սպասեցին թագավորի թույլտվության, որ խոսեն:

— Խոսեք, տեր նախարարներ,— ասաց Պապը, հերթով նայելով այդ թխադեմ և կորովի մարդկանց:— Ինչ բարի լուրեր ունեք կամ ինչ ասելիքներ:

— Արքա, մեզ ուղարկել է Մարդպետաց հայր Դղակը,— սկսեց մորուսավոր նախարարը, աշխատելով մեղմել իր կոշտ ու թավ ձայնը:

— Հայր-Մարդպե՞տը,— վարմացավ Պապը, վաղուց նա մոռացել էր այդ հայտնի նախարարի գոյությունը:— Որտե՞ղ է Հայր-Մարդպետը:

— Վասպուրականի իր կալվածում, արքա,— պատասխանեց նորից մորուսավորը:— Նա մեզ պատվիրել է ասել, արքա, որ ամբողջ սրտով ողջունում է քեզ և շնորհավորում է քո նոր ձեռնարկը:

— Ինչ ձեռնարկի մասին է խոսքը,— հետաքրքրվեց թագավորը:

— Քո հրամանը, արքա, եկեղեցու տուրքերի մասին,— աշխույժով բացատրեց Աղձնյաց մորուսավոր նախարարը և շարունակեց եռանդով:— Շնորհավորելով՝ նա միաժամանակ իր պատրաստակամությունն ու ծառայությունն է առաջարկում քեզ, արքա:

Պապը, շուրթերը սեղմած, ուշադիր նայեց եկվոր նախարարներին, ապա իր պալատականներին: Նրա հայացքից երևում էր, որ նա լավ չէր ըմբռնում նրանց խոսքերի իմաստը, ուստի և հարցրեց.

— Այնուհետև՞:

— Այնուհետև, տեր արքա, մենք հույժ ուրախացանք, որ ճշմարիտ ուղին գտնվեց վերջապես: Պետք է սանձահարել, այո, այդ կանացիահանդերձ մարդոց և, հրաժարվելով Բյուզանդիայից, բարեկամանալ մեր մշտական, դարավոր հարևան պարսից, որի հետ ունենք շատ բաներ ընդհանուր...

— Եվ որոնք ավելի հարապատ են մեզ, քան հոռոմները,— ավելացրեց անմորուսը:

— Այո, արքա, և ավելի հարապատ, քան հոռոմները, քանզի, արքա, եթե պարսիկները ցանկանում են մեր բարեկամությունը միայն, ապա բյուզանդացիք ուզում են մեր հոգին և մեր երկիրը:

— Եվ սովորություններով իսկ խորթ են մեզ,— նորից ավելացրեց անմորուսը:

— Այո, արքա, և սովորություններով խորթ են մեզ,— կրկնեց մորուսավոր նախարարը մոռացված դասի նման:— Հոռոմները միշտ արհամարհանքով են նայում մեզ և ծաղրում են մեր սովորությունները, և կողոպտում են մեր երկիրը, տանելով մեր բուրդը, երկաթն ու մեղրը, մեր ձիերն ու անասունները...

Զարմացած թագավորը, աշխատելով թաքցնել իր վարմանքն ու տարակուսանքը, շարունակում էր ուշադիր նայել եկվոր նախարարներին և երբեմն՝ որ պալատականներին:

— Այնուհետև՞,— հետաքրքրվեց նա նորից, կամենալով հասկանալ նրանց:

— Այնուհետև, արքա, մենք կրկին ողջունում ու շնորհավորում ենք... ողջունում ու շնորհավորում ենք նաև Հայր-Մարդպետի կողմից՝ քո հրամանը և քո քայլը պարսից կողմն անցնելու...

Թագավորը կարծես ամեն ինչ հասկացավ այժմ և հանկարծ ոտքի կանգնեց ջղաձգվող դեմքով:

— Սպասի՛ր, տեր նախարար, սպասի՛ր,— ձեռքը բարձրացրեց նա:— Ո՞վ ասաց, թե ես պարսից կողմն եմ անցնում և վերացնում եմ քրիստոնեությունը:

Եկվոր նախարարները ապշած նայեցին թագավորին:

— Մենք այդ մակաբերեցինք քո հրամանից, արքա,— խոսեց այժմ անմորուս նախարարը:— Եվ, բացի այդ, մեզ հասան լուրեր, որ դու, արքա, պատրաստվում ես վերացնել հոռոմների այդ մոլի հավատը... ու Հայր-Մարդպետը մեզ ուղարկեց՝ ողջունել քեզ և շնորհավորել...

Եվ նա, ձեռքը կրծքին դնելով, խոնարհում արեց թագավորին:

Բայց Պապն այլևս չկարողացավ ձևանալ սառնասիրտ, և, երկու քայլ անելով, մոտեցավ Հայր-Մարդպետի պատվիրակներին:

— Դուք եկել եք, տեր նախարարներ, ինձ շնորհավորելու,— ասաց նա հուզումը հազիվ զսպելով:— Բայց ձեր շնորհավորանքը ես չեմ կարող ընդունել...

Նա լռեց մի վայրկյան՝ շուրթերը պինդ փակելով, ապա շարունակեց.

— Դուք ասում եք՝ հոռոմները տանում են մեր ձիերը, երկաթը, մեղրը... Այդ ճշմարիտ է: Կողոպտում են... Բայց մոռացե՞լ եք միթե, որ պարսիկներն այդ ամենի հետ տանում են և ձեր կանանց, ձեր աղջիկներին, ձեր եղբայրներին և, վերջապես,— ձայնը բարձրացրեց Պապը՝ ոտքը հատակին վարկելով,— տանում են ձեր նախարարներին, բանտարկում ու սպանում են ձեր թագավորին, գերի վարում ձեր թագուհուն, ձեր իշխաններին... և դուք կամենո՞ւմք եք, որ ես անցնեմ նոցա կողմը և մոռանա՞մ այն բոլոր չարիքները, ինչ հասցրել են նոքա իմ երկրին... Եթե լինի անգամ այդպի-

սին՝ դուք այդ չպետք է ողջունեք, տեր նախարարներ, այլ պիտի ողջունեք և օգնեք, որ ես չանցնեմ և ոչ մի կողմ, որ մեր երկիրը պահենք իր արժանապատվության մեջ, իր ապատ կյանքով, իր սահմանների մեջ, եթե չեք կամենում գերի դառնալ մեկին կամ մյուսին:

Պապը խոսում էր հուզված, նախարարները լսում էին գլխիկոր ու գունատված, ավելի շուտ՝ հանկարծակիի եկած:

— Դե ուրեմն, գնացեք, հեռացեք ձեր երկիրը և մոռացեք ձեր մըտքերը... Գնացե՛ք և ասացեք Հայր-Մարդպետին՝ թող միջամուխ չլինի իրեն չվերաբերող գործերի: Եվ թող չստիպի ինձ փոխել իմ արքայական խոսքը... Գնացե՛ք...

Նախարարները խոնարհում արին ու դուրս եկան իրար հետևից, շփոթված, վարմացած, որ իրենց առաքելությունը այսպիսի անակնկալ վախճան ունեցավ: Մյուս կողմից՝ չգիտեին, թե թագավորը իրե՞նց է դատապարտում ավելի, թե Հայր-Մարդպետին:

ԳԼՈՒԽ 6

Տարոնի ջինջ առավոտներից մեկն էր. արևի պայծառ շողերի տակ ցնծում էին դաշտերի, բլուրների ցողաթուրմ կանաչներն ու հացաբույսերը, և օդը, անապական ու մաքուր, խաղում էր այդ ամենի վրա հպիվ նըշմարելի, վճիտ, գնայուն ջրերի նման:

Մամիկոնյանների ոստանը՝ Ողական ամրոցը վարթնել էր. պահակները բացել էին երկաթապատ ու բևեռապինդ դարբասները, և սպասավորներն այժմ եռանդով մաքրում ու կարգի էին բերում ամրոցի բակը, սալահատակ ուղիները, որոնք պատերի տակով կամ բակը խաչաձևելով գնում էին ամրոցի մի շենքից մյուսը. ոմանք ջրում էին ծառաստանի ծաղիկները, ոմանք աշխատում էին խոհականոցում, ոմանք ջուր էին կրում փայտե դույլերով և պղնձե ծանր կժերով կամ ձիեր ու անասուններ էին տանում դաշտը. և այդ ամենն անում էին որքան կարելի է անաղմուկ ու վգուշշ. կարծես նրա համար, որ քնածները չարթնանան:

Եվ այդ ժամին ահա մի պատանի սպասավոր, երկու ձեռքով մի կլոր մատուցարան բռնած, գնում էր դեպի պարսպի բուրգերից մեկը, որի բաց դռնից երևում էին վեր բարձրացող քարե աստիճաններ: Մատուցարանի

վրա դրված էին տարբեր մեծության առարկաներ, ըստ երևույթին՝ ամաններ, որ ծածկված էին բարակ մի քողով: Պատանին, որ գլխաբաց էր ու թեթև հագնված, ամենայն խնամքով այդ մատուցարանը բռնած՝ բուրգի դռնակից մտավ ներս և բարձրացավ քարե աստիճաններով: Սանդուղը ոլորվում էր պարուրաձև ու ելնում վեր: Երբ պատանին բարձրացել էր բավական և հասել մի դռնակի՝ նա, անկարող լինելով ձեռներն ապատել, թեքվեց և ուսով հրեց դուռը:

Դուռն անմիջապես բացվեց, և պատանին, ներս մտնելով, ժպտաց այնտեղ գտնվող երկու երիտասարդներին, ապա մատուցարանը դնելով մի եռոտանի պատվանդանի վրա, վերցրեց նրա վրայի քողը. երևացին հաց, կարագ, միս և յուղով պատրաստած մի թխվածք, որից տակավին գոլորշի էր բարձրանում:

— Տաք-տաք բերի, որ համով լինի,— ասաց պատանին՝ նորից մտերմաբար ժպտալով:— Մեծ տիկինը հարցնում է, եղբայր, ինչպե՞ս է առողջությունդ:

— Լավ, սիրելիս,— պատասխանեց երիտասարդներից մեկը:— Շնորհակալություն հայտնիր մեծ տիկնոջը:

— Բարի՛,— ասաց պատանին, նորից ժպտաց և դուրս գնաց եղնիկի արագությամբ:

Այդ պատանին Մուշեղ սպարապետի մոր՝ Կատրանիդե մեծ տիկնոջ սպասավորն էր, որ օրը երեք անգամ մատուցարանով ուտելիք էր բերում բուրգը: Իսկ բուրգի այդ վույգ նեղ լուսամուտ ունեցող սենյակում գտնվող երիտասարդներից մեկը Հրահատն էր, մյուսը նրա ընկեր Ատոմը, որ երեք օր էր, ինչ ամրոց էր եկել սպարապետի ու նրա շքախմբի հետ, և ամեն առավոտ այցելում էր Հրահատին:

— Ուրեմն այդպես,— խոսեց Ատոմը պատանու գնալուց հետո, շարունակելով իրենց ընդհատված վրույցը:— Կուզե՞ր ուրեմն նորից գնալ Դվին և տեսնել Նավենիդ:

— Այո, եթե միայն այնտեղ է,— ասաց Հրահատը տխրաձայն:— Եթե միայն եկած լինի:

— Իսկ քեզ բոլորովին կապդո՞ւր ես զգում արդյոք:

— Ինչպես տեսնում ես,— պատասխանեց Հրահատը:— Ամսից ավելի ես կապդուրված եմ: Պարանոցիս վերքը սպիացել է վաղուց, կողերս նույնպես... Ձեր գալուց հետո ինձ զգում եմ ավելի կապդույր...

Այն օրից, երբ Հրահատը վիրավորվեց և, վահանափակ տարվելով, վերքերը կապեցին, նրան, սպարապետի կարգադրությամբ, նախ պահեցին մի գյուղում, ապա, մի շաբաթ անց, բերին Ողական՝ բուժելու: Նրան խնամում էր ամրոցի ծերունապարդ Աթանաս բուժարարը, որ իր արհեստի մեջ համարվում է բավմահմուտ մարդ: Իսկ Հրահատի վերքերը շատ ծանր էին. սրի մի հարված ստացել էր ուսին, մյուսը՝ պարանոցին, նիզակի երկու

վերք աջ կողին: Բացի այդ, ձիուց ընկնելիս, դուրս էր ընկել աջ ձեռքը: Ճանապարհին՝ մինչև Ողական նա մի քանի անգամ ուշագնաց եղավ ցավերից, թեև տանում էին ջորիներին կապած պատգարակով. մի երկու անգամ վերքերը բացվեցին, և շատ արյուն կորցրեց, այնպես որ ուղեկցողները հույս չունեին, թե կարող են ողջ տեղ հասցնել նրան:

Սակայն, Ողական բերելով, ծերունի Աթանասի հմտության շնորհիվ նրա ձեռքը տեղն ընկավ, վերքերն սկսեցին բուժվել և մի քանի ամսվա մեջ պարանոցի վերքն սկսեց սպիանալ, իսկ աջ կողի նիկակավերքերը երկար ժամանակ պահանջեցին: Երկու-երեք ամիս նա ստիպված էր պառկել միայն կողքի վրա, որ վերքերը բուժվեն, և առաջին օրերը բուժարար ծերունին նրան մենակ չէր թողնում:

Առաջին այդ օրերին առհասարակ նրա վիճակը ծանր էր. հաճախ նրա ջերմաստիճանը բարձրանում էր այնքան, որ նա մնում էր կես ուշակորույս դ.ութ.ան մեջ: Այդպիսի դեպքերում ծեր Աթանասը նրա մոտից չէր հեռանում և երբեմն լսում էր, թե ինչպես է նա ջերմի մեջ խոսում ինքն իրեն: Մերթ վգում էր իրեն կարծես ռավմի դաշտում և ասում էր. «Հառա՛ջ, հառա՛ջ... Զա՛րկ, վա՛րկ, անվախ»... Մերթ էլ արտահայտում էր անհասկանալի բառեր: Մի երկու անգամ էլ ծերունին լսեց, թե ինչպես հիվանդն ասում էր.

«Սպասիր, Նապենի, սպասիր: Ես քեզ համար ընծաներ եմ բերել, ընտիր ընծաներ՝ գինդեր, վարսակալներ... Կա՛ց, Նապենի...»:

Եվ որովհետև Նապենու անունը կրկնվում էր հաճախ՝ ծերունին մի օր հարցրեց Հրահատին, երբ սա հանգիստ էր.

— Նապենին ո՞վ է, տղաս,— աչքերով ժպտաց բուժարարը:

— Նապենի՞ն,— վարմացավ երիտասարդը հետաքրքրված, լայն բացած աչքերով նայելով ծերունուն:— Նապենի՞ն: Որտե՞ղ է: Գիտե՞ս նրա մասին ինչ, բուժարար հայրիկ:

— Դու երապիդ մեջ խոսում էիր հետը, տղաս:

— Երապի՞ս,— հառաչեց Հրահատը և լռեց:

Տեսնելով իր հարցումը տխրություն պատճառեց հիվանդին, բուժարարն այլևս չասաց ոչինչ, բայց շարունակեց մենակ չթողնել նրան, մինչև որ նա իրեն լավ վգաց, իսկ այնուհետև օրը երկու անգամ այցելում էր նրան՝ վիրակապերը փոխելու կամ նրա տխրությունը փարատելու:

– Վատը անցավ, տղաս, շուտով կապաքինվես և կելնես,— հուսադրում էր նա՝ երբեմն ծերունական չոր-ոսկրոտ, բայց գորովալի ձեռքով նրա գլուխը շոյելով:

Այդ օրերին Հրահատին այցելում էր և սպարապետի մայրը՝ Կատրանիդե մեծ տիկինը, Վասակ սպարապետի այրին, որ ամուսնու մահից հետո իրեն նվիրել էր որբեր և վիրավորներ խնամելու գործին: Նա՛ էր, որ օրը երեք անգամ, ինչպես այսօր, ընտիր խորտիկներ էր ուղարկում վիրավոր

— Պիտի չտխրես, վավակս, որ շուտ ապաքինվես,— ասում էր նա ւ
այցելության, և նրա սպիտակ, բայց տաքացրած կաթի երեսի պես կնւ
դեմքն արտահայտում էր հուսադրում ու գորովանք:— Հոգանք, որ Մու
գա՝ քեզ ելած տեսնի:

Հրահատին մի երկու անգամ տես եկավ և սպարապետի Աշխեն ս
նը, որ նույնպես շուտով առողջանալու հույս էր ներշնչում և խորհուրդ
լիս շատ չմտածել:

— Դու ապաքինվիր շուտ, ամրոցի լավագույն աղջիկը պիտի ամուս
նեմ քեզ հետ,— կատակում էր նա:— Եվ ինքս պիտի լինեմ քո կնքամւ

Տիկինը չէր իմանում, որ իր բարի ցանկությամբ ծանր հարված է
ջընո մ խեղճ երիտասարդի սրտին:

— Շնորհակալ եմ, տիկին,— ասում էր Հրահատը տխրությամբ, հիշ
Նապենուն, որ երբեք չէր հեռանում նրա մտքից:

Իսկ Հրահատն իրոք շատ տխուր էր, և դա ոչ թե նրա համար, որ
րավոր էր և անկողնին գերի, այլ նրա համար, որ չգիտեր, թե ո՛ւր մնւ
ի՛նչ եղավ իր Նապենին: Դեռ Զիրավում նա կարծում էր, թե հաղթությո
հետո կվերադառնա Դվին և վերջապես կտեսնի նրան. բայց այժմ՝
կադրված էր պառկել և սպասել, թե ե՛րբ պետք է բուժվեն վերքերը: Ու
նի գնում, նա ավելի էր անհանգստանում Նապենու համար, որովհետև ն
թվում էր, թե նա արդեն վերադարձած պիտի լինի (եթե միայն գերի չ
իրեն սպասելով ու լուր չառնելով, պիտի տանջվի հարաժամ, կարծելով
ինքը սպանվել է Զիրավում: Ուստի և Հրահատը շարունակ մտածու
իր մասին մի լուր ուղարկել Դվին: Բայց ինչպե՞ս ուղարկեր՝ չգիտեր. ւ
չկար մտերիմ մեկը, որին հայտներ իր ցանկությունը, ոչ էլ հնարավո
թյուն ուներ սենյակից դուրս գալու... Ու տխրում էր ծանր մտածումներ
Չնայած լավ խնամքին՝ նրա թախիծը չէր անցում, և նա օրեր էր հաշւ
թե ե՛րբ պիտի ապաքինվի և գնա վերջապես Դվին... Նա հաճախ մւ
պատկերացնում էր վինագործ Զոմայի պարիսպը քանդված այգին,
ցածրիկ տնակը, որից խաղաղ կապույտ ծուխ էր բարձրանում և ծառերի
ղարթի արանքում գնում-հալվում վերևում: Իսկ տնակի առջև միշտ եր
էր նրան Նապենին՝ կա՛մ տխուր, աչքը ճանապարհին, կա՛մ այգում ւ
րուն շրջելիս:

Պատկերացնելով այս և սրա նման բաներ՝ Հրահատն ինքն ևս տխ
էր և տարվում մռայլ մտքերով: Սակայն միշտ էլ ուրախ տեսության հ
նկարը գալիս էր մի առժամ մոռացնել տալու այդ տխուր մտածումները:
այդ ուրախ տեսությունը պատկերանում էր նրան դարձյալ վինագործ
մայի ընտանիքում: Առաջին ողջագուրանքին հաջորդում էին Բյուլբանդի
բերած ընծաները. տեսնում էր Հրահատը, թե ի՛նչպես է ուրախանում
վենին այդ վարդերի համար, ա՛յնքան, որ իսկույն գինդերը կախում

ականջներից, վարսակալն ամրացնում է գլխին և ասում,— «Շնորհակալ եմ: Այսպիսի վարդեր միայն իշխանուհիներն ունեն...»:

— Այո,— շշնջում էր Հրահատն ինքնին:— Միայն իշխանուհիները: Բերի, որ դու պակաս չմնաս իշխանուհիներից:

Ու ինքն իր հետ խոսելով (հիվանդության միջոցին նա սովորություն էր դարձրել խոսել ինքն իր հետ), նա Նապենուն պատկերացնում էր այդ ոսկեգույն վարսակալով և շողարձակ գինդերով, որոնք, թվում էր, ավելի էին գեղեցկացնում նրան:

— Միայն թե եկած լինի, տեր աստված, եկա՛ծ,— ասում էր նա երակներից սթափվելուց հետո, երբ նկատում էր ո՛ւր լինելը:— Մի՛այն թե եկած լինի... գերի՛ չլինի...

Բայց այդ սթափումը տևում էր շատ կարճ, նրա երևակայությունը սիրում էր պատկերացնել նրան արդեն տանը, այգում... Դա թերևս նրանից էր, որ այդ պատկերացումն սփոփում էր նրան...

Այդպիսի պահերին նրա սիրտը նեղվում էր այնպես, որ ցանկություն էր ունենում դուրս գալ բակ, դաշտ, կամ գոնե սենյակի լուսամուտից նայել հեռուները: Սակայն ծեր բուժարարն առայժմ չէր թույլատրում վեր կենալ, և նա իր տխրությունը փարատում էր երակներով. երբեմն նրա տխրությունը վանում էր ծեր բուժարարն իր կրույցներով, կամ մեծ տիկինը՝ իր այցելությամբ, իսկ ամենից շատ՝ հացաբեր պատանի սպասավորը, որ միամիտ պատմում էր ինչ անցնում-դառնում էր ամրոցում կամ ի՛նչ լուր է եկել սպարապետից, կամ որտե՛ղ է սպարապետը... Մերթ Նոշիրական, ուր պատժել է նա կառավարչին, մերթ գնացել է Տմորիք, մերթ շտապել Աղձնիք...

Լսում էր Հրահատը և տխրում, որ ինքն սպարապետի հետ չէ, ինչպես եղել է միշտ...

Այդ օրերին իսկապես նա կարոտում էր ոչ միայն Նապենուն, այլև սպարապետին և վենքի ընկերներին՝ սպարապետի թիկնապահներին: Քանի ամիա էր նրանց չէր տեսել. «Գոնե Ատոմը գար»,— մտածում էր նա: Այժմ ինքը ոչինչ չէր թաքցնի նրանից, կպատմեր իր սերը նրան և կխնդրեր, որ լուր հասցներ Դվինն՝ Նապենուն:

— Ա՛խ, գոնե Ատոմը գար,— կրկնում էր նա երբեմն:— Միայն նա՛ կարող է մի լուր, մի նամակ հասցնել Նապենուն:

Բայց Ատոմը չկար. և Հրահատը տխրում էր, չիմանալով ո՛ւմ հանձնարարել մի այդպիսի լուր կամ նամակ: Բուժարարին չէր կարող. պատանի սպասավորը որքան պատրաստակամ՝ նույնքան և անփորձ էր. ու առհասարակ դժվար էր իմանալ ո՛վ է գնում Դվին... և այս հանգամանքը տխրեցնում էր Հրահատին. նա տխրում էր մանավանդ, երբ լուսամուտից լսում էր ամրոցի աղջիկների ձայնը. նորոգվում էր նրա սրտի վերքը, և նա բուռն ցանկություն էր ունենում իջնել ցած, նստել մի ձի և սլանալ Դվինն՝ **նրան** տեսնելու, եթե եկել է, իսկ եթե չի եկել— գոնե մի բան իմանալ... Հրահա-

տին շարունակ թվում էր, թե մեկն իր ներսում— նա չէր կարող ասել խիղճը, թե ուրիշ մի ձայն— դատապարտում է իրեն՝ անտարբերության համար, որ այդքան քիչ է հոգում Նապենու մասին... Այնուամենայնիվ նա երբեմն ա.նքա.ն էր անհանգստանում, որ, չնայած բուժարարի արգելքին, մի երկու ա.նգամ բուրգի իր լուսամուտից նայեց առջևը փռված դաշտերին, ուր երեվում էին միայն խաղաղ մարգեր, արտեր, գանգուր թփուտներ և բարակ մի ճանապարհ, որ ձգվում-գնում էր դեպի Այրարատ: Ու երբեմն նրան թվում էր կամ պարզապես պատրանքի մեջ էր ընկնում, թե հանկարծ Նապենին կարող է գալ այդտեղից: Վերադառնալով Դվին և իմանալով, որ ինքը վիրավոր է, նա չի համբերում և գալիս է տեսության, «Մենակ, իհարկե, չի լարող. նա կգա, անշուշտ, մոր հետ», մտածում էր Հրահատը: Երբեմն էլ նրան թվում էր, թե ահա այսօր կամ վաղը կերևա Ատոմը, և ամեն բան լավ կ ինի. նրա միջոցով լուր կուղարկի Նապենուն և լուր կստանա...

Բայց չկար ոչ մեկը, ոչ մյուսը:

Վերջապես, մի օր երբ նրա վերքերը բուժվեցին ու սպիացան, և բուժարարը թույլատրեց նրան շրջել սենյակում և երբեմն դուրս գալ բակը՝ Նապենուն տեսնելու ցանկությունը կարծես ավելի բորբոքվեց նրա մեջ, ու նա խնդրեց մի օր մեծ տիկնոջը, թե կարո՞ղ է գնալ Դվին:

— Ինչո՞ւ, տղաս,— հետաքրքրվեց մեծ տիկինը:— Դեռ սպասիր, ապաքինիր քեզ. Մուշեղս կգա շուտով, լավ չէ՝ գա և քեզ այստեղ չտեսնի: Արդեն լուր ունենք, որ Ռշտունյաց աշխարհից անցել է Աղնձիք... Թե՛ գուցե վատ ենք խնամում քեզ... Եթե կգում ես ինչի կարիք՝ ասա՛, տղաս:

Հրահատն ամաչեց:

— Շնորհակալ եմ, մեծ տիկին: Չեմ կգում որևէ բանի կարիք:

— Հապա ինչո՞ւ տխուր ես: Թե պարապությո՞ւնն է հոգնեցնում քեզ:

— Այո, մեծ տիկին:

— Այդ ոչինչ, տղաս: Շուտով Մուշեղս կգա և քեզ կտանի հետը:

Եվ մի օր էլ, իսկապես, պատանի սպասավորը հայտնեց, թե սպարապետը գալիս է ամրոցում հանգստանալու:

— Իրա՞վ,— ուրախացավ Հրահատը:

— Երեկոյան սուրհանդակ եկավ...

Եվ Հրահատն սկսեց անհամբեր սպասել սպարապետի և ընկերների գալուն. իր բարձր սենյակի լուսամուտից հաճախ նայում էր Ողական եկող բոլոր ճանապարհներին և սպասում... Ու ահա մի օր էլ, երբ իր բուրգից տեսավ, թե ինչպե՛ս ամրոցապահ վինվորները ձիերով գնացին ընդառաջ, նա անմիջապես վազեց ցած և, հակառա՛կ բուժարարի զգուշացման, ձի նստեց ու սլացավ նրանց հետևից:

Ճանապարհն արտերի միջով ձգվում-գնում էր հեռուն: Բայց տակավին ոչինչ չէր երևում. թեթև մի փոշի անգամ չէր մատնում եկողների գալը: Սակայն բավական հետո ճանապարհի ոլորանից հանկարծ դուրս եկավ հեծյալ

մարդկանց մի մեծ խումբ, որ գալիս էր հանդիսաքայլ, և բոլորի առջևից մի ճերմակ ձիավոր:

— Սպարապե՛տը,— դուրս թռավ Հրահատի բերանից, և նրա աչքերը թրջվեցին ակամա:

Դա, իրոք, սպարապետի ճերմակն էր, որ իր տիրոջը բերում էր հպարտորեն, ոտքերն ու գլուխն, ըստ սովորության, խաղացնելով. կարծես ճանապարհ չէր կտրել և ծանրություն չկար վրան, այնքան աշխույժ և ուրախ էր նա. թերևս ծանոթ վայրերի տեսքն է կվարթացրել նրան:

Եկողներին տեսնելով՝ Հրահատը լարեց ձին ու սլացավ առաջ, և փոքր անց, ինքն էլ չիմացավ ինչպե՛ս հասավ նրանց, ինչպե՛ս ցած նետվեց ձիուց, և ինչպե՛ս սպարապետին մոտենալով, բռնեց նրա աջն ու համբուրեց:

— Հրահա՛տ: Դու արդեն ողջ-առո՛ղջ,— վարմացավ սպարապետը և Հրահատին իրեն քաշելով, համբուրեց նրա ճակատը:— Ուրախ եմ, որ քեզ տեսնում եմ ապաքինված:

Ապա Հրահատին գրկեցին-ողջագուրեցին ընկեր-թիկնապահները, որից հետո եկողների և դիմավորողների թափորը շարժվեց առաջ:

Ամրոցի բնակչությունն արդեն դուրս էր թափվել իր հարապատին ընդունելու: Այդտեղ էին թե ամեն հասակի սպասավորներ և թե Մամիկոնյան բազմաթիվ երիտասարդ իշխաններ, իշխանուհիներ՝ տարեց կանայք, դեռատի օրիորդներ. ինքը՝ Կատրանիդե տիկինը դուրս էր եկել իր կացարանի քարե մեծ պատշգամը, նույնն արել էր և Աշխեն տիկինն իր նաժիշտների հետ:

Ամբողջ ամրոցը, նրա պարսպադուռն ու բուրգերը վարդարված էին Մամիկոնյան տոհմանիշը կրող դրոշներով: Սպասավորներից շատերի ձեռքին ծաղկեփնջեր էին, կանաչ ճյուղեր և... երեխաներ... Երբ մոտեցան՝ նրանք ամեն կողմից ծաղիկներ ու կանաչ նետեցին սպարապետի ձիու ոտքերի տակ. ոմանք լալիս էին ուրախությունից, ոմանք ուրախ դառնում էին սպարապետի ու նրա թիկնապահների ջուրջը:

Երբ ընդունելության պահը վերջացավ և սպարապետը գնաց իր օթևանը, Հրահատը, Ատոմի ձեռքից բռնած, տարավ նրան բուրգի իր սենյակը:

— Պիտի մնա՞ք, թե գնալու եք մի նոր վայր,— հարցրեց նա:

— Առայժմ պիտ մնանք, կարծյոք:

— Իսկ Դվին գնալո՞ւ եք արդյոք:

— Հավանաբար,— ասաց Ատոմը:— Իսկ հարցնում ես ինչո՞ւ:

— Երբ գնաք՝ կուզեի, որ ինձ ևս տանեք ձեզ հետ,— ասաց Հրահատը և չիմացավ կարծես ինչպե՛ս շարունակի:

Իսկապես, նա խոսում էր և հետն էլ մտածում՝ Ատոմին ասի՞ արդյոք ինչո՛ւ է հետաքրքրվում, ինչո՛ւ է ուզում Դվին գնալ, թե՞ չասի:

Եվ նա, որ հիվանդ օրերին շարունակ մտածում էր Ատոմի առջև բացել իր սիրտը և պատմել նրան իր սերը, հիմա, երբ Ատոմը նստած էր իր

առջև, դժվարանում էր այդ անել. ինչպե՞ս կարելի է, չի՞ ծիծաղի արդյոք: Ուզում էր խորհուրդ հարցնել, թե ինչպե՞ս լուր ուղարկի Դվին կամ ինչպե՞ս թույլտվություն խնդրի սպարապետից՝ Դվին գնալու, բայց դրա համար նույնպես պետք է բացեր նրան իր գաղտնիքը: Հրահատն ու Ատոմը սպարապետի առաջին թիկնապահներն էին, որ կապված էին մի քանի տարվա մտերմությամբ. բայց չնայած դրան՝ Հրահատն իր սրտի գաղտնիքը չէր հայտնել նրան ու հիմա դժվարանում էր: Մի ինչ-որ անդիմադրելի բան խանգարում էր նրան այդ անելու:

Սակայն մի քանի օր հետո այդ գաղտնիքը բացվեց ինքն իրեն:

Հիվանդության օրերին նա, ինչպես հայտնի է, սովորություն էր դարձրել խոսել ինքն իր հետ կամ երազում խոսել Նապենու հետ: Եվ ահա մի անգամ այդպես խոսելիս հասավ Ատոմը, կիսաբաց դռնակից ներս ... ելով:

— Այդ ի՞նչ էիր խոսում, Հրահատ,— հարցրեց նա:— Նապենին ո՞վ է:

Հրահատն սթափվեց.

— Խոսե՞լ... Ի՞նչ եմ խոսել...

— Է, սիրելիս, էլ մի՛ թաքցնի: Ես արդեն գիտեմ,— շարունակեց Ատոմը խորամանկ ժպտալով և լեզուն տրաքացնելով:

— Ի՞նչ գիտես...

— Այն, որ դու սիրահարված ես ամրոցի գեղեցկուհիներից մեկին, որի անունը Նապենի է... Այդպես չէ՞:

Հրահատն ակամա ժպտաց և փարվեց ընկերոջը:

— Մինչև այժմ, Ատոմ սիրելի, թաքցրել եմ, բայց հիմա պիտի ասեմ... իբրև մոտ ու մտերիմ ընկերի... Ներող եղիր, որ...

Եվ նա պատմեց իր սերը, դրա հետ և իր կասկածները Նապենու անհայտության մասին:

— Այսպես ուրեմն,— ավարտեց նա:— Հիմա կուզեի տեսնել նրան կամ գեթ իմանալ ո՞ւր է և ի՞նչ վիճակում: Տուր ինձ մի խորհուրդ, սիրելի Ատոմ: Ինչպե՞ս անեմ...

— Խորհուրդը հեշտ է,— ժպտաց Ատոմը չարաճճի:— Սակայն ասա՝ վաղո՞ւց է այդ սերը:

— Քեզնից չեմ թաքցնի այդ ևս: Երեք տարի է:

— Վաղուց նկատում էի, որ ծաւուկ մի բան ունես: Հիմա հասկացա, թե ինչո՛ւ գուսանի կերպ մտած գնացիր Դվին՝ պարսից բանակի միջով. հասկացա՛, թե ինչո՛ւ էիր լալիս Նախջվանում: Այդպե՞ս է: Ճշմարի՞տ է:

— Ճշմարիտ է,— գլխով արեց Հրահատը:

Եվ այժմ, սպասավոր պատանու գալուց առաջ նրանք խոսում էին այդ մասին, իսկ նրա գնալուց հետո շարունակեցին ավելի հանգիստ, Հրահատը խորհուրդ էր հարցնում ընկերից, թե ինչպե՞ս դիմի սպարապետին, որ նա թողնի իրեն Դվին: Բայց միաժամանակ կասկածում էր, թե կթողնի՞ արդյոք:

— Եթե կապդուրված ես՝ անշուշտ կթողնի: Բայց կհարցնի երևի մեկնումիդ նպատակը: Պետք է ասել ուրեմն ինչո՞ւ համար:

— Ինչպե՜ս,— վարմացավ Հրահատը:— Ասեմ, որ գնում եմ... Ոչ, այդ չեմ կարող, Ատոմ սիրելի... Ինչպե՜ս կարելի է...

— Եթե չես կարող, ուրեմն պիտի հորինես մի բան: Մտածիր և հորինիր մի բան:

— Բայց խաբել սպարապետի՞ն:

— Սիրո համար կարելի է,— ծիծաղեց Ատոմը:— Անցյալ անգամ այդպես չարի՞ր:

— Բայց այն անգամ ես գնացի սպարապետի հանձնարարությամբ:

— Միևնույն է, թող հիմա էլ հանձնարարի մի բան,— նորից ծիծաղեց Ատոմը:— Այդպես ուրեմն, իմ խորհուրդն է՝ հորինել մի ինչ:

Եվ մինչ Հրահատը մտածում էր, թե ինչպե՜ս և ի՜նչ պատրվակով թույլտվություն խնդրի սպարապետից՝ մի ամսով Դվին գնալու, Ատոմին կանչեցին սպարապետի մոտ:

— Ինչ կա արդյոք,— հետաքրքրվեց նա:

— Չգիտեմ,— ասաց կանչողը, սպարապետի սպասավորներից մեկը,— սուրհանդակ է եկել պարսից սահմանից...

— Սուրհանդա՞կ,— տեղից ելավ Ատոմը կասկածով: «Ի՞նչ է նշանակում...»:

Հայրենի ոստանը գալով՝ սպարապետը վվարթ չէր, ինչպես լինում էր սովորաբար ընտանիքի մոտ վերադառնալիս, նա տխուր էր և մտահոգ: Թիկնապահները ենթադրում էին, թե պատճառը երևի այն նամակներն էին, որ նա ստացել էր Դվինից, նամակներ, որոնք կարդալիս նա մռայլվել էր և լռել: Գուցեև կային ուրիշ պատճառներ՝ նրանք չգիտեին: Սակայն նրանց առաջին ենթադրությունը սխալ չէր: Մուշեղն իրոք Դվինից ստացել էր նամակներ, որոնցով հայտնում էին, թե Պապը վերացրել է վանական տուրքերը, մտադիր է գրավել և նրանց հողերը, թե Ներսեսը վախճանվել է և հիմա անցանկալի վիճակ է... Գրել էր Զենոն Գնունին:

Սպարապետն այդ նամակներն ստացել էր ուշացած: Եվ այժմ մտադիր էր մի քանի օր մնալ Ողականում և որոշ գործեր կարգի դնելուց հետո մեկնել Դվին և այդ ամենի համար բացատրություն պահանջել թագավորից:— Նախարարներից վորք պահանջելը՝ նա չէր համարում վնասակար բան, սակայն վարմանում էր, որ Պապը չի սպասել իր վերադարձին կամ դրա համար չի հարցրել իր կարծիքը: Տուրքերի վերացումը համարում էր շատ լուրջ խնդիր, իսկ վանական հողերի գրավումը՝ բարդ մի գործ... Համենայն դեպս՝ մտածում էր մի քանի օրից մեկնել Դվին, և այդ մասին մի օր նույնիսկ ակնարկել էր Ատոմին:

Եվ հիմա, երբ Ատոմը գնում էր սպարապետի մոտ, նրան թվում էր, թե երևի Դվին են մեկնելու արդեն, և սպարապետը կանչում է պատրաստու-

թյուն տեսնելու: Բայց պարսից սահմանից եկած սուրհանդակը փոքր-ինչ շփոթեց նրան:

Ու գնաց, Հրահատին նույնպես թողնելով կասկածների մեջ. նա սկսեց մտածել, թե ինչո՞ւ պետք է եկած լինի այդ սուրհանդակը պարսից սահմանից, ի՞նչ նոր բան կարող է լինել այնտեղ...

Սակայն նրա կասկածները ցրեց Ատոմն ինքը, որ շուտով վերադարձավ և հայտնեց, թե սպարապետը գնում է պարսից սահմանը և կարգադրել է, որ թիկնապահները պատրաստվեն իրեն հետևելու:

— Երկու օր է ժամանել է հապիվ, նորի՞ց,— վարմացավ Հրահատը:

— Այո, նորից:

— Իսկ ինչո՞ւ համար,— հետաքրքրվեց Հրահատը:

— Ասում են՝ Հայր-Մարդպետը իրեն պահում է անվայել:

— Հայր-Մարդպետը՞... Իսկ ի՞նչ է անում: Ապստամբությո՞ւն, թե...

— Ոչինչ չգիտեմ առայժմ,— ասաց Ատոմը:— Այսքանը միայն լսեցի, որ իրեն պահում է վատ: Պատրաստվենք ուրեմն... Դու կարող ե՞ս...

— Իհարկե,— պատասխանեց Հրահատը ուրախ, որ կարող է, վերջապես, ձի հեծնել և միանալ ընկերներին:

* * *

Հայր-Մարդպետը... Այս անվանի, ազդեցիկ ավագ նախարարը, պալատից հեռանալիս, հետը վերցրեց իր բոլոր ծառաներին, իր ձիերն ու ջորիները, արծաթ ամանեղենը, վենքերը, գորգերն ու կերպասեղենը, որ ձեռք էր բերել իր պաշտոնավարության համարյա երեսուն տարվա ընթացքում և այդ քարավանով ճանապարհ ընկավ դեպի իր կալվածները, որ գտնվում էին Վասպուրականում և հասնում էին մինչև պարսից սահմանը: Այդ կալվածներում ապրում էին նրա հարուստ եղբայրները: Ամբողջ ճանապարհին նա լուռ էր և մռայլ. թվում էր ծանր խոհերի մեջ. և հակառակ իր սովորության, որ սիրում էր երբեմն կատակել ծառաների հետ, ոչ մի ավելորդ խոսք չփոխանակեց նրանց հետ, որոնք, իրենց հերթին, վգալով տիրոջ տրամադրությունը, չէին համարձակվում ոչ միայն խոսել հետը, այլև խանգարել նրա խոհերը, այդպես էր պահում իրեն անգամ նրա սենեկապահ Հովսեփը, որ ավելի մոտ և ապատ էր վգում իրեն տիրոջ հետ: Նրանք ամենքը ոչ միայն հասկացել, այլև գիտեին, որ Հայր-Մարդպետը հեռացվել է պալատից՝ թագավորի կողմից. գիտեն, որ նա այլևս չունի այն համարումն ու պատիվը, ինչ ուներ Արշակ թագավորի օրոք: Նկատել էին, որ Մերուժանի՝ Դվինում եղած ժամանակ, նա իրեն ավելի ապատ և ուրախ էր վգում, քան Պապի գալուց հետո, երբ նա շարունակ մտահոգ էր և տխուր: Ինչ էր ցնցել-դարձել՝ նրանք չգիտեին հարկավ և չէին կարող իմանալ, բայց բոլոր իրենց մատչելի նշաններից եզրակացնում էին, որ Հայր-Մարդպետի աստղը

թեքվել է, որ նա իջել է իր դիրքից և այլևս չի բարձրանա... և որովհետև արդեն վաթսունի մոտ ծերունի է՝ կերթա մի քանի տարի կապրի իր կալվածում ու այնտեղ էլ կմեռնի, թողնելով իրենց անտեր կամ իր ապգականների քմահաճույքին:

— Մենք է՛լ առաջվան օրերն ու կյանքը չենք ունենա,— ասում էին նրանք տխրությամբ, հիշելով պալատի շքեղությունը, առատ կյանքը, ճաշերը, տոները, հանդեսներն ու այցելությունները:— Վերջացա՛վ...

Այդպես չէր մտածում սակայն Հայր-Մարդպետն ինքը. թեև տխուր ու ընկճված, բայց գիտեր, որ պետական մարդկանց կյանքը փոփոխական է. այսօր ընկածը վաղը կարող է նորից բարձրանալ և տիրանալ ավելի բարձր դիրքի, քան առաջ. ու հուսահատությունը չէր պաշարում նրան, այլ բոլորովին ուրիշ մտքեր ու անելիքներ: Ճիշտ է, մինչև ճանապարհի կեսը և ավելի՝ ընկճված էր, որովհետև մտածում էր միայն անցածի և վերջին տխուր միջադեպի մասին, այն, որ թագավորն իրեն արձակելով, չուզեց անգամ լսել իր բացատրությունը. սակայն այնուհետև նա սկսեց մտածել ապագայի վրա. անցածը անցած էր, պետք էր նորից ապրել...

Եվ գալով իր կալվածը, որ բռնում էր ահագին մի տարածություն, մեջն առած երեսունվեց ավելի գյուղեր, փարթամ անտառներ ու արոտատեղեր, նա մի քանի օր միայն զբաղվեց յուրայիններով ու կալվածի գործերով, ապա հետաքրքրվեց թե նախարարներից ո՛վքեր են ապրում մոտակայքում: Իմանալով նրանց անունն ու նստավայրը՝ նա, գալու երկրորդ շաբթին, ձին նստած, մի խումբ վինված թիկնապահ ծառաների ուղեկցությամբ, գնաց հարևան նախարարներին այցելելու կամ, իր ասելով, ծանոթանալու:

Պատահում էր՝ այդ այցելություններից նա վերադառնում էր նույն օրը, ուշ երեկոյան կամ գիշերը, բայց պատահում էր նաև, որ մնում էր մեկերկու օր, երբեմն ավելի: Շուտով սակայն, երբ համարյա ծանոթացել էր բոլորին՝ նա դադարեցրեց իր այցելությունները, և այնուհետև այդ հարևան նախարարներն էին գալիս նրան այցելելու, երբեմն մենակ, երբեմն մի քանիսը միասին, բայց միշտ վինված թիկնապահներով ու ծառաներով, և հյուրասիրվում էին, երկար վրուցում առանձին ու մութին հեռանում: Թե ի՛նչ էին խոսում՝ դա ծածուկ էր մնում Հայր-Մարդպետի եղբայրներից, նրանց ընտանիքից ու իր ծառաներից: Հայր-Մարդպետը շատ վգուշ էր: Բայց նկատելի էր մի բան, որ նրա առաջին օրերի տարտամ տրամադրությունը փոխվում էր հետզհետե. նա աշխուժանում էր և նույնիսկ վվարթանում: Առաջին օրերը նա անչափ անհանգիստ էր ու մռայլ. հեռացվելու վիրավորանքը նա չէր մոռանում և չէր կարողանում հաշտվել այդ փաստի հետ, թեև երկար ու խոր մտածելով՝ գտնում էր, որ թեթև ապատվեց Պապից ու Մուշեղից, սրանց վայրությից: Նրան թվում էր, թե Պապն իրեն հեռացրեց, անշուշտ, նրա համար, որ դվինցիներին չէր թողել դիմադրել և Մե-

րուժանին ընդունել էր պալատում... Ու մտածում էր, որ լավ է՝ նոքա չգիտեին ամենը, մանավանդ Փառանձեմ թագուհու հետ ունեցած ընդհարումը Արտագերսի բերդում... Օ՜օ՜, եթե այդ բաներն իմանային— իրեն ապատում չէր լինի... Եվ նա ուրախ էր, որ այդ չգիտեին, և ինքը թեթև ապատվեց:

Սակայն, այնուհանդերձ նրա հոգին տխուր էր. ի՞նչ էր ինքը այժմ՝ մերժված, պատվից ու փառքից ընկած հասարակ մի մարդ... Նա կարող էր ապրել, հարկավ, ամենքից էլ լավ, բայց... որպես սոսկ մի կալվածատեր նախարար, որ այլևս պատիվ, իրավունք ու ձայն չէր կարող ունենալ երկրի գործերում: Մյուս կողմից՝ իրեն հեռացնելու համբավը պիտի տարածվեր գավառից գավառ, և ամեն տեղ կարող էին երես թեքել նրանից. դրան պիտի նպաստեր, անշուշտ, Մուշեղն ինքը՝ իր ոխերիմ թշնամին... «Մամիկոնյան այդ ամբարտավանը, ասում էր նա, որ Հայոց Աշխարհի միակ սրտացավը համարում է իր տոհմը և իրեն, կարծում է, թե Հայոց Աշխարհը երջանիկ կլինի Բյուզանդիայի հետ լինելով... Թյուրիմաց մտածությո՜ւն...»: Լսելով, որ Մուշեղը Վասպուրականում պատժել ու գլխատել է մի քանի պարսկասեր նախարարի և առաջ բերել լուրջ դժգոհություններ՝ Հայր-Մարդպետը թե՛ վրդովվեց և թե՛ ուրախացավ:

«Եվ մի՞թե պետք է թողնել այսպես,— մտածեց նա հուզված,— մի՞թե պետք է ապրենք հոռոմների ատելի բարքերով, ենթարկվենք գոռոզ Մուշեղին ու անփորձ Պապին, որ գործիք է, ավաղ, այդ Մուշեղի ու կանացիապգեստ Ներսեսի Ձեռքին»: Ու վերսկսեց ուրախ-եռանդով այցելել նախարարական տները, առանձնապես դժգոհ նախարարներին, որ մեծ թիվ էին կազմում Վասպուրականում, ուր շատ էին և պարսկասերները, որոնք այժմ առերես միայն ընդունում էին բյուզանդական բարեկամությունը, բայց ներքուստ մնում էին պարսկասեր և շարունակ գանգատվում էին Մուշեղից, որ անիրավ եղավ և պատժեց այս կամ այն նախարարին:

Գտնելով համախոհներ ու համակիրներ՝ Հայր-Մարդպետն սկսեց վատաբանել Մուշեղի և Պապի ընթացքը, որ նրանք երկիրը կործանում են Բյուզանդիայի կողմն անցնելով, խափանում են հայերի և պարսից հին բարեկամությունը և, ընդհակառակը, դրա փոխարեն ստեղծում ու հրահրում մի թշնամություն, որ վնասակար է Հայոց Աշխարհի համար:

— Քրիստոնեությո՜ւն,— կրկնում էր նա հեգնանքով,— ինչի՞ է պետք այդ քրիստոնեությունը, երբ թշնամացնում է երկու հարևան ազգերի: Քարոզում է սեր, եղբայրություն, ստեղծում է սակայն ատելություն ու թշնամություն,— ասում էր նա իրեն այցելող նախարարներին:— Մեր և պարսից թշնամությունը դժբախտաբար ստեղծվել է այն օրից, երբ այդ Քրիստոսի կրոն կոչվածը մուտք գործեց մեր մեջ:

Եվ ամբողջ ձմեռն անցավ այդ այցելություններով ու վրույցներով: Սակայն գարնանը նոանց դժգոհությունն ու վրդովմունքը տասնապատկվեց,

երբ լուր եկավ, թե Պապը նախարարներից պահանջում է վինվորներ ու ձիեր՝ արքունի բանակը մեծացնելու և վորացնելու: Այդ օրերին հարևան նախարարներն ավելի հաճախեցրին իրենց երթևեկը: Այժմ գալիս էին ոչ միայն նրանք, որ լինում էին միշտ, այլև նրանք, որ երբեք չէին եղել, ու բոլորը հուզված, վրդով, անգամ վայրացած խոսում էին թագավորի պահանջի մասին: Եվ Հայր-Մարդպետի սենեկապետ Հովսեփը, որ պաշտոնի բերումով միշտ կից սենյակումն էր լինում, սկզբում ակամա, հետո հետաքրքրված լսում էր նրանց վայրալից վրույցները. այժմ նրանք խոսում էին ոչ առաջվա պես ծածուկ, այլ բացահայտ ու բարձրաձայն.

— Ես, տեր նախարարներ, խորհում եմ, որ Պապի նպատակը ոչ թե երկրի խաղաղությունն է, այլ մեր տկարացումը,— ասում էր Աղձնիքի նախարարներից մեկը:

— Այո, հավանաբար, Պապը ցանկանում է աղքատացնել մեզ, վրկել վորությունից, որ այնուհետև անի ինչ ցանկանում է,— ասաց մի այլ նախարար:— Կամենում է վրկել մեզ պատվից ու արժանապատվությունից:

— Ճիշտ ու ճշմարիտ,— համաձայնեց Հայր-Մարդպետը:— Զինվոր տալով՝ նշանակում է ինքներս մնանք առանց ռազմիկ ուժի և ենթարկենք մեզ Պապի ողորմածության, որ նույնն է, թե մենք ևս ռամիկի և շինականի պես դառնանք պիտի հարկատու: Այդ չի կարող լինել, տեր նախարարներ: Այդ չենք կարող թույլ տալ...

— Բայց, ասում են, կան նախարարներ, ովքեր համաձայն են թագավորին տալ թե՛ վինվոր, թե՛ ձիեր:

— Նոքա արդեն ստրուկներ են և ոչ նախարարներ,— կտրեց Հայր-Մարդպետը վայրացած:

Մի ուրիշ անգամ, երբ նրա մոտ հավաքվել էին շատ դժգոհ նախարարներ, նրա սենեկապահ Հովսեփը լսեց, թե ինչպե՛ս Հայր-Մարդպետն ասում էր հուզված.

— Ապնիվ տեր նախարարներ, Մուշեղն ու Պապը, նաև Ներսեսն իր հոգևորներով, շլացա՛ծ բյուզանդական ոսկով ու փառքի խոստումներով, մեր երկիրը, մեր դժբախտ երկիրը տանում են դեպի կործանում: Կամին վերացնել հին կարգն ու սարքը, վերացնել նախարարաց սուրբ իրավունքները, ամենը առնել իրենց ձեռքը և մեզ՝ նախարարարական հին տոհմերի ժառանգներիս, դարձնել իրենց ծառան ու ստրուկը: Կարելի՞ է հանդուրժել այսպիսի վիճակ:

— Ոչ, հապար անգամ ոչ,— ձայնակցեցին նախարարները:— Ավելի լավ է Վասպուրական աշխարհն անջատվի, քան լինի նոցա ենթակա:

— Այո, կարող ենք մենք անջատվել իսպառ, տեր նախարարներ, եթե լինենք միաբան, և այս բանում կօգնի մեզ Շապուհը, միայն թե դիմենք նորա օգնության, եթե հարմար առիթը գա:

Այնուհետև Հովսեփը լսեց, թե ինչպե՛ս բոլորը միաձայն որոշեցին, որ Հայր-Մարդպետն ինքը բանակցի պարսից հետ և խոստանա նրանց ամեն բան, միայն թե Վասպուրական աշխարհը հանի Պապի, Մուշեղի և Ներսեսի «եռապետությունից», ինչպես արտահայտվեց մեկը:

Հայր-Մարդպետը հանձն առավ այդ բանակցությունները և մյուս օրը, իրոք, մի քանի հավատարիմ ծառայի ուղեկցությամբ ճանապարհվեց դեպի պարսից սահմանը: Բայց, հարկավ, ուղիղ չգնաց սահմանագլուխ, որովհետև հայ սահմանապահները կարող էին նկատել իրեն և ձերբակալել, այլ նախապես ծառաներից մեկին հատուկ մի նամակով ուղարկեց պարսից սահմանապահ վորքի պետի մոտ, խնդրելով, թե կարևոր մի գործի համար ցանկանում է տեսակցել հետը:

Եվ մի քանի օր հետո այդ տեսակցությունը եղավ պարսից հողի վրա: Հայր-Մարդպետին ճանաչում էին պարսից արքունիքում, ճանաչում էին ինչպես մեծամեծները, այնպես էլ վորավարներից շատերը, որ երբեմն եկել էին Հայաստան: Պարզվեց, որ սահմանապահ վորքի պետը նույնպես գիտեր Հայր-Մարդպետին: Նա սիրով ընդունեց նրան և պատվով ճանապարհ դրեց. բայց թե ինչ խոսեցին, ինչ բանակցություններ վարեցին՝ այդ ոչ ոք չիմացավ: Վերադարձին, սակայն, հայոց հողի վրա արդեն, հայ սահմանապահները նկատեցին և ճանաչեցին Հայր-Մարդպետին, բայց չհամարձակվեցին որևէ բան ասել կամ կասկած ունենալ, թե նա անթույլատրելի մի բան արած լինի. իմացրին միայն իրենց պետին, թե տեսան այդպիսի մի բան: Սահմանապահ վորքի պետը՝ Արտակ անունով մի քաջ վորական, ինքը նույնպես դժվարացավ հարցուփորձել ծեր նախարարին, թե որտեղի՞ց է գալիս կամ ինչո՞ւ է անցել սահմանը. դժվարացավ նույնպես կասկածել, թե նա անթույլատրելի մի բան արած լինի. սակայն իր պարտքը համարեց լուր տալ այդ մասին Մուշեղ սպարապետին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Աղձնիքում:

Սպարապետը, լսելով սահմանապահ վորքի պետի սուրհանդակին, ժպտաց.

— Ես ուրիշ բան էլ չէի սպասում նորանից,— ասաց և, մտքում Պապին դատապարտելով, կարգադրեց հատուկ հսկողություն սահմանել Հայր-Մարդպետի վրա և, լուրջ մի բան նկատելուն պես, իմացնել իրեն: Եթե նա փորձի անցնել սահմանը կամ ինքն ընդունի սահմանն անցած մեկին, լինի դա հայ թե պարսիկ, կալանել անմիջապես:

— Իրեն նույնպե՞ս:

— Այո, եթե փորձի սահմանն անցնել:

Երբ սուրհանդակը գնաց՝ Մուշեղը մտածեց, թե ահա անփորձ Պապը ինչպիսի՛ վտանգավոր մարդ է թողել ապատ ու անպատիժ, մի մարդ, սակայն, որ ահագին անուն ու հեղինակություն ունի թե՛ հայերի մեջ և թե՛ պարսից արքունիքում, մի մարդ, որ կարող է շատ բան փչացնել, և նրան

չես կարող հասարակ մարդու նման բռնել ու գլխատել, որովհետև շատ կապեր ու կողմնակիցներ ունի Վասպուրականում. կարող են ծագել ներքին ավգամիջյան բարդություններ ու կռիվներ, որից և կարող է օգտվել Պարսկաստանը: Մանավանդ նա ինքը չէր ուզում իր ձեռքերը թաթախել այդ մարդու արյան մեջ, չունենալով վերջին հանցանքի ստույգ ապացույցներ:

Սակայն այդ ժամանակ Հայր-Մարդպետի տրամադրության մեջ կատարվեց մի փոփոխություն, ավելի շուտ՝ ուրախացավ մեծապես, երբ իմացավ Պապի նոր հրամանի լուրը: Արարատյան երկրից եկած իր մտերիմներից մեկը, որ օր ու գիշեր ճանապարհ էր կտրել ձիեր փոխելով, լուր բերեց, թե Պապը մեծ թշնամություն է սկսել եկեղեցու և հոգևորականության դեմ, վերացնում է եկեղեցուն տրվող տուրքերը և խորհում է հարքունիս գրավել եկեղեցու յոթ հողից հինգը:

— Վերջապե՛ս, վերջապե՛ս,— բացականչեց Հայր-Մարդպետը տարիքին անհամապատասխան աշխույժով:— Ես միշտ ասում էի, թե այդ կանացիահանդերձ մարդկանց չպետք է երես տալ, չպետք է թողնել, որ նոքա իրենց թաթերը տարածեն մինչև արքունիք, վատթարացնեն մեր և պարսից հարաբերությունները: Վերջապես, խելացի մի բան... Այժմ նկատում եմ, որ Պապը կարող է երկիր կառավարել...

Ու մի երկու օր հրճվանքի մեջ էր. մտածում էր, որ Պապը գտել է ուղիղ ճանապարհը, և այդ վերագրում էր այն բանին, որ Մուշեղը հեռու է նրանից, իր վնասակար ազդեցությունը չի գործադրել երիտասարդ թագավորի վրա: Եվ Հայր-Մարդպետն այդ ուրախության մեջ՝ իր առջև բացված էր տեսնում մի փայլուն հեռանկար, ուր ամեն բան նորից այնպես էր լինելու, ինչպես տարիներ առաջ, և նորից, ի հեճուկս թշնամիների, կարող է վերստանալ իր դիրքն ու ազդեցությունը արքունիքում:

Պապի նոր ընթացքն այնքան ուրախացրեց նրան, որ երկու օր հետո կանչեց իր համախոհ նախարարներից մի երկուսին՝ Աղձնյաց նախարար Արտակին և Մոկաց նախարար Կարենի որդի Արսենին, և ուղարկեց Պապին շնորհավորելու և իր ուրախությունը հայտնելու այդ իմաստուն գործի առթիվ:

— Միաժամանակ հայտնեցեք թագավորին,— ասաց նա,— որ ես միշտ պատրաստ եմ ծառայել նորան և օգնել ամեն բանում, անգամ հաշտեցնել պարսից հետ՝ բարի դրացիական հարաբերություն վերականգնելու, ինչպես եղել է առաջ:

Բանագնաց նախարարներին ճամփելուց հետո Հայր-Մարդպետի տրամադրությունն ավելի բարձրացավ. նա մտածում էր, որ Պապը նորից կհիշի իրեն, կկգա իր կարիքը ու, հավանորեն, այդ իսկ նախարարների միջոցով հրավեր կուղարկի իրեն. և ինքը, հարկավ, անհապաղ կվերադառնա արքունիք... Այս մտքերի հետ միասին՝ նա տոգորվում էր նոր հույսերով ու ծրագրերով, թե ի՛նչպես ավելի կկարճի եկեղեցու իրավունքները, խորհուրդ

կտա երիտասարդ Պապին՝ վերականգնել հայկական հին սովորույթները, երես դարձնել ատելի Բյուզանդիայից, հոռոմներից, հետզհետե մոտենալ ու բարեկամանալ պարսից, հետզհետե մոռանալ հին թշնամությունները և հիմք դնել մի նոր բարեկամության: Նա մտածում էր, որ եթե Պապը կանչի իրեն՝ ինքը կհամոզի նրան և թույլ չի տա քայքայել նախարարներին, կներշնչի, որ վինվոր ու ձիեր վերցնելն ավելորդ է: Եվ վերջապես, երբ պարսից հետ լինեն, մեծ բանակի կարիք չկա: Պարսիկներն իրենց կպաշտպանեն հոռոմներից: Սակայն Հայր-Մարդպետին ավելի ոգևորում էր այն, թե ինչպե՛ս ինքը, պալատ վերադառնալով վրեժխնդիր կլիներ իր թշնամիներից և, առաջին հերթին, Մուշեղ սպարապետից, այդ գոռոզ Մամիկոնյանից, որ իրեն արհամարհելով՝ անգամ չի ուզում խոսել հետը, որ այնքան մոլի հոռոմասեր է...

Այս մտքերով ու հեռանկարներով տարված պահերին՝ Հայր-Մարդպետը, չնայած իր առաջացած տարիքին, ունենում էր ուրախության ու ոգևորության այնպիսի վայրկյաններ, որ երբեմն մտքում կիսաձայն ասում էր ինքն իրեն.

«Այո, Հայր-Մարդպետը նորից կվերադառնա Արշակունիների պալատը և նորից կշրջի մարմար սյունաշար ճեմելիքում՝ ի հեճուկս իր թշնամիների»....

Ուրախության այդ պահերին նա մի երկու անգամ խոսեց իր ծառաներից մի քանիսի հետ.

— Այստեղ երևի ձանձրանում եք, այնպես չէ՞: Ոչի՞նչ. սպասենք մի փոքր էլ, նորից ամեն ինչ կլինի առաջվա պես...

Ծառաները առանց այդ խոսքի էլ տեսնում էին իրենց տիրոջ կերպարանափոխությունը, և թեև չէին հասկանում պատճառը, բայց զգում էին, որ լավ մի բան է կատարվում Հայր-Մարդպետի կյանքում, ու հետաքրքիր էին իմանալ, թե ի՞նչ է այդ: Եվ Հայր-Մարդպետն էր դարձյալ, որ հակառակ իր սովորական ծածկամտության, մի օր ասաց, իր սենեկապահ Հովսեփին.

— Մի փոքր էլ, Հովսեփ, և մենք նորից կլինենք Դվինում, պալատի մեր նախկին բնակարանում:

— Ուրեմն թագավորն իմ տիրոջը նորից կանչել է պալա՞տ,— անհամարձակ հարցրեց սենեկապետը:

— Տակավին՝ ոչ, Հովսեփ, բայց շուտով...— պատասխանեց Հայր-Մարդպետը բավմախորհուրդ ու լռեց:

Երբ ծառաներն իմացան, որ շուտով վերադառնալու են պալատ՝ ուրախությունից այլևս չէին զգում դաստակերտի կյանքի միօրինակ տաղտուկը և սպասում էին, թե իրենց տերը ե՞րբ պիտի հրամայի մեկնելու պատրաստություն տեսնել:

Սակայն այդ ամենը կախված էր Դվին մեկնած նախարարների վերադարձից, այսինքն՝ թե ի՞նչ լուր կամ ի՞նչ հրավեր կբերեն նրանք:

Բայց մինչ այդ նախարարների վերադարձը, Հայր-Մարդպետը ձի նըստած, դարձյալ թիկնապահ ծառաների ուղեկցությամբ, նորից իր բարեկամ Տիրիթ նախարարի հետ գնաց պարսից սահմանապետի հետ տեսակցելու, ավե՛լի շուտ՝ հայտնելու, թե ի՛նչ ուրախալի փոփոխություններ են կատարվում Հայաստանում, ի՛նչ հրաման է տվել Պապը, մի հրաման, որ դեմ է միանգամայն թե՛ եկեղեցուն և թե՛ բյուզանդացիներին: Նա ցանկանում էր, որ այս ամենը վաղօրոք հասնի պարսից արքունիքը...

Հայր-Մարդպետը և ուղեկիցները ձիերը վարում էին հասկավորված արտերի միջով, մի ճանապարհով, որ տանում էր դեպի անտառը, որը թանձրանում էր նրանց դիմաց: Իսկ հեռվից, բավական հեռվից նրանց հետևում էին երկու հետևակ, որ աշխատում էին աչքի չընկնել:

Դրանք հայ սահմանապահ պետի մարդիկ էին, որոնց նա, Մուշեղ սպարապետի կարգադրության համաձայն, հրամայել էր հետևել Հայր-Մարդպետին և տեսնել, թե ովքե՞ր են գալիս Հայր-Մարդպետի մոտ, կամ ո՞ւր է գնում նա:

Եվ շաբաթից ավելի նրանք, շինականի կերպ մտած, հետևում էին, բայց նկատում էին միայն նախարարներ, որ գալիս էին նրա մոտ, մնում էին մի գիշեր կամ հեռանում նույն օրը: Սակայն այսօր նկատեցին արտակարգ մի բան, որ ծառաները պատրաստում են ձիեր, շներ... ու քիչ հետո իրենց դարանից նկատեցին, թե ինչպե՛ս Հայր-Մարդպետի ծառաներից մեկը ձի հեծած՝ արագությամբ գնաց անտյառի կողմը, իսկ մի ուրիշը դուրս բերեց որսորդական պարագաներ, և բոլորը միասին դուրս եկան ձիավորված ու բռնեցին դաշտի ճանապարհը՝ հետներն առած վինված ծառաներ և շատ շներ, որոնցից մի քանիսը գնում էին ձիերից առաջ ընկած: Բոլոր նշաններից երևում էր, որ գնում էին մոտիկ, սահմանի վրա տարածվող անտառը որսի:

Մի աւժամանակ նրանք գնում էին այդ ճանապարհով, բայց հանկարծ ուղին իջավ մի թփոտ ձորակ, և բոլորը մտան այդ ձորակը ու գնացին ձորն ի վեր, որ տանում էր դարձյալ դեպի անտառը: Շները խաղալով կամ այսայն կողմ որս փնտրելով՝ հետևում էին նրանց կամ վազում առջևից:

Սահմանապահները նույնպես իջան այդ թփաշատ ձորակը և անտես հետեվեցին նրանց: Հայր-Մարդպետը և իր ուղեկիցները գնում էին ձիերը հեծած և կանոնավոր մի շավիղ բռնած, իսկ վգեստափոխված սահմանապահները՝ ոտքով. անվերջ վեր ու վար անելով, որ բաց տեղերով չքայլեն և չնկատվեն, կամ թփերի հետևը թաքնվելով, մինչև որ նրանք հասան անտառ: Այդ տեղ՝ անտառի մեջ արդեն հետևելն ավելի դյուրին էր: Բայց տարօրինակ

բան, այստեղ Հայր-Մարդպետն ու բարեկամները, մի փոքր առաջ գնալով, կանգ առան խիտ, հովանավոր ծառերի մի շրջափակում, և իջան ձիերից:

Հետամտող սահմանապահներին թվում էր, թե նրանք երևի որսի պատրաստություն են տեսնելու. բայց, որքան կարողանում էին նկատել ծառերի արանքով, նրանք այդպիսի բան չարին, այլ ընդհակառակը, Հայր-Մարդպետն ու Տիրիթ նախարարը նստեցին հանգստանալու, իսկ նրանց ծառաները մնացին հեռու կանգնած. բոլոր նշաններից երևում էր, որ նրանք հրսկող պահակների դեր էին կատարում, վգաստ և ուշադիր նայում էին իրենց շուրջը և ոչ մի այլ գործի չէին ձեռնարկում:

Այդ հետաքրքրեց սահմանապահներին, և նրանք բավական հեռու,— այնքան հեռու, որ կարելի էր ամեն ինչ տեսնել և ամեն շարժում նկատել,— դարան մտան ու սպասեցին: Անցավ համարյա մի ժամ. ոչինչ չփոխվեց. Հայր-Մարդպետն ու իր մարդիկ մնացին նույն տեղը և համարյա նույն դիրքում: Անցավ երկրորդ ժամը՝ նույնը:

Հետամտող սահմանապահները ձանձրանում էին թաքստոցներում և մտածում, որ այլևս երևի ոչինչ չի լինի, երբ հանկարծ ձիերի փափուկ ոտնատրոփ լսվեց անտառի այն կողմից, ուր նստած էր Հայր-Մարդպետը:

Սահմանապահները լարեցին իրենց լսողությունը և աշխուժացած նայեցին ոտնատրոփի կողմը: Նույնն արին և Հայր-Մարդպետը, Տիրիթ նախարարը և նրանց մարդիկ, որ պահակություն էին անում:

Անցավ բավական ժամանակ, ձիերի ոտնատրոփը գնալով մոտենում էր, բայց շավիղը պատող ծառերի խտության պատճառով դեռ ոչինչ չէր երևում, և այն ժամանակ ահա, երբ եկողներն այնքան մոտ էին թվում, որ ձիերի փռնչոցը լսվում էր անտառի լռության մեջ,— Տիրիթ նախարարը ելավ տեղից և մի քանի քայլ արեց եկողների կողմը: Չանցավ մի երկու վայրկյան՝ երևաց վերջապես առաջին ձիու գլուխը, ապա և հեծվորը. դա այն ձիավոր ծառան էր, որ մենակ ձորով գնաց դեպի պարսից սահմանը: Նրա հետևից երևաց մի ուրիշ ձիավոր՝ թիկնոցով, կարճ, սրածայր գդակով և սևամորուս մի տարեց պարսիկ. նրա հետևից երևացին երեք ձիավոր պարսիկ ևս, բայց ավելի պարզ և հասարակ հագնված, նետ-աղեղով ու սրերով վինված: Երևում էր, որ դրանք առաջինի թիկնապահներն էին, երեքն էլ երիտասարդ, Տիրիթը տարեց պարսիկին տեսնելով, ընդառաջ գնաց և, բարևելով, առաջնորդեց նրան Հայր-Մարդպետի մոտ, իսկ թիկնապահները, ձիերից իջնելով, մնացին հեռու կանգնած:

Այնուհետև դարան մտած հայ սահմանապահները տեսան, թե ինչպե՛ս մեծավոր պարսիկը հարգանքով ու ակնածանքով մոտեցավ Հայր-Մարդպետին, խոնարհ գլուխ տվեց և Տիրիթի հետ միասին նստեց, որից հետո նրանք սկսեցին զրուցել՝ առանձին սիրալիրությամբ ու վգուշությամբ. երեվում էր, թե ինչպե՛ս մի քանի խոսքից հետո՝ ժամանակ առ ժամանակ, նրանք

նայում էին իրենց շուրջը: Թե ինչ էին խոսում, դժվար էր իմանալ հարկավ, բայց հայ սահմանապահներին թվում էր, թե Հայր-Մարդպետը երևի ցանկանում է անցնել սահմանը և ապրել Պարսկաստանում, և հիմա հավանորեն պայմանավորվում է դրա համար: Ուստի կգուշանալով, որ նա կարող է անցնել սահմանը, հայ սահմանապահներից մեկը գնաց իրենց վորամասի պետին իմացնելու, որ սահմանի վրա հսկողությունն ուժեղացնեն. նա իրավունք ուներ Հայր-Մարդպետին ձերբակալելու և ետ բերելու...

Բայց դա ավելորդ կգուշություն էր. Հայր-Մարդպետը սահմանն անցնելու փորձ չարեց. նա կարծես մտադրություն իսկ չուներ: Կարճ տեսակցությունից հետո պարսիկները ետ գնացին, իսկ Հայր-Մարդպետն ու Տիրիթը, իրենց թիկնապահներով ու որսաշների ոհմակով, վերադարձան՝ առանց նույնիսկ որսի փորձ անելու:

Սահմանապահ վորամասի պետը լսելով կատարվածը, նույն օրն անմիջապես երկու սուրհանդակի միջոցով մի նամակ ուղարկեց սպարապետին, գրելով այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել, և միաժամանակ կարգադրություն խնդրեց, թե ինչպե՛ս վարվի Հայր-Մարդպետի հետ, քանի որ անկասկած է նրա գաղտնի տեսակցությունը թշնամու հետ:

* * *

Չանցավ երեք օր, կարգադրության փոխարեն Մուշեղն ինքը եկավ իր շքախմբով և գնաց ուղիղ Հայր-Մարդպետի դաստակերտը: Սպարապետի գալը մեծ հետաքրքրություն ու կարմանք հարուցեց: Կալվածի բնակիչները՝ բոլորը, անգամ Հայր-Մարդպետի եղբայրներն ու հարսները, դուրս թափվեցին սպարապետին տեսնելու, նրա գալու նպատակն իմանալու: Դուրս չեկավ միայն Հայր-Մարդպետը:

«Ինչո՞ւ պետք է եկած լինի այդ գոռոզ Մամիկոնյանը,— մտածեց նա տնային մետաքս կապայով անցուդարձ անելով իր ընդարձակ սրահում, որ կահավորված էր փափուկ գահավորակներով ու գորգերով:— Իմացել է երևի պարսից վորավարի հետ իմ տեսակցությունը և եկել է գուցե ինձ կալանելու... Բայց՝ հապիվ. դրա համար նա ինքը չէր գա. կուղարկեր ուրիշ մարդիկ... Եկել է, հավանաբար, վգուշացնելու, որ այդպիսի բան չանեմ... Ոչ, նա այդ էլ չէր անի»...

Եվ Հայր-Մարդպետը վարմացած էր ու տարակույսների մեջ: Բայց և այնպես, երբ նրա սենեկապետ Հովսեփը հայտնեց, թե սպարապետը գալիս է իր մոտ՝ նա, հյուրասիրության կարգը պահպանած լինելու համար, վրան առավ պարսից ձևի շալ պատմուճանը, և գնաց անակնկալ, անախորժ այցելուին ընդառաջ, ու հենց տան աստիճանների գլխին նրանք հանդիպեցին:

— Մարդպետաց տեր, ես եկել եմ ձեր տեր թագավորի կողմից,— ասաց Մուշեղը՝ վինվորական թեթև բարևից հետո:

— Թագավորի՞,— ակամա կրկնեց Հայր-Մարդպետը, գլուխն ի
լով ի հարգանս թագավորի:— Հուսամ՝ բարի է:

— Անշուշտ,— շեշտեց սպարապետը:— Մեր տեր թագավորն ինձ
մայել է հայտնել, որ ինքը շատ կարևոր մի գործով հրավիրում է քեզ

«Կարևոր գործով», մտմտաց Հայր-Մարդպետը ու կասկածով
Մուշեղին, ապա տեսնելով նրա դեմքը լուրջ ու անշարժ՝ մեկեն
նման մի բան երևաց նրա շուրթերի վրա:

«Ըհը», ասաց Հայր-Մարդպետը ինքն իր մեջ, մտածելով, որ իր
քայլն իզուր չի անցել. այսինքն՝ ուղարկած նախարարների միջոցով
նած շնորհավորանքներն ու ծառայության պատրաստակամությունը
են իրենց ազդեցությունը թագավորի վրա: Թեպետ նա համոզված է
բանում, բայց և այնպես հարցրեց.

— Իսկ ինչո՞ւ համար է արդյոք տեր թագավորը կանչում ինձ,
րապետ, եթե միայն հայտնի է քեզ:

— Թե ինչո՞ւ համար՝ ինձ անհայտ է տակավին,— պատասխանեց
շեղը, խուսափելով նայել Հայր-Մարդպետի ծաղկատար դեմքին և դ
վուն կննող աչքերին, որոնց մեջ նա մի ակնթարթում տեսավ չարու
դության ու հաղթանակի կայծեր:— Մեր տեր թագավորը ինձ հրամա
պատվով ուղարկել քեզ Դվին, և ես պարտականություն ունեմ հատուկ
վո պահակախմբով ճանապարհել քեզ: Այսքանը: Բայց կողմնակի կերա
շարունակեց սպարապետը արդեն ոչ պաշտոնական ձևով, այլ կարծես
մի գաղտնիք հայտնելու պես,— կողմնակի կերպով ինձ հայտնի է ւ
որ թագավորը մտադիր է քեզ կարևոր առաքելությամբ ուղարկել պ
արքունիքը՝ Շապուհի մոտ... Ավելին չգիտեմ...

Հայր-Մարդպետի ծաղկատար դեմքը լուսավորվեց միանգամից:

«Այդպես կհարկադրվես գալ ոտս, չար օձի ծնունդ,— ասաց
Մարդպետը մտքում, նայելով Մուշեղի փոքր ու պինդ մարմնին, և
լով, թե որքան արհամարհական վերաբերում ուներ նա իր հանդե
առաջներում և թե՛ Բյուզանդիայից դառնալուց հետո:— Ես դեռ կսս
քեզ՝ սողալ ոտներիս տակ, հպարտ Մամիկոնյան»,— շարունակեց մ
Հայր-Մարդպետը, բայց և այնպես, ընդունված քաղաքավարությունը
հած լինելու համար, նորից հետաքրքրվեց.

— Իսկ ե՞րբ պետք է մեկնել, տեր սպարապետ:

— Որքան շուտ՝ այնքան լավ, տեր Մարդպետ,— ասաց սպարա
դարձյալ խուսափելով նայել նրա աչքերին:— Ինչպես ասացի՝ իմ թ
պահներից մի քանիսը կուղեկցեն քեզ մինչև Դվին:

— Շնորհակալ եմ, տեր սպարապետ: Ես սակայն կարող էի մեկն
ծառաների, իմ անձնապահների ուղեկցությամբ,— ասաց նա, կասկա
թե ինչո՛ւ սպարապետը իր թիկնապահներին է դնում հետը:

Սակայն սպարապետի պատասխանը ցրեց նրա կասկածը:

— Ոչ, Հայր-Մարդպետ, ինձ կարգադրված է պատվով ճանապարհ դնել քեզ, և ես պարտավոր եմ,— կրկնեց Մուշեղը:— Պատրաստվեցեք ուրեմն վաղը կամ մյուս օրը մեկնելու, եթե չկան, հարկավ, արգելաւոիթ հանգամանքներ:

— Ես կաշխատեմ սրբությամբ կատարել իմ թագավորի կամքը,— և Հայր-Մարդպետը թեթև մի գլուխ իջեցրեց, որ ավելի վերաբերում էր թագավորին, քան սպարապետին:

Եվ երկրորդ օրն իրոք Հայր-Մարդպետը ճանապարհ ընկավ դեպի Դվին: Նրան, ինչպես միշտ որևէ տեղ գնալիս, ուղեկցում էին իր թիկնապահ-ծառաներից տասը հոգի, այս անգամ նաև Մուշեղ սպարապետի թիկնապահներից վեցը, որոնցից մեկը, Հրահատը՝ արտակարգ ուրախ տրամադրությամբ. նա ուրախ էր՝ նախ, որ գնում է Դվին և շուտով կտեսնի իր Նապենուն՝ երկար անջատումից հետո. երկրորդ, որ տանում է սպարապետի նամակը, որ նա կարգադրել էր «պահել աչքի լույսի պես և հանձնել անձամբ արքայի ձեռքը»: Եվ նա հուսվում էր այն մտքից, որ ինքը պիտի ներկայանա թագավորին, խոսի հետը, մի բան, որ երբեք չէր եղել: Թեպետև այդ նամակը նա՝ չկորցնելու համար, կարել էր հագուստի ներսի կողմը՝ սրտի վրա, բայց հաճախ, ուղեկիցներից անտես, շոշափում էր այն, ստուգելու, թե տե՞ղն է արդյոք:

Հայր-Մարդպետը իր ասպախմբով գնում էր Ծաղկոտն գավառը տանող ճանապարհով, որ ամենակարճն էր, թեև փոքր-ինչ դժվար: Հայր-Մարդպետըն այդ ընտրել էր շուտ տեղ հասնելու համար. առաջին օրը նրանց ձախ կողմը Բկնունյաց ծովն էր վետվետում մանրակոհակ, մյուս կողմը այգեստաններն էին տարածվում խայտաբղետ գույներով, արևի առատ լույսերով ողողված: Եվ չգիտես բնության ճոխ ու խաղաղ տեսարանն՞ը, թե աշնան պայծառ արևն էր պատճառը, որ Հայր-Մարդպետին թվում էր, թե ինքը վերադառնում է տուն, իր հարազատ օթևանը, ու դրանից նրա տրամադրությունը բարձր էր. ուրախությունից մանր ու կանաչ աչքերը խաղում էին դեմքին. նա ուզում էր օր առաջ հասնել Դվին և իմանալ, թե ինչե՛ր են անցել-դարձել իր բացակայության ամիսներին, ուզում էր տեսնել, շուտով տեսնել, թե ինչպե՛ս իր թշնամիները կամաչեն և կկարմրեն: Նա լսել էր, որ իր հեռանալուց հետո պալատի կառավարչի իր պաշտոնը կատարում է Ջենոն Գնունին, սպարապետի այդ մտերիմը, որին Հայր-Մարդպետը չէր սիրում նույնպես: Եվ նա չէր կասկածում, որ պալատ հասնելուն պես Պապն այդ պաշտոնը նորից կշնորհի իրեն և առհասարակ կվերականգնի իր բոլոր իրավունքները:

«Եթե կանչել է՝ ուրեմն պարզ է»,— ասում էր նա մտքում և, ձին քշելով՝ շտապեցնում իր ծառաներին: Թվում էր՝ երեք օրվա ճանապարհն ուզում է անցնել մեկ օրում, առանց հանգիստ առնելու, առանց սնվելու:

Եվ իրոք, երեք օրվա ճանապարհը նրանք կտրեցին երկու օրում, գիշերները անգամ երկար չմնալով իջևաններում, մի հանգամանք, որ կրկնակի ուրախացնում էր Հրահատին...

Եվ ահա, երբ երկրորդ օրվա իրիկնադեմին հասան Դվին, և Հայր-Մարդպետն իջևանեց միջնաբերդի ընդարձակ հյուրատանը, Հրահատը, վրան-գլուխը կարգի բերելով, մի քանի անգամ լվացվելով ու սանրվելով, պատրաստվեց գնալ թագավորի մոտ, ապա անցնել այգիները՝ Նապենուն տեսնելու... Եվ շտապեց պալատ: Երբ հայտնեց, թե սպարապետից նամակ է բերել թագավորին և պետք է հանձնի անձամբ՝ նրան անմիջապես երկար միջանցքներով ու սրահներով առաջնորդեցին թագավորի մոտ:

Հրահատի սիրտը բաբախում էր. նա չգիտեր ինչպե՛ս պետք է պահի իրեն և ինչպե՛ս պետք է խոսի թագավորի հետ: Գիտեր միայն, որ առաջ ու առաջ պետք է ողջունի նրան և ապա նամակը հանձնի:

Եվ ահա, երբ առաջնորդեցին նրան մի սրահ՝ նա պալատականների մեջ իսկույն ճանաչեց թագավորին՝ թե՛ դեմքից և թե՛ հագուստից ու, ձեռքը կրծքին դնելով, խոնարհում արեց, ապա նամակը մեկնեց նրան.

— Սպարապետից, արքա:

Պապը, նամակը վերցնելով, ուշադիր նայեց Հրահատին:

— Ինքդ ո՞վ ես:

— Մուշեղ սպարապետի սուրհանդակը, արքա,— պատասխանեց Հրահատը շիկնելով:

Պալատականները, որոնց մեջ էին այդ ժամանակ հավարապետը, Զենոն Գնունին, Բաթը և ուրիշներ, հետաքրքրված նայեցին իրար և ապա՝ Հրահատին, նրա բերած նամակին, նրանք գիտեին, որ սպարապետի նամակը միշտ լինում է կարևոր դեպքերի մասին, ուստի և, մինչ Պապը կարդում էր նամակը, լարված սպասում էին իմանալու, թե ի՛նչ է գրում արդյոք Մուշեղը՝ նոր մի վտանգի՞, թե իր կատարած խիստ պատիժների մասին: Այնինչ Պապը, նամակը կարդալով, լրջանում էր հետզհետե և, երբ վերջացրեց, նա գունատվեց և բռունցքը վարկեց ծնկանը:

Սպարապետը գրում էր, թե Հայր-Մարդպետը, գալով իր կալվածը, կբաղված էր շարունակ դժգոհ նախարարներին կավմակերպելով, իսկ վերջերս սահմանագլխին տեսակցություններ էր ունենում պարսից զորավարների հետ: Անելով Հայր-Մարդպետի վարքի պատմությունը՝ Մուշեղն իր նամակը վերջացնում էր այսպես.

«Մեր աշխարհի մյուս դավաճաններին ես պատժեցի, արքա, բայց սրան ուղարկում եմ քեզ, նախ՝ որպես քո դայակի, որ նրա դատաստանը դու տես-

նես, երկրորդ թագավորի խոսքով արձակված հանցագործին ես իրավունք չեմ համարում պատժել»...

— Իսկ որտե՞ղ է հիմա այդ Հայր-Մարդպետը,— դարձավ Հրահատին թագավորը ջղաձգվող դեմքով:

— Այստեղ, միջնաբերդում, արքա,— պատասխանեց Հրահատը, վարմանալով թագավորի ձայնի և դեմքի փոփոխության վրա:

Պալատականները, որ վուսպ հետաքրքրությամբ հետևում էին նամակի ընթերցմանը, վարմացան Հայր-Մարդպետի անունը լսելով:

Հայր-Մարդպետը այստե՞ղ... Ինչո՞ւ է եկել... Ինչո՞ւ է Պապը հուզվում:

Նրանք լարված սպասեցին Պապի հարցուփորձի ավարտին, որպեսզի իմանան ինչ է կատարվել իսկապես: Եվ Պապը, շատ հուզված լինելով արդյոք, թե խնդիրն իր համար պարզված համարելով, այլևս նոր հարցում չարեց սուրհանդակին:

— Դու ապատ ես,— ասաց նա Հրահատին ու լռեց:

Եվ Հրահատը շփոթված, անելիքն իսկապես չիմանալով, գլուխ իջեցրեց ու ետ-ետ գնաց, երեսը միշտ դեպի թագավորը, որ նրան թվաց շատ մոայլ, մինչև իսկ վայրացած:

Պապը, սպարապետի նամակը կարդալով, մի առժամ մնաց անխոս կանգնած, ապա կարծես ակամա մի երկու քայլ արեց մոայլված: Նա սպարապետի նամակի բովանդակությանը չէր կասկածում, քանի որ Հայր-Մարդպետը հայտնի էր պարսկասիրությամբ. հայտնի էր, որ երկու տարի առաջ նա Դվինի բնակչությանը և կայազորին չէր թողել կռվել կամ պաշտպանվել պարսից դեմ, դավաճան Մերուժանին ընդունել էր Արշակունիների պալատում և, վերջապես, իր ուղարկած նախարարների միջոցով հայտնում էր, թե ինքը պատրաստ է թագավորին հաշտեցնելու պարսից հետ... Թեկուզև Պապը վերապահությամբ վերաբերվեր սպարապետի նամակին՝ այս ամենն արդեն կասկած չէին թողնում, որ Հայր-Մարդպետն իրոք վտանգավոր և անհանգիստ մարդ է. ո՛վ գիտե ինչե՛ր է խոսել պարսից հետ... Մյուս կողմից՝ Պապին վբաղեցնում էր Հայր-Մարդպետի դատաստանի խընդիրը. չէ՞ որ ինքը խոսք է տվել անվնաս թողնել նրան... Հիմա տված խո՞սք, թե...

Եվ Պապը, վերջապես, հուզված պատմեց նամակի բովանդակությունը ու հարցրեց, թե ինչպե՞ս վարվել հիմա այդ մարդու հետ:

— Ես, արքա, ուրիշ բան էլ չէի սպասում նորանից,— առաջինը խոսեց Բաթը:-- Այդ մարդն ինձ համար եղել է Մերուժանի չափ վտանգավոր. հետևաբար և պետք է արժանանա խստագույն պատժի, որպես դավաճան:

Մյուս պալատականները լուռ էին. նրանք, թվում էր, տատանվում էին և սպասում թագավորի վճռին. իսկ թագավորը դեռ խորհում էր երթևեկելով և իր վճիռը չէր արձակում: Վերջապես նա ասաց, կանգ առնելով.

— Սակայն ես արքայական խոսք եմ տվել ինձ՝ ձեռքերս չթաթախել նրա արյան մեջ:

— Դու չափազանց ազնիվ ես, արքա,— նորից խոսեց Բաթը:— Ճշմարիտ է, դու արքայական խոսքովդ ապատ էիր արձակել նորան, բայց նա գործել է նոր հանցանքներ ոչ միայն քո դեմ, այլ մեր երկրի դեմ, կամենալով դրժ-գոհ նախարարների հետ անցնել պարսից կողմը:

— Այդ ամենը հասկանալի է, Բաթ,— գլուխը շարժեց Պապը:— Սակայն ես չէի ցանկանում, որ իմ իշխանությունն սկսվեր արյունով:

— Արյունը հիմքն է իշխանության, արքա,— վրա բերեց Բաթը:— Առանց արյունի կանգուն չէ և ոչ մի պետություն: Եթե մեկը հանցանք է գործել պետության դեմ, երկրի դեմ...

— Այո, ով հանցանք է գործել երկրի դեմ,— ասաց Պապը,— պետք է պատժվի հարկավ: Իմ դեմ գործված հանցանքը ես կարող եմ ներել, բայց երկրի դեմ՝ ոչ...

* * *

Երբ Հրահատը պալատի երկար միջանցքներից անցնելուց հետո դուրս եկավ արևոտ բակը՝ նա, առանց ընկերների մոտ գնալու, ձին հեծավ ու քշեց դեպի այգիները, դեպի Նավենիենց տուն:

Ինչպես մինչև Դվին, այնպես էլ այժմ նա մտածում էր, թե ինչ խոսքերով պիտի մխիթարի Նավենու մորը վարպետ Զոմայի մահվան առթիվ: Նա գնում էր մեծ արագությամբ, երբեմն ձիուն խթանելով ու առաջ թեքվելով. և այդ արագության ու աճապարանքի մեջ երկու անգամ շոշափեց կրծքագրպանում կարած-պահած նվերները: Հավաստիանալով, որ դրանք իրենց տեղն են, նա ավելի էր արագացնում ձիու ընթացքը:

Անցյալ աշնանից մինչև հիմա ասես ոչինչ չէր փոխվել. ամեն ինչ նույնն էր. նեղ փողոցը, կավածեփ տները, այգիների կավաշեն պատերը: Ճանապարհի երկու կողմից ծառերը ոչ միայն հովանի էին անում, այլև պտուղներով ծանրացած կռացել էին այն աստիճան, որ նրանց ճղները քսվում կամ կպչում էին ձիավոր Հրահատի գլխին, ուսերին, կրծքին:

Վերջապես, մի քանի նեղ ու փոշոտ փողոց անցնելուց հետո, երևաց նրան ծանոթ բակը իր դռնակով. և որովհետև դռնակը բաց էր՝ նրա սիրտը ճխաց մեկեն, ու նա ինքնաբեր արագացրեց ձին, և այնուհետև, ինքն էլ չիմացավ ինչպե՛ս, դռնակին հասնելով իջավ ձիուց և, նրա սանձը բռնած, մտավ ներս: Ու առաջին բանը, որ նա նկատեց այգում՝ երկու ոչխար և մի հորթ արածում էին խաղողի որթերի արանքում: Հրահատին տեսնելով, նրանք մի վայրկյան խլշած, ասես կարմացած, նայեցին նրան, ձիուն, և շարունակեցին իրենց արոտը: Իսկ Հրահատը, դրանց նկատելով, ուրախացավ. ուրեմն եկել են իրենց անասունների հետ միասին,— մտածեց նա,

սպասելով, թե հիմա կա՛մ Նապենին կերևա, կա՛մ մայրը... Մի փոքր էլ առաջ գնալով՝ նա այգու խորքում տեսավ և Զոմայի տնակը, բայց... դուռը փակ: Հրահատի աչքով ընկավ նրա մեծ կողպեքը, որ տեսել էր անցյալ տարի:

«Մի՞թե դեռ չեն եկել,— վարմացավ նա,— թե՞ եկել են՝ հիմա տանը չեն... Եթե չեն եկել՝ հապա ո՞ւմն են այս հորթն ու ոչխարները»...

Դարձյալ մի քանի քայլ առաջանալով՝ նկատեց, որ բակը լիքն է ամեն տեսակ աղբով, նույնիսկ անցած տարվա տերևներով. ըստ երևույթին՝ այդ բակը վաղուց ավելի երես չէր տեսել. ամենը, ի՛նչ ընկել էր, մնացել էր ընկած, ի՛նչ թափվել էր՝ մնացել էր նույն տեղը. անգամ պատի ծեփը, անձրևաջրից խխմելով, թափվել էր մի քանի տեղ. կավածեփի մի մեծ շերտ դռան գլխից ընկել էր հենց մուտքի առաջ և մնացել այդտեղ...

«Ուրեմն չե՛ն եկել... չկա՛ն»... ու հանկարծ մեկը կարծես խփեց Հրահատի ծնկներին, և նա ծանր մի թուլություն զգաց ոտներում... իսկ մի վայրկյան հետո նա, ձին թողած, նստած էր դռան առջևի քարե նստարանին:

«Ի՞նչ է նշանակում, որ չեն եկել մինչև այժմ,— մտածում էր նա:— Որքան էլ հեռու գնացած լինեին՝ մի՞թե ութ ամսվա մեջ չէին կարող գալ»...

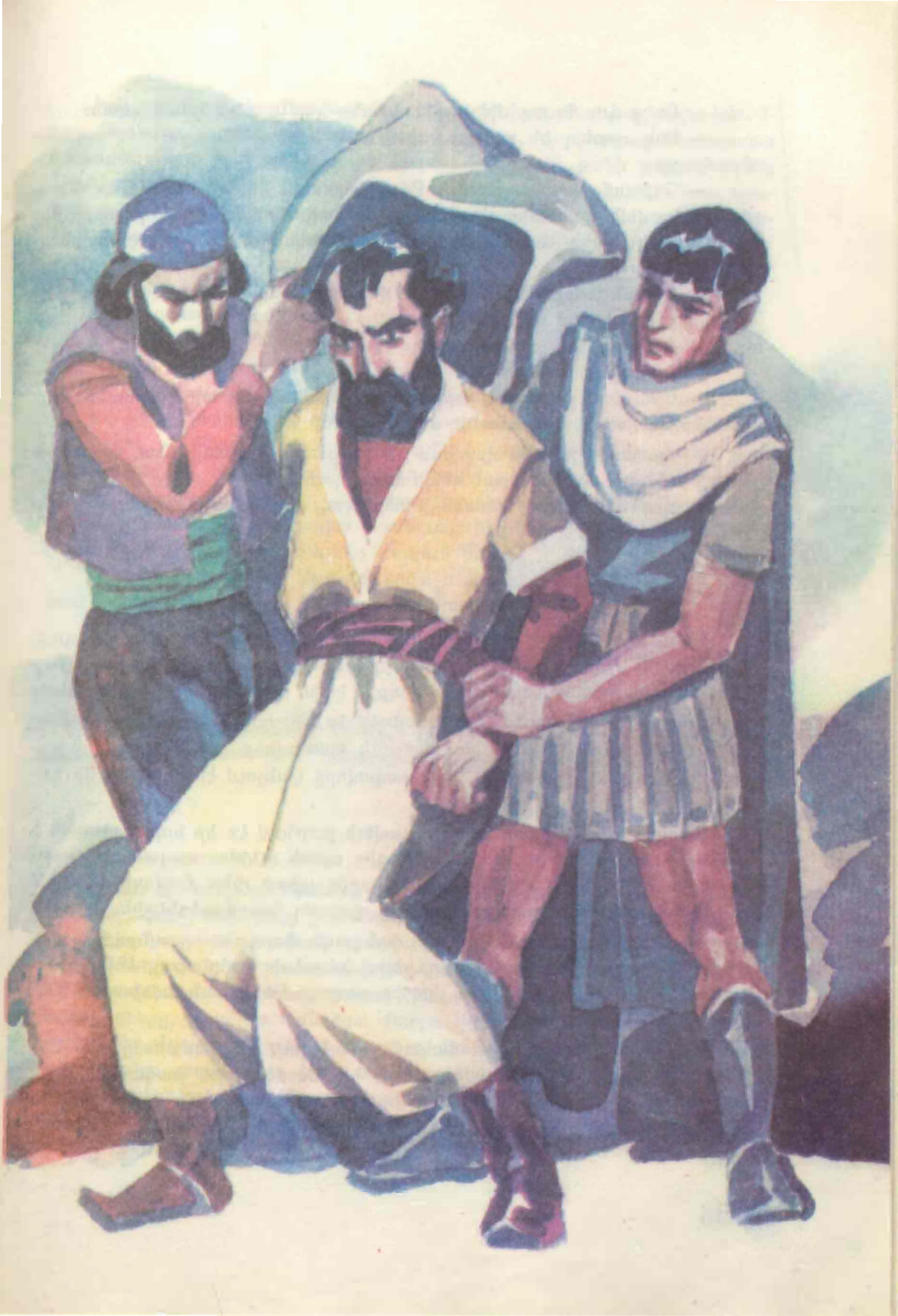
Եվ նա ենթադրեց այն, ինչ ենթադրում էր միշտ, թե քանի որ չկան՝ ուրեմն գերի են: Գերի՛... դժվար էր նրա համար մտածել այդ, հաշտվել այդ մտքի հետ, սակայն բոլոր նշանները նրան բերում էին այդ եզրակացության:— Բայց գուցե՞ և ծանր հիվանդ է ու չի կարող գալ կամ... գուցե՞ ամուսնացել է գնացած տեղում և մնացել այնտեղ... Ամուսնացե՞լ,— հապիվ թե... Նրանք ինչպե՞ս կարող էին թողնել իրենց տունը, այգին ու մնալ այնտեղ: Մայրը գոնե կգար, մայրը... Նա չէր թու,նի իր տունը, այգին...

Եվ մի առժամ Հրահատը մտքերի մեջ նստած էր անշարժ, երբ հանկարծ նրան սթափեցրեց իր ձիու խրխինջը, որով նա կարծես ինչ-որ բան էր ուզում հասկացնել... Ու մինչ Հրահատը կանդրադառնար դրան՝ նկատեց, որ մի տարեց կին գալիս էր դեպ իրեն՝ հանդարտ քայլերով և ուշադիր իրեն ու ձիուն զննելով:

Հրահատը ճանաչեց այդ կնոջը: Նապենիենց հարևանուհին էր:

— Հա՛,— ասաց նա մոտենալով ու անուրախ մի ձայնով:— Այդ դո՛ւ ես, տղաս: Գալդ բարի: Ի՞նչ է պատահել. չես երևում,— արագ-արագ հարցրեց կինը. ու, էլ պատասխանի չսպասելով, շարունակեց.— Հապա մի չես հարցնում, թե ո՛ւր են Նապենին ու Մարթա մայրիկը: Նրանք չեն գալիս, գոնե, ասում եմ Հրահատը երևա: Դու էլ չես գալիս...

Հրահատն ուզում էր ասել, որ ինքը վիրավոր էր և դրա համար չէր կարող երևալ. ուզում էր հարցնել նաև, թե նա գիտի՞ մի բան Նապենու և նրա մոր մասին, սակայն պառավը ժամանակ չէր տալիս նրան խոսելու:

— Բայց դու հույսդ մի՛ կտրի: Նրանք կգան, անպայման կգան:

— Իսկ որտե՞ղ են արդյոք, գիտե՞ս մի բան,— հարցրեց վերջապես Հրահատը:

— Չգիտեմ, տղաս, չգիտեմ: Բայց սպասում եմ, որ գան: Մեր հարեվաններից մեկը գարնանը գնացել էր Զորափոր: Ճանապարհին կույսերի մեջ տեսել էր մի աղջիկ: Աասւմ է շատ նման էր Նավենուն: Կամեցել է մոտենալ-խոսել, չի հաջողել:

— Ուրեմն Նավենին գերի չէ՞,— վեր թռավ Հրահատը:— Ուրեմն ո՞ղջ է:

— Հարկավ, տղաս, հարկավ ողջ է:

— Ճշմարի՞տ:

— Եթե չես հավատում, արի, կուվես տանեմ քեզ այդ հարևանի մոտ: Նա ինքը կպատմի քեզ: Գնանք, տղաս, գնանք:

Եվ պառավը, ինչպես վարվում են կասկածող երեխայի հետ, Հրահատի ձեռքը բռնելով, տարավ նրան դեպի այգու դուռը:

Կապած ձին, տիրոջ հեռանալը տեսնելով, գլուխը բարձրացնելով՝ վրընջաց նրա հետևից:

* * *

Մինչ այդ՝ Հայր-Մարդպետը միջնաբերդի հյուրատան մի սենյակում, ճանապարհի հագուստները փոխած, իր մետաքս կապան և փափուկ մույկերը հագած, արծաթ կարճ թուրը կողքից կախ, սպասում էր, թե ե՞րբ պետք է թագավորը կանչի իրեն: Նա վարմանում էր, որ ժամեր են անցնում, բայց իրեն հիշող, այցելող չկա, կամ հատուկ պատիվներ չեն լինում, ինչ արվում էր այդպիսի դեպքերում, երբ թագավորը կանչում էր անվանի մի նախարարի:

Սակայն այդ ամենից վատ՝ նա ավելի խորհում էր իր նոր պաշտոնի և գործունեության մասին, թե ի՛նչ ծրագիր պիտի ունենա պալատում այսուհետև. ու գտնում էր, որ իր առաջին գործը պիտի լինի՝ համոզել Պապին՝ բարեկամանալ պարսից հետ և երկրից վտարել հոռոմասերներին, առաջին հերթին Մուշեղ սպարապետին, այդ հանդուգն մարդուն, որ այնքան պարսկասեր նախարարներ կոտորեց... Լսելով Ներսեսի մահը՝ Հայր-Մարդպետը գտնում էր, թե քանի որ այլևս չկա իր քաղաքականության ամենամեծ խոչընդոտը, կդյուրանա իր գործը:

Երկար խորհելուց հետո սակայն, տեսնելով, որ ժամանակը ուշ է և իրեն չեն հրավիրում թագավորի մոտ, նա մտածեց, թե թագավորը երևի ցանկանում է, որ ինքն առայժմ հանգստանա ճանապարհի հոգնածությունից, իսկ առավոտը կընդունի ավելի հանգիստ պայմաններում...

Իսկ առավոտը, երբ նրան կանչեցին թագավորի մոտ՝ նա նորից խնամքով հագնվեց, կապեց իր բոլոր վեն ու վարդը, որ վայելուչ ներկայանա արքային: Բայց, սենյակից դուրս գալով, հապիվ մի քանի քայլ էր արել միջանցքում, հանկարծ ինչ-որ մարդիկ,— նա չիմացավ ովքեր,— նրա գլուխըն անցրին մի մեծ, ընդարձակ պարկ, որի մեջ Հայր-Մարդպետն անեւևութացավ կարծես. և որովհետև այդ պարկն անմիջապես սեղմեցին ու պարանով կապեցին նրա մեջքին ու ոտքերի մոտ, նա վրկվեց ոչ միայն վենք հանելու, այլև ձեռքերը շարժելու հնարավորությունից:

Նա հասկացավ ամեն ինչ և ծղրտաց ներքինու իր սուր ձայնով.

— Ինչպե՜ս եք համարձակվում, սինքլոր ստրուկներ: Հեռո՛ւ... Տարե՛ք ինձ իմ թագավորի մոտ... Թո՛ղ նա անի իմ դատաստանը...

— Կատարում ենք թագավորի հրամանը,— եղավ պատասխանը...

Եվ Հայր-Մարդպետին տարան պալատի տակ գտնվող պատժարանը:

Երկու օր հետո կոմս Տերենտը, լսելով Հայր-Մարդպետի մահը, շատ վարմացավ: Նա, որ կասկածներ ուներ արդեն, թե Պապը պատրաստվում է անցնել պարսից կողմը, այդ մահապատժից հետո, պարսկասեր նախարարների այդ նշանավոր պարագլխի սպանությունից հետո, չէր հասկանում ի՞նչ է կատարվում Արմենիայում և ի՛նչ է ուզում Պապը:

«Եթե երես է թեքում մեկնից, ապա և պարսից կողմնակից չէ,— մտածում էր նա:— Ուրեմն ի՞նչ է ցանկանում Պապը»...

ԳԼՈՒԽ 7

Որքան էլ Պապը ցանկանում էր հանգիստ ու խաղաղ լինի կյանքը իր թագավորության մեջ, բայց շարունակ կատարվում էին դեպքեր, որ առիթ էին տալիս հուզումների և խոսակցության: Այդպես եղավ և Հայր-Մարդպետի մահը: Ոմանք գտնում էին, որ պատիժը տեղին էր. «ծեր աղվեսին» այդպես էլ հարկավոր էր, որովհետև, ասում էին, չնայած թագավորը ներեց նրա հանցանքները, բայց նա հանգիստ մնալու փոխարեն, կամենում էր ապըստամբեցնել Վասպուրականը և, պարսից միանալով, հարվածել երկրի ամբողջությանը, շարունակել Մերուժանի գործը: Սակայն կային մարդիկ էլ, որ գտնում էին, թե Հայր-Մարդպետը առանձին բան չի արած. Պապը նրան պատժել է հին մեղքերի համար կամ ավելի շուտ՝ իր արքայական իշխա-

նությունը վգացնել տալու համար, որ մյուս նախարարները չհամարձակվեն հակառակել իր կամքին և ժամանակին տան իր պահանջած վինվորներն ու ձիերը:

— Ոչ, թագավորը կատակ չի անում: Նա արդեն եղջյուրներ է ցույց տալիս,— ասում էին նախարարների շրջանում:— Եթե նա չխնայեց Հայր-Մարդպետի նման անվանի և ազդեցիկ նախարարին, չի խնայի այսուհետև մյուսներին:

Կային և մարդիկ, որ այդ ամենը համարում էին Պապի չարության գործը: Այս կարծիքին էին մասնավորապես հոգևորականները:

— Ոչ,— ասում էին նրանք,— Պապը կամենում է վերացնել երկրի մեծերին և ինքը մնալ իր տղաների հետ: Թունավորեց Ներսեսին, այժմ էլ ահա Հայր-Մարդպետին...

Չնայած վանականները Հայր-Մարդպետին չէին սիրում, բայց նրա անունն այժմ հիշում էին Ներսեսի անվան հետ և դատապարտում Պապի վարմունքը:

Ներսեսի մահվան հետ կապված վրույցները դեռ չվերջացած՝ հոգևորականության մեջ սկսվեց մի նոր դժգոհություն: Այս անգամ պատճառն այն էր, որ Պապը, առանց հոգևորականության կամքը հարցնելու, կաթողիկոսական թափուր գահի տեղապահ էր կարգել Մանավկերտի եպիսկոպոս Հուսիկին, որ Ալբիանոսյան հայտնի տոհմից էր: Շատերը հուզված էին, որ թագավորը միջամտում է եկեղեցու գործերին, իսկ ոմանք գոգված էին, որ նա անտեսել է Խադին. չէ՞ որ նա էր Ներսեսի մշտական տեղապահը և իրավունքով նա պիտի լիներ այդ պաշտոնի մեջ:

— Ինչ գործ ունի Ալբիանոսյան Հուսակի տեղապահության պաշտոնում: Սա Ներսես հայրապետի կամքին հակառակ է:

— Բացի այդ՝ նա ասորական կրթության տեր է. չի կարող մեզ բարեկամ պահել Բյուզանդիայի հետ,— ավելացնում էին մյուսները:

— Բայց տեղապահը ժամանակավոր է,— հանգստացնում էին ծանրաբարոները, որ չէին ցանկանում դժգոհություն ծագի և աղմուկ լինի:

— Ոչ,— առարկում էին առաջինները:— Սա մի բան նշանակում է անշուշտ: Եվ ինչ իմանաս՝ վաղը թագավորը սրան իսկ կաթողիկոս չի դարձնի:

— Քանի որ կա Ներսես վեհի որդի Սահակը՝ հավիվ թե մի ուրիշին դարձնեն կաթողիկոս: Նա պետք է փոխարինի հորը: Այդպես է կարգը:

Հիմա կատարվել էր կարգից դուրս բան, ուստի և շատերը հուզված էին. հուզված էին մանավանդ այն պատճառով, որ լուրեր էին շրջում, թե Պապը մտադիր է այդ Հուսիկ եպիսկոպոսին կարգել կաթողիկոս, որպես կրթված, «գրոց, գիտությանց» լավատեղյակ և լեզուներ իմացող հոգևորական:

Եվ ահա մի օր Վաղարշապատի վանքի բակում մի խումբ վանականներ դարձյալ խոսում էին հուզված:

— Ինչո՞ւ Պապը չի հրավիրում Սահակին. չէ՞ որ նա է միակ ժառանգը Լուսավորչի տոհմի,— ասում էր մի վարդապետ:

— Նա տակավին երիտասարդ է և աշխարհական:

— Ներսեսը ոչ միայն աշխարհական էր, այլև կինվորական, բայց նրան ընտրեցին, որովհետև նա էր տոհմի միակ ժառանգը:

— Եթե Սահակին չընտրեն, Ալբիանոսյան Հուսիկին, միևնույն է, Կեսարիայի մետրոպոլիտը չի օծի կաթողիկոս: Մենք կգրենք, որ չօծի,— նկատեց մի դժգոհ եպիսկոպոս:

— Ասում են՝ Խադ սրբազանն արդեն տեսնելով իր հեռացումը տեղապահությունից և լսելով, որ Հուսիկին համարում են կաթողիկոսության թեկնածու, նպովագիր է ուղարկել թագավորին, թե թույլ չի տա, որ հունաց մետրոպոլիտը Հուսիկին օծի կաթողիկոս:

— Եվ ճշմարիտ է վարվել Խադ սրբազանը,— միջամտեց մի դյուրագրգիռ վարդապետ:— Թագավորն իրավունք չունի խախտել ընդունված կարգը, փոխել կաթողիկոսի տոհմական իշխանությունը, Լուսավորչի սահմանածը: Ով դեմ է այդ ամենին, նա դեմ է քրիստոնեության, կրոնին, եկեղեցուն:

— Եղբայրներ, ես ասել եմ և կրկնում եմ, որ Պապը հեթանոս է,— բարձրաձայն ասաց մի նիհար, փոքրիկ, արագաշարժ աչքերով եպիսկոպոս:

— Եթե Պապն անի իրենը, մենք՝ կանենք մերը,— առաջ եկավ քարոզիչ Հովսեփ եպիսկոպոսը:

— Պարզի՛ր միտքդ, սրբական հայր:

— Մի՛տքս: Ահավասիկ: Կգրենք Կեսարիայի մետրոպոլիտին, որ Հուսիկին չօծի, որպես ոչ Լուսավորչի տոհմից և ասորական կրթության տեր մարդու:

— Ճիշտ ու ճշմարիտ, հայր Հովսեփ. և չի օծի: Հիանալի միտք:

Այդ ժամ խոսողներին մոտեցավ մի վարդապետ, որ ըստ երևույթին լսել էր այս ամենը, ու սկսեց հանդարտ.

— Դուք ասում եք, սուրբ հայրեր, թե կգրենք մետրոպոլիտին և... մասամբ նորին: Բայց ի՞նչ կասեք, եթե Պապը չուզի նորան Կեսարիա ուղարկել և... մասամբ նորին...

— Ինչպե՛ս. ուրեմն նա Հուսիկին չի՞ ուզում կաթողիկոսացնել,— ուրախացավ մեկը:

Նրա հետ վարմացած և ուրախացած՝ խոսողին նայեցին մյուսները:

— Չի ցանկանո՞ւմ:

— Ցանկանո՛ւմ է, հայրեր, ցանկանո՛ւմ է: Բայց ականջալուր եղա, որ չի կամենում Կեսարիա ուղարկել և... մասամբ նորին:

— Անհասկանալի է,— ասաց ուկնդիրներից մեկը:— Հապա ո՛վ պետք է նորան ձեռնադրի և օծի:

— Ո՛վ: Դուք, հայրեր, դուք և... մասամբ նորին:

Հավաքվածների վարմանքը կրկնապատկվեց: Նրանք ավելի մոտեցան խոսողին:

— Ինչպե՛ս **մենք**... խոսիր հանգամանորեն, սուրբ հայր: Այդ ինչպե՛ս կարող է լինել:

— Շատ պարզ,— դանդաղորեն վրա բերավ հանդարտ վարդապետը:— Ասում են՝ Պապը ցանկանում է, որ մեր եպիսկոպոսներն իրենք օծեն կաթողիկոսին և մասամբ նորին...

Ու նա ժպտաց քմծիծաղ:

— Դու ծիծաղո՞ւմ ես, սուրբ հայր,— նկատեցին մի քանի հոգի միասին:— Այդ ինչպե՞ս կարող է լինել... Չկա այդպիսի կարգ...

— Մեր կաթողիկոսներն օծվում են միշտ ու միայն Կեսարիայում...

— Իսկ հիմա, ասում են, մտադիր է պահանջել, որ օծենք այստեղ,— շարունակեց հանդարտ վարդապետը և ասելիքը չավարտած, ավելացրեց.— Եվ մասամբ նորին...

— Այստե՞ղ...— և վարմանքի հետ միասին լսվեցին քրթմնջոցներ.— «Այստե՛ղ»... ո՛վ է տեսել կարգի այդպիսի խախտում:

Իսկ քիչ հետո մեկը հարցրեց մտահոգ.

— Մե՞նք... ինչպե՞ս կարող ենք օծել մենք... Մի՞թե թագավորն այդ չգիտի:

— Գիտի, հարկավ. բայց ասել է, թե որքա՞ն է հարմար, որ մի երկիր ունենա այսքան եպիսկոպոս և իր կաթողիկոսն ուղարկի օտար երկիր օծելու: Ու ասել է նաև,— շարունակեց հանդարտ վարդապետը տխուր հեգնանքով,— թե պատահե՞լ է արդյոք, որ հոռոմներն իրենց մետրոպոլիտին ուղարկեն մեր երկիրը՝ այստեղ օծելու: «Չի՛ պատահել», ասել են նրան: «Եվ ուրեմն,— ասել է թագավորը,— ինչպես հոռոմներն են օծում իրենց մետրոպոլիտներին, այնպես էլ դուք օծեք ձեր կաթողիկոսին»: «Եվ սա, ասել է, առավել պատվաբեր է ձեզ համար»...

— Այդ ճշմարիտ է,— ասաց մի եպիսկոպոս,— բայց կարգ չէ: Չէ՞ որ հոռոմների մետրոպոլիտ Եպիփանոսը և մյուս հոռոմ եպիսկոպոսները կնվովեն մեզ, որ խախտում ենք կարգը:

— Սրբազան հայր, մենք քրիստոնյա ենք,— նկատեց մի վարդապետ,— որտե՛ղ և օծենք մեր քահանայապետին՝ միևնույն է:

— Բնավ ո՛չ, հայր սուրբ. բնավ միևնույն չէ,— միջամտեց մի ուրիշը վրդով:— Մի՞թե մեր օծած կաթողիկոսը կարող է ունենալ այն հեղինակությունը, ինչ Կեսարիայում՝ մետրոպոլիտի կողմից օծվածը:

— Կամ ժողովուրդը կհավատա՞ մեր օծյալին,— լսվեց մի նոր ձայն:— Ո՛չ, եղբայրներ, ո՛չ, սուրբ հայրեր: Ո՛չ...

Լռություն իջավ, որի մեջ մեկը հարցրեց հանկարծ.

— Բայց ինչն է պատճառը, սուրբ հայր, որ թագավորը չի ցանկանում մեր կաթողիկոսը օծվի Կեսարիայում:

— Կարևո՛ր, հույժ կարևո՛ր հարց,— կրկնեցին վարդապետները:— Ինչ է պատճառը իրոք:

Հանդարտ վարդապետը ձեռքը բարձրացրեց, որ լռեն, և ինքը, գլուխն իջեցնելով, ասաց գաղտնիք հաղորդողի շշունջով.

— Ես ինքս, հայրեր, չգիտեմ պատճառը բուն, բայց լսած եմ՝ այն է պատճառը, կարծյոք, որ հոռոմները չեն հեռանում մեր քաղաքներից: Թագավորն ասել է, կարծյոք, թե «հոռոմները նստել են մեր քաղաքներում ու չեն հեռանում, իսկ դուք ուզում եք գնալ նոցա ո՛տքը, թե օծեցեք մեզ համար քահանայապետ»... Եվ դա համարել է հոգու ստրկություն և... մասամբ նորին,— շշուկով, ձեռքը բերանին դնելով ավարտեց նա:

— Իսկ ես լսել եմ, սուրբ հայր,— նույնպիսի շշուկով սկսեց մի կարճ հոգևորական,— լսել եմ, որ թագավորն ասել է, թե մեր հոգևորները չեն հասկանում, որ կապած մնալով բյուզանդական եկեղեցուն՝ հարուցանելու են պարսից թշնամությունը և մի օր կուլ են գնալու ամենակուլ հոռոմներին...

— Տեր ամենակա՛լ,— խաչակնքեցին բոլորը միասին:— Վտանգալի՛ց խոսքեր... Վտանգալի՛ց մտքեր...

Թե որքա՛ն ճիշտ էին թագավորին վերագրվող այդ խոսքերը կամ նրա մտադրությունը, թե կաթողիկոսին պետք է օծել Հայաստանում,— հայտնի չէր, սակայն դա այնպես վարմացրեց և հուզեց բոլորին, որ ոչ ոք համարյա չգնաց իր խուցը, ինչպես տուրքերի հրամանը լսած երեկոյան: Նորից խըմբերի բաժանված՝ երկար դատում, երբեմն և դատապարտում էին թագավորի տարօրինակ մտադրությունը: Իսկ երբ ցրվեցին խցերը՝ բավական ժամանակ չէին կարողանում քնել: Դա մի այնպիսի նորություն էր, որ ոչ ոք չէր հաշտվում դրա հետ և թվում էր, եթե այդպես լինի՝ աշխարհի կարգը կփոխվի՝ քրիստոնեությունը կտուժի սաստկապես: Ինչպե՞ս կարող են իրենք կաթողիկոս օծել և իրենց օծածը կարո՞ղ է արդյոք ընդունելի լինել... Ինչ է ուզում վերջապես Պապ թագավորն իրենցից.— եկեղեցու տուրքերը վերացրեց, հիմա էլ կամենում է կտրել մեզ բյուզանդական եկեղեցուց և Բյուզանդիայից,— ասում էին նրանք թե՛ վարմացած, թե՛ վրդով:

Սակայն ամենից ավելի հուզված էր Խադը. նա անձնապես վիրավորված ու ստորացված էր զգում իրեն, որ իր փոխարեն տեղապահ է կարգված Հուսակը. հուզված էր և նրա բարեկամ Վանանդի Կյուրեղ եպիսկոպոսը, որ իրար հաջորդող դեպքերի պատճառով չէր ուզում մեկնել իր թեմը և սպասում էր, թե ինչ ընթացք կստանա այդ ամենը. նրան թվում էր, թե մեծ մի վտանգ է սպառնում եկեղեցուն և կաթողիկոսական գահին:

Մի երեկո նրանք երկուսով տխուր նստել էին Դվինի եպիսկոպոսարանում և երկար վրուցում էին Պապի վերջին մտադրության մասին:

— Վա՛յ քեզ, քաղաք, որ թագավորդ մանուկ է,— կրկնեց Կյուրեղը Խադ Եպիսկոպոսի սիրած դարձվածքը:— Վա՛յ քեզ...

— Ո՛չ թե մանուկ, այլ դև և դիվահար կատաղի,— վրա բերեց Խադը:— Մտքով բարբարոս, գործով տարտարոս: Նախարարներից վինվոր ու ձի է պահանջում, եկեղեցուց խլում է նրա տուրքերը, իրավունքները... Դիվային գործե՛ր... Սա անցավ արդեն չարաճնունդ հորից և չարանենգ պապից: Նոքա երկուսն ևս կրեցին իրենց պատիժը արժանի, կգա աստծով և հերթը սորա..

Ու երբ երեկոն անցավ բավական, երբ միաբանության անդամները ննջեցին իրենց խցերում և անցուդարձը խաղաղվեց քաղաքում, նրանք դուրս եկան երկուսով և մութի մեջ իրենց քայլերն ուղղեցին դեպի վորավար Տերենտի տունը: Այդ պահին նրանց տագնապում էին խնդիրներ, որ թվում էր, թե միայն Տերենտը կարող էր հասկանալ ու բացատրել: Նրանց կարծիքով՝ Հայաստանում չկար այլևս մի մարդ, որ մտահոգվեր եկեղեցու բախտով. դա թերևս միայն Տերենտը լիներ. և Պապը, որ ուրիշ մեկին չէր ուզում լսել, դեսպանին կլսեր. իսկ եթե դեսպանին չլսեր, կլսեր, անշուշտ, կայսեր... և անձնասպան գործեր չէր անի... Անցյալ անգամ դեսպանը սիրով լսեց իրենց, բայց մինչև այսօր արդյունք չեղավ: Այս անգամ սակայն, թվում էր նրանց, որ Տերենտն անտարբեր չէր կարող լինել և կաներ վճռական քայլեր:

Հավիվ նրանք դուրս էին եկել և մի քանի քայլ արել դեպի դուռը, երբ մեկը, պատերին քսվելով, հետևեց նրանց:

Ոտնաձայն լսելով՝ Խադը կանգ առավ ու ետ նայեց.

— Ո՛վ է,— հարցրեց նա փոխված, խուլ ձայնով:

Սև, երկար ստվերը մոտեցավ երկչոտ քայլերով:

— Ես եմ, սրբազան, Մաղաքիա սարկավագը:

— Եվ ո՛ւր ես գնում,— ասաց Խադը վուսպ բարկացած:

— Գալիս եմ քո հետևից, սրբազան:

— Եվ ինչո՛ւ:

— Ջեզ հետ վրուցել եմ ուզում, սրբազան:

— Եվ ինչո՛ւ այսպես անժամանակ, եթե բարի են դիտավորությունները դ:

— Բարի են, սրբազան,— մութի մեջ խոնարհում արեց սարկավագը:— Ուզում եմ, սրբազան, նախապես թողություն տաս իմ մեղավոր հոգուն, թեպետ վստահ եմ, որ չարին վերացնելը մեղք չպիտի համարվի,— ասաց սարկավագն արագ-արագ, կարծես տենդի մեջ:

— Ի՞նչ չար, ի՞նչ վերացնել, սարկավագ:

— Թագավորին, սրբազան. վերացնել թագավորին, որ վերանան եկե-

ղեցուն սպառնացող աղետները, չարիքները վերջապես,— հևաց սարկավագը:

Խադը մութի մեջ ոտքը վարկեց գետնին:

— Գնա՛, սարկավագ, և խաղաղությամբ ննջիր քո խցում,— ձայնը կոկորդում սեղմելով՝ ասաց Խադը:— Եվ սպանության այդ խորհուրդը վանի՛ր քո սրտից:

— Անկարող եմ, հայր սրբազան, անկարող եմ, ինչպես և դու:

— Լռի՛ր, սարկավագ. ես այդպիսի խորհուրդ չունեմ,— ցած, բայց սպառնալից նկատեց Խադը:— Գնա՛ և ննջիր քո խցում, մեղսավոր հոգի:

— Չեմ կարող ննջել, սրբազան, ինչպես և դու: Հանգիստ չունեմ, ինչպես և դու, մինչև որ...

— Լռի՛ր և հեռացի՛ր, սարկավագ,— սաստեց Խադը՝ ձայնը նորից խեղդելով:

Սարկավագը կծկվեց կանգնած տեղում և ապա վիզը ծռեց աղերսանքով:

— Թույլ տուր գոնե ուղեկցել քեզ, սրբազան, մինչև դեսպանի տուն,— ասաց նա ընկճված:

— Որտեղի՞ց գիտես ո՛ւր գնալս,— բարկացավ Խադը:— Այդ ո՛վ ասաց քեզ:

— Հոգին սուրբը, սրբազան, հոգին սուրբը...

— Լռի՛ր, անիրավ, և մի՛ համարձակվի լրտեսել ինձ,— ավելի տաքացավ Խադը:— Հեռացի՛ր և ծնրադիր աղոթքով ապաշխարիր քո խցում:

Այս ասելով՝ նա հրեց սարկավագին և դուրս եկավ փողոց, ուր Կյուրեղ եպիսկոպոսն սպասում էր նրան անհամբեր:

Եվ նրանք ճանապարհ ընկան:

Ինչպես միշտ՝ Տերենտի լուսամուտում վառվում էր ճրագը, որ աղոտ լուսավորում էր փողոցի մի շերտը և մուտքի դուռը:

Կոմսը տակավին արթուն նստած էր իր վարդարուն ընդարձակ սրահում:

Ինչպես առաջ, այս անգամ էլ Տերենտը հայ անվանի եպիսկոպոսներին ընդունեց հարգանքով. ընդգծված ակնածանքով համբուրեց երկուսի աջն էլ և, փափուկ գահավորակին նստեցնելով, ինքը տեղավորվեց նրանց դիմաց, ինչպես խոնարհ մի հավատացյալ իր խոստովանահայրերի առաջ:

— Ինչո՞վ կարող եմ ծառայել իմ սրբազան հայրերին,— ասաց նա՝ նորից առանձին-առանձին գլուխ իջեցնելով եպիսկոպոսներին:— Ուրախ եմ, որ արժանացել եմ ձեր այցելության պատվին... Ինչո՞վ կարող եմ...

— Ամենայն բանիվ, տեր դեսպան, ամենայն բանիվ,— սկսեց Վանանդի Կյուրեղ եպիսկոպոսը վարժ հունարենով:— Նեղություն ենք պատճառում ձեզ մեր անժամանակ այցելությամբ, բայց այնքա՜ն խնդիրներ կան դժվարին... կուզեինք, որ դուք գեթ որոշ չափով փարատեք մեր կասկածները:

— Պատրաստ եմ, սրբազան հայրեր,— դարձյալ խոնարհում արեց Տերենտը:— Պատրաստ եմ իմ ուժերը ներածին չափ...

Կյուրեղն իր պատմությունն սկսեց Ներսեսի մահից, ասելով, որ այդ դժբախտ դեպքը, ինչպես պարզվեց, թունավորման հետևանք էր:

— Ես այդ լսել եմ, սրբազան հայր,— գլխով խոնարհում արեց Տերենտը:— Բայց միաժամանակ ինձ հայտնեցին, թե թունավորման ապացույց չկա: Դժվարին է հաստատել, ասում են, մեռավ թունավորումի՞ց, թե բնական մահով:

— Այդ հետո կապացուցվի, ավնիվ կոմս,— շարունակեց Կյուրեղ եպիսկոպոսը, ցավելով, որ դեսպանը չի հավատում իր խոսքերին և առհասարակ թունավորման վարկածին:— Հետագա իմ ասելիքները, հույս ունեմ, կապացուցեն այդ: Ահավասիկ, օրինակ, չգիտեմ ձեզ հայտնի է թե ոչ, մեր թագավոր Պապը կաթողիկոսի օրինավոր և ընտրված տեղապահին, որ սըրբազան Խադն էր,— այստեղ Կյուրեղ եպիսկոպոսն իր փափլիկ ձեռքը հարգանքով մեկնեց դեպի Խադը, որը, այդ տեսնելով, վիրավորված տեսք ընդունեց, չնայած դեսպանը նորից գլուխ տվեց նրան,— փոխեց: Այո, փոխեց. և հիմա կամենում է կաթողիկոս կարգել մեկին, որ Լուսավորչի տոհմից չէ և բյուզանդական կրթություն չունի... մի բան, որ դեմ է ավանդությանց և վիրավորակա՛ն մեզ համար: Այո, վիրավորական, հարգելի կոմս, քանզի մենք սովոր ենք՝ ինքներս ընտրել մեր կաթողիկոսը, կամ՝ այդ կարող է անել միայն Կեսարիայի երանելի մետրոպոլիտը, բայց ոչ հայոց թագավորը... Եվ հետո, հարգելի վորավար, կարևորը, որի համար և կուզեի իմանալ ձեր կարծիքը, նա մտադիր է խախտել վաղուց ընդունված մի կարգ, ինչ վրդովում է մեզ բոլորիս...

Եվ Կյուրեղը վշտացած լռեց:

— Այդ ի՞նչ կարգ է, հայր սրբազան,— հարցրեց Տերենտը հետաքրքրված:

— Դուք գիտեք, որ հնուց ի վեր, մեր քահանայապետ Լուսավորչից սկսած, հայ կաթողկոսներին ձեռնադրում և օծում է Կեսարիայի մետրոպոլիտը: Բայց մեր թագավորը կամենում է խախտել այդ կարգը և կաթողիկոսին օծել տալ այստեղ... հայ եպիսկոպոսների ձեռքով...

Վերջին խոսքերի վրա կոմս Տերենտն ուղղվեց նստած տեղը. նրա դեմքն ավելի լրջացավ:

— Այդ ինչպե՞ս: Առանց մետրոպոլիտի՛,— չկարողացավ իր սառնասըրտությունը պահել նա:— Բայց չէ՞ որ, կարծեմ, միայն նա՛ է իրավասու օծել,— և չկամենալով կարծես ասել ավելին՝ կրկնեց.— Այդ ինչպե՞ս...

— Այդպես, հարգելի կոմս,— աշխուժացավ Կյուրեղ սրբազանը, նկատելով, որ շահագրգռեց դեսպանին:— Բավակա՞ն չէր եկեղեցին զրկեց իր տուրքերից, բավակա՞ն չէր երանելի Ներսեսի թունավորումը, հիմա էլ այս բռնությունը, եկեղեցու և հոգևորականության իրավունքների այս բիրտ խախտումը:

— Իսկ դա արդեն որոշվա՞ծ է, սրբազան հայրեր, թե՞ միայն խոսք է,— հարցրեց Տերենտը դիտմամբ անկողմնակալ ու չեզոք մարդու հետաքրքր-

քրությամբ, բայց մի քաղաքավարությամբ, որ սառը չթվա հյուրերին:

— Ասա՛,— մատը Կյուրեղի ծնկանը խփեց Խադը,— ասա՛ կոմսին, որ մեր թագավորից սպասելի է...

Տերենտը այդ նկատելով՝ հարցրեց.

— Ի՞նչ է ասում սրբական հայրը:

Կյուրեղը թարգմանեց: Տերենտը մտածմունքի մեջ ընկավ:

— Բայց, ներեցեք ինձ, սրբական հայրեր,— ասաց նա մի վայրկյան լռելուց հետո իր կապույտ աչքերի հեզ արտահայտությամբ հերթով եպիսկոպոսներին նայելով:— Ես, ճշմարիտ, լավ չեմ հասկանում, թե այդպիսով ի՞նչ նպատակ է հետամտում Պապ թագավորը:

— Նպատա՛կ... Մի՞թե պարզ չէ, ավնիվ կոմս,— հառաչեց Կյուրեղ սըրբավանը՝ մորուսը բռնելով:— Մի՞թե պարզ չէ, որ Պապը ցանկանում է այդպիսով կտրվել Բյուզանդիայից և անցնել պարսից կողմը...

— Այդպե՞ս,— և Տերենտը բարձրացրեց հոնքերը:— Եվ մի՞թե Պապ թագավորն իրոք կցանկանար այդ:

Եվ կոմսը նորից հերթով նայեց հայ եպիսկոպոսներին:

— Այդ թերևս միայն ինքն է հասկանում,— ասաց Կյուրեղը բավմախորհուրդ:

Ու մի առժամ լռություն իջավ:

— Եվ այդ՝ Կեսարիա չուղարկելը որոշված, վճռվա՞ծ է արդեն,— հարցրեց Տերենտը, փոքր լռելուց հետո:

— Այդպես է երևում, տեր կոմս:

Նորից լռություն:

— Իսկ այդ Հուսիկ եպիսկոպոսը մի՞թե պարսկասեր է, քրիստոնյա լինելով հանդերձ,— կրկին լռությունը խզեց Տերենտը:

— Եթե պարսկասեր չէ, կոմս, բյուզանդասեր էլ չէ: Նա ասորական կըրթություն ունի:

Դարձյալ լռեցին: Բայց Կյուրեղ սրբականը, այդ անհարմար լռությանը վերջ տալու համար, կարծես, հարցրեց, թե կոմսը տակավին պիտի մնա՞ Դվինում, թե մեկնելու է իր ամառային նստավայրը:

— Առայժմ այստեղ եմ, սրբական հայր,— խոնարհում արեց Տերենտը:

Այնուհետև նրանք խոսեցին մի փոքր ևս վանական խնդիրների շուրջը, ապա, երբ ոտքի ելան հրաժեշտ տալու, Խադը բռնեց Կյուրեղի թևը.

— Ասա՛ կոմսին, որ հուսամ, թե այս ամենի մասին կիմացնի Կեսարիայի երանելի մետրոպոլիտին:

Կյուրեղը թարգմանեց:

— Անշուշտ, սրբական հայրեր, անշուշտ...

— Ասա՛,— շարունակեց Խադը,— ասա՛, որ եթե մենք կտրվենք Բյուզանդիայից և Կեսարիայից՝ կորած է քրիստոնեությունը մեր երկրում: Ասա՛, որ քրիստոնեությունը փրկելու համար ենք եկել քեզ մոտ:

Կյուրեղը նորից թարգմանեց:

— Հասկանալի է, սրբազան հայրեր, հասկանալի է,— գլխով արեց Տերենտը:

Եվ դեսպանը, ինչպես առաջին անգամ, խնդրեց նրանց այցելել իբրև բարեկամի և քրիստոնյայի, ու ճանապարհ դրեց մինչև մուտքի դուռը՝ մեծ հոգածությամբ ու խոնարհումներ անելով:

Իսկ երբ նրանք գնացին՝ Տերենտը մտածեց, թե որքա՞ն արդյոք ճիշտ են լսածները Պապի մտադրության մասին: Ի՞նչ է մտածում իսկապես Պապը, որ չի կամենում նոր կաթողիկոսին ուղարկել Կեսարիա... Վախենո՞ւմ է արդյոք, թե այդ եպիսկոպոսին, իբրև ոչ Լուսավորչի տոհմից, մետրոպոլիտը չի օծի... Դա ավելորդ երկյուղ է,— մտածում էր նա:— Մետրոպոլիտի և ամբողջ Բյուզանդիայի համար միևնույն է, թե ո՛վ է նա և ո՛ւմ տոհմից. միայն թե նա ենթարկվի մեր՝ բյուզանդական եկեղեցուն... Իսկ եթե չուղարկելն արվում է այն նպատակով, որ Հայաստանը կտրի Բյուզանդիայից և անցնի պարսից կողմը, ինչպես ասում են... Բայց այդ դեպքում հարկ չկա կաթողիկոս օծել... Իսկ եթե Պապը ցանկանում է կաթողիկոս օծել, ուրեմն նա դեմ չէ քրիստոնեության կամ նոր մի Հուլիանոս չէ, որ ցանկանում է քրիստոնեությունը վերացնել Արմենիայից, ինչպես անցյալ անգամ պնդում էին այս արմեն եպիսկոպոսները, և ինչպես գրեցի ես կայսեր ուղարկած նամակում,— խորհում էր Տերենտը՝ եռանդով անցուդարձ անելով:

Եվ մինչ նրա սպասավոր Անաստասը հավաքում, կարգի էր բերում աթոռները, դժգո՛հ, որ արմեն եպիսկոպոսները խանգարեցին իր հանգիստը, կոմսը մերթ քայլելով, մերթ կանգնած շարունակում էր մտածել լսածների մասին: Նա դժվարանում էր հասկանալ, թե ի՞նչ է կամենում Պապն իր այդ նոր արարքով:

«Դա արվում է թերևս մի նպատակով,— մտածում էր նա,— մեզ զգացնել տալու, որ մեր վորքերը հանենք Արմենիայի քաղաքներից ու գավառներից, այլապես կխզի իր երկրի կապերը մեզ հետ... Չէ՞ որ մի քանի անգամ նա հետաքրքրվել է, թե ե՞րբ են հեռանում մեր վորքերը, որպեսզի ինքը միջոցներ ընձեռի այդ քաղաքների համար... Եվ հիմա, երբ մենք չենք հեռանում այդ քաղաքներից, նա մտածել է՝ «Քանի որ իմ քաղաքները չեն թողնում՝ ես էլ ահա կաթողիկոսը Կեսարիա չեմ ուղարկի— կօծեմ այստեղ»... Թե՞ ունի բոլորովին այլ նպատակ»...

Եվ Տերենտը դարձյալ չէր կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչ է կամենում իսկապես Պապը՝ ի՞նչ է նրա նպատակը:

«Ավելի լավ է վաղը գնալ մոտը և խոսել հետը, գուցեև պարզվի մի բան», մտածեց նա ու մեկնվեց հռոմեական բավմոցի վրա հանգստանալու:

Եվ մյուս օրն իսկապես նա գնաց պալատ:

Ինչպես միշտ՝ սիրալիր մտավ գահասրահ, հարցրեց թագավորի առող-

չությունը, ապա վկայությամբ խոսք բաց այնց սուր կաթողիկոսի վրա լսել է, որ «ներհուն անձն է՝ կրթությամբ ճոխացած», և կուզեր իմա ե՞րբ է արդյոք նա մեկնելու Կեսարիա՝ օծվելու, որ համապատասխան գադրություն աներ՝ նրան արժանավայել ընդունելություն ցույց տալո

— Ես, իբրև Արմենիայի բարեկամ, արքա, կուզեի, որ նրա ներկայիչներին հարգանք մատուցվի, որովհետև այս երկիրն իր հեր թյամբ արժանի է դորան:

— Շնորհակալություն, հարգելի կոմս, ձեր լավ վգացմունքների մար,— ասաց Պապը:— Ես գիտեմ անշուշտ, որ դուք միշտ եղել ե երկրի և իմ բարեկամը, բայց և, իբրև բարեկամ, ձեզ պիտի հայտնե մեր կաթողիկոսն այս անգամ չպետք է գնա Կեսարիա օծվելու:

Կոմս Տերենտը ընդունեց վարմացած-հետաքրքրվող դեմք:

— Ինչպե՞ս, արքա. գուցե կա՞ն դժվարություններ. պատրաստ եմ թել:

— Դուք բարի եք, ավնիվ կոմս,— ասաց Պապը:— Մենք պարզապես ցանկանում նեղություն տալ Կեսարիայի սրբազան մետրոպոլիտին: և ինչպես գիտեք, ունենք շատ եպիսկոպոսներ, որ կարող են նույն կ կատարել այստեղ, բարվոք համարելով ծախքեր և նեղություն չպա ռել ձեզ, այսինքն՝ ձեր պետությանը, կոմս:

— Օ՛օ՛, արքա, ծախքե՛ր... դրա մասին մի՛ մտածեք: Մեր օգո կայսրն այնքան բարյացակամ է դեպի Արմենիան և դեպի ձեզ, որ այդ քերը ոչի՛նչ... Դորա մասին չարժե անգամ մտածել...

— Սակայն ծախքերը չեն միայն, կոմս. եպիսկոպոսը ծեր է, չի կ երկար, տաժանելի ճանապարհ կտրել, մանավանդ շուտով ձմեռ կլինի կողմերում,— ասաց Պապը:— Եվ մյուս կողմից, հարգելի կոմս, նկ առանք, որ նոր կաթողիկոսն այստեղ ունի շատ անելիքներ անհետաձ նա կարգավորելու է եկեղեցու և հոգևորականության գործերը...

Եվ Պապը լուսամուտից նայեց դուրս ու, խոսակցության նյութը ծես փոխելու նպատակով, հարցրեց.

— Իսկ ինչպե՞ս է ողորմած կայսեր առողջությունը, կոմս:

— Միանգամայն գոհացուցիչ, արքա: Իր վերջին նամակում աս ծային կեսարը սիրալիր բարևներ է ուղարկում— հատկապես եկա ր նելու— և ցանկանում է քեզ, արքա, առողջություն և կատարյալ հաջ թյուն...

Պապը գլուխը խոնարհեց ի նշան շնորհակալության:

Նույնն արին գահասրահում գտնվող պալատականները՝ հպարտ Ամատունին, Ջենոն Գնունին, Օտա Ապահունին և մյուսները, ինչպես դունված էր:

— Նույնը ցանկանում եմ Օգոստոս կայսեր,— ասաց Պապը և, թեթ լությունից հետո, հարցրեց.— Ի դեպ, ավնիվ կոմս, կայսրն ստացե

արդյոք քո նամակը մեր քաղաքների մասին... բյուզանդական վրրքերը մեր քաղաքներից հանելու մասին:

Հարցն այնքան անակնկալ էր Տերենտի համար, որ նա մի ակնթարթ վարմացած նայեց թագավորին և ավելի լրջացավ:

— Ես ենթադրում եմ, արքա, տակավին ոչ, քանի որ աստվածայինն իր նամակում չի հիշում այդ մասին: Թերևս դպիրներն են մոռացել ժամանակին հայտնել կամ գուցե ստացել է և խորհում է մի ցանկալի լուծում: Համենայն դեպս, արքա, հույս ունեմ շուտով քեզ ուրախացնող լուր ստանալ: Եվ, ինչպես ամեն դեպքում, այս անգամ ևս անմիջապես իրավեկ կդարձնեմ քեզ: Իսկ առայժմ, արքա, թույլ տուր մի հարց. ե՞րբ է լինելու կաթողիկոսի օծումը:

— Հավանորեն առաջիկա ամիսներին...

— Ես կարծում եմ՝ մեծ վիշտ կլինի մեր սրբազան մետրոպոլիտի համար, որ չի մասնակցելու այդ սուրբ ծեսին և չի տեսնելու իր եղբայրակցին,— ասաց Տերենտը՝ տխրության արտահայտությունը դեմքի վրա և ձայնի մեջ:

— Որոշ ժամանակ հետո կաթողիկոսը, հարկավ, կարող է գնալ մետրոպոլիտին այցելության, և այնժամ կտեսնեն իրար,— ժպտաց Պապը:

Դեսպանի դեմքով ակնթարթային մի ստվեր անցավ, բայց նա ևս ժըպտաց. իսկ հրաժեշտին՝ շատերին թվաց, թե նա վիրավորված տեսք ուներ:

Այդ նկատեց և Պապը ու դեսպանի գնալուց հետո ասաց.

— Կոմսը բարի մարդ է, բայց ինչո՞ւ է կարծում, թե մեր գործերը ինքներս չենք կարող տնօրինել...

Պալատականներից մի քանիսը գլխով հավանություն տվին թագավորի խոսքերին, իսկ պալատի կառավարիչ Զենոն Գնունին, որ ամբողջ ժամանակ լուռ էր, քիչ հետո միջանցքում հառաչելով ասում էր գիրուկ Օտա Ապահունուն.

— Լսեցի՞ր, տեր Ապահունի, ի՛նչ ասաց թագավորը:

— Այո, այո,— տնքաց գիրուկ Ապահունին:— Ափսո՛ս, սպարապետն այստեղ չէ, տեր Գնունի: Ուշացա՛վ:

— Դժբախտաբա՛ր... Հավանորեն նա Ողականից անցել է ուրիշ կողմ, այլապես ստացած կլիներ նամակս: Սակայն այս տղայի վարմունքն անցնում է ամեն չափ ու սահման: Քանդում է բոլոր կապերն ու կարգերը...

— Դու նորի՛ց գրիր, տեր Գնունի. չկա սրանից ծանր ժամանակ: Գրի՛ր և սուրհանդակ ուղարկիր՝ թող աճապարի,— գիրությունից հևալով՝ խոր հուրդ տվեց Օտա Ապահունին՝ արքունի ախոռապետը:— Միա՛յն նա, միա՛յն սպարապետը կարող է խելք և իմաստություն սովորեցնել այս պատանուն...

— Ը՛սսս, տեր Ապահունի. պալատում պատերն էլ ականջ ունեն...

* * *

Մի քանի օր հետո Երասխաձորով դեպ Երվանդակերտ էր սլանում հեծվորների մի խումբ:

Ամառային արևը տաքացնում էր ձորի սևաթույր ժայռերը և Արաքսի ջրերը, որ տեղ-տեղ հոսում էին ասես շոգից թուլացած, ուժահատ, իսկ տեղ-տեղ վավում սրընթաց աղմուկով, կարծես փախչում էին արևի շիկացած նետերից: Վերև՝ երկնքի կապույտներում շրջում էին ճերմակ, փրփուրի նման ճերմակ ու թեթև ամպեր, որոնք ոչ մի ստվեր չէին գցում ճանապարհի վրա, և հեծվորները նույնպես վավում էին, թվում էր, մի վով տեղ գրտնելու:

Առջևից գնում էր մի ճերմակ ձիավոր, նրա հետևից՝ մի տասն սպառազեն մարդ՝ տարբեր գույների ձիերի վրա. և բոլորը գնում էին այնպիսի արագությամբ, որ դժվար էր որոշել նրանց դեմքը, մանավանդ ճանաչել նրանց. բայց փորձ աչքը կարող էր հասկանալ, որ առջևից գնացողը մեծավնյա անձնավորություն է, հետևողները՝ թիկնապահներ: Իսկ ծանոթը կարող էր նկատել նաև, որ առջևից թեթևորեն սուրացող ճերմակը նման է Մուշեղ սպարապետի օդապար ձիուն: Եվ նա չէր սխալվի: Որովհետև դա իրոք Մուշեղ սպարապետն էր իր թիկնապահներով: Նա շտապում էր Դվինն. շտապում էր մի վարմանալի անհամբերությամբ:

Մի քանի օր առաջ, իր շրջագայության միջոցին, պարսից սահմանի մոտ նա ստացավ իր հավատարիմ ու մտերիմ Զենոն Գնունու նամակը, ուր նա այլ բաների թվում հայտնում էր, թե Պապը այժմ էլ հակառա՛կ եկեղեցականների կամքին, Խադի փոխարեն տեղապահ է նշանակել Մանավկերտի Հուսիկ եպիսկոպոսին, որին և մտադիր է կարգել կաթողիկոս...

«Շտապի՛ր, տեր սպարապետ, իցե թե կարողանաս կանխել այս դըժբախտությունը,— գրում էր ապա Զենոն Գնունին:— Արտաքին աղետներից հետո ներքին այս անհեթեթ գործերը կարող են մեծապես վնասել երկիրը և մեզ: Եկեղեցականներն արդեն շատ հուզված են, նախարարների մի մասը դժգոհ»...

Սպարապետը նույն Զենոնի նամակներից տեղյակ էր տուրքերի մասին և կարծում էր, որ Դվին հասնելով, կարգի կդնի այդ խնդիրը. գիտեր նաև կաթողիկոսի մահը, բայց չէր կարողացել հասնել նրա թաղմանը. թունավորման վարկածը նրան կասկածելի էր թվում. սակայն հիմա, երբ նամակից իմացել էր, թե Պապը մտադիր է կաթողիկոս օծել տալ ոչ թե Կեսարիայում, այլ Հայաստանում, և այն էլ ասորական կրթության տեր Հուաիկին,— նա տարակույսների մեջ ընկավ:

Կարդալով այս նամակը՝ սպարապետը մյուս օրն ևեթ թիկնապահների հետ ճանապարհ ընկավ Դվին: Նա գնում էր սրարշավ, առանց ետ նայելու՝

թիկնապահներն իրեն հասնո՞ւմ են, թե ոչ. գնում էր մի մոլեգին հապճեպությամբ, երբ կամենում են աղետը կանխել, կամ հասնել-փրկել, ինչ կարող են:

«Ինչո՞ւ է այդպես վարվել այդ տղան, ո՞վ է արդյոք ներշնչել նորան այդ անմիտ խորհուրդը», մտածում էր շարունակ Մուշեղը թագավորի մասին և միևնույն ժամանակ վարմանում, որ Պապն անտեսել է իրեն, առանց իր հետ խորհրդակցելու, արել է այդպիսի քայլեր ու կարգադրություններ: Ու նրան թվում էր, որ Պապն այդ ամենն արած պիտի լինի, անշուշտ, իր բարեկամներ Բաթ Սահառունու և Երեմիա Ամատունու խորհրդով ու սադրանքով, մանավանդ վերջինի, որ շարունակ մտքեր է քաղում հունական ու հռոմեական գրքերից, և որին շատերն անվանում են սոփեստոս, փիլիսոփա...

«Տղանե՛ր, անմի՛տ տղաներ,— կրկնում էր նա մտքում Պապի և ընկերների մասին:— Չեն հասկանում, որ իրենց անկշռադատ գործերով կարող են բարկացնել բյուզանդական կայսեր և մետրոպոլիտին»...

Ու այդ մտքերից անհանգիստ՝ Մուշեղը ինքնաբեր մտրակում էր իր առանց այն էլ արագ սլացող ճերմակին և սուրում առաջ: Թիկնապահները, ձիերի գլուխը թողած, հապիվ էին հասնում նրան և վարմացած մտածում շարունակ, թե արդյոք ի՞նչ է պատահել իրենց սպարապետին: Ձիրավից հետո նրան չէին տեսել այդպես վայրացած և միևնույն ժամանակ այդքան ինքնամփոփ ու մռայլ. և կարծում էին, թե ահա մի տեղ, վերջապես, մի որևէ կայանում. իջևանում նա «կբացվի» և կասի, թե ո՛ւր են գնում և ինչո՛ւ... Սպարապետը, սակայն, առանց խոսելու սլանում էր առաջ. կայաններում թեթև մի հանգիստ ու կեր էր տալիս ձիերին, ուղեկիցներին և վերըստին ճանապարհ ընկնում նույն փութկոտ ու մտահոգ տեսքով, շուտով տեղ հասնելու ցանկությամբ:

Նա շտապում էր, որ կարողանա կանխել Պապի նոր արարքները, նոր անհեթեթ գործերն ու հրամանները կամ, գոնե, առաջին հերթին, թույլ չտա Հուսիկի օծումը, մի բան, որ բնավ ցանկալի չէր իրեն. ցանկալի չէր կարող լինել և բյուզանդական մետրոպոլիտին և գուցե կայսեր... Նա կարծում էր, որ Բյուզանդիան հողերի ու տուրքերի խնդրով թերևս չհետաքրքրվեր, բայց կաթողիկոսի նշանակումով ու օծումով կշահագրգռեր ավելի, քան անհրաժեշտ էր:

«Անմի՛տ, կարճամի՛տ տղաներ», կրկնում էր նա և մտածում, որ այդ ամենի համար Պապին հանդիմանելը քիչ է: «Ի՞նչ է մտածել, որ այդպիսի քայլ է արել: Ինչպե՞ս է համարձակվել»...

Եվ սպարապետը ոչ մի հավանական ենթադրություն ու բացատրություն չէր կարողանում գտնել, բացի «անմտությունը», ուստի և հիմա շտապում էր կանխել այն:

Երկրորդ օրը, հասնելով Դվին, նա առանց ճանապարհի հագուստները փոխելու, ինչպես ընդունված էր, և ինչպես անում էր միշտ թագավորին ներկայանալիս, ճանապարհի փոշոտ թիկնոցով ու մույկերով գնաց պալատ՝ և ուղիղ գահասրահ:

Բայց առաջին իսկ ընդունարանում արարողապետը, նրան տեսնելով, վեր թռավ վարմացած և, հարգանքով գլուխ իջեցնելով, հայտնեց, թե թագավորը գահասրահում չէ:

— Կանչի՛ր անմիջապես,— հրամայեց Մուշեղը և ինքն անցավ գահասրահ:

Արարողապետը, սպարապետի տեսքից ու հրամայող ձայնից վարհուրած, նորից խոնարհում արեց և չքացավ:

Գահասրահումն էլ Մուշեղն անհանգիստ էր. ուրիշ ժամանակ նա այդտեղ մտնում էր պատկառանքով ու հարգանքով, ինչպես սովոր էր պատանի հասակից, բայց հիմա գնում-գալիս էր արձակ-համարձակ, լայն քայլերով, հուզված և կարծես չէր նկատում ո՛չ ոսկեզօծ գահն իր պատվանդանով, ո՛չ նրա առջև փռված գեղանկար գորգը, ո՛չ պատերի տակ շարված խորաքանդակ և ոսկով, արծաթով դրվագրված նգույրներն ու բակկաթոռները, ո՛չ էլ գահասրահի վրա բացվող քանդակավարդ երեք դռները... Չէր նայում առհասարակ ոչ մի իրի, ոչ մի կարդի... կամենում էր միայն բացատրություն պահանջել թագավորից կատարվածի առթիվ, որովհետև այդ ամենի համար նա երկրի և ժողովրդի առաջ պատասխանատու համարում էր ոչ միայն թագավորին, այլև գլխավորապես իրեն, քանի որ նա համոզված էր, թե ամենքը՝ նախարար թե հոգևորական, օտար թե հարազատ, պիտի մեղադրեն իրեն, թե Պապը, տակավին երիտասարդ, չհասկացավ և արեց այդ ամենը, իսկ ի՞նչ էր մտածում հապա ինքը՝ երկրի սպարապետը, որ հասուն մարդ է և գրեթե թագավորի խնամակալ:

«Անմի՛տ, կարճամի՛տ տղաներ»,— դարձյալ կրկնում էր նա մտքում և, փոշոտ մույկերով ծաղկանկար գորգը տրորելով, գնում-գալիս էր շարունակ, թիկնոցն ուսից թեքված, արծաթապատ սուրը կողքից կախ:

Չանցավ մի փոքր ժամանակ՝ արագ բացվեց գահասրահի խորքի դուռը և այդտեղից թեթև քայլերով ներս մտավ Պապը՝ գլխաբաց, մոռագույն տունիկով ու սանդալներով. նրա հետևից և Բաթն ու Երեմիան:

— Բարի գալուստ, սպարապետ,— ասաց Պապը ուրախ-ուրախ, մեծ, ճերմակ ձեռքերն առաջ տարածելով, որ գրկի Մուշեղին, բայց նրա մռայլ դեմքը տեսնելով, կանգ առավ վարմացած:— Ի՞նչ բարի լուր մեր աշխարհի սահմաններից: Հույս ունեմ ժամանել ես ամեն փորձանքից ապատ և անվտանգ...

Լսելով այդ ուրախ ձայնը և տեսնելով երեքին միասին՝ Մուշեղը, որ-

քան էլ հավասարակշռված ու պուսպ, մոռացավ ընդունված կարգը՝ թագավորի ողջույնը, և ասաց.

— Ես, արքա, եկել եմ միայն իմանալու, թե ինչե՛ր են կատարվում այստեղ,— խոսեց նա մռայլ, միայն թագավորին նայելով, մյուսներին չարժանացնելով թեթև ակնարկի անգամ:

— Ինչն է հուզել քեզ, սպարապետ,— հարցրեց Պապը հանգիստ և ուշադիր:

— Այն, որ այստեղ գործեր են կատարվում առանց իմ գիտության:

— Դու հուզված ես, սպարապետ,— նկատեց Պապը, զգալով նրա օտարոտի տրամադրությունը:— Նստի՛ր, սպարապետ, նախ նստիր...

Եվ Պապն ինքը նստեց առաջին պատահած բազկաթոռին, իսկ Բաթն ու Երեմիան նստեցին փոքր-ինչ հեռու՝ պատի տակ:

— Ես կարող եմ խոսել և կանգնած, արքա,— վրա բերավ սպարապետը նույն դժգոհ շեշտով:

— Սակայն, սպարապետ, երկար բացակայությունից հետո ես կուզեի խոսել քեզ հետ ավելի սիրով և մտերմաբար, և եթե ցանկալի է քեզ՝ կարող եմ գոհացում տալ քո հարցումներին բոլոր: Ինչն է արդյոք վրդովել քեզ իմ արածներից:

Սպարապետը կանգնած՝ գլուխը բարձր նայեց Պապի դեմքին:

— Ընդհանրապես կարևոր ձեռնարկումներ անելիս, արքա, դու պետք է խորհրդակցեիր քո սպարապետի հետ, որ կյանքը դրել է իր հայրենիքի և թագավորի համար:

— Բայց մի՞թե անարդար գործ եմ արել, սպարապետ, երբ վերացրել եմ եկեղեցական տուրքերը: Մի՞թե կուզեիր դու, որ շինականը եկեղեցուն վճարեր այնքան տուրք, որ չկարողանա վճարել պետության տուրքը:

— Սակայն, արքա, դրա հետևանքը,— չհամբերեց սպարապետը մի ոտքից հենվելով մյուսին:

— Ես, սպարապետ, գտա, որ այդպես ավելի արդար է: Իսկ հետևանքը... Ինչ կարող է լինել հետևանքը. տրտունջ, դժգոհություն հոգևորականների՞... Թո՛ղ լինի...

«Ավելի համարձակ է դարձել և ինքնավստահ», մտածեց Մուշեղը, վարմանալով այդ փոփոխության վրա, բայց և վիրավորվեց, որ երեկվա պարկեշտ երիտասարդ Պապը իր հետ խոսում էր այսպես համոզված ու համարձակ, առանց ակնածելու, ինչպես առաջ: Բայց և այնպես շարունակեց իր հեղինակության վրա վստահ.

— Սակայն դու խախտել ես դարավոր կարգը, օրենքը, Պապ: Դու թշնամացնում ես քեզ ամբողջ հոգևորականությունը:

— Ոչ ամբողջը, սպարապետ: Ով Քրիստոսի աշակերտ է համարում իրեն՝ նա չի կարող դժգոհ լինել ինձնից:

«Բոլորովին փոխվել է», նորից մտածեց Մուշեղը և շարունակեց.

— Իսկ այս կաթողիկոսի օծումը, Պապ: Ի՞նչ է սա: Մտածե՞լ ես արդյոք, թե որքա՜ն վատ տպավորություն կթողնի Բյուզանդիայում: Մի՞թե անհրաժեշտ չէր խորհրդակցել այս ամենի մասին ծանր հետևանքներից խուսափելու համար....

Պապն անխոս ու շեշտ նայեց սպարապետի քամահարված դեմքին, որի վրա կայծկլտում էին նրա թուխ, կլոր աչքերը:

— Մի՞թե, սպարապետ, իմ երկրում այս կամ այն գործը ձեռնարկելու համար ես շարունակ պիտի մտածեմ, թե ի՞նչ կասեն բյուզանդացիք, և ոչինչ չանեմ վախից...

— Սակայն, արքա,— ուզեց առարկել սպարապետը վիրավորված, բայց Պապը չլսեց նրան և շարունակեց ձայնը բարձրացնելով.

— Եթե դու, սպարապետ, կարծում ես, որ հայոց թագավորը շարունակ պիտի ուրիշի, օտարների կարծիքով առաջնորդվի, ես միայն կարող եմ վարմանալ, որ Մամիկոնյան քաջ տոհմի ներկայիչն այդպիսի արժանապատվություն է թելադրում իր թագավորին:

«Ոչ, սա բոլորովին փոխվել է,— դարձյալ մտածեց Մուշեղը,— հիմա ինքն է դիտողություն անում ինձ, և կարծես անիմաստ բաներ չի ասում»:

— Ես այդ չեմ ասում, արքա,— նկատեց նա հուզված:— Այստեղ կան հանգամանքներ, որ պետք է նկատի առնեիր:

Եվ սպարապետը նստեց ինքնաբերաբար...

— Ի՞նչ հանգամանքներ, սպարապետ,— հարցրեց Պապը նստած տեղը ետ գնալով և նորից ուշադիր ու շեշտ Մուշեղի կլոր, խելացի աչքերին նայելով:

— Բյուզանդիայի բարեկամությունը, Պապ, որ փոքր բան չէ մեզ համար:

— Բայց մի՞թե ես թշնամություն եմ գործել Բյուզանդիայի դեմ:

— Այդպես պիտի բացատրեն, արքա, քանի որ դու կաթողիկոսին օծել ես տալիս այստեղ և չես ուղարկում Կեսարիա, ինչպես կարգն է:

— Ուրեմն, քո կարծիքով, սպարապետ, ես գործել եմ հանցա՞նք կամ վանցառությո՞ւն,— ասաց Պապը հոնքերը իրար բերելով:— Սակայն կուզեի իմանալ, սպարապետ, ես այստեղ թագավո՞ր եմ, թե ոչ:

Սպարապետը կարծես անակնկալի եկավ. նա ակամա նայեց պատի տակ նստած Բաթին ու Երեմիային և ապա՝ Պապին.

— Հարկավ, արքա, այդ մասին տարակույս չկա...

— Ուրեմն կարո՞ղ եմ և գործել ինքուրույն:

— Բայց, արքա, ասեմ դարձյալ, կան հանգամանքներ...

— Որ ես հարցնեմ հունաց մետրոպոլիտի կարծի՞քը,— վրա բերավ Պապը տաքացած, գլուխը թափով առաջ բերելով:

— Ոչ թե կարծիքը, արքա, այլ չպետք է վիրավորել նոցա և պետք է անել այնպես, որ չծագեն բարդություններ:

— Իսկ նոքա միշտ կարող են վիրավորել մեզ,— ասաց Երեմիան կիսաձայն, ինքն իրեն, առանց խոսակցությանը միջամտելու:

Սակայն սպարապետը լսեց այդ ու դարձավ Երեմիային.

— Վայել չէ քեզ, երիտասարդ, ընդհատել ինձ, երբ ես խոսում եմ արքայի հետ,— դիտեց նա բարկացած ու խստահայաց:— Հանգուցյալ հայրդ կարգի և պատշաճի օրինակ էր...

Երեմիան կարմրեց, ձեռքը երկար մազերին տանելով՝ ուզեց ասել ինչ-որ, բայց Բաթը նրա թևը քաշեց, որ չպատասխանի սպարապետին, սակայն ինքը ելավ տեղից, մի քայլ առաջ եկավ ու՝

— Սպարապետ,— ասաց,— մի՞թե մի կաթողիկոսի օծումով խախտվում է բարեկամությունը հոռոմաց հետ:

— Քեզ նույնպես, երիտասարդ, վայել չէ ընդհատել ինձ,— նկատեց Մուշեղը նույն խստությամբ և, գլուխն արագ դարձնելով, մտածեց, որ, անշուշտ, դրանք են ներշնչել թագավորին այն արարքները, որ Պապը կատարել էր իր բացակայության միջոցին: Ու շարունակեց՝ այլևս թիկունքը դարձնելով նրանց:— Աելիքս այն է, Պապ, որ այդ հույժ պատասխանատու, կարևոր քայլերն անելիս՝ դու պետք է խորհրդակցեիր ավելի փորձ և բանիմաց մարդոց հետ... Իմ մտահոգությունը մեր երկրի հանգստությունն ու ապահովությունն է:

— Բայց մի՞թե, սպարապետ, ես առիթ եմ տվել անապահովության: Դու կարծյոք հանդիմանո՞ւմ ես ինձ,— նորից տաքացավ Պապը:

— Ես ասում եմ այն, ինչ վգում եմ, արքա: Քո արածները կարող են խախտել մեր և հունաց բարեկամությունը:

Պապն անմիջապես չպատասխանեց. նա շուրթերն իրար հպած նախ սևեռուն նայեց սպարապետին, նրա փոքր, սև խաղողի ողկույզի պես գանգուր մորուսին, սև, խիտ հոնքերի տակից նայող սուր, կորովաբիբ աչքերին և ապա նստած տեղն առաջ ձգվեց ամբողջ իրանով:

— Ասա, խնդրեմ, սպարապետ, հոռոմների մետրոպոլի՞տն է այս երկրի թագավորը, թե ես,— հևաց նա:— Եթե նա՛ է, ես կարող եմ հեռանալ, թո՛ղ գա նա և նստի այս գահին:

Սպարապետը վարմացավ վրույցի այդ ընթացքից. նա այդ չէր սպասում. նրան թվում էր, որ ինքը Պապին չվիրավորեց, բայց ինչո՞ւ նա հուզվեց... Մի՞թե ինքը դիպավ նրա ինքնասիրությանը: Ուստի, կարծես իրեն արդարացնելու և նրան հանգստացնելու համար, նկատեց.

— Ես քո և մեր երկրի ապահովության մասին եմ մտածում, արքա: Ես անձնական շահ չեմ փնտրում, այլ այն, որ քիչ թշնամիներ ունենանք:

— Այդպես. ուրեմն թշնամի չունենալու համար չանե՞նք ոչինչ: Ես գնահատում եմ քո անձնական հայրենասիրությունը, սպարապետ, քո ռազմական խիվպախությունը, քո կորովը և եռանդը մեր հայրենիքի թշնամիների դեմ, բայց չէ՞ որ այդ ամենը նրա համար է, սպարապետ, որ մենք ապրենք ապատ, ինքուրույն և ոչ թե կախում ունենանք հոռոմների մետրոպոլիտից... Դու մտածում ես մեր երկրի ապահովության մասին, սպարապետ, իսկ ես մտածում եմ նաև նրա արժանապատվության մասին: Եթե վատ եմ անում՝ դատապարտիր ինձ: Ասա, որ մենք մեզ չպետք է հարգենք, որպեսզի օտարները ևս չհարգեն մեզ: Ասա՛, որ իրավացի չեմ. ասա՛, որ մեր երկիրը չպետք է ապրի ինքնուրույն կյանքով, չպետք է ունենա արժանապատվություն, իր ներքին գործերը ինքը չպետք է կարգադրի, և ես կհեռանամ, կթողնեմ այս գահը...— Պապի ձայնը փոխվեց և դարձավ կերկերուն:— Ասա՛, խոսի՛ր, սպարապետ: Ասա՛, վերջապես, խրտվիլա՞կ եմ ես, թե թագավոր...

Մուշեղի սառը, մռայլ դեմքը կամաց-կամաց փոխվեց և խիստ հայացքը մեղմացավ:

«Բոլորովին փոխվել է և նույնիսկ դարձել է կարծես պերճախոս», ասաց նա մտքում ու մտածեց, որ Պապն արդեն դուրս է եկել իր ապդեցությունից. «Որտեղի՞ց են նորան այս նոր մտքերը»...

— Պապ, ես չուզեցի քեզ վիրավորել,— ասաց Մուշեղը փափուկ ձայնով, մի ձայնով, որով մխիթարել էր նրան մոր գերեվարությունն իմացած ժամանակ:— Ես ուզում եմ միայն շրջահայացություն. առիթ չտանք Բյուզանդիայի թշնամության....

— Բայց, սպարապետ, մի՞թե մենք պարսից դեմ կռվում ենք հոռոմին կուլ գնալու համար,— խռեց Պապը ցավագին ձայնով ու գլուխը շարժելով:— Մենք կռվում ենք մեր երկիրը, նրա արժանապատվությունը պահելու համար, բայց ոչ սորան կամ նորան ենթարկվելու: Ո՛չ պարսիկ, ո՛չ հոռոմ, սպարապետ:

— Սակայն աշխարհում առանց բարեկամի չի կարելի ապրել, Պապ,— վրա բերեց Մուշեղն առարկություն չվերցնող ձայնով:— Մեզ նեցուկ է պետք:

— Ոչ, սպարապետ, ուրիշը չի կարող մեզ նեցուկ լինել: Եվ արժեք էլ չունի օտար նեցուկը. դա լինում է միայն ժամանակավոր և վտանգավոր: Ահավասիկ՝ հոռոմներն եկան մեզ օգնելու պատրվակով և երկու տարի է նստել են մեր քաղաքներում, գավառներում ու չեն հեռանում: Ահա քեզ նեցուկ: Մի՞թե դու ևս, սպարապետ, մեր պարզամիտ հոգևորներից շատերի պես կուզեիր, որ դրանից հետո ստրկանանք մենք Բյուզանդիային և մեր քաղաքները պահանջելու փոխարեն, եպիսկոպոս ուղարկենք, թե օծեցեք:

Ո՛չ, սպարապետ, ո՛չ պարսիկ, ո՛չ հոռոմ. մեզ հարկավոր է հաստատո՛ւն նեցուկ:

— Եվ ո՞րն է այդ նեցուկը,— գլուխը բարձրացրեց և ուղիղ Պապին նայեց Մուշեղը:

— Մե՛նք պետք է լինենք մեր նեցուկը, սպարապետ, մենք: Ստեղծենք մեր ներքին նեցուկը... Դու գիտես, որ մենք ապրում ենք երկու սրի արանքում կամ, ավելի ճշմարիտը, երկու գավանի բաց երախի առաջ, որ ուզում են կլանել մեզ. ուրեմն, այնպես անենք, որ այդ սրերը շարունակ չսպառնան և այդ երախները չկլանեն մեզ...

Պապը կանգ առավ մի վայրկյան և շարունակեց հևալով.

— Ես թշնամություն չեմ քարոզում, սպարապետ. ես կամենում եմ կորացնենք մեր բազուկը, որպեսզի մեր հարևանները հարգեն մեզ... Ես ուզում եմ, որ միշտ օգնություն ակնկալող չլինենք և ընդօրինակող ստրուկ... Այլապես ի՞նչ ենք մենք. նախարարների մի մասի աչքը պարսից կողմն է, մյուս մասի աչքը՝ Բյուզանդիայի, և մի բան պատահելիս վազում-ապավինում են սորան կամ նորան և ամրացնում նոցա պարիսպը: Այժմ էլ, շատերը մեր տունը թողած, կամենում են շինել հոռոմների տունը, ամրացնել նոցա պարիսպները: Ո՛չ, սպարապետ, մենք պետք է շինենք մե՛ր բերդը, պետք է ամրացնենք մե՛ր պարիսպները և ապավինենք ինքներս մեզ... Այդ չեն գիտակցում մեր հոգևոր հայրերը... Բայց դու, որ կենքը ձեռքիդ միացնում ես մեր երկրի անջատված մասերը, պատժելով հայրենադավ իշխաններին, օգնիր մեր սեփական բերդը շինելու, որ մե՛նք լինենք մեր նեցուկը... Դու այդ պարտավոր ես, սպարապետ, որովհետև հիշո՞ւմ ես, երբ եկար ինձ Բյուզանդիայից բերելու, խոստացար, որ ամեն բանում պիտի օգնես ինձ... Այժմ ասա, սպարապետ, ապրենք ինքնուրո՞ւյն, մեր դեմքո՞վ, թե կուլ գնանք Բյուզանդիային և դառնանք բյուզանդացի... Խոսի՛ր, սպարապետ... Ասա՛, ինչ մտածում ես...

Մուշեղը, որ անշարժ, երբեմն վարմացած լսում էր Պապին, անմիջապես չպատասխանեց. նա իր խոհուն աչքերի հայացքը հառեց նախ դեպի լուսամուտը, ապա, գահին նայելով ասաց հանդարտ.

— Դու մե՛ծ կռիվ ես սկսում, արքա, և քո դեմ կհանես շատերին:

— Երևի նրանց, ովքեր նեցուկ են փնտրում ուրիշների մոտ,— վրա բերեց Պապը սրտմտությամբ:— Բայց մի՞թե մեզ համար այդքան դժվարին է լինել ինքնուրույն, որին ձգտում է ամեն արարած, ամեն բույս ու կենդանի:

— Պետք է խորհել այդ մասին, արքա. պետք է շրջահայաց լինել,— ասաց սպարապետը և ոտքի կանգնեց:— Պետք է խորհե՛լ...

Ու, կարծես ավելորդ բան չասելու համար, նա հրաժեշտ տվեց ու ծանրը քայլերով դուրս եկավ գահասրահից:

Ջենոն Գնունին, որ իր բարեկամ Օտա Ապահունու հետ մեծ սրահում անհամբեր սպասում էր տեսակցության վախճանին և կարծում էր, թե սպարապետն իր մեծ հեղինակությամբ կապդի ու խիստ խոսքերով կհանդիմանի Պապին, և թագավորը ներողություն կխնդրի նրանից ու, նրա սիրտն առնելու համար, մինչև դուռը ճանապարհ կդնի նրան, սակայն մեծ եղավ նրա վարմանքը, երբ սպարապետը դուրս եկավ մենակ, մտախոհ ու ծանրաքայլ:

— Հույս ունեմ, տեր սպարապետ, սիրով լսեց քեզ և իր սխալներն ընդունեց,— արագ մոտենալով հարցրեց Ջենոն Գնունին կիսաձայն:

Սպարապետն անխոս ձեռքը թափ տվեց միայն:

Ջենոն Գնունին այն մարդկանցից էր, որ դիմացինի ամեն մի շարժումից հասկանում էր նրա տրամադրությունը և ըստ այնմ՝ որոշում՝ շարունակե՞լ խոսակցությունը, թե ոչ: Այդպես էլ այս անգամ. նա այլևս ոչինչ չհարցրեց սպարապետից ու հետաքրքիր հետևեց նրան մինչև պալատի մեծ դուռը: Իսկ երբ սպարապետն արդեն դուրս էր գալիս պալատից՝ նա ասաց նույն ցած ձայնով.

— Տեր սպարապետ, քո գալն իմանալով, մի քանի եպիսկոպոսներ կամենում են խոսել քեզ հետ:

— Ինչի՞ մասին,— ակամա հարցրեց սպարապետը:

— Եկեղեցու հողերի, տուրքերի, նոր կաթողիկոսի օծման... Խնդրում են՝ համոզես թագավորին, որ...

Սպարապետն անմիջապես չպատասխանեց: Բայց մի տասը-քսան քայլ առաջ գնալով՝ մեկեն կանգ առավ և, առանց Ջենոն Գնունուն նայելու, ասաց կտրուկ.

— Ասացեք նոցա, տեր Գնունի, որ ես վինվորական եմ. չեմ միջամըտում թագավորի կարգադրությանց: Ես միայն իմ երկրի սահմանները պիտի պաշտպանեմ և կռվեմ նորա թշնամիների դեմ...

Ջենոն Գնունին սպարապետի այս խոսքերից լավ չըմբռնեց՝ վշտացա՞ծ էր նա թագավորից, չէ՞ր ուզում իրոք խառնվել այդ գործերի մեջ, թե դժգոհ՝ ապստամբություն էր խորհում թագավորի դեմ...

Իսկ Պապն այդ միջոցին գահասրահում ասում էր Բաթին և Երեմիային.

— Ես կուզեի սպարապետը չվշտանար իզուր, այլ հասկանար, թե ի՛նչ

է պահանջում մեր երկրի շահը և արժանապատվությունը... Ես ամենը գուցե չպարզեցի նորան...

— Բայց արդյոք կուզե՞ր հասկանալ,— կասկածեց Բաթը:

— Չեմ խորհում, թե սպարապետը կամենա, որ հոռոմները նստեն մեր քաղաքներում, իսկ մենք սիրաշահենք նոցա և ստրկանանք... Սպարապետը կարծում է, թե ես թշնամություն եմ սկսում Բյուլպանդիալի դեմ... Ամենևին: Նա մոռանում է, որ թշնամություն սկսել է Բյուլպանդիան ինքը, որ չի հեռանում մեր քաղաքներից: Սա ավելի մեծ թշնամություն է, քան պարսիկներինը, և մենք պետք է պահանջենք մեր քաղաքները...

Վերջ երկրորդ մասի

ՄԱՅՐ
ԵՐԿԻՐ

Դվինի վրա իջել էր գարնան մի մութ երեկո, և երեկոյի հետ միասին սկսվել էր մի մոլեգին քամի, որ դիվական պտույտներ էր գործում քաղաքի փողոցներում ու հրապարակներում. մերթ վնգում էր այս-այն կողմ սուլում չարախինդ, ապա, կարծես հեռվում մի վոհ գտած, սուրում էր հեռուն. այդ ժամանակ թվում էր ամեն ինչ վերջացավ և քաղաքում կտիրի հիմա սովորական անդորրը. բայց քանի մի վայրկյան հետո գապազած քամին նորից էր սկսում իր պտույտները, իր վնգոցն ու սուլոցը և քաղաքը նորից լցնում աղմուկով: Եվ քամու այդ տարերային հևքից միջնաբերդի լույսերը թվում էր մերթ հանգչում են, մերթ վառվում պայծառ, իսկ բյուզանդական դեսպանի լույսը, լուսամուտում դրած լույսը դողում ու թարթում էր շարունակ:

Ինքը կոմս Տերենտը հուզված երթևեկում էր իր առանձնարանում և հաճախ վարի շուրթը դնում ատամների տակ ու գլուխն օրորում, կամ նուրբ ձեռքով բռնում ճերմակող մորուսը: Նրա բարեհամբույր դեմքը փոխվել էր և դարձել լարված, այլայլված. նրա աչքերում երևում էր մերթ երկյուղ, մերթ բարկություն, անգամ վայրույթ: Քայլերը նույնպես անհանգիստ էին և անհաստատ: Երբ կատաղի քամին ժամանակ առ ժամանակ ցնցում էր նրա լուսամուտի փեղկերը՝ նա երբեմն ասում էր ատամների արանքից.

— Ո՛ւհ, այս երկրի քամին նույնքան բարբարոս է, որքան և նորա ժողովուրդը:

Կոմսը հուզված էր, և նրա այդ տրամադրությունը հարկավ առանց պատճառի չէր: Այսօր իսկ երեկոյան դեմ իր սուրհանդակի և նրա հետ եկած Ադդե վորավարի միջոցով ստացել էր միաժամանակ երկու հանդիմանական նամակ՝ մեկը կայսրից, մյուսը Կեսարիայի մեծ արքեպիսկոպոսից կամ, ինչպես իրենք՝ հռոմներն էին ասում, մետրոպոլիտից: Եվ երկու նամակը գրեթե նույն բովանդակությունն ունեին. երկուսն էլ հանդիմանում էին կոմսի թուլությունը, որ չէր կարողացել Պապ թագավորին պահել իր ձեռքերի մեջ և թույլ էր տվել (այսպես էլ գրված էր— **թույլ ես տվել**) «հանդուգն գործեր կատարելու»: Վերջին խոսքերը մանավանդ ծանր էին ազդել կոմսի վրա, և նա հուզված երթևեկում էր՝ ասես այդ խոսքերը մոռանալու համար. բայց որքան շատ էր գնում-գալիս՝ այնքան ավելի էր հուզվում.

«Թույլ եմ տվե՛լ... Թո՞ւյլ եմ տվել...»:

Մի առժամ այդպես շրջելուց հետո Տերենտը տխուր մոտեցավ սեղանին և նայեց այնտեղ փռված կայսեր կարմրագիր նամակին, որ գրված էր նուրբ մագաղաթի վրա: Քանիերորդ անգամն արդեն կարդում էր այդ նամակը և դեռ չէր կարողանում հստակ ըմբռնել նրա բովանդակությունը, իր հանցանքը,— այնքան անակնկալ էր այդ նամակը նրա համար: Ուստի, կարծես ավելի լավ հասկանալու համար, նա նամակը կարդաց նորից.

«Ինքնակալ Վաղես Օգոստոս՝ մեծավոր կայսր
հռոմայեցիների՝ իր ծառա Տերենտ կոմսին
ողջույն.

Քո նամակից, մասամբ և կողմնակի աղբյուրներից, ցավելով և սըրտմտությամբ իմացանք Արմենիայի Պապ թագավորի ստամբակ արարքները և վայրացանք հույժ:

Ինչպե՞ս թույլ տվիր դու, որ այդ պատանին դուրս գա քո ավդեցությունից և հանդգնի այնչափ, որ նոր կարգեր մտցնի իր երկիրը՝ քրիստոնեության հավատին հակառակ: Իմացանք, որ նա հալածում է եկեղեցին, նրա սպասավորներին և արգելում, որ իրենց եպիսկոպոսապետը ձեռնադրվի մեր մեծ մետրոպոլիտից: Նրա այս վարմունքներից պիտի մակաբերել, որ նա դավաճանություն է խորհում մեր դեմ, հող է պատրաստում պարսից կողմն անցնելու: Նորա այդ ցանկությունը ես կռահում եմ և այն բանից, որ նա առաջարկում է հանել մեր վորքերը Արմենիայի քաղաքներից: Կամենում է դառնալ մե՛ծ թագավոր...

Քանի որ դու, կոմս, թույլ տվիր դորան այդ ամենը կամ անկարող եղար սանձահարել— ուղարկիր դորան ինձ մոտ՝ Տարսոն, ասելով, թե ես հրավիրում եմ և ցանկանում եմ խոսել իր հետ հասարակաց օգուտի մասին:

Տուր իմ կողմից նորան ողջույն և ասա՝ թող շտապի, քանի ես գտնվում եմ Տարսոն»:

Տերենտը նորից չէր կարողանում հասու լինել, թե ո՞րն է իր վանցառությունը, իր մեղքը, մանավանդ մետրոպոլիտի առջև, որն իր հերթին գրում էր.

«Մեր որդի՝ ավնիվ Տերենտ կոմսին
պատրիարքական օրհնություն.

Դու, իբրև միակ ճշմարիտ քրիստոնյա ավգի դեսպանը ի Արմենիա— միայն մեր Օգոստոս կայսեր աչքն ու ականջը չես բարբարոսների այդ երկրում, այլև բյուզանդական սուրբ եկեղեցու, որի փառքն ու պատիվը պաշտպանելը, կոմս, քո ավնիվ պարտքը պիտի լիներ, անտարակույս միշտ և հանապազ: Սակայն, դու, դժբախտաբար, թերացար հավատի գործի մեջ, և թույլ տվիր, որ մի պատանի խանգարի մեր հավատի գործը բարբարոսների այդ երկրում: Ինչպե՞ս համաձայնեցիր, որ արմեններն իրենց

կաթողիկոսը ձեռնադրեն այդտեղ՝ առանց մեզ գալու: Մի՞թե դոքա կարծում են, որ իրենց ձեռնադրած կաթողիկոսը կունենա իշխանություն իրենց երկրում և ձայն՝ քրիստոնյա հայրապետների մեջ: Ո՛չ երբեք: Մենք գրեցինք Պապ թագավորին, որ վերացնում ենք կաթողիկոսի իշխանությունը և չենք տալիս նորան եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրավունք: Նա կարող է օրհնել միայն իր՝ արմենների արքայի հացի սեղանը: Եվ այդքա՛ն: Հիմա թող վայելեն իրենց կաթողիկոսին»...

Տերենտը վարմանում էր, որ ինչպես կայսրը, այնպես էլ մետրոպոլիտն իրեն մեղադրում են բաների մեջ, որոնց նկատմամբ ուշադիր էր եղել միշտ. չէ՞ որ ինքը Պապի ձեռնարկումների, նորամուծությունների, նույնիսկ մտադրությունների մասին ժամանակին գրել է կայսեր և հրահանգ ստացել՝ ուշով հետևել «արմենների թագավորի վարքին», և այն ամենը, ինչ պատմել էին արմեն եպիսկոպոսները, բաներ, որ թվում էր՝ վուրկ չեն հիմքից: Նա գրել էր այդ ամենը, նույնիսկ այն ենթադրությունը, թե Պապը թունավորել է Ներսեսին, ինչ-որ նրան չէր թվում անգամ հավանական. նա պարզապես գտնում էր, ինչպես և ասում էին ոմանք, որ Ներսեսը մեռել է երակ կտրվելուց կամ արյունահոսությունից: Այդ ամենից, հարկավ, դեռ չէին երևում Պապի նպատակները, բայց ինքը գրեց, թե Պապը կարծես պարսկասեր տրամադրություն ունի: Իսկ այժմ, երբ Պապը Ներսեսի փոխարեն նոր կաթողիկոս կարգելով, նրան չէր ուղարկել Կեսարիա ձեռնադրելու,— Տերենտին թվում էր, որ Պապը ոչ թե նպատակ ունի քրիստոնեությունը վերացնել Հայոց Աշխարհից կամ, ինչպես նա էր ասում, Արմենիայից, այլ դրանով բացահայտում էր իր թաքուն ձգտումը— կտրվել Բյուզանդիայից առայժմ կրոնապես, որին պիտի հետևեր երևի, Տերենտի կարծիքով, քաղաքական խզում... Այս պարագան թերևս ինքը լավ չէր հասկացել, որ ժամանակին գրեր կայսեր:

Եվ նա նորից երթևեկելով մտածում էր, թե Պապի այդ ընթացքը պարտիկների կամ պարսկասեր արմենների գաղտնի գործունեության արդյունք չէ՞ արդյոք: Նրան թվում էր, որ Արմենիայում պարսկասեր նախարարները տակավին շատ են և, չնայած Հայր-Մարդպետի սպանության, գործում են և հավանաբար ապդում թագավորի վրա... մինչդեռ ինքը պետք է նրան պահեր իր ապդեցության ներքո... մտածում էր Տերենտը, և դա համարում էր իր սխալը... Սակայն նա միշտ կարծել էր, թե քանի բյուզանդական վորքը նստած է հայ գավառներում ու քաղաքներում— Պապը չի համարձակի ինքնուրույն քայլեր անել Բյուզանդիային հակառակ: Բայց ահա մտածում էր Տերենտը, եթե իր ներկայությամբ, համարյա հունաց հսկողության առաջ Պապն անում էր այսպիսի համարձակ գործեր— ինքն է ձեռնադրել տալիս կաթողիկոս... հապա եթե բյուզանդական վորքերը հեռանան այդ գավառ-

ներից՝ նա կդառնա ավելի հանդուգն և... կարող է անցնել երեկվա իր թշնամու՝ Շապուհի կողմը:

— Ապերա՛խտ արմեններ,— ասաց նա լսելի ձայնով, վարմանալով, որ հայերը չեն ուզում ենթարկվել Բյուզանդիայի հովանավորության:— Պապը հետաքրքրվում է, թե ե՞րբ ենք դատարկելու իրենց քաղաքները... Հապա ա՛յն օգնությունը, որ ցույց տվինք Ձիրավում...

Քամին գնալով մոլեգնում էր դուրսը, ծեծում էր տան դռներն ու լուսամուտները և սուրում, աղմկում պարտեզի ծառերի մեջ. և դա Տերենտին կարծես ավելի էր հուզում: Կայսեր նամակը, այսինքն՝ նրա նկատողությունը, Տերենտին հանել էր իր սովորական հավասարակշռությունից և նա, ինքն իր մեջ վգալով, որ կայսրն իրավացի չէ, վրդովվում ու վայրանում էր Պապի դեմ, որ առիթ էր դարձել կայսեր հանդիմանության:

«Եթե Պապը պահանջում է իր քաղաքները, դա արդեն անվստահություն և հանդգնություն է Պապի կողմից»...— ասում էր նա մտքում, և կարծում էր, որ թե՛ Պապ թագավորը և թե՛ բոլոր արմենները պետք է շնորհակալ լինեն, որ իրենք՝ բյուզանդացիք՝ մնացել են հայոց քաղաքներում, որովհետև իրենց ահից պարսիկները չեն համարձակվի գալ հայերի վրա: Իսկ եթե Պապը ցանկանում է, որ իրենք հեռանան այդտեղից՝ նշանակում է նրանք այլևս երկյուղ չունեն պարսիկներից... Հետևաբար, պարզ է,— եզրակացնում էր Տերենտը,— Պապը, հավանորեն, ապահովության երաշխիք է ստացել Շապուհից:

— Ապերա՛խտ արմեն,— ասաց նա նորից լսելի ձայնով Պապի հասցեին:— Ապերա՛խտ,— կրկնեց նա և մտածեց, թե բացի իրենից ուրիշ ովքե՛ր կարող էին տեղեկություններ հաղորդել կայսեր, արդյո՞ք իրենց հոռոմ վորավարներից մեկը, թե դարձյալ արմեն եպիսկոպոսներ կամ նախարարներ, որ իրենից դժգոհ՝ դիմել են անմիջապես կայսեր... Եվ նա խորհում էր, որ դա արված է երևի իրեն վարկաբեկելու համար: Բայց մի՞թե ինքը իսկապես թերացել է իր պարտականության մեջ. չէ՞ որ միշտ հետևել, իմացել է ամեն ինչ և ժամանակին հաղորդել կայսեր... Այո, դրանք, այդ նոր նամակագիրներն են հավանորեն գրգռել կայսեր բարկությունն իր վրա,— մտածում էր նա և շարունակում իր երթևեկը:

Ու բավական ժամանակ նա գնում-գալիս էր այդպես հուզված, ինքն իրեն խոսելով, երբ հանկարծ դուռը ծեծեցին վգուշությամբ:

Տերենտը նախ նամակները դրեց իրենց պատյանը ու ծածկեց, ապա մոտեցավ դուռը քողարկող, մինչև հատակը հասնող վարագույրներին և փոքր-ինչ ետ տանելով, ասաց.

— Բարեհաճիր, վորավար...

Ներս մտավ Տերենտի հյուրը՝ բարձրահասակ, ուսերը հաստ ու պինդ, իրանը բարակ մի վորական, որ հիսունի մոտ, հին հռոմայեցիների պես դեմքն ածիլած, քունքերը ճերմակ, գագաթը ճաղատ տղամարդ էր՝ կապույտ, խո-

շոր աչքերով, որոնք շարունակ դառնում էին իրենց բներում և ուզում էին կարծես անմիջապես դիտել-ուսումնասիրել շրջապատը:

— Հույս ունեմ՝ կայսրը բարի նամակ է գրել, կոմս,— հարցրեց նա ներս մտնելուն պես:

Դա վորավար Ադդեն էր, որ այսօր երեկոյան դեմ եկել էր Կարինից, ուր և նստում էր իբրև բյուզանդական վորքերի, հայկական գավառներում գտնվող վորքերի, հրամանատար և Տերենտ կոմսի օգնական: Իմանալով սուրհանդակը կայսեր նամակը բերում է կոմսին և, մյուս կողմից, լսելով Արմենիայում կատարվող դեպքերի մասին, նա հետաքրքրված եկել էր թե՛ ստույգ տեղեկություններ և թե՛ կայսեր նամակի բովանդակությունն իմանալու: Այնինչ, Տերենտը կասկածում էր, որ հենց այդ Ադդեն կարող է լինել կայսեր տեղեկատու աղբյուրներից մեկը, որ հիմա եկել է տեսնելու, թե ի՛նչ տպավորություն է թողնում կայսեր նամակն իր վրա:

— Նախ՝ նստիր, բարեկամս,— ասաց Տերենտը, ցույց տալով բակկաթոռը:— Կայսեր նամակն, անշուշտ, բարի խորհուրդներ է պարունակում մեր պետության համար: Եվ ես շա՛տ ուրախ եմ այդ նամակով...

— Հաճելի՛ է,— ասաց Ադդեն նստելով ու սրահը դիտելով:— Բայց, ներիր ինձ, հարգելի կոմս,— հանկարծ խոսքը փոխեց նա:— Քիչ առաջ, երբ եկանք, ձեր տնից դուրս եկան արմեն հոգևորականներ: Ովքե՞ր էին դոքա... անկեղծ ասեմ՝ ես շատ վարմացա դորանց այստեղ տեսնելով: Ասնիք՝ մի տեսակ տարօրինակ թվաց...

Քմծիծաղի պես մի բան անցավ Տերենտի դեմքով.

— Իրավունք ունես, բարեկամս,— ասաց նա, նստելով ու ոտքը ոտքին գցելով:— Այո, իրոք տարօրինակ ժողովուրդ են այս արմենները, մի կողմից, հանդուրժել չեն կարող օտարի իշխանությունը, անում են ամենը, տալիս են ամեն տեսակ վճռեր, ապատ, անկախ, ինքուրույն լինելու համար, բայց մյուս կողմից՝ չեն հարգում և չեն սիրում իրենց հարապատ իշխանությունը և ուզում են, որ իրենց վեճերը լուծեն օտարները: Կարող եմ ասել ավելին. երբեմն անձնական վիրավորանքի, շահերի համար սոքա պատրաստ են թքել թե՛ իրենց իշխանության և թե՛ իրենց երկրի վրա... Պարզ ասեմ. դոքա եկել՝ նորից գանգատվում էին թագավորից, թե սահմանափակում է եկեղեցու իրավունքները, կամենում է գրավել նորա հողերը, փակել կուսանոցները և չգիտեմ ինչ...

— Հետաքրքրական է հույժ,— և վորավար Ադդեի խոշոր աչքերը անհագորեն շարժվեցին իրենց բներում:— Այդ Պապը մի նոր Հուլիանոս չէ՞ արդյոք:

— Ո՛չ, վորավար, ո՛չ: Սակայն այս Պապն էլ տարօրինակ է. մի կողմից, սահմանափակում է եկեղեցու իրավունքները, մյուս կողմից՝ կարգադրում է կաթողիկոս ձեռնադրեն: Մի կողմից, քրիստոնեություն, մյուս կողմից՝ թույլ է տալիս ուրախանան հեթանոսական ձևով: Այս Պապը, ոքան կա-

րող եմ հասկանալ, Հուլիանոսի նման չէ բնավ. նա դեմ չէ քրիստոն
թյան, ո՛չ: Ավելի շուտ՝ կամենում է ամեն բանով լինել ինքնուրույն:
նակ, հողերի գրավումը...

— Բայց այդ հողերի գրավումը, կոմս, քեզ չի՞ հիշեցնում Գրակքոս
բայրներին,— նկատեց Ադդեն:— Այդտեղ ավելի համարձակություն եմ
նում, քան ինքնուրույն բան:

— Թերևս, վորավար. թերևս այդ ամենն անում է վանական գրքեր
մտքերի ապդեցության տակ: Լսել եմ, որ Պլուտարքոս է կարդում: Արմեն
գավոր և Պլուտարքո՛ս... Աաում են՝ կամենում է փակել Ներսեսի հիմ
անկելանոցները, թե ծուլերի ապաստարան է. ուզում է շեներում թո
մի-մի քահանա, մյուսներին դարձնել պետական պաշտոնյա կամ ա
վորքի մեջ:

— Դա, կարծիքովս, վատ չէ, կոմս,— ժպտաց Ադդե վորավարը մի
սակ ներողամիտ:— Մինչև իսկ խելացի է կարծես... վատ չի լինի
օրինակ վերցնենք, մեզ մոտ էլ շա՛տ են քահանաները...

— Քո մեջ խոսում է վինվորականը, բարեկամս: Բայց այդ թողնեն
վրա բերավ Տերենտը մեղմորեն, կարծելով թե Ադդե վորավարն այդ
սին խոսք է բանում իր մտքերն իմանալու համար:— Այդ ամենը ի
ներքին գործն է. ի՛նչ կուզեն՝ թող անեն այս բարբարոսներն իրենց
րում, իրենց հողի ու քահանաների հետ: Սակայն կա մի հանգամանք,
հանդեպ ես չեմ կարող անտարբեր լինել: Քանիերորդ անգամն է ահա,
արմեն հոգևորականները պատմում են, թե Պապն այդ ամենը անո
պարսից կողմն անցնելու նպատակով: Այստեղ արդեն, կրկնում եմ, ես
կարող անտարբեր լինել, վորավար: Մեր երկրի շահերը պահանջում
որ ես այս խնդրում լինեմ շատ արթուն: Ինձ հարկավոր են ստույգ վ
տեր Պապի ձգտումների, նպատակների մասին: Ինձ թվում է՝ անհավա
կան չէ, որ Պապն այդ ամենն անում է իրոք պարսից կողմն անցն
որովհետև արմենների մեջ կան շատ պարսկասեր նախարարներ. կար
պատահել Պապը նրանց ազդեցության ներքո է, թեև սպանել տվել
այնպիսի կատաղի պարսկասեր ու ազդեցիկ նախարարի, ինչպիսին
նավոր Հայր-Մարդպետն էր, որ ատում էր Բյուզանդիան և բյուզանդ
ներիս: Ճշմարիտ է, ես ստուգված փաստեր չունեմ, բայց երբ հայոց մի
նի եպիսկոպոսներ ու նախարարներ միաբերան նույնն են ասում՝ ես
կարող լուրջ նշանակություն չտալ և նույնիսկ այդ մասին չհայտնե
կայսեր:

Զորավար Ադդեն իր խոշոր դյուրաշարժ աչքերը հառեց Տերե
երեսը:

— Սակայն, կոմս, ներիր ինձ, դու ասացիր, որ դոքա դժգոհներ
գուցեև ամբաստանում են իրենց թագավորին: Կարելի՞ է արդյոք վստա
քանի որ ինքդ գտնում ես, թե դոքա անձնական վիրավորանքի, շա

կալվածների համար պատրաստ են թքել թե՛ իրենց երկրի և թե՛ թագավորի վրա:

— Այդպես է, այո: Բայց պարսից կողմն անցնելու միտքն ինձ թվում է հավանական, և ահա ինչո՛ւ: Այն հանգամանքը, որ սոքա իրենք ձեռնադրեցին իրենց կաթողիկոսին, անշուշտ, մի բան նշանակում է: Այսօր եկեղեցու կապը կտրել, վաղը քաղաքական... և հեռանալ մեզնից... Իսկ եթե մի անգամ հեռացան՝ այլևս դժվար կլինի մոտեցնել... կանցնեն մեր թշնամիների կողմը և կարող են մեծամեծ վնասներ հասցնել մեզ: Մինչդեռ այս երկիրը, ինչպես մեր Օգոստոս կայսրն է դիտում, ինչպես դու ևս գիտես, վորավար, թե՛ ռազմագիտական տեսակետով և թե՛ մանավանդ հասույթի կողմից անհրաժեշտ է մեզ: Ունեն ընտիր ձիեր, անասուններ, ցորյան, երկաթ, մեղր և արծաթի հանքեր:

— Հարուստ երկիր է, անշուշտ, չպետք է թողնել,— համաձայնեց Ադդե վորավարը:— Բայց ինձ թվում է, կոմս, այդ դժգոհներին շատ չպետք է հավատանք:

— Դոքա հարկավ ավնիվ մարդիկ չեն, վորավար: Մեր միջոցներով ուզում են երևի վրեժխնդիր լինել Պապից իրենց կրած վիրավորանքների համար: Բայց խնդիրն այն է, վորավար, որ այդ Պապն առաջարկում է, այսինքն՝ պարզ չէ առաջարկում կամ պահանջում, այլ հետաքրքրվում է, թե ե՞րբ ենք մեր վորքերը հանելու իր քաղաքներից: Ինձ թվում է, որ եթե մենք հեռանանք՝ նա կանի ավելի համարձակ բաներ: Կայսեր կամքն է, որ մեր վորքերը մնան Արմենիայի այդ քաղաքներում: Հարկավ, Պապին վսպելու և երկիրը մեր ապրեցության ներքո պահելու: Իսկ դու, վորավար, կարծում եմ, դեմ չես այս բանին:

— Եթե կայսրն այդպես է ցանկանում,— ծանր խոնարհում արեց Ադդեն:

— Իսկ դու, հավանորեն, ձանձրանո՞ւմ ես օտարության մեջ, վորավար:

— Պիտի խոստովանեմ՝ այո: Բայց քանի որ անհրաժեշտ է Բյուզանդիայի համար և այս անհանգիստ արմեններին բարեկամ պահելու համար....

— Ճշմարիտ ասացիր, վորավար: Հույժ անհանգիստ ժողովուրդ է. վտանգի մեջ անգամ շարունակ խոսում են իրավունքի և ապատության մասին, իրենց երկրի արժանապատվության մասին: Սակայն չեն հասկանում, որ մեր բարեկամությունն ու հովանավորությունը միայն կարող է փրկել նոցա: Իսկ Պապը, լսում եմ, այն կարծիքի է, թե Արմենիան այնքան չափահաս է, որ կարող է ապրել առանց դայակի:

— Թվում է՝ խիստ և համարձակ մարդ է այդ երիտասարդը,— գլուխը տարուբերեց Ադդե վորավարը:

— Այո, վորավար, պիտի խոստովանեմ՝ խիստ և հանդուգն,— ասաց Տերենտը անկեղծության շնչտով:— Ապրում է շարունակ ուժեղ Արմենիա ստեղծելու երազով: Այժմ էլ, լսում եմ, մեկ-մեկ կանչում է իր

երկրի իշխաններին ու նախարարներին և պարտավորեցնում պինվոր ու ձիեր տան մշտական մեծ բանակ պահելու համար: Լավ է, որ մեծ մասով համաձայն չեն... Իսկ եթե համաձայնեն՝ կարող են իսկապես մեծ ուժ կավճել... Կամենում է, այո, ունենալ ուժեղ Արմենիա, լինել բոլորովին ինքնուրույն և երևի արհամարհել մեր բարեկամությունը: Բայց տեսնենք ահավասիկ ի՞նչ կասի կայսեր հրավերի առթիվ:

Ադդե վորավարի խոշոր աչքերը վարմանքից կարծես վեր թռան իրենց բներում:

— Հրավե՞ր... Մի՞թե կայսրը հրավիրում է Պապին:

— Այո, վորավար,— ժպտաց Տերենտը:— Ես մոռացա ասել այդ նախապես:

— Դե, ուրեմն, կոմս, ամեն ինչ պարզ է, և ձեր երկյուղն իզուր:

Այստեղ Տերենտն ու վորավար Ադդեն բավմանշանակ նայեցին իրար, հասկանալով երևի, թե ի՞նչ է նշանակում այդ հրավերը. նրանք, անշուշտ, գիտեին իրենց կայսեր քաղաքականության եղանակները:

— Սակայն չգիտեմ, վորավար, կհամաձայնի՞ գնալ, թե ոչ,— փոքր ինչ կասկած հայտնեց Տերենտը:— Կարող է և չհամաձայնել:

— Կհամաձայնի՛,— ժպտաց Ադդեն:— Արևելցիները միշտ շոյվում են կայսեր ուշադրությունից: Սա ևս կշոյվի և կերթա:

— Դու այդպես, վորավար, միամիտ մի՛ կարծիր այդ Պապին: Նա կրթվել է մեզ մոտ, ծանոթ է մեր բարքերին. կարող է հասու լինել հրավերի էության և հրաժարվել:

— Հավիվ թե, կոմս, հանդգնի հրաժարվել կայսեր հրավերից,— շարունակեց Ադդեն:— Եվ, վստահ եմ, դուք կհամոզեք ձեր սերճախոսությամբ: Ծուլց կտաք, վերջապես, կայսեր նամակը...

— Իսկ եթե՞...

— Այդ մասին կարելի է խոսել նրա պատասխանից հետո, կոմս,— ասաց Ադդեն և շարունակեց հետաքրքրված:— Մի բան սակայն, կոմս, ես լավ չըմբռնեցի, ինչո՞ւ են արմենները մեզնից դժգոհ...

— Որ մնում ենք իրենց քաղաքներում...

— Իսկ մեր օգնությունը պարսից դեմ, կարծում են պիտի լիներ անհատո՞ւյց:

— Չե՛ն ըմբռնում, վորավար:

Եվ մինչև ուշ երեկո Բյուզանդիայի այդ երկու վորավարները խոսում էին հայերի և առանձնապես Պապ թագավորի մասին: Մեկը՝ Տերենտը, դատապարտում էր նրա հանդգնությունը և ապերախտությունը, որ պահանջում է իր քաղաքներից հանել հռոմ վորքը, մյուսը, այնուամենայնիվ, երբեմն հիանում էր նրա խիզախության վրա:

— Այսպես թե այնպես, վորավար,— վերջացրեց Տերենտը՝ ձեռքերը շփելով,— վաղը կորոշվի նրա ճակատագիրը...

* * *

Հետևյալ օրը Պապի ընդունելության օրն էր:

Պալատում կյանքն սկսվում էր սովորաբար վաղ առավոտից. գրեթե ամենից առաջ վարթնում էր արքայադպիր Երեմիա Ամատունին, և լվացվելով ու երկար մազերը սանրելով, նստում էր իր մատյանի առաջ. ապա գործի էին անցում պալատի հարյուրավոր սպասավորներն ու նաժիշտները, որ մաքրում, կարգի էին բերում բոլոր սրահները, խորանները, միջանցքները, վարի ու վերի հարկերն իրար միացնող ոլորապտույտ քարե սանդուղները, սյունապարդ քարե պատշգամներն ու գավիթները, բակերը, հովանոցները և առհասարակ միջնաբերդի պարսպի ամբողջ միջոցը լցնող շենքերն ու բաց տարածությունները: Նույնն անում են ծառախնամներն ու ծաղկոցապահները՝ պալատի շուրջը տարածվող ծաղկանոցներում և միջնաբերդի լանջերն ու բոլորքը բռնող ծառաստաններում: Ապա միջնաբերդում իրար հետևից բացվում էին «տուն դիվանի», «տուն գանձուց», «տուն ապավինաց», «տուն պահնորդաց», «տուն պատմուճակաց»... բացվում էին համբարանոցները, խոհականոցները, և գործակալները, տաճարապետները, հանդերձապետներն ու գինեպետներն սկսում էին իրենց աշխատանքն ու կարգադրությունները.— գիշերային քնատ ու հոգնած պահակներին փոխարինում էին նոր, շողշողուն զրահներով ու նիզակներով պահակները թե՛ միջնաբերդի դռների մոտ և թե՛ պալատի մուտքերի առաջ: Բակով անցնելիս նրանք, պահակապետից ծածուկ, աչքով էին անում ճանապարհին պատահող կամ պատշգամներում երևացող նաժիշտներին, որոնք ժպտալով իսկույն շրջվում էին՝ մի ձեռքով երեսները ծածկելով. նոր պահակները, փոխարինելով իրենց ընկերներին, անշարժանում էին, նիզակները ուղիղ բռնած. կարծես մարդիկ չլինեին, այլ ձուլված արձաններ, մանավանդ պալատի մուտքերի առաջ, ուր ամեն վայրկյան կարող էին երեվալ նախարարներ ու իշխաններ, անգամ ինքը՝ թագավորը:

Իսկ թագավորի ընդունելությունն սկսում էր ուղիղ կեսօրին, երբ Պապը ծիրանին ուսերին և կարմիր կոշիկները հագին գալիս էր գահասրահ. պաշտոնական ընդունելությունները լինում էին շաբաթը երկու անգամ՝ երբեմն պալատական ավագների ներկայությամբ, երբեմն առանց նրանց, բայց միշտ դպիրը հետը, որ նրա աջ կողմը կանգնած՝ կարդում էր խընդրագիրը կամ նշում կարգադրություններն ու հրամանները:

Սակայն այդ օրն ընդունելությանը ներկա էին շատ ավագներ ու նախարարներ՝ հավարապետ Ամատունու գլխավորությամբ. նրանք լայն թեվանիքով տարբեր գույնի պատմուճաններ հագած նստել էին իրենց բարձերի վրա, ոմանք նաև թիկնակով աթոռների ու բազկաթոռների: Շատերի ներկայության պատճառը մի խորհրդակցություն էր, որ վերաբերում էր սահմանապահ վորքի թիվն ավելացնելուն: Խորհրդակցությունը նոր էր վերջա-

ցել, երբ ներս մտավ արարողապետը և գլուխ իջեցրեց գահին նստած թագավորին:

— Եկել են, արքա, պատգամավորներ Մանանաղի, Դարանաղի, նաև Կարինի գավառներից, և խնդրում են քո տեսությունը:

— Հրավիրիր,— ասաց թագավորը:

Փոքր անց գահասրահի ոսկեզօծ երկփեղկ դռները բացվեցին և կից դահլիճից իրար հետևից ներս մտան յոթ հոգի՝ ավագության կարգով, բոլորը հագած միատեսակ թխագույն կապաներ, որ հասնում էին մինչև նրանց ծնկները, կապած միատեսակ լաթե գոտիներ, որոնց ծայրերը կախվում էին նրանց ձախ կողքերին: Ամենից առաջ ներս մտավ մի պնդակազմ ծերունի՝ բոլորովին ճերմակ գլխով ու մորուսով, այնուհետև մորոաներն աստիճանաբար սևանում էին: Մեկը մյուսի հետևից ներս գալով՝ նրանք, վույգ ձեռքերը փորներին դրած, երկուտակվելով խոնարհումներ արին այնպես միանման ու միատեսակ, ասես մեկը հատուկ մարվել էր նրանց այդ արվեստի մեջ: Երբ ամենքը ներս մտան և շարք կանգնեցին՝ երեսները դեպի թագավորը, կարճ ու ճերմակ ծերունին, ըստ երևույթին, նրանց առաջնորդը, գլանած մի մագաղաթ ձեռքին, երկու քայլ առաջ եկավ, մոտեցավ գահի պատվանդանին, ապա ավելի մեծ խոնարհում անելով, որ քիչ էր մնում գլուխը դիպչեր պատվանդանի աստիճանին, առանց դիրքը փոխելու, կռացած՝ գլանած մագաղաթը մեկնեց թագավորին, և երբ վգաց գրությունն առնվեց ձեռքից՝ նա, կամաց ուղղվելով, մնաց նույն տեղը կանգնած, աչքերը թագավորին հառած: Իսկ Պապը, մագաղաթը առնելով, արձակեց նրա մետաքսյա ժապավենը ու, գլանը բանալով, վերից վար նայեց նրան, հետո պարզեց աջ կողմը կանգնած արքայադպրին:

— Ընթերցի՛ր, Երեմիա...

Պատգամավորությունը բյուզանդական վորքերի նստած գավառներից էր. դրանք երկրորդական ավնվականներ էին և մի երկու վաճառական: Իրենց գրության մեջ նրանք բոլոր քաղաքացիների՝ թե՛ մեծի և թե՛ փոքրի կողմից (ինչպես գրում էին) «աղերսում էին աղերսագին ու արտասվանոք»՝ ազատել իրենց «հոռոմ վորքերի նեղությունից ու չարչարանքից դժնի»:

— «Մեծ է մեր տառապանքը, արքա,— կարդում էր Երեմիան,— մեր կյանքն անապահով, մեր ինչքը վտանգված, իսկ հոռոմն անողորմ... Ապրում ենք հարատև տագնապի ու երկյուղի մեջ...»:

Գրությունը շարունակվում էր այսպես և վերջանում.

— «Փրկիր մեզ, արքա...»:

Երբ Երեմիան ավարտեց աղերսագրի ընթերցումը՝ թագավորը խած աչքերը կծկած նայեց նախ շարքով նստած ավագներին, կարծես ստուգելու, թե ի՛նչ տպավորություն թողեց գրությունը, ապա, վարի շուրթը ատամի տակ դնելով, դարձավ գահի պատվանդանի մոտ մեկուսի կանգնած ծերունուն՝ պատգամավորության գլխավորին, որ ընթերցման ամբողջ ըն-

թացքում իր ծերունական ուշիմ աչքերով նայում էր մերթ գրությունը կարդացող արքայադպրին, մերթ՝ թագավորին:

— Ունե՞ս ինչ ավելացնելու,— հարցրեց Պապը նրան:

Ծերունին, ձեռքը կրծքին դնելով, նորից խոնարհում արեց:

— Մեր ողջ ասելիքը, արքա, գրված է այնտեղ,— նա ձեռքը պարզեց դեպի Երեմիան, դեպի նրա ձեռքի գրությունը:— Մենք եկել ենք աղերսելու, որ ապատես մեզ հոռոմներից, վի, արքա, հնար չէ ապրել նոցա պատճառած նեղության մեջ: Բավական չէ նստում են տներում մեր, ուտում են հացը մեր և պահանջում ապուրներ պես-պես, այլև գիշերները ծեծում են մեր դռները և ստիպում ծառայել իրենց...

Ծերունու ձայնը կերկերաց. նա լռեց մի վայրկյան, նայեց նորից Երեմիային ու թագավորին և շարունակեց հուզված:

— Ծաղրում են անգամ մեր հացը, մեր ապուրներն ու սովորույթները, արքա: Մեր հարսներ, աղջիկներ չեն կարող ելնել փողոց, հոռոմ վինվորները (ներիր, արքա, ծերունուս)... դարբասում են նոցա... Երբ այս մասին կհայտնենք հոռոմ վորավարին, «կչափապանցեք,— կասի,— մեր վինվորները պաշտպանում են ձեզ պարսիկներից՝ փոքր մի նեղությունից մի՛ վշտանաք»... Ապատիր, արքա, մեզ հոռոմների պաշտպանությունից...

Ծերունու ձայնը բեկվեց, և նրա աչքերում արցունք երևաց:

Այդ ժամանակ, ասես ծերունուն օգնելու համար, նրա հետևից անհամբեր մի քայլ արեց ու առաջ եկավ մի այլ տարեց պատգամավոր.

— Ոտնակոխում են, արքա, մեր պատիվը և ամոթը,— խոսեց նա թավ ձայնով:— Ասում են՝ մենք ձեզ փրկում ենք պարսիկից, պետք է կատարեք, ուրեմն, ինչ պահանջում ենք: Իսկ նոքա պահանջում են անկարելին, անհնարինը: Կարելի չէ տոկալ, արքա: Փրկություն ենք աղերսում:

Ավարտելով իր համառոտ խոսքը՝ այդ մարդը ձեռքը կրծքին խոնարհում արեց ավելի երկար, քան ընդունված էր. նրան հետևեցին և մյուս պատգամավորները, բացի առջևում կանգնած ճերմակ ծերունուց, որ խեթ նայեց վերջին խոսողին՝ դժգոհ, որ ընդհատեց իրեն:

— Այնուհետև՛,— հարցրեց թագավորը, ուշադիր նայելով այդ հուզված կարճ ու պինդ ծերունուն:

— Ախքանը, արքա,— նորից գլուխ խոնեցրեց ծերունին:

Վայրկյանը դժվար էր Պապի համար. նա զգում էր, որ պետք է գոհացնող մի պատասխան տա պատգամավորությանը, բայց չգիտեր ի՛նչ ասել: Ասեր, թե շուտով կապատի նրանց հոռոմներից— անկարելի էր, որովհետև դեռ պետք էր խոսել ու բանակցել. ասեր՝ չի կարող օգնել կամ ապատել— նույնպես չէր կարելի, ուստի և խոստացավ «փորձել աղերսագրի մասին և անել անհրաժեշտը», ապա կարգադրեց՝ կերակրել և հանգիստ տալ պատգամավորությանը «արքունի հյուրատանը»: Իսկ երբ պատգամավորները խոնարհումով ու շարքով, երեսները դեպի թագավորը, ետ-ետ գնացին և

գահասրահի երկփեղկանի դուռը ծածկվեց նրանց հետևից, Պապը նայեց բարձերին նստած նախարարներին, առանձնապես Գնթունուն և ծեր Դավիթ Գնունուն, որ նստած իսկ հենվել էր ձեռնափայտին:

— Այժմ, տեր նախարարներ, տվեք ինձ մի խորհուրդ,— խոսեց թագավորը՝ մտահոգ ու փոխված ձայնով:— Հիշո՞ւմ եք, տակավին Զիրավից հետո, երբ ես կամենում էի խոսել այդ գավառները հոռոմ վորքից մաքրելու մասին, դուք ասացիք «վաղաժամ է, իրենք հոռոմները կհեռանան»... Անցավ վեց ամիս՝ ես կրկին հարց հարուցի, դուք նորից խորհուրդ տվիք՝ «սպասենք սակավ մի»... Սպասեցինք: Բայց երկրորդ տարին է ահա նոքա նստած են անշարժ: Չանցած մի տարի՝ ես այնուամենայնիվ Տերենտին հիշեցրի այդ մասին: Նա խոստացավ գրել կայսեր, և դարձյալ ոչինչ: Իսկ մի այլ անգամ, երբ խոսք եղավ այդ մասին՝ Տերենտը հայտնեց, թե լուր ունեն, որ պարսիկները նոր հարձակում են պատրաստում Արմենիայի վրա, ուստի կայսրը բարվոք է համարում վորքը թողնել՝ Արմենիային օգնելու... Սակայն,— Պապը լայն շունչ քաշեց,— թվում է ինձ, տեր նախարարներ, որ հոռոմները մտադիր չեն հեռանալ մեր քաղաքներից ու գավառներից: Հիմա, իբրև փորձ մարդիկ, տվեք ինձ մի խորհուրդ՝ ինչպե՞ս վարվել...

Ու Պապը կրկին ընդհանուր հայացքով նայեց բոլորին:

Վայրկյանը ծանր էր և լուրջ. յուրաքանչյուրն այնպես էր զգում, թե թագավորը նայում է իրեն և իրենից է սպասում այդ խնդրի լուծումը: Այդ զգաց հատկապես կարծես Զենոն Գնունին և անհանգիստ մի շարժում արեց:

— Ես, արքա,— սկսեց նա հանդարտ ձայնով,— կցանկանայի, որ երկու մեծ պետություն միաժամանակ չթշնամացնենք մեզ, և...

Բայց Պապը անսպասելի հուզված ընդհատեց նրան.

— Զրուցում ենք մեր գավառների մասին, տեր Գնունի: Մենք անիրավ պահանջ չենք անում: Չէ՞ որ նոքա եկան օգնության պատրվակով և, ոչինչ չարած, նստեցին Կարինի, Մանանաղի ու Դարանաղի գավառներում, թողած Ուռհայ և մյուս քաղաքները, որ դարձյալ բարեկամության անունով բռնել են իմ հոր օրով: Նստեցին և այլևս չեն կամենում հեռանալ: Երբ վերջերս մեկ-երկու անգամ հիշեցրել եմ Տերենտին՝ նա ինձ տվել է պատասխաններ անորոշ, թեև ինքը համամիտ է ինձ և համակրում է մեզ...

— Թվում է ինձ, արքա,— խոսեց նորից Զենոնը հարգանքով սպասելով, որ թագավորն ավարտի իր խոսքը,— թվում է, թե այդ պետք է կարգավորել խաղաղ ճանապարհով:

— Եվ մի՞թե մինչև այժմ վարվել ենք այլ կերպ,— վրա բերավ Պապը:— Զենքի չենք դիմել:

— Ես կամեցա ասել՝ պետք է խորհել ավդու պատճառաբանություններ:

— Տեր Գնունի, ես հայտնել եմ Տերենտին, որ ժողովրդյան համար ծանր են հոռոմ վորքի ծախքերը: Մի՞թե սա և այս պատգամավորության

պատճառաբանությունները պակաս ապդու են: Սակայն ինձ թվում է, որ նոքա պարզապես չեն ցանկանում հեռանալ. այդ գավառները թերևս համարում են իրենց օգնության վարձը,— քմծիծաղեց Պապը,— այն, որ կանգնեցին մեր թիկունքում, ասելով թե՝ «նեղվեք՝ կգան օգնության»... Եվ չեկան, տեսնելով հապիվ ենք չափվում պարսից գերապանց ուժերի հետ: Ուրեմն քո խորհուրդն այն է, տեր Գնունի, որ համբերե՞նք և սպասե՞նք...

Տիրեց ծանր լռություն: Բոլորը նորից նայեցին Ջենոնի կողմը:

Բայց նախքան Ջենոնը կպատասխաներ՝ վեր կացավ նրա բարեկամ Օտա Ապահունին, անվիպ գլուխն ուսերի մեջ, և սկսեց գիրությունից շընչարգել ձայնով.

— Արքա, թույլ տուր նկատել, որ տեր Գնունին ճշմարիտ է ասում: Պետք է անել այնպես, որ թշնամություն չծագի: Թողնենք՝ հեռանան իրենց կամքով: Տեր Գնունու խորհուրդը բարի է, արքա: Պետք է լուծել խաղաղ ճանապարհով և վիջողաբար...

Այդքանը բավական եղավ. պալատականներից ոմանք, որ նույնպես այդ կարծիքին էին, բայց լռում էին, աշխուժացան հանկարծ.

— Այո, վիջողաբար, արքա՛, վիջողաբա՛ր,— լսվեցին մի քանի անհամարձակ ձայներ:

Պապը վարմացած, վիվը երկարած նայեց այդ ձայների կողմը: Նրա դեմքով մի ստվեր անցավ. աջ այտը խաղաց, և հանկարծ վեր կացավ գահից այնպես ընդոստ, որ ծիրանին ընկավ ուսերից:

— Ջիջողաբա՛ր,— հևաց նա:— Ջիջողաբա՛ր... Դյուրին է ասել: Դուք, որ մի կտոր հողի համար ահագին խռովություն ու արյունահեղություն եք սկսում և երբեմն չեք վիջում մեկդ մյուսիդ, կամենում եք, որ ես քաղաքներ ու գավառներ վիջեմ հոռոմներին, իմ ժողովուրդը տամ նոցա, երբ մենք ունենք պետություն և իշխանություն... Ձեր նախարարական արժանապատվությունը թույլ կտա՞ արդյոք, որ ես վարվեմ այդպես, թե՞ կամենում եք, որ ծիծաղելի դառնամ պարսից, հոռոմների և ձեր առաջ: Այո, և ձեր, որ ամեն տեղ պատմեք ու չարախնդաք, թե Պապը հայրենիքը վաճառում է, որպեսզի այդ գնով նստի գահի վրա: Ո՛չ, այս գահն ինձ պետք չէ այդ գնով...— Պապը կանգ առավ հուզումից հևալով. նրա մեծ, սպիտակ ձեռքերը դողում էին:— Ջիջողաբա՛ր... Ո՛չ, ինձ այդ գնով գահ ու թագ հարկավոր չէ,— կրկնեց նա և հանկարծ թագը դրավ ընկած ծիրանիի վրա և իջավ՝ շարունակելով:— Հարկավոր չէ, երբ իմ երկրի հողի մի մասը պիտի գտնվի հոռոմների ձեռքին: Ես չեմ պահանջում՝ գնալ ճակատել: Ես ձեզանից հայցում եմ միայն խորհուրդ, իսկ դուք՝ «վիջողաբա՛ր»...

Ավագները տարակուսով, ոմանք նաև երկյուղով, ինչպես Օտա Ապահունին, նայեցին իրար, իսկ երբ թագավորն ավարտեց իր խոսքը և ամենքը մնացին լուռ՝ ձայն խնդրեց ծերունի Դավիթ Գնունին և ասաց առանց բարձից ելնելու.

անգամ չենք կարող, քանի նոքա բավում են, մենք սակավ, և քանվի
արդեն ունենք մի մեծ թշնամի՝ Պարսկաստանը. երկրորդն ստեղծելը ւ
գավոր է: Բայց խնդիրը պետք է և կարելի է լուծել խաղաղ ճանապա
Այո, արքա... այս է ասում ինձ երկարամյա փորձը,— ասաց նա անբ
ձեռնափայտը հատակին դիպցնելով, կարծես ասածները հաստատելու
կությամբ:

— Սակայն ինձ ասում են «վիջողաբա՛ր»,— ընդհատեց նրան բ
վորը, կարծելով թե դա մեծ մասի կարծիքն է:— Ով կամենում է «վի
բար»,— թող ինքը նստի այս գահին և վարվի «վիջողաբար»: Ես չէի
կանա թագավորել այդ գավառների գնով... Ո՛չ, տեր նախարարներ
տակավին չեմ ստորացել այդքան...

Ջենոն Գնունին և Օտա Ապահունին գլուխներն իջեցրին. Օտայի
արագացավ:

— Հանգստացիր, արքա,— նորից խոսեց ծերունի Գնունին:—
մեր կամքով, հարկավ, ոչինչ չենք վիջի հոռոմներին, բայց կան բան
լու ձևեր, եղանակներ: Պետք է փորձել...

Բաթ Սահառունին, որ ամբողջ ժամանակ խոշոր, հարաշարժ աչ
հետևում էր խոսողներին և վեր կենալու միջամտելու փորձեր անում,
կարծ ելավ տեղից՝ կապած սուրն ուղղելով.

— Ես լսեցի, արքա, պատգամավորներին և չեմ կարող նստել
գիստ. թույլ տուր՝ մի քանի խոսք: Անպատվաբեր է, արքա, որ մեր գա
ներն ու քաղաքներն այսքան ժամանակ մնան հոռոմների ձեռքին:
իբրև բարեկամ ու դաշնակից և նստել որպես թշնամի... Սա ոչ միայ
արդար է, վիրավորական, այլև արհամարհանք է, արքա, և անբա
թյուն: Այդպես չի կարող վարվել բարեկամ պետությունը: Արդյոք սւ
մարում են իրենց տուտ օգնության վա՛րձը, թե չար մի դիտավորուվ
են նստում մեր քաղաքներում ու շեներում... Ես, ներող եղիր, արքա
կարող խոսել հանգիստ, այնքան հուզված եմ պատգամավորների պաս
ներից...

— Եվ ի՞նչ է քո խորհուրդը, տեր Սահառունի,— հարեց Պապը,
ընդմիջելով:

— Ես առաջարկ չունեմ, արքա. ես խնդրում եմ քո թույլտվութ
մեր գնդերով գնալ-վտարել հոռոմներին մեր քաղաքներից: Այնտեղ, ւ
ավդում խոսքը, պետք է հանդես գա վենքը: Ահա իմ խնդրանքը, ար

Լսվեցին հավանության շարժումներ ու ձայներ.

— Իրա՛վ է, իրա՛վ է...

— Զգտումը քո, Բաթ, ավնիվ է,— ասաց Պապը,— բայց այդ քայլն
լու համար պետք է հարցնել սպարապետի կարծիքը... սպարապետի

ավաղ, այստեղ չէ,— ավելացրեց նա, իմանալով, որ սպարապետը դեմ է այս միջոցին՝ պատերազմի առիթ չտալու համար:

— Տեր սպարապետը, արքա, որքա՜ն հայտնի է, խորհուրդ չի տալիս վենքի դիմելու,— շարունակեց Բաթը:— Մամիկոնեից տերը հույս ունի ամեն ինչ հարթել խաղաղությամբ: Բայց քո պատիվը, արքա, մեր աշխարհի պատիվը պահանջում են, որ մենք՝ հայ վորականներս, հանգիստ չդիտենք այս ամենը: Ինչ չի լուծվում խաղաղ միջոցով, պիտի լուծել վենքով,— կըրկնեց նա:— Արժանապատվությո՜ւն... Եվ, վերջապես, մենք չենք կամենում գրավել ուրիշի հողը, այլ ապատել մեր քաղաքները, մեր եղբայրներին...

Բաթը դեռ չէր ավարտել, երբ հանկարծ գահասրահի դուռը բացվեց և արարողապետը, ներս մտնելով, հայտարարեց հանդիսավոր հարգանքով.

— Բյուլանդական վորավար-դեսպան Տերենտ կոմսը:

Ավագներն ու նախարարները վարմացած իրար նայեցին:

— Պատեհ ժամին եկավ,— ասաց մեկը:— Ահավասիկ լավ առիթ, արքա: Պետք է խոսել քաղաքների մասին:

— Եվ կտրուկ,— ավելացրեց մի ուրիշը:

Իսկ Բաթը ձեռքը թափ տվեց:

— Ես այդ մարդուն չեմ սիրում, արքա,— ասաց նա հուզված:— Չպետք է հավատալ ոչ նորան և ոչ նորա խոստումներին:

— Դարձյա՞լ կասկածնե՛ր...— նկատեց Պապը Բաթին դառնալով:— Նա մեզ ավելի բարեկամ է, Բաթ, քան բոլոր հոռոմները միասին: Հրավիրի՛ր,— կարգադրեց Պապը արարողապետին:

Բայց սա նախքան դուրս գալը՝ մոտեցավ գահին, ընկած ծիրանին վերցրեց գցեց թագավորի ուսերին, իսկ թագը, երկու ձեռքով վերցնելով, խնամքով դրեց նրա գլխին, «թույլ տուր, արքա» ասելով. ապա դուրս գնաց արագ:

* * *

Փոքր անց գահասրահի դռները նորից բացվեցին և ներս մտավ կոմս Տերենտը՝ մանիշակագույն մետաքս թիկնոցով, մպերը բուրավետ յուղով օծած, ինչպես ընդունված էր, և դեմքի ու աչքերի հեզահամբույր մի արտահայտությամբ:

Դռնից երկու քայլ առաջ գալով՝ նա կանգ առավ մեկեն և աջ ձեռքը թիկնոցի տակից հանելով, բարձրացրեց ողջույնի համար, գլուխ տվեց առանց կռանալու, ինչպես անում էին հայ նախարարներն ու իշխանները, ապա նորից առաջ եկավ դեպի գահը և կրկին թեթև մի գլուխ իջեցրեց նախ Պապին, հետո կողմերի վրա նստոտած նախարարներին:

— Քեզ ուրախ լուր, արքա,— սկսեց Տերենտը կանգնած և հանդիսավոր:— Իմ մեծավոր Օգոստոս կայսրը ողջունում է քեզ, արքա, և հրավիրում է քեզ եղբայրական խորհրդակցության հասարակաց օգուտի համար: Եվ ես մեծավ ուրախությամբ եկա այս լուրը քեզ ավետելու:

Ավարտելով իր կարճ խոսքը՝ Տերենտը նայեց գահասրահում գտնվող նախարարներին՝ ստուգելու համար կարծես, թե ի՛նչ տպավորություն է թողնում կայսեր հրավերը:

Պապը, ոտքի կանգնելով, շնորհակալություն հայտնեց այդ «մեծ պատվի համար», որին արժանացնում է իրեն Բյուլանդիայի «մեծագոր կայսրը» և ապա, դեսպանին հրավիրելով նստել, մտերմաբար հայտնեց, թե ի՛նչի մասին էին խորհում քիչ առաջ:

— Իմ նախարարները, կոմս, հետաքրքիր են իմանալ, թե ե՞րբ են հեռանում կայսեր վորքերը մեր քաղաքներից, վասն զի լուրեր ենք առնում, որ ժողովուրդը սաստիկ նեղվում է վորքից...— ասաց նա, ուշադիր նայելով Տերենտի հեգահամբույր դեմքին:

«Ինչո՞ւ այսպես անմիջապես», մտածեց Զենոն Գնունին, վարմանալով Պապի վրա, «ի՞նչ անքաղաքագիտություն»...

— Ահավասիկ, արքա, շատ ի դեպ է,— խոսեց կոմսը մեղմ ու մտերիմ,— երբ հաճես գնալ տեսակցության՝ այդ խնդիրը ինքդ կլուծես իմ կայսեր հետ: Եվ դա նույնիսկ խնդիր չէ, արքա. մեր վորքերի մնալն այդ քաղաքներում լոկ վգուշություն է պարսից բացահայտ միտումների դեմ:

Նախարարները գոհությամբ նայեցին իրար, բացի Բաթից, որ տակավին հուզված, անգամ կարմրած, և բացի Օտա Ապահունուց, որ հևում էր շնչարգել:

— Դու գիտես, արքա, որ ես մշտաբար խնդրամատույց եմ եղել իմ կայսեր, թե անհրաժեշտ է կարգադրել այդ խնդիրը,— շարունակեց Տերենտը նույն մտերմական եղանակով:— Սակայն ինչ-ինչ նկատառումներ խանգարել են... հավանորեն՝ պարսից բացահայտ միտումները,— կրկնեց Տերենտը, նայելով այս անգամ ավագներին:— Ես, արքա, միշտ և հանապազ եղել եմ Արմենիայի բարեկամը և կցանկանայի նրա բարիքը... Ինքս համաձայն եմ, այո, որ քաղաքների բնակիչները կարող են նեղվել մեր վորքերի ներկայությունից, կարող են լինել և դժգոհություններ, բայց այդ ամենը պարսիկների պատճառով,— նա նորից նայեց նախարարներին և ապա դարձավ Պապին:— Ահա և լավ առիթ. երբ գնաս և անձամբ խոսես իմ կայսեր հետ՝ ամեն խնդիր, հարկավ, կլուծվի բարեհաջող... ես անշուշտ եմ:

— Այդպես, ապնիվ կոմս. սակայն կուզեի իմանալ, թե ինչո՞ւ համար է հրավիրում ինձ իմ մեծ բարեկամ Վաղես կայսրը:

— Ահավասիկ, արքա, թույլ տուր կարդալ,— և Տերենտը, ոտքի կանգնելու՝, թիկնոցի տակից հանեց կայսեր գլանած, ժապավենակապ նամակը ու, հարգանքով ճակատին դնելով, կարդաց.

«Հայտնիր իմ եղբայր Պապ թագավորին, որ կայսրը հրավիրում է իրեն՝ և ցանկանում է խոսել հասարակաց օգուտի մասին: Տուր իմ կողմից նորան ողջույն և ասա թող շտապի, քանի ես գտնվում եմ Տարսոն»...

Ավագներից մի քանիսը բավականությամբ իրար նայեցին: Իսկ Տերեն-

ճակատին և նորից դրեց թիկնոցի ներսի գրպանը, փութանցիկ մի հ
նետելով ներկաների վրա, կամենալով նորից իմանալ կարծես, թ
տպավորություն թողեց կայսեր հրավերը:

— Եվ հիմա, արքա,— շարունակեց նա այդ բոլորից հետո,— կցւ
նայի իմանալ, թե ե՞րբ ի վիճակի կլինես գնալու, որպեսզի հաղորդ
կայսեր:

Սովորաբար, երբ Տերենտը կայսեր նամակների մասին հայտնո
Պապին, թե կայսրն առանձնապես ողջունում է նրան, Պապը միշտ ո
էր լինում այդ ուշադրությունից. այս անգամ, սակայն, Տերենտը ուր
թյան փոխարեն Պապի դեմքին մտահոգություն նկատելով, ավելացր

— Երևակայում եմ, արքա, որքա՜ն հաճո է լինելու այդ տեսակցո
նը և մանավանդ արդյունավետ՝ Արմենիայի համար:

— Չեմ կասկածում,— ասաց Պապը մտախոհ:

— Հույս ունեմ, արքա, մեկնելու օրվա մասին ինձ կհայտնվի վաղ
որ ես անեմ պարտ ու պատշաճը՝ քո ընդունելության համար:

— Շնորհակալությո՛ւն, ավնիվ կոմս,— ասաց Պապը:— Ես կխ
առայժմ, թե ե՞րբ հնարավոր կլինի այդ:

— Հույս ունեմ, արքա, կլինի շո՛ւտ, քանի դեռ կայսրը գտնվո
Տարսոն:

— Կարծում եմ, հարգելի կոմս,— գլխով արեց Պապը, նայելով շս
նստած ավագներին, որոնք, թվում էր, գոհ էին կայսեր արած պատվ
մար. մեկի դեմքին Պապը մինչև իսկ կարդաց կարծես այն միտքը, թե
այստեղ իզուր խոսում, վիճում ենք գավառների մասին, մինչդեռ այդ
դիրն ահա լուծվում է կայսեր մի հրավերով:

Երբ Տերենտը բյուզանդական քաղաքավարությամբ հրաժեշտ տվ
գնաց՝ ավագներից մեկը նկատեց.

— Հուսանք, որ քաղաքների խնդիրը կլուծվի ինքնին. կայսրն
կկարգադրի անշուշտ վորքը հանել մեր քաղաքներից, և ավարտ:

— Ես նույնպես հավատով եմ,— ասաց մի ուրիշը:

Իսկ Պապը նայում էր նրանց և մտածում, թե արդյոք Վաղեսն
է հրավիրում իրեն, և այն էլ ոչ թե Բյուզանդիոն, այլ... Տարսոն. և պե
արդյոք ընդունել այդ հրավերը, թե հրաժարվել...

«Բայց կարելի՞ է հրաժարվել,— ասաց նա մտքում,— կարելի՞ է չը
նել կայսեր հրավերը»... Մյուս կողմից նրան հետաքրքրում էր, թե ի՞
արդյոք այդ հրավերի առիթը: Սկզբում, եղավ մի վայրկյան, որ նա
ուրախացավ կայսեր այդ ուշադրությունից. սակայն, մտածելով, հրա
անորոշության վրա և մանավանդ այն մասին, որ հրավերն անձամբ
չէր գրված, նա ընկավ երկմտության մեջ. նոր պատերա՞զմ է ծրա
արդյոք կայսրը և ցանկանում է իրեն ապահովել Հայոց Աշխարհի դա

ցությամբ, թե՞ կան այլ խնդիրներ... Բայց ի՞նչ խնդիրներ կարող են լինել դոքա, որ կայսրը դիմել է այսպիսի արտակարգ միջոցի— հրավիրում է Տարսոն...

Ու երկու-երեք օր Պապը չէր կարողանում վճռել իր գնալու խնդիրը. մանավանդ հիշելով սկսած գործերը, նորոգումները, որ առանց իր ղեկավարության և մասնակցության կարող չին դանդաղել կամ մնալ կիսատ— նա տատանվում էր. առանձնապես ճանապարհի երկարությունը հաճելի ոչինչ չէր խոստանում: Նա մտածում էր,որ հրավերի նպատակը գոնե որոշ լիներ՝ թերևս դա մեղմեր շատ տարակուսներ ու անախորժություններ: Սակայն խնդրին այլ կողմից նայելով, գտնում էր, որ հրաժարվել մի այդպիսի հրավերից՝ դժվար կլիներ. նախ՝ անհարմար էր. երկրորդ՝ հրաժարումը պետք է ունենար լուրջ պատճառ... Թերևս, մտածում էր Պապը, իր մեկնումը կարելի է հետաձգել որոշ պատճառաբանությամբ, մինչև կիմացվեր հրավերի բուն առիթը... Բայց այս մտքի վրա նա երկար կանգ չէր առնում և դարձյալ խորհում էր, թե եթե այդ հրավերը մի շատ կարևոր խնդրի համար է՝ ինչու հապա կայսրն ինքը հատուկ նամակով չի դիմել իրեն (ինչպես ընդունված է թագավիրների միջև, այլ հրավիրում է դեսպանի միջոցով):

Այնուամենայնիվ հրավերը հրավեր էր, կարելի էր թերևս և դեսպանի միջոցով, ու հրաժարվել դժվար էր, իսկ հետաձգելը, նրան թվում էր, կդիտվեր քաղաքավարի հրաժարում, մի հանգամանք, որից կարող էին ծագել անախորժություններ, մանավանդ Վաղեսի նման կատածոտ ու չար մարդը կարող էր անել չար հետևություններ: Եվ եթե պետք էր ընդունել այդ հրավերն ու մեկնել— դա կարելի էր անել միայն և միայն քաղաքների հարցը խաղաղությամբ լուծելու համար: Իր այս մտածումների միջոցին Պապը մեկերկու անգամ հիշեց Մուշեղին և ցավեց, որ նա իր մոտ չէր, թերևս նա կարողանար տալ մի ցանկալի խորհուրդ: Բայց սպարապետը,ելել էր, վիրավորված էր իրենից, որ ինքը, առանց նրա գիտության, վերացրել էր եկեղեցական տուրքերը, արգելել էր կաթողիկոսին Կեսարիա գնալ, և վերջին տեսակցությունից հետո այլևս չէր գալիս Դվինն, կատարում էր սպարապետական իր պաշտոնը բարեխղճորեն՝ գնում էր սահմանները, բերդերը, լինում էր վորքի մոտ, բայց չէր գալիս պալատ, ասելով թե՝ ինքը վինվորական է միայն: Այժմ Պապին հետաքրքրում էր նրա կարծիքը... Այնուհանդերձ Պապը խորհրդակցեց մի քանի պալատականների ու նախարարների հետ, որոնց մեջ էին Ադամ Գնթունին, իր վերստացած կալվածներից եկած իշխան Սպանդարատ Կամսարականը, Ջենոն Գնունին, Բաթը և արքայադպիր Երեմիան: Նրանցից երկուսը՝ Գնթունին և Ջենոն Գնունին հրավերը համարում էին մեծ պատիվ և գտնում էին, որ պետք է ընդունել և գնալ անհապաղ, մանավանդ որ այդ այցելությամբ կարելի է լուծել քաղաքների խնդիրը: Մյուսները, ինչպես իշխան Կամսարականը, Երեմիան և ուրիշները,

րում է հատկապես Տարսոն. եթե կան խնդիրներ՝ կարող էր հրավե
միասին հայտնել դեսպանի միջոցով, եթե կարևոր չէր համարել
նամակ գրել:

Բայց թե՛ առաջինները և թե՛ երկրորդները գալիս էին միևնույն
վոսթյան, թե կայսեր հրավերը չընդունելը կամ հետաձգելը կմեկնա
չարաբար, ուստի պետք է գնալ: Միայն Բաթն էր, որ դեմ էր: Նա ա

— Ինձ թվում է՝ կայսրը բարենպաստ գործի համար չէ կանչ
ներ բարենպատակ՝ կհայտներ Տերենտի միջոցով: Հետևաբար կար
մեկնելու:

Երբ նրան հարցրին ինչո՞ւ, նա բացատրել չկարողացավ:

— Ես վգում եմ միայն, որ չպետք է մեկնել,— կրկնեց նա,—
Տերենտ կոմսին չպետք է հավատալ բնավ...

Պայծառ կեսօր էր: Եփրատի ոլորուն ափերով մի մեծ քարա
գնում դեպ հարավ, ավելի շուտ՝ մի մեծ կինավառ խումբ՝ հալարի
ձիավորներով, որոնց մեծ մասը կինվորներ էին՝ նիվակներով, տ
կինված, շատերը թրեր կամ նրաններ կապած, մի մասն աղեղներն
րին և կապարճները կողքերից կախ: Ու գնում էին նրանք թեև մասե
ժանված, որոշ տարածությամբ իրարից հեռու, բայց համաչափ ու հա
վոր ընթացքով: Աչքի էին ընկում ոչ միայն նրանց վենքերը, այլև հա
ները, որ նոր էին ու մաքուր: Կային նույնիսկ խմբեր, որ հագնվ
անգամ շքեղ. ունեին մետաքս հագուստներ, թավշյա թիկնոցներ և
թե ու ոսկե վարդեր. նրանց ձիերն անգամ տարբերվում էին մյուս
ձիերից իրենց հարուստ սարքով. ունեին արծաթապատ, ակնապա
խուրցներ ու կրծկալներ, կարմիր կաշվե սանձեր ու թամբեր և ոս
ծոպերով կերպաս ծածկոցներ, որ հասնում էին մինչև նրանց փո
կերը:

Քարավանի հետ միասին նրա հետևից գնում էին բազմատեսա
րով ու հակերով բեռնված ձիեր, ջորիներ և ուղտեր՝ վարդարված

գույն սանձերով, գույնզգույն թելերի փնջերով ու բոժոժներով, որոնց նվագուն, ծորուն հնչյունները միախառնվելով գետի շառաչին, լցնում էին միջոցը անլռելի ձայներով:

Այս բոլորի վերջում գնում էին երեք հսկայական փղեր, որ իրենց մեջքներին տանում էին ոսկեթել ծոպերով ու կերպաս վարագույրներով զարդարուն ամրոցիկներ, որոնց մեջ Հնդկաստանում և Պարսկաստանում սովորաբար նստում էին իշխանուհիները՝ թե՛ հանգիստ ճամփորդելու և թե՛ հետաքրքրքիր ամբոխի հայացքից անտես մնալու համար: Սակայն դրանք դատարկ էին հիմա:

Մերթ գետին մոտենալով, մերթ նրանից հեռանալով, այդ մեծ քարավանը հարթ ճանապարհը բռնած ոլորվում ու գնում էր երկարաձիգ մի շղթա կազմած: Ե՛վ քարավանի հանգիստ, հանդիսավոր ընթացքը, և՛ մարդկանց նոր, շքեղ հագուստները, և՛ բեռնակիր անասունների բոժոժների ուրախ կարկաչը չէին վկայում, թե վինավառ խումբը պատերազմի է շտապում, թեև նրա առջևից գնում էին հեծյալ նետաձիգներ՝ իրենց դրոշակներով, նիզակավորներ ու տեգավորներ: Այդ երևում էր և այն բանից, որ խմբի մարդկանց դեմքին չէր նկատվում ծանր մտահոգություն կամ վրեժի ու ցասման արտահայտություն, ինչ ունենում են կռիվ գնացողները: Ընդհակառակը, թե՛ վինվորները, թե՛ շքեղ հագնված խմբերը և թե՛ քարավանը վարող մարդիկ ուրախ-վարթ խոսակցում էին միմյանց հետ, կատակներ անում, ծիծաղում, երբեմն և իրենց ձիերի թամբերին ամրացրած պարկերից ուտելիք հանում-ուտում կամ առաջարկում իրար: Ու բոլորը թվում էին անհոգ, տոնահանդես գնացողների տրամադրության մեջ. և մասամբ այդ էր պատճառը, երևի, որ շատերն առանձին մի հետաքրքրությամբ դիտում էին թե՛ իրենց շուրջն երևացող բարձրաբերձ լեռները, թե՛ վմրուխտափայլ կանաչ դաշտերը և թե՛ Եփրատի հորդացած գարնան ջրերը, որ խշշում կամ շառաչում էին նրանց ճանապարհին վուգահետ, տեղ-տեղ աղմկաձայն քարավակներ կազմելով, իսկ որոշ տեղեր ափերից դուրս գալով և ընդարձակ ճահճուտներ ու եղեգնուտներ ստեղծելով:

Այդ եղեգնուտնե՛րը... ամենից վարմանալին ուղևորների համար այդ եղեգնուտներն էին, որ երբեմն բռնում էին ահագին տարածություններ ափերի երկարությամբ, ուր հին ու նոր, չոր ու կանաչ եղեգները խառնվել էին իրար և այնքան բարձրացել, որ ձիավորը կարող էր կորչել մեջը: Բայց հիմա այդ եղեգնուտները և առհասարակ գետափի թփուտները լիքն էին բազմատեսակ մանր թռչուններով, որոնք ամեն վայրկյան մեծ ու փոքր խմբերով կամ վույգերով, եղեգնուտից վեր բարձրանալով, սլանում էին վանական կողմեր՝ չգիտես բների կառուցման համար նյութե՛ր բերելու, թե նորելուկ ձագերին կեր ժողովելու: Իսկ այդ եղեգնուտներից վեր, երբեմն շատ բարձր, սավառնաթև պտույտներ էին գործում ցիներ, անգղներ և չգիտես ինչ գիշատիչ թռչուններ, որ երբեմն այդ բարձրությունից մեկեն նետ-

վում էին ցած՝ եղեգնուտը, և փոքր անց իրենց մագիլների մեջ ծվծ
նելով վեր էին բարձրացնում մի որևէ անկոր թռչնակ... Այդ պահերին ե
նուտի մոտով անցնող նետաձիգներից մեկը, երկուսը կամ մի քանիսը
սին լարում էին աղեղները և հաճախ հանդուգն գիշատչին իր որսի
գցում նորից ցած՝ եղեգնուտը, որտեղից հանկարծ վեր էին բարձրա
վախվորած, ահաբեկ թռչունների նոր խմբեր, կարծելով, երևի, նոր
պատակ մտավ իրենց համայնքի մեջ— պետք է ուրեմն պահվել կամ վ
չել:

Նետաձիգներին մեծ վվարճություն էին պատճառում և վայրի բար
որ երամ կապած անցնում էին այդ եղեգնուտների վրայով կամ մեծ
բերով լողում էին Եփրատի հանդարտ տեղերում: Նրանց տեսնելով՝ ա
նավորները չէին կարողանում զսպել իրենց և, մրցելու համար, թե մի
տով քանի՛սը կպարկեն— մահացու սլաքներն ուղղում էին ջրերով տա
բադերին, որոնք այդ պահին իրենց երևի վգում էին երանավետ երջան
թյան մեջ:

Որսի այդ վվարճությունը համակում էր ո՛չ միայն վինվորներին,
շքեղ հագնված այն խմբին, որ թվում էր տերն է այդ քարավանի: Եր
նրանցից մեկը կամ երկուսը, վինվորների աղեղներն առնելով, նշան
բռնում օդապար գիշատիչներին կամ ջրերով ճամփորդող թևավորնե

Եվ ճանապարհն այսպես ձգվում, ոլորվում էր առաջ մերթ հարթա
րով, մերթ իջնում-մտնում էր քարակարկառ ու քարապատնեշ մի ձոր
տեղից երևում էր երկնքի միայն մի կապույտ շերտ, կամ այդտեղից ո
գալով, մխրճվում էր թարմ բույրերով լցված անտառը, ուր վիխթարի,
վասաղարթ ծառերն իրենց վով հովանու տակ էին առնում նրանց մ
մի նոր հարթավայր կամ մի նոր ձոր... Ու ամեն տեղ՝ աջ և ձախ եր
էին ծառաստանների մեջ կորած կամ լեռնակողերին կպած գյուղեր, ո
գոյությունը մատնում էին երդիկներից բարձրացող խաղաղ ծխի սյու
կամ շների հաչը, որովհետև բնակիչները, երևի գարնան աշխատա
վբաղված, չէին երևում:

Ու քարավանը դարձյալ մերթ գետին մոտենալով, մերթ հեռանա
բայց միշտ նրան վուգահեռ գնում էր առաջ, խմբերի բաժանված, նիզա
վորներն ու աղեղնավորներն առջևից, շքեղ հագնվածների խումբը մե
ղը. իսկ բեռնակիր ու վրանակիր անասունների հետևից, որոնց վրա,
արթուն պահակներ, հսկում էին ուղտերն իրենց օրորուն, բարձր գլ
ներով ու խոշոր աչքերի անհուն հայացքներով:

Այդ քարավանը կամ ասպախումբը Պապ թագավորի թիկնապահ գո
էր, որի ուղեկցությամբ նա գնում էր Տարսոն, բյուզանդական Վաղես
սեր հետ տեսակցելու: Նրան շրջապատում էր թանկ ու գեղեցիկ հագն
իր շքախումբը, որի մեջ մտնում էին պալատի կառավարիչ Զենոն Գնու
գեր Օտա Ապահունին, նախարար Տաճատ Տրունին, մի քանի այլ ան

նախարարներ և, վերջապես, թիկնապահ գնդի պետ Բաթ Սահառունին, արքայադպիր Երեմիա Ամատունին՝ Հայոց Աշխարհի պատմության իր կիսատ մատյանը կաշեպարկի մեջ դրած, որ ուր հնար լիներ՝ այնտեղ աջխատեր, թիկնապահ գնդի պետի օգնական երիտասարդ Գնել Անձևացին, նաև Մուշեղ սպարապետի թիկնապահ Հրահատը, որին սպարապետը, ի պատիվ թագավորի, ուղարկեց որպես ճանապարհը գիտցողի, և շատ ուրիշները, դրանց հետ նաև թագավորին ու նրա շքախմբին սպասարկող մարդիկ՝ վրանապետներ, գինեպետներ և սեղանապետներ, որ իջևանելիս կամ հանգըստանալիս անմիջապես վրան էին խփում, անկողին փռում, սեղան էին բացում կամ հագուստներ ու ձիեր կարգի բերում:

Պապը գնում էր ակամա: Տերենտի միջոցով Տարսոն գնալու հրավեր ստանալով՝ նա երկար տատանվում էր, գնա՛լ թե ոչ, ու մեկնումը հետաձգում էր այս կամ այն պատճառով, բայց երբ հատուկ հրավեր եկավ և կայսրից, նա կարգադրեց պատրաստություն տեսնել ճանապարհվելու: Երկար խորհելով՝ նա գտավ, թե իր հպոր հարևանի հետ բարի դրացիական հարաբերություն պահպանելու համար, որ թշնամի աչքով չնայի իր երկրին և դավեր չնյութի նրա շուրջը, և, վերջապես, հայկական գավառներն ու քաղաքները ապատելու համար պետք էր ընդունել կայսեր հրավերը և կատարել այդ այցելությունը, չնայած անավարտ էին մնում շատ գործեր:

Որոշված էր, որ թագավորի հետ, բացի շքախմբի անդամներից, գնար պիտի երեք հարյուր թիկնապահ վինվոր՝ ճանապարհի հարմարանքներով— պաշարով, վրաններով, բեռնակիր ուղտերով, ջորիներով ու ձիերով:

Իմանալով թագավորի այս որոշումը, թե նա մտադիր է Բյուզանդիա մեկնել միայն երեք հարյուր վինվորով, մի առավոտ Բաթը անսպասելի՝ մեծ թափով, ինչպես միայն նա՛ էր անում, մտավ պալատ և՝ ուղիղ թագավորի մոտ:

— Արքա, ես թեև հակառակ եմ այս ճանապարհորդությանը, որ այսքան անպատիվ բաներից հետո դու այցելես հոռոմների կայսեր,— ասաց նա արագ-արագ, հուզումը զսպելով,— սակայն չեմ կարող համաձայնել, որ Տարսոն գնաս միայն երեք հարյուր թիկնապահով: Ճանաչելով հոռոմների նենգ բնույթը՝ ես ցանկանում եմ, մինչև իսկ պնդում եմ՝ վերցնել մի հազարանոց գունդ՝ ընտիր վինվորներ ու վորականներ և սպառազինված, քանզի...— նա կանգ առավ և արագ շունչ քաշեց,— որովհետև ճանապարհը հեռու է և հոռոմներից ոչ այնքան պաշտով:

— Կամենում ես ասել՝ հյուրասիրությունը կփոխեն դավադրության,— ժպտաց Պապը:

— Մենք հոռոմների հետ գործ ունենք, արքա:

— Դու շատ կասկածամիտ ես, Բաթ:

— Ինձ երկյուղ է ներշնչում մեր քաղաքների պատմությունը, արքա, և այն, ինչ կատարեց Շապուհը քո հոր...

— Չպետք է լինել այդքան կասկածամիտ, Բաթ,— գլուխն օրորեց Պապը:— Մի՛ մոռանա, որ կայսրը մեր դաշնակիցն է եղել մեր վտանգված օրերին: Հույս ունեմ, ինձ լսելով, նա կըմբռնի ամենը և կկարգադրի թողնել մեր քաղաքներն ու գավառները:

— Ես, այնուամենայնիվ, արքա, հավատ չունեմ դեպ այդ հոռոմները և, դրա համար, ներիր անհամեստ և համարձակ խոսքս:

— Խոսիր, Բաթ:

— Ես ուզում եմ, արքա, որ թիկնապահ գնդի հետ տանես նաև ինձ, ու անպայման մի հազար մարդ: Ես կուզեի ոչ միայն ապահով օրերին, այլև վտանգների ժամանակ լինել քեզ հետ, իմ արքայի հետ:

Պապին հուզեց իր բարեկամի անշահախնդիր անձնվիրության այդ արտահայտությունը, և նա ոչ միայն համաձայնություն տվեց, այլև պահանջեց, որ նա լինի ուղևորության կարգադրիչը, և նույնպես պատրաստվի արագ:

— Ես առանձին պատրաստվելիք չունեմ, արքա, իմ սուրն է, որ վրաս է. ինչ վերաբերում է իշխանուհի մորս և իմ իշխանուհի տիկնոջս՝ նոքա կմնան պալատում՝ Զարմանդուխտ թագուհու մոտ, ինչպես միշտ:

Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր մեկնելու համար՝ Պապին հայտնեցին, թե Մուշեղ սպարապետը ժամանել է:

— Սպարապե՞տը,— ուրախացավ Պապը:— Հրավիրել անմիջապես... Սակայն սպասիր... Նա գուցեև հանգիստ է առնում երկար ճանապարհի հոգնությունից:

— Այո, արքա,— խոնարհում արեց սենեկապետը:

— Իսկ ե՞րբ ժամանեց:

— Քանի մի ժամ առաջ, արքա:

Պապը մի վայրկյան մտածեց և ասաց.

— Այդ դեպքում հայտնիր նրան, որ թագավորը կամենում է այցելել իրեն:

— Բարի, արքա,— և սենեկապետը, գլուխ իջեցնելով, դուրս գնաց:

Այն օրվանից, երբ Պապը բուռն բացատրություն ու վեճ ունեցավ նրա հետ եկեղեցական տուրքերի և այլ խնդիրների առթիվ, Մուշեղն առաջին անգամ էր գալիս Դվին: Խոսում էին, որ նա այնքան է վշտացած թագավորից, որ չի ուզում մտնել Դվին և մասնակցել պալատական կյանքին: Պապը մինչև իսկ լսել էր, թե նա իրեն համարում է սոսկ մի վորական և ուրիշ որևէ բանի չի կամենում խառնվել, ուստի և վաղուց ցանկանում էր տեսնել նրան և բացատրել, որ իսկուր է վշտացել, որ ինքը երբեք նպատակ չի ունեցել անտեսել նրան, բայց առիթ չէր լինում հանդիպելու (չէր կամենում

նաև հրավիրել հատկապես), սակայն այժմ իմանալով նրա գալուստը, Պապն առանց սպասելու, միայն Երեմիայի ուղեցկությամբ, գնաց հյուրատուն: Հանդիպումը եղավ սրտագին: Մինչ Մուշեղը, նոր միայն իմանալով թագավորի այցելության մասին, դուրս կգար նրան դիմավորելու, Պապը թիկնոցով ու գլխաբաց մտավ հյուրատան այն սրահը, ուր Մուշեղն էր:

— Սպարապե՛տ,— ասաց նա ու, ձեռքերը պարզեց, գնաց առաջ:

— Արքա,— բացականչեց Մուշեղը, և մի ակնթարթում նրանք փարվեցին իրար:

— Ինչպե՞ս եղավ, որ վերջապես հիշեցիր մեզ, սպարապետ,— առաջինը խոսեց Պապը:

— Ես մտքով միշտ քեզ հետ եմ եղել, արքա,— պատասխանեց Մուշեղը ծանր շեշտելով:— Իսկ այժմ իմանալով՝ մեկնելու ես Բյուզանդիա, եկա... անհրաժեշտ համարեցի գալ...

Իրոք Մուշեղը, թեև Պապից վշտացած, որ անտեսել էր իրեն և, առանց իրեն հետ խորհրդակցելու, վերացրել էր եկեղեցական տուրքերը, արգելել էր կաթողիկոսին գնալ Կեսարիա, սակայն իմանալով, որ նա պիտի մեկնի Տարսոն՝ կայսեր հետ տեսակցելու. շտապել էր գնալ՝ իր խորհուրդները տալու երիտասարդ Պապին, թե ինչպե՛ս պետք է պահեր իրեն կայսեր մոտ, նրա հետ խոսելիս, որ անպատեհություններ չծագեն:

Սպարապետի խոսքերից հետո Պապն ուրախ նայեց նրա թուխ, խոհուն աչքերին և նորից բռնեց նրա ձեռքը, ինչպես կարոտած բարեկամի:

— Ուրախ եմ, սպարապետ, որ ժամանել ես,— ասաց Պապը նորից:— Այո, ընդունելով կայսեր հրավերը, մտադիր եմ մեկնել Տարսոն: Եվ ինչ խորհուրդ կտաս ինձ: Մեկնե՞լ արդյոք, թե ոչ:

— Անշուշտ, արքա: Մերժել կայսեր հրավերը՝ հարմար չէ: Պետք է մեկնել: Սակայն անհայտ է ինձ, թե ինչո՞ւ համար է հրավիրում կայսրը:

Եվ Պապը բացատրեց, թե հրավերի նպատակը իրեն ևս պարզ չէ, և կայսրը կանչում է «խորհել հասարակաց օգուտի համար»,— Մուշեղը մտածեց մի պահ և ասաց.

— Ուրեմն հարկ է, արքա, լինել ծայր զգույշ:

— Զգո՛ւյշ... Սակայն ես, սպարապետ, առաջարկելու եմ թողնել մեր քաղաքները, որ կայսեր վորքերը նստել են այսքան ժամանակ:

— Բարի է, արքա: Սակայն այդ պետք է անել նուրբ ձևով: Պետք է խնդրել, որ ինքը զգա անհարմար:

— Եվ ինչո՞ւ խնդրել, սպարապետ, երբ պարտավոր են ապատել,— հուզվեց Պապը:— Գիտե՛ս, անշուշտ, որ մեր երկիրը սաստիկ նեղվում է հոռոմ վորքից: Ես խորհում եմ նույնիսկ ասել, թե պարսիկները ծաղրում են մեզ, որ եկել եք իբրև բարեկամ և նստել որպես թշնամի...

Մուշեղը նորից մտածեց մի պահ և ասաց.

— Դու, արքա, անշուշտ իրավացի ես քո պահանջի մեջ: Սակայն ճըշմարտությունը կայսեր պետք է ասել այնպես, որ նա ամաչի և չթշնամանա: Հարկ է, կրկնում եմ, լինել վգուշ: Պետք է հարկավ ասել, որ մեր երկրի համար ծանր է հոռոմ վորքի հոգսը և... Սակայն այն ձևով, որ իր վարմունքի անհարմարությունն վգա... Իսկ եթե, արքա, առաջարկի՞ մասնակցել նոր պատերազմի՝ պարսից կամ այլ տերության դեմ,— հետաքրքրվեց Մուշեղը, որին ըստ երևույթին այդ խնդիրն ավելի էր հետաքրքրում և թերևս ավելի ծանր թվում, քան այլ բան:

— Ես այդ մասին խորհել եմ, սպարապետ,— դիտեց Պապը,— և որոշել եմ հրաժարվել, պատճառաբանելով, որ մեր երկիրը շատ է հյուծված երկարատև պատերազմից և պարսից կողոպուտներից: Կարող եմ ասել և՛ այն, որ կորուստների հետևանքով երկիրը չունի մշակող ձեռքեր և տակավին չի ապաքինել իր վերքերը:

— Այդպես,— գլխով հավանություն տվեց Մուշեղը:— Բայց դարձյալ վգուշ, արքա, որովհետև Վաղեսը նույնքան խորամանկ է ու նենգ, որքան և Շապուհը... Համարիր, որ գնում ես գավանի մոտ. հարկ է ուրեմն լինել աչալուրջ և չգրգռել նորան:

Այնուհետև նրանք խոսեցին մի քանի այլ խնդիրների մասին, որից հետո Պապը վերադարձավ պալատ՝ գոհ և ուրախ. գոհ, որ քաղաքների հարցում սպարապետը համամիտ է իրեն, և ուրախ, որ հաշտվեց նրա հետ:

Մեկնելուց առաջ իշխան Կամսարականը և Սմբատ ասպետը նույնպես հավանություն տվին քաղաքների պահանջին:

— Դու իրավացի ես, արքա. պետք է պահանջել, որ թողնեն մեր քաղաքները,— ասաց Կամսարականը,— և հիշեցնել, որ այլապես, եթե այդ չարվի՝ կխախտվի մեր ցանկալի բարեկամությունը:

— Եվ հայտնիր, արքա,— ավելացրեց Սմբատ ասպետը,— որ իմ նախարարները դրա մեջ թշնամություն են տեսնում Բյուզանդիայի կողմից և շատ վշտացած են: Եվ, իրոք, դա մեծ վիրավորանք է մեզ համար: Պարսիկներից պաշտպանենք՝ հոռոմներին տալու համա՞ր: Այդ չպետք է լինի,— հուզվեց նա:

Իսկ Զարմանդուխտ թագուհին իր հարկաբաժնում վերջին՝ մեկնելու ժամին փարվեց Պապին և նույնպես խնդրեց վգուշ լինել:

— Մանավանդ կայսեր հետ խոսելիս,— շեշտեց նա:— Եթե քաղաքների համար հակառակեն՝ մի՛ պնդիր, Պապ: Կհեռանան անշուշտ, չեն մնա: Լավագույնս է՝ մի խոսիր:

Պապը վարմացած նայեց թագուհուն:

— Խորհե՞լ ես՝ ի՞նչ ես ասում, Զարմանդուխտ,— գլուխը տարուբերեց նա:— Մի՞թե ես եկել եմ թագավորելու նրա համար, որ իմ քաղաքները և դրանց ժողովուրդը նվիրեմ հոռոմներին, և ինչո՞ւ... Մի՞թե կուզեիր, որ ես

լինեի այդքան ստոր փառամոլ, Զարմանդուխտ: Ո՛չ... նոքա պիտի հեռանան իմ քաղաքներից... կա՛մ... թող ընկնեմ...

— Ինչ ես խորհում, Պապ,— վախեցած բացականչեց թագուհին, աչքերը լայն բանալով:— Մի՞թե հնարավոր չէ խաղաղ ձևով:

— Հավանաբար՝ ոչ: Քանզի նոցա բոլոր խոստումները եղել են խաբեություն,— շարունակեց Պապը հուզված, բայց նկատելով Զարմանդուխտի վախը՝ նա արագ բռնեց կնոջ ձեռքը:— Դու եղիր հանգիստ, Զարմանդուխտ, ամենը, հուսամ, կլինի բարեհաջող: Եթե հպարտապարանոց Վաղեսն ինքը հրավիրել է ինձ՝ անշուշտ բարեկամության նպատակով... եղի՛ր հանգիստ...

Եվ Պապը, գրկելով նրան, հրաժեշտ տվեց:

Նախարարներից ու պալատականներից շատերը թագավորին ուղեկցեցին մինչև Վաղարշապատ, որտեղից ոմանք վերադարձան, իսկ մյուսները շարունակեցին մինչև Երվանդակերտ, մինչև Կամրջաձոր և ավելի հեռու:

Կոմս Տերենտը նույնպես, ձի նստած, իր թիկնապահներով Պապին ուղեկցեց մինչև Վաղարշապատ, ուր հրաժեշտին, հաջողության բարեմաղթության հետ միասին, ասաց բարեկամաբար.

— Պահանջիր, արքա, պահանջիր, որ ապատվեն քո գավառներն ու քաղաքները: Կայսրը քեզ կլսի իբրև հյուրի և, անշուշտ, կանի ամենը: Ես անհրաժեշտը գրել եմ արդեն:

Եվ նորից հրաժեշտ առավ գլխի երկար խոնարհումով:

Ինչպես Ձիրավի կռվից առաջ, այնպես էլ այս անգամ՝ թագավորի մեկնելու օրը, Զարմանդուխտ թագուհին, չբավականանալով պալատական կանանց և իշխանուհիների միխթարական-հուսադրական խոսքերով, նորից կանչել տվեց պառավ Մանանին, որ գուշակություններ անի թռչունների և անասունների փորոտիքի վրա:

Իսկ ժողովրդի մեջ Պապի այդ մեկնումն առիթ տվեց տարբեր լուրջերի ու ենթադրությունների. ոմանք ասում էին, թե կայսրը Պապին կանչել է երևի պատիվներ տալու, որ կարողացավ պարսիկներին վտարել իր երկրի սահմաններից, և իրենց դաշնակցությունն ավելի ամրապնդելու: Կային մարդիկ էլ, որ կարծում էին, թե կարող է պատահել, որ կայսրը, Պապին ավելի մոտեցնելու համար, իր քույրերից մեկը կնության տա նրան: Այդպիսի ենթադրություններ անում էին ոչ միայն ռամիկներ, այլև իշխաններ ու նախարարներ: Իսկ հոգևորականներից ջատերը իրենց մենաստաններում ու եկեղեցիների բակերում հայտնում էին ամենատարբեր կարծիքներ, որոնց ընդհանուր իմաստն այն էր, թե կայսրը Պապին կանչել է հավանորեն հանդիմանելու, որ այլևս չհամարձակվի վնասել քրիստոնեական եկեղեցուն ու նրա սպասավորներին, այլ ընդհակառակը, օգնի, որ եկեղեցին ավելի պայծառանա: Կային նաև կարծողներ, թե կայսրը հավանորեն նրանից բացատրություն է պահանջել տուրքերի հրամանի և Ներսեսի մահվան համար:

Իսկ Խադ և Կյուրեղ եպիսկոպոսները ժպտում էին բավմախորհուրդ քմծիծաղով:

Սակայն ողջ Հայաստանում միայն մի մարդ գիտեր, թե իսկապես կայսրն ինչո՛ւ է հրավիրել Պապին. բայց նա լռում էր:

Այդ մարդը բյուզանդական արևելյան քանակի գլխավոր վորավար Տերենտ կոմսն էր:

Եվ Պապը հիմա գնում էր Տարսոն իր շքախմբով ու մոտ հավար ձիավորով, որոնց համար պաշար, կեր, վրաններ էին տանում բավմաթիվ ջորիներ, ձիեր և ուղտեր: Այդ բեռների մեջ էին և այն մեծագին ընծաները, որ Պապը տանում էր կայսեր և կայսրուհու համար,— ոսկեգլուխ ու ոսկեգիր մի գավազան՝ կայսեր համար, ակներով ու մարգարիտներով վարդարած ոսկե մի կամար՝ կայսրուհու համար, նաև հայկական սև ու ճերմակ նժույգներ, որոնց աչքերի մեջ աստղեր էին խաղում և ամբակներից կայծեր թռչում, ու երեք պարսկական մեծ փիղ, որ ավար էին վերցրել Զիրավի ճակատամարտում:

Գնում էր Պապը իր ձևաբաշ ոսկեգույն նժույգի վրա, մուգ մոռագույն թիկնոցն ուսերին, իր երկար ու մեծ քարավանի գրեթե մեջտեղը, շքախմբի անդամներով շրջապատված, ու երբեմն խոսակցում էր նրանց հետ, շրջապատն ու գետը դիտելով: Ինչ էլ խոսում էր սակայն՝ նրա մտքում շարունակ դառնում էր այն հարցը, թե արդյոք կայսրն ինչո՛ւ համար է կանչել իրեն... Բայց ի՞նչ էլ լիներ այն՝ Պապն այդ ուղևորության մեջ իր համար տեսնում էր մի նպատակ— քաղաքների խնդիրը: Թեև սպարապետն ու պալատի ավագները խորհուրդ էին տվել զգույշ լինել, իսկ թագուհին խնդրել-աղաչել էր՝ բոլորովին չխոսել այդ մասին, Պապը սակայն առայժմ ուրիշ նպատակ չէր տեսնում իր համար:

— Եվ պիտի խոսել, թող ամաչեն իրենք,— ասում էր նա երբեմն ուղեկիցներին,— պիտի խոսել և պնդել, որ իրենց վորքը հանեն մեր գավառներից:

Կրակի վրա յուղ էր լցնում Բաթը:

— Այո, Պապ, ոչ միայն առաջարկել, պետք է պահանջել: Եթե կայսրն ուրիշ խնդիր չունի, դա մեզ համար խնդիր է մեծ: Պատվի՛, արժանապատվությա՛ն:

Սակայն Ջենոն Գնունին, որին Մուշեղ սպարապետը հատկապես ուղարկել էր Պապին հետևելու, որ անպատեհ բաներ չանի, իր պարտքն էր համարում միջամտել.

— Հարկավ, արքա, կարելի է խոսել, բայց... լավագույնս է՝ զգուշաբար, մեղմաբար...

Իսկ Երեմիան, որ շուտ-շուտ կողքից կախած մոմատախտակն առնելով՝ նշումներ էր անում, որպեսզի առաջիկա իջևանում գրի մագաղաթի վրա, լսելով նրանց, ասաց.

— Զգուշություն կա՝ հավասար է վախի: Պետք է պահել և ցանկալի արժանապատվություն:

Բայց Պապն ավելի խորհում էր, քան խոսում. նրան զբաղեցնում էին մտքեր ու ենթադրություններ:

Որքան էլ նա ճանապարհ ընկավ ակամա, անհրաժեշտությունից դրդված, որքան էլ ցավում էր, որ գործերը մնում են անավարտ, բայց երբ դուրս եկավ բաց, երկար ճանապարհը, երբ իր ոսկեգույն ձիով, շքախումբը հետը, քարավանով ընկավ գարնան ճոխ բնության գիրկը և տեսավ իրար հաջորդող նորանոր տեսարաններ՝ անկոխ սիլավետ դաշտեր, վմրուխտ անտառներ, բարձրագագաթ, երբեմն ձյունապարդ լեռների պարեր, և շընչեց գարնան թարմ բույրերն ու օդը,— նա կարծես մոռացավ գրեթե այն ամենը, ինչ թողել էր հետևում, և մնաց միայն սևեռուն մի միտք, որ ինքը գնում է Բյուզանդիա՝ կայսեր մոտ, և քաղաքների խնդիրը, որ պետք էր լուծել:

Երվանդակերտ քաղաքից մինչև առատ Բասեն և ավելի հեռու, մինչև Կարին գավառի սահմանը, նրա ասպախումբը գնում էր գրեթե Արաքսի ափերով, մերթ նրանից թեթև շեղվելով, մերթ մոտենալով, բայց նրա ձայնը միշտ իր մարդկանց ականջում: Այնուհետև մի քանի օր նրանց ուղեկցում էր խաղաղ Արածանին, իսկ հիմա՝ Եփրատը իր մեծաշառաչ ջրերով:

Այս ամենը թեև Պապին մոռացնել էին տվել թողածը, բայց միշտ հիշեցնում էին գնալու վայրը և այն խնդիրը, որ պիտի պաշտպաներ: Ու դրա համար ասես՝ հաճախ տարվում էր խոհերով: Եվ շքախմբի երիտասարդ անդամները, նրա մտքերը ցրելու և նրան զբաղեցնելու համար, կատակներ էին անում, նետեր արձակում օդում ու ջրում նկատվող թռչուններին կամ նրա ուշադրությունը հրավիրում այս կամ այն բացառիկ տեսարանի վրա. Եփրատի հատակից վեր ցցված քարերին, որ կանգնել, սեպացել էին այնպես ջրաթաթախ, ասես հենց նոր էին դուրս եկել ջրի տակից՝ աշխարհին նայելու, սակայն ալիքները շարունակ ծեծկում էին նրանց լանջն ու գլուխը, չթողնելով աչք բացեն և կարգին բան տեսնեն... Բայց ավելի զբաղեցնում էին փարթամ բուսականությամբ ու եղեգնուտներով, մեծատարած ու քարձր եղեգնուտներով, որոնց միջից շարունակ բազմատեսակ թռչունների խմբեր էին բարձրանում-գնում այս ու այն կողմ կամ այլ տեղերից գալիս այնտեղ թաքնվելու, որովհետև թևատարած ու սրատես գիշատիչները՝ ուրուրը, անգղն ու բազեն, ամեն վայրկյան, սպառնում էին նրանց, կատաղի թափով ընկնելով այս կամ այն թռչնախմբի մեջ:

Մի այդպիսի տեսարանի ժամանակ Պապն ասաց Երեմիային.

— Ամեն տեղ նույնն է. ուժեղը հալածում է փոքրին, զորավորը՝ անզորին, և սոքա ստիպված՝ ճիգով ու հնարով պաշտպանում են յուրյանց անձը:

Երեմիան վգաց, որ Պապն ավելի շատ արտահայտում է իրեն վբաղեցնող խոհերը և ասաց.

— Այո. բայց խելացի և խիվախ ինքապաշտպանությունը կարող է խորտակել շատ վորավորների:

Թեև տակավին գարուն էր, բայց Հայոց Աշխարհի այդ մասում շոգն սկսել էր արդեն, և չնայած Եփրատի բերած վովության, ուղևորներն վգում էին տաքը և արևի այրող ճառագայթները, ու քանի իջնում էին հարավ. շոգն այնքան ավելի վգալի էր դառնում:

Վերջապես, ճանապարհորդության հինգերորդ թե վեցերորդ օրը հասան Եփրատի այն տեղը, որտեղից սովորաբար անցում էին գետը՝ Կիլիկիա գնալու:

Թագավորն իր շքախմբով, վինվորներն իրենց ձիերով ու պաշարակիր անասուններով գետն անցան **ձևգմայով**— գերանակապ լաստերով ու նավակներով շինած կամրջով. ոմանք անցան և **քելլեքով,** այսինքն՝ փչած տիկերի վրա սարքած այն լաստերով, որոնցով հայ առևտրականները Հայաստանից Եփրատով ու Տիգրիսով ամեն տեսակ ապրանք էին տանում Բաբելոն և Ասորեստան՝ վաճառելու կամ փոխանակելու:

Անցումը տևեց առավոտից մինչև կեսօր: Առանձնապես դժվար եղավ փղերի անցումը. վիթխարի կենդանիները, որ ավելի խոշոր էին թվում իրենց մեջքներին բարձած ամրոցիկներով, ջրից կարծես վախենալով՝ սկըզբում համառում էին մոտենալ գետին, իսկ երբ մոտեցան, չէին ուզում ոտք դնել լաստերի վրա. համառում էին և ինչ-որ տարօրինակ ու տարերային մռլտոցներ արձակում և դրանով թե՛ մտահոգում և թե՛ վվարճություն էին պատճառում վինվորներին, որ նրանց շրջապատած՝ ուզում էին շուտ տեղափոխել մյուս ափը, որպեսզի ետ չմնան ընկերներից:

Տեսնելով փղերի այդ համառությունը՝ նրանց վկին նստեցին փորձ մարդիկ և գործադրեցին, վերջապես, այն միջոցը, որին դիմում էին ծայրահեղ դեպքերում, այսինքն՝ մորճերով խփեցին ,գլուխը վկին միացնող այն տեղը, որ համարվում է նրանց վգայնության կենտրոնը և որին իջած հարվածները հնապանդեցնում են նրանց և ենթարկում մարդու կամքին: Առաջին մեկ-երկու հարվածքներն ստիպեցին նրանց գնալ դեպի ջուրը և բարձրանալ լաստանավերը. դրան օգնեց մասամբ և այն, որ վինվորների մի խումբ ձիգ էր տալիս նրանց պարանոցը գցած հաստ պարանները:

Վերջապես, երբ ամեն ինչ փոխադրել էին՝ հանգիստ առան մյուս ափին. ճաշեցին առանց վրաններ բանալու և ճանապարհը շարունակեցին նույն ձևով ու նույն կարգով, այն տարբերությամբ միայն, որ Հրահատի հետ միասին՝ նիպակավորների առջևից գնում էր Գնել Անձևացին մի հույն պաշտոնյայի հետ միասին, որ սահմանի իշխանության կողմից եկել էր նրանց առաջնորդելու: Նիպակավորների այդ առաջին խմբին հետևում էին աղեղնավորները, տեգավորները, ապա թագավորն իր շքախմբով, որի հետևից

գալիս էին դարձյալ նիսկավոր ու աղեղնավոր վինվորներ՝ տարբեր խըմբերով, և սպասավոր մարդիկ, որ վարում էին թե՛ պաշարակիր ուղտերն ու ջորիները և թե՛ կայսեր համար նվեր տարվող փղերն ու նժույգները:

* * *

Մի քանի օր գնալուց հետո՝ մի կեսօրի, պայծառ արևի ժամանակ ուղևորները հորիզոնի վրա նկատեցին նախ վեր ցցված գմբեթաձև տանիքներ, ապա նրանց առջև փռվեց ընդարձակ մի քաղաք՝ ծառաստաններով շրջապատված:

— Տարսո՞նը... Տարսո՞նը,— բացականչեցին առջևից գնացող վինվորները՝ ուրախ, որ հասնում են, վերջապես, այն նշանավոր, մեծահամբավ քաղաքը, որ պիտի տեսնեին առաջին անգամ և ուր պիտի հանգստանային երկար ճանապարհի հոգնությունից:

Նույնն զգացին և թագավորի շքախմբի անդամները: Իսկ Պապը, երբ լսեց այդ անունը, մոայլվեց հանկարծ, և ոչ ոք չհասկացավ ինչո՛ւ...

Տարսոնի տեսքը սակայն ամենից ավելի հետաքրքրեց Երեմիային, որ դեռ ճանապարհի սկզբից մտադրել էր ուշադիր դիտել քաղաքն ու նրա շրջապատը. նա մտածում էր, թե մի օր գուցե գրեր թագավորի այդ ճանապարհորդությունը, ինչպես արել էին հույն և հռոմեացի մատենագիրները: Նա ընդհանրապես գիտեր, թե Տարսոնը, որ հիմա բյուզանդական նշանավոր քաղաքներից մեկն էր, դարերի ընթացքում ունեցել էր վարմանալի փոփոխական կյանք ու ճակատագիր: Գիտեր, որ նրան, ավանդության համաձայն, հիմնադրել էր ասորական Սեննեքերիմ թագավորը, ապա մոտ երկու հարյուր տարի հետո Ալեքսանդր Մեծը դարձրել էր հելլենական քաղաք իր լեզվով ու մշակույթով, իսկ Սելևկյանների օրով այն ճոխացել էր թե՛ առևտրով ու շենքերով և թե՛ արվեստներով, ուսումներով, և այդ ժամանակ, շատ կարճ միջոցում, Տարսոնը տվել էր այնպիսի գիտնականներ, ինչպիսիք են՝ Աթենոդոր եղբայրները, ստոիկյան Աթրոպատրոսը, Աքեդամոսը, քերական Դիոդորը, Դիոնիսոս կատակերգակը և շատ ուրիշներ: Երեմիան գիտեր նաև այն, որ այնուհետև Պոմպեի օրով՝ Տարսոնն առաջին անգամ ընկավ Հռոմի իշխանության տակ, որ Հուլիոս Կեսարն ընդարձակեց, բնակիչներին անվանելով հռոմայեցիներ, իսկ Անտոնիոսը քաղաքն ապատեց հարկից, որ բարեպարգևի:

Հեռվից քաղաքին նայելով՝ Երեմիան հիշում էր նմանապես Տարսոնի հետ կապված այն պատմությունը, որ նա կարդացել էր ինչ-որ մի մատյանում: Այստեղ՝ Տարսոնում այդ նույն Անտոնիոսը Արևելքում չտեսնված փառահեղ ընդունելություն էր ցույց տվել եգիպտական Կլեոպատրա թագուհուն՝ ծիրանագույն առագաստավոր նավով Կյուդնոսի ջրերով բերելով նրան մինչև քաղաք. ըստ որում նավակը եղել էր ոսկեզօծ, թիակները՝ արծաթա-

պատ: Արևելյան շքեղություններով պարդարված և անուշահոտ օծանե
ներով օծված՝ աստեղափայլ հագուստով թագուհին եկել էր հմայելու Հ
մի հզոր եռապետին, որ այդ ժամանակները մեծ հաղթանակներ էր տա
Արևելքում, և երկուսը միասին՝ իրենց զորության և գերագույն մեծութ
ամբողջ փայլի մեջ նավել էին դեպի Տարսոնի անտառները՝ շինափա
ընտրելու այն փառավոր նավատորմի կառուցման համար, որին փոքր
հետո պետք է հաղթեր Օկտավիանոսը՝ Ակտիումի ծովամարտում:

Վերջապես, Տարսոնը նշանավոր էր նրանով, որ այդտեղ էր թաղ
պարսից դեմ ձեռնարկած իր արշավանքի միջոցին մեռած Հուլիանոս Ու
ցողը և նրա հաջորդ Հովիանոս կայսրը, որ ստորացուցիչ մի պայմանա
էր կնքել պարսից հետ՝ չգնալ այնուհետև նրանց դեմ և մանավանդ եր
չպաշտպանել Հայաստանը:

Երեմիան հիշում էր, գիտեր, որ այդտեղ, Տարսոնում է ծնվել Պո
առաքյալը, որ քրիստոնեության կատաղի հալածողից դարձել էր նրա ա
քյալների պետը և միայն իր հզոր խոսքի սրով նվաճել էր Հռոմն ու
խարհը:

Ուրիշ նշանավոր շատ դեպքեր էին կապված Տարսոնի հետ, սակ
հիմա նա հռչակված էր որպես բյուզանդական կայսրության մի քաղ
բայց նա սոսկ քաղաք չէր, այլ մի տեսակ Փոքր Ասիայի մայրաքաղ
ուր հաճախ գալիս ապրում էին երկրի ինքնակալները, երբ հարկ էր լին
լուծել Արևելքի հետ կապված խնդիրներ, և ուր հաճախ հավաքվում
բավմալեկու մի ամբոխ՝ առևտրի, խաղերի, վվարճության ու կրթութ
համար:

Թերևս այդ էր պատճառը, որ Տարսոնը Երեմիային հետաքրքրում
առանձնապես, ու որքան մոտենում էին քաղաքին և որքան ավելի ո
վում էին քաղաքի պարիսպները և այդ պարիսպներից ու ծառաստաննե
բարձրացող տների ուրվագծերը, Երեմիան լարվում էր այնքան ավել
նայում շուրջն ու հետուն, թվում էր՝ ուզում էր ,բաց չթողնել և ոչ մի բ
Ասենք, նոր քաղաքը տեսնելու հետաքրքիր էին ամենքը՝ թե՛ վինվորնե
թե՛ շքախմբի անդամները, բայց տակավին շատ բան չէին կարող տես
պարսպի հետև: Իսկ առայժմ ճանապարհի երկու կողմը երևում էին թ
նիների, ձիթենիների, նարնջի և կիտրոնի պարտեզներ, նաև թթենին
շարքեր, իսկ դրանց արանքում և բամբակի, քունջութի և հացաբույ
ցանքսեր: Շուտով երևաց և մի կիսաքանդ օտարոտի շենք, որին առաջն
հույնը իր պարտքը համարեց ծանոթացնել.

— Հռոմեական ժամանակի ջրմուղ է, որին տեղացիները սակայն բ
են ասում: Իսկ քաղաքի իսկական բերդը ահավասիկ նա՛ է,— և հույնը մ
նացույց արեց քաղաքի հարավ-արևելյան կողմը մի կառուցվածք,
ուներ կրկնակի, բարձր ու ատամնավոր պարիսպներ. բերդն ինքը նույնն
ուներ ատամնավոր գլուխ, որ բարձրանում էր արևելյան թագի նման:

Ապա մի բլրի լանջի երևաց կիսաբոլորակ մի շենք: Հույնի ասելով, դա հին, լքված կրկես էր կամ մարզարան, որից հետո ճամփորդները նկատեցին գետի մեծ կամուրջը և դրա վրա խմբված ձիավորներ:

«Սրանք եկել են անշուշտ մեզ դիմավորելու», մտածեց Երեմիան և ինքնաբեր աշխատեց կարգի բերել իր հագուստները, գլխարկը, կողքին կախած մոմատախտակը:

Նույնն արին և շքախմբի մյուս անդամները, առանձնապես՝ Զենոն Գնունին, որ մեծ խնամքով հարթեց արծաթափօծ մորուսը կրծքին, իսկ գեր Օտա Ապահունին ձգվեց իր նժույգի վրա, որ մի փոքր գոնե բարեձև երևա, և այդպես՝ մյուսները: Ձինվորները նույնպես աշխատում էին վայելուչ տեսքով և լավ կեցվածքով մտնել քաղաք:

— Կա՞յսրն էլ պիտի գա դիմավորելու, թե դա կարգ չէ,— խոսում էին զինվորները հետաքրքրված:

— Կարծյոք՝ կարգ չէ,— նկատեց մեկը:

— Իսկ ես լսել եմ, որ այսպիսի ժամանակ կայսրը, նմանապես և կայսրուհին, գալիս են դիմավորելու,— միջամտեց մի ուրիշը:

«Կայսրը երևի չի գա. բայց բոլոր պալատականները կլինեն անշուշտ»,— զինվորների խոսակցությունը լսելով մտածեց Երեմիան, որ, Բյուզանդիոնում ապրելով, ներկա էր եղել մի քանի այդպիսի ընդունելության:

Այդ ժամանակ Բաթը, որ իբրև քարավանի կարգադրիչ, հրամաններ էր տալիս առջևից գնացող զինվորներին ու նրանց պետին, որպեսզի կարգ պահած ու հանդիսավոր քայլքով մտնեն քաղաք, ձիու գլուխը շրջեց հանկարծ, մոտեցավ Պապին ու ձին, հավասարելով նրա նժույգին, թեքեց դեպի թագավորը.

— Ես չգիտեմ, արքա, ամենքս մի տե՞ղ պիտի ապրենք, թե կտանեն մեզ տարբեր վայրեր:

— Եվ հարցնում ես ինչո՞ւ,— հետաքրքրվեց Պապը:

— Կարծում եմ, արքա, նպատակահարմար է լինել միասին, մի տեղ, մի թաղամասում: Իսկ եթե այդպես չանեն՝ խնդրենք, որ այդպես լինի:

— Դու դարձյա՞լ կասկածներ ունես, Բաթ,— հարցրեց թագավորը՝ շքախմբի մոտիկ անդամներին նայելով ու ժպտալով:

— Այո, արքա, պիտի խոստովանեմ,— ասաց Բաթը լուրջ եղանակով:

— Իզուր մի՛ տագնապիր,— ասաց Պապը ու լռեց, և Բաթը չիմացավ՝ մտածումներով տարված լինելու պատճառո՞վ, թե այդ խնդիրն անկարևոր համարելով: Այնինչ, Պապին թվում էր, թե հյուրը չի կարող պայման դնել հյուրընկալի առաջ. կարգ է, որ հյուրը պետք է ենթարկվի հյուրընկալին, նրա պայմաններին ու չի կարող ավելորդ պահանջներ անել: Մյուս կողմից, Պապին տարօրինակ էր թվում Բաթն իր կասկածներով, և նա կարծում էր, որ չափազանց կգուշությունն այդ մարդուն դարձնում է կասկածամիտ: Կարելի է լինել կգուշ, բայց այդչափ՝ ավելորդ է:

Սակայն Բաթն այնուամենայնիվ չհանգստացավ: Նա ձին քշեց նորից դեպի թափորով գնացող վինվորները, որ կարգի մեջ պահի նրանց և ինքը գնա նրանց առջևից: Չգիտես ինչու՝ նրան թվում էր, թե իրենց պիտի դիմավորեն փողեր փչելով, պատվավոր պահակավորով, բայց մոտենալով՝ կամրջի վրա նկատեց մի խումբ հեծյալներ և նոսր մի բազմություն կամրջի այն կողմը: Չնայած արև էր, պայծառ օր, բայց նա վինվորներ ու մանավանդ փողեր չնկատեց: Իսկ երբ մոտեցան կամրջին՝ հավաքված բազմությունից երեք շքեղահանդերձ հեծյալներ, կամրջի սալաքարերը կփկփացնելով, եկան համարյա մինչև կամրջի ծայրը և, գլխարկները վերցնելով, գլուխ խոնեցրին Պապին ու նրա շքախմբի անդամներին: Ապա նրանցից մեկը ձիու վրա առաջ եկավ մի երկու քայլ ու կանգ առավ՝ ձեռքը բարձրացնելով:

— Կայսեր անունից ողջունում եմ, արքա Արմենիայի, քո գալուստը բյուզանդական այս հին քաղաքը,— ասաց այդ կուշտ դեմքով ու գեղեցիկ հագնված երիտասարդը, որի արտաքինից և նշաններից թե՛ Պապը, թե՛ շքախմբի անդամները հասկացան, որ դա պալատական է:

Եվ իրոք, ինչպես հետո պարզվեց, դա Վաղես կայսեր ներկայիչն էր՝ Վենետոս կոմսը, որ, չնայած, երիտասարդ հասակին, կայսեր խորհրդականներից մեկն էր և նրա անձական քարտուղարը: Դիմավորողներից երկրորդը քաղաքի բերդապետը կամ կայազորի պետն էր, մի տարեց, ճաղատ և լեցուն վորական՝ թրով ու վինվորական նշաններով. երրորդը քաղաքապետն էր, բարձրահասակ, սպիտակ դեմքով ու լայն ճակատով մի հույն, որ հոգնած մարդու տպավորություն էր անում: Սա թագավորին ողջունելով, ընդունված սովորության համաձայն, նրան մատուցեց աղ ու հաց՝ մի փոքրիկ արծաթ սկուտեղի վրա:

Իսկ կամրջի այն կողմը հավաքված ամբողջ բազմությունը, որի մեջ կային տարբեր ազգերի ներկայիչներ, բերանաբաց հետաքրքիրներ ու աղքատներ, ճեղքվեց ու բաժանվեց երկու մասի, որ ճանապարհ տա եկողներին: Եվ երբ, կարճ ձևականությունից հետո, հայոց թագավորի թափորը շարժվեց, Վաղես կայսեր ներկայիչ Վենետոս կոմսը, կայազորի գիրուկ պետը, որ լցված տիկի պես չխլխլում էր թամբի վրա, և սպիտակադեմ ու բարեկազմ քաղաքապետը ձիեր հեծած, միանալով Պապի շքախմբին, ուղեկցեցին նրան քաղաք, որի պարսպադռները բացվում էին հենց կամրջի վրա:

Երբ թագավորն իր շքախմբով անցավ պարսպադռնից ներս՝ հետաքրքրքիրների խայտաբղետ ամբոխն աշխատեց ետ չմնալ նրանից և նույնպես խուժեց քաղաք. նրանք վազում էին իրար առաջելով, իրար հրմշտելով. իսկ քաղաքի փողոցներում շատ մարդիկ, կանայք, երեխաներ, շքեղ հագնված ձիավոր օտարականների թափորը տեսնելով, կանգնում-նայում էին հետաքրքիր, և Պապի շքախմբի անդամներն ու վինվորները, ովքեր հարկավ

գիտեին հունարեն, աջից և ձախից շարունակ հարցումներ ու ենթադրություններ էին լսում:

— Թագավո՞ր է, թե դեսպանություն:

— Թագավոր է. կարծյոք՝ Անտիոքի տերը:

— Ո՛չ, ավելի շուտ՝ Լիբանանի:

— Ամենևին. արմենների թագավորն է, արմենների թագավորը,— նկատեց մեկը բարձրաձայն:— Նրանց տեսքից ճանաչեցի: Կարող եմ գրավ գալ:

— Եվ ինչո՞ւ է եկել արդյոք,— հետաքրքրվեց մեկը:

— Կեսարին տեսնելու, անշուշտ:

— Գո՛ւցեև արքայական տնից կին առնելու,— ծիծաղեց մի ուրիշը:

— Ոչ. ավելի շուտ՝ օգնություն և շնորհ խնդրելու:

— Վա՛յ, փղե՛ր, ուղտե՛ր,— բացականչեցին մի քանի ձայներ և վավեցին վարդարված փղերը տեսնելու. իսկ մի քանի մուրացիկներ և հաշմանդամներ այդ միջոցին առաջ նետվեցին փողոց և կանգնեցին-սպասեցին, որ հայոց թագավորը ողորմություն տա իրենց. բայց հույն մի պաշտոնյա ձին անմիջապես քշեց նրանց վրա՝ խարազանը ցույց տալով:

— Հեռո՛ւ ճանապարհից,— սպառնաց նա, ձայնը խեղդելով:

Մուրացիկները կծկվելով՝ ետ քաշվեցին, աղերսող հայացքները եկողներից չկտրելով:

Եվ որքան թափորն առաջ էր գնում՝ այնքան ավելանում էր բավմությունը, և այնքան ավելի էին հետաքրքրվում, թե ո՛վ է եկողը. և, իմանալով, որ հայոց թագավորն է, չգիտես ծաղրո՞ւմ էին, թե գովաբանում:

— Իսկ հետն եկող վորքն ինչո՞ւ համար է. հյո՞ւր է եկել, թե կռիվ:

— Ոչ, երևի շատ է գնահատում իր անձը...

Մինչ այդ, երբ թափորը մոտենում էր քաղաքի կենտրոնին, Բաթը, ծնկներով ձին խրախուսելով, արագ մոտեցավ Պապին և, նորից նրան հավասարվելով ու ձիու վրա թեքվելով շշնջաց.

— Արքա, մեր վորքը, բեռնակիր կենդանիները և փղերը անջատեցին մեկնից և տարան կողքի փողոցով. մեզ հետ մնաց թիկնապահ վորքի առջևի խումբը և քո շքախումբը:

— Անհանգստանալու կարիք չկա,— ասաց Պապը:— Ամենքիս հարկավ մի շենքում բնակեցնել չեն կարող...

Բայց Բաթը չհանգստացավ. նա կարծես եփվում էր ձիու վրա, շարունակ ետ ու առաջ նայելով, և մտածում էր, թե ինչո՞ւ իրեն չհարցրին այդ մասին, ինչո՞ւ առանց իր գիտության ու թույլտվության վորքն ու պաշարը անջատեցին թափորից:

«Արդյո՞ք մի չար միտում չկա այստեղ»...

Թիկնապահ վորքին առանձնացնելով և ճամփելով հատուկ մի վո
նոց, որ գտնվում էր քաղաքի հարավային մասում, հույն պաշտոնյան
թագավորին իր շքախմբով առաջնորդեցին քաղաքի գրեթե ծայրում գ
նվող մի երկհարկանի շենք, որ շրջապատված էր պարսպապատ ընդարձ
մի պարտեզով, ուր երկար շարքեր էին կազմում թզենիները, ձիթենիներ
նարնջի ու կիտրոնի ծառերը, ու այդ ամենը եզերված էր նրբատերև թ
նիներով, որ պարիսպների երկարությամբ կանգնած, ասես պաշտոն ունի
ավնիվ, նուրբ ծառերը դրսից պաշտպանելու: Իսկ այդ պարտեզի ներս
տիրում էր կարգ, մաքրություն: Տունը, որ շինված էր ճերմակավուն
րից, բազմաթիվ լուսամուտներով և քարե պատշգամներով, թվում էր
խանական դղյակ՝ որի նմանը Պապը, Երեմիան ու Բաթը շատ էին տե
Բյուզանդիոնում. դա, ինչպես հետո պարզվեց, եղել էր Հովհաննես Ոս
ցողի պալատը, ուր նա, մայրաքաղաքի աղմկալի կյանքից հետո, գալիս
մեկ-երկու ամսով հանգիստ առնելու: Հիմա թեպետ թողնված ու նախ
փառքից ընկած (ուր այլևս կայսրեր չէին իջևանում), նա այնուհանդ
պահպանել էր իր նախկին շուքն ու վեհությունը, ինչպես պառաված
գեղեցկուհի, որ չի կորցնում ազնիվ ձևերն ու դեմքի նուրբ գծերը:

Թագավորն իր շքախմբով տեղավորվելով այդտեղ, գոհ մնաց հար
րությունից: Պապին հատկացրին մերին ամբողջ հարկը, որ կահավորվ
էր բյուզանդական բազմոցներով, գործվածքներով, վարագույրներով, ա
վելյան գորգերով, ջահերով ու աշտանակներով:

Բացի հարմարությունից՝ կային այդտեղ և բազմաթիվ հույն սպա
վորներ, ինչ շքախմբի մարդկանց վարմացրեց, թե ինչո՞ւ այդքան շատ
դրանք:

— Սրանք ովքե՞ր են,— հարցրեց մեկը մի հյուրընկալ հույնի:

— Սպասավորներ Ձեր թագավորի համար:

— Մեր թագավորի հետ եկել է սակայն նրա սպասավորների մի մա

— Իսկ հյուրասիրությունը պարտավորեցնում է, որ մեր մարդիկ նո
պես սպասավորեն արքային:

Երկու ժամ հետո, երբ ամենքը բռնել էին իրենց տեղերը պալատ
որի գլխավոր մուտքի առջև, սյունդուղի երկու կողմը քարե աղյուծներ
նստած հետին թաթերի վրա, Բաթը դուրս եկավ այդ մուտքից, կանգ
սանդուղի գլխին՝ շրջապատը դիտելո՞ւ թե ուսումնասիրելու, հենց

միջոցին նրան մոտեցավ հյուրընկալներից մեկը, կարճահասակ, լեցուն և սպիտակ դեմքով մի հույն վինվորական և, պատիվ տալով, հարցրեց քաղաքավար ձևով.

— Հարգելի, կուզեի իմանալ, ո՛վ է ձեր կարգադրիչը:

— Ե՛ս եմ,— ասաց Բաթը հետաքրքիր և ուշադիր նայելով այդ կարճ ու պինդ երիտասարդի շարժուն աչքերին:— Հրամեցեք, ի՞նչ եք բարեհաճում:

— Ուրեմն ինձ ճիշտ էին ասել, որ կարգադրիչը դուք եք: Շատ ուրախ եմ,— աշխուժացավ հույնը՝ ձեռքը Բաթին մեկնելով:— Ծանոթ լինենք և բարեկամ: Անունս Անաբաս է: Ես նշանակված եմ ձեր թագավորին և նրա շքախմբին օգնելու, ծառայելու:— Եվ հույնը սիրալիր ժպտալով շարունակեց ավելի գործնական:— Նկատ առնելով, որ հարմար չէ թագավորին, նորա շքախմբի անդամներին ու վինվորներին տեղավորել միևնույն շենքում, մանավանդ որ վինվորների թիվը շատ էր, մենք բարվոք համարեցինք թագավորի թիկնապահ գունդը և նրա ղեկավարներին բնակեցնել այլ տեղ: Դեմ չե՞ք, հարգելի:

— Այդ ես տեսա,— ասաց Բաթը, աչքերը չհեռացնելով հույնի շարժուն ու տարօրինակ ժպտուն դեմքից:— Բայց որտե՞ղ է այդ շենքը. հեռո՞ւ է արդյոք,— հետաքրքրվեց նա:

— Ոչ բոլորովին: Քաղաքի հարավային մասում, մի շատ հարմար և ընդարձակ տեղ,— ասաց հույնը արագախոսությամբ ու հաճելի ժպիտներով, որոնց ժամանակ նրա վերին շուրթը բարձրանում էր ավելի, քան պետք էր, և երևան էր հանում ճերմակ ու սուր ատամների մի մեղմ շարք:

Չիմանալով որքա՛ն է հեռու դա, Բաթն այնուամենայնիվ դիտեց.

— Գիտե՞ք, ցանկալի էր անշուշտ, որ մոտ լիներ: Թագավորը երբեմն կուզեր տեսնել նոցա:

— Ցանկացած ժամին, հարգելի, ցանկացած ժամին կարելի է նոցա տեսնել կամ բերել այստեղ,— ժպտաց նորից մարդը:

Բաթը հետաքրքրվեց.

— Իսկ ե՞րբ կարող եմ տեսնել այդ շենքը, ուր տեղավորված են մեր վինվորներն ու բեռները:

— Երբ կամենաք, հարգելի: Թեկուզ այսօր:

Եվ Բաթը, առանց ժամանակ կորցնելու, գնաց տեսնելու վինվորներին հատկացված շենքը: Նրան առանձնապես հետաքրքրում էր, թե որքա՛ն հեռու է դա իրենց բնակած տեղից, և արդյոք չի՛ կարելի մի պատճառաբանությամբ՝ վորքը տեղափոխել իրենց տան մոտերքը:— «Թիկնապահ գունդ և բնակվի թագավորից հեռո՛ւ... մի՞թե այս հոռոմներն այդ չեն հասկանում,— մտածում էր նա:— Թե՞ հասկանալով են արել այդ»... Ու կասկածը նորից հուզեց Բաթին:

Թիկնապահ վորքին հատկացված տունը, որ վորանոց էր, բավական

մեծ էր և ընդարձակ. բացի վինվորներին հարմար սենյակներից՝ ուներ նաև ձիերի ախոռ, բաղնիք, ուներ լայն հրապարակ, ուր վինվորները կարող էին կազմակերպել ամեն տեսակ խաղեր՝ չձանձրանալու համար: Սակայն այդ շենքը շատ հեռու էր իրենց տնից:

«Ինչո՞ւ այսքան հեռու,— մտածեց Բաթը:— Արդյոք հատուկ նպատակով չե՞ն բնակեցրել այսքան հեռու»: Եվ, վերադառնալուն պես, իր այդ կասկածը հայտնեց Պապին՝ տնից ստացած տպավորության հետ միասին:

— Հավանորեն, այդ է հարմարությունը. ինչ կարող ենք անել,— ասաց Պապը և, թեև մտածեց, սակայն չուզեց նկատողություն անել Բաթին իր չափազանց կասկածների համար:

Իսկ Բաթն այսուամենայնիվ շարունակեց.

— Եթե մոտիկ հարմար շենք լինի, թույլ տուր ինձ, արքա, քո անունից խնդրել, որ տեղափոխեն մեր վինվորներին:

— Բաթ, դարձյա՞լ կասկածներ:

— Այո, արքա: Մենք գտնվում ենք Բյուլղանդիայում:

— Հույժ կասկածամիտ ես, Բաթ,— ժպտաց Պապը:

— Կասկածը ճշմարտության մայրն է, արքա:

— Բայց կարող է լինել ճշմարտության մահը: Ավելի լավ է՝ թո՛ղ կասկածդ. դա կարող է իսկույն վիշտ պատճառել քեզ:

— Դժբախտաբար, չեմ կարող, արքա: Աստված արդեն այսպես է ստեղծել ինձ:

Պապը ծիծաղեց Բաթի անկեղծության վրա և հետաքրքրվեց՝ արդյոք հյուրընկալները չե՞ն հայտնել, թե կայսրը ե՛րբ է նշանակել իրենց ընդունելությունը:

— Առայժմ՝ ոչինչ, արքա:

— Ընդունելությունը կլինի, հավանորեն, վաղը կամ մյուս օրը:

— Գուցե՝ այո, գուցե՝ ոչ,— նորից կասկածեց Բաթը:

Չնայած տակավին պարզ չէր ընդունելության օրը՝ այսուամենայնիվ Պապը մտածում էր, որ պետք է պատրաստ լինել ամեն ժամ: Եվ այդպես էլ կարգադրեց Բաթին, որ նա, որպես կարգադրիչ, պատրաստ վիճակում պահի թե՛ շքախմբի անդամներին, թե՛ կայսեր համար բերած նվերները:

Սակայն անցավ երեք օր՝ դեռ խոսք չկար ընդունելության մասին. այնինչ, շքախմբի անդամները շարունակ շենքում, առանց քաղաք դուրս գալու, սպասում էին, թե կարող է ահա հանկարծ կայսեր կողմից մարդ գալ և թագավորին հրավիրել պալատ— պետք է ուրեմն լինել հավաք և պատրաստ: Որոշված էր, որ թագավորին, կայսեր պալատ գնալիս, ուղեկցեն պիտի շքախմբի բոլոր անդամները և, շուքի համար, գուցե սինվորների մի մասը... Դրանից էր, որ բոլորն սպասողական վիճակի մեջ էին այդ օրերին: Պապն ինքը առավոտները հագնվում էր և սպասում. նրա օրինակին հետևում էին

և շքախմբի բոլոր անդամները, չուզելով հանկարծակիի գալ և պատճառ դառնալ ուշանալու... Իր արտաքինի վրա հատուկ ուշ էր դարձնում առանձնապես Ջենոն Գնունին. սենեկապետի օգնությամբ նա խնամքով հագնում էր իր մետաքս հագուստները, հարթել տալիս նրանց ծալքերը, փեշերն ու թևքերը. իսկ մորուսի ու գլխի մազերին վայելուչ տեսք տալու համար՝ երկար կանգնում էր արծաթ հայելու առաջ: Սենեկապետը վարմանում էր ծերունու ջանասիրության վրա և, ի վերջո, այդ ամենը բացատրում էր նրանով, թե կայսեր ներկայանալը հասարակ բան չէ... Ջենոն Գնունուց ետ չէր մնում և նրա մտերիմ Օտա Ապահունին. բայց ինչ և անում էր՝ իրեն չէր բավարարում. գիրությունը խանգարում էր, որ տեսքը տպավորիչ լինի, մանավանդ շատ դժգոհ էր իր կունդ գլխից, որ առանց վզի բարձրանում էր ուսերի վրա, և մանավանդ այն բանից, որ մորուսը նուրբ էր ու կարճ, ուստի և ակամա նախանձում էր Ջենոնին, որ թե՛ պարթևահասակ էր, թե՛ երկար վիզ ուներ և թե՛ կիսով չափ ճերմակ, արծաթափայլ ու երկար մորուս, ինչ ըստ ամենայնի հաճելի էր դարձնում նրա արտաքինը:

Չի կարելի ասել, թե մյուսները չէին հետաքրքրվում իրենց հագուստներով, արտաքինով. նրանք նույնպես աշխատում էին հագնվել ճաշակով ու վայելուչ, որ լավ տպավորություն թողնեն բյուզանդական արքունիքում: Բայց դրանից վատ, արքայադպիր Երեմիային հետաքրքրում էր մի այլ բան. երկար տարիներ Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում ապրած լինելով՝ նա գիտեր լավ հագնվելու և հարդարվելու ձևերը, սակայն առանձին մի հաճույքով էր սպասում ընդունելությանը, որ անձամբ տեսնի Վաղես կայսեր, նրա պալատականներին, նրա արքունիքը, և այդ ամենը նկարագրի իր մատյանում: Եվ հիմա նրան մտահոգում էր, թե կարո՞ղ կլինի արդյոք մի առ մի հիշել ընդունելության մանրամասնությունները և իր՝ Վաղեսի բոլոր խոսքերը, որովհետև պալատում անհարմար է մոմատախտակը հանել և նշումներ անել. մինչդեռ նա կուզեր ամեն ինչ և յուրաքանչյուր մի բառ գրի առնել և թողնել գալոց սերունդներին հիշատակ:

Բայց ընդունելությունը, անհայտ էր ինչո՛ւ, ուշանում էր:

Անցան առաջին օրերը, նաև նոր օրեր, սակայն կայսեր կողմից հրավեր չեկավ: Պապն ինքը առայժմ չկամենալով դուրս գալ քաղաք կամ նրա շրջակայքը դիտելու, թեկուզև ծպտյալ, որովհետև կարգ չէր, որ հյուր թագավորը շրջի առանց հյուրընկալ շքախմբի, ուստի կարգադրեց, որ շքախմբի անդամները փակված չմնան. կարող են գնալ և կբոսանքի, միայն՝ կարճ ժամանակով:

— Մենք այդ կանենք հերթով, արքա,— ասաց Բաթը:

«Դարձյալ կասկած», մտածեց Պապը և, չուզելով առարկել, ասաց.

— Ինչպես կուզեք:

Եվ շքախմբի անդամները, ազատություն ստանալով, սկսեցին մի քանի հոգով կամ երբեմն մեծ խմբով դուրս գալ իրենց մենավոր տնից քաղաքը

շրջելու, նրա տեսարժան վայրերը դիտելու: Ինչպես քաղաք մտնելիս՝ այնպես էլ հիմա նրանց կարմացնում էր խայտաբղետ բնակչությունը. սիրիական և եբրայական լայն, երկարաքղանցք հագուստները խառնվում էին բյուզանդացիների կարճ թիկնոցներին, որ մեծ մասամբ ճերմակ ու մանիշակագույն էին՝ գավառների ոսկեգույն նկարներով կամ ոսկեթել վարդերով: Եգիպտացի և հրեա վաճառականների կողքին պատահում էին եթովպացի մավախռիվ ու սևամորթ գերիներ, որ բեռներ էին կրում միշտ գլխաբաց ու կիսամերկ. Բյուզանդիայի մայրաքաղաքից եկած պերճափայլ պատրիկների հետ միասին երևում էին անտիոքցի վհուկներ ու կախարդներ, որ երեսներն ու մատների եղունգները տարբեր գույներով վառ ներկած, վվները, մանյակի փոխարեն, ձկան կամ այլ կենդանու ատամների շար գցած՝ գուշակություններ էին անում փողոցների անկյուններում ու ծածկերի տակ և կամ, անցորդներին կանգնեցնելով, առաջարկում էին իրենց ծառայությունը: Քաղաքի բոլոր փողոցներում թշվառության հետ, գետնատարած հաշմանդամների և անբուժելի հիվանդների կողքին, երևում էին խայտաճամուկ հագուստներով ձեռնածուներ ու ծաղրածուներ, որ հետաքրքիր ամբոխին զբաղեցնում էին իրենց խաղերով ու մարմնի ծամածռություններով: Երեվում էին նաև շպարված, շուրթերն ու աչքերը ներկած կաքավող կանայք, որ, հագուստների լայն թևքերին ու փեշերին վանգուլակներ կարած, կա՛մ պարում էին ծնծղա խփելով ու ծղրտալով, կա՛մ անցորդներին, մանավանդ հարուստ անցորդներին, առաջարկում էին իրենց ծառայությունն ու մարմինը:

Այս ամենը ավելի շատ երևում էր, իհարկե, քաղաքի շուկաներում, որ եռում էին այլազան բազմություններով, ուր խառնված էին ամեն գույնի ու կերպի մարդիկ, ամեն տեսակ ձայներ ու կանչեր, որոնք մերթ հիշեցնում էին տավարի բառաչ, մերթ արծվի կռինչ կամ ծովացուլի ճիչ, որովհետև այդ տեղերում, իրոք, հավաքված էին լինում տարբեր ազգեր ու լեզուներ— թխադեմ ու նիհար եգիպտացիներ, ծովի ալիքների պես դյուրաշարժ ու ճկուն կիպրոսցիներ, ասորեցի դանդաղ առևտրականներ, որ ծնկները ցցած նստում էին իրենց ապրանքների մոտ. ճարպիկ ու միշտ ուշիմ հույներ, հաստաշուրթ ու սևամորթ աֆրիկացիներ և շատ ուրիշ ցեղեր՝ կիսամերկ, գլխաբաց, ոտաբոբիկ, այրված, անապատային խանձված դեմքերով ու հիվանդոտ աչքերով: Ոմանք զբաղված էին առևտրով ու պես-պես արհեստներով, իսկ ոմանք պարզապես կեր էին փնտրում կամ ձեռք մեկնում անցորդներին: Մի տեղ ծախում էին ձիեր, մի այլ տեղ՝ ուղտեր, որոնց հպարտ գլուխները երևում էին ամեն կողմից, ամբոխից վեր մի երրորդ տեղ ծախում էին ոչխար ու տավար, մի չորրորդ տեղ՝ գերի տղաներ ու աղջիկներ, որ արցունքոտ կամ արցունքից քաղված աչքերով հետաքրքրությամբ ու փրկության հույսով նայում էին յուրաքանչյուր լավ հագնված անցորդի: Շուկայի մի հատուկ շարքում մրգեր ու պտուղներ էին ծախում կողովների

մեջ, մի այլ շարքում ճենճերահոտ բուրձրացրած, յուղը շարունակ կրակին կաթեցնելով՝ խորոված էին անում և ուտողներ հրավիրում ամենատարբեր եղանակներով ու կանչերով: Իրար խառնված այդ ամբոխների մեջ պատահում էին և ատամնաբույժներ, որ հանած ատամների մի շարան, որպես արհեստի նշան, վկները գցած, ատամնացավ ունեցող էին կանչում, պատահում էին և ծակող կիսամերկ, թխամորթ եգիպտացիներ, որ ծովախոտից հյուսած փսիաթների վրա մերկ մարմիններ պառկեցրած՝ նախշում էին նրանց, մաշկի տակ ինչ-որ գունավոր հեղուկներ ներարկելով, և նախշվողը թեև ցավեր էր կգում և ճիչեր արձակում, բայց աշխատում էր չշարժվել, որ նախշերն անկարգ ու ծուռ չլինեն:

Շուկաներից վատ՝ հայ իշխանները գնում էին քրիստոնեական տաճարները, որոնց դռների առաջ ու բակերում միշտ խմբված էին լինում մուրացիկներ ու հաշմանդամներ, իսկ ներսը հոգևորականները կա՛մ պաշտամունք էին կատարում, կա՛մ քարով կարդում Քրիստոսի առաքինի գործերի մասին և կա՛մ վիճաբանում հավատացյալի կրքոտ մոլեռանդությամբ: Այդտեղ պատահում էին սիրիացի և աֆրիկացի մապապարար, թխադեմ ու տենդավառ աչքերով եպիսկոպոսներ, որ իրենց մռայլ արտաքինով անմիջապես տարբերվում էին ուրախադեմ ու վվարթ հույն եպիսկոպոսներից, որոնց մի մասը հագնված էր վարմանալի շքեղ ու շողշողուն. մետաքս, կերպաս, մատանիներ. իսկ մյուս, ավելի մեծ մասը, թվում էին սարերից, ճգնարաններից եկած կմախքներ՝ ուսներին մորթիներ գցած, մի կավե ջրաման գոտիներից կախ և մի ցուպ ձեռքներին... Ի տարբերություն հայ հոգևորականների՝ վերջինները թվում էին ավելի խստակյաց, մոլեռանդ ու վիճասեր: Մյուս կողմից՝ շքեղ հագնված կրոնավորներն էլ հայ նախարարներին թվում էին չափազանց պճնված ու ամբարտավան, որ ոչ միայն չէին հարգում իրենցից ցած գտնվողներին ու դիմացինին, այլև արհամարհում էին նրանց վեճերի միջոցին: Իսկ թե ինչ էին ուզում ապացուցել այդ վեճերով— հայ իշխանները չէին ուզում ժամանակ կորցնել իմանալու, գնում էին ուրիշ մի բան նայելու. ասենք այնքան էլ լավ չէին տիրոմ հունարենին, որ հասու լինեին խրթին բանավեճերի էության, բացի Երեմիայից, որ սակայն ձանձրանում էր այդ կրոնական վեճերից, համարելով այդ «ապարդյուն խոսքերի փրփուր»:

Պետք է ասել սակայն, որ այդ պտույտների ժամանակ՝ քաղաքի փողոցներում թե շուկաներում հայ նախարարներն արժանանում էին հատուկ ուշադրության. առանձին հետաքրքրությամբ ու հարգանքով էին նայում մանավանդ Ջենոն Գնունու երկար, արծաթ մորուսին ու պարթև հասակին:

Շքախմբի անդամների օրինակով մեկ-մեկ շրջագայության էր ելնում և Գնել Անձևացին՝ Հրահատի և իր ավագ վինվորներից մեկ-երկուսի հետ: Գնելին առանձնապես կարմացնում էին աֆրիկյան ապգերի գունավոր

մարդիկ և հույն վորականներն իրենց գեղեցիկ հագուստներով ու վենքերով: Իսկ Հրահատը շրջում էր միշտ համարյա առանձին և այն էլ շուկաներում. իմանալով, որ Տարսոնի շուկաներում ստրուկներ և գերիներ են վաճառում, նա մտածում էր՝ գուցեև Նավենին փախուստի ժամանակ անցել է հույների կողմը և ընկել ստրկավաճառների ձեռքը: Թեև դժվար էր հավատում, որ Նավենին հասած լինի այդ շուկաները, բայց ներքին մղումով գնում էր մարդկային այդ թշվառության վայրերը և, տեսնելով, թե ինչպե՛ս են մերկացնում դժբախտ ստրուկ երիտասարդներին, աղջիկներին և անգամ ծերերին ու, ինչպես անասունների, շոշափում նրանց մարմնի մասերը,— նա միայն մի բան էր մտածում,— այնքան ոսկի ունենա, որ կարողանա այդ բոլոր աղջիկներին ու տղաներին գնել և արձակել, որ նրանցից յուրաքանչյուրը գնա գտնի իր հարապատներին ու սիրածին... Եվ չգիտես իր այդ ցանկությունը իրագործել չկարողանալո՞վ, թե սիրածին հիշելով՝ նա վերադառնում էր խորին տխրության մեջ և առանձնանում անմիջապես:

Շքախմբի անդամների նման հայ վինվորները նույնպես, պարապությունից ձանձրացած, երբեմն դուրս էին գալիս իրենց վորանոցից և խմբերով շրջում քաղաքում, վարմանալով տարբեր ցեղերի մարդկանց օտարոտի հագուստների, դեմքերի ու սովորույթների վրա:

Որքան էլ Բաթը և Գնել Անձևացին կարգադրել էին վինվորներին հավաք մնալ և հեռուները չգնալ, չէր լինում. դժվար էր ողջ օրը մնալ վորանոցում կամ նրա բակում փակված: Նրանց նույնպես հետաքրքրում էր քաղաքը իր բոլոր կողմերով՝ իր տներով, փողոցներով, շուկաներով, մարդկանցով, և ուզում էին ամեն ինչ տեսնել, որ վերադարձին պատմեն յուրայիններին: Նրանց հետաքրքրում էր մանավանդ բյուզանդական կայսրն իր պալատով, ուր, ասում էին, դրված է համակ ոսկուց շինած մի գահ, որի աջ ու ձախ կողմը ոսկե առյուծներ էին, գլխավերևը՝ ոսկեձույլ երգեցիկ թռչուններ: Ընդունելության ժամերին, ասում էին, երբ կայսրը դըժգոհ էր լինում կամ բարկացած— առյուծները մռնչում էին երախները բանալով ու պոչերը վարկում հատակին: Իսկ երբ կայսրն ուրախ էր լինում կամ գոհունակ, ոսկե սոխակներն ու դեղձանիկները երգում էին գահի վերին թևերին:

— Երանի՛կ նախարարներին, որ պիտի տեսնեն այդ ամենը,— ասում էին վինվորները ափսոսանքով, որ իրենք վրկված են այդ գահը դիտելու հնարավորությունից, ուստի և գնում էին տեսնելու ա՛յն բաները գոնե, ինչ մատչելի էր իրենց:

Ինչ վերաբերում է Բաթին՝ նա համարյա չէր հեռանում թագավորին ու նրա շքախմբին հատկացված տնից, նախ՝ այն պատճառով, որ իբրև կարգադրիչ, պարտավոր էր վգում պատրաստ լինել միշտ թագավորի կարգա-

դրության. հետո՝ կարող էին այցելուներ գալ և, ո՛վ գիտե, ուրիշ ինչե՛ր կարող էին պատահել...

Մի կողմից՝ նա կարծես ուսումնասիրում, հսկում էր հույն սպասավորներին, որոնց թողել էին հայոց թագավորին և նրա շքախմբին ծառայելու: Բաթը դրանց պարզապես կասկածում էր. նրան թվում էր, որ դրանք բոլորը գող են. մյուս կողմից՝ նկատել էր, որ անվայել են պահում իրենց: Թեև ընդունված էր, որ հյուր եկած թագավորին կամ դեսպանությանը չեն այցելում ոչ պաշտոնական անձինք, բայց այդ հույն սպասավորները հաճախ կողմնակի մարդիկ էին թողնում բակը: Մի անգամ տան մոտերքը նա նկատեց ինչ-որ կասկածելի անձեր, որ խոսում էին նույն սպասավորների հետ:

— Ովքե՞ր են դրքա,— հետաքրքրվեց Բաթը մի օր:

Հույն սպասավորներից մեկը խուսափեց պատասխանից ու լռեց, իսկ մյուսը խոնարհում արեց քծնաժպիտ:

— Ակնավաճառներ են, տեր: Ուզում են ձեր թագավորին և ձեզ ընտիր բաներ վաճառել: Կցանկանա՞ք, տեր իմ:

— Ակնավաճառնե՞ր,— կրկնեց Բաթը:

— Այո, տեր իմ: Նրանք ձեզ նվերներ կտան, եթե հաջողացնենք, որ թագավորը կամ պալատականները գնեն դրանց ապրանքը,— շարունակեց հույնը, ձայնն իջեցնելով ու նույն քծնական ձևերով:

— Լռի՛ր,— գոռաց Բաթը:— Մյուս անգամ դուրս չտեսնեմ այստեղ:

Հույնը վեր թռավ և նորից խոնարհում արեց.

— Լսում եմ, տեր իմ, լսում եմ...

Հետո պարզվեց, իրոք, որ դրանք վաճառականներ են. հույն սպասավորներին կաշառք տալով՝ գալիս են հայոց թագավորին և նրա մարդկանց ապրանքներ վաճառելու: Հույն, եգիպտացի և սիրիացի վաճառականները, իմանալով արմենների թագավորի գալը, միջնորդներ էին ուղարկում ապրանքներ առաջարկելու, գովելու և ասելու, որ հայոց թագավորի պատվին կարող են էժան տալ: Բացի դրանից՝ գալիս էին և անորոշ վբաղումի տեր մարդիկ և իրենց ծառայությունն էին առաջարկում թագավորի շքախմբի մարդկանց՝ թե՛ գնումներ անելու համար և թե՛ վբառանքների առաջնորդելու, ինչ համարում էին իրենց մասնագիտությունը:

Ուրքան էլ Բաթը կարգադրում էր հույն սպասավորներին՝ ներս չթողնել այդպիսիներին, բայց դրանք, կաշառներով հրապուրված, նորից էին թողնում նրանց՝ տարբեր, միայն իրենց հայտնի ճանապարհներով: Եվ Բաթը չգիտեր այդ վաճառականների աներեսությա՞ն վրա վարմանա, թե հույն սպասավորների անամոթության, երբ մի օր էլ այդ վաճառականներից թե նրանց միջնորդներից մեկը հենց պալատի մուտքի առաջ կտրեց Բաթի ճանապարհը և, սիրալիր ողջունելով, ասաց շշուկով.

— Ակնիվ տեր, թույլ տուր մի խոսք:

— Խոսի՛ր,— դեմքը խոժոռեց Բաթը:

— Եթե դու, ավնիվ տեր, բարի լինես, իսկ ես կարծում եմ, որ անպայման բարի ես, այդ երևում է քո ավնիվ դեմքից...

— Ասելի՛քդ...

— Ասելիքս սա է, ավնիվ տեր: Եթե դու հաջողացնես կամ օգնեւ ձեր թագավորին ակնաքարեր վաճառեմ՝ ես քեզ խոստանում եմ քսան կի դրահմ և մի վմրուխտ մատանի քո ավնիվ տիկնոջը:

Բաթի արյունը երեսը խփեց. նա կարմրեց, գունատվեց կանգ ապա, մի քայլ անելով և առանց մի բառ ասելու, ձեռքը բարձրացրեց կարծ ու՝ շառաչուն մեկ-երկու ապտակ այդ մարդու լիքը երեսին:

— Ահա՛ քեզ քարեր և վմրուխտ մատանի...

Վաճառականը, ձեռքն այտին դնելով, կռացավ նոր հարվածից խո փելու, և այդպես կռացած, գրեթե կուվեկուվ հեռացավ Բաթից ու նետեց փողոց:

Դրանից հետո այլևս վաճառականներ ու միջնորդներ չէին եր սակայն հույն սպասավորները դարձյալ տհաճ էին թվում Բաթին. անում էին՝ վարձատրություն էին սպասում, և մյուս կողմից նկատու որ դրանք ամեն բանում հետևում են շքախմբի անդամներին, տես կարծես ով ո՛ւր է գնում, ի՛նչ է անում, ի՞նչ բան որտե՛ղ է դնում... դա վայրացնում էր Բաթին: Սակայն նրանց հեռացնելը համարելով հարմար, նա բարվոք համարեց վորանոցից մի երեսուն հայ վինվոր և բակի ու պալատի հսկողությունը հանձնել նրանց:

— Ուշիմ եղեք և զգաստ,— կարգադրեց նա,— և հիշեցեք, որ գտնվում ենք օտար երկրում...

* * *

Մինչ այդ, օրերն անցում էին և կայսեր ընդունելության մասին մի խոսք: Ինչո՞ւ էր ուշանում ընդունելությունը— ոչ ոք չէր կարողա բացատրել. հյուրընկալ Անաբասն ինքը ոչինչ չգիտեր: Անցել էր ա տասը-տասներկու օր և տակավին պարզ չէր, թե ե՛րբ է վերջապես կս բարեհաճելու ընդունել իրենց: Երբ Երեմիան մի օր հետաքրքրվեց ընկալ Անաբասից իմանալ մի բան՝ նա շատ սիրալիր ու քաղաքավարի տաց.

— Շուտո՛վ, շուտո՛վ, հարգելի:

Երեմիան այդ խոսքերը հայտնեց թագավորին, և Պապը, որ օր անհամբեր սպասում էր կայսեր ընդունելության, ենթադրեց, թե ու մոտ է ընդունելության օրը. ու թեև շատ էր խորհել իր ասելիքների այդ օրվանից նորից սկսեց մտածել, թե ի՛նչ խնդիրներ կարող է շոշ կայսրը, որ ըստ այնմ պատրաստի իր պատասխանները: Պապին թվու

թե Վաղեսն ամենից առաջ կխոսի երևի քաղաքների մասին, որոնց մաքրելու համար Տերենտը գրել է մի քանի անգամ... Ապա նրան թվում էր, թե կայսրը գուցե խոսի նաև պարսից մտադրությունների կամ նրանց դեմ պատերազմ սկսելու մասին... Բայց կարող է պատահել պատերազմ է ծրագրում ուրիշ մի պետության դեմ և խնդրելու է հայերի օգնությունը...

«Եթե նա խոսի մեր քաղաքների ու գավառների մասին,— մտածում էր Պապը մեն-մենակ երթևեկելով իր հարկաբաժնի մի սրահում,— ես Վաղեսին կասեմ հետևյալը»...

Եվ նա մտքում կրկնում էր այն ամենը, ինչ մտածում էր դեռ Հայաստանում, Դվինի իր պալատում, ինչ խորհել էր այդ մասին երկար ճանապարհին. այսինքն՝ կասի, թե որքա՜ն ծանր է հայ բնակչության համար պահել հույն վորքը իր տներում. կասի, որ բնակչությունը նեղվում է և պատգամավորների միջոցով խնդրում է շարունակ, որ իրեն թեթևացնեն հույն վորքի ծախքերից ու նեղություններից... Այո, պետք է համարձակ ասել՝ «նեղություններից»...

Եվ Պապը հույս ուներ, որ Վաղեսը կհասկանա իրեն, մեղքը կդնի իր վորավարների վրա և խնդիրը կլուծվի առանց դժվարության:

«Իսկ եթե պարսից դեմ պատերազմ սկսելու լինի՜», շարունակում էր մտածել Պապը և գտնում էր, թե նրան պետք է խորհուրդ տալ, որ այդ արշավանքը կատարի Միջագետքի վրայով... Թող հեռու անցնի հայ երկրից, որ շատ է տուժել և վնասվել պատերազմի արհավիրքներից... Նա կասի, որ Հայաստանի լեռներն ու կիրճերը մեծ դժվարություններ կարող են հանել հույն վորքի առաջ, կդժվարացնեն նրա շարժումն ու գործողությունները... Թող հեռո՛ւ անցնեն հայ երկրից... Իսկ եթե խոսք լինի Հայաստանի օգնության մասին՝ նա դարձյալ կասի այն, ինչ մտածել է վաղուց, ա՛յն, որ Հայաստանը շատ է տուժել վերջին պատերազմից, կորցրել է թե՛ իր կռվող ուժերի մեծ մասը, թե՛ իր ձիերի ու անասունների վգալի քանակը և հիմա հապիվ է կարողանում վերականգնել քայքայվածն ու ավերվածը... Իսկ եթե ուրի՞շ մի երկրի դեմ լինի այդ պատերազմը և ոչ պարսից— ինքը դեմ չի լինի այդ պատերազմին, բայց հայ երկրի վիճակը կնկարագրի այնպես, որ կայսրն վգա, թե նա իրոք հնարավորություն չունի պատերազմելու.. Կասի, որ իր երկիրը Բյուզանդիայի բարեկամն է և շատ կուզեր օգնել նրան, սակայն, դժբախտաբար ի վիճակի չէ... Եվ նա դարձյալ հույս ուներ, թե Վաղեսին կհամոզեր, որ իր երկիրը հնարավորություն չունի վորք հանելու և հույներին օգնելու... Լավագույն դեպքում՝ կարող է թերևս տալ որոշ քանակի ձիեր, բեռնակիր անասուններ, բայց վորք— հապիվ...

Եվ այսպես, Պապը մերթ մտածում ու խորհում էր մենակ երթևեկելով իր հարկաբաժնի սրահներում, մերթ պրուցում շքախմբի անդամների հետ կամ, հիշելով երկիրը, թագուհուն ու որդիներին, սպասում էր կայսեր ընդունելության:

— Ինձ տարօրինակ է թվում սակայն, թե ինչո՞ւ է կայսրը մեզ սպասեցնում այսքան,— ասաց Պապը մի օր Երեմիային:

— Ես նույնպես դժվարանում եմ հասկանալ,— պատասխանեց Երեմիան տարակուսով:— Թերևս ցանկանում է զգացնել տալ իր անմատչելիությունը:

Սակայն օրեր էին անցնում դարձյալ, և ընդունելության մասին ոչ մի խոսք: Սկզբում խոսում էին, թե կայսրն զբաղված է շտապ մի գործով, որն ավարտելուց հետո կընդունի: Մի այլ անգամ հայտնեցին, թե մի քանի օրով կայսրը մեկնել է մոտիկ քաղաքը, կգա և անմիջապես կընդունի: Սակայն երկու օր անց ասացին, թե վինվորական կարևոր գործով գնացել է մոտիկ գտնվող բանակը. վերադառնալուն պես երևի կընդունի: Եվ այսպես, օրերն անցում էին, ընդունելությունն ուշանում էր, և այդ ուշացումն սկսում էր տարօրինակ թվալ թե՛ Պապին և թե՛ շքախմբի անդամներին: Մի օր Օտա Ապահունին, պալատի միջանցքում բռնելով Զենոն Գնունու թևը, առաջարկեց գնալ պարտեզ: Իսկ երբ մտան տունը շրջապատող պարտեզի ծառուղիներից մեկը, զգուշ Օտան, շուրջը նայելով, գլուխը մոտեցրեց Զենոն Գնունու մորուսին.

— Տեր Գնունի, ի՞նչ է նշանակում ընդունելության այս ձգձգումը:

— Ես բացատրել չեմ կարողանում, տեր Ապահունի,— ասաց նա զգուշությամբ մորուսը բռնելով·— Համենայն դեպս որսի գնալը պատճառ չի կարող լինել ընդունելությունը ձգձգելու: Քսաներորդ օրն է արդեն:

— Այստեղ ուրիշ մի հանգամանք չկա՞ արդյոք,— շարունակեց Ապահունին, դարձյալ զգուշությամբ նայելով շուրջը, որ միայն ծառեր էին և թփեր:

— Դժվարանում եմ կռահել, տեր Ապահունի, դժվարանում եմ,— պատասխանեց Զենոն Գնունին:— Չտոգորվենք վաղաժամ կասկածներով:

— Ուրեմն՝ դու նույնպես կասկածնե՞ր ունես, տեր Գնունի,— հետաքրքրվեց Օտան:— Ինձ թվում է՝ կայսրը ցանկանում է հավանաբար ստորացնել մեզ: Այս ձգձգումը նման է արհամարհանքի: Երևի, ցանկանում է՝ խնդրենք, որպեսզի ընդունի:

— Եթե հրավիրել է՝ ինչո՞ւ խնդրել: Պետք է ընդունի, եթե չունի վատ մի խորհուրդ:

Ընդունելության ուշացումը նույնպիսի անհանգստություն ու կասկածներ էր առաջ բերում և շքախմբի մյուս անդամների մեջ, որոնք զգում ու ենթադրում էին շատ բան, բայց չէին արտահայտում ոչինչ:

Սակայն այդ բոլորից ավելի անհանգիստ էր Պապն ինքը: Ամեն տեսակ ենթադրություններ անելուց հետո, վերջապես, նա մի օր կանչել տվեց իր մոտ գլխավոր հյուրընկալ Անաբասին և հետաքրքրվեց, թե կայսրը գիտի՞ արդյոք իր գալու մասին: Նա այդ ասաց դիտմամբ:

— Հարկավ, արքա,— թեթև խոնարհում արեց կարճ ու պինդ Անաբա-

սը, ապա ավելացրեց՝ յուղով օծած մազերը շտկելով.— մեր Օգոստոս կայսրը գիտի ոչ միայն քո ցանկալի ժամանումը, այլև հետաքրքիր է իմանալ քո առողջությունը...

Պապը գլուխը խոնարհեց, ինչպես ընդունված էր կայսեր անունը լսելիս:

— Շնորհակալ եմ կայսեր հոգածության համար,— ասաց նա:— Իսկ ինչպե՞ս է կայսեր առողջությունը:

— Դժբախտաբար, կայսրը իրեն մի փոքր տկար է զգում, այսինքն՝ փոքրինչ հիվանդ է և այդ պատճառով առայժմ, արքա, ուշանում է քո ընդունելությունը:

— Հիվա՞նդ,— վարմացավ Պապը:— Եթե այդպես է՝ ես կուզեի տեսնել կայսեր և անձամբ առողջություն ցանկալ նրան:

— Այդ, դժբախտաբար, հնարավոր չէ, արքա, որովհետև բժիշկները կատարյալ հանգիստ են պատվիրել կայսեր: Մյուս կողմից՝ մեր Օգոստոս կայսրը չէր ցանկանա քեզ նման մեծարժան հյուրին ընդունել անկողնում:

— Ուրեմն կայսեր հիվանդությունն այնպես է, որ նա մինչև իսկ պառկա՞ծ է անկողնում,— հարցրեց Պապը կասկածով նայելով հյուրընկալ Անաբասին, կամենալով կարծես նրա աչքերի խորքում տեսնել ճշմարտությունը կամ իր սուր հայացքով շփոթել նրան:

Բայց Անաբասը մնաց անայլայլ. նա չշփոթվեց և շարունակեց նույն եղանակով.

— Այո, դժբախտաբար, պառկած է:

— Շատ ցավում եմ,— ասաց Պապը:— Ուրեմն ընդունելությունը կուջանա:

— Իսկ ինչո՞ւ եք շտապում, արքա,— ժպտաց Անաբասը:— Մի՞թե ձանձրանում եք գեղեցիկ Տարսոնում, կամ գուցե դժգո՞հ եք մեր հյուրընկալությունից:

— Ոչ, բարեկամ. մենք ունենք գործեր և անելիքներ մեր երկրում,— ասաց Պապը ակամա:

Անաբասի աչքերում քմծիծաղ երևաց.

— Ուրիշները կարող են անել այդ գործերը...

Այնքան անտարբեր ու համարձակ ասվեցին այդ խոսքերը, որ Պապը վարմացավ, և որովհետև երկիմաստ էին, բացատրեց նրանով, որ հույնն ուզում է հանգստացնել իրեն, թե երկրում մնացողները կանեն:

Սակայն Երեմիան, որ ներկա էր այդ խոսակցության, հյուրընկալ հույնի համարձակության մեջ զգաց մի այլ բան, ուրիշ մի տրամադրության անզգույշ արտահայտություն, բայց Անաբասի գնալուց հետո, իր այդ զգացածի մասին չխոսեց Պապի հետ, այլ միայն իր վարմանքը հայտնեց կայսեր հիվանդության առթիվ:

— Ինձ տարօրինակ է թվում, արքա, այդ հիվանդությունը,— դիտեց նա:— Երեկ ասում էին գնում է որսի, իսկ այսօր հիվանդ է:

— Կարող է պատահել և այդ,— ասաց Պապը մտախոհ:— Մարդը ենթակա է ամեն պատահարի, ամեն անակնկալի, և թագավորները բացառություն չեն կազմում: Սակայն օտարոտին այն է, որ հրավիրել է և ստիպում է սպասել այսքան...

Եվ Պապը լռեց: Իսկ Երեմիան, որ սովորություն ուներ ամեն մի կարևոր դեպք և վրույց գրի առնել, գնաց՝ այդ վրույցը ևս իր հիշատակարանում գրելու:

Պապը սակայն, որ մինչ այդ, ընդունելության սպասելով, չէր ցանկանում դուրս գալ և իր վբոսանքները հետաձգում էր ընդունելությունից հետո,— հիմա, կայսեր հիվանդության լուրն առնելով, ավելի շուտ՝ տեսնելով, որ այդ ընդունելությունը կարող է ուշանալ կայսեր հիվանդության պատճառով,— որոշեց ինքն ևս գնալ վբոսանքի: Չնայած կարգ էր, որ օտար երկրից եկած իշխանը, թագավորը կամ դեսպանը, մինչև կայսեր ընդունելը, չպետք է դուրս գար շրջելու, բայց Պապը խախտեց այդ կարգը և ինքն ևս սկսեց վբոսանքի դուրս գալ իր շքախմբի անդամների հետ, սակայն ծպտյալ, հասարակ հագնված, որ ուշադրություն չգրավի, և այն ժամերին, երբ փողոցներում մարդ սակավ էր լինում: Եվ ամենքից առաջ նա գնաց այն վորանոցը, ուր տեղավորված էր իր թիկնապահ գունդը: Գնդի փոխպետը, երիտասարդ վառվուռն Գնել Անձևացին նրան ընդունեց ուրախությունից շիկնելով ու ժպտալով և գոհ, համարձակ ցույց տվեց վորանոցի սրահները, ուր վինվորները դիմավորում էին նրան ակնածանքով, ժպիտներով... Պապն վգում էր, որ նրանք ուրախ են իր այցելությամբ և միաժամանակ նկատում էր, որ հետաքրքրված էին ինչ-որ բանով, թե ինչո՞վ,— նա սկզբում չհասկացավ, բայց հետո, մի սրահից մյուսն անցնելիս, լսեց, թե ինչպես վինվորներից մեկն ասում էր. «Ինչպես իմանանք՝ ե՞րբ է կայսրն ընդունում»:— «Հարցումը հարմար չէ», ասաց մի ուրիշը:— «Ուրեմն դեռ պիտի մնանք այստեղ»...

Պապն այլևս խոսք չլսեց և մտածեց, որ վինվորները նույնպես անհանգիստ են: «Սոքա նույնպես վգում են երևի մի բան,— ասաց նա մըտքում վորանոցից դուրս գալիս:— Անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ է Վաղեսը ձգձգում այսպես»... Այնուհետև Պապը գնաց նաև այլ տեղեր, որ համարում էին հետաքրքրական ու տեսարժան: Ի շարս այլ վայրերի՝ նա շքախմբի մի մասի և մի խումբ վինվորների հետ գնաց տեսնելու նաև Կյուդնոսի մեծահամբավ ջրվեժը, որի տարերային ու խոլական թափը վարմանք պատճառեց բոլորին, թեև քիչ ջրվեժներ չէին տեսել Հայաստանում: Փրփրադեզ ա իքները գալով մառախլապատ հորիզոնից, ահեղ մի որոտումով և շուրջն ամեն ինչ խլացնելով, գրեթե վաթսուն կանգուն բարձրությունից գահավիժում էին ցած՝ անվերջ ու միակտուր ժանեկապարդ հսկա մանվածքի նման,

որ գալիս-վարագուրում էր շարունակ լպրծուն ժայռերը, որոնք, թվում էր, թե ահա կբացվեն մի վայրկյան, գոնե մի վայրկյան, սակայն ջրերի վարագույրը չէր ընդհատվում երբեք և նրանց ալեկոծ ու հախուռն որոտը լցնում էր շուրջն ու միջոցը և խլացնում ամեն ինչ: Դիտողը վովության հետ միասին վգում էր և խոնավություն. ձեռքեր ու երես թրջվում են ջրի ցայտերից, չնայած կանգնած էին ջրվեժից շատ հեռու— այնքա՜ն տիրական էր ջրերի թափը... Այդ խոնավությունից էր թերևս, որ գետի և ջրվեժի շուրջը երկար տարածվում էին կարճ, թփանման ծառեր, վարսաթափ ուռիներ, բոցավառ դափնեվարդեր, նարնջենիներ, որոնց պտուղները պայծառ արևի տակ ընդունել էին ոսկե խնձորների տեսք: Եվ առհասարակ կանաչն ու բուսականությունը գետափերին և ջրվեժի շուրջն այնպիսին էր, որ առատությունից ու փարթամությունից կարծես տեղ չգտնելով, բարձրացել էր միայն, և այնքան, որքան կարողացել էր:

— Եթե բանակ անգամ թաքնվի այս խոտերի մեջ՝ չի նկատվի,— ասաց Պապը, վարմանալով խոտերի բարձրության վրա:

Բաթը, որ շքախմբի մեջ էր, վրա բերեց քմծիծաղ.

— Գուցեև թաքնվել են, արքա, բայց չեն երևում:

— Ինչ ես կամենում ասել, Բաթ,— հարցրեց Պապը:— Ովքե՞ր կարող են թաքնվել:

— Նոքա, որ հանապազ հետևում են մեզ:

— Դարձյալ կասկածնե՞ր,— ժպտաց Պապը:

— Ոչ, արքա, կասկածներ չեն, այլ ճշմարտություն: Մեզ հետևում են:

Եվ որովհետև այդ պահին նրանք առանձին էին և ջրվեժի աղմուկի պատճառով մյուսները նրանց չէին կարող լսել՝ Պապը հարցրեց.

— Խոսիր պարզ, Բաթ: Ո՞վ կամ ովքե՞ր են հետևում մեզ:

— Կայսեր լրտեսները:

— Չե՞ս սխալվում արդյոք:

— Համոզված եմ, արքա: Վաղուց նկատել եմ, որ մենք հատուկ հսկողության տակ ենք, մեր գալու իսկ օրից:

— Իսկ ինչո՞ւ այդ հսկողությունը համարում ես լրտեսություն: Եթե մեզ հետևում են՝ դա կարող է լինել և մեր ապահովության համար, որպեսզի մեզ, որպես կայսեր հյուրերի, այստեղ՝ օտարության մեջ չվնասեն:

— Թույլ տուր, Պապ,— շարունակեց Բաթը ավելի մտերմաբար,— թույլ տուր ասել, որ այդ միայն ես չեմ նկատել. վինվորներից մեկն ինձ ասաց, որ մեզ լրտեսում են անգամ այն ժամանակ, երբ տանն ենք և քնած. լրտեսում են մեր վրույցները դռների և լուսամուտների հետևից:

— Այդ գուցե քեզ թվում է, Բաթ: Դավադիրներ չենք, որ մեզ լրտեսեն, և ոչ էլ հանցագործներ, որ հետևեն:

— Սակայն այդպես է, Պապ: Մեզ հետամտում են... Այստեղ գալու միջոցին իսկ նկատեցի...

— Թո՛ղ, Բաթ, թո՛ղ կասկածներդ,— ընդհատեց Պապը նրան բարեհոգությամբ ժպտալով: Ճշմարիտն ասած՝ նա չէր հավատում, որ այդպիսի բան լիներ. եթե անգամ լիներ, հետևելն ու լրտեսելը նրան չէր թվում վտանգավոր ինչ: Սակայն կայսեր վարմունքը, որ շտապ հրավիրել էր և հիմա ձգձգում էր ընդունելությունը, գնալով մի օր որսի, մյուս օրը բանակ, երրորդ օրն ինչ-որ քաղաք, և.. գեթ մի օր չէր հատկացնում ընդունելու— դա ոչ միայն օտարոտի էր թվում Պապին, այլև վիրավորական, անչափ վիրավորական: Հրավիրել այդքան հեռվից, մինչև իսկ շտապեցնել, թե քանի Տարսոնումն եմ՝ թող գա, և հանկարծ, երբ եկել է այդ հրավիրյալը, չընդունել քսանհինգ օրվա մեջ և անգամ լուր չտալ, թե ե՛րբ է ընդունելու— սա մի բան նշանակում է անշուշտ: Մի՞թե Վաղեսի բոլոր օրերն զբաղված էին: Մի՞թե տեսակցության համար չգտավ մի օր... ավելի շուտ՝ օրվա մեջ մեկ-երկու ժամ:

Այս մտքերը ոչ միայն վիրավորում էին Պապին, այլև նա իրեն զգում էր ծանրապես անարգված, ստորացված: Մի կողմից վիրավորում էր նրան ընդունելության ուշացումը և ընդունելու օրվա մասին լուր չտալը, մյուս կողմից՝ այն, թե ինչո՛ւ մինչև հիմա մեկը գեթ չի հայտնում, թե ինչի՞ համար է կանչված կամ ի՞նչ խնդիրների առթիվ... Մենակ մնացած միջոցին թե մարդկանցով շրջապատված պահին նա վերջերս շարունակ մտածում էր այս հարցերի մասին, բայց և երբեք զգացնել չէր տալիս իր դժգոհությունն ու անհանգստությունը: Սակայն Բաթի հետ ունեցած վրույցը նորոգեց նրա մեջ այդ մտքերը. և ահա այդ իսկ օրը, Կյուդնոսից վերադառնալուց անմիջապես հետո, երբ անցավ իր հարկաբաժինը, նա կանչեց Երեմիային:

— Դու այս ամենից հասկանո՞ւմ ես ինչ,— հարցրեց նա՝ խոշոր խած աչքերը կկոցելով և Երեմիայի երեսին նայելով: Երեմիան կես խոսքից հասկացավ թագավորի ակնարկը և նրա հարցումի մեջ զգաց բացահայտ տարակուսանք ու կասկած:

— Ճշմարիտն ասած, Պապ, ինձ ևս տարօրինակ է թվում այս վերաբերմունքը. շտապ կանչել և չընդունե՛լ այսքան ժամանակ... Մինչ այժմ խորհում էի, թե գուցե կայսրը ցանկանում է շքեղ մի ընդունելություն կազմակերպել, կամ երևի կարծում է՝ պետք է հանգստանաս երկար ճանապարհի հոգնածությունից. գուցեև կարծում է, թե այստեղ մնալը մեծ պատիվ է քեզ, և ուրեմն որքան շատ մնաս՝ այնքան գոհ կլինես:

— Բայց և չի հայտնում, թե ինչո՛ւ համար է կանչել կամ ե՛րբ է ընդունելու:

— Այո, այդ ևս օտարոտի է, Պապ:

— Եվ ընդունված էլ չէ, որ հարցնես,— շարունակեց Պապը հուզված:— Հարմար չէ: Հյուր ես, քեզ կերակրում են, ուրեմն գոհ եղիր այդ շնորհից և սպասիր... Սակայն մինչև ե՞րբ...

Պապի այս խոսքերի վրա սրահի կարմիր դուռը բացվեց հանկարծ և,

ինչպես միշտ, թափով ներս մտավ Բաթը՝ դուռը պատին շրխկացնելով, հուզված և այլագունած.

— Դուք գիտե՞ք, որ այս վայրկյանին լրտեսում են ձեզ:

Պապը ձեռքը թափ տվեց:

— Դու միշտ միևնույն խոսքն ես կրկնում, Բաթ. հետևո՛ւմ են, լրտեսո՛ւմ են... Որքա՜ն կուզեն հետևեն և լրտեսեն: Մենք այստեղ դավադրություն չենք կազմակերպում կայսեր դեմ:

— Բայց իրենք կազմակերպում են, արքա,— հևալով ասաց Բաթը կարմրած:

— Դարձյա՛լ, Բաթ:

— Ապացո՛ւյց է հարկավոր, արքա,— ասաց Բաթը և, առանց իր հարցումի պատասխանը լսելու, դուրս նետվեց:

Չանցավ երկու վայրկյան՝ նա նորից եկավ, քաշքշելով-բերելով մի վտիտ հույն, ձեռքով նրա վիզն ու կոկորդը բռնած:

— Արի խոստովանիր, սրիկա, եթե ոչ՝ խեղդում եմ քեզ:

Այդ տեսնելով՝ Պապը վարմացած պոռաց վրդով.

— Թո՛ղ, Բաթ, թո՛ղ... Դու մոռացել ես քեզ: Թո՛ղ...

Երեմիան նույնպես, առաջ գալով, խնդրեց թողնել: Բայց Բաթը վայրույթից, բարկությունից կարծես իրոք մոռացել էր իրեն. նրա աչքերը, թվում էր, ուզում էին դուրս գալ ակնակապիճներից. նա հևում էր ու չէր կարողանում իրեն հավաքել, որ խոսի: Իսկ նրա բերած մարդը, մի փոքրամարմին հույն, կարմրել էր, կծկվել և նույնպես հևում էր, չկարողանալով վիզն ազատել Բաթի պինդ մատների պրկումից:

— Սա ի՞նչ է նշանակում, Բաթ,— ձայնը բարձրացրեց Պապը:— Խոսի՛ր:

Բաթը մի ձեռքով իր ճակատի քրտինքը սրբելով, մյուսը թուլացրեց, ազատելով հույնի վիզն ու կոկորդը պրկումից:

— Թող խոսի ինքը, արքա, սա՛, որ լրտեսում է մեզ: Լսի՛ր,— դարձավ նա վախից թե կոկորդի ցավից շշմած հույնին:— Պատմի՛ր անմիջապես, թե ինչո՞ւ էիր ականջում այս դռների մոտ, ինչո՞ւ ես մեզ հետևում, ինչո՞ւ հետևեցիր մեզ մինչև Կյուդնոսի ափը և թաքնվեցիր թփերի մեջ: Շո՛ւտ, պատմիր ամենը...

Մարդը դողում էր՝ չգիտես վախի՞ց, թե այն բանից, որ Բաթը սաստիկ սեղմել էր կոկորդը: Մի փոքր շունչ առնելով և ձեռքով, ակներև խղճահարություն հարուցանելու նպատակով, կոկորդը վգուշշ ու ցավի արտահայտությամբ շփելուց հետո, նա խոսեց ընդհատվող ձայնով.

— Ինձ մի՛ սպանեք... խնդրում եմ: Ես երեխաների տեր եմ...

— Ձեզ ոչ ոք չի սպանի, եթե ասես ինչ գիտես,— ասաց Բաթը:

— Կասեմ. միայն թե, արքա,— հույնը խոնարհում արեց Պապին,— խնդրում եմ խնայել:

— Խոսի՛ր, խոսի՛ր, ոչ ոք չի վնասի քեզ,— խրախուսեց Պապը հետաքրքրված:

— Մարդկային թուլություն, արքա,— խոսեց հույնը:— Ես այդ ամենը արել եմ հետաքրքրությունից: Չեմ ուրանում, արել եմ հետաքրքրությունից...

— Հետաքրքրությունի՞ց,— քմծիծաղելով ընդհատեց նրան Բաթը:— Ինչչն է քեզ հետաքրքրում այստեղ, թշվառական: Մենք կրկեսի գապաննե՞ր ենք քեզ համար, թե խեղկատակներ,— բռունցքով հույնի վրա վազեց Բաթը:— Հետաքրքրությունի՞ց: Մի՛ ստիր: Աա՛: Խոատովանի՛ր...— թափ տվեց Բաթն իր բռունցքը հույնի շլմորած աչքերի առջև:

Հույնը վախից աչքերը փակեց և ապա, նորից բանալով, երկյուղով շուրջը նայեց.

— Ես ընտանիքի տեր եմ, արքա, ընտանիք պահելու համար...

— Դու այդ թո՛ղ... ընտանիքդ չի հետաքրքրում մեզ: Խոստովանիր՝ ինչ գիտես,— նորից վրա գնաց Բաթը:— Խոստովանի՛ր, եթե ուզում ես ապրել ընտանիքիդ համար:

Եվ փոքրիկ մարդը, կուչ գալով և ասես ավելի փոքրանալով, պատմեց, որ, այո, ինքը ընտանիք պահելու համար ստիպված է անել այնպիսի բան, որ պատիվ չի բերում, այսինքն՝ ինքը կարգված է, այո, հետևելու, թե ո՛ւր է գնում թագավորը, ո՛վ է գալիս նրա մոտ և, որովհետև հայերեն գիտի, կարգադրված է նաև՝ լսել, թե ի՛նչ են խոսում արմենները:

Այս ամենը թե՛ Պապին և թե՛ Երեմիային թվացին բյուզանդական սովորական բաներ, սակայն նրանց մտքով մի կասկած անցավ, թե հույնը գուցե ուրիշ դեր ևս ունի, իսկ Բաթը շարունակեց ավելի տաքացած.

— Աա՛, ուրիշ ի՞նչ է հանձնարարված քեզ:

— Ոչի՛նչ, տեր,— և հույնի շուրթերը նորից դողացին:

— Աա՛. ես քո դեմքից, քո աչքերից տեսնում եմ, որ շատ բան գիտես և թաքցնում ես,— նորից սպառնաց Բաթը բռունցքով:— Եթե չասես՝ պիտի հրաժարվես կյանքիցդ:

Վերջին խոսքերը Բաթն ասաց այնպիսի սպառնալի շեշտով, որ մարդը կգացած լինելով Բաթի ձեռքերի ուժն իր կոկորդի վրա՝ փղձկաց հանկարծ ու արտասվեց. ոչ թե դերասանական այն կեղծ արցունքով, որ հատուկ է այդ տեսակ մարդկանց, այլ թշվառ մարդու մի հեկեկանքով, որ ցնցում է նրա ողջ էությունը: Բայց և այնպես նա, անմիջապես սթափվելով և արցունքը մատներով սրբելով, կրկնեց, որ ինքը չգիտի ոչինչ. իրեն ասել են միայն, որ արմենների թագավորը գերի է այստեղ, հետևիր, տես ո՛ւր է գնում, ո՛վ է գալիս մոտը...

— Այսքա՞նը, տեր, այսքա՞նը,— վերջացրեց հույնը տակավին դողալով:

Գերի՛... Պապը, Երեմիան և Բաթը իրար նայեցին վարմացած ու շփոթված:

— Դու ասում ես «գերի՛»,— չհամբերեց Բաթը:— Ինչ գերի...

— Ես չգիտեմ, տեր իմ, ես չգիտեմ,— կրկնեց հույնը, և կարծես ինքնապաշտպանության համար վուշգ ձեռքերը շարժեց դեմքի առջև:— Ես միայն լսել եմ: Ինձ ասել են, որ կայսրը վշտացած է ձեր թագավորից, որ սրտով իր կողմը չէ... և ուրիշ ոչինչ...

— Բավակա՛ն է,— ասաց Բաթը և նրա թևքից բռնելով, այս անգամ հանգիստ տարավ կից սենյակը:— Դու մի փոքր մնա այստեղ, ես քո ասածները պիտի ստուգեմ հիմա...

Ու, դուռը վրան փակելով, ետ եկավ և ասաց ձայնն իջեցրած.

— Գնանք մյուս սրահը:

Եվ երբ անցան կից սրահը՝ Բաթը շարունակեց.

— Հիմա պա՛րզ է, Պապ: Ես շարունակ կգում էի, որ մենք օտարոտի պայմանների մեջ ենք, և մեզ չեն նայում իբրև հյուրի: Այժմ պետք է մի ելք մտածել:

— Այո, պարզ է, ամեն ինչ պարզ է: Այստեղ մնալն ավելորդ է այլևս,— ասաց Պապը խորին սրտմտությամբ, բայց չուզենալով կարծես արտահայտել այն ամենը, ինչ կգում էր և մտածում. սակայն սեղմած ձեռքերն ու ծնոտները մատնում էին նրան:— Իսկ ո՞րն է քո ելքը,— դարձավ նա Բաթին մի վայրկյան լռելուց հետո:

— Իմ ելքը, արքա, նույնն է, ինչ ասացիր. հեռանա՛լ այստեղից:

— Այո, հեռանա՛լ, հեռանա՛լ,— կրկնեց Պապը:— Ահա միակ ճշմարիտ ելքը: Սակայն ինչպե՞ս... Անվնաս հեռանալու համար պետք է խորհել, Բաթ, անվտանգ միջոցներ:

— Ես արդեն խորհել եմ, Պապ,— ասաց Բաթը:— Քանի մի օր ես խորհում եմ այդ մասին: Պարզ է, որ քեզ բերել են այստեղ գերելու, ուստի պետք է հեռանալ փութով, և ահա ինչպե՛ս: Սորան,— նա ձեռքը մեկնեց դեպի այն սենյակը,— բանտարկում ենք այստեղ և անմիջապես կարգադրում մեր վինվորներին՝ դուրս գալ կորանոցից և գնալ դեպի գետը, այսինքն՝ իբրև ձիեր լվանալու-լողանալու կամ շոգի պատճառով այդտեղ վրաններում ապրելու. իսկ մենք երկու խմբով տարբեր ուղղությամբ դուրս ենք գալիս, իբրև վբոսանքի: Ես այս մասին շատ եմ խորհել և եկել եմ այս հետևության:

Եվ Բաթը աչքերի ու ձեռքերի եռանդուն շարժումներով բացատրեց, թե ինչպե՛ս շքախմբի անդամները տարբեր կողմերից գալիս միանում են գետի մոտ. ու բոլորը, անշուշտ, կլինեն ձիերով: Եվ այդպես, երբ բոլորը հավաքված կլինեն՝ կհեռանան միանգամից:

— Եվ այդ ամենն այսօ՞ր,— վարմացավ Երեմիան:

— Ոչ, վաղը,— շարունակեց Բաթը:— Ես այսօր կերթամ կորանոց և կխոսեմ Գնելի հետ,— նա խելացի երիտասարդ է, անմիջապես կըմբռնի կացությունը,— և կասեմ, որ հույն վերակացուին հայտնի, թե անհրաժեշտ է...

Եվ Բաթը նորից բացատրեց, թե այդ ինչպե՛ս կարելի է անել:— Եվ որպեսզի այդ վերակացուն չիմանա և չկասկածի ոչինչ— նրան կտա այն, ինչի՛ համար նա հոգի է տալիս,— հայկական գինի... Ու հետները կտանեն, ինչ անհրաժեշտ է... կամ՝ կարելի է ասել,— արագախոսությամբ շարունակեց Բաթը,— որ հայ վինվորներն իբրև լեռնային երկրի բնակիչներ՝ չեն դիմանում քաղաքի շոգին, ուզում են ապրեն գետափին, բացօթյա, վրանների մեջ... Դա հույներին հաճելի կլինի անպայման, թող վինվորներն ապրեն քաղաքից դուրս, և չեն կասկածի,— ավարտեց Բաթը և հերթով նայելով Պապին ու Երեմիային՝ հարցրեց.— Համամի՛տ եք:

— Պետք է լուրջ խորհել,— նկատեց Պապը:— Ամեն ինչ դյուրին չի լինում այնպես, ինչպես ասվում է: Պետք է խորհել և կշռադատել ավելի, Բաթ:

— Ժամանակը կարճ է, արքա:

— Ուստի և կաշխատենք երկար ժամանակ չվատնել,— և Պապը կարգադրեց շքախմբի անդամներին անմիջապես կանչել խորհրդի:

Բայց մինչ նրանք կհավաքվեին՝ նա, մտքերի մեջ, սկսեց երթևեկել: Հիմա, հույնի ասածներից հետո, Պապի համար պարզվում էր, թե ինչո՛ւ իր դիմավորումն անշուք էր, ինչո՛ւ է իր ընդունելությունը ուշանում, ինչո՛ւ չկա բյուզանդացիներին հատուկ սիրալիրությունը իր շուրջը, իր նկատմամբ, ինչո՛ւ կայսրը չի բարեհաճում անգամ հայտնել, թե ե՞րբ կընդունի կամ ի՞նչ խնդիրների համար է կանչել իրեն... Պապը մտածում էր նաև, թե ահա ինչո՛ւ: Անաբասն անպատկառ էր պահում իրեն. ահա ինչո՛ւ ասաց այն խոսքերը, թե «ուրիշները կանեն» իր գործերը...

Հիմա Պապը ոչ միայն կգում, այլև բոլոր նշաններից տեսնում էր, որ հույնի ասածը ոչ միայն հավանական էր, այլև իրողություն: Բոլոր նշաններն այդ էին վկայում: Ուստի և Տարսոնում մնալն այսուհետ՝ նա գտնում էր վտանգավոր... Պետք էր անմիջապես մի ելք գտնել... և Բաթի առաջարկը նրան անմիտ չէր թվում: Պետք էր շուտով հեռանալ...

Եվ փոքր անց, երբ շքախմբի անդամները հավաքվեցին խորհրդի, նրանք, կատարվածը լսելով, գտան, որ կայսեր վերաբերմունքն իրոք կասկածելի էր, և միակ ելքը իսկապես հեռանալն է: Միայն Զենոն Գնունին էր, որ հրավիրեց զգույշ լինել, հետաքրքրվել ավելի ստույգ բան իմանալու և հավատ չընծայել այդ հույնի ասածներին:

— Տեր Գնունի, ստույգն այն է, որ մի ամսվա մեջ ոչինչ չէր խանգարում Վաղեսին մեզ ընդունելու,— ասաց Պապը վշտացած:— Կամ գոնե հայտնելու, թե ե՞րբ է ընդունելու, եթե չի հայտնում կանչելու նպատակը: Բոլոր նշաններից երևում է, որ մեզ պատվի համար չեն բերել այստեղ, այլ գերությա՛ն, եթե ո՛չ ավելի վատ բանի համար:

— Բայց մենք կարող ենք սխալ տպավորություն ունենալ, արքա,— պնդեց Զենոն Գնունին:

— Տեր Գնունի, դու սպասում ես, որ սրո՞վ ապացուցեն այդ:

Զենոն Գնունին գլուխը կախեց: Նա ինքն էլ, ճշմարիտն ասած, կասկածների մեջ էր, ուստի և չուզեց առարկել թագավորին: Մյուսներն արդեն ուրիշ ելք չէին գտնում, քան հեռանալը: Սակայն հեռանալն ուներ իր վտանգները. հայոց սահմանը բավական հեռու էր և ճանապարհը գրեթե անծանոթ,— հայտնեց Զենոնը իր այս տարակույսները ևս:

Սակայն Բաթն անմիջապես աշխատեց փարատել նրա կասկածները.

— Տեր Գնունի, դու խոսում ես վտանգների մասին: Անշուշտ, վտանգ պետք է նախատեսել: Բայց եթե կարծում ես, որ հույները մոտիկ կորքեր ունեն և մեզ կարող են վնասել՝ այդ չի լինի: Ես տեղյակ եմ, որ այդպիսի կորքեր չկան մեր ճանապարհի վրա, իսկ այստեղի կայազորը կամ բերդապահ կորքը այնքան փոքրաթիվ է, որ մեր հապարը կարող է չափվել նորա հետ...

— Զգուշությունը պատիվ է բերում քեզ, ավնիվ Զենոն,— ասաց Պապը,— բայց չե՞ս կարծում, որ հեռանալու վտանգն ավելի քիչ կլինի, քան այստեղ մնալը:

Զենոնը չգիտեր ինչ ասել. նա անհարմար զգաց իրեն, բայց լավ էր, շուտով անհարմար դրությունից նրան փրկեց մեկը, որ հարցրեց, թե կայսեր համար բերած նվերները՝ փղերը, նժույգները նույնպե՞ս պետք է տանել:

— Մենք պետք է փրկենք մեր թագավորին ու մեր մարդկանց և ոչ թե փղերը կամ նվերները,— նկատեց Երեմիան հուզված, որ մինչ այդ լսում էր անխոս և ինքնամփոփ:

— Ուրեմն վա՞ղը,— հարցրեց Տրունի Տաճատը, որ ամբողջ ժամանակ նույնպես լուռ էր և կարծես կշռադատում էր իրենց անելիքի լրջությունը:

— Այո, ամենքդ պատրաստ եղեք Բաթի կարգադրության,— ասաց Պապը, բառերը հատ-հատ շեշտելով:— Մեր մնալն այլևս ավելորդ է այստեղ: Իսկ հայոց սահմանը հեռու չէ... Նժույգով երկու-երեք օրվա ճանապարհ:

Երբ շքախմբի անդամները տխուր, մտահոգ ու ծանրաքայլ դուրս եկան մեկը մյուսի հետևից՝ Պապը նորից անձնատուր եղավ իր մտքերին: Նա կարծում էր, որ Վաղեսն իրեն գերելով՝ նպատակ ունի, անշուշտ, գրավել ոչ միայն հայ քաղաքները, այլև երկիրն ամբողջ: Վաղեսը, հավանորեն, դժգոհ է, որ ինքը քաղաքներն ապատելու պահանջ է դրել... Եվ եթե հիմա ինքը մնա այստեղ՝ նա կանի այն, ինչ ցանկանում է: Այո, կտիրի ոչ միայն քաղաքները, այլև երկիրը: Իսկ եթե գնա,— այդ չի կարող լինել: Ինքն այդ թույլ չի տա...

«Պետք է, պետք է գնալ և չթողնել այդ»,— ասաց նա մտքում:

«Բայց գուցեև չտիրեն», ասում էր մի ձայն նրա ներսը: «Գուցեև դրժգոհ են քեզնից և ուզում են գերել միայն քեզ»:

«Միա՛յն ինձ... Եթե իրոք... իմ գերությունը շահ կբերի երկրին, ես կմնամ. կմնամ գերի... Բայց մնալ նշանակում է՝ ես իմ ձեռքով քաղաք-

ները և երկիրը հանձնեմ հռոմեներին», մտածում էր նա, և նրան թվում էր, թե ոչ ոք այդ չի ների իրեն:

Նրան առանձնապես մտաշլում էր այն միտքը, թե ինչ կասի ժողովուրդը, ինչ կասեն հետնորդները, եթե վախից մնա կամավոր գերի... Նրան թվում էր, որ ամենքը կդատապարտեն իրեն, որ չկարողացավ պահել-պահպանել Հայոց Աշխարհը և նորա թագավորությունը և, հռոմեներից խաբվելով, գերի ընկավ, մնաց իր կամքով և փորձ անգամ չարեց հեռանալու:

«Ոչ, ես չեմ մնա այստեղ. չեմ մնա գերի: Ես կերթամ նորից իմ աշխարհը պաշտպանելու... Մեր նախնիները, մեր հայրերը մեզ թողել են երկիր, քաղաքներ, ժողովուրդ. ես սեփական կամքով հանձնեմ հռոմեներին: Երբե՛ք... Ես կերթամ և կմիաբանեմ բոլոր նախարարներին, ոտքի կհանեմ Հայոց Աշխարհի ամբողջ զորությունը, կդաշնակցեմ անգամ պարսիկներին և թուլ չեմ տա, որ հռոմեները հասնեն իրենց նպատակին»:

«Իսկ եթե փախչելու պահին հասնեն ու սպանե՞ն քեզ», ասաց նույն ձայնը:

— Եվ կլինի այդ առավել, լավ քան խաբված գերությունը, քան կամավոր գերությունը. գոնե չեն ասի, որ ստրկի նման խոնարհեց գլուխը...— ասաց Պապը ինքն իրեն, միաժամանակ մտածելով, թե որքա՜ն պատվաբեր կլինի՝ եթե ինքը ոչինչ չանի իր մարդկանց ու իր անձը ապատելու, երբ բացահայտ վտանգ է սպառնում իրենց բոլորին: Այո, նա կերթա. եթե սպանվի— ոչի՛նչ. դա լավ է գերությունից. իսկ եթե ապատվի՝ կպաշտպանի իր երկիրը: Եվ նա հույս ուներ, վստահ էր, որ իր նախարարները սատար կլինեն իրեն. զորք կտան՝ բանակը մեծացնելու: Չտան՝ կոչ կանի և հրավեր կկարդա ամենքին, որ ոտքի ելնեն, վեներ առնեն, ինչպես Շապուհի արշավանքի օրերին, և կրծքով, սրտով պաշտպանեն երկիրը հայրենի...

«Ես ոչ միայն հրավեր կկարդամ, այլև կաղերսեմ բոլորին, որ պաշտպանեն հայրենիքը... Եվ թող ես ընկնեմ, միայն թե մնա երկիրը հայրենի... Ո՛չ. ես բաց աչքով հռոմեներին քաղաքներ ու երկիրը չեմ վիջի... Վաղեսը գործում է Շապուհի օրինակով... Բայց ես հորս նման չեմ մնա գերի... Ո՛չ...»:

Գերի՛... Պապը մտածում էր միաժամանակ, թե արդյոք Տերենտը գիտե՞ր այս, թե ոչ: Եվ նրան թվում էր, որ ոչ: Որքան էլ բյուզանդացի է, դիվանագետ, նա այս խորհուրդը չէր կարող ունենալ, նա, որ մեկնելիս խորհուրդ տվեց մտերմաբար՝ պահանջե՛լ քաղաքները...

Բայց Պապի միտքը երկար կանգ չառավ դրա վրա. նա նորից դարձավ իրենց մտադրությանը— կհաջողվի՞ արդյոք, թե ոչ... անվտանգ կհասնե՞ն արդյոք սահմանը հայոց, թե կհանդիպեն ծանր փորձանքների...

* * *

Երբ Բաթը, հեռանալու որոշումը վինվորներին հայտնելու համար, դուրս եկավ վորանոց գնալու, բակում հանդիպեց հյուրընկալ Անաբասին, որ գլխարկը վերցրած, ճակատի քրտինքը սրբելով, գալիս էր պալատ: Բաթին տեսնելով՝ նա կանգ առավ կես-ճանապարհին:

— Ո՛ւր, հարգելի, այդպես շտապ և անհանգիստ,— հարցրեց նա ժըպտալով:

— Ա՛հ, շատ ուրախ եմ, որ ձեզ հանդիպեցի,— ասաց Բաթը:— Գնում եմ մեր վինվորների մոտ:

— Ջինվորների՞ մոտ: Եվ ինչո՞ւ,— ու Անաբասը վարմացած նայեց Բաթին:

— Գիտե՛ք, նոքա շատ դժգոհ են ինձնից:

— Եվ ինչո՞ւ, հարգելի:

— Նորա համար, որ բերել ենք թողել վորանոցում: Իբրև լեռնային երկրի բնակիչներ՝ նեղվում են քաղաքում, շոգը տանել չեն կարողանում: Պահանջում են, որ իրենց թույլ տանք գնան դաշտում՝ վրաններում ապրելու, կամ որևէ գետի մոտ, որ կարողանան իրենց ձիերը լողացնել շուտ-շուտ և լողանալ իրենք:

— Եվ գնալով՝ ի՞նչ եք ուզում անել, հարգելի,— հետաքրքրվեց Անաբասը:

— Գնամ հանգստացնեմ, որ դա անհարմար է:

— Եվ ինչո՞ւ է անհարմար,— ուսերը վեր քաշեց Անաբասը:

— Անհարմար այն իսկ պատճառով, որ իբրև հյուր, մենք չպետք է պահանջկոտ լինենք, այլ պիտի ենթարկվենք եղած պայմաններին:

— Գիտե՞ք ինչ, հարգելի,— գլուխը ծածկեց Անաբասը մտախոհ,— վինվորների այդ ցանկությունը կարելի է հարգել: Դա, իմ կարծիքով, վատ ցանկություն չէ:

— Ես նույնպես կարծում եմ՝ վատ ցանկություն չէ, բայց անպատշաճ է գլխացավանք պատճառել մեր հյուրընկալներին:

— Այդ ոչինչ, հարգելի: Ինչ գլխացավանք: Ինձ թվում է, որ այսօր իսկ կարելի է ընդառաջել նոցա ցանկության: Ես կարող եմ կարգադրել, որ թույլ տան նոցա քաղաքից դուրս գալու: Անգամ, եթե ցանկանում են հայրենիք գնալ՝ մենք կարող ենք օգնել:

«Հայրենիք ուղարկել առանց թագավորի՛... Սա ասում է միամտաբա՛ր, թե բերանից թռցրեց ակամա», մտածեց Բաթը և նկատեց հանգիստ.

— Ոչ, առայժմ նոքա ուզում են ապրել բացօթյա: Եթե դուք հակառակ չեք, ես այդպես էլ կարող եմ ասել նոցա:

— Ես ինքս կարող եմ գալ ձեզ հետ և այդ բանը թույլատրել նոցա,— պատրաստակամություն հայտնեց Անաբասը աշխուժով:

— Դուք շատ բարի եք, ապնիվ Անաբաս. ես չէի կամենա նեղություն տալ ձեզ: Ինքս արդեն կհայտնեմ ձեր թուղտվությունը:

— Այդ դեպքում իմ մատանին կամ մի երկտող այնտեղի մեր վերակացուին, որ ինքն ևս օգնի այդ բանին,— ասաց հույնը:

— Կարծում եմ մատանին բավական է,— հարեց Բաթը անտարբեր:

Եվ մինչև Անաբասը հանում էր մատանին՝ Բաթին թվում էր, թե իր ձեռնարկության մեծ մասը հաջողվում է, բայց թե ինչ կլիներ հետո՝ առայժմ չէր մտածում: Զգում էր, որ վտանգավոր գործ է սկսել, սակայն պետք էր. թակարդից դուրս գալու համար ուրիշ ճանապարհ չէր տեսնում. կա՛մ պետք է մնային գերի ու մեռնեին անպատիվ մահով, կա՛մ հեռանային՝ փրկվելու... համենայն դեպս, եթե չփրկվեն, գերադասելի էր մեռնել ապատության ճանապարհին... Մյուս կողմից՝ Բաթն իր մտքում արդեն չարախնդում էր Անաբասի վրա, որ ինքը խաբեց նրան. «բայց վերջն է գովելի», ասում էր նա մտքում միաժամանակ՝ «կա՛մ կկորչենք, կա՛մ կապատվենք»... «Հիմա տեսնենք ինչպե՞ս կվերաբերվեն վինվորները... Կցանկանա՞ն վտանգի ենթարկել իրենց, թե մնալ այստեղ գերի», մտածում էր Բաթը:

Սակայն Բաթի կասկածը վինվորների մասին վուր էր. երբ նա Գնելի ու Հրահատի ուղեկցությամբ մտավ վորանոց և, տասնապետներին հավաքելով, հայտնեց, թե ինչ դավ է լարված թագավորի և իրենց դեմ,— նրանք քարացան, հետո հանկարծ՝ հայհոյանքներ ու անեծքներ թափեցին միանգամից: «Թյո՛ւ... խարդա՛խ հոռոմներ... Իժի ծնունդնե՛ր... Նկովից արմատներ»... Իսկ երբ հայտնեց, թե ինչ են որոշել այդ դրությունից դուրս գալու համար՝ նա սպասում էր, թե շատերը կլքվեն վտանգի հեռանկարից, սակայն եղավ հակառակը. բոլորը թեթևացած շունչ քաշեցին և բացականչեցին.— Հիմա իսկ, տեր Սահառունի, տեղափոխվենք հիմա իսկ, տեր Սահառունի, տեղափոխվենք հիմա իսկ...

— Ո՛չ,— ասաց Բաթը:— Տեղափոխությունը հիմա կարող է թվալ կասկածելի: Այս գիշեր մնացեք այստեղ, իսկ առավոտյան վաղ տեղափոխվեք գետի մյուս ափը. բայց առանց աճապարելու և հանգիստ: Զգուշությամբ նախապատրաստեք ձեր վինվորներին,— ավելացրեց Բաթը:— Ձեզ հետ պետք է տանեք նաև պաշարն ու ձեր վրանները:

— Պաշարը՝ հասկանալի է, տեր Սահառունի,— ասաց մի համարձակ վինվոր,— իսկ վրաններն ինչո՞ւ:

— Նորա համար, որ կասկած չծագի և ամեն ինչ թվա բնական:

Տասնապետները լռեցին. բոլորի դեմքին ծանր մտահոգության հետ միասին նկատվում էր վուսպ մի վայրույթ և մի կատաղի վճռականություն:

— Այդպե՛ս, ուզում են ուրեմն գերի պահել մեզ... Իժի ծնունդնե՛ր...

Այդ գիշեր ոչ ոք չքնեց ոչ վորանոցում, ոչ հայոց թագավորի պալատում. բոլորից առանձնապես անհանգիստ էր Բաթն ինքը. նրան թվում էր, թե հոռոմները հանկարծ կարող են իմանալ իր ծրագիրը կամ կռահել,

թե ինչո՛ւ համար է վինվորների այդ տեղափոխությունը: Նրան թվում էր, թե բանտարկված հույն լրտեսը կարող է հանկարծ փախչել սենյակից կամ աղմուկ բարձրացնել և, այդպիսով աղետ բերել իրենց: Այդ պատճառով նա գիշերով գնաց ստուգեց դռան փակը և նույնիսկ ասաց, որ նա հանգիստ լինի, առավոտը բաց կթողնի... Անհանգստությունից Բաթը շքախմբի անդամների մոտից անցնում էր թագավորի մոտ, թագավորի մոտից նորից նախարարների մոտ, և նրանց հանգստացնելով ու սիրտ տալով, կարծես հանգստացնում էր և իրեն: Նրան պաշարում էր մերթ անհաջողության երկյուղը, մերթ էլ թվում էր, թե ամեն ինչ լավ կլինի, վախն անտեղի է և իսկուր:

Շքախմբի անդամներից շատերը հավաքվել էին միմյանց մոտ, ինչպես մի մեծ արհավիրքի կամ վճռական ելույթի սպասելով. և ամեն անգամ, երբ Բաթը մտնում էր նրանց սրահը և հուսադրելով՝ դուրս գալիս, գեր Օտա Ապահունին, քունը հապիվ հաղթահարելով, Ջենոն Գնունուն քաշում էր մի անկյուն և շշնջում. «Սա կործանելու է մեզ, տեր Գնունի»... «Ինչ կարող ենք անել, տեր Ապահունի, թագավորն ինքը նույն կարծիքին է: Թագավորն է կարգադրել»... «Բայց մեզ բոլորիս, իհարկե, գերի չեն պահելու»... Այդ խոսքերի վրա Ջենոն Գնունին ձեռքն անխոս տանում էր դեպի բերանը, հասկացնելով, որ այդ մասին խոսելն ավելորդ է. պետք է լռել... Մյուսներն անհամբեր սպասում էին լուսանալուն. ինքը՝ Բաթը մի քանի անգամ դուրս եկավ աստղերով որոշելու, թե գիշերվա ո՛ր ժամն է:

Իսկ երբ առավոտը հապիվ լուսացավ՝ Պապը կարգադրեց Բաթին շտապել վորանոց և տեսնել՝ ինչ է կատարվում այնտեղ: Բաթը, որ ինքն էլ դրա համար անհանգիստ էր, շտապեց անհամբեր և մասամբ հանգստացավ, երբ տեսավ, որ բոլոր վինվորները ոտքի վրա պատրաստություն են տեսնում տեղափոխվելու. ոմանք ձիու սարքերն են հագցնում, ոմանք պաշարի բեռներ են կապում, ոմանք վրաններ են կապկպում մի այնպիսի հանգիստ հոգածությամբ, որ Բաթը մեկ ուզեց շտապեցնել նրանց, բայց գտավ, որ շտապելը կասկածի տեղիք կտար հույն վերակացուին, որը բակում կանգնել էր տեղափոխությունը ղեկավարող Գնել Անձևացու և Հրահատի կողքին և բավականությամբ դիտում էր հայ վինվորների աշխատանքը. Բաթին թվաց, թե նա մինչև իսկ ուրախ է, որ հայ վինվորներն ապատում են վորանոցը և, ինչպես հետո պարզվեց, նա Գնել Անձևացուն ասել էր, թե «լավ է, որ տեղափոխում են վինվորներին. քաղաքում մնալով նրանք կարող էին թերևս վատ ախտերով վարակվել կամ անկարգություններ անել»:

Երբ Բաթը տեսավ ամեն ինչ հարթ է ընթանում Գնելին կանչեց մի կողմ և ասաց.

— Երբ մինչև վերջին մարդը ճանապարհ ընկնեք՝ հայտնիր ինձ:

Ու ինքն շտապեց պալատ՝ այնտեղ ևս պատրաստություն տեսնելու: Ասենք պալատում պատրաստություն տեսնելու առանձին կարիք չկար.

նրանք պատրաստ էին երեկվանից: Իոլորն սպասում էին հարմար ժ
որ ճանապարհ ընկնեն: Ու քանի մոտենում էր այդ ժամը՝ այնքան
նում էին անհամբեր...

Եվ ահա, վերջապես, երբ նրանք բոլորը ձիեր հեծան և պատրաստ
արդեն շարժվելու, անսպասելի հայտնվեց հյուրընկալ Անաբասը:

— Այս ո՞ւր, հարգելի,— հարցրեց նա վարմացած իր դեմ եկող
թին, որ նույնպես ձի նստած՝ ուզում էր առաջինը դուրս գալ բակից:

«Անպատեհ ժամի եկավ անպիտանը,— մտածեց Բաթը:— Հասկ
է, որ ձեռնարկում ենք ինչ-որ, թե՞ եկել է պատահաբար: Բայց եթե
է այս ժամին՝ նշանակում է գիտե ինչ, գուցեև միջոցներ է խորհել».

Մտածելով այս, այնուամենայնիվ Բաթը պատասխանեց հանգիս

— Առանձին ոչինչ, բարեկամ: Թագավորը կամենում է գնալ տե
թե վինվորներն ինչպիսի՞ տեղ են ընտրել բանակելու:

— Այո՞: Եթե այդպես է, ես ևս կուզեի տեսնել, թե որքա՞ն հա
տեղ են ընտրել,— ասաց հյուրընկալ Անաբասը այլևս ձիուց չիջնելով:

— Ես չէի ցանկանա նեղություն տալ ձեզ,— հարեց Բաթը:

— Ինչ նեղություն, հարգելի. դա իմ պարտականությունն է, ո
հյուրընկալի... Պարտավոր եմ տեսնել՝ ինչպե՛ս են ապրում իմ հյուր

«Միամի՞տ է, թե միամտություն է կեղծում», նորից մտածեց Բաթ
ձին քշելով դեպի Պապը, հայտնեց նրան հյուրընկալի ցանկությունը
կասկածը:

— Թող գա,— ասաց Պապը,— մերժել չենք կարող...

Ու շքախումբը, տասը-տասնհինգ մարդ, նրանց հետ և պալատում է
հայ վինվորները թագավորին շրջապատած, ճանապարհ ընկան սկս
ձիերի հանդարտ քայլով, ապա ավելի ուժեղ ոտնատրոփով, գրավելով
ղաքացիների ուշադրությունը:

Անաբասն իր ձին քշում էր Բաթի ձիու կողքին, նրան համընթ
ասում էր ընդհատումներով.

— Ինչպես երևում է՝ ձեր թագավորը շատ է սիրում իր վինվորնե
որ այդպես մտահոգված է նրանց բանակատեղով:

— Ամեն մի թագավոր պարտավոր է սիրել իր վինվորներին,— ա
Բաթը և նորից մտածեց. «Խորամանկությո՞ւն է անում, թե միամիտ

— Ջինվորներն առհասարակ տարօրինակ մարդիկ են,— շարունա
Անաբասը,— սիրում են միշտ ապատ-արձակ տեղեր: Եվ դրա համար
կայսրը նոցա պահում է քաղաքից դուրս՝ վորանոցներում:

— Այդպես ավելի լավ է, հարկավ,— համաձայնեց Բաթը, մտած
թե ինչո՞ւ է այդքան շատ խոսում հույնը, գիտի՞ մի բան, թե շատախոս
աննպատակ:

— Իսկ նոքա տեղափոխվե՞լ են արդեն,— հարցրեց հույնը:

— Կարծեմ այսօր առավոտից:

— Ա՛, հիմա երևի, վրանները խփած, լողանում են,— շարունակեց Անաբասը:

— Երևի,— վրա բերավ Բաթը մեքենաբար:

Սակայն մեծ եղավ հյուրընկալ հույնի վարմանքը, երբ տեղ հասնելով նկատեց, որ վինվորները տակավին բանակելու, վրան խփելու պատրաստություն չէին տեսել. թեև վրանները և այլ բեռներ թափված էին գետնին, բայց վինվորներից շատերը կավմ-պատրաստ նստած էին ձիերի վրա. նույնիսկ բեռնակիր ձիերից մի քանիսը դեռ կանգնած էին իրենց բեռներով... և Անաբասին այնպես թվաց, թե նրանք երևի սպասում են թագավորին և շքախմբի անդամներին, որպեսզի նրանք որոշեն բանակատեղը: Բայց երբ Պապը հասավ գետափը, վինվորները, տեսնելով իրենց թագավորին, աշխուժացան ձիերի վրա և ուրախ բացականչություններ արին, որին Պապը պատասխանեց ձեռքի ողջույնով. մեծ, սպիտակ ձեռքը թիկնոցի տակից բարձրացնելով՝ տատանեց օդում:

Այդ ժամանակ վինվորներից բաժանվելով, ոտները ճերմակ մի կարմիր նժույգի վրա նստած, առաջ եկավ և թագավորին մոտեցավ երիտասարդ Գնել Անձևացին. տենդավառ աչքերով նա թագավորին ինչ-որ բան ասաց, որից հետո Պապը ձին քշեց դեպի արևելք. նրան հետևեց և շքախումբը: Նրանց հետ ակամա գնաց և հյուրընկալ Անաբասը, մտածելով երևի, թե որոնում են բանակելու ավելի հարմար տեղ, բայց երբ նկատեց, որ գնում են ավելի առաջ, նա կգուշացրեց Բաթին:

— Դուք սխալ ճանապարհով եք գնում, հարգելի:

— Ոչ, բարեկամ, թագավորը կամենում է ծանոթանալ վրանատեղի շրջապատին, թե որքա՛ն է լավ և ապահով:

— Օ՛, հարգելի. այստեղ առհասարակ ավելի լավ և ապահով վայր է, քան Տարսոնի որևէ կողմը,— ասաց Անաբասը, որպես լավատեղյակ մեկը. բայց հանկարծ հետևից ձիերի ոտնատրոփ լսելով՝ կանգ առավ վարմացած:— Իսկ վորքն ինչո՞ւ է գալիս,— դիմեց նա Բաթին:

— Ցանկանում են երևի պատիվ տալ թագավորին և փոքր ուղեկցել նրան,— պատասխանեց Բաթը:— Մեր վինվորները, գիտե՞ք, սիրում են թագավորին, ինչպես և թագավորը՝ վինվորներին:

Անաբասը նորից ետ նայեց:

— Բայց նոքա... կարծես բոլորն են գալիս, և իրենց իրերով, նույնիսկ բեռնակիր անասուններով,— ասաց հույնը՝ գույնը գցած:— Սա ի՞նչ է նշանակում, հարգելի: Մի՞թե հեռանալ են ուզում, և ո՞ւր...

Քանի որ բավական հեռացել էին քաղաքից՝ Բաթն այլևս չուզեց թաքցընել:

— Հայրենիք, հարգելի, հայրենիք,— ասաց նա հեգնախառն:

— Ինչպե՞ս,— վարմանքից ձին կանգնեցնել ուզեց Անաբասը:

— Այնպես. հյուրասիրությունից հոգնած՝ գնում են հայրենիք,— տասխանեց Բաթը, միաժամանակ մտրակելով նրա ձին:

— Դուք կատա՞ղ եք անում, հարգելի,— չհավատաց հույնը:

— Բնա՛վ...

— Բայց... բայց, եթե դա ճիշտ է, դուք... դուք ինձ մատնում դժբախտության,— կակազեց Անաբասը շփոթված, լսածից կարծես շշմս

— Ո՛չ, ոչ մի դժբախտություն... մենք քեզ կտանենք մեզ հետ,— ս Բաթը ու ձեռքը մեկնեց նրա ձիու սանձը բռնելու:

Բայց հույնը մեկնեն, լցվելով ասես մի բուռն վճռականությամբ, գլուխը թեքեց-փախցրեց նրանից ու սլացավ դեպի դաշտը: Պարսպատե չուզեց ետ գնալ, որ հետևից եկող հայ վորքին չհանդիպի, այլ խույս ւ փախչելու կամ քաղաքը լուր տանելու դիտավորությամբ: Նա գնում էր ռատրոփ, մի այնպիսի ընթացքով՝ կարծես փախչում էր կրնկակոխ հ պնդումից. ձիու ոտների թափից հողի կտորներ էին թռչում այս-այն ւ

Բաթը մեկ մտածեց ձին քշել-բռնել նրան և տանել հետները, որ ի հեռանալու լուրը չհասնի քաղաք, բայց միայն ժպտաց նրա ուշացած ե դի վրա ու ինքը, ետ դառնալով, շտապեցրեց վինվորներին.

— Քշե՛լ քառատրոփ,— հրամայեց նա, ապա, դիմելով նրանց ա նորդ Գնել Անձևացուն, ավելացրեց.— Նետաձիգների մեծ մասը հ շարքերը, Գնել, պատրաստ պահիր դիմադրելու ի դեպս վտանգի:

— Այդպես էլ կարգադրված է, տեր Սահառունի,— վառվող աչք մոտեցավ Գնելը ձիով: Ապա, ետ դառնալով, շտապեցրեց վինվորնե ինքն իր ձերմակոտն ձին վազեցնելով նրանց առջևից:

Ճանապարհը հարթ էր, և նրանք, փոշի բարձրացնելով, արշավում այդ ճանապարհով, որն ուղիղ գնում էր դեպ հեռուն, ուր բարակ շա դաղի մեջ կապույտին էին տալիս ցածր, անտառապատ լեռները, ւ թեթև ծխով պարուրված:

Կեսօրվա արևը ջինջ կապույտ երկնքից ողողում էր նրանց ճւ պարիսը առատ լույսերով, և նրանք գնում էին սկզբում համաչափ վար ապա հետզհետե արագացրին ձիերի ընթացքը, ու հին հռոմեական քա ճանապարհը կարծես կարկտահարվում էր նրանց սմբակներով:

Գնելի կողքին իր ձին վարում էր Հրահատը՝ լարված դեմքով, ս րը հառած կապույտին տվող այդ լեռներին, որ հիշեցնում էին նրա՛ առաջին ճանապարհորդությունը, որն այնպես հանգիստ էր և հաճելի: նրանց առջևից, թիկնեղ մարմինը իր ձիու վրա առաջ թեքած, սլանու Բաթը՝ մի այնպիսի լարումով, որի մեջ Գնելն ըգում էր և՛ նպատակա կամք, և՛ մի հոգացողություն, որ իր թագավորին, ընկերներին ու վին ներին շուտ, որքան կարելի է շուտ հեռացնի վտանգից: Իսկ թագա գնում էր Բաթից առաջ, մի մեծ խումբ նետաձիգ և նիզակավոր վինվո հետևից, իր լրիվ շքախմբով շրջապատված, որոնք հիմա վինվորներից

տարբերվում, որովհետև բոլորն էլ վերցրել էին իրենց թիկնոցները և մնացել նախապես հագնված վինվորի հագուստներով: Նույնը արել էր և Պապը: Այնպես որ կողմնակի մարդը, նրանց տեսնելով, չէր կարող տարբերել հասարակ վինվորից, մի բան, որ նրանք մտածել և արել էին դեռ գիշերը:

Ու բոլորը՝ թե՛ առջևից գնացող նետաձիգներն ու նիզակավորները, թե՛ թագավորն իր շքախմբով, թե՛ հետևից եկող նիզակավորներն ու վերջապահ նետավորները, իրենց ձիերը քշում էին այնպես վգաստ ու սրընթաց, կարծես գնում էին հետապնդելու ինչ-որ թշնամու. իսկ երբ երբեմն ետ էին նայում՝ տեսնում էին նախ փոշու մի երկար ամպ իրենց անցած ճանապարհի վրա և ապա հեռվում՝ ծառերի մեջ երևացող Տարսոնի տները, որոնցից տեղ-տեղ խաղաղ ծուխ էր ոլորվում դեպի վեր:

Թե՛ որքա՛ն ճանապարհ կտրեց-անցավ Պապն իր շքախմբով ու թիկնապահ գնդով՝ որոշել դժվար էր, բայց թերևս, կարելի է ասել, ժամից ավելի էր, երբ հետևից եկող նետաձիգները, ետ նայելով, նկատեցին հեռվում, քաղաքի կողմը փոշու մի ամպ, որ գնալով մոտենում էր: Հետզհետե պարզվեց, որ դա ձիավորների մի մեծ խումբ էր. գալիս էր քաղաքի կողմից՝ փոթորկի պես սրընթաց, ավելի սրընթաց, քան գնում էին իրենք:

— Հետապնդո՛ւմ... Հետապնդո՛ւմ... այս լուրը մի վայրկյանում անցավ— հայտնի դարձավ բոլորին: Եվ Բաթը կարգադրեց՝ առաջ գնալ, առանց ընթացքնին դանդաղեցնելու, իսկ ինքը, ձին կանգնեցնելով, միացավ վերջապահին:

Նրա օրինակին հետևեցին Գնելն ու Հրահատը:

Հույները մոտենում էին ավելի արագընթաց, ձիերի կարկտային ոտնատրոփով, որից գետինը դողում էր պարզապես:

Մոտենալով մի նետընկեց տարածություն՝ հեռվից նրանցից մեկը կանչեց հունարեն. «կացե՛ք, կացե՛ք»... Ու ձեռքով արեց, որ կանգնեն, այն ձևով, կարծես ետ էին մնացել՝ ուզում էին գալ միանալ իրենց ընկերներին:

Բայց վերջապահ հայ նետաձիգներից մեկ-երկուսը կատակով պատասխանեցին միաժամանակ.

— Ե՛տ դարձեք, ե՛տ դարձեք...

Ու ձեռքով նշան արին, որ ետ դառնան:

Սակայն հույները շարունակեցին առաջանալ նույն ընթացքով:

Պարզվեց, որ դա քաղաքի կայսրորի պետն էր՝ մի խումբ վինվորներով: Նա ոչ թե հրամայում էր կամ սպառնում, այլ խնդրում էր ետ դառնալ և չենթարկել իրեն կայսեր բարկության:

Բայց հայերը, առանց նրան պատասխանելու, շարունակեցին իրենց ընթացքը՝ ամբողջ ճանապարհն ու միջոցը լցնելով ոտնատրոփով ու վենքերի շրխկոցով:

Կայսրորի պետը, այնուամենայնիվ, շարունակեց հետևել և խնդրել, որ կանգնեն, ետ դառնան:

— Արմեն վինվորներ, հայտնեցեք ձեր թագավորին, որ սխալ բան է անում. հետևանքը կլինի վատ: Թող ետ դառնա, միևնույն է, Արմենիա հասնել չի կարող... Ասացեք, թող կանգնի՛, ետ դառնա...

Նրա խոսքերը վերջապահ նետաձիգները, աղեղները պատրաստ բռնած, հայտնում էին առջևից գնացողներին. սրանք, իրենց հերթին, մյուսներին, և այդպես կայսրորի պետի խոսքերը հաղորդվում էին մինչև շքախմբի անդամները: Սկզբում Պապը, իմանալով՝ հետապնդում են իրենց, կարգադրեց՝ ոչ մի նետ չարձակել հետապնդողների վրա, մինչև որ հույներն իրենք չարձակեն. «Ո՛չ մի նետ», կրկնեց նա: Իսկ հիմա լսելով կայսրորի պետի առաջարկը՝ «ետ դառնալ»— նա հրամայեց.

— Հառա՛ջ, առանց կանգ առնելու...

Ու այժմ ձիերը քշում էին ավելի արագ ու ճեպով: Գնում էին այնպիսի թափով, որ հեծվորները լսում էին միայն իրենց ձիերի ոտնատրոփը և վենքերի ու ասպանդակների շրխկոցը:

Արևը, դեմից լուսավորելով, խաղում էր նրանց նիզակների ու ձիասարքերի վրա: Եվ այնպես էր թվում, թե նրանք, արևով հարբած, գնում էին դեպի արևը, ոչ թե գնում, այլ ճախրում էին թևաբաց ու մրրկասլաց:

Նորից դժվար է ասել՝ որքան տարածություն անցան կամ որքան ժամանակ էին գնում այդպես ձիերը չափ գցած, հանկարծ վերջապահի դետերը, որ պարտականություն ունեին շարունակ ետ նայելու և եկող հույների մասին առաջին շարքերին կամ պարզապես իրենց առաջնորդներին՝ Գնելլին, Բաթին ու Հրահատին իմացնելու, կրկին փոշու ամպեր նկատեցին ճանապարհի վրա, որ գնալով մոտենում էին: Կամաց-կամաց պարզվեց, որ դա կայսրորի մյուս մասն էր. դատելով նրա շատությունից՝ ավելի մեծ մասը, որ սպառազեն գալիս էր յուրայիններին օգնելու:

Երկու մասերն իրար միանալով՝ սկսեցին առաջանալ ավելի մեծ թափով ու աղմուկով: Թվում էր, այդ աղմուկը բարձրացնում են հայերին ահաբեկելու:

Բայց հայերը գնում էին դարձյալ նույն ընթացքով ու նույն դասավորությամբ, դարձյալ վենքերը պատրաստ, և Բաթը մերթ ձին քշում էր մինչև առաջին շարքերը, մերթ կանգնում-միանում էր վերջապահին ու կրկնում.

— Եղե՛ք հանգիստ. նոքա մեկանից ավելի չեն...

Թագավորը նորից հրամայեց.

— Բաթ, կարգադրիր չարձակեն ոչ մի նետ, մինչև չսկսեն նոքա:

Բաթը թեև կուզեր (նույնը ուզում էին և վինվորները), որ հարձակվեին և նետահարեին այդ աղմկարար հույներին, բայց ենթարկվեց թագավորի հրամանին: Եվ մինչ նա թագավորի հրամանը հայտնում էր վերջապահին,

նկատեցին, որ հունական վինվորներից մի քանիսը, իրենց խմբերից պոկվելով, ամենայն համարձակությամբ սուրացին առաջ: Նրանք գալիս էին ձիերը չափ գցած, քամու պես: Գալիս էին բարձր աղաղակով: Իսկ երբ նրանցից մեկը, ըստ երևույթին՝ ամենից խիպախը, մոտեցավ՝ գոռաց բամբ ձայնով.

— Անձնատո՛ւր եղեք, կեղտոտ արմեններ, անձնատո՛ւր,— և լարեց աղեղը:

Նետը վպվալով եկավ ու կպավ վերջապահ վինվորներից մեկի թևին:

Դա բավական եղավ: Վերջապահի հայ նետաձիգները մեկեն կանգ առան ու միանգամից սկսեցին նետեր արձակել դեպի աղմուկով առաջացող հույները:

Ընկավ «անձնատուր եղեք» գոռացող, առաջին նետ արձակող հույնը:

Ընկավ նրա հետևից եկողն էլ, որ նույնպես պատրաստվում էր արձակել իր նետը, ապա երրորդը կախվեց սրընթաց եկող ձիու թամբից:

Սա, ըստ երևույթին, կատաղեցրեց հույներին. նրանք ավելի արագացրին ձիերի ընթացքը և մոտեցան նետեր արձակելով: Հայ վինվորները չփոփսեցին իրենց դիրքը. նրանք կանգնած նետահարում էին եկողներին:

Հույները շարունակում էին գոռալով առաջանալ անվախ: Բայց հայերը դարձյալ դիմադրում էին նրանց նետերով: Իսկ երբ տեսան, որ հույները բավական մոտեցել էին և կարող էին մեծ խմբով նետեր արձակել, հայերը մի անգամ ևս իրար հետևից արձակեցին նետերը և նորից սլացան առաջ՝ ձիերի վրա կռացած:

Հույները փորձեցին հասնել:

Հայերը կրկնեցին նույնը. նորից անսպասելի կանգ առան ու թափովաղմուկով եկող հույներին դիմավորեցին նետերով, անակնկալի բերելով նրանց, և մինչև նրանք կնթափվեին ու նետեր կարձակեին՝ հայ նետաձիգները նորից կռացան ձիերի վրա ու սուրացին առաջ:

Ու այս կրկնվեց մի քանի անգամ: Եվ հույն վինվորները, որ շտապելուց արդեն հևասպառ էին, տեսնելով այդ անսպասելի դիմադրությունը, կանգ առան, իսկ ոմանք ձիերի գլուխը դարձրին կարծես ետ գնալու: Դրանից օգտվեցին հայ նետաձիգները և գրոհեցին նրանց վրա: Հույները փախան ավելի արագ, քան եկել էին, մանավանդ տեսնելով իրենց փոքրաթիվ լինելը:

Հայ նետաձիգները հետապնդեցին նրանց մի փոքր տեղ ու նորից ետ դարձան:

Մինչ այդ մութն ընկնում էր: Հայերը ճանապարհը շարունակեցին դեպ անծանոթ հեռուն, դեպի մութ, անտառոտ լեռները, մտածելով, որ ամեն վայրկյան հույները կարող են կտրել իրենց առաջը, կարող են մինչև իսկ բանակ բերել իրենց հետևից:

Ամբողջ գիշերը, առանց կանգ առնելու, հայ հեծելազորը՝ իր թագավորին ու նրա շքախումբը մեջ առած, գնում էր մի անգամ ընտրած ճանապարհով, առջևից ուղարկելով հետախույզներ ու դետեր, հետևից ունենալով սրատես նետաձիգներ, որ վտանգի դեպքում իմացում տան: Բարեբախտաբար՝ աստղալույս գիշեր էր, և ճանապարհը՝ հարթ: Դա Տարսոնի գլխավոր ճանապարհն էր, որ այդ վաճառաշահ հարուստ քաղաքը կապում էր արեվելյան գավառների ու երկրների հետ, մի ճանապարհ, որով արևելքից միշտ ուղտերի բեռնաբարձ քարավաններ էին գալիս վանգակների ղողանջով Կիլիկիայի այդ հռչակավոր մայրաքաղաքը, որը առևտրի կենտրոն լինելուց վատ՝ նաև կրոնավորների հավաքատեղի էր, ուր տարեկան մի քանի անգամ լինում էին կրոնական ու դավանաբանական բուռն վեճեր հույն և սիրիացի եկեղեցականների միջև՝ Քրիստոսի ծննդյան և աստվածային բնույթի մասին... Այնպես որ այդ ճանապարհին հաճախ, շինականների ու ռամիկների հետ, կարելի էր տեսնել և շատ, ամենատարբեր տեսքի հետևակ ու ձիավոր հոգևորականների, որ կա՛մ շտապում էին Տարսոն, կա՛մ դառնում էին այնտեղից:

Մի ամիս առաջ այդ իսկ ճանապարհով էին եկել հայ վինվորներն ու նախարարները իրենց թագավորի հետ՝ մեծ պատիվների և հյուրասիրության պատկերացումներով, շատերը կայսեր հրավերով ոգևորված, մեծ երազներով, անգամ հպարտանքով... Բայց հիմա հարկադրված էին հեռանալ, հեռանալ ժամ առաջ և շուտ, որքան կարելի է շուտ հասնել սահմանը հայոց... Ու այդ ընթացքի մեջ, այդ ճանապարհին ոչ մի վինվոր, ոչ մի առաջնորդ, թագավորի շքախմբի և ոչ մի անդամ չէր փոխում իր տեղը, չէր արտաբերում և ոչ մի խոսք, ավելորդ մի բառ. միայն ձիերի, հապարի չափ ձիերի համաչափ ոտնատրոփն էր, որ ինչպես կարկտի տարափ, թնդացնում էր գիշերը, շրջապատի խոր լռությունը: Եվ չէր պատահում ոչ անցորդ, ոչ անասուն, գուցեև կային դրանք, գուցեև հեռու էին փախչում ոտքի տակ չընկնելու համար. բայց հայ հեծյալները նրանց չէին նկատում մութի մեջ, բոլորին համակել էր մի մղիչ միտք, մի սևեռուն ցանկություն՝ գնալ հեռանալ՝ որքան կարելի է վգուշ և արագ:

Ու գնում էին արշավասույր, իրաններով առաջ թեքված, չռած աչքերով մութը խուզարկելով... Եվ գիշերը թվում էր անվերջ ու անվախճան. այլևս կարծես չէր լուսանալու... Գնում էին և ամեն տեղ նրանց թվում էր, թե

պիտի հանդիպեն դարանի կամ արգելքի... Մյուս կողմից՝ նրանց թվում էր՝ գիշերը քողարկում է իրենց օտար հետախույզ աչքերից և հեծելազորի թնդյուն ոտնատրոփը կարող է ահաբեկել ամենքին, թե՛ հետապնդողներին և թե՛ դարանածներին...

Վերջապես, երբ սկսեց լուսանալ՝ Պապն իր վորքով մի խիտ անտառի մեջ էր արդեն, ուր բարձր ծառերը հովանի էին լինում ճանապարհին, և այդ պատճառով առավոտյան լույսն ավելի աղոտ էր զգացվում. բայց մեծ ու փոքր թռչուններն արդեն սկսել էին իրենց առօրյան.— այս-այն տեղ անհոգ թռչնակներ վվարթ երգեր էին գեղգեղում թաքնված, մյուսները հոգսով տարված սլանում էին անհայտ ուղղությամբ, ուրիշներ՝ ավելի մեծ թևավորներ, լայն թևաբախումներով սավառնում էին դեպի վեր՝ կարծես ձիերի ոտնատրոփից վախեցած. կային մանր թռչուններ էլ, որ համարձակ իջնում էին ճանապարհի վրա. ըստ երևույթին, կեր փնտրելու, բայց ձիերի մոտեցումը տեսնելով՝ սորալով հեռանում էին մի կողմ, որ հետո նորից շարունակեն իրենց ապրուստի հոգսը:

Բայց արշավախմբի հեծյալները համարյա չէին նկատում դրանց. նրանք արդեն հոգնած, նույնիսկ քրտնամխած սլանում էին առաջ՝ միշտ շուտ հեռանալու մտքին անձնատուր, միշտ վերահաս վտանգի երկյուղը սրտներում:

Փոքր էլ գնալով՝ շուտով նրանք այդ անտառում հասան մի տեղ, ուր ճանապարհը բաժանվում-գնում էր երկու ուղղությամբ: Այստեղ Պապը ձին կանգնեցրեց և ասաց կողքից ընթացող Բաթին ու Երեմիային:

— Հանգիստ առնենք փոքր և պարզենք, թե ո՛ր ճանապարհն է ավելի ապահով և ավելի մոտ:

Որովհետև դա իրոք անհրաժեշտ էր վտանգի մեջ չընկնելու համար՝ շքախմբի անդամները համաձայնեցին և անտառի մեջ ընտրեցին իջևանելու համար մի տեղ, ճանապարհից փոքր-ինչ հեռու՝ հետապնդող և խուզարկու աչքերից մասամբ անտես մնալու, թեև այնքան երկար ճանապարհ էին անցել և այնքան էին հեռացել Տարտոնից, որ հետևից եկող հետապնդումը հապիվ թե շուտ հասներ. սակայն երկու կողմի վրա գնացող ճանապարհները կարող էին վտանգավոր լինել: Ուստի և, ձիուց իջնելուն պես, Պապը կանչել տվեց իրենց միակ իրավեկ առաջնորդ Հրահատին, որ այդ միջոցին Գնելի հետ միասին կարգադրում էր, թե ձիերից իջնող վինվորներին իրենց ձիերով ինչպե՛ս տեղավորեն մոտիկ բացատում ու ծառերի տակ, որ վտանգի դեպքում պատրաստ լինեն դիմադրելու կամ շուտ հեռանալու:

Հրահատն եկավ անքնությունից հոգնած աչքերով, աղեղն ուսը գցած, կապարճը թրի հետ ձախ կողքից կախ: Թագավորին մոտենալով՝ նա ձեռքը սրտին դրած խոնարհում արեց ու մնաց կանգնած, մտածելով, թե ինչպե՛ս վինվորի հագուստը փոխել է թագավորի դեմքը:

— Ասա ինձ, երիտասարդ,— սկսեց թագավորը՝ ոտից գլուխ զննելով Հրահատին,— ո՞ր ճանապարհով պետք է գնալ և ո՞րն է դրանցից ավելի կարճն ու ապահովը:

— Առավել կարճը, արքա, աջակողմի ճանապարհն է, որով մենք եկանք Տարսոն,— ասաց Հրահատը:— Բայց թե որքա՞ն ապահով է հիմա...

— Հասկանալի է,— գլխով արեց Պապը, մտածելով, որ հիմա իրոք, իրենց փախուստից հետո, երկու ճանապարհն էլ կարող են բռնված լինել, հետևաբար և անապահով. ուստի Պապը, կամենալով պարզել այդ հանգամանքը, կանչել տվեց հունարեն իմացող մի վինվորի:

Եկավ երկար դեմքով, երկար, բարակ քթով ու խոշոր աչքերով երիտասարդ մի վինվոր՝ Գնելի ուղեկցությամբ. նա աշխույժ խոնարհում անելով՝ ուղիղ կանգնեց թագավորի ու նրան շրջապատողների առջև, որոնցից շատերը, ինչպես և թագավորն իր հասարակ հագուստով, նստել էին խոտերի վրա:

— Անո՞ւնդ, տղաս,— հարցրեց Պապը:

— Ի՞մ անունը,— շփոթվեց վինվորը և իսկույն էլ սթափվեց:— Իմ անունը Զորա է, արքա,— ասաց նա, կարծես զարմացած, թե թագավորն ինչո՞ւ է հարցնում իր անունը, ու կարծելով երևի թագավորը լավ չլսեց այն, թերևս և շփոթությունից՝ կրկնեց:— Անունս Զորա է, արքա:

— Լսիր, Զորա սիրելի,— ասաց Պապը մտերմաբար ու մտախոհ,— հեծիր նժույգդ և գնա այս ճանապարհով,— և նա մեծ, սպիտակ ձեռքը մեկնեց անտառի միջով դեպ աջ գնացող լայն ուղին:— Եթե հույն վորք տեսնես՝ վերադարձիր. եթե ոչ՝ հասիր գյուղ, այնտեղ կերի և խարի պատրաստություն տես մեզ համար, ապա անմիջապես վերադարձիր ու մեզ առաջնորդիր այնտեղ: Կարո՞ղ ես:

— Պատրաստ եմ հրամանիդ, արքա,— գլուխ իջեցրեց վինվոր Զորան:

— Գնա՛ ուրեմն հաջողությամբ:

Զինվորը նորից խոնարհում արեց և, իր պետ Գնել Անձևացուն թողնելով, վազեց դեպի ընկերները, որոնց մոտ էր ձին: Նրա ուրախությանը չափ չկար, որ թագավորից հանձնարարություն է ստացել, որ թագավորը շատերի մեջ ընտրեց իրեն:

Մի քանի վայրկյան հետո նա արդեն ձիու սանձը թողած սլանում էր անտառի այն ճանապարհով, որ գնում էր դեպի աջ:

Նրա գնալուց հետո Պապը կանչել տվեց հունարեն իմացող մի այլ վինվորի, որի անունը Վահան էր, և նույնպիսի հանձնարարությամբ ու նույն խորհուրդներով ուղարկեց ձախ ճանապարհով:

— Եթե տեղ հասնեն ու վերադառնան՝ ուրեմն ճանապարհներն ապատ են,— ասաց Պապը շուրջը նստած շքախմբի անդամներին,— իսկ եթե ոչ, ստիպված պիտի լինենք ընտրել երրորդ մի ճանապարհ, որ մեզ հայրենիք տանի անվտանգ: Ես չէի կամենա կորցնել և ոչ մի վինվոր, սակայն այս

ստուգումն անհրաժեշտ է: Ցավում եմ այդ վինվորների համար, բայց...— Պապի ձայնը բեկվեց:— Չկա ուրիշ ելք...

— Կյանքը, ավա՛ղ, միշտ վոհ է պահանջում,— նկատեց Երեմիան, որ ձիուց իջնելուց հետո կարգի էր բերում իր կաշեպարկը, որի մեջ էր նրա կիսատ մատյանը:

Եվ ամենքը, որ կապմ-պատրաստ, սպառապեն ու սթափ՝ սպասում էին հետապնդում, այդ վայրկյանից սկսեցին սպասել նաև հենց նոր գնացած վինվորների վերադարձին: Թվում էր, նրանց այդ վերադարձից կամ նրանց բերած բարեհաջող լուրերից է կախված իրենց փրկությունը: Եվ սպասելով՝ վինվորներից շատերը, թամբերին կապած պարկերից ու պայուսակներից հաց և այլ պաշար հանելով, սկսեցին նախաճաշել, ոմանք կանաչներին նստելով, ոմանք պարպապես ետ ու առաջ քայլելով, որ բացեն համարյա օր ու գիշեր ձիու վրա ծալած-ծռած իրենց ոտքերը: Բոլորը գրեթե մի ամբողջ օր՝ երեկ առավոտից մինչև այդ ժամը, ոչինչ չէին կերել և, մյուս կողմից, անքուն ճանապարհորդությունն ավելի էր սրել նրանց քաղցը: Հոգնած, քրտնած, փորները փոս ընկած ձիերն էլ, սանձը գլուխներին և անգամ լկամը բերաններին, սկսեցին եռանդով արածել կանաչը, որ առատորեն բուսնել էր նոսր ծառերի տակ, մանավանդ փոքրիկ բացատներում. շատերը նրանցից, կանաչով չգոհանալով կամ կանաչից գերադաս համարելով, ուտում էին ծառերի կակուղ ճղներն ու տերևները: Քաղցած ձիերին կարեկցելով՝ վինվորների մեծ մասը լկամները հանեցին նրանց բերաններից, և իրենք, վգաստ ու պատրաստ, ականջները միշտ ոտնաձայնի, ակնդետ նայում էին ճանապարհներին, սպասելով՝ ինչ է լինելու— վտա՞նգ է գալու, թե փրկություն:

Եվ իրոք, կացությունը շատ ծանր էր: Բյուզանդական վորքերն ամեն վայրկյան կարող էին երեք ճանապարհով էլ վրա հասնել, շրջապատել և բոլորին կոտորել: Այդ վգում էր յուրաքանչյուր վինվոր ու նախարար, և ոչ ոք բնավ չէր կարծում, թե վտանգն անցել է գեթ մասամբ կամ փրկությունը մոտ է: Ընդհակառակը, ամենքը ոչ միայն վգում, այլև համոզված էին, թե հոռոմներն այդպես հեշտությամբ չեն թողնի իրենց հեռանալ, կհետևեն անպատճառ և այն էլ մեծ ուժերով, գուցեև մի քանի կողմից, ինչպես եկած ճանապարհով, այնպես էլ երևացող ճանապարհներից... Ուատի և լարումից ու անքուն գիշերներից հոգնած վինվորները, խմբերի բաժանված, ծառերի տակ խոսում էին, թե լավ կլիներ առաջ գնային և հույսները չդնեին գնացած վինվորների վրա. չէ՞ որ հոռոմներն ուր որ է կգան-կհասնեն: Շատերը հիշում էին իրենց տուն-ընտանիքները և առաջ գնալու, շուտ սահմանին հասնելու ցանկությունը սաստկանում էր ավելի: Կային այնպիսիներն էլ, որ չգիտեին ինչու են սպասում, ինչ հանձնարարությամբ գնացին ընկերները... Նրանք, թեև հոգնած ու քաղցած, ցանկանում էին, ձիերին մի փոքր հանգիստ տալուց հետո, անմիջապես շարունակել ճանապարհը:

— Հոռոմը կարող է գալ մեկեն ու հարձակվել երկու կողմից. դե եկ, հոգնած ճակատիր,— ասում էր վինվորի մեկը մի խմբում:

— Որքա՛ն շուտ հեռանանք, եղբայր, այնքան ապահով,— ասում էր մի ուրիշը:

— Եվ վտանգից այնքան հեռու:

— Բայց ձիերը հոգնած են սաստիկ, նրանց ևս հանգիստ է պետք, որպեսզի գնան ավելի արագ:

— Այդ ևս ճշմարիտ է:

Զինվորներից ոմանք անհանգիստ անցնում էին խմբից խումբ, իմանալու, թե որքա՞ն են մնալու կամ ե՞րբ են շարժվում: Սրանք ևս չգիտեին կանգնելու պատճառը և նույնպես անօգուտ էին համարում սպասելը, քանի դեռ գտնվում էին հոռոմների հողի վրա:

Բայց ամենից ավելի անհամբեր էր Պապն ինքը: Նա, որ դեռ Տարսոնում՝ ճանապարհվելուց առաջ, արքայական վզեստների փոխարեն հագել էր հասարակ վինվորի հագուստներ և ծածկվել միայն թիկնոցով, հիմա, թիկնոցը վերցնելուց հետո, դարձել էր բոլորովին անճանաչելի, այնպես որ այդ առավոտ վինվորներից շատերը հարցնում էին իրար, թե ո՞ւր է թագավորը: Եվ երբ իմացողները մատնացույց էին անում մեծ կաղնին, որի տակ հավաքված էին շքախմբի անդամները, որ նույնպես վզեստափոխ էին,— վինվորները ճանաչում էին նախ նախարար Զենոն Գնունու արծաթ մորուսը, և դրանով գտնում էին Պապի տեղը, ապա և տեսնում էին նրան, որ կանաչներին նստած, ծանոթ սպիտակ դեմքը այս ու այն կողմ թեքելով, մերթ նայում էր ճանապարհներին մտախոհ սպասողական մի հայացքով կամ խոսում շրջապատողների հետ: Բաթը, Երեմիան և շքախմբի մնացած անդամները, դրանց հետ և Զենոն Գնունին, որ իր բարեկամ Օտա Ապահունու հետ այս ամենը համարում էր վտանգավոր ձեռնարկություն,— դարձել էին համակ տեսողություն ու լսողություն: Ծառերն էին սռաափում անտառում, թե չոր ճղափայտերն էին կոտրտվում արածող ձիերի ոտքերի տակ,— նրանց թվում էր, թե գալիս է մի ոք, գուցեև վերադառնում է գնացող վինվորներից մեկը, գուցեև հետապնդող հոռոմների հետախույզը...

Բայց ոչինչ չկար առայժմ: Այդ մի քանի թեթև կամ պատահական ձայներից հետո երբեմն այնպիսի մի լռություն էր իջնում, որ թվում էր, թե այդ ճանապարհներով հավիտյան մարդ չի անցել, ու այնպիսի մի անդորր, որի մեջ լսվում էր անգամ, թե ինչպե՞ս են ձիերը պոկում խոտը կամ ղունդացնում ծառերի դալար ճղները:

Եվ Պապը շարունակում էր նայել ու սպասել: Երբեմն նա վեր էր կենում նստած տեղից և, մի քանի քայլ անելով, նայում ճանապարհներին, նայում ծառերի տակ ցրված վինվորներին ու նրանց ձիերին, դարձյալ ճանապարհներին ու նորից նստում: Այդ վայրկյաններին նրա գլխով անցնում էին ամեն տեսակ մտքեր ու հուշեր, բայց ամենից շատ նրան վբաղեցնում

էր մի միտք, թե արդյո՞ք սխալ չարեց, որ հեռացավ ու այսպիսի ծանր կացության մեջ դրեց բոլորին, որ կարող են վտանգի ենթարկվել իր պատճառով և տուժել չարաչար... Սակայն իսկույն էլ իրեն սխիթարում էր այն հույսով, թե ամեն ինչ իցե լավ վերջանա...

Պակաս անհանգիստ չէին և շքախմբի անդամները. Բաթը, որ չէր կարողանում մի տեղ նստել կամ կանգնել, շարունակ գնում-նայում էր վինվորներին կամ, թագավորին մոտենալով, ասում էր ինչ-որ. Երեմիան, որ մերթ խորհում էր մեկուսի, մերթ կանգնում, ականջ դնում հեռավոր ձայների. Ջենոն Գնունին կամ ճմռռում էր արծաթ, երկար մորուսը, կամ կամացուկ վրուցում իր բարեկամ Օտայի հետ, որ տնքտնքում էր վգուշությամբ և կրկնում. «Չէ, ինչպես տեսնում եմ, տեր Գնունի, մեր ոսկորները փտելու են օտար հողում»... Անհանգիստ էին երևում մանավանդ Գնելն ու Հրահատը, որ անդադար խմբից խումբ էին անցնում և, վինվորներին սիրտ տալու համար, մեկին մի խոսք էին ասում, մյուսին ժպտում, որ չընկճվեն կամ հոգնած՝ քնեն հանկարծ, այլ մնան միշտ սթափ ու պատրաստ: Երկուսն էլ թեև վգում էին՝ դրությունն այնպիսին է, որ վինվորներից յուրաքանչյուրը գիտակցում է դրա լրջությունը և դրա համար աշխատում է բարձր չխոսել, անգամ հետամուտ է, որ ձիերն անվգուշ շարժում չանեն, ինչ կարող է լսել հոռոմ հետախույզը,— այնուամենայնիվ իրենց պարտքն էին համարում վգուշության մեջ պահել նրանց և ոգով բարձր:

— Շուտո՛վ, եղբայրներ, շուտով կընկնենք ճանապարհ, և ամեն ինչ կլինի լավ,— ասում էր Գնելը՝ իր վառվռուն դեմքով ու աչքերով ժպտալով:

— Մանավանդ սահմանը շատ հեռու չէ,— ավելացնում էր Հրահատը:

Բայց և այնպես՝ սպասողականությունն այդ պայմաններում ավելի ծանր էր թվում և երկար, որովհետև հետևից սպասվում էր անպայման հետապնդում, իսկ առջևն անստույգ էր. ոչ ոք չէր կարող ասել՝ ճանապարհները բա՛ց են, թե փակ:

Արևն ելավ անտառի հետևից և իր շեկ նիպակներն ու սլաքները ծառերի արանքով մեկնեց դեպի բացատը, ճանապարհները, հանգստացողներն ու նրանց ձիերը. անտառը լցվեց գոլորշիացող ցողերի գաղջ բուրմունքներով, և ձիերն՝ սկսեցին փնչացնել և պոչով գավակներին խփել, որ նշան էր, թե կշտանում են, բայց գնացած վինվորները տակավին չկային. իսկ առաջ գնացած դետերը վերադարձան և հայտնեցին, թե ոչինչ չի երևում, ոչինչ առայժմ չի լսվում:

Դա արդեն անբարեգուշակ թվաց Պապին:

— Ինչ ես խորհում, Բաթ, ինչը կարող էր խանգարել նոցա դարձին:

— Այն, եթե կալանեին նոցա,— պատասխանեց Բաթը հուսված:

— Ուրե՛մն,— շարունակեց Պապն իր տարակույսները:

— Ենթադրում եմ, արքա,— ասաց Բաթը,— որ այս երկու ճանապարհն

էլ, հավանորեն, բռնված են հոռոմ վորքերով: Հետապնդելու փոխարեն գերադասել են երևի կտրել մեր ճանապարհը: Հետևաբար, ինձ թվում է, մենք պետք է մի փոքր ևս հանգիստ տանք վինվորներին ու ձիերին և թարմացած ուժով գնանք ամենակարճ ուղիով, և սրարշավ, որ թրի պես ճեղքենք հոռոմների շղթան ու անցնենք,— շարունակեց Բաթը, հետզհետե բորբոքվելով հոռոմների դեմ և հուսվելով կարծես կռվի՝ ճակատելու հեռանկարից:— Ես ուրիշ ելք չեմ տեսնում,— ավարտեց նա:

Նույն կարծիքին էր և Երեմիան. այո, պետք է ճեղքել հոռոմ վորքի շղթան, եթե կա, և անցնել Եփրատը, առանց որևէ տեղ կանգ առնելու:

— Սակայն չե՞ք կարծում, որ հոռոմ վորք լինելու դեպքում մեծ կորուստ կունենանք,— նկատեց Պապը,— գուցեև շատ աղետավոր:

— Կարող է պատահել և այդ, արքա, բայց ուրիշ ելք չկա,— նորից խոսեց Բաթը, այս անգամ առանձին մի եռանդով:— Քանի դեռ մեր վինվորներից ոչ մեկը չդարձավ և հետապնդում չկա, ուրեմն պետք է մակաբերել, որ հոռոմները, իրոք, կտրել են ճանապարհները. մնում է գրոհել և անցնել:

Պապը գլուխն օրորեց տխրությամբ:

— Իսկ ես բնավ չէի ցանկանա որևէ կորուստ ունենալ, բացի այդ երկու դժբախտ վինվորից, եթե իրոք կորան:

— Այդ պարագային ի՞նչ անել, արքա:

— Գտնել մի երրորդ ճանապարհ:

— Բայց կա՞ արդյոք:

Պապն անխոս ցույց տվեց անտառը:

— Գնալ անտառո՞վ,— վարմացավ համարձակ Բաթը:— Բայց այստեղ երրորդ ճանապարհ չի երևում, արքա:

— Եվ դժվար կլինի հավարի չափ ձիավորով,— դիտեց Երեմիան:

— Ծառերը, արքա, ծառերը չեն թողնի,— խոսեց հանդարտ Զենոն Գնունին:

— Այո, արքա, ճիշտ է ասում Գնունյաց տերը,— միջամտեց Օտա Ապահունին հևալով:— Ծառերը կխանգարեն անշուշտ:

Վեճը լուծվեց ինքնաբերաբար:

Խոսակցությունը շարունակվում էր, երբ հանկարծ ուրախ և միաժամանակ երկյուղած ձայներ լսվեցին.

— Զորան եկա՛վ, Զորան եկա՛վ...

Եվ իրոք, մի քանի վայրկյան հետո ծառերի հետևից դուրս եկավ անտառի աջ ճանապարհով գնացած վինվոր Զորան՝ մի հոռոմ շինականի հետ:

Տեսնողները լարվեցին հետաքրքրությունից: Ինչո՞ւ վերադարձավ Զորան, և ո՞վ էր այդ հոռոմը, որ բերել էր: Լրտե՞ս էր, թե ծպտյալ հետախույզ...

Զորայի վերադարձն իմանալով՝ Գնելը վազեց ընդառաջ և, ինչ-որ բաներ հարցնելով Զորային, հոռոմ շինականին անմիջապես բերեց թագավո-

րի մոտ: Դա միջին տարիքի, հետաքրքիր ու վարմացած աչքերով մարդ էր մակմկոտ ու արևաւռ դեմքով, հագինը կարճ կապա էր, ծնկները կարկատած վարտիք, ոտքերին՝ երեսը բաց ոտնամաններ, որ երևան էին հանում նրա բրդե փոշոտ գուլպաները:

— Որտեղի՞ց է գալդ,— հարցրեց Պապը հունարեն:

Հոռոմ շինականը ինչ-որ գյուղի անուն տվեց և ավելացրեց, թե գալիս է իր գյուղից, որ գտնվում է անտառի մյուս ծայրում (նա ձեռքը մեկնեց դեպի եկած ճանապարհը), գնում է մոտիկ գյուղը (նա ցույց տվեց հակառակ կողմը): Թագավորի այն հարցին, թե ի՞նչ է տեսել ճանապարհին, նա առանց տատանվելու պատասխանեց. «վորք»:

— Հեռո՞ւ է,— հարցրեց Պապը:

— Ոչ, մի փարսախի վրա, մեր գյուղի մոտ,— պատասխանեց հույնը առանց քաշվելու, չիմանալով հարկավ, որ հետը խոսում է մի վգեստափոխ թագավոր:— Առաջ այդ վորքը չկար, եկավ քիչ առաջ:

Թագավորին շրջապատողներն իրար նայեցին բավմախորհուրդ, իսկ Պապի դեմքով մի ստվեր անցավ, կասկածը ճշտվում էր. ուրեմն դեպի Եփրատը տանող այդ ճանապարհը, որով հայրենիքից եկել էին իրենք, և որն ամենակարճն էր՝ փակ էր: Դրանով գնալ ուրեմն հնարավոր չէր: Իսկ այն հարցին, թե այդ վորքի թիվը մե՞ծ է, փո՞քր— հույն գյուղացին անորոշ պատասխան տվեց. նա դժվարանում էր ասել՝ շատ է թե քիչ, բայց բավական էր:

— Իսկ դու ո՛վ ես,— հարցրեց Բաթը, կասկածելով, որ դա ուղարկված լրտես լինի:

Հույն շինականն այս անգամ ավելի վարմացավ իրեն ուղղված հարցից և ուշադիր, զննաբար նայեց նախ իրեն հարցաքննող Պապին, ապա՝ մյուսներին, և դառնալով տարիքավոր, տեսքով պատկառելի, մորուսավոր Ջենոն Գնունուն, ասաց շեշտելով.

— Ես այս մոտիկ գյուղիցն եմ, տեր,— ու նորից կասկածով, վախով նայեց մյուսներին, չիմանալով ինչո՞ւ են այդպես մանր հարցաքննում իրեն:

— Դու ճիշտ չես ասում,— հարեց Բաթը:— Դու այստեղի գյուղացի չես:

— Մեր գյուղն այստեղից մի փարսախ է, տեր: Կուզես գնա հարցրու մեր քահանային կամ մեր գյուղապետ Մելխտեին, թե ո՛վ է Քսանթոն:

— Բարի,— ընդհատեց նրան Պապը:— Եթե դու այստեղացի ես՝ ասա, տեսնեմ, ինչպե՞ս կարելի է գնալ այս անտառի միջով և դուրս գալ Եփրատի ափը: Կա՛ այդպիսի մի ճանապարհ:

— Կա՛,— պատասխանեց շինական հույնը:— Բայց նրանով դժվար է գնալ. նեղ է և անցնում է շարունակ ծառերի միջով:

— Ձին կարո՞ղ է անցնել:

— Կարող է, անշուշտ, կարող է,— ասաց շինականը:— Բայց ձեզ նման

պատվական մարդկանց համար վայել ճանապարհ չէ. ծառերի ճղները կխանգարեն,— և հույնը նորից հարգանքով նայեց Ջենոն Գնունու կողմը:

— Կարո՞ղ ես ցույց տալ այդ ճանապարհը,— հարցրեց Պապը:

Հույնը տակավին չհասկանալով ովքե՞ր են իրեն հարցաքննողները, բայց գլխի ընկնելով, որ բոլորը հույներ չեն, այսուամենայնիվ, սիրով պատրաստակամություն հայտնեց առաջնորդել նրանց դեպի այդ կածանը. և Պապը, տակավին չհավատալով նրան, կարգադրեց, որ Գնելը մի երկու վինվորով գնա հույնի հետ՝ արահետը տեսնելու: Եվ երբ նրանք ծածկվեցին ծառերի հետև՝ Պապը կասկած հայտնեց, թե կարո՞ղ է պատահել դա ուղարկված լինի իրենց տեղը պարզելու:

— Այժմ կերևա, արքա,— ասաց Բաթը:— Ես այդ մտածեցի նրան տեսնելուն պես: Եթե անգամ դա ճանապարհ ցույց տա, ես կարծում եմ՝ նրան այստեղ չենք կարող թողնել: Ես նրան պիտի տանեմ մինչև Եփրատի ափը:

— Իսկ եթե սխալ ճանապարհ ցույց տա և տանի ուղիղ հոռոմ վորքի մե՞ջ,— նկատեց Երեմիան:

— Այդ դեպքում ես նրան կխեղդեմ,— բռունցքը սեղմեց Բաթը:

— Բայց կարող է ճանապարհը լինել վատ,— տխրությամբ միջամտեց Ջենոն Գնունին, մտածելով, որ իր հասակում այդպիսի ճանապարհով գնալը փորձանք է միայն:

— Վատը ոչինչ,— խոսեց Տաճատ Տրունին:— Կարող է բոլորովին չլինել:

Այդ կասկածները սակայն վուր էին: Փոքր անց Գնելը վերադարձավ և հայտնեց, թե անտառի մեջ, իրոք, կա մի արահետ, որով, որքան այժմ երեվում է, կարելի է անցնել ձիով. բայց այնքան նեղ է, որ պետք է գնալ իրար հետևից՝ իծաշարուկ, ուղտերի քարավանի պես: Առայժմ՝ տեսած մասը կարելի է անցնել ձի նստած, իսկ հետո, նա դժվարանում է ասել ինչպե՛ս կլինի հետո:

— Հույնը գոնե հավատացնում է, որ մինչև վերջն այդպես է,— ավելացրեց Գնելը, ըստ սովորության, շտապելով ու կարմրելով, ինչպես պատահում էր միշտ թագավորի հետ խոսելիս:

Այդ բանում կատարելապես համոզվելու համար Պապն ինքը՝ Բաթի ու Երեմիայի հետ, Գնելի առաջնորդությամբ, գնաց տեսնելու արահետը, ուր այդ ժամանակ երեք նիկակավոր հայ վինվորի հետ կանգնած սպասում էր հոռոմ գյուղացին, որ, ինչպես աչքերից երևում էր, տարակույսների մեջ էր:

Արահետն իրոք այնպիսին էր, որ հեծյալը կարող էր գնալ. իսկ թե ինչպես կլիներ շարունակությունը՝ գուշակել դժվար էր:

— Եվ սա տանո՞ւմ է ուղիղ Եփրատի ափը,— հարցրեց Պապը, թաքուն մի կասկածով նայելով տարակուսած հոռոմ շինականին, որը, թվում էր, ուզում էր հասկանալ, թե ինչ մարդիկ են սրանք և ո՛ւր են գնում. բայց հարցնել չէր համարձակվում:

— Այո, տեր, ուղիղ Եփրատի վրա,— ասաց նա վստահ:— Ջանի՛ անգամ եմ գնացել...

Պապը, որ շարունակ մտածում էր, թե ինչպե՛ս անվտանգ տեղ հասցնի իր մարդկանց և ինչպե՛ս անի, որ դրանք ամենքը չկործանվեն իր պատճառով,— այդ արահետը համարեց ցանկալի մի ճանապարհ, այն ելքը, միակ ելքը, որ թերևս փրկեր իրենց:

Ու փոքր անց նա կարգադրեց, որ վինվորները պատրաստվեն ճանապարհվելու, իսկ ինքը իր նժույգը քշեց արահետով, չգիտես ստուգելո՞ւ, թե ուղղակի առաջ գնալու համար: Բայց Բաթն անմիջապես խնդրեց թագավորին՝ սպասել վինվորները գան, որպեսզի նրանք գնան առջևից. նա չէր ուզում թագավորին թողնել մենակ առաջ գնալու: Իսկ երբ վինվորները եկան ձիեր հեծած ու խմբվեցին արահետի մոտ՝ Բաթը, որպես ճանապարհորդության կարգադրիչ, Գնելին կարգադրեց՝ առջևից ուղարկել վինվորների մի մասին, որից հետո կերթար թագավորն իր շքախմբով, ապա վինվորների մնացած մասը, որպես վերջապահ:

— Իսկ դու,— դարձավ Բաթը շփոթված կանգնած հոռոմ շինականին հունարեն,— դու կերթաս առջևից գնացող վինվորների հետ ճանապարհ ցույց տալու համար:

Եվ հույնը, որի համար անակնկալ էր այդ հրամանը, առանց որևէ խոսքի, ենթարկվեց նրա թավ, հեղինակավոր ձայնին, ավելի շուտ գուցե Բաթի խոշոր աչքերի հրամայական ոլորումին, նշմարելով նրանց մեջ ինչ-որ սպառնալից ու վտանգավոր մի բան: Նա վգաց, որ առարկել, հրաժարվել չի կարող: Իսկ Բաթը պարզապես կասկածում էր նրան, թե մնալով՝ հետապնդողներին լուր էր տալու իրենց մասին: Բայց կասկածում էր նաև, թե գալով էլ՝ կարող էր տանել թակարդի մեջ գցել,— այդ պատճառով ծածուկ կարգադրեց, որ վինվորներից մեկը նրան պարանով կապի իր ձիուց:

Այդպես էլ արին: Եվ շարժվեցին հույնի առաջնորդությամբ:

Արահետը, որ սկզբից գնում էր նոսր ու բարձր ծառերի միջով, առայժմ դժվար չէր. պետք էր երբեմն ձիու վրա գլուխ թեքել կախված ճղներին չդիպչելու համար: Բայց հետզհետե առաջ գնալով՝ արահետը մտավ խիտ ու համեմատաբար կարճ ծառերի արանքը, որոնց ճղներն արդեն ավելի հաճախ էին դիպչում հեծվորների գլխին, ուսերին, երբեմն և կրծքին, այնպես որ նրանք ավելի հաճախ էին ստիպվում գլուխներն իջեցնել կամ թեքել: Եղան վինվորներ, որ շատ չկռանալու համար, իջան ձիերից և առաջ գնացին նրանց սանձը բռնած: Քիչ հետո նույնն արեց և Պապը: Նրան հետեվեցին և շքախմբի անդամները՝ ոչ այնքան հարկից դրդված, որքան հարգանքից. թագավորը գնար ոտքով, իրենք ձիով —անհարմար էր: Մեծ դժվարությամբ ու տնքալով ձիերից իջան նաև Ջենոն Գնունին և Օտա Ապահունին, որ արդեն ամեն ինչ համարում էր անհույս ու կորած, բայց ոչ մի խոսք չէր ասում դժգոհության, վախենալով, որ հանկարծ բարկանան և

իրեն թողնեն այդ օտար ու վայրի անտառում մենակ: Նա հիշում էր իր տունը, ընտանիքը, կալվածները և այդ հուշերով սփոփում իր տխուր սիրտը: Ջենոնն ավելի անտարբեր էր կարծես. թվում էր՝ նա իրեն հանձնել է բախտին. ի՛նչ լինելու է, թող լինի:

Մի տեղ, բավական գնալուց հետո, արահետը հարթ ընթացքը փոխեց և սկսեց բարձրանալ, վերելք կազմել այնպես, որ թե՛ մարդիկ, թե՛ ձիերն ստիպված էին լարվել, ճիգ գործադրել բարձրանալու:

— Ուղին այս դժվարին կլինի վինվորների համար,— տնքաց Օտա Ապահունին այնպես բարձր, որ թագավորը լսեց:

— Ոչինչ, տեր Ապահունի, հայը սովոր է լեռների,— վրա բերեց Պապը:— Նրա համար դժվար չեն անմատչելի ճանապարհները: Այնտեղ, որտեղից անցել է քարայծը՝ կարող է անցնել և հայ մարդը: Իսկ այնտեղ, ուր հովազն է բարձրանում, այնտեղ կարող է մագլցել և հայ վինվորը:

— Ուրեմն բարձրանանք ինչպես վինվոր,— համակերպեց Օտան, որ դժվարությամբ էր քայլում տարիքի և իր թանձր մարմնի պատճառով:

Իսկ մյուսները գնում էին անտրտունջ, դրանց թվում և Երեմիան, որ առանձին դժվարություն չէր զգում, որովհետև շարունակ զբաղված էր իր մտքերով, թե ինչպե՛ս ձևակերպի իրենց ճանապարհորդության մանրամասնությունները՝ գրի առնելու, ինչպե՛ս պատճառաբանի իրենց հեռանալը Տարսոնից, ի՛նչ խոսքերով դատապարտի Վաղեսի դավը: Նրա միտքն զբաղված էր մանավանդ այն խնդրով, թե կարո՞ղ են արդյոք անվտանգ հասնել Եփրատի ափը, արդյոք հոռոմ զորքը չի՞ կտրի իրենց ճանապարհը և չի՞ արգելի առաջ գնալ: Նա մինչև իսկ մտածում էր, թե հոռոմները հիմա, անշուշտ, բռնած կլինեն գետի ափը. բայց միևնույն է՝ պետք է գնալ, առջևից շարունակ դետեր ու հետախույզներ ուղարկելով: Նրա միտքը գնում էր ավելի հեռուն. նա մտածում էր, որ եթե նույնիսկ անվտանգ անցնեն Եփրատը և ապահով հասնեն Դվին, արդյոք Վաղեսը, նենգ և խարդախ այդ կայսրը հանգիստ կթողնի՞ իրենց, հայ երկիրը... արդյոք վրեժխնդիր չի՞ լինի այս համարձակ քայլի համար... Բայց նա առայժմ չէր ուզում երկար մտածել այդ մասին. պետք էր շուտ և անվտանգ հասնել երկիր և ապատվել անպատիվ գերությունից... Այդպես էլ մտադիր էր գրել իր մատյանում:

Իսկ Գնել Անձևացին գնում էր գրեթե բոլորից առաջ, մի քանի հետախույզ վինվորի և Հրահատի հետևից, մոտը ունենալով հոռոմ շինականին, որի հետ խոսակցում էր երբեմն իր թերի հունարենով, որ սովորել էր սրան-նրան լսելով և հոռոմ վինվորականների հետ շփվելով: Նրա խոսքը, ավելի շուտ՝ հարցումները վերաբերում էին ճանապարհին (թե որքա՞ն երկար է այն, ի՞նչ դժվար տեղեր ունի) և հոռոմ շինականի իր անձնական-ընտանեկան կյանքին: Եվ հույնը սիրով, պատրաստակամ պատասխանում էր նրա հարցումներին: Հույնի ասելով՝ ճանապարհը շատ երկար

չէր,. բայց ուներ մի քանի վառիվեր տեղեր ու վայրէջքներ: Ինչ վերաբերում է իրեն՝ հինգ երեխա ունի և խրճիթի հետ մի կտոր հող, որ հապիվ է ապահովում իր ապրուստը:

Նրանք հանդարտ խոսակցում էին և հանդարտ էլ գնում իծաշարուկ գնացող հետախույզ վինվորների հետևից. և կանաչով ծածկված փափուկ ճանապարհը ոլորվում էր նրանց առաջ, թեքվելով մերթ դեպի աջ, մերթ դեպի ձախ, բայց միշտ ծառերի տակով. երբեմն բարձրանում էր թեթև մի վառիվեր կամ իջնում փոքր մի ձորակ, ուր համեստաբար խոխոջում էր մենավոր մի առվակ, որ, անտառի կյանքին կարծես անտարբեր, երգում էր իր համար, կամ գուցե շրջապատի լռությունից ու մութից վախեցած՝ շտապում էր դուրս գալ բաց մի տեղ, որ կապույտ երկինք տեսներ ու արև: Ձիերը հասնելով այդպիսի վտակների՝ անտառի տոթից ծարաված, գլուխներն անմիջապես իջեցնում էին ջուր խմելու. բայց հապիվ հաստ շուրթերը ջրին մոտեցրած՝ հեծվորները խթանում էին նրանց, որ կանգ չառնեն, որովհետև հետևներից եկողներն ստիպված պիտի կանգնեին և ամբողջ քարավանը խանգարվեր, իրար դիպչէր:

— Հույս ունեմ, տեր, իմ ծառայությունն անվարձ չեք թողնի, այնպես չէ՞,— հետաքրքրվեց հույնը, երբ բավական տեղ խոսելուց հետո մտերմացել էր Գնելին:

— Անշուշտ, եթե ապահով հասնենք Եփրատի ափը,— հավաստիացրեց Գնելը:

— Այդ կողմից հանգիստ եղիր, տեր. առաջին անգամը չեմ գնում այս ճանապարհով,— ասաց հույնը և, մի փոքր լռելուց հետո, շարունակեց.— Որքան հասկանում եմ, տեր, դուք արմեններ եք և, Տարսոնից վերադառնալով, գնում եք Արմենիա, այնպե՞ս է:

— Այդպես է,— հաստատեց Գնելը:

— Բայց ինչո՞ւ լավ, հեշտ ճանապարհը թողած՝ գնում եք այսպես,— շարունակեց հույնը, կռահելով կարծես, որ մի բան կա այս օտարոտի վարմունքի մեջ:

Գնելը չկարմացավ հոռոմ գյուղացու այդ հարցումի վրա և ասաց անմիջապես.

— Որովհետև շտապում ենք շուտ հասնել:

— Ա՛. այդ դեպքում ճիշտ եք, տեր: Այսպես երկու օրով կարճանում է ճանապարհը,— ասաց նա և լռեց մի առժամ:

Եվ այսպես հայ վինվորները, նիզակներն ու աղեղները թեք բռնած, որ ծառերին չդիպչեն, իրենց թագավորին մեջ առած, ժամերով, անհայտ էր քանի ժամ, գնում էին երկարաձիգ մի շղթա կազմած, միշտ նույն արահետով, որ ոչ լայնանում էր, ոչ նեղանում և ոչ էլ վատանում, այլ միօրինակ ու միատեսակ ձգվում էր միշտ ծառերի տակով, որ երբեմն նոսրանում էին ճանապարհի երկու կողմը, ցույց տալով երկնքի կապույտ կտորներ

կամ արևի առատ, տերևանցիկ ճառագայթներ, երբեմն էլ խտանում էին այնպես, որ սաղարթն անթափանց էր դարձնում արևի շողերը: Եվ ստվերոտ այդ ուղին ավելի հաճելի էր նրանց, որովհետև արևի անգամ թույլ ճառագայթները քրտինք էին բերում անտառի գրեթե անշարժ օդի մեջ: Դա ավելի վգալի էր դառնում, երբ հեծվորները հանկարծ դուրս էին գալիս արևով ողողված մի որևէ բացատ, ուր կանաչն անգամ թալկացած էր լինում տապից: Այս բացատները տհաճ էին և այն պատճառով, որ իսկույն կասկած էր ծագում, թե որևէ տեղից կարող են նկատել իրենց, ու շտապում էին նորից, որքան կարելի է շուտ, մտնել անտառ:

Առջևից գնացողներին կամ առաջապահներին, նաև հետևից եկողներին՝ վերջապահներին, կարգադրված էր՝ կասկածելի բան նկատելուն պես պայմանական սուլոցով— թռչնի ձայնով— իմացնել: Այդ իսկ պատճառով գնում էին մեծ մասամբ անխոս, իսկ եթե խոսակցում էին, ապա կամացուկ, գրեթե շշուկով. երբեմն ձիերի փնչոցն անգամ անհանգստացնում էր վինվորներին, թե անհարմար է, թագավորը կիմանա. և մյուս կողմից՝ կիմացվի հեռվում, ուր հոռոմները երևի որոնում են իրենց հետքերը: Քարավանի մեջ ոչ ոք մի վայրկյան անգամ չէր մոռանում այս հանգամանքը, և եթե որևէ մեկը, ինքամոռացության մեջ, ձայնը բարձրացնում էր՝ նրան անմիջապես կարգի էին հրավիրում. «ը՛նս»...

Եվ այսպես վգաստ ու վգույշ շարունակում էին առաջանալ անտառի նույն արահետով, որի փափուկ հողը և կանաչը խլացնում էին ձիերի ու մարդկանց ոտնաձայնը. ու բոլորին դարձյալ առաջ էր մղում միևնույն միտքը, միևնույն նպատակը— արագ հեռանալ այս օտար, թշնամի երկրից... Սկզբում նրանց թվում էր, թե ահա կերթան մի փոքր, մի քանի ժամ, մի կես օր և դուրս կգան անտառից, կհասնեն Եփրատին: Բայց գնում, գնում էին անվերջ, և անտառը չէր վերջանում. շատերը մինչև իսկ մտածում էին, թե չլինի՞ հոռոմ գյուղացին խաբում է իրենց և, առաջ տանելու փոխարեն՝ ետ է տանում: Ուստի և գնալով անհամբեր էին դառնում, թե ե՞րբ պիտի վերջանա անտառը, ե՞րբ պիտի դուրս գան, վերջապես, Եփրատի ցանկալի ափը, ուր հույս ունեին հանգստանալ և հանգիստ ու կեր տալ ձիերին, ապա, գետն անցնելով, մտնել Հայոց նվիրական, ապահով Աշխարհը:

Թե քանի՞ ժամ էր ինչ ճանապարհ էին ընկել կամ քանի՞ ժամ էին գնում այսպես՝ ոչ ոք չէր կարող ասել, բայց արևն արդեն թեքվում էր դեպի մուտքը, երբ անտառն սկսեց նոսրանալ ու փոքրանալ, այսինքն՝ մեծ, խոշոր, հաստաբուն ու բարձրակատար ծառերին փոխարինեցին փոքր ու ցածրիկ ծառեր, ապա և թփուտներ, թփուտներ, թփուտներ. որ բռնում էին ահագին տարածություններ:

— Անտառը վերջացավ, տեր,— ասաց հույնը,— հիմա պիտի գնանք թփուտների միջով:

— Իսկ որքա՞ն մնաց մինչև Եփրատը,— հարցրեց Գնելը, մտածելով, որ եթե ճանապարհը շատ մնացած լինի՝ կհոգնեն, շարունակել չեն կարող առանց հանգստի, իսկ եթե պիտի հանգիստ առնեն՝ գերադասելի է հանգըստանալ անտառում:

Հույնը պատասխանեց, որ մնում է տակավին մի կես օրվա և ավելի ճանապարհ: Գնելն այդ մասին հայտնեց Բաթին և սա, թագավորի հետ խորհրդակցելով, որոշեցին հանգստանալ թփուտների մեջ և կեսգիշերին կամ առավոտը վաղ ճանապարհը շարունակել դեպի Եփրատ:

Այդպես էլ արին: Բոլորը ձիերից իջնելով՝ հոգնած կենդանիներին թողին արածելու, իսկ իրենք խմբերով նստեցին հացի: Ծուրաքանչյուր վինվոր երկու-երեք օրվա պաշար ուներ իր թամբին կապած, ինչպես կարգադրել էր Բաթը, և այժմ, թեև հոգնած, բայց ախորժակով ուտում էին պաշարը, ականջները շարունակ ձայնի, թե չի՞ լսվում արդյոք վտանգ ապդարարող մի նշան՝ թռչնի կանչ կամ այլ մի բան, ու միևնույն ժամանակ մտածում էին, թե ե՞րբ կհասնեն, վերջապես, Եփրատին, որը նրանց թվում էր ապատարար մի սահման, ուր պիտի վերջանար իրենց անհանգստությունը: Թեպետև պահակներ ու դետեր էին նշանակվված հանգստացող վորքի շուրջը, բայց յուրաքանչյուրը, դրությանը գիտակ, պահակի արթնություն ուներ և վտանգից վերծ մնալու մտահոգություն. սակայն կային վինվորներ էլ, որ, նախորդ գիշերվա անքնությունից և ճանապարհի հոգնածությունից թուլացած, ննջում էին նստած տեղերում և անդիմադրելի ցանկություն ունեին մեկնվել կանաչների վրա, քնել այդ վով թփերի տակ, թեկուզ ի՛նչ էլ լիներ, ի՛նչ վտանգ էլ գար: Սակայն այդպիսիներին կգուշացնում էին անմիջապես.— «Է՛յ, բարեկամ, հորենական հարկի տա՛կ կարծեցիր քեզ»... Նիրհողն սթափվում էր իսկույն, ճակատը տրորում և, փոքր անց, ննջում նորից:

Քունն ավելի հաղթահարում էր Ջենոն Գնուևուն: Ծերունին սաստիկ հոգնել էր իր համար անսովոր ճանապարհից. առանց որևէ բան ճաշակելու՝ նա թուլտվություն խնդրեց թագավորից՝ «գնալ հանգիստ առնել», և դա ասաց այնպես, պատշաճավորության այնպիսի շեշտով, կարծես գըտնըվում էր պալատում և պետք է գնար իր ննջարանը՝ անկողնում հանգըստանալու: Մինչդեռ տեղն այնքան վայրի էր և հանգստանալու համար մեկնված վինվորներով լցված, որ ծերունին իր թիկնապահների օգնությամբ հազիվ գտավ հարմար մի տեղ՝ թփի հետև, ու մեկնվեց աջ կողքի վրա:

— Մեկնելիս ինձ չմոռանաք,— ասաց նա իր թիկնապահներին, և քիչ հետո լսվեց նրա համաչափ քնաձայնը, որ երբեմն խախտվում էր քթի սուլոցով կամ կոկորդի խռոցով:

Նրա օրինակին հետևեց և իր բարեկամ Օտա Ապահունին:

Մինչ այդ՝ օրը բոլորովին մթնեց. աստղերը ոսկու ցայտերի պես շողա-

ցին երկնքում և հետզհետե այնքան առատացան ու բազմացան, որ երկինքն ասես հյուսված էր միայն աստղերից, որ լուսեղեն անհուն ցանցի պես ծավալվում էր նրանց գլխավերևը: Թագավորին ու նրա շքախմբին սպասավորող վինվորները ինչ-որ բեռից իսկույն մի գորգ բերեցին ու փռեցին կանաչների վրա: Պապը նույնպես թիկն տվեց հանգստանալու, բայց չէր կարողանում կենտրոնանալ մի մտքի վրա. նրան զբաղեցնում էին թե վտանգը, թե կացության անորոշությունը և թե ի՛նչ կարող է պատահել մինչև սահմանը, ու այս ամենի հետ հիշում էր և այն փինվորին, որին ուղարկեց հոռոմ պորքի ներկայությունը պարզելու— գերի՞ ընկավ, սպանվե՞ց, թե ուշ վերադառնալով՝ իրենց չգտավ. միաժամանակ նրան զբաղեցնում էին նաև, թե արդյոք քանի՞ դետ ու պահակ է կարգված բանակատեղի շուրջը... Թեև Բաթը հիմա շրջում էր այդ թփուտների արանքում ստուգելու վինվորների տեղն ու վիճակը և հարկ եղած դեպքում նրանց խրախուսելու, թե քիչ մնաց մինչև սահմանը, թե նրանց աչալրջությունից է կախված ամենքի փրկությունը: Նրա հետ շրջում էր և Գնելը, և սա նույնպես, իր հերթին, բացատրում էր, թե վերջին անցումն է մնում, վաղը կլինեն Եփրատի ափին, ինչպես հավատացնում է հոռոմ գյուղացին, որ հիմա մի խումբ վինվորների մոտ նստած՝ մատներով ինչ-որ բան էր հասկացնում նրանց, որովհետև հունարեն չէին հասկանում. վինվորները լավ չըմբռնելով նրան կամ նրա մատների լեզուն՝ ծիծաղում էին նրա ճիգերի վրա, որովհետև այդ ամենը երեկոյան մթի մեջ թվում էին տարօրինակ ծամածռություններ:

Երեկոն սկզբում խաղաղ էր, այնքան խաղաղ, որ ոչ միայն ձիերի փնչոցը, այլև վինվորների շշուկով վրուցը լսվում էր այս-այն կողմից, բայց հանկարծ թփուտների այդ ընդարձակ տարածությունը ալեկոծվեց. ինչ-որ մի հով, ավելի շուտ հանկարծահաս մի քամի, կարծես հենց նոր շղթայազերծ եղած՝ ներքևից, Եփրատի կողմից եկավ ու հարձակվեց այդ մանր ծառերի ու թփուտների վրա և այնպես ուժգին, որ շատ ձիեր դադարեցրին արոտը և ականջները խլշեցին, շատ վինվորներ վեր կացան իրենց շուրջը նայելու, թե ի՞նչ պատահեց արդյոք... Իսկ Պապը, որ այդ ժամանակ վրուցում էր Երեմիայի հետ՝ մեկեն վեր թռավ ու առաջ գնաց: Նրան թվաց հոռոմ հետախույզներն են ու, մտածելով, թե բոլորը քնած կլինեն և իրենք միայն արթուն՝ գնաց նայելու և հսկելու:

— Ո՛ւր, Պապ... Սպասիր,— ելավ Երեմիան:

Պապը չկանգնեց, և Երեմիան շտապեց հասնել նրա հետևից, մութի մեջ ոտքերը հապիղ փոխելով: Անելով մի քսան-երեսուն քայլ՝ Պապը կանգ առավ և առաջ նայեց այնպես սևեռուն, որ թվում էր՝ մարդ է տեսնում հեռվում և ուզում է ճանաչել:

— Երևո՞ւմ է մի ինչ,— հասնելով հարցրեց Երեմիան:

— Ինձ թվաց լսեցի ձիու ոտնատրոփ,— ասաց Պապը, շարունակելով

նայել առաջ:— Պետք է հետախույզներ ուղարկել. եթե հնարավոր է՝ գնան առաջ և լուր բերեն, թե արդյոք անվտանգ է ճանապարհը...

Փոքր անց, Բաթի կարգադրությամբ, մի հինգ վինվոր Հրահատի առաջնորդությամբ գնացին առաջ՝ շրջապատը դիտելու և ստուգելու: Բայց Պապը այնուամենայնիվ շտապում էր, անգամ սրտնեղում, որ մութը շարունակվում է և չի լուսանում, որպեսզի ճանապարհ ընկնեն և շուտ գնան-անցնեն Եփրատը, այլապես հետապնդող վորքը կարող է հասնել և ստիպված պետք է ընդհարվել, կռվել, իսկ նա չէր ցանկանում վոհ տալ. կամենում էր բոլորին անցկացնել գետը. բավական է այն մեկ վինվորը, որ ուղարկվեց գյուղ և չվերադարձավ, բավական է երկուսը վիրավորվեցին ճանապարհին. պետք է բոլորին անվնաս հասցնել հայրենիք... Այս էր թերևս պատճառը, որ նա այժմ անհանգիստ էր ավելի, քան նախորդ օրերը: Երկու օր անվնաս, անվըտանգ անցնելուց հետո՝ վերջին օրը հանկարծ ընկնել վտանգի մե՞ջ,— նրան թվում էր աններելի հանցանք, պետք էր անել ամենը, գործադրել մեծ վգուշություն՝ վտանգից վերծ մնալու: Այնքան նեղությունից հետո այնպես պետք էր անել, որ անվնաս դուրս գան այդ ամենից և պատվով մտնեն հայրենիք...

Քամին նորից խաղաղեց և վտանգի երկյուղը ասես մեղմացավ բանակատեղում: Նորից լսվեցին արածող ու հանգստացող ձիերի փնչոցը, Ջենոն Գնունու քնաձայնը, արթուն վինվորների վրույցը և երբեմն այն, թե ինչպե՛ս Բաթն ու Գնելը շարունակում էին անցնել խմբից խումբ...

Չնայած դրան՝ Պապը դարձյալ անհամբեր էր. նրան մերթ թվում էր, թե գիշերը դանդաղ է անցնում, մերթ էլ կարծում էր, թե առաջ ուղարկված հետախույզները երկար մնացին, մինչդեռ պետք է շտապե՛լ, շտապե՛լ և շտապե՛լ...

Իսկ գիշերը, անծանոթ վայրի այդ գիշերը հոսում էր դանդաղ, երբեմն ծառերի մեջ ինչ-որ թռչուններ էին մնչում, ինչ-որ միջատներ էին երգում, և թեթև հովն օրորում էր ծառերն ու թփերը, որոնց սոսափը հանգստացնող տրամադրություն էր բերում ոմանց, բայց երբե՛ք Պապին, որ ականջը շարունակ ոտնաձայնի՝ սպասում էր, թե երբ պիտի վերադառնան հետախույզները:

Եվ այդպես ժամեր անցան, երբ վերջապես լուր բերին, թե հետախույզները վերադառնում են: Ու քիչ հետո Բաթը Հրահատին բերեց թագավորի մոտ:

— Ինչ պարվեցիր, տղաս,— հարցրեց Պապը:

— Առանձին ոչինչ, արքա,— մութի մեջ խոնարհում արեց Հրահատը:— Հասանք մինչև գյուղի սահմանը և չերևաց ոչինչ:

— Ուրեմն հոռոմ վորք չկա՞:

— Այդ դժվարին է ասել, արքա: Գյուղը քնած էր: Երևաց միայն, որ շների հաչոցի վրա մարդ չելավ դուրս: Եթե վորք լիներ— անպայման կելնեին նայելու: Բայց չելավ ոչ ոք:

— Բարի: Այժմ գնա հանգստացիր սակավ: Պետք է շուտով ճանապարհվել,— կարգադրեց Պապը, և երբ Հրահատը դարձավ գնալու, նա կանչեց.— Սպասի՛ր, տղաս, հավը խոսե՞լ է արդեն:

— Ոչ, արքա. բայց թվում է, հավախոսը մոտ է:

— Ուրեմն եթե հիմա ճանապարհվենք՝ առավոտը կհասնե՞նք գյուղ:

— Հրամայել ես, արքա:

— Լավագույն է ուրեմն ճանապարհվել, Բաթ:

Եվ կարճ միջոցում թագավորի հրամանը հայտնվեց բոլորին. չմոռացան նույնը հայտնել Ջենոն Գնունուն ու նրա բարեկամ Օտային, որ իրենց քաղցր քնից վարթնեցին տհաճությամբ ու տնքալով, և ամենքը նորից ճանապարհ ընկան նույն արահետը բռնած, նույն հոռոմ գյուղացու ու Հրահատի առաջնորդությամբ:

Սկզբում առաջ էին գնում մեծ վգուշությամբ ու դանդաղ, աշխատելով ձայն, աղմուկ չհանել. սակայն քիչ հետո, երբ լսվեց ջրի հեռավոր շառաչ՝ ուրախության մի ալիք անցավ մարդկանց շարքերով.

— Եփրա՛տն է, Եփրա՛տը,— լսվեցին հրճվանքի ձայներ:

Իրոք մութի մեջ լսելի էր ջրերի համատարած, տարերային մի հոսք: Հույնը հավատացնում էր, որ Եփրատն է: Բայց թե որքա՛ն մոտ էր— դժվար էր իմանալ. համենայն դեպս՝ դա առանձին աշխույժ ներշնչեց բոլորին, և ձիավորների երթն արագացավ: Շուտով լսվեց և աքաղաղների կանչ. որ գնալով հաճախացավ. կարծես մրցություն կար մեջները, թե ո՛վ կկանչի ավելի բարձր ու երկար: Եվ աքլորների այդ կանչը ջրի պատճառած աշխույժին ավելացրեց մի վստահություն, թե ամեն ինչ խաղաղ է և հանգիստ:

Արևելքը կամաց-կամաց գունատվում էր, աստղերը մարում էին մեկը մյուսի հետևից, և գետի ձայնը գնալով ուժեղանում էր. այժմ ջրերի շառաչի ու խշշոցի մեջ ուրիշ ձայն չէր լսվում:

Գնալով բավական տեղ՝ նրանք հասան վերջապես հույնի յասած գյուղը, որ գտնվում էր հենց Եփրատի ափին, և որը, ինչպես հետո պարզվեց, հունական աղքատիկ գյուղ էր: Հասնելով գյուղ և գետափ՝ վինվորներից ոմանք ուրախացան, որ կարող են հանգիստ առնել այստեղ, բայց թագավորը կարգադրեց՝ անմիջապես անցնել գետը և հանգստանալ մյուս ափին՝ հետապնդումից և հետապնդողներին դիմադրելու հոգսից ազատ:

Մինչ այդ, նոր վարթնած հոռոմ շինականները, տեսնելով բազմաթիվ այդ ձիավորներին, մարդ, կին, երեխա, տներից դուրս թափված, շատերը լրիվ չհագնված, հետաքրքիր նայում էին արտակարգ այդ երևույթին, կամենալով իմանալ, թե ովքե՞ր են դրանք, ո՞ւր են գնում և չե՞ն եկել արդյոք իրենց գյուղում մնալու: Դրանց մեջ հայտնվեցին հոռոմ շինականի ծանոթներ, որ հարցնում էին նրան, թե ովքե՞ր են դրանք և ո՞ւր են գնում: Իմանալով՝ հայեր են և գետն անցնելու են՝ նրանք վարմացան.

— Օ՛, գետը ձիով դժվար է անցնել:

Իրոք, գետն անցնելը դժվար էր, Եփրատն այդտեղ շատ խորն էր ու սրընթաց: Ձիերը կարող էին խեղդվել կամ, հոսանքով տարվելով, ժայռերին դիպչել, և մարդիկ՝ նրանց հետ:

— Լաստե՛ր, լաստե՛ր են պետք,— լսվեցին ձայներ:

Եվ իրավ. միայն լաստերը կարող էին փոխադրել այնքան մարդ ու ձի՝ անվնաս: Մի քանի հոգի ձիերը քշեցին գետափ՝ լաստեր որոնելու: Չգտնելով ոչինչ՝ սկսեցին հարցուփորձել շինականներին, թե ո՛ւր են նրանց լաստերը, բայց նրանք, ինչպես երևում է, շատ վգուշ էին կամ վգուշացված, խուսափողական պատասխաններ էին տալիս, թե շատ լաստեր չունեն, եղած մի երկու քելլեքն էլ ապրանքով գնացել են ներքև:

Այդ ժամանակ Բաթը կարգադրեց բակերից գերաններ բերել և լաստեր կապել: Զինվորների մի մասը, ձիերի սանձը ընկերներին հանձնելով, խմբերով գնացին այդ պատվերը կատարելու. և որովհետև դա անտառամոտ գյուղ էր, բոլոր բակերումն էլ գտնվեցին թե՛ գերաններ, թե՛ մեծամեծ փայտեր և թե՛ տախտակներ: Սակայն մինչև վինվորները բակերում գտած այդ գերաններն ու տախտակները կբերեին գետափ, մի քանի անհամբեր, խիպախ վինվորներ ձիերով մտան գետը: Ափամոտ ջուրը հասնում էր ձիերի ծնկներին, բայց առաջ գնալով՝ մեկեն ընկան խոր տեղեր, ջուրը հասավ մինչև ձիերի թամբը և, մյուս կողմից, սրընթաց հոսանքը հանկարծ քշեց-տարավ նրանց ցած... Ու մի առժամ միայն կանգնած և նստած մարդիկ էին երևում ջրի երեսին և ձիերի գլուխներ: Լսվեցին ափսոսանքի ու հանդիմանության ձայներ: Թվում էր, այդպես պիտի տարվեն հոսանքով ու խեղդվեն, բայց հանկարծ, չգիտես ինչպե՛ս, ճեղքեցին ալիքները և դուրս եկան հորդ ջրերի սրընթաց տեղից և ելան մյուս ափը:

— Ա՛փ ելան, ա՛փ ելան,— բացականչեցին ափսոսանքով նրանց հետևողները՝ հանգստացած:

Ու մի առժամ Եփրատի ափը կենդանացավ շինարարական աղմուկով, եռուզեռով... վինվորներից ոմանք սկսեցին կացնով ականջներ շինել գերանների ծայրերին, թոկերով կապկպել ու լաստեր կապմել: Այդ բանում առանձնապես աչքի ընկան հյուսնություն իմացողները. մի մասը թիեր շինեց տախտակներից, մյուսները գերանների վրա ամրացրին տախտակներ, որ ձիերը կարողանան կանգնել... Հույն շինականները հեռվից՝ իրենց բակերից ու կտուրներից մոաչ նայում էին այդ աշխատանքներին և անբարյացակամ լռում:

Երբ լաստերի շինությունը, որ տևեց մի երկու ժամ, վերջացավ, սկսեցին գետն անցնել. առաջինը՝ ո՛ր լաստը պատրաստ եղավ՝ սկսեց անցնել: Ամենից առաջ, Բաթի կարգադրությամբ, անցավ Գնելը Հրահատի և մի խումբ վինվորների հետ, որ ուսումնասիրեն մյուս ափի հարմարությունները, թե որտե՛ղ ափ դուրս գան: Ապա հմուտ թիավար վինվորներն անցրին թագավորին՝ նրա շքախմբի հետ միասին:

Այստեղ կատարվեց մի փոքր դեպք, որ արժե հիշել: Լաստ նստելուց առաջ Բաթը կանչեց հոռոմ գյուղացուն (որ հեռվից դիտում էր լաստերի անցումը) և ընծայեց նրան մի քանի ոսկի:

— Քո ծառայության համար՝ հայոց թագավորից:

Հույնի աչքերը չվեցին, նա այնքան չուրախացավ ոսկիների համար, որքան վարմացավ, որ այդտեղ թագավոր կա, լսելով այդ՝ նա ապշած նայեց, թե ո՞րն է դրանցից թագավորը. արդյոք իրեն ոսկի տվո՞ղը, թե մյուսներից որևէ մեկը, և նրա հայացքը կանգ առավ Զենոն Գնունու վրա, որ պատկառելի մորուս ուներ, որ ամենքից հանգիստ էր ու խաղաղը: Բայց և այնպես, երբ նա իր շարակուսանքը պարզելու համար, ափին գտնվող հայ վինվորներից հարցրեց, թե ո՞րն է թագավորը, և երբ վինվորները մատնացույց արին Պապին, հույնն ավելի վարմացավ.

— Ուրեմն ձեր՝ արմենների թագավորը հագնվում է վինվորի պես հասարա՞կ...

— Այո, մեր թագավորը հանդերձ չունի,— կատակով պատասխանեց հայ վինվորներից մեկը կիսատ-պռատ հունարենով և իր հագուստը ցույց տալով:

Մինչ այդ, լաստերն սկսեցին իրար հետևից անցնել գետը, տեղափոխելով վինվորներ, ձիեր, պաշարի պարկեր ու բեռներ: Լաստերը, որ երեք չորս հատ էին, մի քանի անգամ գնալով ու դառնալով՝ հավիվ կարողացան բոլորին փոխադրել մյուս ափը: Անցումն ավարտելով՝ լաստավար վինվորները լաստերը չհանձնեցին հոսանքին, այլ Բաթի կարգադրությամբ կապեցին ափի քարերից, որպեսզի հետապնդողների ձեռքը չընկնեն:

Երբ բոլորն անցել էին և հետապնդելու վտանգ չկար այլևս՝ ամենքին համակած անհանգստությունն ու տագնապը փոխվեց ցնծության. գրկախառնվում էին, շնորհավորում միմյանց ու... ծպիտը խաղում էր բոլորի դեմքերին: Իսկ երբ նստեցին նախաճաշի— ուտում էին այնպիսի ախորժակով, որ կարծես շաբաթներով հաց չէին կերել:

Բայց հավիվ սկսել էին ուտել, վինվորներից մեկը, որ չգիտես ինչո՛ւ բարձրացել էր նստած տեղից, հանկարծ գոռաց.

— Հոռոմների վո՛րքը... հոռոմների վո՛րքը...

Ամենից առաջ տեղից վեր թռավ Գնելը և ձեռքը դրեց ճակատին. նրան հետևեցին ուրիշ շատերը, ապա համարյա բոլորը տեսան, իրոք գյուղի ճանապարհին, ոչ այն ճանապարհին, որով եկել էին իրենք, այլ հակառակ կողմում, ահագին մի փոշի, ավելի շուտ՝ փոշու մի մեծ ամպ, որ վազում էր դեպի գյուղը: Սկզբում չէր նկատվում, թե ինչ կա այդ փոշու մեջ կամ նրա հետև. բայց լեռնային բնակիչների սրատես աչքերը շուտով այդ փոշու մեջ տեսան մեծ թվով հեծյալներ, որ սրարշավ գալիս էին առաջ: Իսկ երբ դրանք մոտեցան գյուղին՝ բոլորը ճանաչեցին հունական այրուձին, որ գյուղամիջով շտապում էր գետափ:

Հայերն այդ տեսնելով, առանց հավաքելու իրենց ուտելիքի բացած պաշարները, նետ-աղեղները վերցնելով՝ դիրք մտան ափի ժայռերի ու թփերի հետև:

Իսկ հոռոմները, ափին մոտենալով, սկսեցին նետեր արձակել դեպի հայ վինվորները: Ու գետի երկու կողմից սկսեց եռանդուն նետաձգություն: Նետերը, մյուս ափը չհասնելով, ընկնում էին ջուրը, կամ եթե հասնում էին՝ դիպչում էին ժայռերին, երբեմն օդի մեջ իրար դիպչելով նույնպես ընկնում էին գետը... Տեսնելով ապարդյուն նետաձգությունը, հույները ձիերի վրայից բռունցքներ թափ տվին դեպի հայերը: Հայերը պատասխանեցին նույն ձևով. և այդ սպառնական մնջախոսությունը տևեց բավական երկար, մինչև հոռոմները ետ դարձան գյուղ, ուր շինականները շրջապատեցին նրանց ինչ-որ պատմություններ անելով:

Իսկ հայերն այլևս չշարունակեցին իրենց կիսատ թողած նախաճաշը. ձիերը հեծնելով ճանապարհ ընկան արդեն հարթ մարգագետինների միջով, որոնց միշտ կանաչ են պահում Եփրատի ջրերը: Թե՛ այդ կանաչները և թե՛ այն զգացումը, որ հայրենի հողի վրա են, նրանց մոռացնել տվեց հոռոմներին և իրենց կրած նեղությունները, ու բոլորն սկսեցին հիշել հարապատներին ու բարեկամներին: Միայն Պապը, Բաթը և Երեմիան դեռ ապրում էին այն խոր վիրավորանքը, որ պատճառել էր Վաղես կայսրը իրենց: Ու հիշում էին նման դեպքեր հայոց պատմությունից, թե ինչպե՛ս Կարակալա կայսրը կանչեց Սանատրուկին գահից վրկելու և Հայաստանն իսպառ նվաճելու, ինչպե՛ս Անտոնիոսը խաբեց հայոց արվեստասեր Արտավազդ թագավորին և շղթայելով տարավ Եգիպտոս ու հանձնեց անառակ Կլեոպատրա թագուհուն ընծա, թե ինչպե՛ս, վերջապես, Շապուհը, սեր և բարեկամություն խոստանալով, կանչեց Արշակին և բանտարկեց Անհուշ բերդում... և այս ամենը նրա համար, թե ինչո՛ւ են հայերը կամենում ինքնուրույն լինել... ինչո՛ւ չեն ենթարկվում իրենց...

Հիշում էին ընկերներն այս ամենը և վրդովվում Վաղեսի նենգության վրա:

— Դու իրավացի էիր, Բաթ,— ասում էր Պապը:— Ես այդքան ստորություն չէի սպասում: Ինքս թեև տեղյա՛կ բյուզանդական խարդախության, չէի կարծում բնավ, թե ես նույնպես կհանդիպեմ այդօրինակ նենգության: Եվ չգիտեմ ինչո՛ւ, նրա՞ համար արդյոք, որ կամենում ենք մեր տան գործերը ինքներս տնօրինել, թե՞ պահանջում ենք մեր քաղաքները:

— Եվ այդ հաճելի չէ Վաղես աղվեսին,— ասաց Բաթը բարկացած:— Ինչպե՛ս եք համարձակվում կաթողիկոս ձեռնադրել, քաղաքներ պահանջե՛լ:

— Այո, ես այժմ եմ հասկանում, որ նոքա չհեռանալով մեր քաղաքներից, ոսնեն մի չար դիտավորություն՝ վերացնել մեր պետությունը: Իսկ մենք... մենք, բարեկամներս,— Պապը հանկարծ հառաչեց այնպես սրտա-

խոր, որ Բաթն ու Երեմիան ակամա նայեցին նրան և Պապի աչքերում արցունքներ տեսան:— Իսկ մենք պահենք, պահենք պիտի մեր աշխարհը ամենայն գնով...

Պապի ձայնը նորից բեկվեց, և նա լռեց:

Այնուհետև որքան էլ նրանք խոսում էին ուրիշ նյութերից, նրանց վերադվմունքը Վաղեսի դեմ չէր անցնում. նորից էին հիշում նրա դավը և նորից վերադառնում դրան:

— Իսկ Տերենտը, վարմանում եմ,— ասում էր Պապը,— ինչո՞ւ Տերենտը ինձ չզգուշացրեց, թե կարող է լինել և այդպիսի վտանգ... Նա, եթե, ինչպես հավատացնում է, բարեկամ է և գիտեր ինչ, պետք է զգուշացներ ինձ:

— Նա իր կայսեր բարեկամն է, Պապ, և ոչ թե քո,— նկատեց Բաթը:— Մի՛ մոռանա, նա հոռոմ է, բյուզանդացի:

— Այո, բյուզանդացի. բայց ինձ այնպես է թվացել, որ նա բնավ նման չէ մյուս հոռոմներին,— ասաց Պապը:— Տերենտը միշտ բարյացակամ է դեպի մեզ: Մի անգամ նա մինչև իսկ ասաց, թե մեր երկիրն ավելի է սիրում, քան իր հայրենիքը:

— Երևի նրա համար, որ միացնի իր հայրենիքին,— նկատեց Բաթը քմծիծաղ:

— Այդքան ստորություն ես այդ մարդուց չեմ կարող սպասել: Նա ինձ հավատացնում էր միշտ, թե իմ կյանքը շատ թանկ է իր համար. Նախջվանում և Զիրավում արգելում էր, որ չմասնակցեմ ճակատամարտերին, իսկ Տարսոն մեկնելիս, մտերմաբար խորհուրդ տվեց, որ պնդեմ քաղաքներն ավատելու վրա:

Այս խոսքերի վրա Բաթը ձին կանգնեցրեց:

— Պապ,— ասաց նա,— ես կոպիտ վինվորական եմ. պալատական ու դիվանագիտական նրբություններից քիչ բան եմ հասկանում, բայց ընդհանրապես չեմ հավատում քաղաքական մարդկանց, առանձնապես բյուզանդացի մարդկանց անկեղծության: Այդ թվում և Տերենտին:

— Սակայն, կրկնում եմ, Բաթ, նա թե՛ իմ և թե՛ մեր երկրի նկատմամբ միշտ բարյացակամ էր թվում ինձ: Անգամ իմ մեկնելու օրը, երբ նա եկավ ինձ «բարի ճանապարհ» մաղթելու, խնդրեց, որ լավ պահեմ ինձ, չհիվանդանամ, չշտապեմ և Արմենիայի շահերը համարձակ պաշտպանեմ. նա ինքը գտնում էր, որ մեր պահանջներն արդար են, և ինքն այդ մասին միշտ գրել է իր կայսեր: Ուրեմն կե՞ղծ էր այդ ամենը:

— Սիրելի Պապ, սիրելի արքաս,— ձին նորից կանգնեցնելու փորձ արեց Բաթը, վինվորականի իր խոսելաձևը փոխելով մտերմական, եղբայրական եղանակի, որի մեջ կար և աղաչական մի բան:— Ես քեզնից մեծ եմ երկու տարով, հետևաբար թույլ տուր մի խորհուրդ.— մի՛ հավատա անկեղծ խոսող այդ մարդկանց: Անկեղծության դիմակի տակ լինում են

երբեմն ահավոր բաներ, ինչպես լինում են ծաղիկներով ծածկված անդունդներ: Մի՛ հավատա...

— Իսկ դու, Երեմիա, դու ի՞նչ ես խորհում Տերենտի մասին,— դարձավ Պապը դեպի իր դպիրը, որ, թիկնոցն ուսերին, ձին քշում էր նրա աջ կողմից:— Դո՞ւ նույնպես կասկածում ես նորան:

— Ես, Պապ, միշտ նույն տպավորությունն ունեի, թե նա բարյացակամ է դեպի մեզ: Բայց... գուցեև այդպես է...

— Տա աստված, որ սխալված լինեմ,— ասաց Բաթը և լռեց:

Խոսակցությունն ընդհատվեց, և նրանք ձիերն արագացրին՝ առջևից գնացողներից ետ չմնալու և հետևից եկողների ընթացքը չխանգարելու համար... Հայրենի օդը վետվետում էր նրանց առաջ և շոյում նրանց դեմքը: Ու ամբողջ այդ կինավառ խումբն առաջ էր գնում առանձին մի աշխույժով. թվում էր՝ ձիերն անգամ վվարթացած են փոխում իրենց ոտքերն ու խաղացնում բաշները...

ԳԼՈՒԽ 5

Դվինը հևում էր տապից: Օդի մեջ կար ծանր մի հուրք, որ աննկատ տարածվում էր փողոցներում, այգիներում, մտնում էր տները և դժվարացնում մարդկանց շնչառությունը: Միջօրեի արևը կանգնել էր միջնաբերդի գլխին և անխնա այրում էր նրա հաստաբետ, աղյուսե բաձր պարիսպները, ծառաստանները, ծաղկանոցները, պալատն ու հարակից շենքերը: Աղբյուրներն ու առուներն անգամ թվում էր՝ նեղվում, շնչահեղձ էին լինում: Պահակներն իսկ իրենց կետերից քաշվել էին ստվերները և, ոմանք նիզակներին հենած, ոմանք գետնին նստած, մնացել էին կիսանինջ վիճակի մեջ:

Լռություն էր և անշարժություն: Պալատում ամեն ոք քաշվել էր իր օթևանը և սպասում էր երեկոյան զովին: Իսկ Ջարմանդուխտ թագուհին այդ ժամին, ձեռքերը կրծքին խաչած, անխոս գնում-գալիս էր իր մենարանում և երբեմն, կանգ առնելով, անշարժ նայում էր մի կետի: Պատին կախված խաչելության առաջ ծխում էին վույգ արծաթ խնկամանները և իրենց բուրմունքը փոքրիկ երերուն սյունակներով ծավալում վեր, դեպ առաստաղը:

Մի առժամ շրջելուց հետո թագուհին հանկարծ նորից կանգ առավ և

թափով ծունկի եկավ խաչելության առաջ ու սկսեց եռանդով խաչակնքել:

— Տե՛ր, դու ողորմիր... Խափանիր, տեր, չարը և հեռացրու փորձանքները Հայոց Աշխարհից և իմ Պապից... Տե՛ր...

Աղոթում էր թագուհին ծայր տխրության մեջ և խաչակնքում նորից ու նորից: Նա տագնապած էր: Ամսից ավելի լուր չուներ թագավորից և օրեցօր սպասում էր սուրհանդակի, որ իմանար, վերջապես, Պապն ապահով տեղ հասե՞լ է արդյոք, և եթե հասել է՝ ընդունվե՞լ է կայսեր կողմից, կամ՝ ե՞րբ կվերադառնա... Չնայած թագավորի մեկնելուց անցել էր մոտ երկու ամիս, սակայն տակավին և ոչ մի սուրհանդակ, որ լուր բերեր նրա տեղ հասնելու կամ վերադառնալու մասին... Ու թեև ոչինչ չգիտեր թագուհին, բայց երբ երեխաները հարցնում էին, թե «ե՞րբ պիտի գա Պապը» (նրանք հորը կանչում էին մոր նման— անունով) — պատասխանում էր. «շուտով, շուտով»... բայց անմիջապես էլ հուզվում ու տագնապում էր ավելի և օրը մեկ-երկու անգամ մտնելով իր մենարանը, աղոթում էր խաչելության առջև:

Թագուհին առանձնապես տագնապած էր այսօր: Նրա ականջին ինչ-որ կասկածներ ու տարակուսանքներ էին հասնում Պապի մասին. պալատականներն արտահայտվում էին կիսախոսքերով, մինչև իսկ շփոթված, կգում էր, որ գիտեն ինչ-որ, բայց իրեն չեն հայտնում. չէր հասկանում՝ խուսափո՞ւմ են, թե թաքցնում: Մյուս կողմից՝ ծանր երազներ էր տեսնում գիշերները, և որքան էլ դայակը, իշխանուհիները՝ այրի Սահառունին, Բաթի և Երեմիայի տիկինները, դրանք մեկնում էին լավ իմաստով և աշխատում հանգստացնել նրան, բայց նա չէր հանգստանում: Պապի ուշացումը և սուրհանդակ չլինելը արդեն նրան գցում էին երկմտության մեջ և երբեմն աղետի երկյուղ էին ներշնչում... Սուրհանդակի սպասելով՝ նա մինչև իսկ հրաժարվեց յվով Գառնի տեղափոխվելուց, թեպետև երեխաները նեղվում էին Դվինի տաքից:

— Տե՛ր, դու ողորմիր,— կրկնում էր նա ծնկաչոք ու բակկատարած, խորասուզված ու ներհայաց, և իր այդ դիրքով հիշեցնում էր ապաշխարող մի կույսի, որ աշխարհը մոռացած թողություն է հայցում երկնավորից:

Երկար աղոթում էր նա այդպես, երբ հանկարծ դուռը բացվեց և իր թույլ ոտքերով ներս վազեց նրա պառավ դայակը:

— Թագուհի՛ս, թագուհի՛ս,— ասաց նա գրեթե հևասպառ:— Թագավորից սուրհանդա՛կ...

Թագուհին վեր թռավ:

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է,— ուրախությունից դողաց նա:

— Տեր հայրապետի մոտ:

— Եվ ի՞նչ լուր: Թագավորն առո՞ղջ է: Գալի՞ս է:

— Չիմացա՛, թագուհիս: Սուրհանդակն եկավ այնպես արագ ու անմիջապես գնաց հայրապետի մոտ:

— Հապարապետի մո՞տ... Կանչի՛ր հապարապետին... Սակայն, առավել լավ է, գնանք ինքներս...

Բայց մինչև դայակը կերթար կամ թագուհին դուրս կգար սենյակից՝ Կենան Ամատունին եկավ ինքը:

— Ուրախ լուր, թագուհի,— սեպաձև մորուսը բռնելով՝ ուրախադեմ խոնարհում արեց նա:— Թագավորը ժամանում է:

— Ահ, վերջապե՛ս, վերջապե՛ս,— ասաց թագուհին:— Ուրա՛խ եմ անչափ... Այժմ ի՞նչ ես մտադիր անելու, իշխան:

— Պատրաստվել և գնալ ընդառաջ, թագուհի:

— Իսկ ե՞րբ կլինի այստեղ. ի՞նչ ասաց սուրհանդակը:

— Հավանորեն մեկ-երկու օրից, եթե կանգ չառնի ճանապարհին:

— Իսկ ինչո՞ւ պիտի կանգ առնի,— տարակուսեց թագուհին:

— Սուրհանդակը հայտնում է, որ շեներում, քաղաքներում կանգնեցնում, դիմավորում են արքային և կամենում են հյուրասիրել:

— Ուրեմն, տեր Ամատունի,— արագ նկատեց թագուհին,— արա ի՛նչ ցանկալի ես համարում:

Թագավորի գալու լուրը կարճ միջոցում տարածվեց ոչ միայն միջնաբերդում, այլև քաղաքում, և մյուս օրը մայրաքաղաքը, մանավանդ Ավագ դուռը, որտեղից պիտի մտներ թագավորը, զարդարվեց դրոշներով, կանաչներով, իսկ քաղաքացիները, ինչպես Պապի առաջին գալուստին, երբ նա եկավ Բյուլանդիայից, այնպես էլ հիմա առավոտից մինչև երեկո լցնում էին հրապարակը, Վաղարշապատի ճանապարհը և Ավագ դռան մոտերքը և սպասում: Լինում էին և հետաքրքիրներ, որ դարձյալ թարձրանում էին պարիսպները, բուրգերը, և, ձեռքերը ճակատներին, նայում այգիներից դենը, ճանապարհի հեռուն, կարծելով արդեն մոտենում է: Բայց ոմանք, ավելի՛ իրավեկները, զգուշացնում էին. «երկու-երեք օրից հավիվ գան»... Ամբոխի մեջ էր միշտ և Մեղավոր Մաղքոսը, որ եկան մապափունջ պոչը ձեռքին խմբից խումբ էր անցնում և ասում. «Թագավորը գալիս է... հոգեվորները տխուր են»... Այստեղ երևում էին և ոսկերիչ Գապավոնը և ծերունի Ջաքարեն: Այդ տեղերում խմբվում էին ոչ միայն Դվինի քաղաքացիները, արհեստավորները, այլև գործով մայրաքաղաք եկած շինականները, ու բոլորի խոսակցության, զրույցի նյութը գրեթե մեկ էր— թագավորի վերադարձը:

— Հապա զրուցում էին, թե թագավորը չի՞ գալու,— ասում էր մեկը հրապարակում՝ շուրջը խմբված քաղաքացիներին:— Ահավասիկ. գալիս է և, հավանաբար, մեծ պատիվների արժանացած:

— Հարկա՛վ. թագավորին առանց պատիվների ճանապարհ չեն դնի,— նկատեց մի ուրիշը թուխ ձայնով:— Բայց ես լսել էի, որ կայսրը նրան կանչել է պատժելու:

— Ոչ թե պատժելու,— խոսակցությանը միջամտեց մի երկրորդը, ավե-

լի տարեց մի մարդ:— Ոչ թե պատժելու, այլ խրատելու, թե ինչո՛ւ է նեղում հոգևոր հայրերին. ինչո՛ւ է կաթողիկոս ձեռնադրել այստեղ... Ես այդպես եմ լսած...

— Այդ չէ, այդ չէ,— գլուխն օրորեց ունկնդիր քաղաքացիներից մեկը:— Ասում են՝ կայսրը կանչել է թագավորին, թե այսուհետև ինչպես անեն, որ պարսից չթողնեն իրենց սահմաններից դուրս գալու և...

— Իսկ քաղաքների մասին ի՞նչ, քաղաքների՛,— խոսողին ընդհատելով՝ հետաքրքրվեց մի արհեստավոր:— Քաղաքները մաքրո՞ւմ են, թե ոչ...

— Այդ մասին էլ երևի հրաման կլինի արած,— ասաց առաջին խոսողը և հանկարծ ինքն իրեն ընդհատեց ու երեսը շրջեց:— Այ, սրանք, ասում են, տխուր են, որ թագավորը վերադառնում է,— մատնացույց արեց նա հրապարակով անցնող երկու աբեղայի, որ քայլում էին սևահանդերձ ու մռայլ:

— Հարկավ՝ տխուր կլինեն: Գիտեն, որ եթե գա՝ նորից...— նկատեց մեկը՝ խոսքը չավարտելով:

— Բայց հապիվ,—հեղինակավոր նկատեց մի թավ ձայն:— Կայսրը երեվի խրատած կլինի, որ այլևս չնեղի հոգևորներին:

— Խրատա՜ծ,— ինքն իրեն խնդաց մի քաղաքացի, որ նոր էր մոտեցել վրուցողներին:— Ինչ խրատ... Պապը, ասում են, թողել-փախել է: Եվ չի ցանկացել խոսել կայսեր հետ...

Խոսակիցները վարմացած իրար նայեցին:

— Փախե՜լ,— բացականչեցին մի քանիսը գրեթե միաժամանակ:

Իսկ մեկը նկատեց բարկացած.

— Այդ ինչպե՞ս կարող է փախչել, մարդ աստծո: Թուչո՞ւն էր, թևավո՞ր: Հապար մարդով փախչե՜լ...

— Ասո՜ւմ են,— շփոթվեց փախչելու մասին խոսողը և փորձեց արդարանալ կարծես:— Ասում են...

— Շա՜տ բան կասեն: Կարելի՞ է հավատալ ամեն ասածի:

— Ես մի վարդապետից եմ լսել:

— Այո, վարդապետները, երևի ուրիշ բան էին սպասում,— ասաց նույն հուսված մարդը:

— Եվ քանի որ իրենց սպասածը չի կատարվել՝ ահավասիկ տարածում են լուրեր ստահոդ,— ավելացրեց մի ուրիշը:— Նույնպես նոքա էին ասում, թե թագավորն այլևս չի վերադառնալու, կայսրը նորան չի թողնելու...

Այդ ճիշտ էր. վաղուց քաղաքում, չգիտես որտեղի՛ց և ինչպե՛ս սկիզբ առած, լուրեր էին շրջում, թե թագավորը այսուհետ չի դառնալու, և այդ ասում էին ոչ միայն քաղաքում, այլև գավառներում, ու այն աստիճան որոշ, որ գործով քաղաք եկած շինականները հետաքրքրվում էին հրապարակի արհեստավորներից, թե «ճշմարի՞տ է, որ թագավորը չի գալու... Ասում են՝ հոռոմների կայսրը կանչել է նրան պահելու, որ էլ եկեղեցու հողերը չգրավի, տուրքերը չվերացնի»... Արհեստավորները, որ իրենք էլ լսել էին այդ

ամենը, պատասխանում էին, թե այդպիսի բան չգիտեն, թե դրանք սուտ լուրեր են, և իրենց հերթին հետաքրքրվում էին, թե որտեղի՞ց են լսել այդ: «Աբեղաներից»— լինում էր պատասխանը: «Աբեղանե՛րը»... երկարացնում էին արհեստավորները, գլուխներն օրորելով: Եվ շինականները հեռանում էին տարակույսով:

Անհայտ է ինչպե՛ս, բայց Դվինի հոգևորականների մեջ իրոք տարածված էր այն վարկածը, թե Պապ թագավորն այլևս չի վերադառնա, ու դրանում այնպես էին համոզված, որ մինչև իսկ մտածում, ոմանց ասելով՝ անգամ ծրագրում էին հեռացնել նոր՝ Հուսիկ կաթողիկոսին և նրա տեղ ընտրել Խադ սրբապանին (որ օրինական հաջորդը պիտի լիներ մեռած քահանայապետի, որպես նրա երկարամյա տեղակալ ու աջակից) և հավաքել երկու տարվա տուրքերը— տասանորդն ու պտղին... Բայց հանկարծ թագավորը վերադառնո՛ւմ է: Այդ էր պատճառը թերևս, որ այժմ նրանք վանքից դուրս էին գալիս տխուր ու մռայլ: Համենայն դեպս, երբ թագավորի վերադարձի լուրը հասավ Դվինի վանքը՝ Խադը գլուխն օրորեց.

— Ուրեմն դևը նորի՞ց գալիս է,— ասաց նա կուսպ և շուրթերը սեղմեց ամուր, կարծես ավելի խոսք չասելու համար:

— Եվ հիմա, սրբազան հայր, առավել մոլեգին կիրագործի իր մտադրությունները,— հոգոց քաշեց երկայն Սողոմոն հայր սուրբը:

— Սակայն կարո՞ղ է արդյոք,— ասաց մի մապախուխ վարդապետ տարօրինակ ինքնավստահությամբ:— Հուսանք Տարսոնում խրատված կլինի և այսուհետ եկեղեցու դեմ չի անի ոչինչ...

— Եվ ինչո՞ւ չի կարող,— հետաքրքրվեց հայր Սողոմոնը, հոնքերի տակից նրան նայելով:— Ո՞վ կարող է այժմ դեմ կանգնել նորան և արգել լինել:

— Եթե նա իրոք փախել է, ինչպես խոսում են, կայսրը նորան կպատժի և թույլ չի տա շարունակել իր գործերը չար,— նկատեց մապմպոտը:

Հայր Սողոմոնը հառաչեց և գլուխը շարժեց թերահավատ:

— Սակայն նա գալիս է արդեն: Եթե կայսրն անելու էր ինչ՝ կանե՛ր, երբ նա տակավին Տարսոն էր... իսկ քանի որ գալիս է՝ ուրեմն նրան արգել չի կարող լինել ոչ ոք: Այդպե՞ս է, սրբազան,— դարձավ նա ակնածանքով՝ տխուր նստած Խադին:

Խադը լուռ նայեց սրահի տարածության մեջ և պատասխանեց ասես ինքն իրեն.

— Այո: Ինչպես օձը չի թողնի իր թույնը, կարիճը՝ իր խայթոցը, այնպես էլ մոլին Պապը՝ իր դիվական բնույթը:

Եվ Խադի խոսքերից հետո ծանր լռություն իջավ:

Ու մի քանի օր հետո թագավորն իսկապես եկավ:

Նրան դիմավորելու համար դուրս էր թափվել քաղաքի ողջ բնակչությունը և բռնել քաղաքադռնից մինչև հրապարակը: Դվինցիները, որ միշտ

հետաքրքրվում էին թագավորի երթերով, հիմա սակայն, երբ նա վերադառնում էր երկար բացակայությունից հետո, երբ մանավանդ շատերը լսել էին, թե կայսրը ցանկացել է գերի պահել նրան, և նա փախել է,— ավելի անվտանգ էին դարձել իրենց հետաքրքրության մեջ:

Կամենում էին տեսնել ի՛նչ տրամադրության մեջ կլինի, ինչպե՛ս հագնըված, ի՛նչ ձի հեծած, որ կարողացել է փախցնել նրան և, վերջապես, տեսնել, թե ի՛նչ է բերում հետը, ովքե՛ր են ուղեկցում նրան:

Թագավորին ընդունելու համար Մուշեղ սպարապետի և հայոց սպարապետ Կենան Ամատունու գլխավորությամբ ընդառաջ էին գնացել շատ պալատականներ ու նախարարներ, դրանց թվում՝ իրենց պաշտոնավայրերից եկած Բագրատունի Սմբատ ասպետը և իշխան Սպանդարատ Կամսարականը՝ իր Գագավոն և Շավարշ որդիներով, որ, ինչպես միշտ, իրենց ձիերը վարում էին հոր աջ և ձախ կողմից և մի երկու քայլ ետ՝ իրենց հարգանքը պահելու համար:

Իսկ այժմ, երբ ժողովուրդը գալիս կուտակվում էր գլխավոր փողոցում և Ավագ դռան մոտ, մնացած պալատականների ու նախարարների հետ թագավորին դիմավորելու գնաց և կոմս Տերենտը՝ իր հույն քարտուղարի և մի քանի թիկնապահի հետ, որ ձիերը վարում էին իրենց պետի հետևից՝ տարօրինակ ձիգ նստած և մի տեսակ վերևից նայելով հավաքված բազմությանը:

Նրան տեսնելով՝ մեկն ասաց ժողովրդի միջից.

— Տեսե՛ք, սա ևս գնում է:

— Եվ ինչո՞ւ չպիտի գնա: Թագավոր է ժամանում...

— Սակայն... հասկանալ դժվարի՞ն է:

Խոսակցությունն ընդհատվեց նվագածության բարձր ձայներից և ողջույնի աղաղակներից, որ գալիս էին քաղաքադռնից: Ժողովուրդն իրար անցավ ու մեկեն հորձանք տվեց այն կողմը: Բայց առաջ գնալ դժվար էր, իսկ բան տեսնել— անկարելի՝ այնպես բազմությունը խտացել-բռնել էր փողոցն ու քաղաքադուռը: Պատերի և պարիսպների վրա գտնվողները միայն տեսան, որ Պապը գալիս էր թիկնապահ վորքի ու շքախմբի առջևից՝ իր սևաբաշ ոսկեգույն նժույգի վրա:

Լսվեցին ցնծության աղաղակներ, որ արձագանքներով կրկնվեցին երկար: Բայց երբ ձայները լռեցին, և թագավորը մոտեցավ պարսպադռան, այդտեղ սպասող նախարարներն ու պահակապորը թագավորին ողջունեցին սրերը մերկացնելով ու բարձրացնելով և դարձյալ «Ապրի՛ թագավորը» բացականչությամբ, որ նորից արձագանքելով կրկնեց ամբոխը: Թագավորն առաջ գալով՝ ձեռքը շարունակ շարժում էր օդում այնպես վվարթ ու խընդերես, որ բոլորին թվաց, թե այն՝ ինչ ասում են Պապի փախչելու մասին, հերյուրանք է սին, սակայն, երբ թագավորը դիմավորող նախարարների, սեպուհների մեջ նկատեց Տերենտին՝ լրջացավ, նույնիսկ մռայլվեց— այդ

նկատեցին շատերը — և Տերենտի բարձրացրած ձեռքի բարևին՝ պատասխանեց գլխի թեթև շարժումով:

Տերենտը, անշուշտ, զգաց այդ սառնությունը և այնուամենայնիվ մինչև պալատ չփոխեց վայրկյանին հարմար իր վվարթ տեսքը և դեմքի հեզ արտահայտությունը: Ճանապարհին նա մի երկու անգամ փորձ արեց մոտենալու թագավորին, բայց այդ դժվար էր շրջապատող նախարարների և շքախմբի անդամների ձիերի արանքով: Սակայն, երբ հասան պալատ և, ձիերից իջնելով, մարմար աստիճաններով բարձրանում էին վեր՝ Տերենտը հարմար մի վայրկյան գտավ թագավորին մոտենալու և նախարարներից մի քանիսի ներկայությամբ հետաքրքրվեց.

— Հուսով եմ, արքա, իմ օգոստափառ տերը բարեհաճ ընդունելության արժանացրեց քեզ:

Պապի խաժ աչքերը, որոնց գույնն ավելի նկատելի էր հիմա արևից ու քամուց այրված դեմքին, մի ակնթարթ լայնացան, ապա սառեցին, և նա ասաց՝ բիբերն անշարժ ու վրդով.

— Ոչ, հարգելի կոմս: Պարզվեց, որ քո կայսրն ինձ անարգելու համար էր կանչել Տարսոն:

— Ինչպե՞ս,— զարմացավ Տերենտը:

Թագավորն ուզեց պատասխանել, բայց այդ միջոցին սանդուղի գլխին, պալատի առջև նկատեց թագուհուն, որ նայում էր իրեն, պալատական տիկիններով շրջապատված, ուշգ որդիները աջ և ձախ կողմը, ուստի պատասխանի փոխարեն՝

— Այդ մասին հետո, կոմս. կխոսենք հետո,— ասաց Պապը և անսպասելի աշխույժով ու պատշաճության ամեն կարգ մոռացած, լայն քայլեր անելով, շարունակեց արագ, փութկոտ բարձրանալ դեպի թագուհին ու ուշգ որդիները, որ ժպտում էին նույնպես կարոտի և ուրախության ժպիտներով:

Պապը մոտենալով՝ նախ համբուրեց երեխաներին, մեկ-մեկ նրանց գետնից կտրելով-բարձրացնելով, ապա ողջագուրվեց թագուհու և պալատական տիկինների հետ: Առանձին հարգանքով ողջագուրվեց այրի Սահառունու՝ Հաթի մոր հետ: Իսկ երբ ողջագուրանքի վայրկյաններն անցան՝ թագուհին ասաց.

— Ես այնպե՛ս անհանգիստ էի, Պապ: Այնպիսի՛ կասկածներ էին պաշարում ինձ: Քո ժամանելու լուրը կենդանացրեց մեկ... Արշակն ու Վաղարշակը այնպես էին կարոտել, որ շարունակ հարցնում էին. «Ե՞րբ պիտի գա»... Ահա՛ եկավ,— ժպտաց մայրը երեխաներին:— Ահա՛ եկավ...

Պապը ձեռքով շոյեց երեխաների գլուխը, և երբ թագուհուն, իշխանուհիներին և երեխաներին ուղեկցել էր նրանց հարկաբաժինը՝ ասաց.

— Ես գնամ: Նախարարներն սպասում են ինձ,— ասաց նա ու դուրս գնաց նորից երեխաներին ժպտալով:

Թագուհին ցնծում էր:

* * *

Երբ թագավորը մտավ ընդունելության սրահը՝ այնտեղ հավաքված էր պալատականների ու նախարարների բազմությունը: Ոմանք նստած էին բարձերին, ոմանք վրուցում էին կանգնած: Այդտեղ էր և Տերենտը, որ գնում-գալիս էր մտահոգ ու մեկուսի:

Թագավորին տեսնելով՝ նստածները ելան տեղներից, վրուցողները լռեցին և բոլորը խոնարհում արին:

— Շնորհակալություն, իշխաններ և տեր նախարարներ, ձեր պատվի համար,— ասաց Պապը հրաժեշտի եղանակով:— Կարծում եմ՝ երկար ճանապարհից եկածները կարոտ են հանգստի: Գնացեք խաղաղությամբ:

Նախարարներն ու իշխանները սկսեցին մեկը մյուսի հետևից դուրս գալ՝ գլուխ իջեցնելով:

— Խաղաղությո՛ւն արքային... խաղաղությո՛ւն արքային...

Երբ նախարարների ու իշխանների մեծագույն մասը դուրս գնաց և մնացին մի քանիսը, դրանց թվում Մուշեղ սպարապետը, իշխան Կամսարականը, Բագրատունին և ուրիշ մի երկուսը, Տերենտը մոտեցավ թագավորին և սկսեց վշտացած.

— Ես վարմացած եմ, արքա, իմ լսածից. թե ինչպե՞ս կայսրը...

— Այո, այդպես,— ընդհատեց նրան Պապը:— Սպասեցրեց ինձ ամսից ավելի և չհաճեց ընդունել:

— Եվ ուրե՞մն,— անհանգստացավ Տերենտը:

— Եվ ուրեմն՝ ես ստիպված եղա հեռանա՛լ, կոմս: Հեռանա՛լ...

Տերենտը, որ մի օր առաջ իրենց վինվորական սուրհանդակի բերած լուրերից արդեն գիտեր, թե ի՛նչ է կատարվել, հիմա, Պապին լսելով, ձևացավ ոչ միայն վարմացած, այլև վշտացած:

— Արքա, ես դժվարանում եմ հասկանալ, թե ինչո՞ւ կայսրը չպետք է ընդուներ քեզ, երբ հրավիրել էր ինքը, իր սեփական նամակով... Այստեղ, արքա, անշուշտ, մի թյուրիմացություն կա, և անհրաժեշտ է պարզել այդ...

— Եվ ո՛չ մի թյուրիմացություն, կոմս,— նկատեց Բաթը տեղից և վեր կացավ տաքացած:— Քո կայսրը, կոմս, ոչ միայն չընդունեց, այլև պարզապես վատ խորհուրդ էր խորհում թագավորի դեմ...

— Կայսրը վատ խորհի՞ արքայի մասին,— ուսերը բարձրացրեց Տերենտը:— Այդ չի կարող լինել, երիտասարդ և հարգելի վորավար,— ասաց կոմսը հեզահնչուն ձայնով և խաղաղ, տարակուսած նայվածքը հառեց Բաթի դժկամ աչքերին:— Եվ ինչո՞ւ պիտի խորհեր, երիտասարդ իշխան:

— Այդ թերևս դո՛ւ իմանաս, կոմս,— նետեց Բաթը՝ երեսը շրջելով:— Միայն դո՛ւ կարող ես իմանալ քո կայսեր մտադրությունները:

— Տեր Սահառունի,— ասաց Պապը սաստող շեշտով:— Դու վիրավորում ես կոմսին:

— Ես ասում եմ ճշմարտությունը, արքա,— նորից շրջվեց Բաթը:— Թող կոմսն իմանա, որ մենք չենք կամենում վիրավորել և վրպարտել ոչ ոքի, որ մենք, բացի այն փաստից, որ կայսրը չընդունեց մեզ՝ ամից ավելի հիվանդություն ու վբաղվածություն պատրվակելով, ունենք նաև հավաստի տեղեկություններ կայսեր չարախորհուրդ մտադրության մասին:

— Հավաստի՜... Չարախորհո՜ւրդ,— կրկնեց Տերենտը վարմացած ու վշտացած միանգամայն:— Եվ ո՞վ կարող է իմանալ կայսեր մտադրությունը...

— Անշուշտ նոքա, որոնց հանձնված էր մեր հսկողությունը և կամ այդ մտադրության իրագործումը:

Տերենտը շուրթերը սեղմեց, նայեց հավաքված-նստած նախարարներին, սպարապետին և ասաց հանդարտ.

— Եթե հայտնել է հսկողներից մեկը, վորավար, նա անշուշտ եղել է անակնիվ. այդ արել է կա՛մ շահի ակնկալությամբ, կա՛մ ձեզ փորձանքի մեջ գցելու դիտավորությամբ...

Նախարարներն անխոս իրար նայեցին, կարծես ճշմարտությանը հասու լինելու ցանկությամբ: Իսկ Պապը, որ վուսպ հուպումով և սուջ երեսի թեթև կծկումներով հետևում էր այդ խոսակցությանը, Տերենտի վերջին խոսքերի վրա ակամա մտածեց, թե չլինի՜ իսկապես ամենը թյուրիմացություն էր, որին հավատացին իրենք անվերապահ, բայց և անմիջապես հիշեց վտիտ հույն սպասավորի խոստովանությունը և այն, թե ինչպե՜ս կայսրը չէր հաճում անգամ հայտնել ընդունելության օրվա մասին և, թե ի՞նչ փութաջանությամբ նա վորամասեր էր ուղարկել իրեն հետապնդելու և իր ճանապարհը մի քանի կողմից փակելու: Հիշեց, բայց ավելորդ համարեց ասել իսկույն: Սակայն նրա փոխարեն այդ ասաց նորից անհամբեր Բաթը, որ կանգնած տեղը կարծես եռում էր հուպմունքից ու կրքից:

— Այդ դեպքում, կոմս,— հևաց նա,— եթե կայսեր սրտում կար բարի մտադրություն՝ ինչո՞ւ էր հապա վորքով հետապնդում մեզ, ինչո՞ւ էր փակում մեր վերադարձի ճանապարհները:

Տերենտի հեզահամբույր դեմքը երկարեց և տխրեց ավելի:

— Բայց ինչո՞ւ այդ ամենը համարել կայսեր գործ, երիտասարդ բարեկամ,— ասաց նա ցավելով ու գլուխը թեթև շարժելով:— Ինչո՞ւ չենթադրել, վորավար, որ դա կատարվել է թյուրիմացության հետևանոք...

— Կոմս, դու վորավար ես և պետք է իմանաս, որ հյուր թագավորին չեն հետապնդի ինքնագլուխ և նետեր չեն արձակի:

— Ես շատ ցավում եմ, արքա,— հարգանքով դարձավ նա Պապին,— շատ ցավում եմ այս ամենի համար: Եվ կուզեի, արքա, որ Արմենիայի ժողովուրդը առայժմ չիմանար այդ, մինչև գրեմ իմ կայսեր և պարզեմ ճշմարտությունը: Վստահեցեք ինձ, արքա,— ձեռքը դեպի կուրծքը տարավ Տոմսը,— ես կգրեմ իմ կայսեր և, հույս ունեմ, թյուրիմացությունը կպարզվի շուտով: Վստահ եմ, որ կայսրն անտեղյակ է այս ամենին:

Եվ Տերենտը տխրած՝ հրաժեշտ առավ ու դուրս եկավ:

Նրա գնալուց հետո խոսակցությունը շարունակվեց:

— Գուցեև իրոք թյուրիմացություն է, արքա,— ասաց Մուշեղ սպարապետը:— Եվ եթե այդպես է՝ կարելի է ուղղել... Պետք է ուղղել...

Բաթը վարմացած, իսկ իշխան Կամսարականը, Սմբատ սպասպետը և հայոց սպարապետ Ամատունին մտահոգ նայեցին Մուշեղին, սպասելով նրա խոսքի շարունակությանը: Բայց նրա փոխարեն խոսեց Պապն ինքը:

— Եվ ի՞նչը ուղղել, սպարապետ,— հարցրեց նա սևեռուն նայելով Մուշեղին:— Կարծո՞ւմ ես՝ հիմա իսկ առաջարկում եմ պատերազմ հայտարարել Վաղեսին: Բնա՛վ: Ես այդպիսի խորհուրդ չունեմ, սպարապետ: Սակայն, ինձ թվում է, պատրաստ պիտի լինենք ամեն անակնկալի, քանզի համոզվեցի, որ հոռոմները նույնքան ծարավի են մեր ինչքին ու մեր արյան, որքան և պարսկները, և մենք պետք է լինենք արթուն ու թույլ չտանք, որ կողոպտեն մեզ: Ես պատերազմ չեմ ցանկանում, սպարապետ, բայց պաշտպանվել պարտավոր ենք: Ես գիտեմ՝ կայսրը չի ների, որ գերի չմնացի իրեն... Նա այժմ երևի կմտածի ուժով տանել ինձ գերի ու այդ քաղաքների հետ միասին գրավի և նորերը, թերևս ամբողջ երկիրը: Հարկավ, նա չի ասի, թե պատերազմ է սկսում այն իսկ պատճառով, որ ես՝ հայոց թագավորս, չմնացի գերի: Նա կգտնի, անշուշտ, ուրիշ մի պատրվակ...

— Խորհում եմ, արքա, որ կայսրն այդ չի անի առայժմ,— խոսեց իշխան Կամսարականը՝ նստած տեղը շտկվելով:— Որովհետև արդեն հարևան երկրներին ու աշխարհին հայտնի դարձավ, որ նա կամենում էր կալանել քեզ, բայց չաջողեց: Երկյուղը, թե դու կանցնես պարսից կողմը կամ պարսիկներին կկանչես օգնության, կկսպի նորան, և այս հանգամանքը, թվում է, թույլ չի տա նորան պատերազմ սկսել քո դեմ:

— Եվ ուրե՞մն,— ու Պապը հարցական նայեց իշխան Կամսարականին:

— Ես համամիտ եմ, արքա, քո ձեռնարկումին, քո մտադրության,— հարեց անմիջապես իշխանը:— Զգուշությունը ոչ միայն ցանկալի, այլև անհրաժեշտ է: Պետք է պատրաստ լինել ամեն անակնկալի:

— Իշխանը իրավացի է, արքա,— հանդարտ սկսեց Բագրատունի Սմբատը՝ գլուխն ուսին թեքած:— Չպետք է մոռանանք երբեք, որ մենք հոռոմների հետ գործ ունենք:

Իսկ Մուշեղ սպարապետը, մտածելով, թե Պապը վիրավորանքից դըրդված կարող է անցնել պարսից կողմը, նկատեց.

— Սակայն, արքա, պետք չէ վատթարել հարաբերությունները: Ոմանք կարող են կարծել, որ դա արվում է վիրավորանքի հետևանոք:

— Այդ մասին խոսք չկա, սպարապետ,— ասաց Պապը:— Մեր աշխարհի համար մենք պետք է մոռանանք մեր վիրավորանքները, քանի որ մենք չենք պատկանում միայն մեզ: Բայց, իմացիր, որ Վաղեսն ի՛մ դեմ չէ, այլ իմ երկրի: Նա կամենում է վերացնել ինձ, որ կլանի մեր աշխարհը. նո-

րան հաճելի չէ, որ ես պահանջում եմ իմ քաղաքները, որ վորք եմ կապմում, որ հայոց եկեղեցին հանում եմ հոռոմ գոռոզ մետրոպոլիտների գերիշխանությունից... իսկ նա ցանկանում է, որ ես դառնամ իրեն հարկատու և հլու ենթարկվեմ իրեն, կամ առնվազն ոչինչ չանեմ առանց իր խորհրդի: Եթե խնդիրը վերաբերեր ինձ, սպարապետ, ես կմնայի գերի: Բայց ինձ գերելով՝ նա կամենում է գերել ամբողջ հայ երկիրը: Եթե մնայի, նշանակում է՝ բաց աչքով թույլ տայի , որ հոռոմներն անեին՝ ինչ կամենում են: Ու պիտի ծաղրեին, որ՝ խաբեությամբ բերեցինք ու գերեցինք... Բայց ստրուկը միայն կմնա կամավոր գերի... Այժմ Վաղեսը թող գա. եթե իրեն արդար է վգում, և մենք կերթանք նրա դեմ և չենք ենթարկվի կամովին..— Այստեղ Պապը լռեց մի պահ, երկար շունչ առավ և մտախոհ նայեց նախարարներին, որ, իրեն լսելով, նույնպես խորհում էին ստեղծված կացության մասին:— Ոմանք ասում են՝ չենք կարող դիմագրավել վորավոր Բյուզանդիային: Մեղուն նույնպես փոքր է, բայց երկնչում ենք նորա խայթից և անպատիժ չենք կարող ձեռք տալ նորան... Խոնարհությունը, ի՛նչ ձևով էլ լինի, կործանում է...

Պապը խոսում էր, կարծես վգացնել տալու և հասկացնելու, որ պատերազմը Բյուզանդիայի կողմից կարող է լինել անխուսափելի, հետևաբար պետք է լինել պատրաստ: Պապը, որ Տարսոնից մինչև Եփրատ, մինչև սահմանը հայոց մտածում էր ապահով տեղ հասնելու մասին, իսկ սահմանն անցնելուց հետո, թե կայսրը կգա պատերազմով, այժմ այս մտքով տարվում էր ավելի:

— Եվ այժմ առավել, քան երբևէ, հրամայական է՝ մեծացնել արքունի բանակը,— շարունակեց Պապը:— Լինենք պատրաստ և պահենք մեր երկրի արժանապատվությունը, տեր նախարարներ: Իսկ այժմ գնացեք խաղաղությամբ,— ասաց Պապը տեղից մեկեն ելնելով:

Ջրույցը տևել էր երկար, և արդեն գիշեր էր:

Երբ վորավարները դուրս էին գալիս՝ նրանցից յուրաքանչյուրն վգում էր, որ ծանր մի վտանգ է կախված Հայոց Աշխարհի գլխին:

— Ինձ այնպես է թվում, սպարապետ, որ Վաղեսը վրեժխնդիր է լինելու մեզ,— ասաց Զենոն Գնունին, որ Տարսոնում իսկ համակիր չէր փախուստին, դրա մեջ մեծ վտանգ տեսնելով:

— Վաղեսից սպասելի է,— համաձայնեց Մուշեղը և լռեց ծանր խոհերի մեջ:

— Պալատից դուրս գալով՝ երեք վորավարները, նրանց հետ և Զենոն Գնունին ու հապարապետ Ամատունին, խոսակցելով ինքնաբեր գնացին, ավելի շուտ՝ մտահոգ վրույցը նրանց տարավ դեպի սյունապարդ ճեմելիքը, ինչպես սովոր էին գնալ հաճախ խոսելու և երկրի վիճակի մասին խորհելու:

— Կացությունը, այո, ծանր է,— ասում էր փոքրամարմին սպարապետը

այդ թիկնեղ և անձնյա տղամարդկանց մեջտեղը քայլելով:— Հարկ է շուտափույթ միջոցներ խորհել վտանգը կանխելու կամ ստեղծված այս կնճիռը հարթելու:— Ու մի վայրկյան անխոս քայլելուց հետո նա ավելացրեց.— Իսկ վտանգը կանխելու լավագույն միջոցը, ըստ իս, կլինի այն, որ Պապը պահպանի վիրավորված լռություն: Սակայն նա անկգուշչ է և կարող է անել ավելի անկգուշչ քայլեր: Նկատեցիք, անշուշտ, որ Տերենտի հարցին պատասխանեց կրքով, թե կայսրը չբարեհաճեց ընդունել... Այս եղանակը հարիր չէ իր դիրքին:

— Դա ապացույց է, որ Պապը հուսված է հույժ Վաղեսի վիրավորանքից,— նկատեց Սմբատ ասպետը:— Երիտասարդ արյունը դիվանագիտական նրբությանց և պատշաճից օրինաց չի ենթարկվում:

Նրանք հասան սյունապարդ ճեմելիքը և նստեցին քարե նստարաններին:

Կեսգիշեր էր համարյա, նրանց վերև տարածվում էր շողշողուն աստղերի հույլերով լցված երկինքը, դեմը քնած մայրաքաղաքը, իսկ հեռուն՝ լեռները, հավիտյան անշարժ ու անթարթ լեռները, և դրանց մեջ ձյունակատար Ավագ Մասիսը, որ աստղացոլքով խոյանում էր վեր, ասես երկինք հասնելու միտումով:

— Դու ճշմարիտ ես, տեր Բագրատունի, դյուրաբորբ է, տաքարյուն,— շարունակեց սպարապետը նստելով:— Պետք է սակայն ներշնչել նորան՝ լինել շրջահայաց: Լարվել միաժամանակ երկու հարևանի դեմ՝ հնարավոր չէ:

— Սակայն այդ ամենից հետո կարելի՞ է միթե սիրել հոռոմներին,— տնքաց իշխան Կամսարականը:

— Սիրե՛լ: Երբե՛ք,— տաքացավ հանկարծ Սմբատ ասպետը:— Մեր երկրի պատիվն ամենի՛ց առաջ: Թագավորն իրավացի է:

— Սակայն, ո՛չ շրջահայաց,— վրա բերեց սպարապետը:— Ելանել երկու տերությանց դեմ՝ անկարող ենք, մանավանդ որ մեր նախարարները սեփական անվտանգությունը գերադասում են երկրի ապահովությունից: Դժվարինս է ապավինել նոցա, քանզի նոքա վորք չեն տա դյուրությամբ և...— սպարապետը ձեռքը թափ տվեց անհույս:— Լուր ունեմ ահավասիկ, որ Կորդիքի Գրիգորիսը ապստամբություն է խորհում հարևան նախարարների հետ և գերադաս է համարում պարսից իշխանության տակ լինել, քան մարդ ու երիվար տալ արքունի բանակին: Ծոփաց իշխանները երկյուղ ունեն, որ եթե վորք տան՝ իրենք սահմանագլխին կմնան անպաշտպան...

— Ուրեմն հնարավոր չէ՞, սպարապետ, միաբանել դոցա և կապմել մշտական մի բանակ, ինչպես կամենում է Պապը,— հարցրեց Բագրատունի Սմբատը:

— Պետք կլինի մեծ ջանք,— խոսեց սպարապետը, ոչ անմիջապես և ծանր մտախոհության մեջ:

— Համենայն դեպս, տեր սպարապետ,— միջամտեց նորից իշխան Կամսարականը,— պետք է վորավիգ կանգնենք արքային իր ձեռնարկի մեջ. սատար լինենք նախարարներին միաբանելուն և մշտական բանակ կազմելուն, քանզի երկրի փրկությունը կախված է մեր վորությունից և մեր խելամտությունից: Օտարը երբեք չի պաշտպանի մեզ... ինքներս պետք է լինենք մեր հույսը և մեր պաշտպանը...

— Բայց մինչ այդ, ավնիվ իշխաններ, ես խորհում եմ, որ պետք է նախ հարթել այս կնճիռը,— հարեց սպարապետը:— Պետք է պարզել՝ կատարվածը թյուրիմացությո՞ւն է արդյոք, ինչպես Տերենտն է ասում, թե՞...

— Հնարավո՞ր է սակայն հարթել, տեր սպարապետ,— հետաքրքրվեց հապարապետը, որ մինչ այդ լուռ էր:— Չէ՞ որ կայսրը ցանկացել է կալանել թագավորին...

Նրան ոչ ոք չպատասխանեց: Բոլորը լռեցին և ընկան ծանր խորհրդի մեջ:

. . . . . .

Այդ նույն միջոցին, Պապը, մենակ մնալով, նույնպես մտածում էր կատարվածի մասին. այժմ նա ավելի խորն էր ըգում Վաղեսի դավն ու վիրավորանքը, քան ճանապարհին, ու միաժամանակ մտածում էր՝ գիտե՞ր արդյոք Տերենտը կայսեր այդ մտադրությունը, թե ոչ: Այս պարագան նույնպես մտատանջում էր նրան և թվում էր, թե կոմսը չգիտեր ոչինչ, այլապես չէր վշտանա այդքան. մյուս կողմից՝ Տերենտի խոսքերից երևում էր, որ նա չի ցանկանում լարված տեսնել հայերի հարաբերություններն իր երկրի հետ:

«Բայց և այնպես մենք պետք է պատրաստ լինենք», ասաց Պապն ինքն իրեն:

Նա, որ ամբողջ ճանապարհին մտածում էր միայն բյուզանդական հողից անվնաս դուրս գալու և իր մարդկանց երկիր հասցնելու, հիմա, երբ հասել էր և երբ գտնվում էր իր մայրաքաղաքում,— թվում էր նրան, թե այն վտանգը, որ սպառնում էր իրեն ու իր թիկնապահ գնդին ողջ ճանապարհին, սպառնում է այժմ ամբողջ երկրին. և հիմա նա այդ տեսնում էր ավելի պարզ, քան առաջ: Եվ ոչ միայն այդ: Նա տեսնում էր ավելին: Տեսնում էր ահա՝ մի կողմից Պարսկաստանը, մյուս կողմից Բյուզանդիան երախաբաց ատամ են սրում իր երկրի դեմ, ինչպես գիշատիչ գազանները՝ մի եղնիկի դեմ, որ ոչ ոքի չվնասելով՝ կամենում է միայն ապրել ապատ, աստծո ապատ աշխարհում...

— Այո, մի կողմից Շապուհն է կորստյան անդունդ պատրաստում այս երկրի համար, մյուս կողմից՝ Վաղեսը... Բայց ի՞նչ պետք է անել դորա դեմ... Կա՛ր արդյոք փրկության մի դուռ,— մտածում էր Պապը:— Եվ մի՞թե պետք է թույլ տալ, որ այս երկիրը կլանեն գիշատիչները... Մի՞թե չի կարելի ստեղծել այնպիսի վորություն, որ երկիրը չմնա անպաշտպան:

Եվ նրան թվում էր, որ կարելի է. թվում էր, որ դրա համար կա մի ելք, մի ճանապարհ— միաբանել նախարարներին, նրանց ուժերը, և կավմել մեծ մի բանակ՝ վտանգներին դիմագրավելու: Նաև կառուցել ամրոցներ...

Մինչև Տարոն գնալը Պապն սպասում էր, թե նախարարները, առանց հիշեցնելու, կանեն այն, ինչ առաջարկել էր: Ճշմարիտ է, ինքը չէր նշել որոշյալ ժամանակ, բայց տակավին նշան չկար, թե նրանք ցանկություն ունեն այն կատարելու: Ուստի և Պապը խորհում էր՝ ինչպե՞ս անել, որ նախարարներն շտապեն: Միաժամանակ մտածում էր փափագով՝ երկիրը տեսնել իր սահմանների մեջ վերականգնված և կինվորապես այնքան վորացած, որ դրսի օգնության կարիք չվգա և կարողանա պաշտպանել իրեն:

— Եվ դորա համար, այո, կա մի ելք— միաբանել և կավմել մեծ բանակ,— կրկնեց նա մտքում մի քանի անգամ:— Մե՛ծ բանակ... Եվ այդ պետք է անել շուտ, այլապես... կլինի ուշ...

Պապին թվում էր, թե Վաղեսը այսօր-վաղը կարող է վորք ուղարկել իր վրա, պետք է լինել պատրաստ...— Քանի որ չկարողացավ կալանել ինձ՝ կցանկանա երևի վենքի ուժով գլուխ բերել հայ երկիրը գրավելու գործը:

Միաբանե՛լ... Բայց արդյոք կհոժարե՞ն նախարարները...

Նա կարծես հիմա ավելի էր վգում, տեսնում և ըմբռնում, որ հայ նախարարների ցրված, անմիաբան կամքից է, որ հոռոմը նստել է հայոց քաղաքներում ու գավառներում, ուտում է մեր բարիքը և ծիծաղում մեզ վրա...

«Պարսիկներին վտարենք, որպեսզի հոռոմի՞ն մնանք գերի... Երբե՛ք: Այս անպատվաբեր վիճակը պետք է ըմբռնեն, վերջապես, մեր նախարարները... Բայց կըմբռնե՞ն արդյոք»...

Մտածելով՝ Պապը որոշեց առավոտը կարգադրել հավարապետին, որ անմիջապես սուրհանդակներ ուղարկի նախարարական ամրոցները՝ հիշեցնելու իշխանաժողովում արած առաջարկը,— տալ մարդիկ և ձիեր՝ մշտական բանակ կավմելու...

. . . . . .

Հետևյալ օրը, առավոտյան, երբ Պապը սպարապետի և մի քանի պալատականների ներկայությամբ կարգադրում էր հավարապետին, որ սուրհանդակներ ուղարկի նախարարական ամրոցները, որ իրենց վորքերը պահեն պատրաստ թագավորի առաջին կոչին,— Տերենտը եկավ հուզված:

— Ներիր, արքա, ես շատ անհանգիստ եմ,— սկսեց նա դեռ շեմքից:— Գիշերս նամակ գրեցի կայսեր՝ կատարվածը պարզելու: Մյուս կողմից՝ սուրհանդակ եկավ առավոտս և հայտնեց, որ կայսրը անչափ վշտացած է... Համոզված եմ, որ եղածը ակնհայտ թյուրիմացություն է, արքա, թյուրիմացություն...

Տերենտը խոսում էր ընդհատ և ասածը կրկնելով.

— Դա կարող է լինել սխալ տպավորություն, արքա, դեպքերի և երե-

վութների տարօրինակ վուգադիպություն: Միով բանիվ՝ ցավում եմ և հույս ունեմ, որ կայսրը կպատասխանի շուտով և ճշմարտությունը երևան կգա: Իսկ առայժմ ես չէի ցանկանա, որ Արմենիայի ժողովուրդը լսի այդ ամենը, արքա:

— Արդեն լսել է, կոմս,— շեշտեց Պապը:— Լսել է մինչև իմ գալս, և շատ դառնացած է:

— Ցավալի է, որ այդպես է,— հառաչեց Տերենտը:— Ինձ մնում է ուրեմն ճշմարտությունը երևան հանել և որքան կարելի է շուտ:

Երբ Տերենտը գնաց՝ Պապն ասաց ընդունելությանը ներկա Մուշեղ սպարապետին, հպարապետին, Բաթին և Երեմիային:

— Կոմսը, ինչպես երևում է, շատ է ցավում կատարվածի համար:

— Նա կամենում է ապարդապես արդարացնել իր կայսեր, այլ ոչինչ,— նկատեց Բաթը:— Նա իր կայսեր ծառան է և հոգում է միայն նորա համար: Բայց գուցեև կամենում է հանգստացնել մեզ, որ չձեռնարկենք ոչինչ:

— Ինչ և լինի, Բաթ, նկատելի է սակայն, որ այս ամենը հաճելի չէ նորան: Զգում է, որ կատարվածը անպատվաբեր, տմարդի գործ է և ցանկանում է մեղմել...

Մուշեղը, որ մինչ այդ նստած էր անխոս, իր թուխ ու խոհուն աչքերը փոքրացնելով նայեց Բաթին, թագավորին և ոտքի կանգնեց հանկարծ:

— Թուլ տուր, արքա:

— Խոսիր, սպարապետ,— ասաց Պապը ուշադիր:— Հույժ ցանկալի է քո կարծիքը:

— Ես, արքա,— սկսեց Մուշեղը՝ կողքից կախած թուրն ուղղելով,— ըստ ամենայնի հավան և համամիտ եմ, որ պետք է վորացնել մեր բանակը երկրի ապահովության և պաշտպանության համար: Դա համապատասխան է իմ ցանկության, և ես, իբրև վորակաև, պատրաստ եմ քո ամեն կարգադրությանց: Հրամայես՝ այսօր իսկ կմեկնեմ մահ տալու և մահ առնելու: Սակայն ելանել հոռոմների դեմ՝ ցանկալի չէ բնավ: Չպետք է թշնամանալ, կրկնում եմ, երկու տերությանց հետ միաժամանակ...

— Եվ ես, սպարապետ, չեմ էլ մտածում ելանել Բյուզանդիայի դեմ,— ընդհատեց Պապը:— Ցանկանում եմ միայն, պատրաստ լինենք ամեն պատահարի:

— Այդ բարի է, արքա,— վրա բերեց Մուշեղը:— Սակայն, որպեսզի չկանգնենք անակնունելի վտանգի հանդեպ, լավագույնս է, արքա, թույլատրիր ինձ՝ գնալ Տարսոն, կայսեր մոտ և հարթել թյուրիմացությունը, ինչ կրկնում է կոմս Տերենտը:

Պապը վարմացած նայեց սպարապետին և՝

— Գնալ կայսե՞ր մոտ,— ասաց բառերը դանդաղ արտաբերելով:— Կարծում եմ, սպարապետ, իզուր է: Կատարվածը թյուրիմացություն չէ, ավաղ, և կարիք չկա, որ փորձության ենթարկես քեզ: Վաղեսը նույն խա-

բեությամբ կվարվի քեզ հետ: Իսուր է և ավելորդ, սպարապետ,— կրկնեց Պապը կտրուկ:

Մուշեղը, որ համոզված էր, թե իր առաջարկը կընդունվի անկասկած, հուզվեց թագավորի կտրական մերժումից:

— Ես, արքա, խորհում եմ մեր երկրի ապահովության մասին:

— Իսկ ես՝ նորա և՛ ապահովության, և՛ արժանապատվության մասին,— տաքացավ Պապը:— Գնալ Վաղեսի մոտ նորա խարդախությունից հետո՝ պատվաբեր չէ, սպարապետ:

— Սակայն, արքա, պարզվեց, որ կա թյուրիմացություն: Եվ ես կուզեի, որ այդ թյուրիմացությունը չդառնա պատճառ թշնամության: Այդ է մտահոգում ինձ: Իսկ եթե քեզ հաճո չէ լսել իմ խորհուրդը՝ ես այլևս անելիք չունեմ այստեղ...

Այս ասելով՝ Մուշեղը հուզված ելավ գահասրահից:

Եվ նույն օրը մեկնեց Ողական:

Պապն իմանալով այդ՝ կարմացավ:

— Իսուր է սպարապետը կարծում, թե՝ ես թշնամություն եմ լարում Բյուզանդիայի դեմ,— ասաչ նա Երեմիային:— Իսուր է կարծում նույնպես, թե ինքը, Բյուզանդիա գնալով, Վաղեսը կդառնա բարի և չի ցանկանա վնասել նաև իրեն... Կարծում եմ, որ Մուշեղը երկար չի վիրավորվի ինձնից. նա երբեք չի թողնի ինձ՝ իր թագավորին: Համոզված եմ, որ նա նորից կգա, երբ երկիրը վտանգի մեջ լինի... Վաղե՞սը... Թողնենք Վաղեսին և զբաղվենք մեր երկրի գործերով,— ասաց Պապը՝ ձեռքը թափ տալով:

Գործ ասելով՝ նա հասկանում էր ուժեղացնել բանակը, որ պետք է մեծացներ նախարարներից վորք հավաքելով, մի բան, որ մնացել էր իր Տարսոն մեկնելու պատճառով... Նախարարներն իրենք չէին անում կամ դժվարանում էին, մնում էր դիմել կտրուկ միջոցների, հասկացնելով հայ երկրի շահը և ապահովությունը: Պապը գործ ասելով՝ հասկանում էր նաև քաղաքների, գյուղերի բարեկարգությունը. նրա նպատակների մեջ մտնում էին շատ անելիքներ, որ թշվառությունն ու կարտությունը վերանար երկրից, իսկ առայժմ նա ցանկանում էր ամենից առաջ ընդարձակել վինագործարանները և ուժեղացնել բանակը, բանա՛կը, հայ երկրի միակ ապավենը...

Բայց այնպես պատահեց, որ նրա առաջին գործը եղավ ամուսնական մի խնդիր:

Հետևյալ օրը, երբ Պապն իր փոքրիկ շքախմբով, Արտաշատի վինագործարանից վերադառնալիս, անցնում էր Դվինի մեծ փողոցով՝ միջնաբերդ գնալու, պատահեց օտարոտի մի բան, որ զարմացրեց ամենքին... Այնժամ, երբ մեն մի անցորդ քաշվում-հեռանում էր փողոցի ափերը՝ թագավորին ու նրա շքախմբին ճանապարհ տալու, հանկարծ սևեր հագած մի կին եկավ-կանգնեց փողոցի մեջտեղը և անմիջապես ծունկի եկավ գետնին՝

փոշիների մեջ և, ձեռքերը վեր պարզելով, գլուխն իջեցրեց մի դիրքով, որ չգիտես ցանկանում էր գցե՞լ իրեն ձիերի ոտների տակ, թե աղերսում էր՝ կանգնել:

Եվ Պապը, որին շատ օտարոտի թվաց այդ, նժույգը կանգնեցրեց՝ սանձը ձիգ տալով և ասաց.

— Ինչ է ուզում այդ կինը: Թող մոտենա:

Երբ թիկնապահ երիտասարդներից մեկն առաջ վազելով՝ կնոջը բարձրացրեց և թևից բռնած բերեց թագավորի մոտ, կինը նորից անխոս ծունկի իջավ՝ երկար ու լայն շրջազգեստը գետնին փռելով:

— Ուզածդ ինչ է, կին,— հարցրեց թագավորը, ձիու գլուխը մի կողմ թեքելով, որ լավ տեսնի կնոջը: Բայց որովհետև կինը չխոսեց, նա կրկնեց հարցը:— Ուզածդ ինչ է, կին:

— Քո գթասրտությունը, արքա,— ասաց կինը վշտահար ձայնով:— Քո գթասրտությունը...

— Ե՛լ և խոսիր ավելի պարզ,— ասաց թագավորը:

— Ես մի դժբախտ կին եմ, արքա,— սկսեց կինը առանց սակայն տեղից ելնելու,— և աղերսում եմ քո օգնությունը:

— Եվ ինչ օգնություն է ուզածդ,— հարցրեց թագավորը, մտածելով, որ նա մուրացիկ չէր, հագնված էր վայելուչ, ինչ օգնություն էր ուզում ուրեմն:

Այն ժամանակ կինը գլուխը բարձրացրեց և նայեց թագավորի ոսկեգույն նժույգին. նա կարծես չհամարձակվեց ավելի վեր նայել:

— Ես դժբախտ ամուսնության մեջ եմ, արքա,— խոսեց կինը համեստության ու վշտի խառը ձայնով:— Չեն օգնում ինձ ոչ քահանա, ոչ եպիսկոպոս: Աղերսում եմ, արքա, հրամայիր՝ կա՛մ սպանեն ինձ, կա՛մ տուր ապատություն...

Կնոջ համարձակությունը վարմացրեց բոլորին՝ թե՛ թագավորին իրեն, թե՛ նրա շքախմբի անդամներին և թե՛ քաղաքացիներին, որ մայթերին խըմբված նայում էին այդ տեսարանին: Ոչ ոք տակավին՝ թե՛ մայրաքաղաքում, թե՛ այլուր չէր տեսած այդ ձևի խնդրանք, այն էլ փողոցում, ծնկաչոք, ու այդպիսի մի նուրբ խնդրի— ամուսնության մասին: Եվ չնայած կնոջ վարմունքը համարձակ էր, բայց նրա դեմքն արտահայտում էր տանջանք ու հուսահատություն. նրա պարանոցի երակներն այնպես էին լարվել, նրա սև աչքերն այնպիսի վշտահար արտահայտություն ունեին, որ, թվում էր, մի փոքր էլ՝ նրա համարձակությունը պիտի փոխվեր լացի կամ հեծկլտանքի. այդ էր պատճառը գուցե, որ Պապը, այլևս նոր հարցումներ չանելով, դարձավ անմիջապես իր դպրին.

— Իմացիր, Երեմիա, ինչ է ցանկանում, և այսօր իսկ հայտնիր ինձ:— Ապա փոքր-ինչ թեքվելով դեպի տակավին ծունկի եկած կինը, ավելացրեց.— Ել, կին, և գնա վիշտդ պատմիր արքայադպրին:

Վերջին խոսքերի վրա կինը ելավ, կանգնեց մի կողմ՝ գլխահակ ու ձեռքերը սրտին դրած, և թագավորն իր շքախմբով շարունակեց ճանապարհը:

Եվ նույն այդ օրը երեկոյան դեմ, երբ Երեմիան եկավ թագավորի մոտ, Պապն առաջինն ինքը հետաքրքրվեց.

— Ինչ պատմություն ուներ այդ կնոջ աղերսանքը, Երեմիա: Ինչն է նորան հարկադրում հեռանալ իր ամուսնուց...

— Ըստ ամենայնի լուրջ պատճառներ, արքա,— ասաց Երեմիան և պատմեց, թե ինչպե՛ս ամուսիններն ապրում են տանջալից մի կյանք, որ վավակ չունեն, և թե ինչպե՛ս կինը շարունակ արժանանում է ամուսնու անարգանքին այդ իսկ պատճառով:— Իմ առած տեղեկությանց համաձայն,— շարունակեց Երեմիան,— տեղեկությունք, որ ես հավաքեցի կողմնակի ճանապարհներով, թե՛ ամուսինը, թե՛ կինը ցանկանում են բաժանվել և նոր կույգ կազմել, վասն զի երկուսն էլ ցանկանում են պտղաբերել, վավակաց տեր լինել, սակայն եկեղեցին չի թույլատրում:

— Եվ ինչո՞ւ,— հետաքրքրվեց Պապը:

— Կարգ է, ասում են, մի անգամ ամուսնացածները պետք է հավատարիմ մնան սուրբ պսակին և ցմահ ապրեն անբաժան: Եկեղեցու, սուրբ հայրապետաց օրենքն է, ասում են:

— Ծա՜նր, օրենք,— ասաց Պապը քայլեր անելով կանգնած տեղից:— Ուրեմն այդ կինը ցմահ պիտի ապրի անարգանքի մեջ, տառապի և մնա անվավա՞կ:

— Այդպես է երևում, արքա:

— Իսկ դու ինչպե՞ս ես կարծում, Երեմիա:

— Ես, Պապ, կարծում եմ, որ այդպես ապրել ավելի վատ է, քան մահը: Զի եթե վուգությունը բարիք է, սրանց համար դառնում է երիցս չարիք և տառապանք տևական:

Պապը լռեց մտախոհ, նայեց կամարակապ լուսամուտից դուրս, ուր երեկոյան կապույտ երկնքի երեսով ճերմակ ամպեր էին անցնում, և ապա դարձավ Երեմիային.

— Ուրեմն՝ գրիր, Երեմիա, որ թույլատրում եմ այդ կնոջը նոր կույգ կազմելու. նույնը և նորա ամուսնուն... Թող վավակներ ունենան՝ որքան կամենան:

— Սակայն, արքա, նկատ առ, որ եկեղեցու հայրերը կարող են նորից հուպվել,— խոսեց ներկա գտնվող Զենոն Գնունին:

— Հուպվե՛լ: Եվ ինչո՞ւ: Որ ես կատարում եմ իրենց գործը՞,— վարմացավ Պապը:

— Այո, արքա, որ միջամտում ես իրենց սահմանած կարգերին ու օրենքներին:

— Ես կարծում եմ, տեր Գնունի, մի երկրի թագավոր համենայն դեպս իրավունք ունի գեթ մի՛ թշվառ կին ազատել տառապանքից:

Գնունին չառարկեց. նա գլուխն անխոս կախեց մորուսի վրա, չգիտես համաձա՞յն լինելով թագավորի ասածին, թե առարկելն ավելորդ համարելով:

Ու մի քանի օր հետո Դվինում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում ու գյուղերում խոսում էին թագավորի այդ նոր հրամանի մասին. տներում, շուկաներում, այգիներում ամենքի զրույցի առարկան այդ էր. ոմանք հիանում էին այդ լինող խիզախության վրա, մյուսներն, ընդհակառակը, դատապարտում էին նրա անամոթությունը. ուրիշներին զարմացնում էր թագավորի հրամանը, որ չտեսնված նորություն էր. խոսում էին, թե այն, ինչ չէր անում և չէր կամենում անել եկեղեցին— արեց թագավորը մի հրամանով:

— Հիմա ի՞նչ են անելու մեր հոգևոր հայրերը:

— Եվ ոչինչ: Ի՞նչ կարելի է անել թագավորի հրամանի դեմ:

Ոմանք խղճում էին եկեղեցականներին. ոմանք հեգնում էին նրանց, թե թագավորն ամուսնության գործն այսուհետ առնելու էր իր ձեռքը և հոգևոր հայրերին այնժամ կմնա միայն ճգնել և աղոթել... Սակայն հոգևորականներն իրենք, մանավանդ Դվինի հոգևորականները, որ առաջին իսկ օրն իմացան այդ հրամանի մասին, նախ զարմացան. որ թագավորն արձակել է մի այդպիսի հրաման, զբաղվել է մի խնդրով, որ բնավ վայել չէ թագավորին. մի բան, որով չի զբաղվել հայոց և ոչ մի թագավոր. ապա վրդովտացան. նույնիսկ զայրացան, որ նա միջամուխ է լինում եկեղեցուն վերապահված խնդիրներին, այն էլ ամուսնական խնդիրներին:

— Ինչո՞ւ է թագավորը միջամտում ամուսնական խնդիրներին: Ինչո՞ւ է կամենում խախտել սուրբ հայրապետների սահմանած կարգը,— ասում էին ոմանք:

— Դա միայն եկեղեցուն և նրա սպասավորներին վերապահված խնդիր է, և ոչ մի աշխարհական, թեկուզ նա լինի և թագավոր, չունի իրավունք միջամտելու,— ասում էին համբերատար հոգևորականները:

— Կարծում էինք, Տարսոն գնալով խրատներ կառնի, բայց չի սովորել ոչինչ: Բավական չէ կտրեց-վերացրեց եկեղեցու տուրքերը, այժմ էլ կամենում է ամուսնական խնդիրները կարգադրել ի՞նքը,— ավելացնում էին անհամբերները:

— Բայց արժե՞ կարևորություն տալ,— ասում էին փոքր-ինչ անտարբերները:— Եվակի դեպք է. կանցնի և կմոռացվի:

— Ոչ, ոչ, սուրբ հայրեր,— առարկում էին առաջինները, որոնց մեջ էր և հայր Սողոմոնը:— Օրինակները վատ՝ չեն մոռացվում բնավ: Դա կդառնա տխուր նախադեպ, որ իրար չսիրող ամուսինները շարունակ դիմեն թագավորին, և թագավորը, ինչպես այժմ, հրաման կտա և մյուսների համար:

Բայց Դվինի հոգևորականների մեջ ամենից ավելի վրդով էր Խադ եպիսկոպոսը: Լսելով թագավորի հրամանի մասին՝ նա ձեռքը թափով վարկեց ընթրիքի սեղանին և մեկեն կանգնեց ոտքի:

— Այդ դևը տակավին շատ չարիքներ է բերելու մեզ,— ասաց նա հուզված քայլեր անելով ճաշասրահի երկայնքով: Նրա սեղանակիցները (նա մենակ չէր ընթրում, այլ միշտ միաբանության հետ), որոնց մեկ-երկուսը նրա հյուրերն էին,— Վանանդի Կյուրեղ եպիսկոպոսը, Արագածոտնի մենաստանի վանահայր Դանիել սրբազանը և մյուսները,— նույնպես ընդհատեցին ընթրիքը և մնացին անխոս, չկամենալով որևէ հարցումով կամ խոսքով ավելի հուզել գրգռված Խադ սրբազանին, լավ իմանալով նրա բորբ բնույթը: Բայց սրբազան Խադն ինքը չկարողացավ անխոս մնալ: Մի քանի անհավասար ու երեր քայլերից հետո նա հանկարծ կանգ առավ և ասաց խորին սրտմտությամբ:

— Նորից ուրեմն աստվածընդդեմ և ամբարիշտ գործ է տեսնում թագավորը: Պետք է խստագույնս հանդիմանել տղայական այդ գործը չար, ինչպես անում էին հանգուցյալ հայրապետները...

Եվ հյուրերը նկատեցին, թե ինչպես հուզումից ու բարկությունից նրա գլուխը դողաց մորուսի հետ միասին: Դա ակներև նշան էր նրանց համար, որ սրբազանը շատ էր վայրացած: Ուստի ցանկացան մեղմել եղածը և հանգստացնել նրան: Բայց մինչ կանեին այդ՝ Խադը հայտնեց, թե կամենում է գնալ պալատ և անձամբ անձին հանդիմանել արքային ու պահանջել, որ նա չմիջամտի աստծու և եկեղեցու գործերին, այլապես երեք հարյուր յոթանասուն հայրապետի նզովքը կիջնի նրա գլխին:

Բայց Կյուրեղ եպիսկոպոսը և Դանիել վանահայրը մեծ դժվարությամբ ետ պահեցին նրան այդ մտքից:

— Չարժե, սրբազան եղբայր, չափվել հանդուգն պատանու հետ,— ասաց Կյուրեղ սրբազանը արհամարհանքով:

— Թո՛ղ, սրբազան եղբայր, և վայելիր ընթրիքդ,— ավելացրեց Դանիել վանահայրը:

Եվ Խադը թեև լուեց ու թողեց պալատ գնալու մտադրությունը, սակայն չհանգստացավ ոչ այդ երեկո, ոչ հետևյալ օրերը:

Մի փոքր այլ էր թագավորի հրամանի տպավորությունը Վաղարշապատի վանքում. արդյոք հեռավորությա՞ն պատճառով, թե նոր կաթողիկոսի երկյուղից, որ համարվում էր թագավորի բարեկամը, առանձնապես չհուզվեցին: Ճշմարիտ է, խոսեցին, վարմացան, որ թագավորը վբաղվել է իրեն չվերաբերող գործով, բայց և շուտով լուեցին: Միայն Փավստոս հայր սուրբը, որ նոր կաթողիկոսի օրով թողել էր ատենադպրի պաշտոնը և իր խցի մեջ մեկուսացած վբաղվում էր միայն իր մատյանով, այսինքն՝ ինչպես և առաջ, մեկ առ մեկ գրի էր առնում: Հայոց Աշխարհի վրույցներն ու անցքերը,— որոշեց մատյան մուծել և այդ դեպքը: Ու գրեց.

«Ներսես հայրապետի օրով ոչ ոք չէր համարձակվում Հայոց Աշխարհում հեռացնել կամ թողնել իր կինը... Իսկ նորա մահից ետ մարդիկ հրաման առան թագավորից՝ թողնել իրենց կանանց»...

Նա ուզում էր ավելացնել, թե դրանք սրբապիղծ և արենապիղծ գործեր են, բայց ավելորդ համարեց ծանրաբեռնել մատյանը և երեսը խաչակընքեց միայն ու մրմնջաց.

«Դու ապատիր, տեր, Աշխարհս Հայոց ամեն չարիքից և չար գործից»...

ԳԼՈՒԽ 6

Որքան էլ Պապը մտահոգված ու վրդովված էր բանակը մեծացնելու գործով և այդ նպատակով մտադիր էր գնալ մինչև իսկ մի քանի կարևոր նախարարների, բայց և այնպես չէր կարողանում կտրվել երկրի ամենօրյա խնդիրներից: Ինչպես առաջ, այնպես էլ հիմա՝ նա գրեթե ամեն օր առավոտները լսում էր պալատի կառավարչի, արքայադպիր Երեմիայի և հազարապետի հաղորդումները, թե ինչե՛ր են անցել-դարձել երկրում, ինչ պատահարներ են եղել կամ ինչ խնդրանքներ կան:

Եվ ահա մի օր, դա Պապի վերադարձի հինգերորդ թե վեցերորդ օրն էր, երբ հազարապետ Ամատունին, պատմելով ինչե՛ր են կատարվել երկրում, այլ դեպքերի շարքում հայտնեց, թե կուսանոցներից մեկում կախվել է մի դեռատի կույս:

— Կախվե՛լ,— վարմացավ Պապը: Նա առաջին անգամն էր լսում այդպիսի բան, ուստի և հետաքրքրվեց իմանալ պատճառը:— Իսկ ի՞նչն է հարկադրել նորան այդ անելու:

Եվ Ամատունին պատմեց ինչ գիտեր, ավելի շուտ՝ ինչ լսել էր մի օր առաջ: Նրա ասածից պարզվեց, որ կախվածը Շիրակի նախարար Մանավազի դուստրն է, հազիվ տասնյոթ-տասնութ տարեկան, որ մի ամիս առաջ, հակառա՛կ իր կամքին, բռնությամբ տարվել էր կուսանոց: Իսկ տարվելու պատճառը, որքան կարողացել էր իմանալ Ամատունին, եղել էր այն, որ այդ իշխանադուստրը սիրահարվել է հոր թիկնապահներից մեկին՝ մի շինականի: Հայրը լսելով այդ՝ վայրացել է դստեր վրա և հրամայել մոռանալ այդ սերը ու ընտրել իր ազնվական դիրքին վայել ամուսին: Դուստրը գըլխահակ հնազանդությամբ լսել էր հոր հանդիմանությունն ու հրամանը և ոչ խոսքով, ոչ իսկ մի շարժումով չի ընդդիմացել նրան, և հորը թվացել է, թե դուստրը ոչ միայն համաձայն է, այլև վղջում է արածը... Սակայն երկ-

րորդ թե երրորդ օրը տեսնում են նրան փախուստի պատրաստության մեջ: Այդ ժամանակ իշխանը վայրանում է սաստիկ և անմիջապես կարգադրում՝ թիկնապահին նետել դղյակի խավար վնդանը, իսկ դստերը տանել կուսանոց...

— Այնուհետև՞,— հարցրեց թագավորը, երբ հպարապետը կանգ առավ. հարցրեց լարված, սպասելով, որ նա պատմությունը պիտի շարունակի հետաքրքրական դեպքերով:— Այնուհետև ինչպե՞ս:

— Այնուհետև՝ ամիս չանցած կախվում է, արքա,— ասաց Ամատունին համառոտ:— Այսինքն՝ մի առավոտ գտնում են իր խցում կախված...

— Ասացիր՝ վանք տարվում է իշխան հոր կարգադրությա՞մբ:

— Այո, արքա:

— Եվ կախվո՞ւմ:

— Այդպես, արքա:

— Կախվո՛ւմ...— Պապը լռեց ու սկսեց մռայլ անցնել գահասրահի երկայնքով:

Կախվո՛ւմ... Մինչ այդ, Պապը այն համոզումն ուներ, թե բոլոր կույսերը,— դեռահաս թե տարեց— կուսանոց մտնում են հոգևորականների քարոզի ազդեցությամբ՝ աշխարհային կյանքի մեղքերից և հանդերձյալ կյանքի տառապանքներից վերծ մնալու: Սակայն այժմ պարզվում էր և այլ բան: Ուրեմն կույսերին վանք տանում են նաև բռնությա՞մբ: Այս պարագան նա առաջին անգամ էր իմանում, և դա նրան տարօրինակ թվաց. ինքը միշտ զարմացել էր, թե ինչո՞ւ են դեռահաս աղջիկներն իրենց զրկում աշխարհային կյանքից, ամուսին, ընտանիք կազմելու, մայր դառնալու, ավակ ունենալու բնական հաճույքից... իսկ հիմա դժբախտ դեպքը նրան մռայլեց հանկարծ. և նա մտածեց, թե ո՞վ և ինչո՞ւ է սահմանել այդ անբնական կարգը, որ աղջիկներին զրկում են կյանքից և փակում մենաստաններում... Ուրեմն ծնողներն իրենք են կարգադրում այդ. այլապես նրան անհավատալի էր թվում, թե ինչպե՞ս մանկահասակ աղջիկները իրենց կամքով թողնեին հայրենի տունը և ցանկանային ընդմիշտ, ցմահ փակվել կուսանոցի պատերի մեջ: Փակում են սիրելու համար, իբրև պատիժ,— մտածեց նա և ակամա հիշեց, որ հայ երկրի շատ կողմերում ու անկյուններում քանի՛ կուսանոցներ կան և դրանց յուրաքանչյուրի մեջ քանի՛սն են արդյոք տառապում այդպես և մեռնում այս դեռահաս կույսի նման:

— Եղե՞լ է կախվելու այլ դեպք, թե սա առաջինն է, տեր Ամատունի,— դարձավ Պապը հանկարծ անշարժ կանգնած հպարապետին:

— Կախվելո՞ւ,— հոնքերը բարձրացրեց Ամատունին, թագավորի հարցի վրա զարմացած:— Որքան հիշում եմ՝ ոչ: Բայց ժայռից նետվելու և փախչելու դեպքեր եղել են: Իսկ կախվելու— ոչ: Ես գոնե չեմ լսել, արքա:

Պապը նորից լռեց: Ուրեմն ոչ միայն կախվում են, այլև ժայռից նետվում, փախչո՛ւմ: Նշանակում է՝ այդ կուսանոցները միայն աղոթքի ու ապաշ-

խարության վայր չեն, այլև բանտեր ու վնդաններ, պատժավայրեր, ուր ակամա տառապում են բռնությամբ տարված դեռահաս աղջիկներ՝ խստականոն մայրապետների հսկողության ներքո... Կույսերի մենաստանները պատկերացնելով այդպես տխուր՝ Պապն ավելի մռայլվեց. նրան թվաց, որ մեղավոր է և ինքը, որ իր երկրում, իր թագավորության մեջ այդպիսի տանջարաններ կան: Ինչպե՞ս ինքը մինչև այս չի իմացել այդ... որքա՞ն տակավին անծանոթ է իր երկրին,— մտածում էր նա, հիշելով շարունակ կախված կույսին. չգիտես նրա սիրո պատմությո՞ւնը, բռնությամբ կուսանոց տարվե՞լը, թե՞ կախվելը, գուցե այս ամենը միասին հուզում էր Պապին, և նա միաժամանակ դառնություն ու կշտամբանք էր զգում, որ իր իշխանության օրով տեղի է ունենում այդպիսի մի երևույթ:

«Ինչպե՞ս իմ նախնիները թույլ են տվել այդ», մտածում էր նա:

— Եվ այժմ, տեր Ամատունի,— դարձավ նա հավարապետին,— կարո՞ղ ես ասել ո՛վ է մեղավոր այդ սպանության համար:

Հավարապետի բարակ հոնքերը վեր բարձրացան. երևում էր՝ նա չէր սպասում մի այդպիսի հարց, ուստի և ասաց շփոթված.

— Այդ դժվարին է ասել, արքա:

Ներկաներին նույնպես օտարոտի թվաց այդ հարցը. նրանք նույնպես շփոթված ու տարակուսած նայեցին թագավորին:

— Իսկ ես, հավարապետ, կամեմ ո՛վ է մեղավոր,— ասաց Պապը աջ երեսի ջղաձգումով:— Մեղավոր ենք մե՞նք. իմ նախնիները, ե՛ս...

Նա կանգ առավ և նայեց անորոշ տարածության մեջ: Իսկ ներկաներին տարակուսանքի հետ համակեց և մի տեսակ վուսպ վարմանք:

— Ես միշտ խորհում էի, որ այդ կույսերը դժբախտ են և խղճալի,— խոսեց Պապը առժամ լռելուց հետո,— իսկ այժմ, կարծում եմ, այլևս չպետք է թողնել նոցա այդպես...

Ու Պապը նորից լռեց՝ ինչ-որ մտքերի մեջ:

— Սակայն ի՞նչ կարելի է անել, արքա,— տակավին տարակուսած հետաքրքրվեց հավարապետը:

— Ապատե՛լ նոցա... Փակե՛լ կուսանոցները, որ չկրկնվեն դեպքեր նույնանման,— ասաց Պապը գրեթե ինքն իրեն, առանց որևէ մեկին նայելու:

— Բայց, արքա,— և վարմացած հավարապետը կամեցավ ասել ինչ-որ բան, թե հիշեցնել ինչ, սակայն ներկա գտնվող թագուհին կանխեց նրան:

— Այդ պետք չէ, Պապ,— ասաց նա վախեցած,— առանց այդ էլ մեր հոգևորները վրդով են քո դեմ: Թո՛ղ. մի՛ միջամտիր, խնդրում եմ, նոցա գործերին...

— Դա միայն հոգևոր հայրերի գործը չէ, թագուհիս, այլև թագավորի. նախ՝ թագավորի: Դու կուզեիր այդ ամենը տեսնեի և մնայի անտարբե՞ր... իմանալով՝ թույլ տայի այդպիսի ոճիրներ: Կարծում եմ՝ երկրի թագավորն ունի իրավունք մտածելու իր հպատակների մասին:

— Ունի, հարկավ: Սակայն...

— Եթե ունի, հետևաբար կարող է և թույլ չտալ, որ կուսանոցներում բռնի պահեն նոցա, ովքեր չեն ցանկանում... Կարծում եմ, այո, լավագույն է, որ կուսանոցում տառապելու և մեռնելու փոխարեն այդ դեռահաս աղջիկները գնան-ամուսնանան և բավմացնեն Հայոց Աշխարհը,— շարունակեց Պապը, ասես ինքն իր հետ խորհրդածելով:— Թվում է ինձ՝ բարի գործ արած կլիներ իմ հայրը, եթե փակեր այդ կուսանոցները,— շեշտեց նա վերջին բառը:— Գրի՛ր, Երեմիա, հրաման,— դարձավ նա իր դպրին, որ, ինչպես միշտ, երկար մատները ետ սանրած ու կոկ պատմուճան հագած կանգնած էր այդտեղ:— Գրիր, որ կուսանոցները փակվում են, և թող սուրհանդակները տանեն ամեն կողմ...

Հավաքապետն աչքերը թարթեց և վարմացած նայեց Երեմիային, նրանից կարծես օգնություն սպասելով, որ նա բացատրի թագավորին դրա դժվարին լինելը: Սակայն Երեմիան համամիտ էր թագավորին, բայց նրա կարգադրության մեջ նա տեսնում էր շտապողականություն, մտածում էր, որ Պապը, հավանորեն, նկատի չէ առնում, որ այդ կուսանոցներում միայն դեռահաս աղջիկներ չեն, որ այնտեղ կան նաև պառավ, վառամ կույսեր: Կուսանոցների փակումով՝ երիտասարդ կույսերը կարող են գուցե գնալ իրենց ծնողների մոտ, կարող են ամուսնանալ, իսկ ինչ պիտի անեն տարեց կույսերը. նրանք ամուսնանալ չեին կարող և, հավանորեն, վրկված պիտի լինեին ծնողներից,— մտածեց Երեմիան և չուզեց իր այդ մտքերը թաքցնել թագավորից:

— Բայց, արքա, ինչո՞վ պիտի ապրեն այդ մենաստաններից դուրս եկող տարեց կույսերը,— ասաց նա իր խոհուն աչքերը հառելով թագավորի երեսը:

— Չհակերպիր ինքդ, Երեմիա, ինչպես հարկն է,— ասաց Պապը:— Ապա կխորհենք...

Եվ մի քանի օր հետո կուսանոցները փակելու հրամանը, թագավորի կնիքով ու կարմիր ստորագրությամբ հաստատված, արքայական սուրհանդակները տարան այն գավառները, ուր կուսանոցներ կային: Բայց հրամանները դեռ տեղ չհասած, ամեն կողմ՝ թե՛ քաղաքներում, թե՛ շեներում սկսեցին խոսել կուսանոցները փակելու մասին:

— Փակում են, որ կույսերին ամուսնացնե՞ն...

— Թագավորը կույսերին ամուսնացնո՞ւմ է,— կատակում էին քաղաքի երիտասարդները:— Ամեն ոք պարտավոր է առնել մի կույս...

Եվ այս հրամանը եթե քաղաքացիների ու շինականների համար հետաքրքրական, գուցեև վարմանալի նորություն էր, հոգևորականների համար եղավ երկրաշարժի պես բան:

Երբ թագավորի հրամանի լուրը հասավ Դվինի եկեղեցին— այնքան

վարմացան այնտեղ, որ շատերը չհավատացին, համարելով դա կատակ իրենց վախեցնելու համար, կամ ծաղր՝ թագավորի հասցեին, որ կարող է մինչև իսկ այդպիսի հրաման արձակել, բայց երբ լուրը կրկնվեց ավելի լուրջ անձերի կողմից, քան լուր բերող աբեղաներն էին, այն ժամ ոչ միայն վախի, այլև ցասման նման մի բան համակեց հոգևորականներից շատերին:

— Այսահար, դիվահա՞ր է թագավորը,— բացականչեց մի եպիսկոպոս:— Ի՞նչ է ուզում անմեղ կույսերից: Քրիստոսի անարատ հարսնացուներին տալ պղծության՞ն, ամուսնացնե՞լ:

— Տեր, դու փրկիր, ապատիր ամենայն չարից և չար փորձություններից,— խաչակնքեցին մյուսները:

Իսկ հայր Սողոմոնը, որ հայտնի էր իր պերճախոսությամբ խայթող լեզվով և դրա համար կոչվում էր «խայթալեզու», հայտարարեց բարձր.

— Թագավորը ցանկանում է երևի կույսերին ևս վինվորագրել իր գահը պահելու համար:

Ներկաները մռայլ ժպտացին:

Բայց այդ լուրն ամենից առավել հուզեց դարձյալ Խադ եպիսկոպոսին, հրամանի մասին լսելով՝ նա այնպես կայրացավ, որ թողեց ժամերգության գնալու մտադրությունը և կանգ առավ եկեղեցու բակում:

— Բերե՛ք իմ գավազանը և վեղարը,— հրամայեց նա մի այնպիսի արտակարգ հուզված և անհամբեր ձայնով, որ երկու-երեք աբեղա միաժամանակ վազեցին դեպի սրբազանի խուցը:

Եվ երբ բերին՝ նա սրածայր վեղարն շտապ դրեց գլխին, արծաթագլուխ երկար գավազանը ձեռքն առավ և հագին հասարակ կապայով ուղղվեց դեպի դուռը մի փութկոտությամբ, որ հապիվ ժամանակ ունեցավ ասելու.

— Երկու եղբայր հետևեն ինձ:

— Ավանակը, հայր սրբազան, ավանակը բերենք,— ասաց պատրաստակամ աբեղաներից մեկը:

— Պետք չէ՛,— նետեց սրբազանը:— Միայն երկու եղբայր հետևեն ինձ:

Ու, առանց շուրջը նայելու, գնաց դեպի դուռը: Միաբանների անխոս, քարացած բազմությունից վատվեցին երկու հոգի և հետևեցին նրան— մեկը՝ Սողոմոն հայր սուրբը, մյուսը՝ մի թիկնեղ հոգևորական, որի մորուսը բուսել էր վայրի թփի պես լայն և այնպես փռված, որ հետևից անգամ երևում էր: Դա Մաղաքիա սարկավագն էր:

— Դև՛, դև՛ չարաղետ,— կրկնում էր Խադն ինքնին:— Տարսոնից դարձավ, որ նորից կատարի գործեր սրբապիղծ:

Անցորդները տեսնելով միջնաբերդ տանող փողոցով, ավելի շուտ՝ այդ փողոցի ուղիղ մեջտեղով գնացող երեք բարձրահասակ ծանոթ եկեղեցականներին, որոնց մեջտեղինը գավազանով էր, մյուսները մռայլ ու տխուր, ակամա քաշվում էին մի կողմ, կանգ առնում և մտածում, թե արդյոք ո՛ւր

են շտապում դրանք այդպես փութկոտ, վճռաքայլ ու պայրացած: Լինում էին և մարդիկ, որ իմանալու համար թե ո՛ւր են գնում— հետևում էին հեռվից. իսկ Մեղավոր Մաղքոսը, եվան մավափունջ պոչը ձեռքին, վազում էր նրանց առջևից և կրկնում բարձր.

— Ճանապա՛րհ սրբազանին, ճանապա՛րհ...

Մարդիկ նորից մի կողմ էին քաշվում և վարմացած դիտում հոգևոր հայրերի երթը:

Երեք մռայլադեմ հոգևորականների այդ վճռական ընթացքը տեսնելով՝ միջնաբերդի առաջին պարսպադռան պահ հագած ու սաղավարտ դրած պահակները նույնպես ետ կանգնեցին և ճանապարհ տվին, մտածելով երևի կանչված են պալատ կամ գնում են կարևոր մի գործով: Նրանք այդ արին՝ Խադին ճանաչելով և մի հարգանքով, որ ցույց էին տալիս միայն կաթողիկոսին:

Նույնն արին երկրորդ պարսպադռան պահակները, որովհետև նրանք ևս ճանաչում էին Խադ եպիսկոպոսին, իսկ պալատի մուտքի առջև նրանց ընդառաջ եկավ պահակախմբի հսկիչը՝ մի աշխույժ երիտասարդ, և հարցրեց խոնարհումով.

— Հայտնել արարողապետին, թե դպիր սեպուհին ձեր ժամանումը:

— Պետք չէ,— ասաց Խադը խստադեմ, առանց երիտասարդ վորակային նայելու:— Մենք գնում ենք թագավորի մոտ:

Ու էլ չսպասելով, անգամ շունչ չառնելով վերելքից հետո, նրանք նույն վճռական քայլերով բարձրացան պալատի մարմար աստիճանները և մտան արքայի ընդունարանը, ուր անմիջապես նրանց դեմն ելան արքայադպիր Երեմիան՝ ամառային պատմուճան հագած, երկար մազերով գլուխը բաց, և ծերունի արարողապետը՝ ամբողջովին ճերմակ հագած:

Մինչև նրանք հարգալիր խոնարհում կանեին և կհարցնեին, թե ո՛ւմ են ցանկանում տեսնել սուրբ հայրերը՝ Խադ սրբազանը կանգ առավ, գավազանը հատակին կարկելով.

— Ո՛ւր է թագավորը,— հարցրեց նա հևաձայն:

Երեմիան նրա բարկությունն ու հուզումն ըգաց ոչ միայն նրա ձայնից, այլև նրա կոշտամած մորուսից, որ դողում էր կրծքին, և նրա կարմրած աչքերից, որ տենդափայլ էին և կարծես հուր էին ցայտում. իսկ հետի վարդապետները, որ վույգ թիկնապահի պես կանգնել էին նրա աջ և ձախ կողմը, այնքա՛ն մռայլ էին և այնպես հուզված՝ ասես եկել էին թշնամու մոտ՝ վրեժխնդիր լինելու:

Երեմիան կոահեց կարծես մի բան, բայց այլևս չհարցնելով ոչինչ, անցավ մյուս սրահը, հետևից քաշելով քանդակազարդ դուռը:

Վարդապետները նայեցին ծածկվող դռանը, նայեցին իրենց սրբազանին և նկատեցին, որ գավազանը դողում է նրա ձեռքին: Նույնը նկատեց նաև ուշիմ արարողապետ ծերունին և նրան այնպես թվաց, թե Խադը վի-

լավորվեց արքայադպրի վարմունքից, որ գնաց առանց խոսք ասելու և դուռը դրեց ամուր: Սակայն նրա տարակուսանքը պարզվեց, երբ արքայադպիրը, դուռը բանալով, ասաց.

— Հաճեցեք, հայրեր հոգևոր...

Նախքան ներս մտնելը՝ Խադ սրբազանը երկու ձեռքով բռնեց խաչագլուխ գավազանը, բռնեց բարձր, ինչպես խաչն են բռնում, ու առաջ գնաց նույն խստահայաց տեսքով: Իսկ գահասրահ մտնելով և թագավորին նկատելով մի խումբ պալատականների հետ՝ նա առանց շուրջը նայելու գնաց դեպի թագավորը և ասաց առավել հևաձայն.

— Եկել եմ, Պապ թագավոր, նզովելու քեզ երեք հարյուր յոթանասուն հայրապետների անունով, նաև վախճանած և տիրոջ գոգը գնացած Գրիգոր, Ներսես մեծ քահանայապետների անունով, սուրբ Հակոբ Մծբնա եպիսկոպոսի անունով և բրածեծ նահատակ Հուսիկ հայրապետի անունով...

Նա այնպես արագ էր խոսում, թվում էր՝ վախենում է անուններ մոռանալ, և այնպես բարձր, որ շուտով շնչարգել եղավ կարծես և խոսքն ընդհատեց՝ նոր շունչ առնելու:

Իսկ թագավորը, որ մինչ այդ վարմացած հետևում էր նրա խոսքին, այդ հապաղումից օգտվելով՝ նկատեց քմծիծաղ.

— Կան կարծեմ և ա՛յլ հայրապետներ, Խադ սրբազան... Նզովի՛ր և նոցա անունով...

Գահի մոտ կանգնած պալատականներից ոմանք ծպտացին թե՛ թագավորի հեգնանքի և թե՛ Խադ եպիսկոպոսի բորբոքված ու շնչարգել տեսքի վրա, իսկ ոմանք վարմացած և վախեցած էին թվում նզովքից ու սպասում էին իմանալ դրա առիթը կամ պատճառը:

Խադը, վերջապես, շունչ առավ և շարունակեց.

— Դու ինձ հեգնո՞ւմ ես, քրիստոսադավ թագավոր,— բռնկեց նա, ձայնը բարձրացնելով:— Եթե այդպես է՝ նզովում եմ նորից, որ դարձել ես նախնյաց կռապաշտության, ստության ու մոլորության... որ մոռացել ես ճշմարիտ աստծուն և պաշտում ես չարին ու սատանային... Նզովում եմ անարատ կույսերի համար, որ կամիս տալ պղծության... Եվ թո՛ղ, և թո՛ղ,— կրկնեց նա դարձյալ շնչարգել լինելով,— և՛ թո՛ղ, փառքից ընկնելով, մատնվես թշնամիների գերության և ստրկության ծանր լուծը իջնի քո պարանոցին... Դու, որ թունավորեցիր Ներսես հայրապետին...

Բաթը վայրացած, երեսը դարձրեց թագավորին՝ հրաման առնելու, որ հեռացնի նզովախոս եպիսկոպոսին, բայց Պապն ինքը ելավ մինչ այդ և առաջ եկավ:

— Ուրեմն դո՞ւ ես հրահանգել, որ ինձ հայրապետասպան հռչակեն,— հարցրեց Պապը տարօրինակ հանգիստ և, հանկարծ, ոտը վարկեց հատակին:— Հեռացի՛ր, ցնորված ծերունի,— գոռաց նա, և նրա աջ երեսը կծկվեց

ու խաղաց ջղաձիգ, բայց նա անմիջապես շուրթերը սեղմեց, որ չասի ավելին:

Այդ ժամ Բաթն իսկույն նետվեց առաջ, որ Խադին դուրս հանի գահասրահից. բայց մինչ կմոտենար— Խադն ինքը շրջվեց՝ այս անգամ գավազանը մի ձեռքով բռնած, և այդպես էլ ուղղվեց դեպի դուռը, ասելով.

— Եկա նվովելով, հեռանում եմ նվովելով, մինչև չվերանա կուսանոցները փակելու քրիստոսանենգ հրամանը քո...

Ու գնաց վայրացած, ինչպես եկել էր, նրա հետ և իր անխոս, ըմբշակերպ ու մեծամարմին ուղեկիցները:

. . . . . .

Կուսանոցների փակման հրամանը հուզում ու տրտունջ հարուցեց նաև Վաղարշապատի միաբանության մեջ. սակայն հուզումն այդտեղ այնքան մեծ և ցասումնալից չէր, ինչպես Դվինում, կամ ինչպես կալվածների և տուրքերի վերացման ժամանակ: Վարդապետները, սարկավագներն ու աբեղաները խմբերի բաժանված՝ խոսում էին, վարմանում, վրդովվում. բայց իրենց վիշտը, դժգոհությունը հայտնում էին կամաց, շշուկով՝ ընկերների կամ մտերիմների շրջանում, վարմանալով, որ նոր կաթողիկոսը չի բողոքում թագավորի այդ հրամանի դեմ:

Միայն Փավստոս հայր սուրբն էր, որ չէր մասնակցում այդ ամենին, չէր խոսում մյուս եպիսկոպոսների ու աբեղաների պես. նա, ինչպես միշտ, մենակ գնում էր երեկոյան ու առավոտյան ժամերգության և նորից դառնում իր խուցը. հիշում էր Ներսես քահանայապետի օրերը, հայոց երկրի անցքերը, իսկ երբ երեկոն իջնում էր՝ վառում էր ձեթի ճրագը և մատյանը դնում առջևը: Այս անգամ նա խորհում էր գրել կուսանոցների փակման մասին և ժամանակ առ ժամանակ խաչակնքում էր երեսը, որ աստված վերծ պահի Հայոց Աշխարհը ավելի վատթար դեպքերից և «Տերն իմաստություն շնորհի հայոց մանուկ թագավորին»...

* * *

Այն ժամանակ, երբ Դվինի և Վաղարշապատի վանքերում այսպիսի դժգոհություններ ու տրտունջներ էին, կուսանոցներում տեղի էին ունենում այլ տեսարաններ: Արքայական սուրհանդակների բերած հրամանները առաջացրել էին այնպիսի իրարանցում, որի մեջ դժվար էր տարբերել վիշտն ուրախությունից, ուրախությունը՝ դժգոհությունից: Ամենից ավելի վշտացած և վայրացած էին մայրապետները. մի քանիսը նրանցից, կարդալով թագավորի հրամանը, նետեցին այն, ասելով, թե չեն կատարի այդ կարգադրությունը. բայց եղան և այնպիսիները, որ կույսերին հավաքելով՝ հրամանը կարդացին նրանց, որպեսզի մերժողը մենակ իրենք չլինեն, այլ ամենքը, բոլոր կույսերը միասին:

Առաջին կուսանոցը, ուր ամենից շուտ հասավ թագավորի հրամանը— Եղվարդա կուսանոցն էր, որի մայրապետը, սևեր հագած մի լեցուն կին, երբ, կույսերին սեղանատուն հավաքելով, բարձր ընդհատվող ձայնով կարդաց թագավորի հրամանը՝ բոլոր կույսերը մեկեն լաց եղան ու անմիջապես ծունկի եկան: Բայց այդտեղ էլ դժվար էր տարբերել ո՛վ է արտասվում վըշտից, ո՛վ՝ ուրախությունից: Իսկ երբ ընթերցումն ավարտվեց և մայրապետը, դուրս գալով, ասաց՝ «խորհեցեք, քույրեր», և ամենքը ոտքի ելան՝ այդ ժամ սրահը լցվեց խոսակցող ձայներով. մի տեղ բարձրաձայն տրտունջ էր, մի այլ տեղ հպիվ լսելի շշունջ:

— Ես չեմ ամուսնանա,— ասում էր մի տարիքոտ կույս,— չեմ կամենում վավակ ունենալ, որ տառապի աշխարհի ցավերի մեջ:

— Հրամանը չի ասում ամուսնացիր, վավակ ունեցիր, քույր Մարիամ: Դու կարող ես ապրել հարապատներիդ մոտ և աշխատել նոցա համար: Թագավորը թողնում է մեր կամքին: Հրամայում է, որ երիտասարդները դուրս գան, իսկ ծեր կույսերը մնան, եթե ցանկանում են:

— Իսկ եթե չեմ ցանկանում բեռ լինել հարապատների՞ս:

Մի այլ տեղ դեռահաս մի կույս արտասուքն աչքերին ասում էր իր նման մի կույսի, որ միասին կանգնել էին սրահի մի անկյունում, բոլորից պատված.

— Բայց հիմա կարո՞ղ եմ գտնել իմ Արամին, թե՞ նա արդեն ամուսնացած կլինի: Ինձ այնպես է թվում, թե նա ամուսնացած չի լինի: Նա ինձ խոսք է տվել, որ երբեք չի ամուսնանա, քանի ողջ եմ...

— Մարդկանց խոսքերին դու մի՛ հավատա, քույր Շուշանիկ: Իմս նույնպես խոստացավ ինձ, բայց ամուսնացա՛վ առաջին իսկ տարում, ասելով թե՝ միևնույն է, իմ հայրն ինձ երբեք չի հանի կուսանոցից... Ո՛չ, մարդկային խոսքին չպետք է հավատալ:

— Իմս այդպես չի անի,— և կույսը մատի ծայրով թոցրեց արցունքները թարթիչներից:

— Բոլոր տղամարդիկ նման են իրար, քույր Շուշանիկ:

— Ինչո՞ւ: Մի՞թե տարբեր չեն լինում:

— Անուններով... միայն անուններով...

Իսկ սրանցից փոքր հեռու խոսում էին մի խումբ պառավ կույսեր՝ երկար մի նստարանի շարված, ինչպես սև, հոգնած թռչուններ մի ձողի թառած:

— Ես գնալու և ոչ մի տեղ չունեմ,— ասում էր մի պառավ կույս:— Չունեմ ոչ հայր, ոչ մայր: Իմ վանն ու օթևանը կուսանոցն է, կուսանոցն էլ կմնա: Ես ապրել եմ ու պիտի մեռնեմ այս պատերի մեջ, և ոչ մի թագավոր չի կարող ինձ հեռացնել այստեղից: Այդպես էլ ասացեք Պապ թագավորին, որ քույր Գայանեն չի թողնի իր կուսանոցը: Ասացեք նորան, որ քույր Գայանեն ոչ մի թագավոր չի ճանաչում, բացի երկնային թագավորից...

Եվ նա սև հագուստների մեջ ծունկի գալով՝ սկսեց աղոթել՝ ստեպ-ստեպ խաչակնքելով: Մյուս պառավ կույսերը հետևեցին նրա օրինակին, և սեղանատան լռության մեջ բարձրացավ աղոթողների շշունջը այն ժամանակ, երբ դեռատի կույսերը գնում էին իրենց խցերը, մտածելու ի՛նչ անել և ինչպե՛ս գնալ իրենց հարապատների մոտ...

. . . . . .

Այդ նույն օրը մի ձիավոր էր գնում դեպի Վարաժնունիք՝ արքայական սուրհանդակի նշանը աջ թևին: Նա տխուր էր և ձին վարում էր ակամա, առանց որևէ աշխույժի, առանց շուրջն ու հեռուն նայելու: Չնայած արև օր էր և լեռնային վով հովը ալիք էր տալիս լեռնադաշտերի վրա և անվերջ համբուրում-գգվում նրա դեմքը, խաղում գլխարկի տակից դուրս թափված սև մազերի հետ, բայց նրա երեսը չէր պարզվում: Նա թվում էր ընկճված ու հուսահատ: Դա Հրահատն էր, որ թագավորի հրամանն առած՝ գնում էր Վարաժնունյաց գավառի կուսանոցը: Նա չուներ կարծես առաջվա աշխույժն ու եռանդը: Նա, որ մի քանի տարի առաջ սիրով և հաճույքով էր կատարում ամեն մի հանձնարարություն և մինչև իսկ ատիթ էր փնտրում այս կամ այն վայրը, անգամ վտանգավոր տեղեր գնալու, հիմա սակայն, Տարսոնից դառնալուց հետո, երբ տեսավ Նավենին այս անգամ էլ չի վերադարձել,— նա այլևս հաճույք չէր զգում իր պաշտոնից, հաճույք չէր զգում ձի հեծնելուց, ճանապարհներից: Եվ առհասարակ այժմ ամեն ինչ նրան թվում էր ձանձրալի ու տխուր, և կուզեր բոլորովին չգնար այդ վաղուց ծանոթ ճանապարհներով, որ տխուր հուշեր էին արթնացնում միայն: Մյուս կողմից զգում էր, որ հոգնել է արդեն. շարունակ ճանապարհներ չափել, հանձնարարություններ կատարել՝ երեկ սպարապետի համար, այսօր՝ թագավորի, և չգիտեր մինչև ե՞րբ պիտի շարունակվի այս աստանդական ու թափառ կյանքը: Նա այլևս չէր տեսնում մի նպատակ, որին կարելի լիներ ձգտել, որով կարողանար ոգևորվել: Նա պարզապես լքված էր: Այլևս հույս չուներ, թե երբևէ կգտնի իր Նավենուն, տարիների իր սերը, որ չքացավ հանկարծ պատերազմի փոթորիկների մեջ... Իր սե՛րը... որ առաջ այնպես լցնում էր իր սիրտը և աշխարհը դարձնում սիրելի... Այժմ էլ Հրահատը երբեմն հիշում էր նրան, բայց իսկույն էլ վանում իրենից, որ նոր ցավեր չպատճառի իր հոգուն, նոր հույսերով չտոգորի իրեն... Առաջ, երբ նա ճանապարհը գնում էր վվարթ և հաճախ կատակում հանդիպող ուղևորների հետ, հիմա անցնում էր անտարբեր, անգամ չէր նայում՝ ո՛վ է հանդիպում, ո՛վ է անցնում-դառնում, և ձին վարում էր ակամա, նույնիսկ չէր նկատում կարծես, որ նա դանդաղում է... Սակայն, երբ հիշում էր, որ արքայական սուրհանդակ է, հրաման է տանում և պետք է մինչև երեկո տեղ հասնի՝ սթափվում էր անմիջապես և արագացնում ձիու ընթացքը:

Օրը երեկոյանում էր, երբ նա, ճանապարհի ոլորանից թեքվելով, մի գահավանդի վրա նկատեց Վարաժնունյաց կուսանոցը. այն կուսանոցը, որ

իր շրջագայության միջոցին տեսնել ցանկացավ Պապ թագավորը, բայց նրան, դնելով արկածասեր սեպուհի տեղ, չթողին ներս: Կուսանոցը ողողված էր մայր մտնող արևի առատ ճառագայթներով, այդ պատճառով պայծառացած էին երևում թե՛ նրա ատամնավոր պարիսպը. թե՛ մարտկոց-բուրգերը և թե՛ ներսը գտնվող եկեղեցին: Ձորում տարածվող անտառը մթնում էր արդեն և ծածկվում բարակ մուժով. իսկ ճանապարհի երկու կողմը ցանքսեր էին, որոնց մոտ՝ ճահճային մարգերում արածում էին պարարտ կովեր:

«Կուսանոցի կովերն են»,— մտածեց Հրահատը և ձին արագացրեց:

Երբ մոտեցավ պարսպի երկաթագամ դռներին և վարկեց այնտեղ կախված թակիչը, նա փափուկ քայլերի ձայն լսեց և քիչ հետո մեկը՝ կանացի մի ձայն հարցրեց դռան հետևից.

— Ո՛վ է:

— Արքայական սուրհանդակ,— պատասխանեց Հրահատը հոգնած ձայնով:

— Եվ ո՛ւմն է ցանկանում տեսնել արքայական սուրհանդակը:

— Մայրապետին:

— Եվ ի՞նչ կա այս տարաժամին:

— Արքայական հրաման,— ասաց Հրահատը, մտածելով, որ կույսերը և ինքը՝ մայրապետը երևի պիտի վարմանան, գուցեև վախենան իր խոսքի վրա:

Եվ նա չէր սխալվում:

— Արքայական հրամա՞ն,— վարմացավ կանացի ձայնը և ասաց.— Սպասիր մի սակավ...

Եվ Հրահատը լսեց, թե ինչպե՛ս մեկը դարձյալ փափուկ քայլերով գնաց դեպի բակի խորքը, ու մի քանի վայրկյան չանցած՝ նորից ոտնաձայներ լսվեցին, բայց այս անգամ ոչ թե մի, այլ մի քանի հոգու, որ շտապում էին դեպի դուռը: Ու քիչ անց բևեռապինդ այդ դռան վրա բացվեց մի փոքրիկ երկաթե դռնակ. նրա անցքից հապիվ երևաց սև գլխանոցով մի գունատ դեմք, որի վրա փայլում էին երկու սևորակ հետաքրքիր աչքեր:

— Դու մենա՞կ ես, սուրհանդակ,— հարցրեց նա և, գլուխը դռնակից հանելով, նայեց աջ ու ձախ: Համոզվելով, որ նա մենակ է և թևին իրոք արքայական սուրհանդակի նշան՝ կույսը գլուխը նորից ետ քաշեց և երկաթե փոքրիկ դռնակը փակեց ամուր, որից հետո երկաթագամ մեծ դուռը ետ գնաց ծանրաձռինչ. երևացին չորս ամբողջովին սևեր հագած կույսեր՝ միմի նիպակ բռնած:

Դուռն այնքա՜ն ցածր էր, որ ձիու վրա անկարելի էր մտնել, Հրահատն իջավ և, ձիու սանձը քաշելով, մտավ բակը: Նրա հետևից դուռը նորից փակելով՝ չորս կույսերը նրան առաջնորդեցին բակի խորքը, ուր շարքով երևվում էին մանր, երկաթավանդակ լուսամուտներ և այնտեղից նայող ագահ, հետաքրքիր աչքեր: Ընդարձակ բակում նույնպես երևում էին կույսեր, որ

եկեղեցուց նոր դուրս գալով, ծանրաքայլ գնում էին իրենց խցերը, ոմանք էլ պառավ կույսերի թևը բռնած՝ ուղեկցում էին նրանց:

Բակի մեջտեղը հասնելով՝ Հրահատը, առաջնորդ կույսերից մեկի խորհրդով, ձին կապեց այդտեղ գտնվող ծառերից մեկին և նորից, նույն կույսերի առաջնորդությամբ, գնաց-մտավ մայրապետի խուցը, որ վարդարված էր գորգերով ու երկու գահավորակով: Հրահատին ներս թողնելով՝ նիկակավոր կույսերը մնացին դուրսը կանգնած:

Հրահատն անմիջապես չնկատեց ո՛վ կա ներսը. մի երկվայրկյան կիսամութին ընտելանալուց հետո միայն տեսավ գահավորակին նստած սև նափորտի լայն փեշերը փռած մայրապետին, որի դեմքը թվում էր կաթնահունց խմորից շինած՝ սպիտակ ու փափուկ, որ կարծես ոսկոր չուներ տակին. բերանի աջակողմը՝ ծնոտին կար մի մեծ սև ծիր՝ վրան մազեր բուսած, որ չէր կտրում՝ երևի մեղք համարելով: Սևահատիկ վարդարանը ձեռքին՝ նա հենվել էր մի բարձի: Այդ դիրքում նա իշխանական կեցվածք ուներ և տիրական նայվածք: Մի հայացքով Հրահատն վգաց այդ և, ձեռքը կրծքին դնելով, խոնարհում արեց շեմքից, ապա հանդարտ մոտենալով, ընդունված կարգի համաձայն, համբուրեց նրա, նույնպես կաթնահունց խմոր հիշեցնող, սպիտակ ու փափուկ աջը:

— Ի՞նչ բարի լուր ես բերել մեզ, սուրհանդակ,— հարցրեց մայրապետը հանդարտ, առանց դիրքը փոխելու, բառերը հատ-հատ արտասանելով:

— Թագավորի հրամանը, բարեպաշտոն մայրապետ:

Եվ Հրահատը թիկնոցի ներսի գրպանից հանեց գլանած մագաղաթը ու հարգանքով պարվեց այդ վեհապանծ կնոջը, որ, հրամանն առնելով, տակավին նրա կապը չբացած, դրեց ճակատին, ինչպես անում էին արքայական հրամանն ստանալիս, ապա հանդարտ հետաքրքրությամբ բաց արեց նրա կապը և սկսեց կարդալ: Նա կարդում էր հոնքերը բարձրացրած՝ բարեպաշտ դեմքով ու ակնածանքով, բայց փոքր անց նրա ուսերով կարծես սարսուռ անցավ, բարձրադիր հոնքերը ցածրացան, իրար եկան հանկարծ, և նրա սպիտակ դեմքը մթնեց մեկեն:

— Ինչպե՞ս,— վեր թռավ նա կարծես խոցված:— Երիտասարդ կույսերին արձակե՞լ... ու չընդունե՞լ... Եվ ինչո՞ւ... Ո՞ւմն են վնասել կուսանոցները: Ո՞վ է արքային ներշնչել այդ միտքը... Մի՞թե նորա համար, որ մենք արքային չենք ընդունել, չճանաչելով... Խոսիր, սուրհանդակ, ի՞նչ բան է սա...

— Ես այդ չգիտեմ, մայրապետ, և չեմ կարող իմանալ,— ասաց Հրահատը հարգանքով:— Միայն այսքանս կարող եմ ասել, որ այսպիսի հրամաններ տարված են բոլոր կուսանոցները...

Այդ վայրկյանին պատահեց անսպասելի մի բան:

Հավիվ Հրահատն ավարտել էր իր խոսքը՝ հանկարծ բացվեց մայրապետի խցի երկրորդ դուռը և այնտեղից՝ կից սենյակից թե խցից, ներս վա-

վեց սրընթաց մի կույս և «Հրահատ» ասելով փարվեց արքայական սուրհանդակին:

— Դու այստե՞ղ... Դու ո՞ղջ,— ասաց նա շնչահեղձ:

— Նավենի՛,— բացականչեց Հրահատը ասես երապի մեջ, չհավատալով աչքերին:— Նավենի՛... դու այստե՞ղ,— կրկնեց նա կարծես լսած խոսքերը ու, երիտասարդ կույսի ուսերը գրկելով, համբուրեց նրա ճակատը, մազերը:— Նավենի՛... ես քեզ համարում էի կորած...

Ու այնուհետև մայրապետի աչքերի առաջ ամեն ինչ կարծես խառնվեց իրար. նա վարհուրած նստեց, ավելի շուտ՝ ընկավ գահավորակի վրա, ապա վեր թռավ, մոռանալով իր տարիքը, իր ծանրամեծար դիրքը և թագավորի հրամանը:

— Ի՞նչ է նշանակում սա,— ասաց նա վայրացած, երիտասարդների շուրջը դառնալով:— Դու թագավորի անունով մտար իմ կուսանոցը, որ...

Բայց երիտասարդներն անակնկալ հանդիպման, կարմանքի ու հափշտակության մեջ նրան չէին լսում և իրար ձեռք բռնած, գրեթե իրար փարված՝ շշնջում էին կիսախոսքեր:

— Իսկ դու ինչպե՞ս ընկար այստեղ,— սթափվեց վերջապես Հրահատը:

Նավենին չկարողացավ այլևս վսպել իրեն. նրա ուրախությունն ու վիշտը արտահայտվեցին արցունքներով, որոնց միջից նա այնուամենայնիվ փորձում էր խոսել՝ արդեն սթափ ու ակնածանքով նայելով մայրապետին: Նավենու կցկտուր խոսքերից պարզվեց, որ Դվինից փախչելիս մայրը մեռել է ճանապարհին, կուսանոցին մոտիկ, և մայրապետը կարեկցելով պատըսպարել է իրեն, դարձնելով իր անձնական սանը՝ վանական դաստիարակություն տալու համար:

Երբ հանդիպման առաջին, ամեն ինչ մոռացնել տվող ուրախությունն անցել էր՝ մայրապետը վշտացած դարձավ Նավենուն.

— Հապա, աղջիկս, ասում էիր, թե չունես ոչ եղբայր, ոչ հարազատ:

Նավենին բռնկեց շառագույն և խոնարհեց գլուխը:

— Սա իմ եղբայրը չէ, մայրապետ... իմ... իմ...

— Քո ի՞նչը,— նայեց մայրապետը ամոթից ակնկոր Նավենուն, որի բարեձև հասակը և բարակ մեջքը դողում էր սև հագուստի մեջ:— Քո ի՞նչն է ուրեմն...

— Իմ փեսացուն, մայրապետ,— դժվարությամբ արտաբերեց Նավենին:

Մայրապետի վարմանքը կրկնապատկվեց. նրա սև աչքերը կլորացան ու սևեռուն նայեցին մերթ Նավենուն, մերթ Հրահատին: Թվում էր՝ նա իրեն խաբված է զգում և այժմ խորհում է մի որոշում, վայրացած մի որոշում, այնպես էր այդ միջոցին նրա բարձր կուրծքը արագ ելևէջում սև հագուստի տակ: Բայց հետզհետե նրա հայացքը մեղմացավ, և նա, լայն շունչ

առնելով, նստեց կրկին գահավորակի վրա և ասաց բոլորովին փոխված, բայց ընդհատվող ձայնով.

— Եվ որ այդպես է՝ գնացեք խաղաղությամբ, վավակներս... Իսկ ես... կպբաղվեմ այս հրամանով...

Հրահատն ու Նապենին համբուրեցին մայրապետի սպիտակ ու փափուկ աջը և դուրս եկան: Հրահատը գնաց բակը, Նապենին՝ դարձյալ կից սենյակը:

Երբ փոքր անց Նապենին, իր սակավիկ իրերը հավաքելուց հետո, եկավ հրաժեշտի համար մայրապետի աջն առնելու, նկատեց, որ մայրապետը, այդ տիրական ու խրոխտ, այդ հրամայող ու անպիջում կինը արտասվում էր, և նրա արցունքները թափվում էին թագավորի հրամանի վրա:

Նապենին չհասկացավ՝ մայրապետն իրենից անջատվելո՞ւ համար է լալիս, հիշե՞լ է մի բան իր անձնական կյանքից, թե լալիս է պարզապես թագավորի հրամանի առթիվ...

* * *

Դեռ կուսանոցների աղմուկը չլռած՝ Պապը հրաման տվեց փակել Ներսեսի հիմնած անկելանոցները, որոնք նա համարում էր «ծուլանոցներ», ու կարգադրեց խնամել միայն վառամ ծերունիներին, իսկ մյուսներին, որ հիվանդ չէին, տանել «օգտաշահ աշխատանքի»: Դա նոր միայն ավարտած, հրամանագրեց, որ շեներում երեք-չորս քահանայի փոխարեն լինի մեկը, իսկ պաշտոնից արձակվածներին ընդունել արքունի ծառայության մեջ կամ վինվորագրել:

Տարսոնից վերադառնալուց հետո Պապը թվում էր ավելի անհանգիստ, քան առաջ. թվում էր՝ կամենում է շուտով իրականացնել այն ամենը, ինչ մտադիր էր վաղուց:

— Պապն այդ ամենն անում է Ներսեսի շինածը քանդելու համար,— ասում էին եկեղեցականներից ոմանք, իսկ մյուսները կրկնում էին դարձյալ այն, ինչ պնդում էին առաջ, թե թագավորն այդպիսով ուզում է փոքր առ փոքր քրիստոնեությունը վերացնել և հեթանոսությունը վերականգնել, և վարմանում էին, որ բյուզանդական դեսպանը, կայսրն ու մետրոպոլիտը տեսնում-լսում են այս ամենը և չեն անում ոչինչ:

Լինում էին սակայն և մարդիկ, որ կարծում էին, թե Պապն այդ բոլորն անում է կյանքը դյուրացնելու, հայ բանակը վորացնելու: Իսկ Պապն ինքը՝ ինչ էլ անում էր, չէր մոռանում Տարսոնում ստացած վիրավորանքն ու նվաստացումը, և քաղաքները, որ մնում էին տակավին բյուզանդացիների ձեռքին: Թվում էր նրան, որ ամենքը՝ հարապատ թե օտար, մերձավոր թե հեռավոր, պալատական թե նախարար, ծածուկ ծաղրում են իր անզորությունը, որ չկարողացավ այսքան ժամանակ քաղաքներն անգամ ապատել

բյուզանդացիներից, որ եկան իբրև բարեկամ, նստեցին որպես թշնամի: Նա առանձնապես վշտանում էր, երբ հիշում էր այդ քաղաքների պատգամավորներին տված խոստումը: Հիշում էր ու մռայլվում:— Ինչ պիտի խորհեն նոքա... Որ թագավորը խաբե՞ց իրենց... Հարապատ թագավորը խաբե՞ց...

Ու շարունակ միջոցներ էր խորհում քաղաքներն ապատելու: Զգում էր սակայն, որ հիմա մենակ ելնել Բյուզանդիայի դեմ՝ չի կարող անշուշտ, դաշնակցել պարսից՝ վատ է. նրանք նույնքան խարդախ են ու նենգ. սպասել, որ Բյուզանդիայի գլուխը խառնվի— գուցեև չխառնվի երկար ժամանակ: Ինչ պիտի անել ուրեմն... Մնում է ապավինել սեփական ուժին: Իսկ դրա համար նա ինչպես առաջ, այնպես էլ հիմա, գտնում էր, որ պետք է շահագրգռել հայոց նախարարներին, միաբանել նրանց և ստեղծել ուժեղ մի բանակ: Թշնամին կպատկառի միայն ուժից, նա տեղի կտա միայն ուժի առաջ:

Երբեմն նա այնքան էր տարվում քաղաքների հոգսով, որ սկսում էր դատապարտել իրեն, որ չի կարողանում միջոց ու ելք գտնել դրանք ապատելու համար: Իսկ երբեմն, առանձնապես գիշերները, այդ մտքերն այնպես էին պաշարում նրան, որ նա երկար շրջում էր իր ննջարանում կամ, հին սովորությամբ, գնում էր Երեմիայի մոտ:

Այսօր Պապը նորից մտահոգ էր:

Գիշեր էր. նա մենակ, ամառային տունիկով ու սանդալներով իր ննջարանում նստած նայում էր անկյունում վառվող հնագաստեղ աշտանակի թարթող մոմերին, նայում էր և կարծես չէր տեսնում: Նրա դեմքը մռայլ էր և լարված, իսկ հայացքը ներսույզ: Դուրսը և թե ներսը՝ պալատում լռել էր ամեն ձայն ու շարժում. բայց թվում էր, որ եթե աղմուկ ևս լիներ, նա չէր լսի երևի, այնպես ինքնամփոփ էր ու մտատար: Սակայն, մի առժամ այդպես մի կետի նայելուց հետո, նա վեր կացավ, դանդաղաքայլ մոտեցավ բաց լուսամուտին ու նայեց նախ՝ Մասսի ճերմակ գլխին տարածված աստղալի երկնքին, ապա՝ քնած Դվինին, ու գլուխն օրորեց:

— Իմ նախնիները քաղաքներ են կառուցել, բարեկարգել դարերով, լցրել բնակիչներով, իսկ ե՞ս...— և նա ժպտաց դառն մի քմծիծաղով:— Իսկ ես թույլ եմ տվել, որ ագահ ու անպատկառ հոռոմը գրավի... և թշվառության ու նվաստացման ենթարկի բնակիչներին:

Նա լռեց մտածմունքի մեջ: «Ինչ պիտի ասեն իմ հետնորդները,— հարցրեց նա մտովի:— Ինչո՞ւ հետնորդները... Այժմ իսկ, այժմ ինչ կասի ժողովուրդը հայոց, մանավանդ այդ քաղաքների բնակիչները, որ ծնկաչոք աղերսեցին փրկել իրենց պատիվը, աղջիկներին ու հարսներին հոռոմների մշտական անարգանքից... իսկ իրենց՝ շարունակական ծաղրից ու նվաստացման տառապանքից»...

Պապը մի երկու քայլ արեց և նորից կանգ առավ:

«Այո, Վաղեսը, անշուշտ, իմ փախուստը չի ների ինձ. նորան հաճո չէ, որ ես պահանջում եմ իմ քաղաքները, և նա երևի մի օր, եթե ոչ այժմ, թերևս մի տարի հետո ցանկանա գալ պատերազմով նոր գավառներ ու քաղաքներ տիրելու... Ինչո՞վ պիտի դիմագրավել նորան... Դաշնակցե՞լ պարսից— երբե՛ք: Կարելի էր՝ եթե լինեին ավնիվ դրացիներ: Բայց բարեկամանալ Շապուհի՞ն— երբե՛ք: Ուրեմն ոչ մի հույս դրսի օգնության: Մե՛նք, մե՛նք ինքներս պիտի պահենք մեր երկիրը... միայն մե՛նք...»:

Եվ Պապը հիշեց նախարարներին ու գլուխն օրորեց նորից: Չնայած օրեր առաջ նա սուրհանդակներ էր ուղարկել, սակայն տակավին ոչ մի լուր, պատրաստակամության ոչ մի արտահայտություն. չէր տեսնում նրանց մեջ անհանգստության մի նշան, մտահոգություն՝ երկրի, նրա սահմանների, նրա արժանապատվության նկատմամբ: Միայն արքունիքի հետ կապված նախարարներն էին, որ ապրում էին հայ երկրի վիճակով—սպարապետը, իշխան Կամսարականը, Բագրատունի Սմբատը և մի քանի այլ նախարարներ... իսկ մյուսնե՞րը, մեծամասնությունը ի՞նչ է մտածում. մի՞թե չեն վգում Հայոց Աշխարհին սպառնացող վտանգը... Եվ Պապին թվում էր, որ ինքը մենակ է փոքրաթիվ նախարարների հետ, իսկ Բյուզանդիան հիմա դավեր է նյութում իր սահմանների վրա և չար ծրագրեր կավմում... Պապին նույնիսկ թվում էր, թե այժմ իսկ՝ մութի մեջ բյուզանդական բանակներն իրար հետևից շարժվում են դեպի հայոց սահմանը. թվում էր՝ Դարանաղիից, Սպերից ու Կարինից շարժվում են նրանք դեպի Տայք, դեպի Տարոն ու դեպի Բասեն:

«Ի՞նչ պիտի անել այս ամենի առաջն առնելու համար,— ասաց ինքն իրեն,— ի՞նչ պիտի անել... ոչ միայն այդ քաղաքները ապատելու, այլև մյուսները նոր վտանգից փրկելու համար»... Այստեղ նա կարծես կարիք վգաց իր մտքերը մեկին հայտնելու, մեկի հետ խոսելու, ու հիշեց Երեմիային:

Եվ փոքր անց՝ երկար միջանցքով նա գնում էր դեպի Երեմիայի հարկաբաժինը:

Թեև ուշ էր, բայց Երեմիան, ըստ սովորության, վբաղված էր իր մատյանով: Գրում էր խորասույզ ուշադրությամբ, ձախ ձեռքի մատներով մագաղաթը սեղմած: Լսելով դռան բացումը՝ ետ նայեց ցրված ու, Պապին նկատելով, վեր թռավ և գնաց ընդառաջ:

— Պատահե՞լ է ինչ, Պապ,— հարցրեց նա անհանգստացած:

— Ոչ, Երեմիա, բայց կարող է պատահել ավելին, քան կարծում ենք,— ասաց Պապը դանդաղ, բառերը հատ-հատ շեշտելով:

— Դու հուվա՛ծ ես, Պապ:

— Այո, ճշմարիտ գուշակեցիր. և՛ հուվված, և՛ վայրացած... Ինչ է լինելու հայ երկրի վիճակը, ինչ են մտածում նորա նախարարները: Չգիտեմ... Մտածում էի դարձյալ մեր քաղաքների մասին... Չգիտեմ, Երեմիա,

պիտի կարողանա՞նք երբևէ ետ առնել այդ քաղաքները և սրբել այս ամոթը...

— Դեռ ամեն ինչ կորած չէ, Պապ,— ասաց Երեմիան ակներև հանգըստացնելու նպատակով:— Դա, անշուշտ, խարդախություն և գողություն էր հոռոմների կողմից, բայց պիտի ջանանք, հարկավ, ետ առնել:

— Սակայն ինչպե՜ս, Երեմիա, երբ այնքա՜ն անտարբեր են մեր նախարարները... Նոքա, որ պիտի լինեն մեր երկրի շինողներն ու պահողները, դառնում են հայ երկրի ավերիչները... Ես նոցա կանչեցի իշխանաժողովի, բացատրեցի, թե ի՜նչ է անհրաժեշտ մեր երկրի ապահովության համար, բացատրեցի միաբան ուժերի կարևորությունը, խնդրեցի օգնել ինձ՝ երկիրը խաղաղության մեջ պահելու. խնդրեցի վորք՝ արքունի մշտական բանակը վորացնելու... ուղարկեցի սուրհանդակներ, որ սթափվեն գոնե այժմ. սակայն ոչ մի նշան անհանգստության, սակայն...— Պապը ձեռքը շարժեց հուսահատ և լռեց:— Ինձ այնպես է թվում, Երեմիա,— շարունակեց նա մի փոքր անց,— որ պարսից վտանգն անցնելուց հետո նոքա բոլորը հանգըստացել են և չեն մտածում, որ Բյուզանդիան նույնքան թշնամի է մեզ և ծարավի մեր արյան ու հողին, որքան և Պարսկաստանը: Թվում է՝ յուրաքանչյուրը խորհում է իր կալվածի, իր դղյակի համար, բայց երբե՛ք երկրի... ոմանք իրենց խելքը, իրենց արյունը սիրով տալիս են օտարին, բայց երբե՛ք իրենց երկրին... Մի բարձի, մի պատվի համար նոքա կվավեն Պարսկաստան ու Բյուզանդիա, բայց պահել իրենց երկիրը, հոգալ նրա ամբողջության, նրա խաղաղության մասին— այս ըմբռնումը չունեն, Երեմիա... Չունե՛ն... Հիշո՞ւմ ես դոցանից քանի՛սը կամենում էին Հայր-Մարդպետի հետ անցնել պարսից հպատակության, ընդունել նոցա գերիշխանությունը, որ կինվոր չտան մեր մշտական բանակին՝ երկիրը պահելու և պաշտպանելու... Եվ սա՛ է Հայոց Աշխարհի բանիմաց դասը... Սա՛ է նախարարությունը հայոց...— Պապը նորից գլուխն օրորեց և լռեց:— Նոքա չեն ըմբռնում երևի, որ այս երկիրը կարող է և պիտի ապրի ամենքի միաբան ջանքերով... Չե՛ն ըմբռնում... Աա՛, Երեմիա, կարո՞ղ ենք արդյոք գոյություն պահել և տևել այսպես...

— Երբե՛ք, Պապ, երբե՛ք,— ասաց Երեմիան, վարակվելով կարծես Պապի տրամադրությունից:— Ցրիվ ծառերը փոթորկից ընկնում-ոչնչանում են, իսկ այն ծառերը, որ անտառ են կազմում և ճղներով հենվում իրար՝ ապրում են երկար...

— Բայց մեր նախարարները այսքան ժամանակ ահա չըմբռնեցին այդ,— նկատեց Պապը սրտնեղ:— Չեն ըմբռնում, որ այս երկիրը երկու հզոր հարևանների արանքում պահելու համար, նոցա երախը չընկնելու համար պետք է անտառ կազմել, ճղներով հենվել իրար կամ մագիլներ ու ատամներ սրել... Մեր դժբախտությունն այն է, որ յուրաքանչյուրը խոր-

տակցությո՛ւն, Երեմիա, թռչունի իմաստություն:

Եվ Պապը հուզված ու սրտնեղ նստեց վագրի մորթով ծածկված մոցին՝ ձեռքը ճակատին դնելով: Մոմերի երերուն լույսերի տակ նրա ավելի մռայլ էր թվում ու ջղաձիգ:

Երեմիան ելավ տեղից և մոտեցավ նրան, կարծես մխիթարելու:

— Ճշմարիտ է, Պապ, խելապուրկ և անձապաշտ են մեր նախարարշատերը: Չեն ըմբռնում, այո, որ իրենց բույներն ու դղյակները կդառնան, եթե չպահեն ամբողջը: Չեն տեսնում, այո, բացված երախ որ պատրաստվում են կլանել մի օր իրենց. չեն նկատում պատրաստհեղեղները, որ պիտի գան-խորտակեն իրենց, եթե հիմա իսկ պատչկանգնենք նոցա դեմ... Բայց, Պապ, չկա վիճակ, որից չլինի մի ելք, րունակեց Երեմիան, հուզված ձայնը փոխելով մեղմ ու հանդարտ եղկի:— Թվում է ինձ, Պապ, պետք է անել այնպես, ինչպես մտադրել գնալ և յուրաքանչյուրին անձամբ հասկացնել, ըմբռնել տալ, որ...

— Այդ է մնում, Երեմիա,— գլուխը բարձրացրեց Պապը:— Ես այն եմ խորհում, որ մեր նախարարներին պետք է խելամտության հրել կա՛մ գավազանով երկաթյա, կա՛մ հրեղեն խոսքերով: Ես չեմ ցանկանել այդ հորս նման բռնի, սպառնալիքով ու ապգատումով, ես խորեմ, որ այդ պետք է անել համոզելով, խոսքով, որ հայ նախարարն ըմբռիր երկրի շահը և նորա ամբողջության համար չխնայի իր մարդերն ու միջոցները: Եթե չօգնեց այս— այնժամ պետք է երկաթով հասկացնել այդ ամենը... Եթե այդ էլ չօգնեց, Երեմիա, ուրեմն դատապարտվելու հավերժ ստրկության, դառնալու ենք ստրուկ և մուրացիկ օտար դռներ վերջացրեց Պապը՝ ձեռքը ճակատին դնելով, կարծես այնտեղ այրվում մի բան, և կամենում էր հանգցնել այն:

Այնուհետև նրանք խոսեցին մի առժամ էլ, որից հետո Պապը ելավ բազմոցից ու գնաց դեպի դուռը:

— Ուշ է արդեն,— ասաց նա:— Ես գնամ: Իսկ դու, Երեմիա, գրիր այս դժբախտ երկրի պատմությունը: Գրի՛ր, թե որքա՜ն ծանր րա վիճակը, և որքա՜ն տկարամիտ են նորա նախարարները,— շեշտդառնությամբ և ավելացրեց.— Ներող եղիր, Երեմիա. ես միշտ խանգեմ քո հանգիստը, քո լբաղումը... Վաղն ևեթ պատրաստվենք մեկնե

Ու դուրս եկավ արագ: Երեմիան ուղեկցեց նրան երկար միջանցքո ծայրում մի աղոտ կանթեղ էր առկայծում արցունքոտ աչքի նման:

Երբ Պապը վերադարձավ ննջարան՝ աքաղաղներն արդեն կանչո Դվինի տարբեր կողմերում, ասես միմյանց ինչ-որ կարևոր բան հալով:

— Վա՛ղը,— մտածեց Պապը թեթևացած:— Վաղը պետք է կարգ որ պատրաստություն տեսնեն մեկնելու:

Եվ հետևյալ օրն իրոք նա հրաման տվեց հավարապետին ու թիկնապահ գնդի պետ Բաթ Սահառունուն՝ պատրաստ լինել մեկնելու, իսկ պալատականներին և վորավարներին կանչեց հայտնելու, թե ո՛ւր և ի՛նչ նպատակով է հեռանում մայրաքաղաքից:

Պալատականները նոր միայն հավաքվել էին գահասրահ, երբ արարողապետը ներս գալով հայտնեց, թե կոմս Տերենտը, շտապ ժամանելով, ցանկանում է արքայի տեսությունը:

Պապը դեմքը խոժոռեց:

«Եկել է նորից երևի նույն հավաստիացումները կրկնելու»,— մտածեց նա, հիշելով, որ Տերենտը իր՝ Տարսոնից վերադառնալուց հետո հաճախ, ավելի հաճախ, քան առաջ, գալիս էր և շարունակ հավաստիացնում, թե կատարվածը թյուրիմացություն է, կայսեր վերաբերմունքը հայտնի է իրեն, որ նա ցավում է և այլն: «Այդ միայն դու ես ասում, կոմս,— ասաց մի անգամ Պապը հուզված:— Կատարվածը թյուրիմացություն չէ, դժբախտաբար: Եթե այդպես է և կայսրը ցավում է՝ ինչո՞ւ չի գրում անձամբ»: Կոմսը վիրավորվեց, բայց ոչինչ չասաց, և Պապին թվաց՝ նա այլևս չի գա: Բայց ահա նորից...

— Եվ ի՞նչ է ուզում,— խոսեց Պապը ասես ինքն իրեն:— Նորից նոր հավաստիացումնե՞ր է բերել ինձ:

— Իմանալ ի վիճակի չեմ, արքա,— խոնարհում արեց արարողապետը:— Հրամայեց՝ անմիջապես հայտնել իր ժամանումը:

— Հրավիրի՛ր,— ասաց Պապը:— Թերևս դա միակ հոռոմն է, որ ցանկանում է բարեկամ մնալ և մեզ հաշտ պահել իր երկրի հետ,— ավելացրեց նա, և տեսնելով՝ պալատականներից ոմանք ելնում են հեռանալու, ձեռքը բարձրացրեց:— Մնացեք, տիարք: Ես գաղտնիք չունեմ Տերենտի հետ...

Հապիվ էր Պապը ավարտել խոսքը, երբ, ինչպես միշտ, վստահ ու բարձրագլուխ, բայց բարեհամբույր դեմքի գոհունակ ժպիտով (որ քիչ էր պատահում վերջերս) ներս մտավ Տերենտը՝ մանիշակագույն թիկնոցն ուսերին և գլանած մի մագաղաթ ձեռքին:

Գլուխ տալով նախ թագավորին, ապա ավագներին՝ նա հարգանքով մոտեցավ Պապին և՝

— Ահավասիկ, արքա,— ասաց նա ուրախ ձայնով, ոլորած մագաղաթը ճակատին տանելով ու Պապին մեկնելով:— Ուրախ եմ, արքա, որ իմ ենթադրությունը լիովին ճշտվեց: Ահա՛ կայսեր նամակը...

Ավագները շարժվեցին տեղներում, հետաքրքրությունը լարեց բոլորին. ոմանք նայեցին իրար, ապա հայցաքները սևեռեցին կայսեր նամակին, ինչպես մի հրաշքի:

Պապը, թեև կայսրից վշտացած, բայց մասամբ կարծես Տերենտին չվիրավորելու համար, մասամբ և գուցե հետաքրքրությունից, նամակն առնելով՝ բաց արեց ոլորուն ու ժապավենակապ մագաղաթը, որ կնքված էր բյու-

վանդական կայսեր ծանոթ կնիքով և գրված իրեն ծանոթ կարմիր թանաքով: Մագաղաթի ճակատը, ինչպես միշտ, վարդարված էր ոսկի և կապույտ երանգ մանրանկարով, որ ներկայացնում էր բյուզանդական թագը, գահն ու գայիսոնը:

Նամակը բանալով ու վերից վար նայելով՝ տվեց արքայադպրին:

— Ընթերցի՛ր, Երեմիա,— ասաց նա խաժ աչքերը փոքր-ինչ կծկելով:

Ու մինչ Երեմիան կարդում էր, ամենքը շնչակտուց նայում էին մերթ նրան, մերթ Պապին, աշխատելով կարծես հասկանալ մի բան նրա դեմքի արտահայտությունից, և այդ ոչ թե նրա համար, որ չգիտեին հունարեն, այլ նրա համար, որ իմանան թագավորի տրամադրությունը: Պապի դեմքի արտահայտությանը հետևում էր առանձնապես Տերենտը՝ գոհունակ ու մեղմ մի ժպիտով:

Իր նամակում կայսրը նախ ողջունում էր Պապ թագավորին, ապա գրում է, թե շատ ցավում է կատարվածի համար, և ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել, համարում էր դժբախտ թյուրիմացություն: Խնդրում էր ապա— եղբայրաբար ներել իրեն, որ հիվանդության և այլ անհետաձգելի գործերի պատճառով չէր կարողացել ընդունել նորան շուտ, լավ իրավեկ չլինելով, որ եղբայրակից Պապ թագավորն շտապում է եղել... Մինչդեռ նա կարծել է, թե արմենների արքան՝ իր սիրելի բարեկամը, հաճույքով կուզեր հյուր մնալ բյուզանդական մի քաղաքում, որը շատ հին լինելով՝ ունի և շատ տեսարժան վայրեր ու հուշարձաններ... Վերջապես, գրում էր նաև, թե բյուզանդական սովորության համաձայն, հյուրը կարող էր մնալ մի քանի ամիս, ըստ որում չէին պակասի արժանի պատիվներն ու հարգանքը:

Վերջում կայսրը կրկին ցավ էր հայտնում կատարված թյուրիմացության համար և խնդրում էր հավատալ իր եղբայրական սիրույն ու բարեկամությանը:

Երբ նամակի ընթերցումն ավարտվեց՝ թեթևության հոգոց լսվեց ավագների շարքից, նրանց լարումը անցավ, նրանք շարժվեցին նստած տեղները, դիրքները փոխեցին և ոմանք հանգիստ մաքրեցին կոկորդները: Երևում էր՝ նամակը հաճո եղավ նրանց. այդ նկատելի էր նաև նրանց դեմքի, աչքերի արտահայտությունից: Թվում էր՝ ամենքն ուրախ են, որ անհարմարությունները և պատերազմի վտանգը վերանում են, քանի որ կայսրը մինչև իսկ ցավում է ընդունելությունն ուշացնելու համար և շարունակում է մնալ բարեկամ: Այդ էր կարդացվում թե՛ Զենոն Գնունու, թե՛ հապարապետի, թե՛ Կամսարականի և թե՛ մյուսների դեմքերին: Մեկը նրանցից նույնիսկ ասաց. «Բարի նամակ է, արքա»... Բաթն էր միայն, որ մռայլ էր. նստել էր երեսը մի կողմ թեքած և, թվում էր, չէր ուզում մասնակցել ոչնչի:

Պապը նույնպես լուռ մնաց մի առժամ: Նա չգիտեր հավատա՞ կայսեր նամակի անկեղծությանը, թե ոչ: Նա մի վայրկյան մտածեց, թե չի՞ սխալվել արդյոք Տարսոնից հեռանալով, նկատված կասկածելի փաստերը չա-

փապանցելով, գուցեև լրտես հույնի խոսքը՝ գերության մասին՝ սուտ էր կամ կասկածամիտ Բաթն ստեղծեց մի այդպիսի կասկածելի մթնոլորտ... Սակայն անմիջապես էլ սթափվեց, հիշելով ընդունելության մանրամասնությունները և այն, որ կայսրը չէր հաճում անգամ, հայտնել, թե ե՛րբ պիտի ընդունի իրեն. այն, որ հետապնդում էին իրեն՝ իբրև թշնամու, և վերադարձի ճանապարհները բռնել էին վորքով, որի մի մասը եկավ մինչև Եփրատ՝ իրենց կալանելու կամ սատակելու... Ու նամակը նրան թվաց արդարացման համար գրված: Բայց և այնպես նա ևս ուրախ եղավ նամակի համար.— եթե Վաղեսն աշխատում է արդարանալ, և այդպես հանգամանորեն,— ուրեմն մեղավոր է...

Պապին այս մտքերն վբաղեցրին միայն մի երկվայրկյան, որից հետո նա ելավ տեղից և նայեց ուղիղ Տերենտին:

— Սակայն, կոմս, կայսրը ոչինչ չի գրում մեր քաղաքների մասին,— ասաց նա կարծես դիտավորյալ, մի բան իմանալու ցանկությամբ:

— Այո, արքա, առայժմ ոչինչ,— ասաց Տերենտը մի տեսակ շփոթված, թե անակնկալի եկած:— Բայց հույս ունեմ, որ շուտով այդ ևս լինի... Անշուշտ՝ կլինի...

— Հարգելի կոմս,— և Պապը սևեռուն նայեց Տերենտին,— որպեսզի հավատամ, թե այդ ամենը իրոք թյուրիմացություն է և անկեղծ, ապատեցեք մեր քաղաքները,— ասաց նա՝ հայացքը չհեռացնելով Տերենտի հեկաբարո դեմքից, որի վրա մինչև այդ մի մկան անգամ չէր շարժվում, բայց Պապի խոսքերից հետո նրա արտահայտությունը մեկեն փոխվեց կարմանքի, իսկ հանդարտ աչքերում կասկածներ շողացին:

— Քաղաքնե՛րը,— երկարեց նա:— Դու իրավացի ես, արքա: Ես, իբրև Արմենիայի բարեկամ և նորա բարօրության նախանձախնդիր, իմ սեպուհ պարտքը պիտի համարեմ հիշեցնել կայսեր, որ քաղաքների խնդիրը մնում է տակավին չլուծված և Պապ արքայի փափագն է՝ շուտով տեսնել դրանք իր երկրին միացած, որ մենք բռնել ենք ռազմագիտական նկատառումներով:

— Եվ պետք է այդ անել շուտ,— վրա բերավ Պապը,— այլապես կծագեն անհարմարություններ:— Պապն այստեղ մտածեց, որ Տերենտին պետք է վախեցնել պարսից անունով և հարեց.— Գիտցիր, կոմս, պարսիկներն արդեն հեգնում են մեր բարեկամությունը, թե ահավասիկ հոռոմները բարեկամ են ձևանում հայերին և գրավել են նոցա քաղաքները: Մենք, ասում են, հայերի բարեկամության համար քաղաքներ կտայինք...

Ներկա ավագներն ու պալատականները նորից լարվեցին. մեկի դեմքը վարմանք էր արտահայտում, մյուսներինը՝ հետաքրքրություն կամ անհարմարություն. իսկ Բաթը գլուխն այժմ դեպի Պապը՝ նայում էր հետաքրքրված և նրա աչքերը փայլում էին: Այնինչ, Տերենտի բարակ հոնքերը վեր բարձրացան: Թագավորի խոսքերը նա մեկնեց այն մտքով, թե Պապն ուրեմն բանակցության մեջ է պարսից հետ: «Եթե չլիներ այդ՝ նա

այդպես չէր խոսի,— մտածում էր նա:— Իսկ այսպես պարզ խոսում է երեվի, որ չկարծեմ, թե բանակցության մեջ է: Պարսիկներն ուրեմն սորան խոստանում են քաղաքներ»...

— Եթե Շապուհն այդչափ առատաձեռն է, արքա, հապա ինչո՞ւ է ձըգտում միշտ նվաճել Արմենիան,— ժպտաց Տերենտը քմծիծաղ:— Նոքա ցանկանում են, անշուշտ, վատթարացնել մեր հարաբերությունները: Բորբոքել թշնամություն...

— Եվ կայսրը, դժբախտաբար, առիթ է տալիս նոցա այդպես անելու,— ասաց Պապը, հայացքը դարձյալ չհեռացնելով Տերենտի դեմքից:

Տերենտը չշփոթվեց, բայց և իրեն իրավունք չհամարեց խոսել կայսեր մասին:

— Ես, արքա, իբրև Արմենիայի բարեկամ, վաղն իսկ կգրեմ կայսեր քո ցանկությունը քաղաքների մասին, և պիտի ջանամ՝ բարեհաջող լուծում տրվի այդ խնդրին,— ասաց նա և անմիջապես հրաժեշտ առավ կիրթ, վայելուչ շարժումներով, բյուզանդական արքունիքում ընդունված պատշաճ ձևերով, ձեռքը բարձրացնելով ու ապա հանդարտ դեպի սիրտը տանելով՝ գլխի թեթև խոնարհում արեց ու գնաց դեպի դուռը:

Նա, որ այցելություններից միշտ հեռանում էր գոհ ու ժպտուն, այս անգամ վարմացած էր. վարմանում էր, որ Պապը տակավին չի հրաժարվել քաղաքները ետ ստանալու մտքից, ու ցավում էր, որ չի հասկանում, թե այդ քաղաքներն ու գավառները պիտի վիջի Բյուզանդիային՝ նրա արած օգնության դիմաց: Միաժամանակ միջնաբերդից իր տուն գնալիս մտածում էր, թե Պապն այդ քաղաքների համար կարող է մինչև իսկ անցնել պարսից կողմը, եթե արդեն չի անցել:

«Ինչ համառություն», մտածում էր նա: «Տարսոնն իսկ չի կգաստացրել նորան... Պետք է ենթադրել, որ հավանորեն հարաբերություն է սկսել պարսից հետ... Ինչպե՞ս իմանալ այդ»,— ասաց նա մտքում, ցավելով, որ վերջերս արմեն եպիսկոպոսները չեն այցելում իրեն: Նա պատճառը չգիտեր, բայց ենթադրում էր, որ եպիսկոպոսները երևի դժգոհ են իրենից, որ ինքը չէր կատարել նրանց ցանկությունը— Պապը Տարսոնից դարձել էր և շրջունակում էր միջամտել եկեղեցու գործերին:

«Ախո՛ս. եթե եպիսկոպոսները այցելեին՝ կարելի էր իմանալ Պապ թագավորի թե՛ տրամադրությունը և թե՛ նպատակները»:

Տուն գալով՝ Տերենտը տակավին վարմացած էր. նա մտածում էր, որ Պապի խոսքերի և վերաբերմունքի մեջ չկա առաջվան սրտաբացությունն ու անմիջականությունը, այլ դրանց փոխարինել է վերապահ մի բան: Ու նրան թվում էր, որ դա նշան է, թե Պապը ծածուկ մի խորհուրդ ունի Բյուզանդիայի դեմ:

«Այո, նա փոխված է. դարձել է կուսպ, ծածկամիտ ու կտրուկ,— մտածում էր Տերենտը:— «Կհավատա՛մ այնժամ, երբ իմ քաղաքներն ապատեք»...

Այսպես կարող է խոսել մեկը, որ արդեն ամուր է կգում իրեն և թիկունք ունի... Այո. հավանորեն անցել է կամ խորհում է անցնել պարսից կողմը, այլապես այդպես համարձակ չէր խոսի կայսեր մասին»,— եզրակացրեց նա:

— Սակայն, թվում է, միայն կայսրից չէ դժգոհ, այլև ինձնից,— ասաց քիչ հետո Տերենտը ինքն իրեն:— Իմացե՞լ է մի բան, կասկածո՞ւմ է, թե պարզապես կամենում է հարաբերությունը խզել մեզ հետ...

Եվ Տերենտը մտքում որոշեց ինչպես և լինի, մի կերպ, որևէ ձևով իմանալ Պապ թագավորի տրամադրությունը:

Բայց մինչ նա կաներ այդ՝ մյուս օրն իմացավ, որ Պապը թեթև մի շքախմբով և թիկնապահ վորքով մեկնել է Դվինից: Խոսում էին, որ գնացել է երկրի ավդեցիկ նախարարներին այցելելու: Նրա հետ մեկնել էր և Սմբատ ասպետ Բագրատունին:

«Ա՜ա,— մտածեց Տերենտն այս լսելով:— Պապը գնացել է անշուշտ իր հին նպատակն իրագործելու. մեծ բանակ կազմելու համար նախարարներին միաբանելու և... երևի քաղաքներն առնելու... կամ գուցե»...

— Պետք է շտապել, շտապել,— ասաց նա մտքում ու անմիջապես շտապեց ամառային իր նստավայրը, որ, ինչպես հայտնի էր, գտնվում էր Կարինի գավառում:

Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ նրան ուղեկցում էր իր հույն թիկնապահների խումբը:

Գեղեցիկ են Կարնո լեռնադաշտերը ամառ ժամանակ իրենց թավիշ կանաչով, բուրավետ ծաղիկներով ու մանավանդ բազմատեսակ հովեկ թըռչուններով, որ անլռելի երգում են այնտեղ օդում, թփերում, և կամ լողում են լճակներում, ինչպես վայրի բադերը, սագերը և հպարտ ու վեհապանծ կարապները: Բայց լեռնադաշտերից ավելի գեղեցիկ են Կարնո անտառները՝ իրենը դարավոր, երկնահաս ծառերով, այծյամներով ու եղջերուներով, որ մեծ խմբերով գալիս են դաշտերում արածելու կամ աղբյուրներից ջուր խմելու: Սակայն դաշտերից ու անտառներից առավել գեղեցիկ են Կար-

նո լեռները՝ իրենց ջերմուկներով և պաղպաջուն, առատաջուր աղբյուրներով, որ շաչով-շառաչով վապում են ցած և, ներքևում իրար գալով, կազմում են Հայոց Աշխարհի երեք մեծ գետերը— Ճորոխ, Եփրատ ու Արաքս:

Եվ ահա այնտեղ, ուր Եփրատը, Ծաղկանց լեռներից իջնելով և Կարնո Շամբը կամ Մորը թրի պես կտրելով, շտապում է դեպի հարավ—այդտեղ մեծածառ ու մթին անտառի եզրին, կանաչապատ մի բարձրավանդակի վրա կանգնած էր պարսպապատ ու քարաշեն մի դղյակ, որ հեռվից նայողին առաջին հայացքից թվում էր մռայլ ու ամայի: Սակայն դա երևութական էր: Սրատես աչքն այնտեղ կարող էր տեսնել և՛ մարդկային կերպարանքներ, և՛ աղավնիներ, որ ճերմակ ու մոխրագույն խմբերով բարձրանում էին այդտեղից կամ իջնում ամրոցի ատամնավոր պատերին:

Դա Հավնունյաց իշխանների հնօրյա ամրոցն էր, որ շատ աղետ ու փոթորիկ էր տեսել իր գոյության ընթացքում, ավերվել էր շատ անգամ, բայց և միշտ կառուցվել էր ու մնացել կանգուն. մի ամրոց, որ և շատ հարգված էր հարևան նախարարներից՝ իր տերերի հյուրասիրության շնորհիվ:

Ջով իրիկնադեմ էր. Հավնունի ծեր Մանասպ իշխանը, ըստ հետճաշյա իր սովորության, ամրոցի վերնահարկի քարե պատշգամում կանգնած, դիտում էր առջևը տարածվող դաշտը, ուր իր դռան մարդիկ մի տեղ ցորեն էին հնձում, մի այլ տեղ խուրձեր կապում կամ կապած խուրձերը կրում էին դեպի ամրոցը՝ ձիերով ու ջորիներով, որոնց միայն գլուխն ու ոտքերն էին երևում— այնպես էին խուրձերը պատում նրանց մարմինը: Իսկ դաշտից վեր՝ բլուրներին և լեռնաջրերին արածում էին իշխանի ոչխարի հոտերը և տավարի նախիրները ցրված, երբեմն ասես գետնին կպած ու անշարժ:

Ծերունի իշխանը մերթ նայում էր հեռու դաշտում աշխատողներին, մերթ բարձունքներում արածող իր անասուններին, մերթ էլ ցած՝ ամրոցի ընդարձակ բակին, ուր մեծ ու փոքր շենքեր էին՝ մառաններ, ամբարներ, ախոռներ, հավաբներ և չգիտես էլ ինչեր, որոնց առաջ աշխատում էին սպասավոր տղաներ, աղջիկներ, կանայք՝ բոլորը թևքները քշտած, փեշերը հավաքած ու լարված եռանդով. ոմանք խոտ ու հարդ էին կրում մարագները, ոմանք ցորեն ու կաթնամթերք էին տանում ամբարներն ու մառանները, ոմանք մի-մի գիրկ փայտ՝ դեպի թոնրատուն, մի քանիսը սագերին ու հավերին հավաքել՝ գիշերվա կեր էին տալիս, մի այլ կողմ երկանքներ էին պտտում ծալապատիկ նստած պառավները, իսկ մի վիթխարի սպասավոր գուրպի չափ կացինը ձեռքին փայտ էր ջարդում բակի մեջտեղը մի այնպիսի եռանդով ու աղմուկով, որ փայտերը կարծես հանցանք էին գործել, և նա վրեժխնդիր էր լինում նրանցից:

Իշխանի տան գրեթե ամենօրյա տեսարանն էր այդ, որ կրկնվում էր անխախտ ծիսակատարության պես: Իշխանը վերևից նայում էր այդ ամենին և հասկանում էր իր մարդկանց մեն մի շարժումն ու արածը. գիտեր, որ փայտը պատրաստում են վաղվա թոնրի համար, կաթնամթերքը մառան

են տանում՝ աղելու, իսկ երկանքներով ալյուր էին աղում կամ ձավար:

Իշխանը նայում էր վերևից և մտածում գոհությամբ, որ նորից, վերջապես, կարգի է ընկել իր տունն ու տնտեսությունը, որ երեք-չորս տարի առաջ, պարսից արշավանքի հետևանքով, քայքայվել էր իսպառ և ինքը ընտանիքով մնացել աստանդական. նա կորցրել էր ոչ միայն հոտերի, նախրի ու ձիերի մի մասը, այլև տան հարստության կեսը, շինականներից շատերին, որ ընկել էին կռվի ժամանակ: Այժմ արդեն իշխանը գոհ էր, որ տունը վերականգնել է նորից. նրա երկար, ճերմակ բեղերն անգամ, թվում էր, գոհունակություն են արտահայտում...

Եվ իշխանը, իրոք, հիմք չուներ դժգոհելու, որովհետև բոլոր որդիները ողջ-անվնաս էին, հարսները, թոռները տանը, ու բոլորը հարգում սիրում էին իրեն... Ամեն ինչ կարծես լավ էր, և իշխանը գանգատ չուներ ոչ մի բանից, երբեմն միայն մի անորոշ վիշտ էր ճմլում նրա սիրտը, մի անփարատ վիշտ, որ ծերանում է, ուժերը պակասում են և երկար չի կարող վայելել այն ամենը, ինչ կյանքը տվել է իրեն: Այդ վգում էր նա մանվանդ այն ժամանակ, երբ նայում էր դեպի անտառ, ուր մի բլուրի վրա շարված էին իր նախնիների՝ Հավնունի իշխանների գերեզմանները: Ամեն անգամ, երբ նա ճաշից ետ դուրս էր ելնում այս քարե պատշգամը՝ հանգստանալու և նայում էր նախնիների շիրմաքարերին՝ այդ տխուր մտքերը միշտ պաշարում էին նրան: Սակայն միշտ էլ չքանում էին դրանք՝ երբ նայում էր ծփուն, ալեծածան դաշտին, ուր աշխատում էին իր մարդիկ, կամ դաշտերին ու լեռնալանջերին, ուր արածում էին իր խաշներն ու կովերի նախիրը:

Այժմ էլ, երբ նա գերեզմաններին նայելուց հետո, խոր մի հոգոց հանելով, երեսը շրջեց դեպի դաշտը, ճանապարհի հեռվում նկատեց մի մեծ ասպախումբ, որ հետևից ամպակուտակ փոշի բարձրացրած գալիս էր դեպի ամրոցը:

Այդ տեսնելով՝ նա, հայացքը առանց եկողներից կտրելու, բացականչեց վարմացած.

— Մեզ մոտ մարդիկ են գալիս, դստրիկ սիրելի,— դիմեց նա իր դստեր, որ նստած էր ներսը՝ իշխանի օթևանում:

Դուստրը, մոտ-տասնութ տարեկան մի դեռատի, վավեց պատշգամ՝ իր մետաքս հագուստի ոսկի ու արծաթ վարդերը վրնգացնելով:

— Ովքե՞ր կարող են լինել, հայր, այսպես անակնկալ, այսպես անժամանակ,— հևաց իշխանադուստրը՝ հայացքը լարելով հեռուն:

— Կա՛մ հյուրեր, դստրիկս, կա՛մ...

Եվ իշխանը հապաղեց. թվաց չուզեց ասել այն, ինչ վգում էր կամ մտածում. և դուստրը հարցրեց վախեցած.

— Կամ թշնամինե՞ր, հայր...

— Ես չասացի «թշնամիներ», դստրիկս,— դիտեց ծերունին հանգըստացնող ձայնով:— Բայց եթե հյուրեր են՝ այդքան շատ չպիտի լինեն:

— Ուրեմն՝ եթե հյուրեր չեն, թշնամինե՞ր են, հայր,— համառ շարունակեց իշխանադուստրը:— Եվ ինչո՞ւ պետք է թշնամիներ լինեն, հայր, և որտեղի՞ց...

Դստեր հարցումին պատասխանելու փոխարեն՝

— Կանչի՛ր սենեկապետին, դստրիկս,— ասաց:— Կանչի՛ր շուտ:

Ծերունու խոսքերի մեջ կար և՛ հուպմունք, և՛ տարակուսանք, իսկ երբ պատշգամ եկավ սենեկապետը, հիսունի մոտ մի մարդ, որ իշխանի թիկնապահներից մեկն էր, նա կարգադրեց.

— Օրոնտ, հավաքիր ամրոցի բոլոր պահակներին, և թող լինեն պատրաստ: Մեզ մոտ բավմամարդ մի ասպախումբ է գալիս, որ անհայտ է ովքե՛ր են:

Օրոնտը, ձեռքը ճակատին դնելով, նայեց եկողներին.

— Սակայն շատ խաղաղ են գալիս, տեր իմ:

— Այո, խաղաղ,— ասաց, ծերունին կասկածով:— Բայց լավ է՝ անմիջապես ձիավոր ուղարկիր ընդառաջ: Թող իմանա ովքե՞ր են և լուր բերի մեզ: Եթե հյուրեր են, պետք է դիմավորել պատշաճ ու վայել, իսկ եթե...— իշխանը չուզեց շարունակել և միայն ասաց.— Այնուհանդերձ՝ երկու դեպքում էլ պետք է պատրաստ լինի: Գնա՛ և կարգադրիր շուտափույթ:

— Պատրաստ եմ, տեր:

Երբ սենեկապետը գնաց ուսի մեկը ցած, մյուսը բարձր, որ անրակը կոտրելու հետևանք էր, իշխանը շարունակեց նայել եկողներին ավելի սևեռուն ու հետաքրքրված, ըստ որում նրա երկար, ճերմակ բեղերը մերթ ընդ մերթ ցնցվում էին դարձյալ՝ չգիտես հուզումից թե ինքզինքը խոսելուց: Նրա հետ պատշգամի մի ծայրում, կողքին կանգնած նայում էր և նրա դուստրը՝ կրծքի բուռն հևքով, համակ հետաքրքրություն դարձած:

Եկողները, իրոք, շատվոր էին, և բոլորը ձիավոր ու վինված: Մայրամուտը դիմող արևի թեք ճառագայթները ցոլցլում ու խաղում էին նրանց սաղավարտների, նիզակների և կողքերից կախած սրերի վրա. այդ էր պատճառը, որ որոշակի երևում էին թե՛ մարդիկ, թե՛ ձիերը, որ առաջ էին գալիս կարծես գլուխները խաղացնելով և ոտքերն իրար խառնած: Իսկ նրանց բարձրացրած փոշին ոսկեզօծվում էր նրանց գլխավերևն ու նրանց հետևը: Բայց տարօրինակն այն էր, որ գալիս էին շատ դանդաղ ու հանգիստ՝ իրենց շուրջը նայելով, հանգամանք, որ հատուկ չէր կարող լինել ոչ բարեկամի:

«Գուցեև Կարինի կողմից եկող, ճանապարհը մոլորած հոռոմներ են»,— մտածեց իշխանը:

Սակայն նրա մտածումներն ընդհատեց մի հեծյալ, որ այդ իսկ վայրկյանին ամրոցի դարբասից դուրս գալով՝ ձիավազ գնաց եկողներին ընդառաջ: Ծերունի իշխանն աչքերով հետևեց իր հեծյալին ու եկողներին, աշխատելով հասկանալ, թե ի՛նչ վերաբերմունք ցույց կտան եկողները նրան: Բայց որքան էլ հետևեց՝ չնկատեց որևէ փոփոխություն եկողների մեջ ի տես

իր ձիավորի. նրանք առաջանում էին դարձյալ հանգիստ ու անշտապ... Ամրոցի հեծյալը, բավական տեղ գնալուց և եկողներին մոտենալուց հետո, հանկարծ ետ դարձավ սրարշավ, մի այնպիսի արագությամբ, որ կարելի էր կարծել, թե ահաբեկ է, աշխատում է ժամ առաջ հասնել ամրոց՝ վերահաս աղետը գուժելու:

«Ովքե՞ր են, տեր աստված», մտածում էր իշխանը դարձյալ վարմացած: Դեպքն արտասովոր էր այնքան, որ նա չէր կարողանում սառնասիրտ, անտարբեր մնալ՝ մինչև մի բան կպարզվեր. ուստի և երբ իր ձիավոր սպասավորը մոտենում էր ամրոցին՝ իշխանն ուղեց կանչել սենեկապետին, որ հեծյալին անմիջապես բերի իր մոտ: Սակայն մինչև նրան կանչելը, սենեկապետն ինքն եկավ հևասպառ վազելով:

— Տեր իշխան, թագավո՛րը... Թագավորը ժամանում է մեր ամրոցը...

— Թագավո՞րը,— գունատվեց իշխանը, և նրա ճերմակ բեղերը ցնցվեցին, ոչ թե դողացին, այլ պարզապես ցնցվեցին ու կարծես կախ ընկան նրա ծնոտներն ի վար:— Չե՞ս սխալվում:

— Ոչ, տեր իմ. Դանիելը՝ պահակը, լուր բերեց. թագավորը ժամանում է, ասում է, իր շքախմբով և, կարծյոք թիկնապահ գնդով:

Իշխանը նորից նայեց եկողներին և նոր միայն կարծես հասկացավ, թե ինչո՛ւ են բավմամարդ, ինչո՛ւ են գալիս անշտապ ու հանդիսավոր: Եվ նա մեկեն պոկվեց պատշգամից, ներս վազեց ու հրամայեց.

— Կարգի՛ բերել ամրոցը... Դրոշնե՛ր կախել... Գորգե՛ր փռել մինչև պարսպադուռը...

Եվ տենեկապետը այն է վազել-հեռացել էր՝ ուսի մեկը բարձր, մյուսը ցածր, երբ իշխանը կանչեց նորից.

— Օրոնտ, հագուստնե՛րս, տոնական հագուստնե՛րս, նժո՛ւյգս... իսկ դու, դատրիկս, հայտնիր մորդ, հարսներին, եղբայրներիդ... Հագնվեցե՛ք բոլորդ: Ես գնամ ընդառաջ...

Ու փոքր անց նա, իր որդիների ու թիկնապահների գլուխ անցած, դուրս եկավ ամրոցից՝ թագավորին դիմավորելու: Ծերունին հուզված էր. չգիտեր և չէր հասկանում՝ ինչու է թագավորը գալիս. բայց միաժամանակ և ուրախ էր, անչափ ուրախ, որ արժանանում է մի այնպիսի պատվի,* որին չէր արժանացել երբեք ոչ մի թագավորի կողմից: Այս հանգամանքը նրա սիրտը լցնում էր խանդաղատանքով, և նա խթանում-խրախուսում էր նժույգին, որ նա արագ սլանա, որպեսզի որքա՜ն կարելի է հեռու դիմավորի թագավորին: Որդիներն ու թիկնապահները հապիղ էին հասնում ծերունու հետևից: Որքան քիչ տարածություն էր մնում իր և եկողների միջև՝ այնքան ավելանում էր նրա հուզումը, իսկ երբ տեսավ, վերջապես, ճանաչեց երիտասարդ թագավորին իր շքախմբի առջև՝ թիկնոցն ուսերին, թեթև մի սաղավարտ դրած արևից պաշտպանվելու համար, նրա աչքերում արցունքներ երևացին. մեկ ցանկություն ունեցավ՝ իջնել նժույգից և ուրախությունից

ճերմակ գլուխը խոնարհել մինչև ճանապարհի փոշին, սակայն ինչ-որ բան մղեց նրան առաջ, և նա շարունակեց իր ընթացքը, և թիկնապահներն ու որդիները նրա հետևից:

Վերջապես, երբ այնքան մոտեցան իրար, որ իշխանը ճանաչեց և շքախմբի անդամներին, նա արտորանքով, որքան թույլ էր տալիս իր տարիքը, իջավ նժույգից, ճերմակ գլուխը բաց արեց ու խոնարհեց երկար (նրա օրինակին հետևեցին որդիներն ու թիկնապահները), ապա, ձեռքը բարձրացնելով, ասաց վգացված.

— Բարի գալո՛ւստ իմ թագավորին... Ես՝ քո ծառան, արքա... իմ ամրոցը և կալվածները քոնն են...

— Շնորհակալ եմ, իշխան,— սևաբաշ ոսկեգույն նժույգի վրա մոտեցավ նրան թագավորը և բարևեց՝ սպիտակ ձեռքը մեկնելով:— Ես մի գիշեր միայն պիտի հյուր լինեմ քեզ, իշխան: Հեծիր նժույգդ և առաջնորդիր մեզ քո հյուրընկալ դղյակը:

Ուրախությունից շփոթված իշխանը չգիտեր ձի՛ նստի, թե շքախմբի ծանոթ անդամներին բարևի: Վերջապես, թիկնապահներից մեկ-երկուսի օգնությամբ նա ձի նստեց և գնաց թագավորի կողքից, չիմանալով ի՛նչ ասել կամ ի՛նչ հարցնել: Իսկ նա կուզեր իմանալ՝ ի՞նչն է արդյոք թագավորին բերել իր մոտ այդքան հեռվից և...

Ի՞նչ էլ լիներ, սակայն նրա երկար, ճերմակ բեղերը գոհունակություն էին արտահայտում:

— Ես երանիկ և երջանիկ եմ, արքա,— կրկնում էր նա շուտ-շուտ, սիրտը լցված մարդու նման, որ ուրիշ բան չի կարողանում ասել:

Ու քիչ հետո նրանք արդեն ամրոցումն էին:

Երբ թագավորը մտավ ամրոցի պարիսպներից ներս, Հավնունու վինվորներն ու դրան մարդիկ, աջ ու ձախ կողմը շարք կազմած, խաչակնքեցին երեսները և խոնարհումներ արին, հետո հանկարծ մեկը բացականչեց.

— Կեցցե՛ թագավորը...

Ամենքը կարծես դրան էին սպասում. բակն ու օդը թնդացրին բացականչություններով, որից հետո իշխան Մանասպը իր բարձր հյուրին, նրա շքախմբի անդամներին (որոնց մեջ էին Բաթը, արքայադպիրը, Գնել Անձևացին և երիտասարդ Զյունականը, որ նրանց միացել էր հոր կալվածքում) գորգերի վրայով, որ փռված էին պարսպադռնից մինչև ամրոցի վերնահարկը, առաջնորդեց դղյակի ամենաշքեղ հարկաբաժինը, որ նոր միայն զարդարել էին ընտիր կարասիներով, օթոցներով, բարձերով, աշտանակներով և պես-պես փռվածքներով, կերպաս ու բեհեզ վարագույրներով: Այստեղ, այդ հարկաբաժնի մուտքի առաջ թագավորին դիմավորեց թուխ հագնըված, կուրծքն ու թևքերը արծաթ ու ոսկի զարդերով ելուզած պառավ իշխանուհին՝ իր հինգ շքեղ հագնված հարսների ու նորատի դստեր հետ, որ առանձնապես ճառագայթում էր ուրախությունից. սա առաջին անգամ էր

թագավոր տեսնում և ցանկանում էր, որ թագավորը նայի իրեն, տեսնի իր գեղեցկությունն ու վարդերը:

— Արևշատություն արքային,— ասաց պառավ իշխանուհին՝ ձեռքերը կրծքին խաչելով:— Իմ գերդաստանը երջանիկ է քո տեսությանը արժանանալու համար:

Իսկ երբ ամենքը գնացին ներս՝ ծերունի իշխանը— համակ ակնածանք ու հարգանք— դառնում էր թագավորի շուրջը կամ գնում էր դուրս, նորից վազում ներս, ու դարձյալ կարծես խոսք չէր գտնում արտահայտելու իր հրճվանքը, որ թագավորը այդպիսի մեծ պատիվ է արել իրեն, այցելելով իր ամրոցը, որ գիշերելու է իր հարկի տակ: Ու պարզապես չգիտեր թագավորի մո՛տ նստի, թե կարգադրություններ անի պատվի, ընթրիքի համար. խոսում էր հյուրի առողջության, նրա հարապատների «որպիսության» կամ երկրի ապահովության մասին ու նորից մերթ մտածում էր, թե պետք է մենակ թողնել նրան, որ հանգիստ առնի ճանապարհի հոգնությունից, մերթ գտնում էր, թե հեռանալը և թագավորին մենակ թողնելը կլիներ մեծագույն անքաղաքավարություն և անպատվություն, ուստի և, ինչպես ճանապարհին, կրկնում էր շփոթված.

— Ես, արքա, երանիկ և երջանիկ եմ, որ պատիվ ես արել ծերունուս՝ քո արքայական այցելությամբ: Իմ կյանքը, գույքը քոնն են: Հրամայիր՝ ինչ կցանկանաս...

Երբ մի քանի անգամ նա կրկնեց այդ խոսքերը՝ թագավորը ժպտաց.

— Շնորհակալություն, իշխան, քո պատրաստակամության համար: Դու շատ բարի ես: Այդ ամենը քոնն է, քոնն էլ պիտի մնա: Այդ բոլորից ինձ շնորհիր միայն մի հավար մարդ արքունի բանակի համար:

Իշխանը գրեթե վեր թռավ վարմանքից:

— Նոր պատերա՛զմ, արքա...

— Ոչ, իշխան սիրելի: Առայժմ պատերազմ չկա,— ասաց Պապը:— Բայց կարող է և լինել: Պատրաստ լինենք մեր երկրի ապահովության և խաղաղության համար,— շարունակեց թագավորը դանդաղորեն, կարծես խուսափելով պարզել իր միտքը, ինչ որ չվրիպեց սակայն իշխանի հետաքրքրքիր, ագահ հայացքից:

— Պատրաստ լինելն իմաստուն բան է, արքա: Վտանգը կանխվում է զգուշությամբ,— խոսեց իշխանը զգացված:— Ոչ միայն հավար մարդ, իմ ամբողջ վինական ուժը, իմ ողջ ոսկին ու արծաթը քեզ, մեր երկրի ապահովության համար: Պատրաստ եմ՝ ի՛նչ հրամայես, արքա:

— Շնորհակալություն, իշխան,— ասաց Պապը:— Այդ պատիվ է բերում քեզ: Իսկ քո հարևան նախարարները, հետաքրքրում է ինձ, նույնպես պատրաստակա՞մ են, ի վիճակի կլինե՞ն նույնքան մարդ տալու:

— Անկասկած եմ, արքա: Մանավանդ եթե դու անձամբ գնաս նոցա դղյակները, և նոքա մերժե՞ն— երբե՛ք: Բոլորը՝ թե՛ Վահևունի իշխանները,

թե՛ Ծոփաց տերերը, թե՛ Տրունիները, վստահ եմ, կարող են նույնքան մարդ տալ, որքան ես, եթե ոչ ավելի: Եթե հրամայես՝ նոքա իրենց գնդերով միշտ պատրաստ կլինեն քեզ համար: Գնաս, արքա, նոցա ամրոցները, և մերժե՛ն քեզ: Երբե՛ք...

— Իսկ ամրություններ, իշխան, կա՞ն այս կողմերում,— հարցրեց Պապը:

«Այս հարցումն ինչո՛ւ է»,՝ մտածեց ծերունին, բայց և անմիջապես պատասխանեց պատրաստակամ.

— Դաշտերում արքա, չկան: Բայց լեռնակողերին և ձորաբերաններում կան բավական: Ցուրաքանչյուր նախարար և իշխան իր դղյակի հետ ունի և ամրոց, որ վտանգի երկյուղից պահում է միշտ պատրաստ վիճակում: Ճշմարիտ է, պարսից արշավանքից վնասվեցին սակավ մի, բայց ամենքը նորոգեցին կրկին:

— Բարի՛, բարի՛,— կրկնեց թագավորը մտախոհ:

Թագավորի այդ հարցումները և մտահոգությունը այնքան խորհրդավոր թվացին ծեր Հավնունուն, որ նա չկարողացավ կսպել իր հետաքրքրությունը:

— Իսկ ինչո՛ւ է հարցնում իմ արքան,— ասաց նա անհամարձակ ու խպնելով, որ ուզում է թագավորի գաղտնիքն իմանալ:

— Ծածուկ ոչինչ չկա, իշխան,— ասաց Պապը պարկ:— Մանավանդ քեզնից ծածկելու պատճառ չունեմ: Մենք, իշխան, պետք է պատրաստ լինենք ամեն վտանգի և անակնկալի,— շարունակեց Պապը մտերմաբար, և այնուհետև խոսակցության ընթացքում պարզեց իր այցելության նպատակը: Այն, ինչ ինքն ասել և առաջարկել էր իշխանաժողովին, կամենում է իրագործել հիմա: Բավակա՞ն է Հայոց Աշխարհը մնա անպաշտպան, երբ այնքան նախարարներ ունի վորավոր: Ցրիվ ուժերը պետք է միաբանել և հարկ եղած դեպքում դեմ դնել թշնամիներին, որ կամենում են միշտ իրենց կամքը, օրենքը թելադրել մեզ և կամ ձգտում են իրենց մագիլներով խեղդել մեզ, թե ինչո՛ւ ցանկանում ենք մեր կյանքը, մեր կամքը և մեր օրենքն ունենալ: Քանի որ կարող ենք լինել, իշխան, ապատ, անկաշկանդ, ինչո՛ւ դառնանք ստրուկ: Ապրենք, մեր լեռների վրա ապատ մեր կյանքով, մեր կամքով ու մեր օրենքով:

Լսելով՝ ծեր իշխանը հրճվում էր և չէր համարձակվում անգամ շունչ քաշել, որ չընդհատի նրան:

Մինչև Հավնունու դղյակը գալը՝ թագավորը եղել էր Բասենի Մանակ իշխանի մոտ, եղել էր Զյունական նախարարի կալվածում և Պալունիների ամրոցում: Եղել էր նաև Բագավանում, ուր տարել էր նրան Սմբատ ասպետը, որ առայժմ պիտի մնար այդտեղ, ապա մեկնել Վան՝ ռավմական իր պաշտոնավայրը:

Երբ Հավնունին իմացավ, որ ամեն տեղ թագավորին ընդառաջել են

սիրով և խոստացել կատարել նրա ցանկությունը, ծեր իշխանը փղձկաց նորից. նրա աչքերում արցունքներ երևացին, որոնցից մեկ-երկուսը գլորվեցին դեպի նրա երկար, ճերմակ բեղերը, որ կրկին դողում էին այդ պահին:

— Ես երջանիկ եմ, արքա, ինձ արած պատվի համար,— ասաց նա՝ հեկեկանքը հապիվ զսպելով:— Քո ձեռնարկը սիրելի է ինձ, քո նպատակը համբուրելի՜... Հավնունյաց այս հին դղյակը դեռ երբեք չէր արժանացել արքայի այցելության: Ես երջանիկ եմ և պատրա՛ստ ամեն հրամանիդ,— ավելացրեց նա խոնարհում անելով, որի ժամանակ նրա երկար ու ճերմակ բեղերը բաժանվեցին այտերից ու կախվեցին փղի կեռիքների պես:

Այդ միջոցին սրահի դուռը հանդարտ ետ գնաց և նորից երևաց պառավ իշխանուհին՝ իր վեհ կեցվածքով, նույն թուխ մետաքս հագուստներով և կրծքի ու թևքերի նույն ոսկի ու արծաթ վարդերով: Հանդարտ առաջ գալով՝ նա կանգնեց թագավորի դիմաց և, ձեռքերը կրծքին դրած, խոնարհում արեց թեթև:

— Արքա, ճանապարհի հոգնությունից հետո շնորհ արա ճաշակել քո աղախնի պատրաստած սեղանից,— ասաց նա իբրև տանտիրուհի, ընդունված կարգի համաձայն, հյուրին հրավիրելով հացի:

— Բարի՛ է, իշխանուհի, քո ցանկությունը,— ասաց Պապը և այն է՝ ուզում էր ելնել, երբ ներս մտավ Երեմիան տարակուսած ու վարմացած տեսքով:

— Արքա, հայտնեցին, որ ժամանել է կոմս Տերենտը և, այժմ ամրոցի առջև կանգնած, քո տեսությունն է ցանկանում:

— Տերենտը՞...

Ներկաները վարմացած նայեցին Պապին և Երեմիային:

— Տերե՞նտը,— բոլորից ավելի վարմացավ Պապը,— և որտեղի՞ց իմացավ իմ այստեղ գտնվելս:

Երեմիան ուսերն ու հոնքերը վեր քաշեց, որ նշանակում էր, թե ինքն ևս վարմացած է:

— Դժվարին է իմանալ, արքա,— ասաց նա:— Ի՞նչ կհրամայես:

— Սակայն ի՞նչն է արդյոք նրան բերել այստեղ,— շարունակեց Պապը իր դպրի հարցին պատասխանելու փոխարեն, կարծես ինքն իրեն:

— Իմացել է, երևի, այսքան մոտ ես իր նստավայրին, եկել է նորից հավաստիացումներ տալու,— հեգնեց Բաթը:

— Հապիվ թե, Բաթ: Թվում է՝ ավելի արտակարգ մի բան է նորան բերել այստեղ— ասաց Պապը:— Եվ չընդունել հնարավոր չէ: Հրավիրի՛ր, Երեմիա:

Թագավորի մոտ գտնվողները դուրս եկան, ոմանք, ինչպես պառավ իշխանուհին ու որդիները, նրա՛ համար, որ չխանգարեն ընդունելությունը, մյուսները գնացին անակնկալ հյուրին ընդառաջ, բացի Բաթից, որ քաշվեց սրահի մի անկյունը:

Եվ չտևեց մի քանի վայրկյան, ներս մտավ Տերենտը՝ մոռագույն թիկնոցը ուսերին և, ինչպես միշտ, ձիգ մարմնով ու դեմքի սիրալիր արտահայտությամբ: Նա իր թիկնապահներին թողել էր դուրսը. բայց նրա հետ, նրան ուղեկցելով, ներս մտան Երեմիան, իշխան Հավնունին, երիտասարդ Զյունականն ու Գնել Անձևացին, որ իր գունդը տեղավորելուց հետո հետաքրքրքրությունից միացել էր նրանց:

Ներս մտնելով՝ Տերենտը, ըստ սովորության, նախ ձեռքը բարձրացրեց և թեթև խոնարհեց գլուխը:

— Ողջույն, արքա,— ասաց նա հարգալիր ձայնով:— Ներիր իմ անպատեհ այցելությունը, որ հավանորեն պիտի վարմացնի քեզ, թե որտեղի՛ց և ինչպե՛ս հայտնվեցի:

— Չես սխալվում, կոմս. ինձ համար, այո, աննպասելի է այցելությունդ,— հարեց թագավորը:

— Այո, արքա, ինձ այդպես էլ թվում էր,— ժպտաց Տերենտը վտապ,— վգում էի, որ իմ երևումը շատ օտարոտի պիտի թվա առաջին պահ: Սակայն արքա, չէի կարող չայցելել քեզ մի այնպիսի ուրախառիթ հանգամանքից հետո...

— Եվ ո՞րն է այդ հանգամանքը, կոմս,— հարցրեց Պապը հետաքրքրված, հրավիրելով հյուրին նստել:

— Իմանալով՝ այսքան մոտիկ ես, արքա,— շարունակեց Տերենտը՝ թագավորի դիմաց մի աթոռի նստելով,— փութացի ուրախացնել թե՛ քեզ և թե՛ քո շքախմբի պատվարժան անդամներին,— և Տերենտը նայեց սրահում գտնվողներին:— Իմանալով՝ եկել ես Կարինի գավառը և գտնվում ես Պալունի իշխանների տանը՝ ես նախ գնացի նոցա դղյակը, սակայն քեզ այնտեղ չգտնելով՝ իմացա հաճել ես պատվել հարգո իշխանին,— Տերենտը ձեռքը հարգանքով մեկնեց դեպի Հավնունին,— ուստի և շտապեցի գալ և ուրախացնել քեզ և քո շքախմբի անդամներին,— կրկնեց դեսպանը հեգնաժպիտ:

— Բարի է, կոմս,— ասաց Պապը:— Բայց ո՞րն է այդ ուրախությունը:

— Իմ Օգոստոս կայսեր հրամանը, արքա,— Տերենտը նորից գլուխ իջեցրեց, որ սակայն վերաբերում էր իր կայսեր,— մի հրաման, որի վրությամբ բյուզանդական կորքերը հեռանալու են քո գավառներից ու քաղաքներից, մի բան, որ այնպես ցանկանում էիր դու, քո իշխանները, նաև ես՝ նվաստս: Այժմ արդեն ամեն ինչ կատարված է քո ցանկության համաձայն...

Դարձյալ ինչ-որ խոսքեր ասաց Տերենտը, բայց Պապը նրան կարծես չէր լսում այլևս: Ուրախությունից նրա խոշոր խաժ աչքերը բոցավառվեցին, դեմքը լուսավորվեց հանկարծ, այդ վայրկյանին նա այնպես էր վգում իրեն, ասես մի ահագին, ճնշող բեռ ընկավ կրծքից: Կատարվել էր նրա իղձն ու բաղձանքը... Բայց այդ ուրախությունը տևեց մի վայրկյան միայն, և նա

մտածեց, թե ինչն է արդյոք հարկադրել Վաղեսին այդ կարգադրությունն անելու. արդյո՞ք այն, որ մտածել է, թե ինքը կանցնի պարսից կողմը, թե՛ զգացել է իր անարդարությունը և կամենում է քավել իր մեղքը... Ինչ էլ լինի, թվում էր՝ Վաղեսը ցանկանում է երևի հաշտվել... Ուրեմն է՛լ պատերազմ, արյունահեղություն չի լինելու... Ուրախությունից Պապը մինչև իսկ վեր կացավ, շտկվեց և, ձեռքերը տարածելով, ուզեց գրկել Տերենտին, ինչպես կարոտած մի մարդու, բայց բռնեց միայն նրա աջը և թոթվեց ջերմորեն:

— Ուրախ եմ կոմս, ուրախ եմ,— կրկնեց Պապը:— Դու բարի լուր բերիր ինձ: Իսկ ե՞րբ, ե՞րբ ես ստացել, կոմս, այդ հրամանը,— հարցրեց նա:

— Երկու օր առաջ արքա, և իմանալով որ այստեղ՝ մոտ ես, շտապեցի հայտնել անձամբ,— ասաց Տերենտը իր կիրթ ձայնով:— Միաժամանակ, արքա, իմ Օգոստոս կայսրը իր եղբայրական ողջույնն է հղում քեզ:

— Շնորհակալություն Օգոստոս Վաղես կայսեր,— հարեց Պապը մեքենայորեն, ակամա, հիշելով մի վայրկյան կատարված-անցածը, բայց իսկույն էլ մոռացավ ու ժպտաց:— Այդ ինձ ուրախացնում է մեծապես: Դա ավելի կամրապնդի մեր բարեկամությունը, կոմս, ավելի՛:

— Անշուշտ եմ, արքա,— գլխով արեց կոմսը,— Անշո՛ւշտ եմ:

— Ուրեմն ե՞րբ է հեռանալու կայսեր վորքը,— հետաքրքրությունն ու ուրախությունը զսպել չկարողացավ Պապը:

— Շուտով, արքա: Եվ պիտի հոգամ՝ լինի շուտ, որպեսզի մեկ-երկու շաբաթից ձեր կայազորները փոխարինեն մերին...

Պապը հիացած էր. նա հափշտակված, հաղթանակ տանողի նման, ավելի շուտ՝ պատանու խանդավառությամբ, նայում էր մերթ Տերենտին, մերթ սրահում գտնվող իր շքախմբի անդամներին, ծեր Հավնունի իշխանին, և նրան թվում էր, անգամ նկատում էր, որ նրանք նույնպես մտածում են երևի, որ այլևս պատերազմ չի լինի, որ թշնամությունը վերանում է առանց արյունահեղության:

— Այդպես, կոմս, շատ ուրախ եմ,— ասաց Պապը նորից նստելով և հյուրին նույնպես հրավիրելով նստել:— Քո բերած լուրը իրոք ուրախություն է: Ուրիշ հաճելի ինչ կասեիր, կոմս:

— Ուրիշ, արքա...— ասաց Տերենտը դիք նստելով:— Ես միայն մի բան կցանկանայի, սակայն չգիտեմ ո՛րքան հաճո կլինի:

— Ասա, կոմս: Ես կլսեմ սիրով:

— Կխնդրեի, արքա, որ ինչպես այցելում ես ահա քո հարգոյապատիվ նախարարներին, բարություն արա այցելել և իմ՝ վինվորականի համեստ օթևանը, երբ մոտ ես այսքան:

Պապն իսկույն չմտացավ ինչ ասել. դա չէր մտնում նրա շրջագայության ծրագրի մեջ, և ակամա նայեց սրահում գտնվողներին ու ասաց.

— Սիրո՛վ, կոմս, սիրո՛վ: Դու ինձ այնպես ուրախացրիր...

— Շնորհ արա, արքա, շքախմբիդ անդամներով հանդերձ... Եվ դու, իշխան, եթե կհաճիս,— դարձավ նա Հավնունուն ու, մինչ ծեր իշխանը շնորհակալություն հայտնելով՝ հրաժարվում էր, Տերենտը վեր կացավ.

— Վաղը, ուրեմն, հույս ունեմ, կարժանանամ, արքա, քո այցելությանը,— խոնարհում արեց նա:

Երբ փոքր հետո Տերենտը, մութը պատճառ բերելով, հրաժեշտ առավ ու մեկնեց՝ Բաթը հուզված մոտեցավ Պապին:

— Ես կարծում եմ, արքա, չպետք է գնալ այդ մարդու մոտ,— ասաց նա:

— Եվ ինչո՞ւ,— վարմացավ Պապը:— Խոսք տալ և չգնա՞լ... Տերենտը կարող է կարծել՝ արհամարհում եմ իրեն կամ վախենում անձիս համար: Մյուս կողմից՝ նրա բարեկամությանը չպետք է պատասխանել ապերախտությամբ: Ինչն է քեզ դրդում այդպես մտածելու:

— Ես, ճշմարիտ, չեմ սիրում այդ Տերենտիոսին,— ասաց Բաթը,— հետևաբար՝ նորա հրավերը... ես գոնե չէի...

— Դու մոռանում ես, Բաթ, որ բարի հարաբերությունները պահպանվում են ոչ միայն բարի խոսքերով, այլև այցելությամբ ու ճաշերով,— ընդհատեց նրան Պապը:— Մեր նախիները քանիցս ասել են, թե սատանայի մոտ ևս պետք է մարդ ունենալ: Վաղեսի մոտ գեթ մի Տերենտ...

— Հռոմների լավը ես չեմ տեսել, արքա,— գլուխն օրորեց Բաթը:— Նոցա լավը թերևս նա է, որ արդեն մեռած է:

Պապը ժպտաց, նրա հետ և սրահում գտնվողները: Իսկ Երեմիան մտածեց՝ գրի առնել լսածը, և երեկոյան իրոք մոմատախտակի վրա նշեց հետևյալը.

«Վաղեսը արձակել է հրաման Տերենտ կոմսին՝ բյուզանդական վորքերը հանել հայոց քաղաքներից: Տերն օգնում է մեզ, քաղաքներն ապատվում են առանց արյունահեղության»...

* * *

Հետևյալ օրը, երբ Պապը պատրաստվում էր գնալ Տերենտի դղյակը, եղանակը հանկարծ փոխվեց. պարզ երկինքը ծածկվեց մթին, սևաթույր ամպերով. քամի բարձրացավ, կայծակներ փայլատակեցին հեռվում, և ամպերն սկսեցին որոտալ: Հավնունի իշխանը խորհուրդ տվեց ճանապարհ չընկնել և այցելությունը հետաձգել վաղվան: Նրան միացան Երեմիան ու Բաթը: Բայց Պապը չհամաձայնեց:

— Ոչ: Նա կսպասի,— ասաց:— Խոստացել եմ, հետևաբար... պետք է գնալ:

Իսկ երբ դուրս եկան ճանապարհվելու և Պապը տեսավ թիկնապահ վորքը կավմ-պատրաստ կանգնած է իրեն ուղեկցելու՝ նկատեց.

— Որքա՞ն հարմար է, Բաթ, այս այցելությունը կատարել թիկնապահ գնդով: Դա չի՞ նշանակի՝ վորքիս նույնպես հյուրասիրեք: Բավական է մեկ ուղեկցի մի տասը վինվոր Գնելի հետ միասին:

Բայց Բաթը գտավ, որ ցանկալի է թիկնապահ գունդը գա ոչ թե հյուրասիրության ու շուքի, այլ ապահովության համար:— Մանավանդ,— բացատրեց նա,— գունդը իշխանի տանը ևս թողնել հարմար չէ, քանի որ իրենք ճանապարհը շարունակելու են դեպի հարավ:

— Գունդը կուղեկցի մեզ, բայց դղյակ չի գա,— ասաց Բաթը:

— Այդ դեպքում՝ ինչպե՛ս գիտես,— հարցը փակեց Պապը:

Եվ Բաթը կարգադրեց Գնելին՝ վորքով ուղեկցել իրենց անտառի միջով մինչև դղյակի մոտերքը, ապա գունդը թողնել անտառում՝ այնուհետև ճանապարհը շարունակելու:

Թագավորին ճանապարհ դնելու համար դուրս էր թափվել իշխանական դղյակի ամբողջ բնակչությունը՝ ծեր իշխանի և պառավ իշխանուհու գլխավորությամբ: Երբ թագավորը հրաժեշտ տվեց իշխանին ու նրա գերդաստանին և նժույգը շարժեց առաջ, բոլորը միաբերան կանչեցին.

— Բարի ճանապա՛րհ արքային... Բարի ճանապա՛րհ...

Հավնունին իր որդիների հետ, ձիավորված, ուղեկցեց թագավորին մինչև անտառ և հրաժեշտին ասաց.

— Երջանիկ կլինեի, արքա, եթե վերադարձիդ նորից իջևանեիր իմ հարկի տակ:

— Շնորհակալություն, իշխան: Եթե վերադարձիս ուղին անցնի այստեղով՝ սիրով պիտի գամ քո հյուրընկալ տունը:

Ճանապարհն սկզբում գնում էր հարթ դաշտով, ցորենի հասած ու մասամբ հնձած արտերի արանքով, ապա մի քանի բլրակներից վերուվար անելով՝ մտավ անտառ, ուր նրանց դիմավորեց անտառային հաճելի բուրմունքը, չնայած այնտեղ ալեկոծություն էր արդեն. քամին մերթ հանդարտ օրորում, մերթ վայրացած իրարով էր տալիս ծառերի կատարները և մերթ սուլում ու բվվում էր, մերթ էլ գալավաշ՝ ուզում էր ասես գլգլել նրանց: Իսկ վերև՝ որոտն ու փայլակները շարունակվում էին ընդմիջումներով, և ճանապարհը, թեև սաղարթավետ ծառերով հովանավորված, ժամանակ առ ժամանակ լուսավորվում էր արտակարգ ուժեղ կուրացուցիչ լույսերով: Թվում էր տեղատարափ հեղեղ է լինելու, բայց անձրև չէր գալիս, անգամ կաթիլներ չկային:

Պապը ձին վարում էր Բաթի ու Երեմիայի մեջտեղը: Բաթը կապել էր միայն երկար մի սուր, իսկ Երեմիան սրի հետ միասին կողքից կախել էր մի կաշեպարկ, որի մեջ էր Հայոց Աշխարհի պատմության անավարտ մատյանը: Գնում էին նրանք խոսակցելով, մերթ անտառի ձայներին ականջ դնելով, որ երբեմն դառնում էին տարերային ու դիվական և ակամա ուշադրություն էին գրավում: Թիկնապահ գունդը հետևում էր նրանց՝ որոշ տա-

ռածություն, մի տասը-քսան քայլ հեռու, երկար շարք կազմած, ինչպես միշտ՝ նիզակներով և աղեղներով վինված:

Քանի առաջ էին գնում և մտնում անտառի խորքը՝ քամին այնքան նվագում էր և անտառային բուրմունքները դառնում էին ավելի զգալի. վայրի ծաղիկների սուր հոտի հետ զգացվում էր մերթ խոնավություն, մերթ տերևների նեխահոտ, կամ լսելի էր լինում, թե ինչպե՛ս փոքրիկ, անտես կենդանիներ մի տեղից փախչում են մի այլ տեղ...

Բավական գնալուց հետո նրանք նկատեցին, որ անտառը նոսրացավ հանկարծ և ծառերի արանքով երևաց դաշտը, ավելի շուտ մի մարգագետին, տեղ-տեղ թփերով ծածկված:

— Այդտեղ է Տերենտի նստավայրը,— ասաց Բաթը:— Գնել, կարգադըրիր, որ գունդը մնա այստեղ հանգստանալու, իսկ մի տասը վինվոր թող հետևեն մեզ:

— Բարի,— և Գնելը ձիու գլուխը շրջեց պետի հրամանը կատարելու:

Փոքր անց երևաց իրոք Տերենտի դղյակը. դա նախարարական մի դաստակերտ էր, ուր ապրում էր նա ամառվա ամիսներին՝ իր վորքին մոտ լինելու և ջերմուկ ջրերով բուժվելու համար: Տունը քարաշեն էր, երկհարկանի և ծառաստանով շրջապատված. կային և հարակից շենքեր, բայց հասարակ ու աննշան, որ հապիվ էին նկատվում ծառերի հետև: Տան մի կողմը կանգնած էին մի խումբ ձիեր, որ պոչերի ու գլուխների շարժումով պաշտպանվում էին ճանճերից:

Պապն իր ուղեկիցներով անտառից նոր էր դուրս եկել, երբ Տերենտը և մի քանի հոռոմ վորականներ, որոնց մեջ էր և հայերին ծանոթ Ադդե վորավարը, ձիերով եկան նրանց ընդառաջ:

— Բարի գալուստ, արքա,— ողջունեց Տերենտը՝ ձեռքը բարձրացնելով:

Նույնն արին և մյուս վորականները, ապա միացան թագավորի ուղեկիցներին, ձիերը հարգանքով վարելով:

Տան պատշգամում, սանդուղի վրա, ծառերի տակ խմբված-հետաքրքրված եկողներին էին նայում հոռոմ սպասավորներն ու վինվորները:

Հյուրերին տեսնելուն պես հոռոմ վինվորները փող փչեցին բակում ծառերի տակ և ապա նվագեցին աշխույժ մի եղանակ, որ ներդաշնակում էր կարծես ձիերի քայլքին:

Մտնելով ծառերով շրջափակված բակը՝ Պապը և նրա ուղեկիցները իջան ձիերից և տանտիրոջ առաջնորդությամբ քարե աստիճաններով բարձրացան դղյակը: Լայն միջանցքի վրա բացվում էին մի քանի դռներ: Տերենտը հյուրերին առաջնորդեց մի ընդարձակ սրահ, որ կահավորված էր բյուզանդական փափուկ, երկար բազմոցներով և աթոռներով, որոնք շարված էին պատերի տակ, իսկ պատերի վրա կախված-ամրացված էին վենքի տեսակներ, գլխավորապես տարբեր չափի, ձևի թրեր ու դաշույններ և որ-

սի կենդանիների, մասնավորապես եղնիկի, եղջերուի, քարայծի գլուխներ՝ մեծամեծ եղջյուրներով, և վարապի մի գլուխ՝ երկար ժանիքներով: Հատակին՝ աթոռների առաջ և գահավորակների ու բազմոցների վրա փռված էին վագրի, ինձի և արջի մորթիներ... Առհասարակ սրահը լեցուն էր պես-պես իրերով: Երևում էր, որ տերը հատուկ սեր ունի գեղեցիկ իրերի և վարդերի, բայց ավելի աչքի էին ընկնում որսի կենդանիների եղջյուրներն ու մորթիները:

— Ինչպես երևում է, կոմսը որս շատ է սիրում,— նկատեց Պապը՝ Տերենտի մատուցած բազկաթոռում նստելով:— Այս եղջյուրներն ու մորթիները այդ են վկայում: Այդպե՞ս է, կոմս:

— Երբեմն, արքա, զբաղվում եմ և որսով,— ժպտաց Տերենտը, կարծես նյութից խուսափելով:— Բայց սոքա մեծ մասամբ նվերներ են իմ պինվորներից, որ որսացել են նոքա Կարինի անտառներում:

Հյուրերին տեղավորելով՝ Տերենտը նույնպես նստեց և, թագավորի առողջությունը հարցնելով, հետաքրքրվեց, թե նա շրջագայության է ելել, անշուշտ, երկրին ծանոթանալո՞ւ նպատակով:

— Այո, ճշմարիտ գուշակեցիր, կոմս, ծանոթանալո՛ւ,— ասաց Պապը, մտածելով, որ Տերենտը, ըստ երևույթին, իմացել է մի բան իր շրջագայության նպատակի մասին:

— Գերապանց միտք է,— հավանեց Տերենտը հեզ դեմքի սիրալիր արտահայտությամբ:— Եվ պետք է ասել՝ շատ քիչ թագավորներ են վարվում այդպես:

Խոսելով մի փոքր էլ՝ նա հանկարծ, ներողություն խնդրելով, ելավ դուրս, հյուրերի մոտ թողնելով Ադդե վորավարին և մյուս երկու երիտասարդ վորականներին, որոնք սկսեցին զբաղեցնել հյուրերին: Գնելը հետաքրքրված լսում էր վրույցները, նայում էր սրահը կահերին, վարդերին, պատից կախված եղջյուրներին ու վենքերին: Այդ զբաղումի միջոցին նա նկատեց, թե ինչպե՛ս Տերենտը մի ակնթարթ երևաց դռան մեջ, և նորից, ասես մի բան հիշելով, ետ գնաց: Թվաց նրան՝ կարգադրություններ է անում, որ ճաշին ամեն ինչ լավ լինի և վայելուչ: Ապա փոքր անց, նա նորից ներս եկավ, նստեց նախկին տեղը և սկսեց խոսել բարձր նյութերից, մոտիկ մի պահարանից մագաղաթյա մատյաններ հանելով ու ցույց տալով:

— Դու, արքա, գիտեմ, մատյաններ շատ ես սիրում: Ահավասիկ... Սա ստացել եմ մի ամիս առաջ,— ասաց նա՝ մի փոքրիկ կաշեկապմ մատյան թերթելով:— Այստեղ մատենագիրը ճառում է աստղերի և երկնային մյուս մարմինների մասին և գտնում է, որ արևը երկնային ամենամեծ մարմինն է, որի ջերմությամբ և ապրում է մեր երկիրը... Իսկ սա,— բացեց նա ավելի փոքր, դարձյալ կաշեկապմ մի մատյան,— ճառում է չորս տարերքի մասին և ասում է, որ արևը, լուսինը և մյուս լուսատուները ծնվել են երկրից: Արեվին նմանապես համարում է հող, բայց շատ արագ շարժվելու հետևանքով

շիկացած: Հնարավո՞ր է արդյոք այս,— հարցրեց Տերենտը, հյուրերին նայելով:

— Դա վաղեմի հայացք է, կոմս,—նկատեց Երեմիան,— վաղուց դրա դեմ հակաճառել և հաստատել են, որ...

Խոսակցությունը շարունակվում էր այսպես և գուցե շարունակվեր երկար, եթե ներս չմտներ մի երիտասարդ, գրեթե պատանի վորական, որ Տերենտին մոտենալով՝ ինչ-որ շշնջաց, որից հետո Տերենտը, անմիջապես ոտքի կանգնելով, գլուխ իջեցրեց Պապին:

— Հաճիր, արքա, ճաշակելու մեր վինվորական համեստ ճաշը,— ասաց նա ձեռքի մի վայելուչ շարժումով, որ շատ դուր եկավ Գնելին. ապա դառնալով սրահում գտնվող մյուս հյուրերին ու իր վորականներին և գլուխը թեթևակի ուսին ծռելով, ցույց տվեց դուռը, որ նշանակում էր՝ «հրամեցեք»:

Բոլորը ելան տեղներից, և ամենից առաջ քայլեց Պապը:

Ճաշասրահն ավելի ընդարձակ էր, քան առաջին սրահը. հատակին փռված էին գորգեր, դրանց վրա կար ցածր ու երկար մի սեղան՝ լիքը ամեն տեսակ խորտիկներով ու ըմպելիներով, որ առաջին հայացքից դժվար էր որոշել ինչ, բայց աչքի էին ընկնում բյուզանդական կարապավիվ գինու սափորները կտուցները աջ ու ձախ թեքած: Երևում էին նաև էրեի մսի մեծամեծ կտորներ՝ սկուտեղների մեջ: Սեղանի շուրջը շարված էին գորգապատ բազմոցներ, որ, ինչպես երևում էր, նոր էին հարմարեցրել: Իսկ սեղանն այնքան ցածր էր սարքված, որ հարմար լիներ ուտել բազմոցին թեք պառկած, ինչպես սովոր էին բյուզանդացիք:

Հավիվ թագավորը ներս էր մտել՝ հնչեց մեղմ մի նվագածություն, որ գալիս էր սրահի խորքից: Իսկ պատերի տակ անշարժ կանգնած էին հոռոմ վինվորներ՝ ոմանք նիզակներ, ոմանք լայնաբերան տապարներ բռնած, ինչպես լինում են կայսերական թիկնապահները մեծ ընդունելության ժամանակ:

Եվ այդ ամենը, որ Պապին թվաց պատվի և ապահովության համար կարգված; հիշեցրին նրան Բյուզանդիոնում ապրած օրերը, պատանեկությունը, երբ աշխարհը թվում էր վայելքի վայր, երբ ոչ ծանր մտքեր կային, ոչ ծանր հոգսեր...

Նվագածության ձայների տակ Տերենտը մեծ հոգածությամբ Պապին նստեցրեց հատուկ գեղեցիկ բազմոցի, որ դրված էր սեղանի գլխին, ապա ինքը տեղ բռնեց սեղանի աջ կողմը, թագավորին մոտիկ, որպես հյուրընկալ և հույն վորականներից աստիճանով բարձր. այնուհետև նստեցին մյուսները իրենց դիրքի և աստիճանի համեմատ. Ադդե վորավարը՝ Պապի ձախ կողմը, նրանից հետո դարձյալ մի հոռոմ վորական և ուրիշներ. սեղանի մյուս կողմից, Տերենտից աջ, դարձյալ մի հույն վորական, ապա Բաթը, Երեմիան և դարձյալ հոռոմ վորականներ. իսկ սեղանի վերջում՝ ուղիղ Պապի դիմաց, որպես կրտսեր հյուրեր, նստեցին Գնելն ու երիտասարդ Զյունականը, աշխատելով վայելչաձևության մեջ ետ չմնալ հույներից:

Բայց և այնպես Գնելը, ինչպես առաջին սրահը մտնելիս, այնպես էլ այստեղ, հետաքրքիր նայում էր ամեն ինչի՝ թե՛ նվագողներին, թե՛ պատընդուս կանգնած վինվորներին և թե՛ մանավանդ սեղանին, որ լեցուն էր բավմավան ուտելիքներով. կային այնտեղ թարմ գետաձկներ, էրեի և ամիճի միս, պտուղներ, գինիներ և շատ այլ բաներ: Տերենտը, ըստ երևույթին, սեղանը ճոխ դարձնելու համար չէր խնայել ոչինչ: Ուտելիքների արանքում դրված էին բուրավետ ծաղկեփնջեր ու կանաչ համեմունքներ, որ սիրում էին բյուլպանդացիք:

Երբ բոլորը նստեցին, տանտերը, նախքան հացկերույթն սկսելը, բյուլպանդական սովորության համեմատ խաչակնքեց սեղանը ու ձեռքը բարձրացրեց, որ նվագածուները լռեն: Եվ երբ նրանք լռեցին, սրահում տիրեց մի այնպիսի լռություն, որ բաց լուսամուտից լսվեց թռչունների երգ և մի ձիու վրնջյուն, որ կարծես կարոտով կանչում էր մեկին:

— Արքա,— խոսեց հանկարծ Տերենտը այդ լռության մեջ, գինու գավաթը Պապին մատուցելով:— Ճաշակիր մեր համեստ սեղանից և թույլատրիր խմել օգոստափառ Վաղես կայսեր կենաց համար:

Խմեցին բոլորը միասին, որից հետո Տերենտը նորից նշան արեց նվագողներին, և սրանք անմիջապես նվագեցին բյուլպանդական մի եղանակ. իսկ դրանից հետո սրահի մի այլ անկյունում՝ այդտեղ խմբված միատեսակ հագնված երիտասարդ մարդիկ երգեցին ինչ-որ երգ:

«Սա երևի կավմակերպված է թագավորի պատվին», մտածեց Գնելը երգիչներին նայելով, որ հոռոմ վինվորներ էին: Նրանք երգում էին բարձր և երիտասարդական ավյունով, իսկ սրինգը, վինն ու թմբուկը միմյանց ձայնակցելով, թվում էր՝ ոգևորում, խրախուսում էին նրանց և ղեկավարում միաժամանակ:

Եվ այդ ոչ այնքան մեղմ, բայց ներդաշնակ երգ ու նվագի ներքո հացկերույթն սկսվեց: Սեղանակիցները, մեկը մյուսին ուտելիք ու գինի առաջարկելով, ուտում-խմում էին հանդարտ ու կիրթ շարժումներով, իսկ տապարներով ու նիպակներով վինված և պատնդուս կանգնած վինվորները ասես քարացել էին իրենց դիրքում: Գնելը նայում էր այդ վինվորներին, և տեսնում էր, թե ինչպե՛ս նրանք երբեմն թարթում էին աչքերը սաղավարտների տակից կամ լեվվով թրջում չորացած, գուցեև ծարավ շուրթերը: Եթե չլինեին նրանց այդ շարժումները՝ կարելի էր կարծել, թե խրտվիլակներ էին կամ արձաններ՝ այնքան աներեր էին ու անշարժ:

«Գեթ մեկը հապար կամ հոգոց հաներ», մտածում էր Գնելը, վարմանալով նրանց կարգապահության վրա, որ կարողանում էին մնալ այդպես անշարժ ու անձայն: Նա միևնույն ժամանակ խղճում էր նրանց, չհասկանալով, թե ինչո՛ւ են ստիպել այդ խեղճերին արձանանալ պատերի մոտ: «Հավանաբար ի հարգանս թագավորի... հավանաբար այդպես է սրանց կարգը թագավորներ ընդունելու»,— դարձյալ մտածում էր Գնելը, և հպարտություն

էր վգում, որ բյուվանդացիք այդպես պատվում են իր թագավորին. ու նրան թվում էր, որ երգողներն ու նվագողները նույնպես բերված են, անշուշտ, թագավորին պատվելու համար:

Մինչ սրահի մի անկյունում երգում էին ու նվագում մերթ բարձր, մերթ ցածր՝ հոռոմ վորականները անխոս ուտում էին և խմում, սեղանի վրա խոսելու իրավունքը վերապահելով իրենց մեծերին՝ Տերենտին և Ադդե վորավարին, որ երբեմն-երբեմն, հյուրընկալին հատուկ սիրալիրությամբ, ւսսում էին թագավորին. «Հաճիր, արքա»... ու մոտեցնում էին նրան այս կամ այն խորտիկը, գինին: Երբեմն էլ Տերենտը ձեռքով նշան էր անում, որ նվագածուներն ու երգիչները լռեն: Իսկ մնացած ժամանակ նրանք նվագում ու երգում էին ուրախական երգեր, երբեմն այնքան հաճելի, աշխույժ ձևերով, որ Պապը մի քանի անգամ նայեց նրանց ակներև գոհունակությամբ:

— Հաճելի է թե՛ նվագը, թե՛ երգը,— ասաց նա, երբ երգն ու նվագը լռել էին առժամ:— Եվ որտեղի՞ց են առքա, կոմս:

— Նվագողների և երգիչների այս խումբը, արքա, կազմված է մեր վինվորներից՝ վորավարի ջանքերով,— մատնացույց արեց Տերենտը Ադդե վորավարին, որ կարծես, նուրբ մի քաղաքավարության հետևանքով, թե գուցե ի հարգանս թագավորի, յուրաքանչյուր պատառ ծամում էր հանդարտ և խմում չափավոր:

Մյուս հոռոմ վորավարները, ասես նրան հետևելով, նույնպես ուտում էին դանդաղ և խմում չափավոր, ինչ որ Գնելին թվում էր դարձյալ հարգանքի նշան:

Տերենտը նմանապես խմում էր, բայց ամեն անգամ մի քանի կում, և աշխատում էր ավելի ուշադիր լինել դեպի թագավորը, սիրալիր ձևով գինի կամ ուտելիք մատուցելով նրան.

— Հաճիր, արքա...

Գնելը, ոլ ո՛ւր էլ նայում էր, բայց աչքը միշտ դեմը՝ թագավորի վրա էր, նկատում էր, որ Պապն վգույշ է պահում իրեն, ոչ շատ ուտում է, ոչ շատ խմում. և Գնելը չէր հասկանում՝ դա քաղաքավարությո՞ւն է, պատշաճավորությո՞ւն, թե՛ պարզապես վգուշանում է շատ ուտելուց և ըմպելիքներից: Ուստի նա հետաքրքրված նայում էր և մյուսներին, ու տեսնում էր, որ Բաթն ու Երեմիան նույնպես պատշաճի սահմաններումն են պահում իրենց. Բաթը մինչև իսկ կարծես նեղվում էր սեղանի մոտ. նա այնպես ինքնամփոփ նայվածք ուներ, թվում էր՝ նստել է ակամա, թվում էր՝ անգամ երգն ու նվագը չէին գրավում նրան: Թագավորը, ընդհակառակը, Գնելին թվում էր՝ մեծ բավականություն է վգում այդ երգից ու նվագից, և հաճախ նայում էր նվագախմբին ու երգչախմբին, աշխատելով կարծես թափանցել նրանց երգերի խորքը կամ որսալ նվագի հնչյունները:

— Հաճելի է, հաճելի,— ասում էր նա հունարեն, խոսքն ուղղելով ոչ միայն Տերենտին, այլև սեղանավիկիցներին: Կամենալով կարծես իր պատվին կատարած նվագը չթողնել առանց գնահատության:

Եվ հացկերույթը շարունակվում էր այդպես մերթ երգով, նվագով, մերթ քանի մի խոսքերի փոխանակումով ու գինեխումով: Սակայն Տերենտը իր հյուրերին զբաղեցնում էր ոչ այնքան խոսքով, որքան երաժշտությամբ, որ նրա ձեռքի մի նշանով կա՛մ ընդհատվում էր, կա՛մ վերսկսվում, ու սրահը լցվում էր նրա ձայներով ու ելևէջներով. մերթ գեղգեղում էր սրինգը, մերթ բարձրանում էր վինի հնչեղ ձայնը, ապա կարծես օգնության էր հասնում երգչախմբի երգը, դրանց ընդմիջումները ասես ծածկելու և դրանց նվագը ավելի խորացնելու համար:

Ու այդպես երկար, երկա՛ր...

Անհայտ է՝ որքա՛ն ժամանակ անցավ, մի պահի, երբ Պապը հիացած ունկնդրում էր նվագը, Տերենտը մեկեն կարծես մի բան հիշելով, ելավ տեղից:

— Ներիր, արքա, ես մի քանի վայրկյան,— ասաց նա գլխի նուրբ շարժումով ու գնաց դեպի դուռը:

Սակայն Գնելը նկատեց, որ նա դռանը չհասած, կանգնեց մի ակնթարթ ու ետ նայեց, ապա դուռը բացելով՝ աներևութացավ նրա հետև: Փոքր անց, նզլյնպես ներում խնդրելով, նույն կողմը գնաց և Ադդե վորավարը՝ իր հաստ ուսերը ճոճելով:

Երբ Գնելը, դրան ևս հայացքով ուղեկցելուց հետո, գլուխը դարձրեց դեպի թագավորը՝ հանկարծ նկատեց, որ պատնդուս կանգնած հոռոմ վինվորներից մեկը, միջահասակ ու բարակ մի երիտասարդ, առաջ գալով, կանգնեց թագավորի հետև, ու հանկարծ... Գնելը նրա ձեռքին սուր տեսավ...

— Պաշտպանվի՛ր, արքա,— պոռաց նա ու, տեղից պոկվելով, վազեց դեպի թագավորը:

Նրան հետևեց երիտասարդ Զյունականը:

Բայց մինչև տեղ կհասնեին՝ երկուսն էլ նկատեցին, որ թագավորն ընդոստ վեր թռավ բազմոցից, կանգնեց ամբողջ հասակով ու ձեռքը դժվարությամբ տարավ մեջքը՝ թիկունքը խրված սուրը բռնելու...

— Խարդա՛խ... այս էր...— լսեց Գնելը թագավորի ձայնը և իր վարմանքի, հուզմունքի ու վազքի մեջ էլ չտեսավ, թե ինչպե՛ս թագավորը պաղած հայացքով ընկավ ճաշի սեղանին՝ կողքից բխող արյունը խառնելով հյուրասիրության գինուն: Չտեսավ և այն, որ սեղանի շուրջը խառնվեցին իրար... Նա, դաշույնը հանած, գնաց դեպի թագավորին հարվածողը, որ այն է՝ շրջվել էր հեռանալու, մոտեցավ, ավելի շուտ՝ մի երկու ցատկումով հասավ նրան և, աչքերը փակելով, դաշույնը բարձրացրեց... Ու ապա զգաց, թե ինչպե՛ս ծանր մի բան թափով դիպավ իր ոտքերին...

Այդ ժամանակ Գնելը վախեցած աչքերը բաց արեց և տեսավ՝ թագա-

վորին հարվածողն ընկած իր առաջ, ու սրահում ամենքն իրար անցած...

Այն պահին, երբ Գնելը ճչաց ու վազեց դեպի թագավորը, և երբ թագավորը հանկարծ ընկավ սեղանի վրա, ամենքը մեկեն վարմանքից քարացան մի վայրկյան, ապա հոռոմ վորականներից մի երկուսը վեր կացան ու շտապեցին դուրս, իսկ Բաթը առաջին իսկ վայրկյանին, սուրը մերկացնելով, ուզեց խոյանալ թագավորին պաշտպանելու, բայց չկարողացավ առաջ գնալ—հոռոմ վինվորները խոնվել էին առաջին... և այժմ նա սրով կամենում էր ճանապարհ բանալ, գնալ դեպի թագավորը... Սուր էր հանել և Երեմիան...

Գնելն այդ տեսնելով՝ վազեց դեպի Բաթն ու Երեմիան:

— Վրե՜ն, օգնիր,— գոռաց նա երիտասարդ Զյունականին ու նետվեց առաջ: Սակայն մինչև տեղ հասնելը՝ ծանր մի հարված զգաց աջ ուսին և ընկավ, մտածելով, որ դա երազ է կամ պատահմունք, որ ինքը նորից կբարձրանա, կպաշտպանի թագավորին, իր պետ Բաթին, Երեմիային և Զյունական Վրենին...

Այդ իսկ վայրկյանին, չգիտես Գնելի ճիչի՞, թե բարձրացրած աղմուկի վրա, ճաշասրահի վույգ փեղկերը բացվեցին, ներս եկավ Տերենտը իր դիք հասակով և հուզված,

— Ո՞վ էր այդ,— պոռաց նա վայրագին:— Վիրավորել թագավորի՞ն... Ո՞վ համարձակվեց...

Նրա ձայնի վրա հոռոմ վինվորները կանգ առան, իսկ Բաթը, նրան տեսնելով, ետ դարձավ և, մի ցատկումով Տերենտին հասնելով, սուրը բարձրացրեց հանկարծ.

— Ահա՛ քեզ, խարդախ արքայասպան,— մռնչաց նա ոչ մարդկային ձայնով, այդ մի քանի բառի մեջ դնելով կարծես տարիների իր ոխը, ատելությունն ու վայրույթը:

Եվ մինչ Տերենտը կընկներ տապալվող ծառի պես՝ Բաթը սուրն առաջ ճոճելով, բաց դռնից նետվեց դուրս:

— Բռնե՛լ: Չթողնե՛լ փախչի,— լսեց նա հետևից հունարեն:

Եվ իրոք, տպավորությունն այն էր, թե նա փախչում է գլուխն ապատելու: Բայց մինչև կփորձեին հետևել՝ նա գլխաբաց վազեց, թռավ ծառերի տակ կապված ձիերից մեկի մեջքը և սուրաց առաջ:

Եվ ոչ ոք չհետևեց նրան. նույնիսկ փորձ չարին. բոլորը խոնվել էին Տերենտի շուրջը: Իսկ Բաթը ձին փոթորկի պես քշեց դեպի անտառ: Քշեց ինքն էլ չիմացավ որքա՞ն (նրան թվացին ժամեր), վերջապես, երբ մոտեցավ անտառին և ծառերի տակ նկատեց թիկնապահ գնդի վինվորներին, որ խումբ-խումբ նստոտած ու պառկած պրուցում էին հանգիստ, նա գոռաց ամբողջ կոկորդով, մի ձայնով, որ դուրս էր գալիս ոչ միայն նրա կրծքից, այլև ասես նրա սրտի խորքերից:

— Զինվորնե՛ր... վինվորնե՛ր... հոռոմներն սպանեցին մեր թագավո-

րին... Զա՛րկ հոռոմներին: Զա՛րկ հոռոմներին,— կրկնեց նա հևասպառ:— Մեկը լուր տանի թող Հավնունու դղյակը, մյուսը՝ Սմբատ սպասպետին... Իմացնել բոլորի՞ն... Թո՛ղ գան գնդերով... Եվ օ՞ն... հետևեցեք ինձ...

Եվ նա նժույգի գլուխը դարձրեց նորից ու սրամերկ սուրաց առաջ:

Թիկնապահ գունդը ցնցվեց նրա խոսքերից, նրա ձայնից, նրա տարօրինակ մռայլախուիվ տեսքից, և մի ակնթարթում բոլորն անմիջապես, ձիերը հեծած ու, կարծես մտրակված, հետևեցին նրան մրրիկի պես, վարակվելով իրենց պետի օրինակից:

Բոլորը սլանում էին նրա պես սրերը մերկացրած, ձիերի վրա կռացած, արձակված նետերի պես ուղիղ. թվում էր՝ հալածում են Բաթին, որ սուրում էր իր ձիուն ձուլված, մի քսան-երեսուն քայլ նրանցից առաջ:

Ամենքը ձգտում էին հասնել նրան, առաջել նրան:

Ու մի քանի վայրկյան հետո արդեն Տերենտի դղյակի մոտ էին:

* * *

Հասնելով դղյակին՝ Բաթը նորից սուրը գլխից բարձր բռնելով, գոռաց թիկնապահ գնդին.

— Զա՛րկ նենգ հոռոմներին... Մա՛հ հոռոմներին...

Ու մեկեն հարյուրի հասնող ձիերի ոտնատրոփին խառնվեց մի բարձրագոչ աղաղակ, որ նման էր ամեհի բախմաձայն ոռնոցի: Այդ ձայների՞ց, թե հեծյալների մրրկարշավը տեսնելով, դրսում՝ տան բակում գտնվող հոռոմ վինվորներն ու սպասավորները ներս վազեցին, իսկ ներսում գտնվողները նիզակներով դուրս նետվեցին քարե սանդուղի գլուխը, նայեցին լուսամուտներից... ու հանկարծ մի նետ եկավ դեպի հայ ձիավոր վինվորները: Այդ նետը և հոռոմների համարձակ տեսքը ավելի կատաղեցրեց մոլեգնած հայ վինվորներին. սրանցից մի քանիսն անմիջապես ձիերի վրա, աղեղներ առնելով, նետեր արձակեցին դեպի լուսամուտներն ու սանդուղի գլուխը. ոմանք, ձիերից իջնելով, սրեր հանած ու նիզակներով վազեցին առաջ, իսկ ոմանք իրենց ձիերը քշեցին մինչև տան մուտքը, մի երկուսը նույնիսկ ձիերով խոյացան դեպի քարե սանդուղը, որի գլխին կանգնած էին նիզակավոր հոռոմները: Մեկի ձին, չգիտես թափից թե տիրոջ կամքով, բարձրացավ սանդուղի քարե աստիճանները, բայց կես ճանապարհին, նիզակի հարված ստանալով, ընկավ քարերի վրա:

Դա կարծես առավել բորբոքեց հայ վինվորների կատաղությունը, ու սկսվեց մի մոլեգին, տարերային բան. ոմանք գոռալով, նիզակներով վազեցին դեպի սանդուղը, մյուսներն սկսեցին նետեր տեղալ սանդուղի գլխին և լուսամուտներում կանգնած հոռոմների վրա:

— Զա՛րկ, զա՛րկ,— գոռում էր Բաթը խռպոտած ձայնով, և նրան մռընչալով ձայնակցում էր վինվորների մեծ մասը:— Զա՛րկ, զա՛րկ...

Ու այդ ձայներով լցվեց բակն ու միջոցը:

Հոռոմներն սկզբում թվում էին անվախ, և պատրաստվել էին կարծես դիմադրել, բայց նետերի տարափը թե նիզակավորների վեր խոյացումը տեսնելով, հապճեպ ներս քաշվեցին և փակեցին տան դռներն ու լուսամուտները:

Դա ոգևորեց հայ վինվորներին. նրանք, աղեղները թողած, նիզակներով հոսեցին դեպի վեր, դեպի փակ դուռը:

— Քարերո՛վ, վարկ քարերո՛վ,— գոռաց Բաթը, և նժույգն անհանգիստ խաղաց նրա տակ. թվում էր՝ նա ևս կամենում է բարձրանալ սանդուղը:

Պետի հրամանը լսելով՝ հայ վինվորները այժմ էլ, նետերի փոխարեն, սկսեցին քարերով վարկել փակ լուսամուտներին. ոմանք ահագին քարեր վերցրած բարձրանում էին աստիճաններով և ամբողջ թափով վարկում փայտե դռներին: Ու այդ քարերից, աքացիներից դուռը ճռնչում էր, դրընգում, բայց կարծես չէր ուզում տեղի տալ... Սակայն մի քանի վայրկյանից հետո այն խորտակվեց, և հայ վինվորները միահամուռ «ո՛ւռ՛ս» անելով՝ ներս խուժեցին առանց վտանգի մասին մտածելու, կարծես կատաղությամբ հարբած:

Բայց միջանցքում իսկ սկսվեց նիզակների ու թրերի բախում: Հայ և հոռոմ վինվորները խառնվեցին իրար: Նիզակաբախումը գնալով սաստկանում էր՝ որքան նոր վինվոր էր մտնում ներս: Սակայն գոռոցները, հրամաններն ու հայհոյանքները խլացնում էին վենքերի վնգոցը: Հոռոմները դիմադրում էին կատաղի՝ նիզակներով, սրերով ու տապարներով, իսկ հայերը հարձակվում էին միայն նիզակներով ու թրերով, և թվում էր՝ ձգտում, ճիգ են անում շուտ մտնել այն սրահը, ուր սպանվել էր թագավորը. ու թվում էր՝ այլևս չէին վախենում ոչ սրից, ոչ նիզակից, ոչ տապարից, որ գործադրում էին ինքնապաշտպանության մոլուցքով բռնված հոռոմները:

Եվ այդ պահին ահա, երբ ներսը նիզակահարում ու սրատում էին միմյանց մի լարված կատաղությամբ և դուրսը մնացած հայ վինվորները արանք էին փնտրում ներս խուժելու...— հանկարծ լսվեց հայերեն մի ճիչ:

— Հոռոմները փախչո՛ւմ են... փախչո՛ւմ են հետևի դռնից...

Հայ վինվորների մի մեծ խումբ պոկվեց սանդուղներից ու հապշտապ նետվեց ցած և, Բաթի գլխավորությամբ, անցավ տան հետևը:

Եվ իրոք. հոռոմները տան հետևից, ցածրիկ մի դռնից դուրս գալով, վապում էին՝ ոմանք դեպի դաշտը, ոմանք դեպի ծառաստանը, ոմանք դեպի այնտեղ կապված ձիերը:

Փախչողների մեջ էր և գլխաբաց մի վորական:

Երբ Բաթը նկատեց նրան՝ նժույգը լարեց ու գոռաց առջևից վապող իր վինվորներին.

— Հասնել և ձերբակա՛լ անել...

Մի քանի վինվոր սրերը հանած վապեցին վորականի հետևից և, որպեսզի ձերբակալեն, ջանացին առաջը կտրել: Սակայն վորականն ու այլ

հոռոմներ, առանց ետ նայելու, վազում էին դեպի ձիերը, և այն է՝ մոտենում էին կապած ձիերին, հայ վինվորները հասան նրանց ու բռնեցին մի մասին, բայց եղան հոռոմներ, որ կարողացան ձի հեծնել ու փախչել:

Զինվորները թրերը հանած ընկան նրանց հետևից:

— Ջթողնե՛լ մեկին ողջ հ՛ռանա... Ողջ չթողնե՛լ մեկին...— կանչեց Բաթը նրանց հետևից և կարգադրեց.— պահակնե՛ր դնել: Դուռը փակե՛լ և փախչել ցանկացողին սատակե՛լ անմիջապես:

Այս կարգադրությունն անելով՝ վազեց ներս:

Տան մեջ կռիվն արդեն ավարտվել էր: Գլխավոր միջանցքում, առաջին սրահում ընկած էին հայ և հոռոմ վինվորների դիակներ: Բայց նա շտապեց դեպի ճաշասրահը, ուր ընկել էր թագավորը, հուսալով, թե նա գուցե վիրավոր լինի միայն կամ ուշակորուսյս:

Բայց Պապն անշունչ ընկած էր իր բազմոցին, ոչ թե առաջվա պես սեղանին, այլ բազմոցին. ըստ երևույթին հոռոմները ստուգել էին նրա մեռած կամ ողջ լինելը և թողել բազմոցի վրա: Բաթը կռացավ, գրկեց Պապին, և երբ տեսավ, որ նա անկենդան է և արյունով շաղախված, հրամայեց ներսը գտնվող իր վինվորներին.

— Սրատել բոլորին... ողջ չթողնե՛լ մեկին...

Ապա, նայելով սեղանի շուրջն ընկած դիակներին, ճանաչեց իսկույն Գնելին ու Երեմիային, որ մեռնելուց առաջ, ինչպես երևում էր, սպանել էին մի քանի ճոռոմ: Գնելն ընկած էր արյունոտ դաշույնը ձեռքին, իսկ Երեմիան, որ ընկել էր երեսնիվայր, երկու ձեռքով ամուր գրկել էր իր մատյանը: Երբ Բաթը նրան ուղղեց և, դժվարությամբ նրա պիրկ մատներից ապատելով՝ ձեռքն առավ հայոց պատմությունը, նրա բոլոր էջերը արյունոտ էին...

. . . . . .

— Տեր Սահառունի...

Բաթը սթափվեց և, բռունցքով արցունքները սրբելով, ետ նայեց վարմացած:

Զայնը գալիս էր սեղանի տակից: Բաթը կռացավ ու նայեց ուշադիր. կանչողը երիտասարդ Զյունականն էր, որ վիրավորված էր: Նա, ինչպես երևաց, ուշակորուսյս էր եղել. հիմա, երևի հայերեն՝ խոսակցություն լսելով, ուշքի էր եկել:

— Վրե՛ն,— առաջ քաշեց նրան Բաթը:— Ո՞ղջ ես, վիրավորվա՞ծ,— ասաց նա ու Զյունականին բռնձրացնելով պառկեցրեց բազմոցին և երկու վինվորի կարգադրեց կապել նրա վերքերը:

Անելով այս՝ նա կրկին գոռաց.

— Ջթողնե՛լ ոչ մի հոռոմ... ողջ չթողնել մեկին...

Սակայն, առանց նրա ասելու էլ վինվորները գայլի հայացքով շրջում-մտնում էին տան բոլոր անկյունները և թաքնված հոռոմներին հանելով, նիզակահարում էին կամ թրատում...

— Դեհ, վոհ եղիր Պապին... վոհ եղիր թագավորին...

Հոռոմ վինվորների ու վորականների մի մասին կոտորելով և մյուս մասին փակելուց հետո՝ Բաթը կարգադրեց թագավորի, Երեմիայի ու Գնելի դիակները տեղափոխել առանձին սենյակ: Իսկ ինքն անցավ այն սրահը, ուր դղյակը մտնելիս հրավիրեց իրենց Տերենտը:

Հապիվ ներս մտած՝ նա վայրույթով գետին գլորեց սեղանին դրված ինչ-որ անդրիներ, պատերից պոկեց Վաղես կայսեր պատկերը ու, հատակին գցելով, տրորեց, ապա, սուրը հանելով սկսեց փրթել Տերենտի հագուստները, որ կախված էին պատից... Դրանով էլ նրա վայրույթը կարծես չգոհացավ. մի պտույտի ժամանակ հանկարծ նկատեց մի փակ պահարան, որի փակ լինելն ասես գրգռեց նրան, և նա թրով ու աքացիով ջարդեց նրա դուռը, որ պոկվեց տեղից՝ հետը ինչ-որ իրեր թափելով: Ներսը գտնվող վինվորներից մեկը կռացավ ընկած իրերը վերցնելու, և նրա աչքովն ընկավ մի ոլոր փաթեթ, որ անմիջապես տվեց Բաթին:

Բաթն առնելով՝ բաց արեց վարմացած:— Վաղես կայսեր նամակն էր՝ արքայական կնիքով դրոշմված:

Երբ Բաթը սևեռուն ու հևքով կարդաց մինչև վերջը, նրա ձեռքերը ծալվեցին բռունցքի, և նա մոնչաց խոսելու փոխարեն.

— Ախ, Պապ, Պապ... Ողջ չես, ավա՛ղ, որ կարդայիր այս ամենը և տեսնեիր, թե ո՛վ էր սինլքոր Տերենտը, որին դու համարում էիր բարեկամ... որի՞ն... ուրախացար, որ քաղաքները, գավառներն ապատում է... Ա՛խ, Պապ... Պապ...— և նա հառաչանքով նստեց առաջին պատահած բազմոցին՝ մագաղաթը ձեռքում ճմռելով:

Վաղեսը իր նամակում, ի թիվս այս բաների, գրում էր.

«Պետք է վերացնել ամբարիշտ և հանդուգն արմեն թագավորին, որ գործում է Բյուզանդիային հակառակ, համարձակվում է քաղաքներ պահանջել, խորհում է մեծ բանակ կազմել և բացարձակ անկախ լինել: Այդ թողնում եմ, կոմս, քեզ և քո հնարամտությանը»...

Բաթը միառժամ մնաց այդպես, ապա, մագաղաթը բոլորովին ճմռելով, ուզեց նետել մի կողմ, սակայն պահեց և ձեռքում սեղմեց ամուր:

— Ա՛խ, Պապ, երդվում եմ դիակիդ առաջ — ոչ մի հոռոմ չթողնել Հայոց Աշխարհում... ո՛չ մի հոռոմ:

Մի ժամ հետո, երբ ամեն ինչ խաղաղվել էր շենքում և դուրսը, հայ վինվորները նկատեցին, թե ինչպե՛ս հանկարծ անտառից դուրս եկավ մի բազմամարդ այրուձի, որ ոտնատրոփ թնդյունով գալիս էր դեպի դղյակը: Սկզբում կարծեցին հոռոմներն են, գալիս են յուրայիններին օգնելու, բայց շուտով պարզվեց, որ դա իշխան Հավնունու հեծյալներն են, որոնց առաջնորդում էր ծեր իշխանն ինքը՝ սաղավարտը գլխին և նիզակով վինված:

Ստանալով սպանության գույժը՝ նա շտապել էր օգնության՝ իր ողջ մարդկանց և որդիներին հետն առնելով:

— Ավա՛ղ... Ինչ աղետ, տեր Սահառունի, ինչ աղետ,— ասաց ծերունին ներս մտնելով: Նրա աչքերում վայրույթի, կատաղության հետ երևում էին արցունքներ:— Ավա՛ղ... Խարդա՛խ և անիրավ հոռոմներ... Երիցս խարդախ հոռոմներ...

Մինչև ծերունին մորմոքով, իր որդիների հետ նայում էր սպանված թագավորին և նրա մերձավորներին, դուրսը լսվեց մի նոր թնդուն ձիատրոփ:

Դա մի նոր այրուձի էր, որ գալիս էր հյուսիսից և նույնպես սրընթաց, ինչպես Հավնունու հեծելախումբը, բայց ավելի բավմամարդ, քան առաջինը:

Դարձյալ եղան կարծողներ, թե հոռոմներն են, բայց սրատես մեկը բացականչեց.

— Սմբատ ասպետն է... Բագրատունյաց տերը...

Իրոք. եկողը Սմբատ ասպետ Բագրատունին էր՝ իր հեծյալներով:

Երբ երկու այդ հեծյալ խմբերը միացան իրար և թիկնապահ վինվորներից իմացան կատարվածը՝ բոլորին համակեց ինչ-որ այրող ու եռացող մի կիրք. ոչ ոք չէր կարողանում մի տեղ կանգնել, ու բոլորի խոսքերի մեջ կրկնվում էր գրեթե միևնույնը.

— Գան, նստեն մեր երկրում և խաբեությամբ սպանեն մեր թագավորին...

— Նվովից արմատնե՛ր... Իժի ծնունդնե՛ր... Պիղծ խաբեբանե՛ր...

Ու շատերի աչքում երևում էր արցունք. դրանք ցավի, վիրավորանքի ու վայրույթի արցունքներ էին:

Երբ փոքր անց Սմբատ ասպետը (որ բարձրացել էր թագավորի դիակը տեսնելու) իր լեցուն մարմնով դուրս եկավ սանդուղի գլուխը, նրա ձեռքերը դողում էին, և նա կարծես բառ չէր գտնում խոսելու: Բայց նրա հետ դուրս եկած Բաթը, որ նիհարել ու փոխվել էր մի քանի ժամում, ճչաց.

— Ջինվորնե՛ր, դուք արդեն գիտեք, որ նենգ հոռոմներն սպանեցին մեր թագավորին:— Նրա ձայնը բեկվեց և նա, հևքից ուռերը վեր քաշելով, շունչ առավ ու շարունակեց դեմքը կծկելով.— Չթողնե՛նք մեր երկրում ո՛չ մի հոռոմ... Վտարե՛նք նոցա մեր քաղաքներից... մեր գավառներից...

— Այդ թո՛ղ ինձ,— խոսեց վերջապես Սմբատ ասպետը նրա թևը բռնելով:— Այդ թո՛ղ ինձ, տեր Սահառունի...

Ու փոքր անց նա իր հեծելապորի գլուխն անցած սլանում էր Կարինի և Սպերի ճանապարհով: Նրան միացավ նաև Հավնունի Մանասպ իշխանի այրուձին: Ապա և Բաթը՝ թագավորի թիկնապահ գնդով:

Եվ նրանց նժույգները սլանում էին դաշտով՝ բաշները հովին տված. ոչ թե սլանում, այլ թռչում էին քառասմբակ ու սանձակոծ...

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Եվ ամենը կատարվեց այնպես:

Սակայն ի՞նչ եղավ հետո:

Թագավորի սպանությունը ցնցեց Աշխարհը Հայոց, և ամենքին, տխրության հետ միասին, համակեց վիրավորանքի ու վայրույթի մի զգացում:— Հոռոմ մի վորավար հայ երկրում սպանի՛ հայոց թագավորին,— ասում էին շատերը վայրույթով ու ցավով:

Ցավում էին ոչ միայն նրանք, որ մոտ էին ու սիրում էին Պապին, այլև նրանք, ովքեր դժգոհ էին նրանից, ինչպես մի քանի նախարարներ ու իշխաններ, որ հակառակ էին նրա՝ արքունի մշտական բանակին մարդ ու ձի տալու պահանջին, ինչպես Փավստոս մատենագիրը, որ դժգոհ էր եկեղեցու դեմ գործած նրա վարմունքներից, սակայն լսելով Պապի սպանությունը՝ նա, արտասուքն աչքերին, ձեթի ճրագի երերուն լույսի տակ գրեց իր մատյանում. «Ցավալի կորուստը հայոց երիտասարդ մեծ թագավորի»...

Իսկ մի քանի օր հետո, երբ պիտի կատարվեր թագավորի թաղումը, եկան Հայոց Աշխարհի գրեթե բոլոր նախարարները, իշխաններն ու սեպուհները: Եկան նաև հոգևորականներ՝ նոր կաթողիկոսի հետ, ու բոլոր կողմնապահ վորավարները՝ սպարապետ Մուշեղի և իշխան Կամսարականի գլխավորությամբ: Բոլորի մեջ առանձնապես լուռ ու տխուր էր Մուշեղը: Երբ դագաղն իջեցնում էին գերեզման՝ ամենքը նկատեցին, որ սպարապետը, այդ վուսպ ու կորովի մարդը, լալիս էր:

Իսկ հետո՞... Ինչ՞ եղավ հետո. ո՞ւր մնացին այն գնդերը, որ Սմբատ Բագրատունու և Բաթ Սահառունու գլխավորությամբ գնացին հայ գավառներն ու քաղաքները հոռոմներից ազատելու:

Շարունակելով իրենց սրընթաց արշավը՝ նրանք գնացին առաջ... Ճանապարհին նրանց թիվը գնալով բազմացավ հայ շինականներով, որ վինվելով գյուղերում պատահած վենքերով ու գործիքներով, միացան հայ վորքին՝ ձիով ու հետևակ վավելով նրա հետևից... Ու կարճ միջոցում Բագրատունու և Բաթի վորքը մեծացավ այնքան, որ նրանք մի քանի շաբաթվա

մեջ բյուզանդական կայսրորները վտարել-ով, մաքրեցին Կարինի, Սպերի գավառները, ապա մտան Դարանաղի հովիտը, Եկեղյաց գավառը, գրավեցին Անի ամրոցը, վանելով հոռոմներին Եփրատի մյուս ափը:

Եվ երբ կատարվեց այս բոլորը՝ երկրում ամենքը համարյա սպասում էին, թե Վաղեսը հիմա արդեն, անկասկած, պատերազմով կգա հայոց վրա... Սակայն, դրա փոխարեն, բյուզանդական նայսրը ցավ հայտնեց Պապի սպանության համար, ամեն ինչ համարելով դժբախտ թյուրիմացություն և Տերենտի հանցանքը... Իսկ երբ Պապի ապգա-յան Վարազդատը եկավ Հայոց Աշխարհում թագավորելու, կայսրը, որպես բարեհոգության նշան, նրան ուղարկեց արքայական թագ և ծիրանի:

Սակայն ժողովուրդը հայոց թե այդ ժամանակ և թե տարիներ անցնելուց հետո՝ չէր մոռանում Պապին, մանավանդ շինական և ռամիկ ժողովուրդը, որ չէր տեսել նրա թաղումը, չէր հավատում թե նա սպանվել է կամ մեռել: Շատ տեղեր՝ շեներում թե քաղաքներում կարծում էին, և նույնիսկ պատմում, թե նա բնավ չի մեռել, այլ իր ամբողջ սպառազինությամբ, մերկ սուրը ձեռին, մարտական սաղավարտը գլխին պահվել է, անշուշտ, մի տեղ, անտես մի վայրում, որ հայոց աշխարհի նեղության օրերին դուրս գա և փրկի նրան օտար նեղիչներից ու թեթևացնի ծանր հարկերից...

Վերջ

ՅԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

Ալբիանոսյան տոհմ — նշանավոր տոհմ. հեթանոսության շրջանում Հայաստանին տվել է քրմեր և քրմապետներ, իսկ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո՝ եպիսկոպոսներ և կաթողիկոսներ, որ բյուզանդասեր չէին: Սրանց կալվածքները գտնվում էին Հարք (Բուլանըխ) գավառում:

Աղձնիք — պատմական Հայաստանի 15 նահանգներից մեկը, որ կառավարվում էր բդեշխի միջոցով: Կոչվում էր նաև Արձն, իսկ օտարազգի մատենագիրներից՝ Արզանեն, երբեմն էլ հայերը կոչել են «կողմն Ասորեստանի», Ասորեստանին սահմանակից լինելու համար: Ուներ տասը գավառ, որոնք համապատասխանում են այժմյան Սասուն, Սղերդ, Բաղեշ և այլ վիճակներին: Բդեշխանիստն էր Արզան (այժմ Խարզան քաղաք):

Այրարատ — Հին Հայաստանի կենտրոնական նահանգներից մեծագույնը: Արշակունիների ժամանակ Այրարատ հասկացվում էր Երասխի հովիտը (Այրարատյան դաշտ), Ախուրյան գետախառնուրդից սկսած մինչև Արփա գետը և Արագածից մինչև Մասիսները և Հայկական պարը: Հայկական թագավորության կենտրոնավայրը: Այստեղ են եղել հայոց իրար փոխարինող մայրաքաղաքները՝ Արմավիր, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին և այժմ Երևան:

Անի — ամրոց Դարանաղի գավառում: (Կոչվել է նաև Կամախ՝ Երզնկայի շրջանում): Այդտեղ էին գտնվում Արշակունի թագավորների դամբարանները. այդտեղ էին պահվում և նրանց գանձերը: Չպետք է շփոթել Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիի հետ, որ գտնվում է Շիրակի գավառում:

---

* Խմբագրել է պատմական գիտությունների դոկտոր, Հայկ. ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանը:

Հեղինակ

Անձևաց (Անձևացյաց) երկիր — հնում Վասպուրական աշխարհի գավառներից մինը, որ կազմում էր առանձին՝ Անձևացյաց նախարարություն: Այժմյան Վանա վիլայեթի Նորդուզ շրջանը:

Անտիոք — մայրաքաղաք Սիրիայի: Կոչվում էր նաև «Աւագն Անտիոք»:

Ապահունիք — գավառ Տուրուբերանի նահանգի. պատկանում էր Ապահունի իշխաններին: Գտնվում էր Մանազկերտ քաղաքի շրջակայքում:

Ատրպատական — նահանգ հյուսիսային Պարսկաստանում: Մայրաքաղաքն էր Գանձակը:

Արագածոտն — գավառ Այրարատ նահանգում. տարածվում էր Արագած լեռան հարավային և արևելյան փեշերին: Դրա մեջ էին մտնում Թալին, Աշնակ, Օշական, Բյուրական, Աշտարակ և այլ բնակավայրերը:

Արածանի— Արևելյան Եփրատն է. այժմ կոչվում է Մուրադ չայ: Ըստ ավանդության՝ հայերը քրիստոնեություն ընդունելիս մկրտվել են այս գետում (Բագավան քաղաքում): Հնագույն, դեռ նախաքրիստոնեական շրջանից համարվել է սրբազան գետ:

Արաքս կամ Երասխ — Հայաստանի մեծ գետերից մեկը, որ սկիզբ է առնում Կարինից հարավ-արևելք գտնվող Բյուրակնյան (Բին գյոլ) լեռներից:

Արծրունի— հնագույն նախարարական նշանավոր տոհմերից մեկը Հայաստանում: Վասպուրականի մեծ մասը պատկանում էր այդ տոհմին, որ օտար նվաճողների ձեռնտվությամբ միշտ ձգտում էր թագավորության, որին և հասավ մասամբ: 908 թվականին իշխան Գագիկ Արծրունին ճարպկությամբ և քաղաքական ոչ պատվաբեր խաղով հիմք դրեց Վասպուրականի հայկական թագավորության՝ Վան քաղաքում: Արաբները, ապա Բյուզանդիան, հայոց ուժերը ջլատելու համար աջակցում էին նրան: Բայց այդ թագավորությունը երկար չտևեց: 1021 թ. Սենեքերիմ Արծրունի թագավորն ստիպված եղավ թողնել իր երկիրը Բյուզանդիային և տեղափոխվել Փոքր Հայք, Սեբաստիան դարձնելով իր մայրաքաղաքը:

Արմենիա — թե՛ հնում, թե՛ այժմ օտար ազգերը այս անունն են տալիս Հայաստանին:

Արշակ Բ — հայոց թագավոր (345—367 թթ.) Արշակունի դինաստիայից, ձգտել է ստեղծել կենտրոնական ուժեղ իշխանություն և նախարարներին ենթարկել իրեն: Այդ նպատակով էլ հիմնում է Արշակավան ավատ քաղաքը, որտեղ կարող էին ապրել անգամ հանցագործները, նախարարների մոտից փախչողները: Դժգոհ նախարարները փախան Պարսկաստան, լավ համարելով ենթարկվել Շապուհին, քան իրենց արքային, որ ձգտում էր թուլացնել նրանց իշխանությունը: Նախարարների ամբաստանությամբ՝ Շապուհը խաբեությամբ կանչեց Արշակին և բանտարկեց Անհուշ բերդում, ուր և նա անձնասպան եղավ:

Արշակավան— ավատ քաղաք Այրարատ նահանգի Կոգովիտ գավառում. հիմնեց Արշակ Բ ը՝ նախարարների իշխանությունը թուլացնելու համար, արտոնություններ տալով այստեղ ապրողներին, նախարարներից փախչող հպատակներին: Ավատ քաղաքը փախ-

չողների թիվն ըստ երևույթին շատ մեծ էր և դա վնասում էր նախարարներին. այդ պատճառով և արյունահեղ կռիվներ ծագեցին թագավորի և նախարարների միջև, որոնք իրենց վորձերով հարձակվեցին քաղաքի վրա՝ կոտորեցին մոտ 20 հազար բնակիչ և քաղաքը կործանեցին հիմնահատակ:

Արշակունի — թագավորական դինաստիա Հայաստանում, Պարթև Արշակունիների մի ճյուղը: Մեր թվ. 64 թ. հաստատվեց Հայաստանում, հանձին Տրդատ Ա-ի:

Արշակունիների, ինչպես և Արտաշեսյան դինաստիայի հայկական պետությունը պաշտոնապես կոչվել է Մեծ Հայք: Այն ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տարածքը: Մեծ Հայքի թագավորության սկիզբը դրեց Արտաշես Ա-ը (189—160 թթ. մ.թ.ա.): Թագավորությունը միջազգային ճանաչում ունեցավ 65 թ. մ. թ. ա.: Մեծ Հայքի թագավորությունը 385 թ. բաժանվեց Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի միջև:

Արշակունիների իշխանությունը վերջացավ 428 թ., այդ տան վերջին՝ Արտաշիր (Արտաշես) թագավորով, որից հետո Հայաստանն ընկավ Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի և ապա՝ արաբների իշխանության տակ:

Արտաշեսյան և Արշակունի դինաստիաների թագավորները կոչվում էին Մեծ թագավոր Մեծ Հայքի կամ Մեծ արքա Մեծ Հայքի:

Արշարունիք— Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը, որ բռնում էր Երասխաձորի ձախ մասը (այժմյան Կաղզվանից հյուսիս) և պատկանում էր Կամսարական նախարարներին: Այս գավառի մեջ էր գտնվում նրանց ոստանը՝ Երվանդաշատ քաղաքը: Այս գավառում հայտնի էին նաև Երվանդակերտ, Արտագերս ու Կապույտ բերդերը:

Արտագերս — նշանավոր ամրագույն բերդ: Պատկանում էր Կամսարական նախարարներին: Մեր թվարկ. 3 թվին հռոմայեցիք պաշարեցին այս բերդը և չկարողացան վերցնել: Պաշարման ժամանակ վիրավորվեց Օգոստոս կայսեր թոռ Գայոս Կեսարը և մեռավ: IV դարում, Շապուհի արշավանքի միջոցին, Փառանձեմ թագուհին արքայական գանձը և 17 հազար այր ու կին վերցրած ամրացավ այս բերդում և 13 ամիս կռվեց պարսից դեմ: Բայց սովը և հիվանդությունները ընկճեցին բերդականներին, և բերդն ընկավ պարսից ձեռքը:

Արտավազդ Բ — հայոց թագավոր (55—33 թթ.), բանաստեղծ և դրամատուրգ, որդի Տիգրան Մեծի: Պաշտպանելով հայրենիքը՝ գոհ դարձավ հռոմայեցիների նենգության:

Բագրատունի Սմբատ— նշանավոր վորավար Պապ թագավորի օրով:

Բագրատունիք— հնագույն նախարարական տոհմերից մեկը, որ Արշակունի թագավորների օրով (64—428 թթ.) խոշոր դեր էին խաղում արքունիքում: Նրանց շնորհված էր թագավորների գլխին (գահ բարձրանալիս) թագ դնելու իրավունք, և այդ պատճառով նրանք կոչվում էին «թագադիր ասպետներ»: Բագրատունիները եղել են և թագավորի առաջին խորհրդականները: Գահնամակում նախարարական տոհմերի մեջ նրանք բռնում են երկրորդ տեղը: Արշակունիների իշխանության անկումից հետո (428 թ.), երբ Հայաստանն ընկավ նախ պարսից, ապա՝ արաբների իշխանության ներքո, Բագրատունիները, չորս դարից ավելի, անընդհատ, մեծ գոհեր տալով, ձգտում էին վերականգնել Հայաստանի ինքնուրույնությունը, ձգտում էին թագավորական իշխանության, որը և, վերջապես, ձեռք բերին IX դարի կեսին: Մի փոքր ուշ նրանց մի ճյուղը թագավորեց Վրաստանում:

Բագրեւանդ— Այրարատ նահանգի հարավային գավառներից մեկը, ամենից ընդարձակը, որին համապատասխանում է այժմյան Ալաշկերտի հովիտը: Բաժանված է երկու դաշտագետինների— արևելյանը՝ Ձիրավի դաշտ, որի միջով հոսում է Արածանին: Բագրեվանդը հաճախ է հիշվում հայոց պատմության մեջ, որովհետև եղել է քաղաքական և պատմական շատ դեպքերի թատերաբեմ:

Բասեն— Այրարատ նահանգի ընդարձակ գավառներից մեկը, որ բաժանված էր երկու գավառների՝ Վերին և Ստորին Բասեն: Վերջինս կոչվում էր նաև Անփայտ Բասեն կամ Վանանդ:

Բդեշխ— այսպես էին կոչվում Հին Հայաստանի այն նախարարները, որ Հայաստանի չորս սահմանամերձ նահանգները (Գուգարք, Աղձնիք, Ծոփք, Նոշիրական) կառավարում էին մյուս նախարարներից ավելի մեծ իրավունքներով և միաժամանակ համարվում էին փոխարքաներ:

Բզնունյաց ծով— Վանա լիճը, որը կոչվել է նաև Ւևղի լիճ:

Բյուզանդիոն— Կ. Պոլսի հին անունը՝ բյուզանդական կայսրության ժամանակ:

Գաբեղյանք (Գաբեղյաններ) — նախարարական տոհմերից մեկը, որի ոստանն էր Այրարատ նահանգի Գաբեղյանք գավառը (այժմ Կաղզվանի շրջան): Ըստ բանասեր Ղևոնդ Ինճիճյանի, Գաբեղյան տոհմը գոյություն է ունեցել մինչև XII դարը, ապա գաղթել է Լեհաստան և իբր լեհական Սապեգա իշխանները դրա շառավիղներն են:

Գառնի— Կոտայք գավառի հնագույն բերդերից մեկը, ներկայիս նույնանուն գյուղի մոտ, Երևանից 24 կիլոմետր արևելք: Մեր թվ. I դարում բերդը վերակառուցեց և բարեկարգեց Տրդատ Ա-ը: Այդտեղ կար և դղյակ: Ծառայում էր իբրև թագավորական ամառանոց: Այստեղ է գտնվում հռչակավոր տաճարը՝ «Սարավոյք Տրդատայ»:

Գնթունի— նախարարական տուն: Տիրում էր Նիգ գավառին (այժմյան Ապարանի շրջան): Նրանց ոստանը գտնվում էր Քասաղ ավանում (այժմյան Ապարան շրջանային կենտրոնը): Սրանց՝ IV դարում կառուցած բասիլիկան մինչև այժմ էլ կանգուն է: Գնթունիները համարվում էին թագավորին գահընկեցնող:

Գնունի— նախարարական տուն, տվել է մի շարք պետական գործիչներ և զորավարներ: Կալվածներ ունեին Տուրուբերան նահանգի Աղիովիտ գավառում, Վանա լճից հյուսիս:

Գրիգոր Լուսավորիչ— նշանավոր հոգևոր և քաղաքական գործիչ: III դարի վերջերում քրիստոնեություն էր քարոզում Հայաստանում: Քրիստոնեությունը երկրում ընդունվելուց հետո (301 թ.) Տրդատ թագավորի հետ միասին կործանված հեթանոսական տաճարների ու մեհյանների փոխարեն կառուցեց նոր տաճարներ ու մենաստաններ: 298—325 թթ. եղել է հայ եկեղեցու առաջին պատրիարքը: Նրա հիմնած կաթողիկոսությունը դառնալով ժառանգական պատիվ՝ տևեց մինչև Սահակ Պարթևի մահը (439 թ.): Լուսավորչի տոհմը հարուստ էր. ուներ սեփական 18 գավառ:

Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհ — Հայաստանի 15 նահանգներից մեկը, որի սահմաններն էին՝ հյուսիսից Վիրք, արևելքից Ուտիք, հարավից Այրարատ և արևմուտքից Տայք: Արշակունյաց Հայաստանի Հյուսիսային բդեշխությունը: Հայերին պատկանած ժամանակ

Գուգարքն ուներ 9 գավառ: Նրա մեջ մտնում էին այժմյան Լոռու գավառը, Ղափախի գավառի մի մասը և Ջավախքի (Ախալքալաք), Արտահանի ու Արտանուշի գավառները: Կենտրոնն էր Ծուրտավ քաղաքը (այժմ Արուխլո գյուղ Վրաց. ԽՍՀ Մարնեուլի շրջանում): 385 թ. հետո մտել է Վրաց աշխարհի կազմը: Գուգարքի արևելյան՝ հայկական մասը՝ IX դարից նորից մտավ Հայաստանի կազմը: Այստեղ հիմնվեց Կյուրիկյան-Բագրատունիների հայկական թագավորությունը:

Դարանաղի — Բարձր Հայքի նշանավոր գավառներից. այժմ հայտնի է Ջեմախ անունով: Այստեղ էին գտնվում Անի ամրոցը, Կամախը և Թորդան ավանը:

Դարույնք կամ Դարոնք — նշանավոր բերդ Այրարատ նահանգի Կոգովիտ գավառում: Պատմության մեջ հիշվում է իբրև հզոր ամրոց և արքայական գանձատեղի, ապա՝ իբրև Բագրատունյաց պայազատների ոստան: Վերջին անգամ այդ բերդը հիշվում է Թոմա Մեծոփեցու պատմության մեջ: 15-րդ դարից կրում է Բայազիդ անունը:

Դվին — Հայաստանի մայրաքաղաք IV—IX դարերում: Հիմնել է Մեծ Տրդատի որդի Խոսրով Բ Կոտակը (330—342 թթ.), ավելի հին Արտաշատ մայրաքաղաքի մոտ: Ավերակները գտնվում են այժմյան Արտաշատի շրջանում, նույնանուն գյուղի մոտ:

Եգերացիք կամ Եգերացվոց աշխարհ— միջին դարերում կոչվում էր նաև Ափխազաց աշխարհ: Այժմյան Արևմտյան Վրաստանը: «Եգերացիք» հայկական ձևն է վրացական «մեգրել» ցեղանվան:

Երնջակ — գավառ Սյունյաց աշխարհի, Գողթանի և Նախիջևանի միջև: Բռնում էր Երնջակ գետի (Ալինջա չայ) հովիտը: Հայտնի էր իր ամուր բերդով: Ավերվեց արաբական Ծուաուֆ ամիրայի և Լենկ-Թեմուրի ասպատակությունների ժամանակ:

Եփրատ — Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի գլխավոր գետերից մեկը: Եփրատը միջին հոսանքներից սկսած ամենահին ժամանակներից եղել է նավարկելի, ինչպես հիշում են Հերոդոտը, Պլինիուսը և Ստրաբոնը:

Զարեհավան— քաղաք Բագրևանդի գավառում, Բագավանի մոտ: IV դարում, Արշակ Բ-ի բանտարկվելուց հետո պարսիկները գրավեցին և կործանեցին հիմնահատակ: Պտղոմեոսը հիշում է իր աշխարհագրության մեջ Զարուանա անունով:

Զարևանդ (Զարավանդ) — քաղաք և գավառ Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգում. այժմ Զեյրավանդա գյուղ Խոյից հյուսիս:

Էջմիածին — վանք, որ ըստ ավանդության հիմնվել է մեր թվ. 301—303 թթ. Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Մեծի ձեռքով մայրաքաղաք Վաղարշապատում:

Իթերիա — տե՛ս Վրաց աշխարհ:

Խադ — Ներսես Մեծի տեղապահը. խստաբարո եկեղեցական. հանդիմանում էր անգամ թագավորներին:

Մոփք կամ Մոփոց աշխարհ — Հայաստանի հարավ-արևմտյան նահանգ: Արշակունիների ժամանակ Հայաստանի չորս բդեշխություններից մեկը: Հուստինիանոս I-ի ժամանա-

կից կոչվում էր նաև Չորրորդ Հայք. համապատասխանում է այժմյան Խարբերդի և նրա հարակից գավառներին: Բդեշխանիստ քաղաքն էր Արշամաշատը՝ Խարբերդից ոչ հեռու:

Կամսարական — նախարարական մեծ տոհմ. սրանց էին պատկանում Արշարունիք և Շիրակ գավառները իրենց քաղաքներով ու բերդերով: Հատկապես կարևոր է հիշատակել Երվանդաշատ քաղաքը: Այս տոհմը տվել է նշանավոր հայրենասեր գործիչներ:

Կապին — հնագույն հայկական բերդ և քաղաք, որ տարբեր ժամանակներ կրել է տարբեր անուններ. այժմ Էրզրում՝ Թուրքիայում:

Կամրջաձոր — հռչակավոր մենաստան Արշարունիք գավառի մեջ՝ այժմյան Կաղզվանի մոտերքը:

Կեսար — (հունարեն Kaisar) — այսպես էին կոչվում ինչպես Արևմտյան, նույնպես և Արևելյան հռոմեական կայսրերը:

Կեսարիա — Կապադովկիայի նշանավոր քաղաքներից մեկը. կոչվում էր Մազակ, որ Տիբերիոս կայսեր վերակառուցումից հետո, ի պատիվ նրա, կոչվեց Կեսարիա: Նշանավոր դարձավ քրիստոնեության առաջին դարերում, որպես եպիսկոպոսանիստ, ուր մինչև Պապի թագավորելը ձեռնադրվում էին հայոց կաթողիկոսները:

Կիլիկիա — երկիր Փոքր Ասիայում, Միջերկրական ծովի ափին: Հնագույն ժամանակներում ընկել է շատ պետությունների իշխանության ներքո. երբեմն եղել է և անկախ. IV դարում գտնվում էր Բյուզանդիայի ձեռքում, որը և կառավարեց նրան մինչև X դարի վերջերը, երբ հայերը տիրեցին և հաստատեցին Ռուբինյան թագավորների հարստությունը, որը տևեց շուրջ երեք դար (1080—1375 թթ.):

Կոգովիտ — Այրարատ նահանգի գավառներից մինը, որ համապատասխանում է այժմյան Բայազիդի գավառին (Թուրքիա):

Կորդուք կամ Կորդվաց աշխարհ — Մեծ Հայաստանի Կորճայք աշխարհի գավառներից մեկը, որ կոչվում էր նաև Տմորիք. այժմ Բոհտան շրջան (Թուրքիայում): Արշակունյաց Հայաստանի չորրորդ բդեշխությունն էր:

Համհարով — թիկնապահ, ավնվական ծագումով:

Հավնունիք — նախարարական տոհմ, որի ներկայացուցիչները հսկում էին Բագրևանդից դեպի արևմուտք՝ Հավնունիք և Բասեն գավառները տանող լեռնային անցուղիները:

Հեր — գավառ Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգում: Կապուտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս: Հետագայում Խոյ գավառ: Կենտրոնն է եղել Հեր քաղաքը: IV դարում Խոռխոռունիների Մաղխազունիք տոհմի Մալխազների կենտրոնը:

Հռոմ — բառացի՝ հռոմայեցի. IV դարից սկսած հայերն այսպես էին անվանում բյուզանդական պետությունը (Հռոմոմց աշխարհ) և բյուզանդացիներին: Միջին դարերում այդ անունով կոչում էին նաև բոլոր հունադավան հայերին:

Հովիանոս — Բյուզանդիայի կայսր (363—364 թթ.): Պարսից հետ ստորագրեց, ըստ

Ամմիանոսի, մի «ամոթալի հաշտություն», որով վերադարձրեց Տիգրիսի ձախ ափին գըտնըվող բյուզանդացիների գրաված բոլոր հողերը և պարտավորվեց, որ Բյուզանդիան երբեք չի օգնի հայերին:

Հուլիանոս Ուրացող — բյուզանդական կայսր (361—363 թթ.). քրիստոնեությունն ուրանալով՝ աշխատեց վերահաստատել հռոմայեցիների նախկին հեթանոսական կրոնը, բայց հափիվ թագավորեց երկու տարի և սպանվեց պարսից դեմ սկսած պատերազմում:

Զիրավի դաշտ — գտնվում է Բագրևանդի գավառում, Նպատ լեռան տակ: Այստեղ էր գտնվում հայտնի Բագավանը, որտեղ 301 թ. տեղի ունեցավ հայոց արքունիքի և բանակի մկրտության ծիսակատարությունը, և քրիստոնեությունը հայտարարվեց Մեծ Հայքի պետական կրոն:

Զյունական — երկրորդական նախարարություն:

Զորափոր — կամ Զորոց աշխարհ և կամ Զոր գավառ — Գուգարքի գավառներից մեկը, Վիրքին սահմանակից: Համապատասխանում է այժմյան Ալավերդու շրջանին:

Մամիկոնյաններ — նախարարական մեծ, ազդեցիկ տոհմ: Մամիկոնյանների ժառանգական պատիվն էր «սպարապետ հայոց» գործակալությունը: Տոհմը տվել է նշանավոր ռազմիկներ և սպարապետներ, ինչպես՝ Վաչե, Արտավազդ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուել, Մեծն Վարդան, Մեծն Վահան և այլն: Արշակունի թագավորների օրով և հետագայում կատարում էին առաջնակարգ դեր, որպես սպարապետներ, մարզպաններ, հայոց իշխաններ: Նրանց ժառանգական կալվածն էր Տայք նահանգը՝ իր Էրախանի ոստանով և Իշխանաց գյուղով: Հարավային Հայաստանում նրանց էր պատկանում Տարոն գավառը՝ իշխանանիստ Ողական ամրոցով:

Մանանաղի — Բարձր Հայքի գավառներից մեկը, Կարինից հարավ:

Մարդպետ — Վասպուրական նահանգում ապրող Մարդ ցեղի պետի տոհմական տիտղոսը: Արշակունյաց արքունիքում խաղում էին մեծ դեր, ունենալով «մարդպետության» պատիվը, որպես արքունի կալվածների և թագավորի կանանոցի կառավարիչներ: Սրանց ոստանը գտնվում էր Մարդաստան գավառում (Վանից դեպի հյուսիս-արևելք):

Մեծամոր — Արաքսի ձախ բազուկներից մեկը, որ բխում է Կարխուն գյուղից ոչ հեռու: Այժմ կոչվում է Սև ջուր: Հնում սրա մի ճյուղը միանում էր Ապատ գետին (Գառնի գետին):

Մերուժան Արծրունի — Արծրունի տոհմի նախարարը: Ապստամբեց Արշակ Բ թագավորի դեմ, չցանկանալով ենթարկվել նրան, որ ձգտում էր թուլացնել նախարարների իշխանությունը և դրանց բոլորին ենթարկել կենտրոնական իշխանության: Նախարարական մի քանի մեծ տներ դեմ կանգնեցին թագավորին, կռվեցին, ընկան, բայց Մերուժանը փախավ-գնաց պարսից արքունիքը և ուրացավ անգամ քրիստոնեությունը ու, պարսից բանակի գլուխ անցած, եկավ իր երկրի վրա. ավերեց շատ քաղաքներ ու աշխատեց քրիստոնեությունը վերացնել Հայաստանից՝ հայ հոգևորականներին աքսորելով, եկեղեցիներում ատրուշաններ կանգնեցնելով և քրիստոնեական գրքերը վառելով: Ձգտում էր Շապուհի ձեռնտվությամբ դառնալ թագավոր: Սպանվեց Զիրավի ճակատամարտում Սմբատ Բագրատունու ձեռքով:

Մծբին — քաղաք Հայոց Միջագետքում:

Մոկք կամ Մոկաց աշխարհ — Հայաստանի 15 նահանգներից մեկը, լեռնոտ և րամատչելի երկիր՝ Վանա լճի հարավակողմը: Բաժանվում էր 9 գավառների: Պատ էր Մոկաց նախարարական տանը:

Մուշեղ Մամիկոնյան — նշանավոր և ազդեցիկ սպարապետ Պապ թագավորի

Նախարար — հնում և միջին դարերում այսպես էին կոչվում Հայաստանի ֆեոդալները, թագավորի վասալները: Ժառանգաբար տիրում էին ընդարձակ կալվս Մասնակցում էին թագավորի խորհրդին և, ըստ ավագության աստիճանի, նստո նրա կողքին: Պարտավոր էին թագավորին տալ զորք, գլխավորապես հեծելազոր: Ի գույները սրանցից՝ «ավագ նախարարները», ինքնիշխան էին և հաճախ չէին ուզ թարկվել կենտրոնական, այսինքն՝ թագավորի իշխանության, նույնիսկ պատերա ժամանակ, և այսպիսով թուլանում էր երկրի ինքնապաշտպանությունը: Պատահում ե երբ փորձ էր լինում նրանց կենտրոնական իշխանության ենթարկելու, ինչպես այ Տիրան և Արշակ Բ թագավորները, նրանք ապստամբում էին կամ անցնում հարևս տությունների՝ Պարսկաստանի կամ Բյուզանդիայի կողմը և այդտեղից թշնամությու հրում իրենց թագավորի ու երկրի դեմ:

Նախջվան (Նախճավան կամ Նախիջևան) — պատմական Հայաստանի հնագո ղաքներից մեկը՝ Արաքսի ափին:

Ներսես Ա Մեծ— կաթողիկոս (351—373 թթ.): Նշանավոր հոգևոր և քաղս գործիչ. բոլոր դեպքերում չէ, որ ընդունում էր Արշակ Բ-ի կենտրոնացման քաղաքս թյունը:

Նոշիրական կամ Նոր Շիրական — Հայաստանի հարավային նահանգ, որ ըն Խաբուր գետի հովտում և սահմանակից էր Ադիաբենին: Արշակունյաց ժամանակ տանի չորս բդեշխություններից մեկը:

Նպատ — լեռ Բագրևանդի գավառում: Մեր պատմիչների ասելով, Զիրավի ճս մարտի ժամանակ այս սարի վրա աղոթում էր Ներսես Մեծը հայերի հաղթության

Շապուհ II — Իրանի արքայից արքա, որ կոչվում է «Երկարակյաց», երկար ժս (309—380 թթ.) թագավորելու համար: Մի շարք անգամներ կռվել է Բյուզանդիայի հաղթել է Հուլիանոս Ուրացող կայսեր: Կատաղի կռիվներ է վարել Հայաստանի դեմ նվաճելու և իրեն ենթարկելու: Դավերով և շատ նախարարների խոստումներ Արշակ Բ թագավորի օրով, նախարարներից ոմանց հանելով նրա դեմ, ապա ինքը օգնության գալով: Ճանկանում էր ամեն գնով Հայաստանը հանել Բյուզանդիայի ցությունից և քաղաքականապես ու կրոնապես ենթարկել իրեն:

Շարուր— Հին Հայաստանի Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը: Հայտնի Շարուր դաշտ անունով: Այժմյան Արապդայանի և Նորաշենի շրջանները:

Շիրակ — Հին Հայաստանի Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը: Սկզբում կանում էր Կամսարական նախարարներին, հետագայում VIII դարի վերջում գնեց

րատունիները, որ թագավորելով՝ իրենց իշխանության կենտրոնը նախ դարձրին Բագարան և Երազգավորք (Շիրակավան) բերդերը, ապա Անի քաղաքը:

Ողական — Մամիկոնյան նախարարների տոհմական ոստանը Տարոնում: Այժմ Աղկան՝ Արածանիի ձախ ափին:

Ոստան — այսպես էին կոչվում Արշակունի թագավորներին պատկանող հողերն ու քաղաքները. թագավորության անկումից հետո այդպես կոչվեցին առանձին նախարարների նստավայրերը:

Պապ — նշանավոր հայոց թագավոր (369—374 թթ.) Արշակունյաց դինաստիայից: Գահ բարձրացավ 22—23 տարեկան հասակում: Վարում էր հայ պետականության ուժեղացման և կենտրոնացման քաղաքականություն, ու այդ նպատակով ավելացրեց վորքի, հատկապես հեծելազորի թիվը, գրավեց եկեղեցական հողերի մեծ մասը, արգելեց եկեղեցուն տրվող տուրքերը, փակեց շատ վանքեր ու անապատներ և կարգադրեց, որ աշխատունակ կրոնավորները աշխատեն: Արգելեց եկեղեցականներին մասնակցել պետական գործերին: Միաժամանակ հայ եկեղեցին ազատեց բյուզանդական եկեղեցու կախումից և դարձրեց ինքնուրույն: Այս բարենորոգումները Պապը կատարում էր այն նպատակով, որ ուժեղացնի պետական իշխանությունը Հայաստանում, որ սա ի վիճակի լինի իր անկախությունը պահելու:

Պլուտարքոս — հույն մատենագիր. ծնվել է մեր թվ. I դարի կեսին: 300-ի հասնող նրա աշխատություններից հայտնի են հույն և հռոմայեցի քաղաքական և պետական գործիչների կենսագրությունները (թվով 46) և փիլիսոփայական երկերը Պլատոնի ոգով:

Պոմպեոս — հռոմեական նշանավոր վորավար: Հաղթեց Միհրդատ Պոնտացուն և Պոնտոսն ու Հրեաստանը դարձրեց հռոմեական պրովինցիաներ, իսկ Հայաստանը, ըստ 65 թ. (մեր թ. ա.) պայմանագրի, ենթարկեց Հռոմի ազդեցության:

Սահառունի — նախարարական տուն Հին Հայաստանում: Այս տոհմից առավել հայտնի է Դավիթ Սահառունին, որ կառուցել է Մրենի տաճարը VII դարում:

Սանատրուկ — հայոց թագավոր (88—109 թթ.): Նստում էր իր հիմնադրած Մծուռն քաղաքում:

Սեպուհ — այսպես էին կոչվում նախարարական տոհմի ոչ ավագ անդամները, իշխանների որդիները: Սեպուհների հողաբաժինները կոչվում էին «սեպհական»:

Սյունիք կամ Սիսական — Հին Հայաստանի նահանգներից մեկը, որի մեջ էին մտնում այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի մասերը, Զանգեզուրը և Սևանա լճի ավազանը: Սյունյաց նախարարական տունը թե՛ հնում, թե՛ միջնադարում մեծ դեր է խաղացել Հայաստանի քաղաքական կյանքում, հաճախ ձգտելով նաև արքայական գահի: 963—1170 թթ. կալվում էր առանձին թագավորություն, որ կոչվում էր Բաղաց կամ Կապանի թագավորություն: Մայրաքաղաքն էր Կապանը, այժմյան Ղափանը:

Սիրիա— (Ասորիք) երկիր՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Կիլիկիայի և Պաղեստինի միջև:

Սպարապետ — այսպես էր կոչվում հնում հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատ ղուց ի վեր այդ պաշտոնը ժառանգաբար պատկանում էր Մամիկոնյան տոհմին, որ ս նշանավոր սպարապետներ: Սպարապետներ տվել են երբեմն նաև Բագրատունի, Սահառունի, Ռշտունի և այլ նախարարական տները:

Սպեր — հնում Բագրատունի նախարարների տոհմական կալվածքը, որ գտն Կարինից հյուսիս-արևմուտք: Այժմ Իսպիր՝ Ճորոխի ավազանում:

Վաղարշապատ կամ **Վաղարշակերտ** — Հայաստանի հին մայրաքաղաքներից Հայոց Վաղարշ I թագավորը (117—140 թթ.) Արտաշատից այստեղ փոխադրեց ի նիքը: 301 թ., երբ քրիստոնեությունը Մեծ Հայքի թագավորության պաշտոնակ հռչակվեց, Վաղարշապատը դարձավ հայոց կաթողիկոսների գահանիստ: Այժմ է քաղաքը:

Վաղես — Բյուզանդիայի կայսր (364—378 թթ.). հաղթեց գոթերին և ենթարկ բայց շուտով հաղթվեց նրանցից և սպանվեց Ադրիանուպոլսում:

Վայոց Ձոր — Սյունյաց նահանգի գավառներից մեկը: Այժմ Եղեգնաձորի և Ա վի շրջանները:

Վան — Հայաստանի հնագույն քաղաքներից մեկը, որ իր գոյությունը պահա շուրջ 3000 տարի, նույնանուն լճի եզերքին: X դարում դարձավ Արծրունի թագա մայրաքաղաքը:

Վանանդ կամ **Անփայտ Բասեն** — Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը, Վ սենից և Տայքից դեպի արևելք: Շիրակից դեպի արևմուտք: Գլխավոր քաղաքը՝ Կա

Վասպուրական — պատմական Հայաստանի հարավային նահանգը Վան յ Եղել է Արծրունի և Մարդպետական նախարարական տոհմերի սեփականությու րում դարձավ Արծրունյաց թագավորության հիմնական տերիտորիան:

Վարաժնունիք — գավառ Այրարատ նահանգում. ընդգրկում էր այժմյան Հր Սևանի, Դիլիջանի և Կարմիրի շրջանների մասերը ընդգրկող տարածքը: Արշակ ժամանակ այս գավառը եղել է արքունի որսատեղի. ժամանակի ընթացքում դա Վարաժնունի նախարարության ժառանգական սեփականությունը:

Վրաց աշխարհ կամ **Վիրք** — այժմյան Արևելյան Վրաստանը, որը միջնադա մատենագիրները կոչում էին Վրաց տուն կամ Վրաստան: Մայրաքաղաքն էր Մցխեթան և ապա՝ Թբիլիսին (Տփղիս):

Տակիտոս — հռոմայեցի պատմագիր: Ծնվել է մ. թ. I դարում: Գլխավոր ս թյուններն են «Պատմությունը» (14 գիրք) և «Տարեգրությունները» (16 գիրք): լոր երկերից մեզ հասել են միայն 10 գիրք:

Տայք — Հին Հայաստանի հյուսիսարևմտյան նահանգներից մեկը: Մամիկոն ժառանգական կալվածն էր, որի կենտրոնն էր Իշխանաց գյուղը: VIII դարից Բա

յաց տան սեփականությունը: Վտանգների ժամանակ հայ թագավորները հաճախ, ինչպես վեպում նկարագրված միջոցին, ապաստանել են այդ լեռնոտ և անմատչելի վայրում և թույլ չեն տվել թշնամուն առաջ գնալու: Տայքը բռնում էր Ճորոխ գետի միջին հոսանքի ավազանը:

Տանուտեր կամ **նահապետ** — այսպես էր կոչվում նախարարական տան ավագը, տոհմապետը: Սեպուհները տոհմի կրտսեր անդամներն էին:

Տարոն — նշանավոր գավառ Տուրուբերան նահանգում՝ Վանա լճից արևմուտք: Այժմյան Մշո դաշտը՝ Մեղրագետի հովիտը: Հայկական հին ավանդությանց համաձայն՝ եղել է հայ ժողովրդի օրրանը, Հայկի առաջին բնակավայրը: Այստեղ են գտնվել հեթանոս հայերի տաճարները, այստեղ է կառուցվել և քրիստոնեական առաջին եկեղեցին՝ Աշտիշատում: Մինչև VIII դարի վերջը Տարոնը Մամիկոնյան տան սեփականությունն էր, ապա անցնում է Բագրատունիներին:

Տարսոն — քաղաք Կիլիկիայում: Ենթադրվում է, որ հիմնվել է 14-րդ դարում մ. թ. առաջ: Իր գոյության ընթացքում ընկել է տարբեր նվաճողների ձեռքը: IV դարում տիրում էին բյուզանդացիք: X դարի վերջերում բյուզանդացիներից խլեցին Ռուբինյան հայ իշխանները: Տարսոնում 1198 թ. հունվարի 6-ին տեղի ունեցավ Կիլիկյան Հայաստանի առաջին թագավոր Լևոն Բ Մեծագործի թագադրությունը:

Տերենտ — բյուզանդական արևելյան բանակի հրամանատար: Ըստ Ամիանոս Մարկելինոսի՝ արտաքուստ «համեստ մարդ, բայց իր ամբողջ կյանքի ընթացքում ամեն տեղ գըրգռում էր երկպառակություններ»: Խաբեությամբ ընթրիքի կանչելով՝ սպանեց Պապ թագավորին, Վաղես կայսեր հրահանգի համաձայն:

Տիգրանակերտ — հին հայկական քաղաք, որ հիմնել է Տիգրան Մեծը մ. թ. ա. 77 թ.: Գտնվում էր Տիգրիս գետի հյուսիսակողմը, այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղում: Եղել է հարուստ, բարեկարգ քաղաք: Բազմիցս ենթարկվել է պարսիկների և հռոմայեցիների հարձակումներին ու ավերածության: Միջին դարերում կոչվում էր նաև Նփրկերտ կամ Մարտիրոպոլիս— Մարտիրոսաց քաղաք. արաբները կոչում էին Միափարիկին:

Տիսբոն — Պարթևական և Սասանյան Իրանի մայրաքաղաքը. գտնվում էր Տիգրիսի ձախ ափին, Բաղդադից ոչ հեռու:

Տիրան— Հայոց թագավոր (338—345 թթ.): Սկզբում ուներ սասանյան օրիենտացիա, հետագայում փոխում է իր քաղաքական գիծը և որդեգրում է բյուզանդական օրիենտացիա, որի համար և Շապուհը, խաբեությամբ հյուր կանչելով, կուրացրեց նրան:

Տմորք— տե՛ս Կորդուք:

Տրդատ Գ Մեծ — հայոց թագավոր (274—330 թթ.). սրա օրով Հայաստանն ընդունեց քրիստոնեություն, և այդ առթիվ նա մեծամեծ կալվածներ ու արտոնություններ տվեց եկեղեցուն ու վանքերին:

Ստ. Զորյանի «Պապ թագավոր» վեպի ժամանակաշրջանին և IV դարի Հայաստանի պատմության հիմնական իրադարձություններին ծանոթացնելու համար հրատարակչությունը նպատակահարմար գտավ գրքում վերահրել ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանի «Հայաստանը IV դարում» պատմական ակնարկը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ IV ԴԱՐՈՒՄ

(պատմական ակնարկ)

Մ. թ. IV դարի երկրորդ կեսի իրադարձությունները Հայաստանի պատմության նշանակալից էջերից են՝ լի ողբերգական բախումներով և հերոսական գործերով:

Այդ մի ժամանակաշրջան էր, երբ դաժան և ծանր պայքարում մի կողմից՝ Պարսկաստանի, մյուս կողմից՝ Հռոմի, ապա՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության կամ Բյուզանդիայի դեմ, Հայաստանը պաշտպանում էր իր պետական անկախությունը, պայմաններ ստեղծում երկրի խաղաղ վարգացման, նրա մշակույթի ծաղկման համար:

Մ. թ. I դարից մինչև V դարի 20-ական թվականների վերջը Հայաստանում թագավորում է Արշակունիների թագավորական դինաստիան՝ հարստությունը:

Հայ Արշակունիների հարստությունը իր արմատներով հասնում է մինչև հելլենիստական դարաշրջանը: «Մեծ Հայք» (Armenia Maior) պաշտոնական անունը կրող Արտաշեսյանների թագավորությանը փոխարինած հայ Արշակունիների թագավորությունը մի քանի հարյուրամյակ (63—428 թթ.) ամեն ջանք գործադրեց Մեծ Հայքի տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու և պետական համակարգը ամրապնդելու համար:

Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը գտնվում էր հին աշխարհի երկու հակամարտող տերությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև ու հաճախ դառնում էր ռազմական բախումների ասպարեզ:

Ստրկատիրական Հռոմը ճանաչեց Մեծ Հայքի տարած-

քային ստատուսը Գնեյոս Պոմպեոսի հետ Տիգրան Բ Մեծի խաղաղության պայմանագիր կնքելուց հետո:

Հռոմեապարթևական հակամարտությունը ավարտվում է Հռոմի պարտությամբ և Հռանդեայում կնքված պայմանագրով (63 թ.), ըստ որի Հայաստանում պետք է թագավորեին պարթև Արշակունիների հարստության ներկայացուցիչները, որոնց ամեն անգամ առաջադրելու էր պարթևական արքայից արքան, հռոմեական կայսեր հաստատմամբ: Սակայն երկու տերությունների կողմից արդեն պաշտոնապես ճանաչված Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ Ա-ն (63—88) ձգտեց հայոց գահը իր սերունդների ժառանգական սեփականությունը դարձնել, որը և ի վերջո հանգեցրեց Արշակունյաց հարստության հայկական ճյուղի հիմնադրմանը:

Թվում էր, թե այսուհետև Հայաստանում պիտի ավելի ուժեղանա իրանական ազդեցությունը: Սակայն այդպես չընթացավ Արշակունյաց Հայաստանի հետագա պատմությունը: Հակադրվելով Հռոմին, Հայաստանը միևնույն ժամանակ չորդեգրեց վարգացման այն միտումը, որ պարթևներին ու ամբողջ Իրանը տանում էր դեպի հելլենիստական մշակույթի վերացումը և վրադաշտականության ձևավորումը իբրև պետական կրոն: Մեծ Հայքում վրադաշտականությունը հող չգտավ, և Հայաստանը մնաց իբրև հելլենիստական մշակույթի կենտրոններից մեկը: Այդ մշակույթի հետագա վարգացման արգասիքը քրիստոնեական գաղափարախոսության ձևավորումն էր: Սեփական դեմքը պահպանելու ձգտումը երևում է և մշակույթի բնագավառում:

II դարի վերջում և III դարի սկզբում Պարթևական պետության մեջ առաջ եկավ Պարսք նահանգի գերագույն քրմերի և կառավարիչների հարստությունը ի դեմս Սասանի տոհմի ներկայացուցիչների: Այդ ժամանակ Հայաստանում թագավորում էր Վաղարշ Բ-ն (186—198), որի օրոք վերջնականապես ձևավորվեց հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը:

Վաղարշ Բ-ն զգույշ և չափավոր քաղաքականություն էր վարում, չեզոք դիրք բռնելով պարթևների հանդեպ և խուսափելով նրանց օգնելուց: Նրա ժամանակ շարունակվում էին ալանների ներխուժումները Անդրկովկաս և Հայաստան: Ալաններին ցեղակից էին մապքութները, որոնց երկրում կապմավորված Մապքթաց Արշակունիների թագավորությունը մշտական սպառնալիք էր հանդիսանում Աղվան-

քի, Հայաստանի և Ատրպատականի համար: Մովսես Խորենացին (410—492) գրում է, որ նրանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը մեծ բազմությամբ և քաջամարտիկ մարդկանցով: Նրանց բազմությունը կոտորելով՝ դիակները սփռում է դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հալածելով անցնում է Ճորա պահակով: Այստեղ Վաղարշը սպանվում է մի աղեղնավորի ձեռքով:

Պատերազմի դաշտում ընկած Վաղարշ Բ-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ն (196—215): Նա անցնում է Կովկասյան լեռները իր հոր մահվան վրեժն առնելու: Հաղթանակով վերադառնալով, նա, ինչպես վկայում է Խորենացին, «մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով»: Բանասիրության մեջ ենթադրվում է, որ Եգիպտոսում, Թեբե քաղաքում գտնված հունարեն արձանագրությունը՝ «Խոսրով հայ տեսեալ վարմացայ», վերաբերում է այս Խոսրով թագավորին: Այսպիսով, Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի ժամանակից արդեն հաստատապես կարելի է խոսել հայ Արշակունիների ժառանգական դինաստիայի մասին:

Իրանում՝ Սասանյանների գլխավորությամբ սկսած հակապարթևական պայքարը ստիպեց հայ Արշակունիներին ավելի սերտ կապերի մեջ մտնել Հռոմի հետ՝ արևմուտքում և քուշանների հնդկա-պարթևական թագավորության հետ Արևելքում: Հռոմը իր հերթին հատկապես շահագրգռված էր Մեծ Հայքի թագավորությունը իր քաղաքական ազդեցության ոլորտում ունենալ: 226 թ. Պարսկաստանում որպես շահանշահ գահակալեց Արտաշիր Ա Պապականը (225—241)՝ Սասանյանների հարստության հիմնադիրը: Վերջին պարթևական թագավոր Արտավազդը սպանվեց 227 թ.: Իրանում Պարթև Արշակունիների հարստությունը վերացվեց: Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև տեղի ունեցող ռազմական բախումների վայրը Միջագետքն էր, որի հետ սահմանակից էր Հայաստանը ու կրկին հարց բարձրացավ՝ սրանցից որի՞ հետ պետք է դաշնակցեր Հայաստանը:

Սասանյան Իրանում վրադաշտականությունը հռչակվել էր որպես պետական կրոն: Սասանյանների կողմից պարթև Արշակունիների վերացումը և հակահելլենիստական ռեակցիան Պարսկաստանում, որն արտահայտվեց վրադաշտականության կայունացմամբ, հակառակ տրամադրություններ առաջացրեց Հայաստանում: Հայ Արշակունիները դառնում

էին Սասանյանների և այն ամենի ոխերիմ թշնամիները, ինչ որ բխում էր վրադաշտական գաղափարախոսությունից: Հայոց թագավոր Տրդատ Բ (216—256) ձեռք էր առել բոլոր միջոցները՝ օգնելու կործանվող պարթև Արշակունիներին, սակայն այդ նրան չի հաջողվել: Պարթև Արշակունիների իշխանության տապալումից ու վերացումից հետո անխուսափելիորեն հերթը հասնում է Արշակունիների հայ ճյուղին: Ստեղծված միջազգային իրադրությունը հարկադրում էր Հայաստանի գահակալներին՝ ընդունել համապատասխան դիրքորոշում: Եվ հայկական արքունիքը ու այնտեղ ապաստանած պարթև Արշակունիների ներկայացուցիչներն ավելի են ամրապնդում կապերը Հռոմեական կայսրության հետ, որն արդեն պատրաստվում էր դիմագրավել պարսից արքա Արտաշիրին Միջագետքում:

Սասանյանները Շապուհ Ա-ի (241—272) գահակալության ժամանակից ակտիվացրին Իրանի ռազմական գործողությունները Միջագետքում, որոնց ընթացքում պարսիկները հաղթանակներ տարան և ստիպեցին հռոմեական կայսր Փիլիպոս Արաբին (244—249) խաղաղության պայմանագիր կնքել, որը ժամանակակիցները բնութագրեցին որպես «ամոթալի խաղաղություն»: Այդ պայմանագրի հետեվանքով Մեծ Հայքի թագավորության համար ծանր վիճակ ստեղծվեց, սակայն հայոց թագավոր Տրդատ Բ-ն ապստամբեց և չընդունեց երկրին պարտադրված պայմանները: Պատերազմը վերսկսվեց:

Հռոմեական կայսր Դիոկղետիանոսի օրոք (284—305) կայսրության վիճակը կայունացավ, և այն կրկին ակտիվացրեց իր գործողությունները Արևելքում: Հերթական ճակատամարտում պարսիկները պարտվեցին և Մծբինում կնքվեց 40-ամյա խաղաղության պայմանագիրը, որով հռոմեացիները ամրացան Հյուսիսային Միջագետքում, և վերականգնվեց Մեծ Հայքի տարածքային ամբողջականությունը: Սասանյանները ճանաչեցին հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ի (298—330) գահակալությունը ամբողջ Հայաստանում, և սկսվեց հին հայկական թագավորության քաղաքական վերելքի ու ծաղկման նոր ժամանակաշրջանը:

Տրդատ Գ-ի ջանքերով կարճ ժամանակում վերականգնվեց երկրի պաշտպանունակությունը: Գերագույն հրամանատարի՝ Հայաստանի սպարապետի պաշտոնը դարձավ Մամիկոնյան նախարարական տոհմի ժառանգական արտո-

նությունը: Արքունիքին մերձեցել էին Կամսարականները և մյուս նախարարական տոհմերը, որոնք հակասասանյան կողմնորոշում ունեին:

III դարի վերջում Հայաստանում ծավալվում էր կրոնա-գաղափարական հզոր շարժում, որը 301 թ. հանգեցրեց քրիստոնեության ճանաչմանը որպես Մեծ Հայքի թագավորության պետական կրոն: Համաշխարհային պատմության մեջ Մեծ Հայքը առաջին երկիրն էր, որ քրիստոնեությունը հռչակեց որպես պետական կրոն: Այն միաժամանակ վերածվեց գաղափարական վենքի՝ Անդրկովկասում Սասանյան Պարսկաստանի վավթողական քաղաքականության դեմ մղված պայքարում:

Տրդատ Գ-ի հակակրադաշտական քաղաքականությունը Հայաստանում հավասարավոր էր հակասասանյան՝ հակապարսկական քաղաքականության, մի հանգամանք, որ չէր կարող հանդուրժել Տիվբոնի արքունիքը: Սասանյանների կողմից հովանավորվող կրադաշտականությունը Հայաստանում դիտվում էր որպես հայերի ստրկացման և պարսիկների հետ նրանց միաձուլման միջոց: Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեությունը նպաստեց Հայաստանի քաղաքական, գաղափարական և մշակութային ինքնուրույնության պահպանմանը:

Քրիստոնեության հաղթանակը Հայաստանում ամենից առաջ հռոմեական կողմնորոշում ունեցող թագավորի և նախարարների հաղթանակն էր: Ըստ երևույթին, սկզբնական շրջանում նոր կրոնն առաձին ժողովրդականություն չէր վայելում, և ազնվականության մի մասը ժողովրդական վանգվածների հետ միասին պայքարում էր հանուն իր նախնիների հավատքի: Դրա դեմ է վրդովվում Մովսես Խորենացին՝ նշելով, որ մարդիկ «բռնությամբ մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմադրում են թագավորի կամքին՝ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ» (Խորենացի, Բ, ųբ): Քրիստոնեության տարածման հետ Հայաստանում վերացվում էին հեթանոսական տաճարները և քրմությունը: Քրիստոնեական սրբավայրերը ստեղծվում էին հեթանոսական տաճարների տեղում, որոնց հողերն անցում էին քրիստոնեական եկեղեցուն: Ընդարձակ մեհենական հողերը Տրդատ Գ-ն տալիս էր եկեղեցու սպասավորներին, որպես մշտական և չօտարվող տիրույթներ: Հոգևորականության շարքերը համալրվում էին նաև քրմական դասին պատկանող

մարդկանցով, որոնք այդ ձևով պահպանում էին իրենց հողերի և գույքի նկատմամբ ունեցած ժառանգական իրավունքները, ինչպես նաև պաշտամունքի սպասավորներ լինելու արտոնությունը:

Տրդատ Գ Մեծի ժամանակվանից քրիստոնեական եկեղեցին դառնում է Հայաստանի ու Հռոմեական կայսրության քաղաքական մերձեցման կարևորագույն գործոններից մեկը, չնայած, որ Դիոկղետանոսի կողմից 303 թ. սկըսվում են հալածանքներ քրիստոնյաների դեմ և շարունակվում են նաև նրանից հետո: Մաքսիմիանոս Դայա (305—313) կայսեր գահակալության վերջին տարիներին Հայաստանի և Հռոմեական կայսրության փոխհարաբերությունները բավականին լարված էին, եղան նույնիսկ հայկական և հռոմեական վինված ընդհարումներ 311—312 թթ.: Դա շատ ձեռնտու էր Սասանյաններին: Ուշ շրջանի պատմիչներն այս ընդհարումները բնութագրել են որպես քրիստոնյա Հայաստանի պայքարը հեթանոս Հռոմի դեմ: Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո Մեծ Հայքի արտաքին քաղաքականության մեջ ղեկավար դերում հանդես էր գալիս ոչ միայն Հայոց արքան, այլև հայ եկեղեցու առաջնորդը:

Դա գալիս էր հնագույն ժամանակներից, երբ քրմապետը տնօրինում էր հարևան երկրների հետ ծագած վիճելի հարցերը: Քրիստոնյա հոգևորականության ներկայացուցիչներն սկսում են խոշոր դեր խաղալ դիվանագիտական հարաբերությունների ասպարեզում, որպես դեսպաններ:

Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագիրը կնքելուց հետո Հայաստանը նորից ընդգրկվել էր Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջպետական առևտրաշրջանառության մեջ; Տրդատ Գ-ի վարած իշխանության կենտրոնացման քաղաքականությունը դեմ էր հայ նախարարների, մասնավոր խոշոր հողատերերի շահերին: Հողային նվիրատվությունները աշխարհիկ և հոգևոր հողատերերին, ավելի ու ավելի էին կրճատում արքունիքին պատկանող հողերը, որը խարխլում էր թագավորական իշխանության տնտեսական հիմքերը և նախապատրաստում ֆեոդալական հասարակության հաղթանակը: Տրդատ Գ-ի գահակալության վերջին տարիներին ավելի էին ի հայտ գալիս այն սուր սոցիալական հակասությունները, որոնք գոյություն ունեին մինչֆեոդալական հասարակարգի և ձևավորվող ֆեոդալական հասարակարգի միջև:

Տրդատ Գ-ից հետո գահ բարձրացավ նրա որդին՝ Խոսրով Բ Կոտակը (330—338): Նա շարունակեց հոր կողմից սկսված իշխանության կենտրոնացման քաղաքականությունը և շինարարական աշխատանքները: Նրա օրոք արքունիքը Վաղարշապատից տեղափոխվեց Դվին՝ նախկին մայրաքաղաք Արտաշատից հյուսիս:

Այս խաղաղ շրջանը նշանավորվում է շինարարական և բարեկարգման լայն գործունեությամբ: Փավստոսը պատմում է հսկայական ծառատնկումների մասին, որ կատարում էր ամբողջ երկրից հավաքված հարկատու բնակչությունը: Այդ ծանր աշխատանքն արվում էր պետական պարհակի («խաշար») կարգով: Ընկուզենիների ու կաղնիների տնկարանները ձգվում էին թագավորի ամրոց և կալվածք Գառնիից ցած, Ապատ և Մեծամոր գետերի ափերով մինչև Դվինի դաշտավայրը: Արտաշատից և թագուհու «Տիկնունի դաստակերտից» հյուսիս այդ տնկարանները կոչվում էին «Տաճար մայրի»: Տնկարանների մի այլ շերտ էր ստեղծվել Արտաշատի և Արաքսի (Երասխի) ճահճոտ ափերի միջև և կոչվել «Խոսրովակերտ»: Այստեղ կառուցվեցին արքունական ապարանքներ: Այս անտառները լցնում են վայրի կենդանիներով և դարձնում թագավորի և նրա շքախմբի որսատեղ: «Տաճար մայրին» և «Խոսրովակերտը» պարսպապատվում են, բայց իրար են միացվում, քանի որ դրանց միջև անցնում էր Արտաշատից Վաղարշապատ տանող արքունի պողոտան:

Այս խաղաղ շինարարությունն ընդհատվում է մապքութների Սանեսան (Սանատրուկ) թագավորի ավերիչ արշավանքի և պարսկահռոմեական ռազմական բախումների վերսկըսման պատճառով:

Մապքութների Սանեսան թագավորի գլխավորությամբ հյուսիսային լեռնականները 335 թ. արշավեցին Հայաստան և գրավեցին երկրորդ մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Խոսրով թագավորը և Վրթանես եպիսկոպոսապետը (կաթողիկոսը) փակվում են Կոգովիտի Դարոյնք բերդում, իսկ Վաչե Մամիկոնյանը շարժվում է հունաց կողմը: Մի ամբողջ տարի վաչկատուն հրոսակները վխտում են երկրում. մինչև որ Օշականի մոտ, Ցլուգլուխ բերդի վրա տեղի ունեցած ճակատամարտում Հայոց վորքերը Վաչե Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ջախջախում են նրանց: Սանեսան թագավորն էլ սպանվում է:

Խոսրով Գ-ի օրոք իր ավարտին հասավ Մծբինի խաղաղության պայմանագրի ժամկետը:

338 թ. Շապուհ Բ-ի (309—379) վորքերը պաշարում են Մծբին քաղաքը և ներխուժում Հայաստան: Սկսվում է պատերազմ, և այդ պատերազմի ժամանակ սպանվում է Հայոց սպարապետ Վաչէ Մամիկոնյանը: Պատերազմից հետո վախճանվեց նաև Խոսրով Գ թագավորը, որին թաղեցին իր նախնիների մոտ՝ Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում: Հայաստանի համար ստեղծված այս ծանր շրջանում Վըրթանես եպիսկոպոսապետը հրավիրում է մեծամեծերի խորհուրդ՝ քննարկելու ստեղծված վիճակը: Հայրենիքի պաշտպանության գործը հանձնարարվում է ապդեցիկ նախարար Արշավիր Կամսարականին, իսկ Անդոկ Սյունու գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլիս է ուղարկվում մի դեսպանություն, որը ըստ ընդունված կարգի, շնորհավորում է գահ բարձրացած Կոստանդիոսին (337—361) և նրա ուշադրությունն է հրավիրում Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի վրա:

Հաշվի առնելով Պարսկաստանի կողմից կայսրությանն սպառնացող վտանգը, Կոստանդիոս կայսրը հայ նախարարների հռոմեասեր և պարսկասեր խմբակցություններին խաղաղեցնելու և սիրաշահելու միջոցներ է ձեռնարկում և Հայաստանի թագավոր է հաստատում Տիրանին (338—344), որն, ի հակադրություն իր հոր՝ Խոսրով Կոտակի, ուժեղ անձնավորություն էր: Վրթանես եպիսկոպոսապետի մահից (341 թ.) հետո նա աշխատեց ազատագրվել հոգևորականության խնամակալությունից և հանդուրժողաբար վերաբերվել հեթանոսությանը: Դրանով նա նվաճում է Հռոմի և եկեղեցու հանդեպ թշնամաբար տրամադրված ավնվականության համակրանքը: Տիրանը պայքարում է պառակտող նախարարների դեմ և իր մերձավորն է դարձնում Հայր Մարդպետին, որը կենտրոնական իշխանության հզորացման կողմնակից էր և հավասարապես մերժում էր թե՛ հռոմեական և թե՛ պարսկական կողմնորոշումները:

Տիրան թագավորն ամենից ավելի վստահում էր երկրի սեփական ուժին՝ գյուղացիներից ու ազատներից կազմված վորքին: Հակառակորդները դաժանորեն պատժվում են, որոնց թվում նաև անջատողական ձգտումներ ցուցաբերած Արծրունի և Ռշտունի նախարարական տները: Վերջիններիս

հողերը՝ Վան և Հադամակերտ ամրացված քաղաքներով, թագավորը հանձնում է մարդպետների կառավարմանը: Ի նշան բողոքի Մամիկոնյանները հեռանում են քաղաքական ասպարեզից և փակվում Տայքում, իրենց էրախանի (Ճորոխ գետի հովտում) տոհմական նստավայրում: Ջորքի մեջ մեծ հեղինակություն վայելող Մամիկոնյանների հեռանալով, թագավորը մնում է քաղաքականպես աննպաստ պայմաններում: Տիրանի ներքին քաղաքականության դեմ ընդվզում են նաև պատանի Հուսիկ արքեպիսկոպոսը (341—344) և հռոմեասեր մյուս նախարարները: Ըստ ավանդության, Հուսիկը սպանվում է թագավորի վարքագիծը վճռականորեն դատապարտելու համար: Սպանվում է նաև նոր քահանայապետ Դանիելը, որից հետո Հայաստանի քահանայապետությունը հանձնվում է Աղբիանոսի տան ներկայացուցիչ Փառենին (348—352), որը չէր խառնվում պետական գործերին և ամեն բանում ենթարկվում էր թագավորին:

Երկրի իշխանության կենտրոնացման Տիրանի վարած խիստ և հետևողական քաղաքականությունը հանգեցրեց տոհմիկ ավագանու, հատկապես դրա հռոմեասեր թևի անհաշտ դիրքորոշմանը թագավորի նկատմամբ:

Թագավորի և ավագանու փոխհարաբերություններն այսպես սրված էին մրցակից մեծ տերությունների միջև նոր պատերազմի նախապատրաստման ժամանակ:

Հռոմեական կայսրությունը 344/5 թ. վերսկսում է պատերազմական գործողություններ Սասանյանների դեմ: Հայերը մասնակցում էին այդ պատերազմին հռոմեացիների կողմում: Պարսիկները գերեվարում և կուրացնում են Տիրանին, իսկ 345 թ. Սինգարայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսից արքայազն Ներսեհը գերի է ընկնում և սպանվում: Սասանյանները հարկադրված են լինում հաշտություն կնքել և վերադարձնում են Տիրանին: Կուրացած Տիրանը հեռու է քաշվում պետական գործերից և բնակություն է հաստատում իր կալվածքներից մեկում՝ Արագած լեռան ստորոտին գտնվող Կուաշ (այժմ Կոշ) ավանում: Հայոց թագավոր է հռչակվում Տիրանի որդին՝ Արշակ Բ-ն (մոտ 345—368):

Արշակի գահակալությունը վուգադիպեց երկրում ծավալված ավելի բարդ իրադարձությունների: IV դ. առաջին կե-

սին Հայաստանի տնտեսական վերելքից ուժեղացան խոշոր և մանր հողատերերը, որոնք և դարձան իրենց կառավարմանը կամ օգտագործմանը տրված տարածքների ժառանգական տերերը: Այդտեղ ապրող գյուղացիությունը՝ հողագործները դարձան նրանցից կախված: Սրվեցին դասակարգային հակասությունները, որոնք առավել սուր արտահայտվեցին Արշակավանում:

Արշակ Բ-ն ձգտում էր նորմալ հարաբերություններ պահպանել Հռոմեական կայսրության հետ: Նա հատուկ դեսպանություն է ուղարկում կայսեր մոտ, Կեսարիայում Հայաստանի նոր եպիսկոպոսապետ (կաթողիկոս) ձեռնադրված Ներսեսի (353—372) առաջնորդությամբ: Կոստանդիոս Բ (337—361) կայսրը շտապում է ցուցաբերել իր բարյացակամությունը. նա վերադարձնում է իր արքունիքում գըտնվող պատանդներին՝ Արշակ Բ-ի եղբայրների որդիներին՝ Գնելին ու Տիրիթին:

Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարիները անցնում են խաղաղ իրադրության պայմաններում: Նրա ճկուն քաղաքականության շնորհիվ երկիրն սկսբում ապրում է խաղաղ շինարարության և ծաղկման շրջան, երբ Փավստոս Բյուզանդի վկայությամբ, Հայաստանը «երկու թագավորների միջև խաղաղվեց, բարեկարգվեց, կավմակերպվեց»: Հռոմըն ու Պարսկաստանը այդ ժամանակ զբաղված էին պատերազմներով իրենց երկրների ծայրագավառներում:

Կարգավորելով հարաբերությունները Հռոմի և Պարսկաստանի հետ, Արշակ Բ-ն աշխատում է հաշտեցնել միմյանց թշնամի նախարարական խմբակցությունները: Դրա առաջին նախապայմանը տոհմիկ ավագանու ժառանգական արտոնությունների վերականգնումն էր: Նա հաշտեցման քաղաքականություն է վարում Մամիկոնյանների հզոր ու ազդեցիկ նախարարական տոհմի հետ: Արշակ Բ-ն Մեծ Հայքի բոլոր վինված ուժերի հրամանատար է կարգում իր պատանեկության ընկեր Վասակ Մամիկոնյանին (345—368): Փառաբանված հայ հեծելազորի գլուխ կանգնած, Վասակը պաշտպանում էր իր հայրենիքի սահմանները և շատ անգամ դուրս քշում ներխուժած թշնամիներին: Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի անունն անպարտելի հերոսի փառքով էր պսակված, նրա մասին երգեր ու վեպեր էին հոյիհնում:

IV դարի երկրորդ կեսին ստեղծված միջազգային քաղաքական իրադրությունը, ինչպես և Հայաստանի ներքին կյանքի բարդությունները, որոշակի և հաստատուն քաղաքականություն վարելու հնարավորություն չէին ընձեռում:

Իր գահակալության առաջին տարիներին Արշակ Բ-ն հիմնադրեց նոր քաղաք՝ Արշակավանը: Այս քաղաքի պատմության մեջ բացահայտվեցին թագավորական իշխանության և նախարարների, մանավանդ իշխող հողատերերի և գյուղացիության սոցիալական հակասությունները: Արշակավանը հիմնադրվում է իբրև թագավորին պատկանող քաղաք՝ Փոքր Ասիայից դեպի Իրան և Անդրկովկասից դեպի Միջագետք տանող առևտրական գլխավոր ճանապարհների հանգույցում, Կոգովիտ գավառում, թագավորական գանձարան Դարույնք բերդից ոչ հեռու: Նոր քաղաքը պետք է դառնար թագավորի հենարանը կենտրոնախույս նախարարների դեմ, ուստի այն շուտափույթ բնակեցնելու մտահոգությամբ թագավորն այնտեղ հաստատվողներին շնորհում էր զանազան արտոնություններ և, ամենից առաջ, ապաստանի իրավունք, որոնց շնորհիվ քաղաքը կարճ ժամանակում խիտ բազմամարդ է դառնում: Այսպիսով. Արշակավանում ապաստանած մարդիկ դառնում են քաղաքացիներ և թագավորի հենարանը՝ նախարարների կենտրոնախույս ձգտումների դեմ նրա մղած պայքարում: Երբ Արշակ Բ-ն ավարտում է իր պալատի շինարարությունն Արշակավանում և ցանկանում է օծել պալատական եկեղեցին, Ներսես Ա Մեծ Կաթողիկոսի տեղապահը՝ Բարգևանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս Խադը հրաժարվում է մտնել «մեղապարտ քաղաքը» և ընդդիմանում է արքային: Նա մոլեռանդությամբ կոչ է անում ավերել այն, իսկ Ներսես կաթողիկոսը պահանջում է թագավորից՝ ետ կանգնել այդ քայլից:

Աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից գյուղացիների հանդեպ ընդհանուր դժգոհության ալիքը, որի դրսևորումն էր նրանց մասսայական փախուստը դեպի նոր հիմնված Արշակավան քաղաքը, անհրաժեշտություն առաջացրեց կարգավորելու հողատերերի և անմիջական արտադրողների հարաբերությունները: Այդ նպատակով 354 թ. Աշտիշատում Ներսես Ա կաթողիկոսը գումարեց առաջին եկեղեցական կարևոր ժողովը, որի կանոնական որոշումները վերաբերում էին ոչ

միայն կրոնական եկեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհիկ կյանքին ու հասարակական, սոցիալական հարաբերություններին: Համաձայն այս ժողովի որոշումների, Հայաստանի շատ վայրերում կառուցվեցին բարեգործական հիմնարկներ՝ հիվանդանոցներ, աղքատանոցներ, վանքերին կից դպրոցներ և իշխանատներ, որոնք պահվում էին եկեղեցական կալվածքների եկամուտներով և ժողովրդից գանձվող առանձին տուրքերով: Աշտիշատի ժողովի կանոնական որոշումների մեջ կենտրոնականը հողատերերի ու գյուղացիների փոխհարաբերությունների հարցն էր: Դ կանոնը տերերին հանձնարարում էր գթությամբ վարվել ծառաների հետ և նրանց չնեղել չափից ավելի հարկերով: Միաժամանակ կանոնը ծառաներին պատվիրում էր հնազանդ լինել իրենց տերերին: Այս միջոցառումները չէին կարող վերացնել հասարակության տարբեր խավերի միջև եղած հակասությունները և դրանք ծնող պատճառները, որոնք ընկած էին ֆեոդալական հասարակարգի հիմքում: Աշտիշատի ժողովի որոշումներն իրենց էությամբ դրսևորում էին եկեղեցու վերաբերմունքը երկրի ներքին կյանքում Արշակ Բ-ի վարած քաղաքականության հանդեպ:

Այս ժամանակ տեղի է ունենում նախարարների նոր վերախմբավորում, որին նպաստում է նաև արքունիքում տեղի ունեցած ընտանեկան ողբերգությունը:

Անդոկ Սյունու դուստր Փառանձեմը ամուսնացել էր Արշակ Բ-ի եղբայր Տրդատի որդու՝ Գնելի հետ: Սակայն շուտով Տիրիթը՝ Արշակի մյուս եղբոր՝ Արտաշեսի որդին, որ ցանկանում էր տիրանալ Փառանձեմին, ամբաստանում է Գնելին թագավորի մոտ, և Գնելը սպանվում է: Սպանվում է նաև Տիրիթը: Իսկ Փառանձեմը շատ չանցած դառնում է Արշակ Բ-ի կինը՝ Մեծ Հայքի թագուհին: Այս դեպքերը ավելի են սրում թագավորի լարված հարաբերությունները նախարարների և եկեղեցու հետ: Պալատական բանսարկությունները, մանավանդ միջազգային բարդ ու վտանգավոր իրադրության պայմաններում, Արշակ Բ-ին ծանր վիճակի մեջ են դնում: Նրա քաղաքականությունից դժգոհ Ներսես Ա կաթողիկոսը հեռանում է երկրի քաղաքական կյանքից: Արքունիքում կենտրոնական դեմք է դառնում Հայր մարդպետ Գղակը: Նրան ընդդիմադիր խումբը ղեկավարում էր հոո-

մեասեր ավագանին՝ Վասակ սպարապետի և Կամսարականների գլխավորությամբ: Այս պայմաններում պարսկասեր նախարարները ձգտում են մոտենալ թագավորին: Եվ այդ այն ժամանակ, երբ երկու տերությունները նախապատրաստվում էին նոր պատերազմի, ու դրանցից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր Հայաստանն իր կողմը գրավել:

Արշակը կանգնած էր երկընտրանքի առաջ. կա՛մ գործել որպես Հռոմեական կայսրության կողմնակից, կա՛մ լինել Իրանի համախոհը. սակայն երկու դեպքում էլ նրան անհաջողություն էր սպասում: Այս երկվության մեջ էր Հայաստանի և անձամբ Արշակ Բ թագավորի ողբերգությունը:

Հուլիանոս կայսրը, Միջագետք արշավելուց առաջ, 363 թ. հրամայողաբար պատվիրել էր Արշակին մեծ բանակ հավաքել և գործել այնպես, ինչպես իրեն կհրամայվեր: Արշակ Բ-ն որոշում է սպասողական դիրք ընդունել, մինչև կպարզվի, թե ինչ հետևանքներ են ունենալու հռոմեացիների ու պարսիկների միջև վերսկսված պատերազմական գործողությունները: Հուլիանոս Ուրացողը պարտություն է կրում և սպանվում է նահանջի ճանապարհին:

Հուլիանոսի մահը, կայսրության անկայուն վիճակը միանգամայն նոր իրադրություն են ստեղծում: Կայսր հռչակված Հովիանոսը (363—364) շտապում է Պարսկաստանի հետ հաշտություն կնքել, որը ժամանակի պատմագիր Ամմիանոս Մարկելլինոսը անվանում է «ամոթալի», քանի որ այդ դաշնագրով Հռոմին դաշնակից Հայաստանն այնուհետև թողնվում է բախտի քմահաճույքին:

Հաշտության այս դաշնագիրը ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի և անձամբ Արշակ Բ-ի համար: Միջազգային իրադրության անսպասելի փոփոխությունը կործանման է հասցնում Արշակ Բ-ի ներքին և արտաքին ողջ քաղաքականությանը: Իրենց կայրությը մինչ այդ կսպած նախարարներն այժմ բացեիբաց դժգոհում են թագավորից:

Նախարարներին հանգիստ չէր տալիս ամենից առաջ Արշակավանի գոյությունը: Նրանց դեմ մղված պայքարում Արշակ Բ-ն բացահայտորեն հովանավորության տակ էր առել սոցիալական ստորին խավերին, ապաստան և արտոնություններ տալով նրանց իր հիմնած քաղաքում: Նախարարներն առիթ էին փնտրում իրենց վրեժը լուծելու, իսկ քաղաքական

նոր իրադրությունը գործողության ապատություն էր ընձեռում նրանց: Ապահովելով թագավորից դժգոհ կաթողիկոս Ներսես Ա-ի լռելյայն օժանդակությունը, նախարարներն իրենց վորքերով, Ներսեհ Կամսարականի գլխավորությամբ հարձակվում են Արշակավանի վրա, հիմնահատակ ավերում, իսկ բնակչությանը սրի քաշում: Արշակավանը թագավորի հենարանը չդարձած, ավերվեց, և դա մեծ հարված էր Հայոց թագավորի հեղինակությանը: Արտաքին ահեղ վտանգի նախօրեին սկսվում են արյունահեղ ընդհարումներ թագավորի և անհնազանդ նախարարների միջև: Ստեղծված իրադրության պայմաններում, երբ պարսկական ներխուժման վտանգն սպառնում էր Հայկական պետության գոյությանը, պետք էր համախմբել երկրի բոլոր այն ուժերը, որոնք ի վիճակի էին հակահարված տալու թշանամու հարձակմանը: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը, որ չնայած մինչ այդ դժգոհ էր թագավորի գործողություններից, նորից մոտենում է Արշակ Բ-ին, որպեսզի այս պատասխանատու պահին վերականգնի թագավորի հեղինակությունը և բարձրացնի հայոց վորքի ոգին: Նա է, փաստորեն, 364—367/8 թթ. գլխավորում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյանների ներխուժումների դեմ:

364 թ. Շապուհ Բ-ն իր վորքերով ներխուժեց Հայաստանի արևմտյան շրջանները, ավերեց երկրի խոշոր քաղաքները, մեծ թվով բնակիչներ քշեց Պարսկաստան. ավերվեցին արշակունյաց գերեզմանները Անի-Կամախում: Եվ կրկին երկրի բախտը որոշեց ինքը՝ ժողովուրդը: Պարսից վորքը, որը շարժվում էր դեպի Այրարատ, պարտվեց աշխարհապորայինների հետ ունեցած մարտում: Շապուհ Բ-ն, ի վիճակի չլինելով հաղթել վենքով, դիմեց նենգության: Խուսղաղ բանակցությունների պատրվակով նա Արշակ Բ-ին և Վասակ Մամիկոնյանին հրավիրեց Տիպբոն: Այնտեղ Վասակին դաժանորեն սպանեցին, իսկ Արշակին նետեցին Խուժաստանի Անդմըշ (Անհուշ) բերդը: Շապուհը հրամայում է Վասակին մորթազերծ անել, մորթը խոտով լցնել և ուղարկել Անհուշ բերդը, որ Արշակը նրան միշտ աչքի առաջ ունենա: Մի առ ժամանակ անց, այդ ամրոցում, ըստ Փավստոսի, Արշակը ինքնասպան է լինում (ըստ Ամմիանոսի, նրան մահապատժի են ենթարկում):

Այս ճակատագրական պահին էլ ավելի են համախմբվում ժողովրդի տարբեր խավերի ուժերը՝ հայրենիքին սպառնացող օտար լծի դեմ մղվող համատեղ պայքարում: Ժամանակավորապես թագավորական իշխանությունը ներկայացնում էր Փառանձեմ թագուհին: Նա իր վորքով փակվում է Արտագերս ամրոցում, որը շուտով պաշարում են պարսիկները: Այստեղ թագուհին ուժեր է կազմակերպում թշնամուն հակահարված տալու համար:

Հռոմի գաղտնի և բացահայտ օգնությամբ լեռներում ապաստանած նախարարները, արձագանքելով թագուհու կոչին, ուժեր են հավաքում՝ թշնամուն երկրից վտարելու համար: Սպարապետ է նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Ներսես Ա կաթողիկոսը և Մուշեղ Մամիկոնյանն իրենց միացած նախարարների հետ միասին թագուհու անունից դիմում են Հովիանոսի հաջորդ Վաղես կայսրին (364—378), խնդրելով նրան իր հովանավորության տակ վերցնել Հայաստանը և գահին նստեցնել օրինական գահաժառանգ Պապին: Փառանձեմ թագուհին մտածում էր պահպանել թագավորական հարստությունը, որի առկայության շնորհիվ տակավին պահպանվում էր կենտրոնական, միասնական Հայաստանը: Փառանձեմ թագուհին 14 ամիս (368—369) արիաբար պաշտպանում էր Արտագերսը: Սկզբում նրա տրամադրության տակ կար 11000 վինվոր, որոնք նվիրված էին թագուհուն և հերոսաբար պաշտպանում էին ամրոցը:

Թագուհին անհամբեր սպասում էր հռոմեական օժանդակ վորքերին, որոնց գալու մասին քանիցս խոստումներ էին ստացվել նախարարների ուղարկած սուրհանդակների միջոցով: Շապուհ Բ-ն թագուհու մոտ է ուղարկում իր կողմն անցած երկու հայերի՝ Գղակին ու Արտավանին, որոնք ամրոց են մտնում գաղտնուղով: Նրանք փորձում են համոզել Հայոց տիկնոջը՝ հանձնվել թշնամու ողորմածությանը, այլապես նրան սպասում է արքայից արքայի ցասումը: Սակայն Փառանձեմը մերժում է նրանց առաջարկը: Ապա բերդապահ վորքը գրոհում է հարձակման չսպասող պարսիկների վրա և ջախջախում նրանց: Դրանից հետո թագուհին նորից դիմում է Վաղես կայսրին՝ թագաժառանգ Պապին հայոց

թագավոր նշանակելու մասին: Կայսրը, որ առհասարակ խուսափում էր Սասանյանների հետ գժտվելուց, սահմանափակվում է նրանով, որ Նեոկեսարիայում ապրող Պապին մեծ պատվով ուղարկում է Հայաստան, առայժմ առանց թագավորական տիտղոսի, որպես Հայաստանի կառավարիչ:

Իմանալով այս մասին, Շահուպ Բ-ն գավազած, մեծաքանակ զորքով սկսում է ավերել Հայաստանը: Պատանի Պապը, ստիպված հեռանում է Ճորոխի հովիտը, Տայքի անառիկ կիրճերը: Մոտ հինգ ամիս նա թաքնվում է խոր անտառներում, Հալիկեի սահմանի մոտ: Շապուհ Բ-ն ներխուժում է նաև Վիրք, քշում այնտեղից հռոմեացիների նշանակած Սուրմագ թագավորին և տեղը նշանակում է նրա ավագական Ասպագուրին: Վիրքից վերադառնալով՝ նա Պապին հաւիշտակելու անհաջող փորձ է անում, որից հետո նորից վերադառնում է Արտագերս՝ ամրոցի պարիսպների տակ: Փառանձեմը շարունակում է հերոսաբար դիմադրել: Սակայն սովն ու հիվանդությունները մեծ չափով թուլացրել էին նրա զորքը: Եվ պարսիկները գրավում են ամրոցը: Շապուհը գերում է Փառանձեմ թագուհուն և գրավում թագավորական գանձերը: Փառանձեմ թագուհին զոհվում է տանջալից մահով:

Հայ պետականությանը սպառնացող վտանգի այս պահին նախարարները, ժողովրդական զանգվածները և աշխարհապորը համակված էին վայրույթով ու ատելությամբ պարսիկների նկատմամբ և պատրաստ էին հայրենիքի պաշտպանությանը: Համաժողովրդական ուժերի, ինչպես և Հռոմից ստացված օգնության շնորհիվ հաջողվում է փրկել Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը: Կայսրը օժանդակ զորք էր ուղարկել իր զորավարներից մեկի ղեկավարությամբ, որին հրամայված էր ապահովել Պապի գահակալությունը և հայերին պաշտպանել պարսիկների հարձակումից: Օժանդակ զորքերի հետ Պապը վերադարձավ Հայաստան, նրան միացան ժողովրդական աշխարհապորայինները, որոնց օգնությամբ պարսիկները դուրս մղվեցին երկրից: Սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի և Ներսես Ա կաթողիկոսի ու զորքի հետ միասին Պապը 369 թ. գարնանը հաղթականորեն մտավ Արտաշատ և հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավոր:

371 թ. Շապուհ Բ-ն կրկին ներխուժեց Հայաստան, սակայն Ձիրավի ճակատամարտում, Բագավանի մոտ հայ-հռոմեական վորքերը Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ փայլուն հաղթանակ տարան: Շապուհ Բ-ն ճանաչում է Պապի հաստատումը Հայաստանում և Սաուրմագինը՝ Վիրքի արևմտյան մասում: Այսպիսով, 363 թ. դաշնագրի Հայաստանին և Վիրքին վերաբերող մասը վերանայվում է, և հայ Արշակունիների թագավորությունը վերացնելու Շահուպ Բ-ի ծրագրերը կրկին տապալվում են:

Հռոմի և Պարսկաստանի միջև վինադադարի կնքումից հետո Հայաստանում խաղաղություն է հաստատվում:

Պապ թագավորը, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, ինքնուրույն և ուժեղ կամքի տեր անձնավորություն է եղել: Պապը շիտակ քաղաքականություն էր վարում, նպատակ ունենալով բարձրացնել երկրի բարեկեցությունը և ամրապնդել պետական իշխանությունը: Ներսես կաթողիկոսը և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը ձգտում էին, որպեսզի Պապը դաշնակցեր միայն Հռոմի հետ: Սակայն թագավորը գտնում էր, որ խաղաղ հարաբերություններ անհրաժեշտ էր հաստատել նաև Պարսկաստանի հետ:

Պետական իշխանության ամրապնդման գործում ամենից առաջ Պապը ձեռնամուխ էր եղել ուժեղ բանակ ստեղծելուն, դրա թիվը կրճատված 10000-ից հասցնելով մինչև 90000-ի: Այս վորքով սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը վերագրավել էր Արշակ Բ-ի գահակալության վերջին տարիներին Հայաստանից անջատված ծայրագավառները, հայոց թագավորի տիրույթներն Ատրպատականում, Նոշիրականը, Կորդուքը, Տմորիքը, Մարաց ամուր աշխարհը, Արցախը, Ուտիքը, Շակաշենը, Գարգմանաձորը, Կողթը, Կասպից երկիրը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Մեծ Ծոփքը, Անգեղտունը և Անձիտը: Այսպիսով վերականգնվել էր Մեծ Հայքի թագավորության նախկին տարածքը:

Երկրի պաշտպանողականությունը հզորացնելու հետ մեկտեղ Պապը հոգ էր տանում նաև շինարարության մասին, իր ձեռնարկած բոլոր գործերում նա աշխատում էր հենվել երկրի ներքին ուժերի վրա և վարել անկախ, միանգամայն ինքնուրույն քաղաքականություն:

Պապ թագավորը հետևողականորեն վարում էր պետական գործերին մշտապես միջամտող եկեղեցու հզորությունը թուլացնելու քաղաքականություն:

Ներսես Ա-ի մահվանից հետո Պապ թագավորը կաթողիկոս է նշանակում Հուսիկ-Շահակին, Աղբիանոսի տոհմից: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ձեռնադրվելու համար Պապը Շահակին չի ուղարկում Կեսարիա, ինչպես արվում էր մինչ այդ հաստատված կարգով: Եպիսկոպոսապետը օծվում է Հայաստանում և պաշտոնապես հաստատվում է «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» տիտղոսով: Այս քայլով հայկական եկեղեցին հռչակվում էր Հռոմեական կայսերական իշխանությունից անկախ ինքնուրույն հաստատություն:

Պատերազմներից հյուծված հայ ժողովրդի համար ծանր բեռ էին դարձել եկեղեցու բազմաթիվ բարեգործական հաստատությունները: Ներսես Ա-ի հիմնած օտարանոցները, անապատներն ու մենաստանները մեծ մասամբ վեր էին ածվել ձրիակերների ապաստարանների: Պապը հրամայեց վերացնել դրանցից շատերը, իսկ աշխատունակներին ուղարկել աշխատանքի:

Եկեղեցական դասի արտոնությունը՝ վինվորական ծառայությունից ազատ լինելը, սահմանափակվում էր, և պարտադիր էր դառնում երեցների ու սարկավագների եղբայրների, որդիների ծառայությունն արքունի բանակում: Պապը գրավեց եկեղեցու հողերի մի մասը: Փավստոսի վկայությամբ, Պապը «յոթ հողից հինգը կտրում էր՝ հօգուտ արքունիքի, և միայն երկու հողն էր թողնում»: Համապատասխանաբար կրճատվում էր քահանաների և եկեղեցական այլ սպասավորների թիվը: Վերջապես, նա վերացնում է շինականների համար չափազանց ծանր հարկերը՝ տասանորդն ու պտղին: Ֆեոդալականապես կախյալ բնակչության հարկային բեռի թեթևացումը թելադրված էր տնտեսական այն ծանր պայմաններով, որոնք ստեղծվել էին երկրում պարսկական վորքերի ավերիչ արշավանքներից հետո: Պապը փակում է կուսանոցները, հրամայում է, որ կույսերն ամուսնան, թույլատրում է ամուսնալուծությունը, չի արգելում հեթանոսական սովորությունները: Հեթանոս հայերի նկատմամբ նա եղել է հանդուրժող:

Եկեղեցու նկատմամբ Պապի վարած քաղաքականությունը, բնականաբար, հոգևորականության շրջանում առաջ բերեց խիստ դժգոհություն, որն օգտագործեցին հռոմեական գործակալներն իրենց համար անցանկալի անկախ քաղաքականություն վարող թագավորին ասպարեզից վերացնելու նպատակով: Պապի դեմ ոտքի են ելնում եկեղեցին և նրա

կողմնակից նախարարները: Լուրեր են տարածում, թե իբր քահանայապետ Ներսես Ա-ին թունավորել էր Պապը: Փավստոս Բուզանդը՝ հայ եկեղեցու շահերի արտահայտիչը, ջանք չի խնայում Պապին վատաբանելու համար, ներկայացնում է նրան իբրև բոլոր արատներով օժտված բարոյապուրկ մի անձնավորություն, մինչդեռ Պապի ժամանակակից Ամիանոս Մարկելլինոսը բնութագրում է նրան որպես համեստ մի մարդ, որը բանսարկությունների ու չարագործության զոհ էր դարձել:

Հռոմեական կայսրությունը Հայաստանում հատուկ վորք էր պահում պարսից հարձակումը կանխելու պատրվակով: Հռոմեական գործակալները կազմակերպեցին նենգ ու ստոր դավադրություն, որի գլխավոր ոգեշնչողը Բարգևանդում գտնվող հռոմեական այդ հատուկ վորքի հրամանատար Տերենտիոսն էր: Նա կայսեր հետ ունեցած իր գաղտնի նամակագրության մեջ Պապին ներկայացնում էր որպես պարսկասեր տրամադրությունների տեր թագավորի, որն իբր հակված էր Շապուհ Բ-ի կողմն անցնելու և Հռոմի կողմնակից իր հպատակներին ճնշելու: Վաղես կայսրը (364—378) Պապին հրավիրեց Տարսոն: Սակայն Պապը տեղեկացավ, որ իրեն ցանկանում են վերացնել, և փախավ Տարսոնից: Մեծ դժվարություններով Պապը հասնում է հայրենիք: Վաղեսը Տերենտիոսին գաղտնի հրահանգ է ուղարկում՝ ինչ գնով էլ լինի սպանել Պապին: Տերենտիոսը շահում է Պապի վստահությունը և հրավիրում է նրան ճաշկերույթի, որի ժամանակ նենգորեն սպանում է նրան: Հռոմեական պատմիչ Ամիանոս Մարկելլինոսը վրդովմունքով գրում է այդ փաստի մասին. «Այսպիսի անարգ նենգությամբ դյուրահավատությունը խարդավանվեց, օտարականի արյունը փրփրելով թափվեց շքեղ սեղանաճածկոցների վրա՝ դեմ հանդիման հյուրասիրության, աստծո հյուրընկալության ժամանակ, որը նույնիսկ Եվքսինյան Պոնտոսի կողմերում խղճամիտ երկյուղածության է արժանանում, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները չափից դուրս հագեցված, բոլորովին սարսափահար եղան և փախան»:

Պապ թագավորի արտաքին և ներքին ինքնուրույն քաղաքականությունը ցանկալի չէր ո՛չ հռոմեական կայսրությանը, ո՛չ էլ Սասանյան Պարսկաստանին: Պապի միջոցառումները վերջին ճիգերն էին կենտրոնացված Մեծ Հայքի պետության պահպանման համար: Ավելի ու ավելի ուժեղա-

ցող ֆեոդալականացման ներքին պրոցեսը հող նախապատրաստեց նրա տրոհման համար. դա իրենց քաղաքական շահերի համար օգտագործեցին Սասանյան Պարսկաստանը և Հռոմեական կայսրությունը:

Պապի սպանությունից հետո կայսրը Հայաստանի թագավոր նշանակեց Արշակունիների տոհմի ներկայացուցիչներից մեկին՝ Վարազդատին (374—378): Նոր թագավորը միավորեց երկրի անկախության համար պայքարող ուժերը և փորձեց երկիրն օտար միջամտությունից վերծ պահել:

Վարազդատը թվում էր, թե ընդունել էր սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի քաղաքական ծրագիրը՝ կենտրոնական իշխանությանը ենթարկել թագավորության բոլոր շրջանները:

Սակայն արտաքին միջամտության պայմաններում ներքին քաղաքական կյանքը խիստ բարդացել էր, և որի վոհը դարձավ Մուշեղ Մամիկոնյանը:

Այդ ժամանակ Հայաստան է վերադառնում պարսից արքունիքում որպես պատանդ գտնվող Մանվել Մամիկոնյանը: Հայրենիքում Մանվելը դարձավ երկրի սպարապետը և ստիպեց Վարազդատին հեռանալ Հայաստանից: Իշխանությունը Մանվել Մամիկոնյանը ժամանակավորապես իր ձեռքը վերցրեց: Նրա հովանավորության տակ էին գտնվում Պապի անչափահաս որդիները՝ Արշակը և Վաղարշակը:

378 թ. Հայաստանում թագավորում է Պապի որդի Արշակ Գ-ն (378—389) իր կրտսեր եղբոր՝ Վաղարշակի գահակցությամբ և Մանվել Մամիկոնյանի խնամակալությամբ:

Օգտվելով երկրում ստեղծված բարդ իրավիճակից, Սասանյան Պարսկաստանը և Հռոմեական կայսրությունը 385 թ. իրականացրին Հայաստանի բաժանումը:

Շուրջ 600 տարի գոյություն ունեցավ Մեծ Հայքի կենտրոնացված՝ Արտաշեսյանների, այնուհետև Արշակունիների թագավորությունը, մաքառելով Արևելքի և Արևմուտքի աշխարհակալությունների դեմ: Հայաստանը 385 թ. բաժանումից հետո ոչ միայն երկու մասի էր տրոհվել, այլև ինչպես գրում է Փավստոս Բյուզանդը «երկուսից էլ շատ գավառներ պոկվեցին»:

Հայաստանի բաժանման հետևանքով երկրի արևմտյան գավառները անցնում են Բյուզանդիային, իսկ մնացածը՝ երկրի մեծ մասը, Պարսկաստանին: Արշակ Գ-ն տեղափոխվում է Հայաստանի Բյուզանդական մասը և այնտեղ թագավո-

րում: Պարսկական մասում նոր թագավոր է կարգվում Խոսրով Գ-ն նույն Արշակունի տոհմից: Արշակ Գ-ն մահացավ 387 թ.: Խոսրով Գ-ն միաժամանակ թագավորեց Հայաստանի թե՛ պարսկական և թե՛ հռոմեական մասերում՝ միաժամանակ հարկ վճարելով պարսից արքային և բյուզանդական կայսեր: 388 թ. Խոսրով Գ-ի փոխարեն գահին է նստում նրա եղբայր Վռամշապուհը (388—414): Նա ճանաչվում է Հայաստանի երկու մասի թագավոր: Վռամշապուհը Սահակ Պարթևին հաստատում է կաթողիկոս: Վռամշապուհի գահակալության ժամանակ Հայաստանում խաղաղություն է տիրում, որն արգասիք էր մոտ 30 տարի Պարսկաստանի և Արևելյան Հռոմեական կայսրության կամ Բյուզանդիայի միջև տևած խաղաղության: Հայաստանի պարսկական մասում թագավորական իշխանությունը պահպանեց իր գոյությունը քառասուն տարի, թեև կախյալ և թուլացած վիճակում: Հայաստանի ուշ հելլենիստական պետականությունը իր տեղն արդեն վիջում էր ֆեոդալականին: Մեծ Հայքի միասնական թագավորական տարածքի վրա հայ ժողովուրդը շարունակում է պայքարել օտար տիրապետություններից ազատվելու և հայրենիքի ամբողջականությունը վերականգնելու համար: Այդ անհավասար և դժվարին պայքարը գլխավորում էին Վռամշապուհ թագավորը և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը:

Այդ դարաշրջանի կարևորագույն երևույթը Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած հայ գիրն էր: Օտար տիրապետությունից ազատվելու և հայկական պետականությունը պահպանելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի ինքնատիպ և բացառիկ կարևոր միջոցներից մեկը հայերին գրի և գրականության ստեղծումն էր: Այդ հարցը IV դարի վերջին ստացել էր առանձնակի կարևորություն, դարձել էր անհետաձգելի և բավմիմաստ: Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) գլխավորած լուսավորական շարժումը խորացրեց և ամրապնդեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը:

Վռամշապուհի մահվանից հետո, նրա որդու՝ Արտաշեսի անչափահասության պատճառով նախարարները Հավկերտ Ա-ից խնդրում են հայոց գահի վրա վերահաստատել Խոսրով Գ-ին, որը, սակայն, կրկին գահ բարձրանալով, թագավորեց ընդամենը ութ ամիս և մահացավ 415 թ.: Ըստ Ղազար Փարպեցու, Հավկերտ Ա-ն Խոսրով Գ-ից հետո չկամենալով «Հայոց աշխարհին թագավոր տալ Արշակունիների

տոհմից՝ հայերի վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր ըստ իր հոր անվան՝ Շապուհ»: Հ. Մանանդյանի կարծիքով Հավկերտ Ա-ի թագավորության վերջին տարիներին Հայաստանի նկատմամբ նրա վարած քաղաքականության ոլորտում նման շրջադարձն արգասիք էր արքայից արքայի իրավեկության պարսկական Հայաստանի ներքին դրության՝ հայ դպրության տարածման և քրիստոնեության արմատացման՝ ընդդեմ պարսից կրոնի:

Քրիստոնեությունը հակասում էր ոչ միայն վրադաշտական կրոնին, այլև պարսից պետության շահերին, ուստի քրիստոնեության դեմ հալածանքներ սկսվեցին Պարսկաստանում: Կրքեր բորբոքվեցին նաև քրիստոնյա Հայաստանի դեմ, որտեղ 419 թ. ապստամբական շարժում էր սկսվել պարսից տիրապետության դեմ: Հայաստանի հարցը կրկին դարձավ երկու մրցակից տերությունների վեճերի և ընդհարումների առարկա, և 421—422 թթ. բռնկվեց պարսկա-բյուզանդական պատերազմը, որի հիմնական պատճառը Վերին Միջագետքին և Հայաստանի հարավարևմտյան երկրամասերին տիրելու ձգտումն էր: Նոր պատերազմը թևավորեց օտար տիրապետությունից ազատվել ձգտող հայ հայրենասերներին, և Հայաստանում ապստամբական շարժում ծավալվեց:

Պարսկաբյուզանդական պատերազմը և ապստամբական շարժումը Հայաստանում շատ նեղ վիճակում դրեցին Սասանյաններին: Պարսից գահաժառանգ Շապուհը Հայաստանում թագավորեց «անարգաբար» միայն չորս տարի (416—420): Նախարարների արհամարհական վերաբերմունքը և դժգոհությունը քանի գնում խորանում էր, և ապստամբները պայքարում էին հայ Արշակունիների գահակալման իրավունքների և հայկական կենտրոնաձիգ իշխանության վերականգնման համար: Ապստամբական շարժումը տևեց երեք տարի (419—421) և խանգարեց պարսիկներին Պաղթանակ տանելու բյուզանդական վորքերի դեմ Միջագետքում: 421 թ. օգոստոսին հյուսիսային Միջագետքում տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում պարսիկները պարտություն կրեցին: Բյուզանդական կայսր Թեոդոսիոս Բ-ն 422 թ. խաղաղության բանակցություններ սկսեց պարսից արքայից արքա Վռամ Ե-ի հետ: Խաղաղություն կնքելուց հետո ապըստամբական շարժումը Հայաստանում հետզհետե դադարեց:

Հայաստանի պարսկական մասում պարսից արքա
Ե-ն հարկադրված եղավ դիմել ժամանակավոր վիջու
քաղաքականության: Նա նախարարների խնդրանքո
գավոր է նշանակում Վռամշապուհի որդի Արտաշեսիհ
թագավորեց միայն վեց տարի (422—428): Արտաշես թ
վորը գահընկեց է արվում 428 թ.: Սրանով ավարտու
Արշակունյաց հարստության թագավորությունը Հայս
նում: Երկիրը ընկավ պարսից տերության գերիշխանո
տակ և կառավարվում էր մարզպանի կողմից: Սակայ
ժողովուրդը շարունակեց իր պայքարը օտար իշխանո
դեմ հանուն ազատության և անկախության:

Հայոց թագավորությունը վերականգնվեց միայն
վերջին, երբ հիմնադրվեց հայ Բագրատունիների պետ
նը:

Ս. Երեմյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Գլուխ առաջին 6
Գլուխ երկրորդ 24
Գլուխ երրորդ 42
Գլուխ չորրորդ 76
Գլուխ հինգերորդ 101
Գլուխ վեցերորդ 135
Գլուխ յոթերորդ 198

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Գլուխ առաջին 214
Գլուխ երկրորդ 237
Գլուխ երրորդ 257
Գլուխ չորրորդ 290
Գլուխ հինգերորդ 316
Գլուխ վեցերորդ 330
Գլուխ յոթերորդ 357

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

Գլուխ առաջին 380
Գլուխ երկրորդ 399
Գլուխ երրորդ 415
Գլուխ չորրորդ 445
Գլուխ հինգերորդ 468
Գլուխ վեցերորդ 489
Գլուխ յոթերորդ 512

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 540

Ծանոթագրություններ 540

Հայաստանը IV դարում— Ս. Երեմյան 551

Ստեփան Զորյան

ՊԱՊ ԹԱԳԱՎՈՐ

Վեպ չորրորդ դարից

Խմբագիր՝ Օ. Հ. Պապոյան
Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սոսոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Վ. Ջ. Մանդակունի
Տեխն. խմբագիր և մակետավորող՝ Ա. Վ. Պողոսյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Փ. Արշակյան

ИБ № 2647

Հանձնված է շարվածքի՝ 24. 12. 87 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ 26. 10. 1989 թ.:
Չափսը՝ 70×90¹/₁₆: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տառատեսակը՝ «Դպրոցական»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Պայմ. 42,12 մամ.+29 մամ. ֆորվ., տպ. 170.22 գուն. թ. օտ., հրատ. 37,78 մամ+0,55 մամ. ֆորվ.: Տպաքանակը՝ 0000: Պատվեր՝ 3236: Գինը՝ սուպերշապիկով՝ 4 ռ. 80 կոպ., առանց սուպերշապիկի՝ 4 ռ. 70 կոպ.:
«Լույս» հրատարակչություն. Երևան—9, Կիրովի 19ա:
Издательство «Луйс», Ереван-9, ул. Кирова 19а.
ՀԽՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ. Երևան—9, Տերյան 91:
Полиграфкомбинат им. Акопа Мегапарта Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ереван-9, ул. Теряна, 91.